

DE NO-NEDERLANDSE/NW-DUITSE KLOKBEKERGROEP:
CULTURELE ACHTERGROND, TYPOLOGIE VAN HET AARDEWERK,
DATERING, VERSPREIDING EN GRAFTRITUEEL

J.N. LANTING

University of Groningen, Groningen Institute of Archaeology, Groningen, the Netherlands

Abstract: This paper deals with a number of closely related subjects. In Ch. 2 the AOO beaker group in the Netherlands, Belgium and Western Germany is examined, especially regarding distribution pattern, association with Single Grave culture and burial ritual. In Ch. 3 a partly new typology of the Central Dutch bell beakers is presented. Ch. 4 to 7 deal with the NE Dutch/NW German Bell Beaker group, especially with the typology of the beakers, dating evidence and burial ritual. Differences in burial wealth between the Central Dutch and the NE Dutch/NW German Bell Beaker group are emphasized. Ch. 8 and 9 deal with finds from settlements and from wet contexts, respectively with stray finds of wrist guards in the NE Netherlands and NW Germany. Ch. 10 proposes a new typo-chronology of large settlement pottery (Beaker Pots) in the same area. Ch. 11 is an extensive summary of the Dutch text.

In Appendix 1 the Hoenderlo-Schenkenshul barrow is re-analyzed, using the original documentation, and the Ahsen/1934 barrow excavation is published.

Appendix 2 is a catalogue of NE Dutch bell beaker finds, with detailed descriptions of find circumstances and drawings of the objects.

Keywords: the Netherlands, Western Germany, Bell Beakers, chronology, typology, burial ritual.

1. INLEIDING

Bij de lezer van dit artikel wordt een zekere voorkennis verondersteld wat betreft de typologie en typenummering van de Nederlandse bekers, van de afkorting van de namen van drie bekergroepen en van de veronderstelde relaties van deze groepen. Gemakshalve verwijs ik naar Lanting & Van der Waals (1976). In die publicatie, *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin*, hebben Van der Waals en ik een tabel opgenomen met gegevens over structuren in en rond, en oriënteringen van 86 graven met AOO-bekers en klokbekers, grotendeels in Nederland, maar deels in aangrenzend NW-Duitsland en België (Lanting & Van der Waals, 1976: table IV). Plaats- en vooral tijdgebrek maakten het destijds onmogelijk deze graven uitgebreider te publiceren. In plaats daarvan kondigden wij een drietal artikelen aan, namelijk over AOO-graven in Nederland, België en Duitsland, over klokbekers in Noord-Nederland en NW-Duitsland, en over graven met Veluwse klokbekers (Lanting & Van der Waals, 1976: 78). Aangezien kort na de publicatie van *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin* de samenwerking van Van der Waals en mij stopte, zijn de drie

genoemde artikelen niet tot stand gekomen. Dat betekent echter niet dat er verder geen werk aan deze onderwerpen is verricht. In de afgelopen dertig jaren heb ik een catalogus vervaardigd van vondsten van de Klokbeercultuur in Noord- en Oost-Nederland, en heb ik in een deel van de grafvondsten met AOO-bekers in Nederland, en een aantal graven met Veluwse klokbekers beschreven. Daarnaast heb ik vermeldingen in de literatuur van nieuwe vondsten van AOO-bekers en klokbekers in België en westelijk Duitsland zorgvuldig bijgehouden. Overzichtsartikelen betreffende AOO-bekers in Nederland, België en westelijk Duitsland, en betreffende graven met Veluwse klokbekers zal ik niet meer produceren. Wel worden de verzamelde gegevens in dit artikel gebruikt, enerzijds om de achtergrond van de Midden- en NO-Nederlandse klokbeergroepen nogmaals te schetsen, en anderzijds om die beide klokbeergroepen duidelijker te kunnen profileren.

Dit artikel begint dan ook met een overzicht van AOO-bekervondsten, en met een beschouwing van de relatie van deze bekers met de late EGK in Nederland en westelijk Duitsland. Daarnaast komt kort de relatie van 2IIa en 2Ia-bekers aan de orde. In verband daarmee wordt de grafheuvel van Hoenderlo-Schenkelshul opnieuw gepubliceerd, op basis van de veldtekening. Ook een in 1974 door Van der Waals en mij uitge-

Afbeeldingen 14 en 21 zijn los bijgevoegd, zie achterin het tijdschrift.

voerd na-onderzoekje in een grafheuvel bij Ahsen, Kr. Recklinghausen, waarin een AOC-beker en een EGK-beker van type 1d werden gevonden in 1934, wordt hier gepubliceerd. Verder wordt aandacht besteed aan het grafritueel van de AOO-groep, met name waar het de geslachtsspecifieke ligging van de doden betreft. Daarnaast zullen ook de Midden-Nederlandse klokbekers nog eens onder de loep worden genomen. Om het verschil tussen NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekers en Midden-Nederlandse klokbekers duidelijk te maken, moeten we afstand nemen van de klokbebertypologie van Van der Waals (Van der Waals & Glasbergen, 1955), die geacht werd in heel Nederland geldig te zijn, en deze vervangen door twee regionale typologieën. Dat klinkt ingrijpender dan het is, want in feite was die typologie van 1955 al grotendeels een Midden-Nederlandse aangelegenheid, die alleen in het cruciale stadium 2Ic afhankelijk was van NO-Nederlandse klokbekers. Verder is het nodig om de gebieden af te bakenen waarin beide regionale typologieën geldig zijn.

De catalogus van NO-Nederlandse klokbeervondsten vormt de basis van dit artikel. In de begeleidende tekst zal ook verwezen worden naar NW-Duitse klokbeervondsten, op basis van in de literatuur verschenen gegevens, dus zonder de kritische behandeling van vondstomstandigheden, vondstassociaties etc., die de NO-Nederlandse vondsten wel hebben gekregen. Uitzonderingen worden daarbij gemaakt voor Wallhöfen, Kr. Osterholz, waar betrekkelijk simpel is aan te tonen dat de door de opgraver beschreven greppelstructuren onder de heuvel niet bestaan hebben, voor Dötlingen-Neerstedt, Kr. Oldenburg, waar de vondsten als verspreid nederzettingmateriaal in een latere heuvel moeten worden beschouwd, voor tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken, en voor Ostereistedt, Kr. Rotenburg/Hann. Die aandacht voor de NW-Duitse bekers en overige vondsten van de Klokbeercultuur is nodig, omdat de NO-Nederlandse klokbeergroep natuurlijk niets meer is dan de voortzetting van de NW-Duitse groep aan deze kant van de Nederlands-Duitse grens.

In dit artikel zal ook de nodige aandacht worden besteed aan graven en grafritueel. Naast onmiskenbare klokbeergraven met bekers, polsbeschermers en/of pijlpunten, en graven met een typisch klokbeersilhouet (*Hocker* met de armen gebogen vóór, maar niet tegen de borst), of met een ¹⁴C-datering die toewijzing aan de Klokbeercultuur aannemelijk maakt, zullen ook graven met lijksilhouet worden behandeld, die wellicht aan de Klokbeercultuur kunnen worden toegeschreven, maar geen typische grafgiften hebben opgeleverd, en niet ¹⁴C-gedateerd zijn. Dit om te voor-

komen dat een categorie graven (met name vondstloze vrouwengraven) aan de aandacht zal ontsnappen. Om dezelfde reden wordt een aantal vondstloze graven met bekisting en/of steenpakkingen beschreven.

Overigens kan het geen kwaad om er in dit stadium aan te herinneren dat tot de NO-Nederlandse Klokbeercultuur ook een kleine groep graven gerekend wordt die opvalt door grafgiften als hamerbijlen van de typen Emmen en Zuidvelde, door zgn. klokbeermesjes van vuursteen en in één geval door een Scandinavische vuursteendolk van type I. Op grond van ¹⁴C-dateringen, associaties en grafritueel staat toewijzing aan de Klokbeercultuur vast. Een en ander is al eerder door mij beschreven (Lanting, 1973). Hoewel dergelijke graven ook in NW-Duitsland bekend moeten zijn, zijn eigenlijk maar twee vergelijkbare grafvondsten in de literatuur doorgedrongen, namelijk die van Ostereistedt (zie 6.3.4.) en Filsum, Kr. Leer. Deze 'hamerbijlen en mesjes'-graven zullen ook in dit artikel de nodige aandacht krijgen.

Bij de vondsten van klokbekers en potbekers uit hunebedden is niet gestreefd naar volledigheid. Alleen complete potten, of grote fragmenten zijn opgenomen in de catalogus. Daarnaast wordt een klein aantal vondsten behandeld waarvan de nederzettingcontext zeker of waarschijnlijk is. Losse vondsten van klokbekerscherven zijn niet opgenomen in de catalogus, behoudens enkele bijzondere fragmenten. Losse scherven van potbekers worden evenmin behandeld. De scherf uit Vries, tumulus III komt alleen maar ter sprake, omdat deze heuvel een vondstloos graf bedekte dat op grond van oriëntering en structuur aan de Klokbeercultuur kan worden toegeschreven. Vanwege het geringe aantal zijn 'losse' vondsten van polsbeschermers wel opgenomen. Aan kartering van losse hamers van type Emmen, van 'klokbeermesjes', van pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken, of van andere pijlpunten van de Klokbeercultuur is zelfs niet gedacht.

In dit artikel wordt een onderscheid gemaakt tussen AOO-bekers en 'echte' klokbekers, zelfs al worden elders in Europa AOO-bekers wel als klokbekers beschouwd. 'Echte' klokbekers zijn de bekers die tot Van der Waals' type 2Ia, de maritieme klokbeek, kunnen worden gerekend én de typen die zich daar uit ontwikkelen (zie Van der Waals & Glasbergen, 1955). In dit artikel wordt met enige regelmaat verwezen naar oudere en nieuwere overzichten van de beker culturen in aangrenzend Duits gebied, zoals Gatermann (1943), Sangmeister (1951), Gebers (1978), Bantelmann (1982), Strahl (1990) en Wiermann (2004). Deze werken zijn alleen als materiaalbron gebruikt. De ideeën van de verschillende auteurs over classificatie van

bekertypen, chronologie etc. interesseren me minder en zijn buiten beschouwing gebleven. In plaats daarvan worden zoveel mogelijk de door Van der Waals & Glasbergen (1955) geïntroduceerde typen klokbekers en Enkelgrafbekers gebruikt.

In hoofdstuk 2 worden de achtergronden van de Midden-Nederlandse en van de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeergroepen behandeld. Daarbij zal de nodige aandacht worden besteed aan de *All-over-ornamented* groep (de AOO-bekers), aan de nauwe banden tussen AOO en EGK die in Nederland en NW-Duitsland bestaan, en aan de ontwikkeling van de vroegste ‘echte’ klokbeke, d.i. de maritieme beke met touwbegrensde zones van type 2Ia, uit het type 2IIa, behorend tot de AOO-groep. De verspreidingsbeelden van AOO-bekers enerzijds en maritieme bekers met touwbegrensde zones anderzijds in Nederland, België, Noord-Frankrijk en Duitsland laten interessante conclusies toe betreffende de uitbreiding van eerst het AOO-areaal en vervolgens het areaal van de vroegste ‘echte’ klokbekers. In aansluiting daarop wordt ook de herkomst van de Klokbeke-Oostgroep begrijpelijk, wat op zijn beurt weer uitspraken over de vorming van de Klokbekecultuur, d.w.z. het complex van bekers, tongdolken, polsbeschermers, V-vormig doorboorde knopen, etc. in combinatie met kenmerkende grafrituelen mogelijk maakt.

Deze passage maakt al duidelijk, dat ik niet geloof in een ontstaan van de vroegste klokbekers op het Iberisch schiereiland rond 2900 v.Chr. (dus nog voor het ontstaan van de Enkelgrafcultuur in de Noord-Europese laagvlakte), zoals Müller & Van Willigen (2001) menen te kunnen postuleren op basis van ¹⁴C-dateringen. Het zwakke punt van hun analyse is dat ze kritiekloos de resultaten van meerdere laboratoria op één hoop gooien, zonder evaluatie van de betrouwbaarheid van de verschillende laboratoria, zonder beoordeling van de gedateerde monsters op eigen leeftijd, verontreiniging etc., en zonder grondige analyse van het gedateerde aardewerk. Müller (1999) had een dergelijk ongefundeerd vertrouwen in ¹⁴C-dateringen overigens al eerder gedemonstreerd, toen hij meende met een handjevol ¹⁴C-dateringen voor Midden-Duitse *schnurkeramische* vondsten alle typologische argumenten van tafel te kunnen vegen. Om dezelfde redenen hecht ik ook weinig waarde aan de resultaten van het *British Museum Beaker Dating Programme* (Kinnes *et al.*, 1991). Ook daar worden ¹⁴C-dateringen van verschillende laboratoria gebruikt, met resultaten die deels aantoonbaar onjuist zijn, en worden typologische argumenten onder tafel geschoven. Ik wil Müller & Van Willigen, en Kinnes *et al.* daarom graag attent

maken op een recente publicatie die typonchronologisch werk én ¹⁴C-dateringen op de juiste wijze combineert, namelijk de dissertatie over de datering van Iers vroeg bronstijd-aardewerk van Brindley (2007).

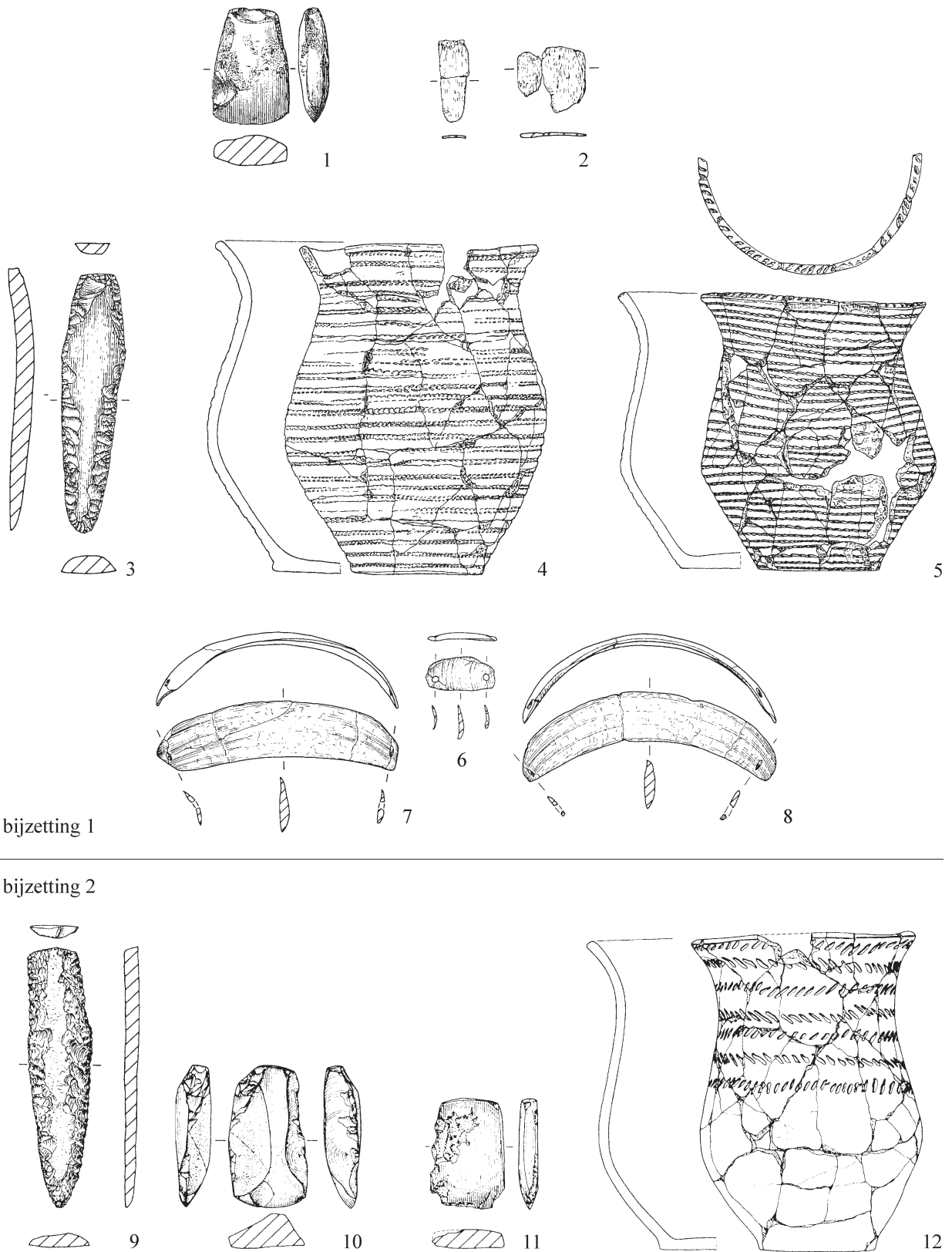
Een recente publicatie waaraan ik evenmin veel belang hecht, is die van Needham (2005) die de door Müller & Van Willigen (2001) gepostuleerde oorsprong van de klokbeke in ZW-Europa probeert te combineren met eigen gedachten over het chronologische belang van de vorm van klokbekers. Daarbij worden late EGK-bekers in NW-continentaal Europa en klokbekers op één hoop gegooid, zonder rekening te houden met de verschillende ouderdommen. Needham toont hetzelfde gebrek aan kennis van continentaal materiaal en van continentale chronologie dat ook Clarke (1970) al parten speelde, toen hij met name in zijn *Northern British/Northern Rhine Beaker Group* (N/NR) EGK-bekers en klokbekers van zeer verschillende ouderdom bijeenveegde als vergelijkingsmateriaal voor Britse klokbekers (zie Lanting & Van der Waals, 1972: 30–32). Maar Needham’s artikel is wel waardevol vanwege de lijsten van ¹⁴C-dateringen van Britse bekers.

Voor recente Nederlandse bijdragen als de publicaties van Drenth & Hogestijn (o.a. 1999; 2007) en Van der Beek (2004) geldt eveneens dat ik ze alleen gebruik heb waar het om afbeeldingen van materiaal ging.

2. DE CULTURELE ACHTERGROND VAN DE NO-NEDERLANDSE/NW-DUITSE EN DE MIDDEN-NEDERLANDSE KLOKBEEKERGROEPEN

2.1. De relatie EGK-AOO

Over de herkomst van de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeergroep, en van de Midden-Nederlandse groep kan ik kort zijn. Van der Waals en ik hebben in *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin* de argumenten voor een ontwikkeling van de echte klokbekers vanuit de AOO-groep en de bijzondere relatie van AOO-bekers en Enkelgrafbekers al beschreven (Lanting & Van der Waals, 1976). Sindsdien is een aantal nieuwe vondsten gedaan die onze ideeën alleen maar ondersteunen. Ik wil hierbij op de eerste plaats wijzen op de grafvondsten van Hasbergen, Ldkr. Osnabrück (Lindhorst, 1985; Schlüter, 2000) en Rheine-Altenrheine, Kr. Steinfurt (Kersting, 1999). In Hasbergen werd een dubbelgraf ontdekt, met deels bewaard gebleven skeletresten. Kennelijk gaat het om twee mannen, gezien de grafgiften. Van belang in dit

bijzetting 1

bijzetting 2

Fig. 1. Hasbergen, Ldkr. Osnabrück: dubbelgraf met twee AOC-bekers en een Enkelgrafbeker type 1d. De vondsten met nummers 1-8 behoren bij bijzetting 1, die met 9-12 bij bijzetting 2. Van de evertand-lamellen 7 en 8 werden in totaal 12 exemplaren gevonden. De nrs. 1, 3 en 9: vuursteen, nrs. 2, 6-8: evertand, nr. 10: *Kieselschiefer*, nr. 11: kristallijn gesteente. Schaal 1:3 (Naar: Wulf & Schlüter, 2000: Abb. 15-17).

Fig. 2. Rheine-Altenreine, Kr. Steinfurt. AOC-beker en Enkelgrafbeker type 1e uit dubbelgraf F3020. Schaal 1:2 (Naar: Kersting, 1999: Abb. 5).

verband is dat de ene dode twee AOC-bekertjes, de andere een EGK-beker van type 1d had meegekregen (fig. 1). In Rheine werden in graf F3020 een AOC-beker en een EGK-beker van type 1e gevonden (fig. 2). Op grond van afmetingen is ook hier een dubbelgraf waarschijnlijk, hoewel slechts één lijksilhouet werd ontdekt. Maar dat lag wel excentrisch in de grote grafkuil (Stapel, 2007: 30), wat het waarschijnlijk maakt dat een tweede inhumatie aanwezig was.

Deze beide goedgedocumenteerde, tijdens reguliere opgravingen geborgen vondsten bevestigen dus de associaties van 'Swalmen', tumulus 6 (AOC en late EGK-beker met kruisarcering), Emst-Hanendorp (AOC + 1e beker) en de minder goed gedocumenteerde vondst van Ahsen, Kr. Recklinghausen (AOC + 1d; zie Bijlage I). Daarnaast kennen we ook nog de goedgedocumenteerde grafvondst van Soesterberg met een 2IIc-beker en een EGK-beker van type 1d, en de waarschijnlijke associatie van dezelfde bekertypen in Aalten. Door Lanting en Van der Waals (1976) over het hoofd gezien is de associatie van een 1d-beker, scherven van een 1e-beker en de bovenhelft van een 2IId-beker bij Allendorf, Schwalm-Eder-Kreis (Wiermann, 2004: Kat.Nr. 5 en Taf. 1: 2–5).

Verder hebben Van der Waals en ik gewezen op een aantal graven met AOO-bekers en EGK-grafgiften als

bijlen, klingmessen, en in één geval zelfs een hamerbijl van type H (Lanting & Van der Waals, 1976: figs 10–13, 19–21). Dat lijstje kan aangevuld worden met het dubbelgraf van Hasbergen en een AOC-graf van Marl-Hamm, Kr. Recklinghausen (*Neujahrsgruss Münster*, 1989: 28; Delcourt-Vlaeminck, 1988: 403–407). In Hasbergen had de dode met de twee AOC-bekertjes ook een vuurstenen bijltje en een spaandolk voor geïmporteerde vuursteen mee gekregen (zie Delcourt-Vlaeminck, 1988: 405–406). In Marl-Hamm bevatte het graf een spaandolk van Grand-Pressigny vuursteen en een vuurstenen bijltje (Delcourt-Vlaeminck, 1988: 405–406). Ook het optreden van standgreppels rond graven met AOO-bekers is een element dat AOO-bekers en EGK-bekers verbindt (en de 'echte' klokbekeers met EGK en AOO!).

Deze bijzondere relatie van EGK en AOO wordt nog eens onderstreept door het optreden van AOO-bekers in EGK-nederzettingen in de kop van Noord-Holland, namelijk in Aartswoud (Van Iterson Scholten & De Vries-Metz, 1981), Kolhorn (eigen waarneming), Zeewijk-Oost en -West, Mienakker, Molenkolk 1 en 2, Maantjesland, Portelwold en Sijbekarspel-De Veken (Hogestijn, 1977; Drenth & Hogestijn, 1999: tabel 2; Van Ginkel & Hogestijn, 1997). Het gaat met name om AOC-bekers (Van Ginkel & Hogestijn, 1997: figs.

59 en 68), maar in Sijbekarspel-De Veken ook om scherven van bekers van type 2IIa en zelfs van maritieme klokbekers van type 2Ia (Drenth & Hogestijn, 1999: fig. 1; zie ook fig. 5).

Daarnaast mag er aan herinnerd worden, dat in de Vlaardingen 2b-laag van Voorschoten het geïmporteerde bekeraardewerk eveneens late EGK en AOC omvat (Glasbergen, Groenman-Van Waateringe & Hardenberg-Mulder, 1967). AOC-scherven en een late EGK-beker (1d met binnenrandversiering) werden ook gevonden in VL2b context op de Hazendonk (Louwe Kooijmans, 1976: 287 en fig. 24), maar daar werden de AOC-scherven in twee van de drie VL2b concentraties ontdekt, en het 1d-fragment in de derde.

Hoewel theoretisch de AOO-bekers (en dan met name de AOC-bekers) elders in Europa ontstaan zouden kunnen zijn, en vervolgens opgenomen in het repertoire van het EGK-aardewerk in het Beneden-Rijngebied in ruimere zin, pleiten de genoemde associaties van laat-EGK en AOO in graven én nederzettingen, en het optreden van duidelijke EGK-elementen in het AOO-grafritueel (standgreppels én grafgiften) voor een ontstaan van AOO in laat-EGK context. Een groep binnen de EGK-samenleving wilde zich kennelijk onderscheiden door gebruik van een afwijkend type aardewerk en door afwijkende graforiënteringen. Graven met alleen AOO-bekers blijken nog al eens een min of meer N-Z oriëntering te hebben, terwijl EGK-graven gemiddeld O-W gericht zijn. Maar vreemd genoeg gaat dat niet voor alle AOO-graven op. Deze poging zich te onderscheiden leidde niet tot volledige afscheiding: men bleef in dezelfde nederzettingen wonen, en 'gemengde' graven bleven mogelijk. Tegelijkertijd worden echter elders in Europa AOO-bekers, en dan met name AOC-bekers, als de vroegste klokbekers beschouwd, al dienen we ons te realiseren dat er elders in Europa ook AOO-bekers voorkomen die gelijktijdig zijn met maritieme en vroege lokaal-ontwikkelde klokbekers. Dat is met name in Engeland en Schotland het geval (zie 2.5). Een willekeurige AOC-beker elders hoeft dus niet persé even oud te zijn als een AOC-beker in het Beneden-Rijngebied in ruimere zin. Voor de dateringen van AOO-bekers in Nederland, België, Duitsland en Noord-Frankrijk kan verwezen worden naar Lanting & Van der Plicht (1999/2000: 79–81). Die dateringen liggen tussen c. 2600 en c. 2400 v.Chr.

2.2. Associaties van AOO-bekers onderling

In *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin* hebben Van der Waals en ik de associaties van AOO-bekers onderling al genoemd (Lanting & Van

der Waals, 1976: table 1). Nieuwe associaties van dit type zijn in de afgelopen jaren niet ontdekt. Wel dient de aandacht te worden gevestigd op de vondsten uit grafheuvel 1 bij Melsungen, Schwalm-Eder-Kreis (Gebers, 1978: Kat. Nr. 249 en Taf. 17:1–8). Daar werd een 2IIc-beker gevonden, samen met een met dubbele touwindrukken versierde beker die echter slechts tot de grootste omvang van de buik is versierd. Gezien de vorm gaat het waarschijnlijk om een incompleet versierde AOC-beker, en niet om een vroege EGK-beker. In het heuvellichaam werden scherven van een 1d-beker ontdekt.

Dat de vier typen AOO-bekers tot dezelfde horizont behoren wordt daarnaast aangetoond door de associaties van elk van deze typen met dolken van Franse vuursteen. Dat betekent natuurlijk niet dat deze vier typen vanaf het ontstaan van de AOO-groep naast elkaar voorkwamen. Er kan wel degelijk een fasering in het ontstaan van de vier typen zijn geweest. En persoonlijk heb ik de indruk dat het type 2IIa als laatste aan het repertoire is toegevoegd.

2.3. De verspreiding van de AOO-groep in Nederland, België en westelijk Duitsland

In dit verband is een overzicht en kartering van AOO-bekers en grotere fragmenten in het Beneden-Rijngebied in ruimere zin, en in het Midden-Rijngebied en Hessen, nuttig om de ruimtelijke spreiding van het AOO-complex en van de verschillende typen te demonstreren. Dankzij het BAI-tekeningenarchief en publicaties als Gebers (1978), Bantelmann (1982) en Wiermann (2004) is dat gemakkelijk uit te voeren.

Van der Waals onderscheidde drie typen binnen de AOO-groep (Van der Waals & Glasbergen, 1955: 27–31):

- type 2IIa met op het buitenoppervlak een min of meer aaneengesloten versiering van horizontale zones met diagonale kerfspatelindrukken, begrensd door horizontale touwindrukken. De diagonale indrukken zijn afwisselend NW-ZO en NO-ZW gericht. Een enkele keer is tussen opeenvolgende zones een zeer smalle onversierde strook aanwezig;
- type 2IIb met horizontale of spiraloïd-omlopende touwindrukken over het gehele buitenoppervlak;
- type 2IIc met visgraatversiering, of horizontale rijen schuine of verticale spatelindrukken over het gehele buitenoppervlak.

Hulst, Lanting & Van der Waals (1973: 98) voerden nog een vierde type in:

- type 2IIId, sterk lijkend op 2IIa maar met indrukken van een gladde spatel, die bovendien niet per zone van richting hoeven te wisselen.

Bij alle vier typen kan versiering op de binnenzijde van de rand optreden. Type 2IIc is eigenlijk alleen te herkennen indien ook de bodem, of de aanzet van de bodem aanwezig is. Rand- en wandfragmenten zijn niet te onderscheiden van die van EGK-bekers van type 1d of 1e, zelfs niet wanneer binnenrandversiering aanwezig is, want dat element komt sporadisch ook bij late EGK-bekers voor. Proporties en vorm van de AOO-bekers, dus o.a. zaken als S-vormig profiel dan wel buikknik, schijnen geen chronologische betekenis te hebben. De vondsten van bekera en grotere fragmenten zijn opgesomd in tabel 1.

De beide bekera van Ludwigshafen behoren waarschijnlijk niet tot de vroegste, gezien het feit dat vorm en versieringsindeling doen denken aan bekera van type Monsheim, zoals gedefinieerd door Köster (1965/66: 40).

De met zones van drie of vier horizontale touwlijnen versierde bekera van Biblis-Wattenheim, Kr. Bergstrasse en Steinheim a.M., Main-Kinzig-Kreis in Hessen, van Stuttgart-Zuffenhausen, graf 2 in Baden-Württemberg, en van Marktbergel, Ldkr. Neustadt a.d. Aisch-Bad Windsheim in Bayern beschouw ik als vroege klokbekeera die gelijktijdig zijn met maritieme klokbekeera. Tegenhangers zijn bekend uit Stühren, Stadt Bussum, Kr. Diepholz (Cosack, 1996) en Essen, Kr. Cloppenburg in Niedersachsen (fig. 7). Een dergelijke beker is ook bekend uit Terville, Moselle (Fr.) (Salanova, 2000: 334). Het merkwaardig gevormde bekertje van Otersen, Kr. Verden, Niedersachsen (fig. 6:10) lijkt dicht bij deze *Schnurzonenebekeera* te staan, maar heeft aanzienlijk smallere onversierde zones.

De vondst van Tüchelhausen verdient nadere beschouwing. Het gaat om een dubbelgraf met bijzettingen op twee niveaus in dezelfde grafkuil. De grafkuil was N-Z gericht. Het onderste skelet was van een man, met opgetrokken knieën op de linkerzijde liggend en met het hoofd naar het noorden bijgezet; het bovenste van een vrouw, met opgetrokken knieën op de rechterzijde liggend en met het hoofd naar het zuiden begraven. Op het niveau van de vrouw werd bij de onderbenen een AOC-bekertje gevonden. Uitermate bevreemdend zijn de ¹⁴C-dateringen aan botcollageen: 3635±60 BP (Hv-9437) voor de man, en 3680±60 (Hv-9436) voor de vrouw. Deze dateringen zijn absurd jong en moeten gewantrouwd worden, omdat er geen enkele reden is om aan te nemen dat in het betreffende gebied AOC-bekera later zouden optreden dan elders in Nederland, België en westelijk Duitsland. In geen geval wil ik ze accepteren als aanwijzingen voor een regionaal laat-voortleven van het AOC-verschijnsel.

Of het hier om collageen van slechte kwaliteit gaat, of om een laboratoriumfout is zonder verdere gegevens niet na te gaan. Maar ik wil erop wijzen dat ook de veel te jonge dateringen voor de graven Pilsting (= Trieching 1) en Kelheim 87 (Engelhardt, 1978) van 3715±40 BP, resp. 3740±45 BP in Hannover werden geproduceerd (Hv-9767, resp. Hv-9226: zie Heyd, 2000: 472). Een nieuwe datering van het graf van Tüchelhausen, verricht in een laboratorium dat de nodige ervaring met het isoleren en dateren van botcollageen heeft, zou zeer welkom zijn, al was het alleen maar om deze getallen uit de wereld te krijgen. Het belang van Tüchelhausen mag namelijk niet onderschat worden. Volgens Schröter (Wamser & Schröter, 1979/80: 318) gaat het bij de schedel van de man om een onmiskenbare *planoccipetale Steilkopf*, terwijl de schedel van de vrouw ook tot dit type zou kunnen behoren. Het gaat daarmee om het vroegste optreden van dit schedeltype in bekercontext. En dat houdt dus in dat serieus onder ogen gezien zal moeten worden, dat dit schedeltype in Zuid-Duitsland al voorkwam vóór de ontwikkeling van de Klokbekeera-Oostgroep en dat dit type dus niet 'van buiten' kwam!

De beker uit Weimar werd door Behrens (1971: 101 en Abb. 1d) al met 'totalverzierten Fischgrätenbekeera von Glockenbekeeraform' in verband gebracht. De binnenrandversiering van deze pot, die toewijzing aan type 2IIc eigenlijk bevestigt, werd overigens pas door Hein (1992: 23) vermeld. De beker was een grafgift in een mannengraf, O-W gericht, met op de rechterzijde liggend *Hocker* met het hoofd naar het westen. Deze ligging, en de gefacetteerde hamerbijl, vuurstenen kling en benen priem die als grafgiften waren meegegeven, doen zuiver *schnurkeramisch* aan!

Twee van bovengenoemde, uit grafheuvels afkomstige vondsten, namelijk Hoenderlo-Schenkenshul en Ahsen, worden in Bijlage I nader beschreven aan de hand van de oorspronkelijke documentatie en in het geval van Ahsen ook aan hand van een na-onderzoek in de heuvel door J.D. van der Waals en mij in 1974.

2.4. Aantekeningen bij het verspreidingsbeeld

Duidelijker dan de in 2.3 gegeven opsomming van vindplaatsen laat een kartering (fig. 8a) van deze Nederlandse/Belgische/West-Duitse AOO-bekera zien, dat in Niedersachsen de verspreiding min of meer begrensd wordt door Weser, Aller en Leine, en vervolgens ten zuiden Hannover door de rand van het laaggebergte. Ook in Westfalen lijkt de zuidgrens min of meer bepaald te worden door de rand van het laaggebergte, langs een lijn even ten zuiden van de Lippe. In Nordrhein loopt de grens langs de oostzijde van de

Tabel 1. AOO-bekers in Nederland, België en Duitsland.

<i>Nederland</i>		
Anlo, gem. Anlo (Dr.), graf B	2 × AOC	Jager, 1985: fig. 24
Anlo, gem. Anlo (Dr.), graf C	AOC	Jager, 1985: fig. 26
Eext, gem. Anlo (Dr.), vlakgraf	AOC + schaalte	Jager, 1985: fig. 39
Drijber, gem. Beilen (Dr.)	AOC	figuur 4
Borger, gem. Borger (Dr.)	AOC	figuur 3:1
Emmen-Emmerhout, gem. Emmen (Dr.)	2 × 2IIc	figuur 3:2 en 3
Nieuw-Roden, gem. Roden (Dr.), tum. 1	AOC	figuur 3:4
Aalden, gem. Zweelo (Dr.), tum. III	AOC + onvers. bekertje	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 14
‘Twente of ZO-Drente’ (ex.coll. Sleiderink)	AOC	figuur 3:5
De Eese, gem. Steenwijk (Ov.), tum. III	AOC	figuur 3:6
Aalten, gem. Aalten (Gld.)	2IIc + 1d	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 9
Hoenderlo, gem. Apeldoorn (Gld.)	AOC + 2IIa	<i>ibid.</i> : fig. 18; figuur 27
Kootwijkerzand, gem. Barneveld (Gld.)	2IIa	figuur 3:7
Garderen, gem. Barneveld (Gld.), tum. 4	AOC	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 11
Bennekom-Oostereng, gem. Ede (Gld.)	fragm. AOC	Gibson, 1982: fig. N.Misc. 3 op p. 544 (onder Ede)
Harskamp, gem. Ede (Gld.) ?	AOC	figuur 3:8
Mallem, gem. Eibergen (Gld.)	AOC + 2IIc	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 15
Emst, gem. Epe (Gld.)	AOC + 1e	<i>ibid.</i> : fig. 10
Ermelose Heide, gem. Ermelo (Gld.), tum. 1	AOC	figuur 3:9
Houtdorper Veld, gem. Ermelo (Gld.)	AOC	figuur 3:10
Speulde, gem. Ermelo (Gld.)	AOC (+ ZZ?)	figuur 3:11
Doorwerth, gem. Renkum (Gld.)	2IIId	Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 5
Rhenen-Grebbeberg, gem. Rhenen (Utr.)	2 × AOC	figuur 3: 12 en 13
Soesterberg, gem. Soest (Utr.), tum. 3	2IIc + 1d	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 8
Kolhorn, gem. Barsingerhorn (N-H)	EGK-nederz. met AOC	niet gepubliceerd
Zeewijk-Oost, gem. Niedorp (N-H)	id.	Drenth & Hogestijn, 1999: tabel 2
Zeewijk-West, gem. Niedorp (N-H)	id.	<i>ibid.</i>
Sijbekarspel-De Veken, gem. Noorderkoggenland (N-H)	id. + 2IIa en 2Ia	<i>ibid.</i> + fig. 1; zie figuur 5
Aartswoud, gem. Opmeer (N-H)	EGK-nederz. + AOC	Van Iterson Scholten & De Vries-Metz, 1981
Maantjesland, gem. Opmeer (N-H)	id.	Drenth & Hogestijn, 1999: tabel 2
Mienakker, gem. Opmeer (N-H)	id.	<i>ibid.</i>
Molenkolk 1, Opmeer (N-H)	id.	<i>ibid.</i>
Molenkolk 2, Opmeer (N-H)	id.	<i>ibid.</i>
Portelwold, Opmeer (N-H)	id.	<i>ibid.</i>
‘Gawijzend’, gem. Wieringermeer (N-H)	2IIId	Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 17
Hazendonk, gem. Molenaarsgraaf (Z-H)	VL2b + AOC	Louwe Kooijmans, 1976: fig. 24
Voorschoten, gem. Voorschoten (Z-H)	VL2b + EGK + AOC	Glasbergen <i>et al.</i> , 1967: fig. 17
Witreyt, gem. Bergeyk (N-Br.)	2IIc	figuur 3:14
‘Swalmen’, tum. 3, gem. Beesel (L)	4 × AOC	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 8
‘Swalmen’, tum. 4, gem. Beesel (L)	2 × AOC	<i>ibid.</i> : fig. 10
‘Swalmen’, tum. 6, gem. Beesel/gem. Swalmen (L)	AOC + late EGK	<i>ibid.</i> : fig. 12
De Hamert, gem. Bergen (L)	2 × AOC	figuur 3:15 en 16
Elsloo, gem. Elsloo (L)	AOC + 2IIa	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 17
Helden-Koningslust, gem. Helden (L)	2IIa	Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 9
Baexem, gem. Heythuizen (L), vlakgraf	2IIa	<i>ibid.</i> : Abb 13
Baexem, gem. Heythuizen (L)	fragm. 2IIa	<i>ibid.</i> : Abb 14a
Meerlo, gem. Meerlo & Wanssum (L)	fragm. 2IIa	figuur 3:17
Millert, gem. Nederweert (L)	AOC	Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 16

(Nederland)

Blerick, gem. Venlo (L)	randfragm. AOC	figuur 3:18
'Venray', gem. Venray (L)	fragm. 2IIa	figuur 4:2

België

Merksplas (Antw.)	AOC (maar niet één van de vier bovengenoemde typen)	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 4:2; figuur 3:20
Ranst (Antw.)	2IIa	Lauwers & Van Impe, 1980: 13, noot 4; figuur 3: 19
Lommel (Limb.)	2IIa	Marien, 1948: fig. 23
Lommel-Karrestraterheide (Limb.)	2IIa	Marien, 1948: fig. 21
Overpelt Dorperheide of Lommel-Weyerkense Bergen (Limb.)	AOC	Marien, 1948: fig. 22; 1952: fig. 134:3
Overpelt-Dorperheide (Limb.)	2IIa	Marien, 1948: fig. 19; 1952: fig. 134:2
Kruishoutem-Kapellekouter (O-VI.)	2 × 2IIc	Braeckman, 1991: fig. 3 en 4
Teralfene (Brab.)	AOC	Sergant, 1997: fig. 1
Wéris II (Lux.)	2IIc	Huysecom, 1981: fig. 3
Humain (Lux.)	AOC	De Laet, 1974: 210, 262 en 276. Geen afbeelding bekend

Niedersachsen

Nordhorn-Brandlecht, Kr. Gr. Bentheim	AOC	Fansa, Winter & Wilhelm, 1987: Abb. 5:2; figuur 6.1
Emstek, Kr. Cloppenburg	AOC	figuur 6:2
Dreye, Kr. Diepholz	fragm. AOC	Cosack, 2001: Abb. 2:10
Havelse, Ldkr. Hannover	AOC	ongepubl. diss. Stegen, Kat.Nr. 194; figuur 6:4
Nienburg, Kr. Nienburg	fragm. AOC	Struve, 1955: 127 en noot 476
Dötlingen-Wellohsberg, Ldkr. Oldenburg, H.12	AOC	Pätzold, 1954: Abb. 5g; Selent, 2000: 149 en Taf. 7:1; figuur 6:3
Holzhausen, Ldkr. Oldenburg	AOC	Pätzold, 1958: Taf. VII b
Hasbergen, Ldkr. Osnabrück	2 × AOC + 1d	figuur 1
Thiene, Kr. Osnabrück	AOC	figuur 6:5
Achim, Kr. Verden	AOC	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 16; figuur 6.6
Achim, Kr. Verden	2IIa	<i>ibid.</i> ; figuur 6:7
Barne, Kr. Verden	randfragm. AOC	Nelson, 1988: Kat.Nr. 45, Taf. 30:7
Daverden, Kr. Verden	AOC	Krumland, 1997: Abb. 13:1
Otersen, Kr. Verden	AOC	figuur 6:10

Westfalen

Brackwede-Blömkeberg, Kr. Bielefeld	2IIa	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 370; figuur 6:12
Bochum-Hellweg, Kr. Bochum	2IIId	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 212
Borken, Kr. Borken	AOC + 2IIc	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 287; figs 6:13 en 6:14
Künsebeck, Kr. Gütersloh	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 385; figuur 6:8
Hamm, Kr. Hamm	AOC	Gollub, 1954: Abb. 2 (contra Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 229)
Ulenburg-Beck, Kr. Herford	bijgewerkte AOC	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 391b; figuur 6:9
Herne, Kr. Herne, Babelstrasse	AOC-scherven	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 232
Greven, Kr. Münster	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 312. Zie ook Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 13
Gittrup, Kr. Münster	AOC	<i>Neujahrgruss Münster</i> , 1987, 55; figuur 6.15
Ahsen, Kr. Recklinghausen	AOC + 1d	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 31; figuur 4
Habinghorst, Kr. Recklinghausen	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 214
Haltern-Wasserwerk, Kr. Recklinghausen	2IIIdscherven	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 329

<i>(Westfalen)</i>		
Marl-Hamm, Kr. Recklinghausen	AOC	<i>Neujahrsgruss Münster</i> , 1989: 28; figuur 6.16
Marler-Heide, Kr. Recklinghausen	2IIc?	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 343; Schroeder, 1951: Taf. 12:3
Rheine-Altenrheine, Kr. Steinfurt	AOC + 1e	figuur 2
<i>Nordrhein</i>		
Aachen, Kr. Aachen	2IIc	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 2
Langweiler, Kr. Düren	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 14
Lich-Steinstrass, Kr. Düren	2IIc	Schwellnuss & Arora, 1983: Abb. 44
Euskirchen, Kr. Euskirchen, Stadtwald	2IIc	figuur 6:17
Goch-Asperden, Kr. Kleve	AOC	Boelicke, 2006: afb. op p. 98
Haldern-Wittenhorst, graf A	AOC	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 174
Haldern-Wittenhorst, graf B	2 × AOC	<i>ibid.</i>
Brühl, Rhein-Erft-Kreis	AOC	Knackstedt, 2005: Abb. 36
Liblar-Villenhof, Rhein-Erft-Kreis		
H. VI	AOC	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 3032
H. VII	AOC	(4 bekers uit 3 heuvels); contra Gatermann, 1943: 94–95 (4 bekers uit 4 heuvels)
H. IX	AOC (2 ×?)	
H. XII	AOC (?)	
Altenrath-Wahner-Heide, Rhein-Sieg-Kreis		
H. 3 (= Boxhohn IV)	AOC	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 47
H. 11 (opgr. Buttler)	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 50
Hangelar, Rhein-Sieg-Kreis	2IIc	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 55; figuur 6:18
Hangelar-West, Rhein-Sieg-Kreis	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 56
Inger, Rhein-Sieg-Kreis	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 58
Lohmar, Rhein-Sieg-Kreis	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 59
Niederpleiss, Rhein-Sieg-Kreis	fragm. AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 60
Kaldenkirchen, Kr. Viersen	fragm. 2IIa/AOC	Loewe, 1971: Taf. 11
Lobberich, Kr. Viersen	2IIc	<i>ibid.</i> : Taf. 11
Bucholtwelen, Kr. Wesel	onderhelft 2IIc	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 70; figuur 6:11
Hünxe-Friedrichsfeld, Kr. Wesel I (ook bekend als Hünxe-Hamweg en Voerde-Spellen)	AOC	Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 12; Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 75a
Hünxe-Friedrichsfeld, Kr. Wesel II	AOC-scherven	Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 70
Hünxe-Testerberge, Kr. Wesel	AOC	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 79
Hünxe-Testerberge, Kr. Wesel	randfr. AOC?	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 80
Schermbeck, Kr. Wesel	2IIc	<i>ibid.</i> : Kat.Nr. 193; figuur 6:21
<i>Hessen</i>		
Mainzlar, Kr. Giessen	2IIId	Jorns (ed.), 1976: 29 en Taf. 29:2; Wiermann, 2004: Taf. 30:7
Altendorf, Ldkr. Kassel	AOC-scherven	Sangmeister, 1951: Taf. XII:9
Heimarshausen, Ldkr. Kassel	fragm. 2IIa	Wiermann, 2004: Taf. 21:1
Allendorf, Schwalm-Eder-Kreis	2IIId + late EGK	<i>ibid.</i> : Taf. 1: 25
Ellenberg, Schwalm-Eder-Kreis	AOC-scherven	<i>ibid.</i> : Taf. 10:17
Maden, Schwalm-Eder-Kreis	AOC-scherf	<i>ibid.</i> : Taf. 30:6
Melsungen, Schwalm-Eder-Kreis	2IIc	Gebers, 1978: Taf. 17:8
Ober-Wöllstadt, Wetterau Kreis	AOC-scherf	Sangmeister, 1951: Taf. III:8
Wiesbaden-Hebenkies, Kr. Wiesbaden	2IIId + <i>Schnurk.</i>	Wiermann, 2004: Taf. 20:6; figuur 6:22
<i>Rheinland-Pfalz</i>		
Alzey, Kr. Alzey-Worms	fragm. 2IIa	Gebers, 1978: Taf. 26:7

<i>(Rheinland-Pfalz)</i>		
Monsheim, Kr. Alzey-Worms	AOC	<i>ibid.</i> : Taf. 20:1-4
Koblenz-Lützel, Kr. Koblenz	onvoltooide 2IIa	<i>Bonner Jahrbücher</i> 146, 1941: Taf. 37:3
Kreuznach-‘Rotlay’, Kr. Bad Kreuznach	AOC + 2IIa + 2IIId?	Dehn, 1941: Tl. I, 28 en Taf. 6:1-5, Tl. II, 16
Langenlonsheim, Kr. Bad Kreuznach	AOC	Gebers, 1978: Taf. 25:5
Ludwigshafen, Kr. Ludwigshafen	2 × AOC	<i>ibid.</i> : Taf. 29:2 en 3
Ebersheim, Kr. Mainz-Bingen	AOC	<i>ibid.</i> : Taf. 20:6
Nierstein, Kr. Main-Bingen	AOC	<i>ibid.</i> : Taf. 29:6
Urmitz, Kr. Mayen-Koblenz	2IIc	Bantelmann, 1982: Taf. 15:528; figuur 6:16
Heimbach, Kr. Neuwied	AOC	Gebers, 1978: Taf. 20:9
Herschbach, Westerwaldkreis	AOC	Bantelmann, 1982: Taf. 37:611; figuur 6:20
Worms-‘Adlerberg’ graf 35, Kr. Worms	AOC	Gebers, 1978: Taf. 25:1-4
<i>Baden-Württemberg</i>		
Hockenheim, Rhein-Neckar-Kreis, graf 3	2IIa	Gebers, 1978: Taf. 26:4
Ilvesheim, Rhein-Neckar-Kreis, Kiesgrube Wolff, graf 2 (13/12/1925)	AOC	Gebers, 1978: Taf. 3:11
Münchingen, Kr. Ludwigsburg	AOC	<i>Fundberichte aus Schwaben</i> 8, 1935: 36 en Taf. VIII:3
<i>Bayern</i>		
Marktbergel, Ldkr. Neustadt a.d. Aisch-Bad Windsheim	AOC	Nadler, 1998: Abb. 25:5-6
Bergheimfeld, Ldkr. Schweinfurt, graf 10	2IIc	Nausch, 1996: Taf. 18:6
Tüchelhausen, Stadt Ochsenfurt, Ldkr. Würzburg	AOC	Schröter & Wamser, 1979/80
<i>Thüringen</i>		
Weimar, Kr. Weimar, Roonstrasse 22	2IIc	Loewe, 1959: 48 en Taf. 31:10-11; Hein, 1992: 23 (vermelding binnenrandversiering)

Rijn tot aan de monding van de Sieg, en aan de west-zijde langs een lijn van de monding van de Sieg via Euskirchen naar Aachen. In Nederland en België kan deze lijn doorgetrokken worden richting Antwerpen, en vervolgens langs de Schelde naar het zuiden. Dat er ook twee vondsten uit de Ardennen bekend zijn, doet geen afbreuk aan dit patroon.

Bezuiden de monding van de Sieg zijn AOO-bekers aangetroffen in de omgeving van Koblenz. Westelijk van de Rijn zijn AOO-bekers vervolgens bekend uit Rheinhessen in een brede zone langs de Rijn tussen Bad Kreuznach en Worms, en in Hessen van een aantal vindplaatsen langs Eder en Fulda ten zuiden van Kassel, van geïsoleerde voorkomens bij Mainzlar, ten noorden van Giessen langs de Lahn, bij Ober-Wöllstadt in de Wetterau, en uit de bekende grafvondst van Wiesbaden-Hebenkies (Bantelmann *et al.*, 1979/80). Verder zuidelijk komen AOO-bekers voor langs de Neckar bij Mannheim en bij Münchingen vlak ten noorden van Stuttgart (*Fundberichte aus Schwaben* 8, 1935: Taf. VIII:3). Opvallend zijn de vondsten van AOC-scherven bij Marktbergel, Ldkr. Neustadt a.d. Aisch-Bad Windsheim (Nadler, 1998: 62 en Abb. 26:5–6) en het graf met AOC-beker van

Tüchelhausen, Stadt Ochsenfurt, Ldkr. Würzburg in het noorden van Bayern.

Aangezien in Nederland en direct aangrenzend westelijk Duitsland de AOO-bekers zo duidelijk geworteld zijn in de late Enkelgrafcultuur, ligt het voor de hand dit verspreidingsbeeld in Rheinland-Pfalz, Hessen, Baden-Württemberg en Bayern te vergelijken met dat van de late Enkelgrafbekers in dat gebied. Het gemakkelijkste is dat uit te voeren voor de *Fischgrätenbecher*, d.w.z. de bekens die in Nederland tot type 1d worden gerekend. De beste kartering is die van Gebers (1984: Liste 96 en Karte 17). Van zijn kaart hoeft alleen de meest zuidelijke stip, die van Otterstadt, Kr. Ludwigshafen (Gebers, 1978: Kat. Nr. 126 en Taf. 19:1) geschrapt te worden. De daar gevonden grote scherf behoort tot een bekerpot van Bentheimer type, niet tot een late EGK-beker van type 1d. Benoorden het door hem gekarteerde gebied zijn de zuidelijkste voorkomens van late EGK-bekers van de typen 1d en 1e: Swalmen (prov. Limburg) in Nederland (Lanting & Van der Waals, 1974), Neerpelt (prov. Limburg) in België (Marien, 1948: fig. 17; 1952: fig. 134:1), Teveren (Kr. Heinsberg) en Wesseling (Kr. Köln) in Nordrhein (Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 9,

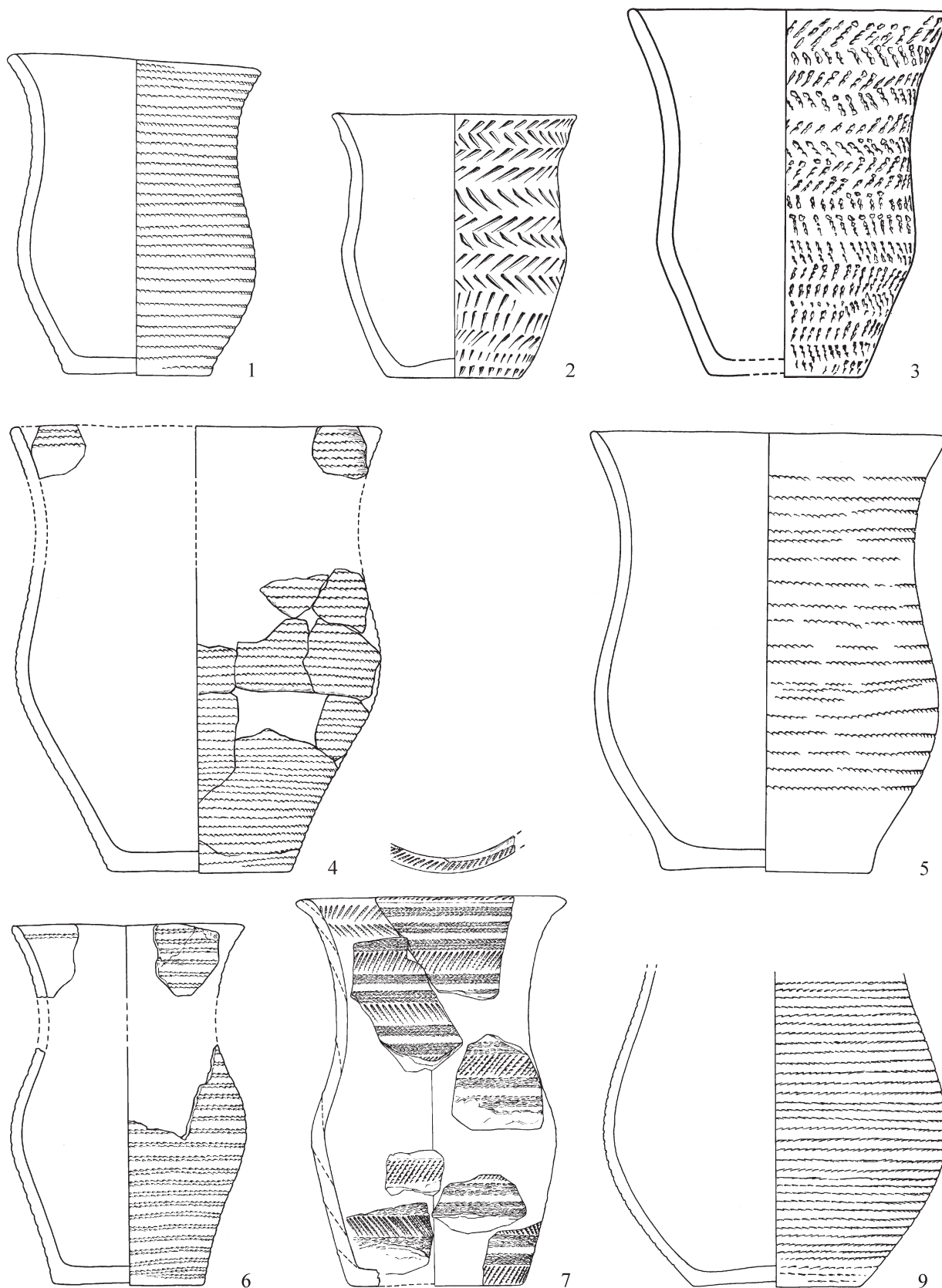

Fig. 3. AOO-bekers uit Nederland en België. Schaal 2:5 (tek. GIA). 1. Borger; 2-3. Emmen-Emmerhout; 4. Nieuw-Roden; 5. Twente of ZO-Drenthe; 6. De Eese; 7. Kootwijkerzand; 9. Ermelose Heide;

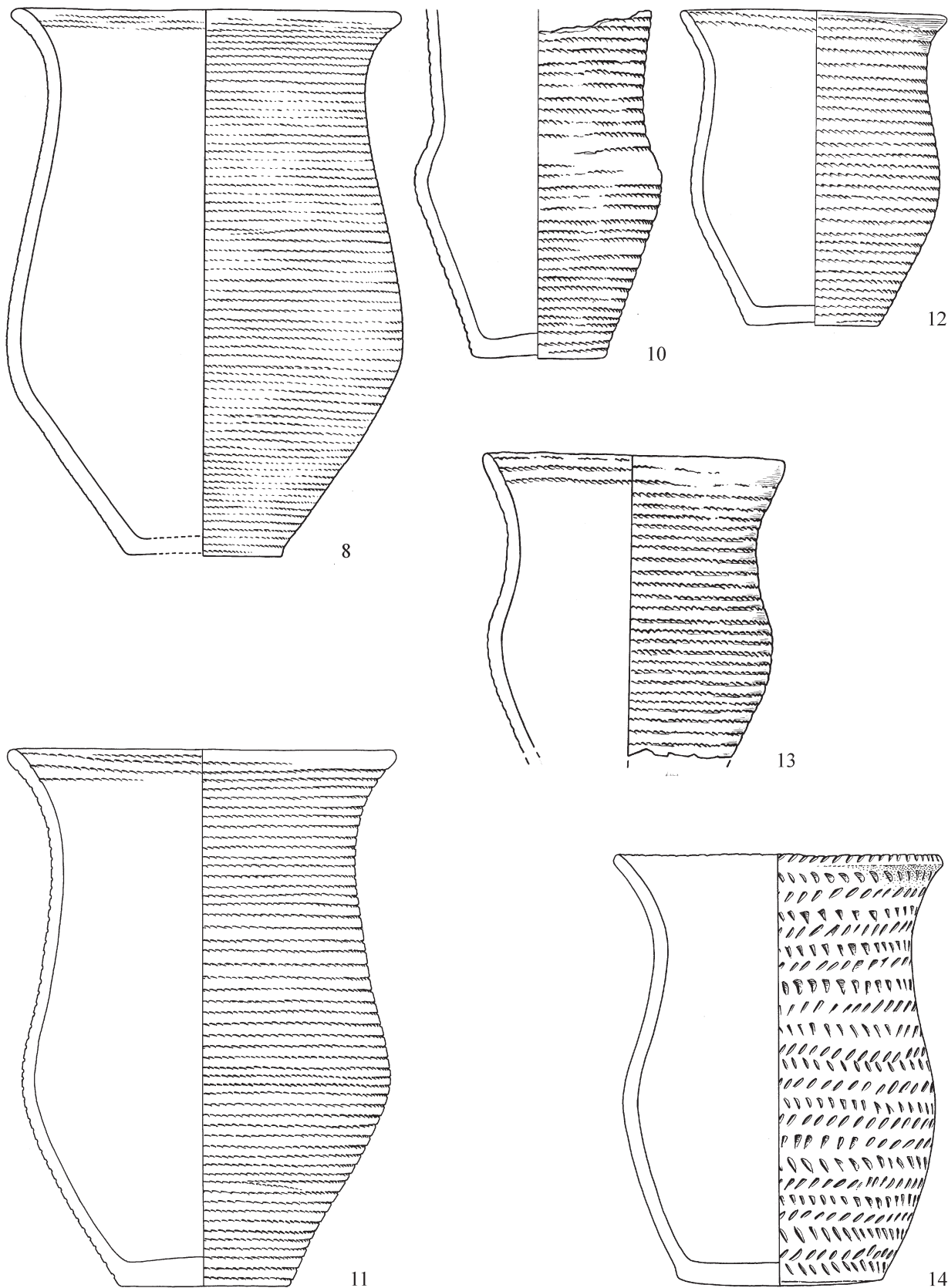

Fig.3 (vervolg). 8. Harskamp? (ex.coll. Bellen); 10. Houtdorper Veld (privécoll.); 11. Speulde; 12-13. Rhenen-Grebbeberg; 14. Witreyt;

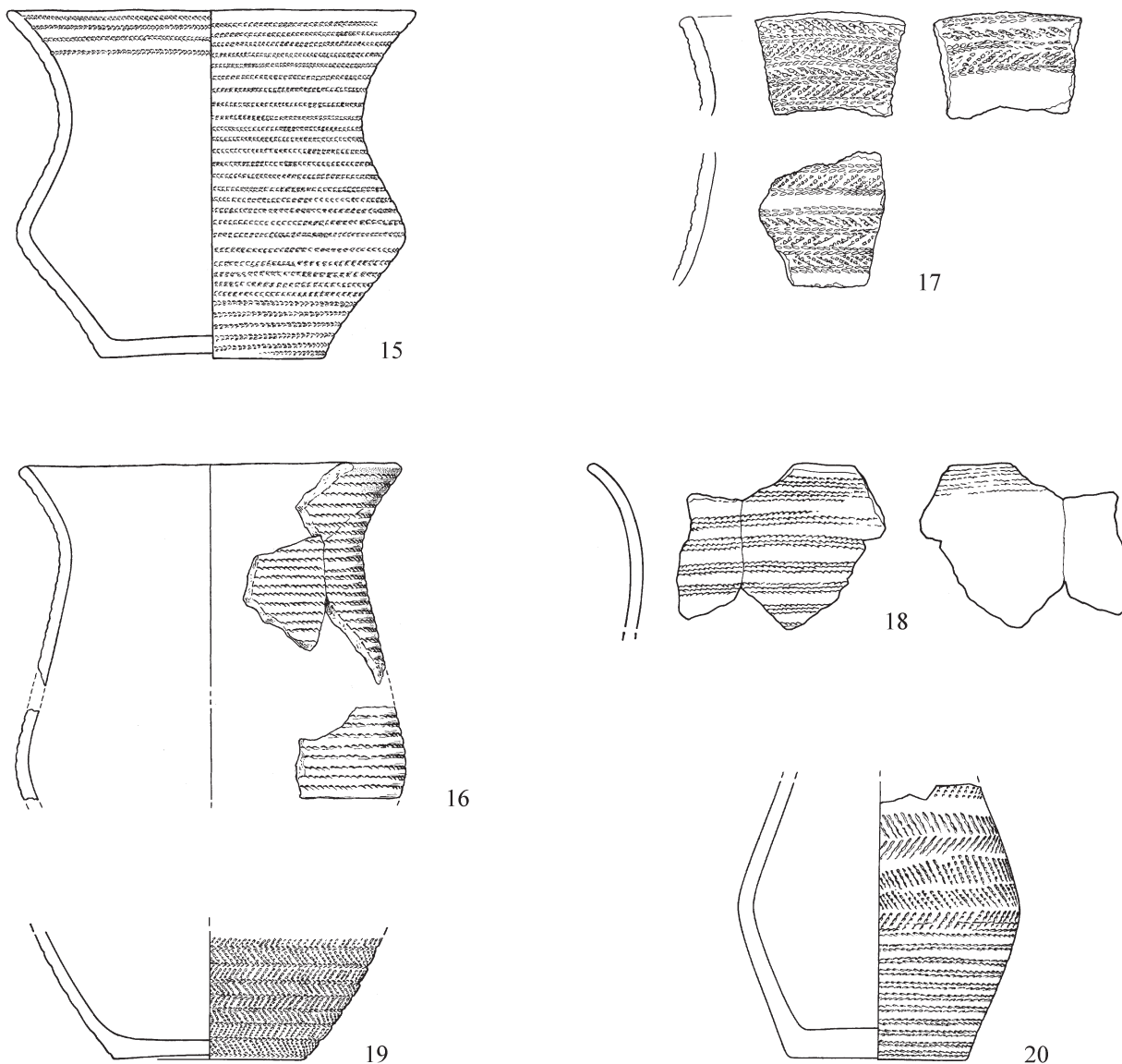

Fig.3 (vervolg). 15-16. De Hamert; 17. Meerlo; 18. Blerick; 19. Ranst (B.); 20. Merksplas (B.).

Taf. 27, resp. Kat.Nr. 42, Taf. 1). Eventueel zou ook een grote randscherf uit Elmpt (Kr. Viersen) van een 1d-beker afkomstig kunnen zijn. Het zou echter ook een 2IIc-beker geweest kunnen zijn. Anders dan de gepubliceerde tekening laat zien (*Bonner Jahrbücher* 149, 1949: 379; Driehaus, 1967: Abb. 5:6) heeft deze beker binnenrandversiering.

Uit Gebers' kaart blijkt dat late EGK bekend is uit de omgeving van Koblenz, uit de buurt van Kassel langs Schwalm, Eder en Fulda, van verschillende vindplaatsen in de Wetterau en langs Main en Kinzig en van enkele perifere vindplaatsen in de buurt van Giessen

en Marburg. Het lijkt om twee gescheiden groepen te gaan; met de bekers uit de buurt van Koblenz aansluitend bij de bekers in het Beneden-Rijngebied, en met een Hessische groep, die mogelijk aansluit bij bekers in oostelijk Westfalen. Daarnaast zijn bekers van type 1d en 1e ook bekend uit grafvelden langs de Main tot in de Landkreis Schweinfurt, en in het dal van de Tauber. Verwezen kan worden naar de bekers uit de graven 4 en 9 in Bergheinfeld, Ldkr. Schweinfurt (Nausch, 1996: Abb. 16 en Abb. 18:4), uit graf 5 in Wolkshausen, Ldkr. Würzburg (*ibid.*: Abb. 28) en uit een zestiental graven in de Main-Tauber-Kreis

Fig. 4. AOO-bekers uit Nederland en westelijk Duitsland (foto's GIA, R.O.B., resp. Westfälisches Museum für Archäologie). Schaal 1:2.
1. Drijber; 2. Venray; 3. Ahsen, Kr. Recklinghausen, tum. III.

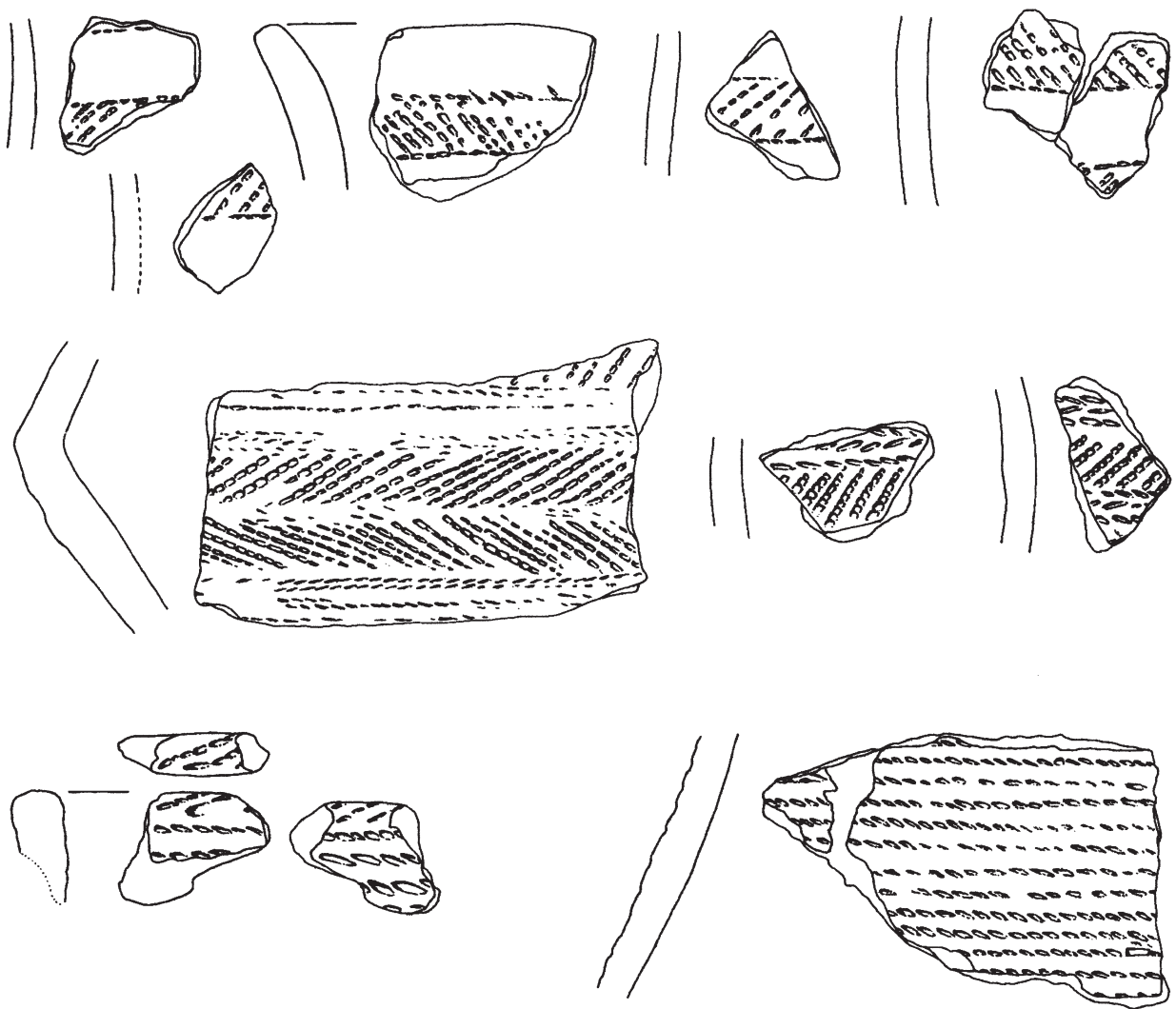

Fig. 5. Sijbekarspel-De Veken. Scherven van AOC (onder), 2IIa (midden) en 2Ia (boven) bekers uit de nederzetting (tek. H. Peeters; overgenomen uit Drenth & Hogestijn, 1999: fig 1). Schaal 1:1.

(Dresely, 2004).

In dezelfde grafvelden in het dal van de Tauber komen echter ook typische *SW-Deutsche Schnurbecher* voor van het type Gross-Gerau volgens Köster (1965/66: 37). Dresely (2004) beeldt vijf grafvondsten met deze bekers af. Interessant zijn de associaties van bekers van type 1d en 1e met *SW-Deutsche Schnurbecher* van type Gross-Gerau in Wertheim-Höhefeld, graf 5 (Dresely, 2004: Taf. 32:1–2 en Taf. 33:5) en Lauda-Königshofen, graf 1 (*ibid.*: Taf. 2:4 en 5). Een dergelijke associatie was overigens al bekend uit Holzheim, Ldkr. Giessen (Jorns, 1976: 26–27 en Taf. 24). Deze vondsten bevestigen wat de grafvondst van Wiesbaden-Hebenkies al aanduidde (Bantelmann, Lanting & Van der Waals, 1979/80), namelijk dat type Gross-Gerau niet het vroegste type

SW-Deutsche Schnurbecher is, zoals Heyd (2000: Taf. 28) merkwaardigerwijs denkt, maar juist het jongste. In de grafvelden van het Tauberdal treedt ook nog een regionaal type beker op, met meestal visgraat- en enkele keer touwersiering op de bovenhelft, en een versiering op de onderhelft bestaande uit verticale lijnenbundels, meervoudige zigzaglijnen of verticale rijen van horizontale of hellende spatelindrukken. Dit type is niet uitsluitend tot het Tauberdal beperkt, te oordelen naar een grafvondst uit Berggrheinfeld, Ldkr. Schweinfurt (Nausch, 1996: Abb. 17:6).

De AOO-bekers die in het bovengenoemde verspreidingsgebied van de *Fischgrätenbecher* zijn gevonden, kunnen net als de Nederlands/NW-Duitse AOO-bekers beschouwd worden lokaal uit de late EGK te zijn ont-

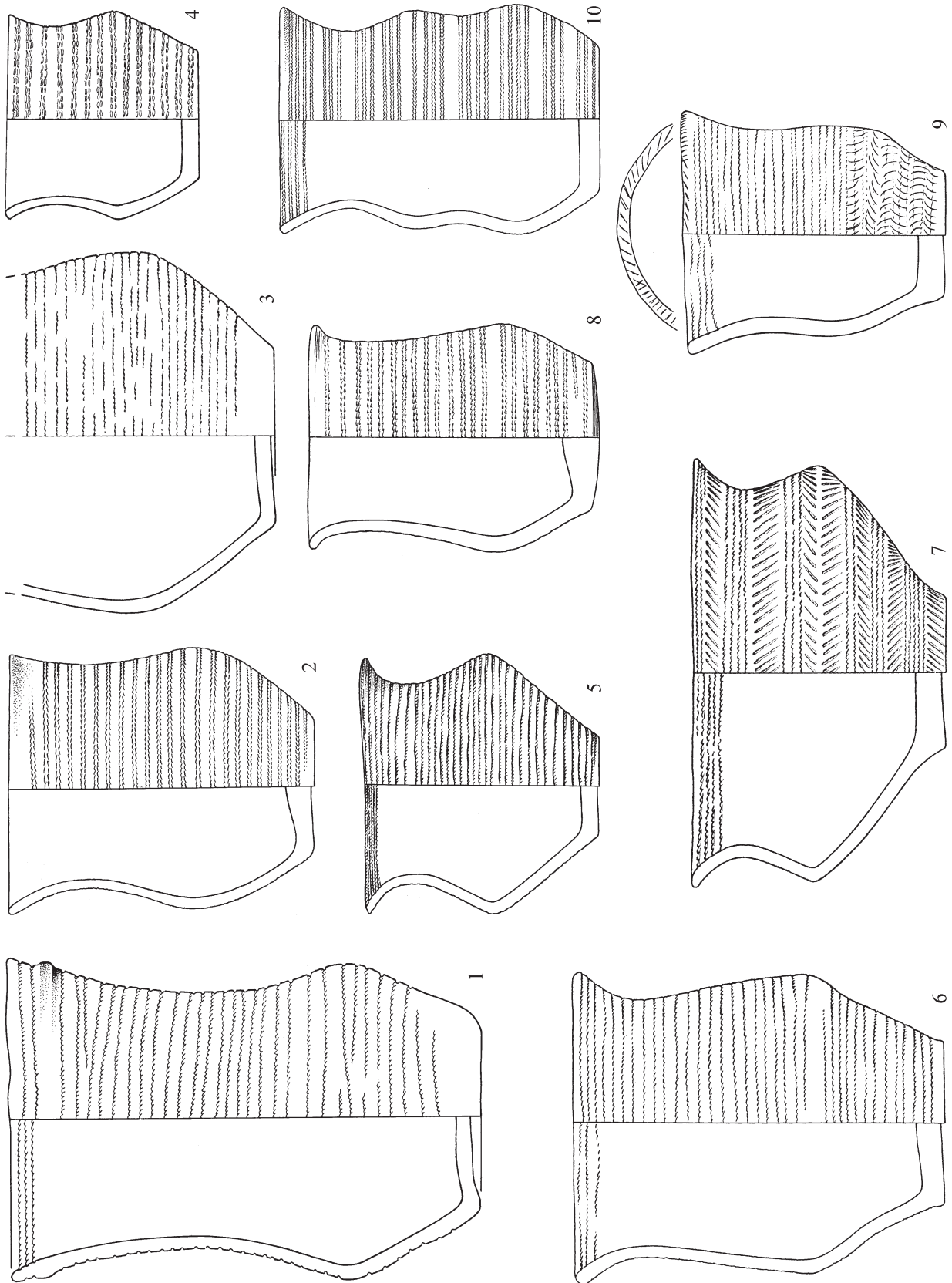

Fig. 6. AOO-bekers uit westelijk Duitsland (tek. GIA, tenzij anders aangegeven). Schaal 2:5. 1. Nordrhein-Brandlecht (Naar: tekening Institut für Denkmalpflege, Hannover); 2. Emstek; 3. Dötlingen-Wellhohsberg; 4. Havelse (Naar: tekening in dissertatie Stegen); 5. Thiene; 6-7. Achim; 8. Künsebeck; 9. Ulenburg; 10. Otersen;

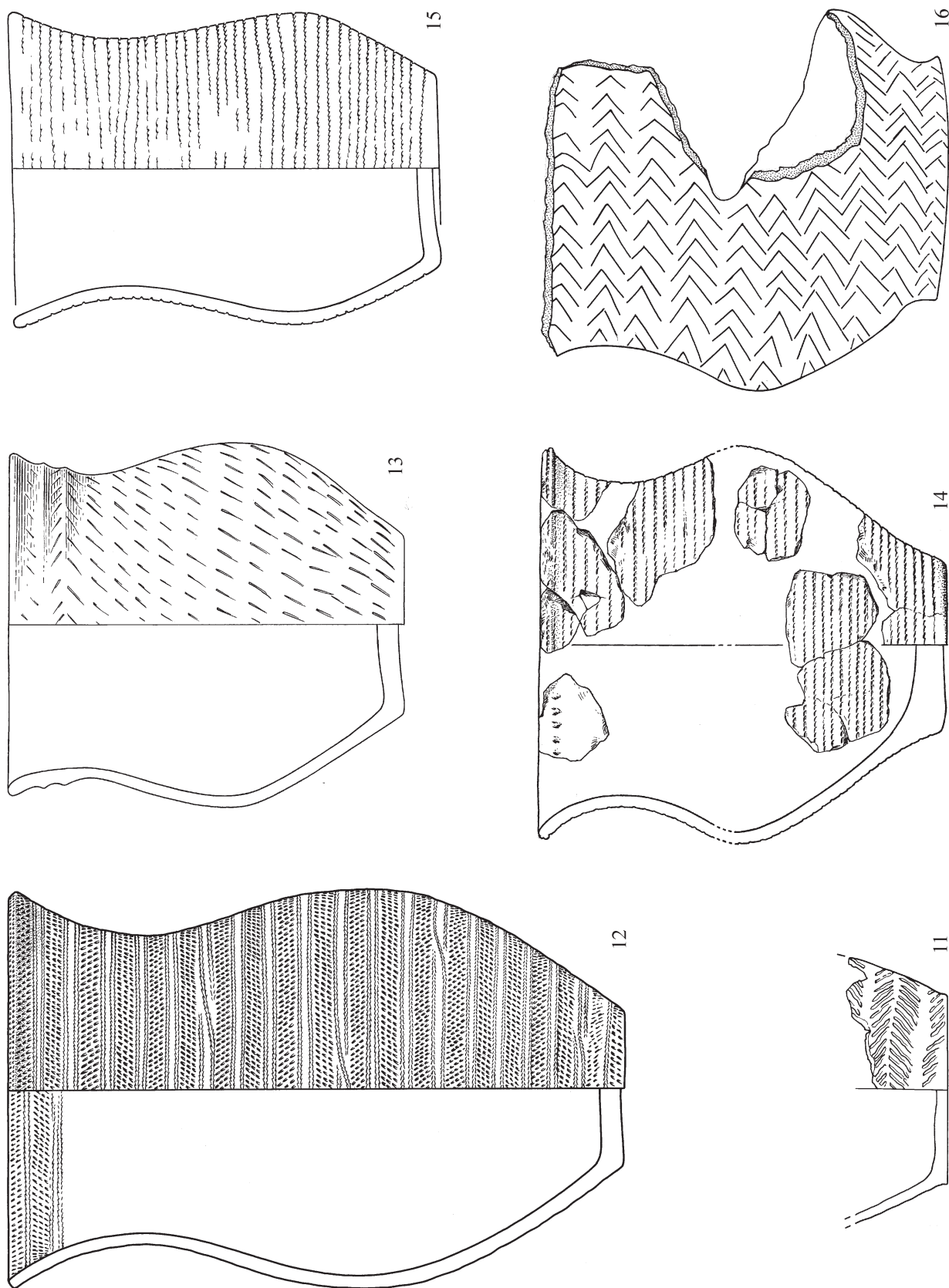

Fig. 6 (vervolg). 11. Bucholtswelmen (Naar: tekening archief Stampfuss); 12. Brackwede-Bielefeld; 13-14. Borken; 15. Gitttrup (Naar: tekening Münster); 16. Euskirchen (Naar: tekening in inventarisboek Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin);

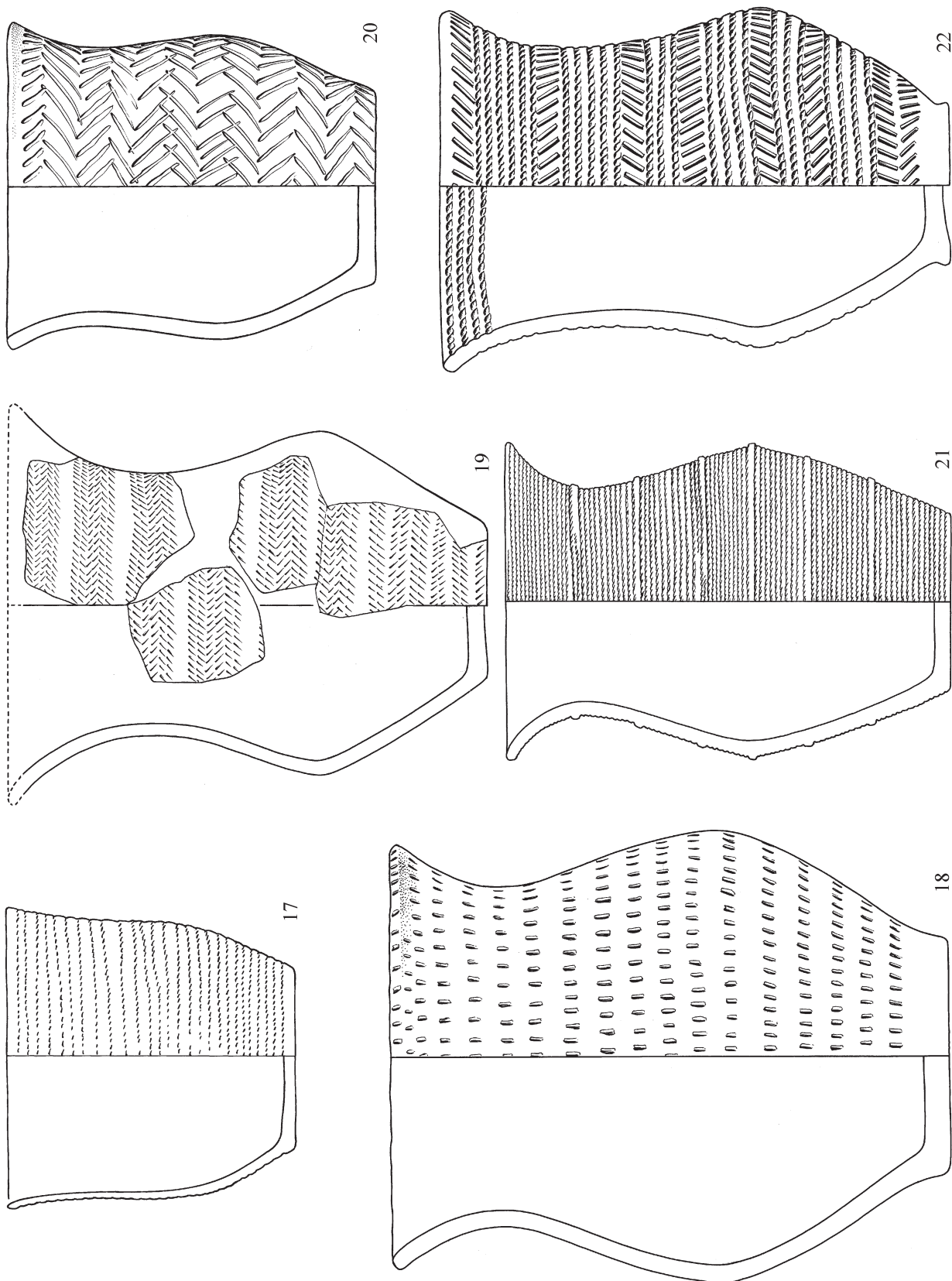

Fig. 6 (vervolg). 17. Marl-Hamm (Naar: tekening Münster); 18. Hangelar; 19. Schermbbeck; 20. Urmitz; 21. Herschbach; 22. Wiesbaden-Hebenkies.

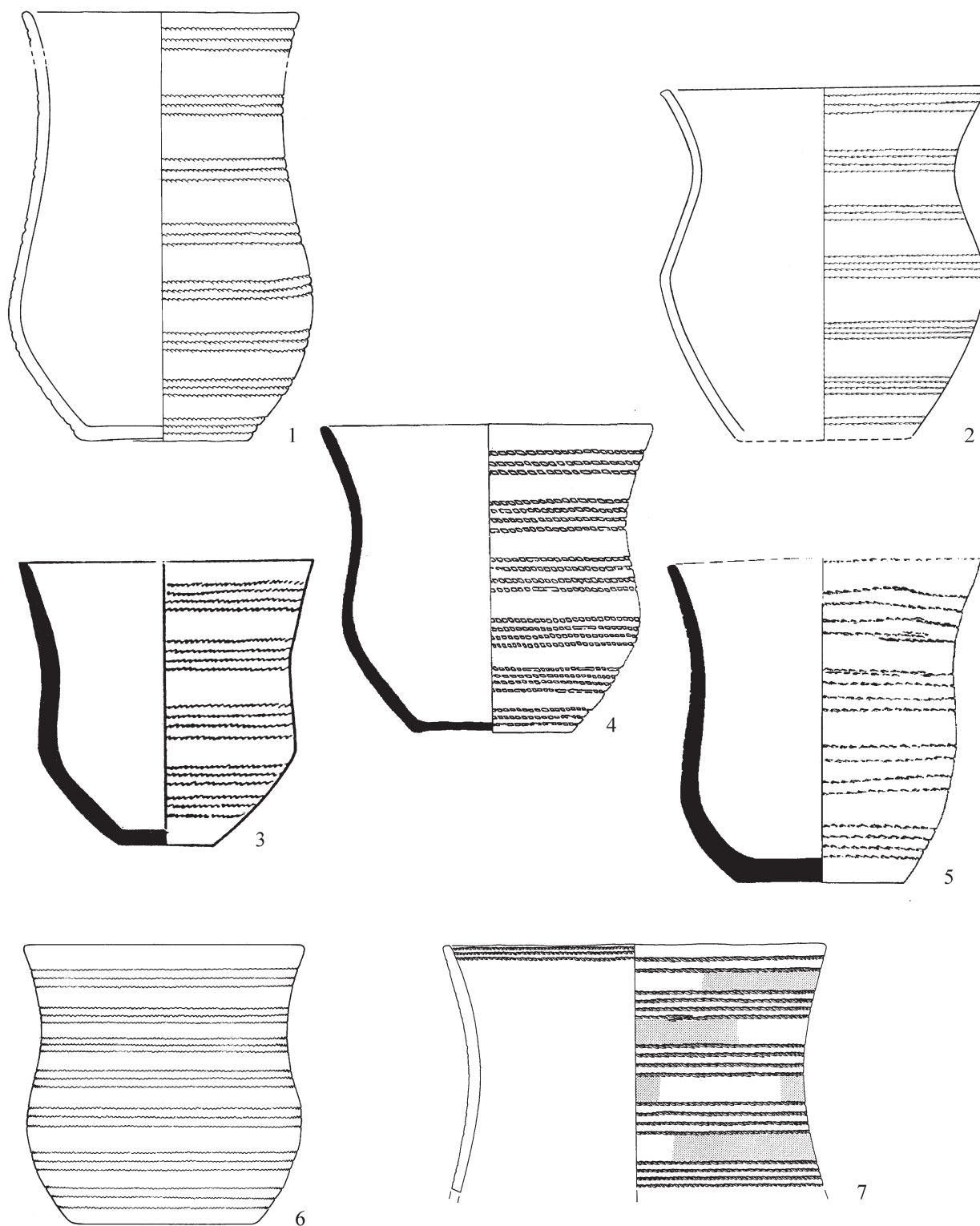

Fig. 7. *Schnurzonbecher* uit westelijk Duitsland en Frankrijk. Schaal 1:3. 1. Stühren (Naar: Cosack, 1996: Abb. 5); 2. Essen (tek. GIA); 3. Terville (F.) (Naar: Salanova, 2000: No. 123); 4. Steinheim a.M. (Naar: Wiermann, 2004: Taf. 40:13); 6. Stuttgart-Zuffenhausen (Eigen reconstructie op basis van schets en afmetingen in archief Landesamt für Denkmalpflege Esslingen); 7. Marktbergel (Naar: Nadler, 1998: Abb. 26:2).

staan. Die veronderstelling wordt gesteund door de vondsten van Allendorf, Schwalm-Eder-Kreis, waar in een grafheuvel een associatie van bekertypen 1d/1e en een AOO-beker werd aangetroffen. Daar waar geen *Fischgrätenbecher* en verwante late EGK-bekers bekend zijn, dus in Rheinhessen en langs de Neckar, en ook in het geval van Wiesbaden-Hebenkies, moet het optreden van AOO-bekers gezien worden als een aanwijzing voor de expansie van deze groep. Daarbij moet echter niet alleen gedacht worden aan migratie van bevolkingsgroepen. Daarnaast zal ook rekening moeten worden gehouden met verspreiding van ideeën onder verwante *schnurkeramische* groepen. Een niet geheel duidelijke situatie doet zich voor in het gebied van de Tauber, waar tot dusverre geen AOO-bekers, maar wel 1d en 1e bekertypen zijn gevonden, terwijl AOC-bekers wel bekend zijn uit Marktbergel, niet ver oostelijk van het Tauberdal, en uit Tüchelhausen bij Ochsenfurt aan de Main, en een 2IIc-beker uit Bergheinfeld, Ldkr. Schweinfurt verder stroomopwaarts langs de Main.

Overigens betekent dat niet, dat overall waar *Fischgrätenbecher* optreden ook AOO-bekers voorkomen. Het verspreidingsgebied van de *Fischgrätenbecher* is naar het noorden en oosten toe aanzienlijk groter dan het bovengeschetste verspreidingsgebied waarin *Fischgrätenbecher* én AOO-bekers optreden. Ze komen ook voor in Denemarken, Schleswig-Holstein, Niedersachsen oostelijk van de Weser en noordelijk van de Aller en in het noorden van de voormalige DDR met uitlopers tot in het NW van Polen, maar ook in het Elbe-Saale-gebied (Struve, 1955: Taf. 34; Behrens, 1971: *Becher mit einfacher Fischgrätenverzierung*. Lijst op 82 en 84, Abb. 1 en 2) en zelfs in Bohemen (Buchvaldek, 1967: Abb. 4, pl. VI en VII:3), waar ze toegeschreven worden aan Fundgruppe II (*ibid.*: 89). Béran (1997: 34–35, these 11) meent dat met het optreden van deze *Fischgrätenbecher-Horizont* het Jutse-NW Duitse (Nederlandse) Enkelgrafgebied zich voor het eerst duidelijk profileert ten opzichte van het overige *schnurkeramische* gebied. De uitbreiding van de visgraatbekers tot in Bohemen en het Elbe-Saale-gebied is volgens hem onderdeel van een noord-zuidbeweging die ook af te lezen is aan de verspreiding van EGK-hamerbijlen van type H.

Overigens verspreidden de AOO-bekers zich niet alleen naar het zuiden, maar ook naar Engeland en Schotland, en naar hoog-België en Frankrijk (zie o.a. Clarke, 1970; Salanova, 2000). De uitbreiding is interessant, omdat daarmee de AOO-bekers buiten het verspreidingsgebied van Enkelgrafcultuur en *Schnurkeramik* gaan optreden. Op de Britse eilanden gaat het voornamelijk om AOC-bekers, hoewel moge-

lijk ook een 2IIc-beker bekend is, en wel uit Newmill, Perthshire (Watkins & Shepherd, 1978/80). Die AOO-bekers zijn echter deels jonger dan hun tegenhangers in Nederland, België en westelijk Duitsland. Dat geldt bijvoorbeeld voor de AOC-beker van Dornoch Nursery, Sutherland (Ashmore, 1989), vanwege zijn associatie met een polsbeschermer. Polsbeschermers komen op het continent pas voor bij de vroegste lokaal-ontwikkelde ‘echte’ klokbekers. Ook de AOC-beker van Kirkhaugh, Alston, Northumberland (Tait, 1965: no. 31) moet op grond van zijn associatie met een gouden *basket-shaped earring* als gelijktijdig met vroege lokaal-ontwikkelde ‘echte’ klokbekers worden beschouwd. Logischerwijze geldt deze relatief jonge datering dus ook voor de AOC-bekers in het graf van de *Amesbury archer* (Fitzpatrick, 2003), op grond van de polsbeschermers en de *basket-shaped earrings*. In dit geval wijzen de kamstempel-versierde bekertypen in het graf, en de tongdolken overigens in dezelfde richting. Deze archeologische argumenten worden ondersteund door de ^{14}C -datering van 3895±32 BP, OxA-13541 (Needham, 2005: table 1: Boscombe Down West 1). En uiteraard geldt die relatief jonge datering ook voor de AOC-beker van OXON 56 van Stanton Harcourt, vanwege zijn associatie met een brede, vlakke zesgaten-polsbeschermer (Case, 1963: 25–26 en fig. 8:1–2). In het geval van Dornoch Nursery lijkt de ‘jonge’ datering bevestigd te worden door de ^{14}C -datering van 3850±40 BP (GrA-26515) aan crematieresten, maar de associatie van beker en polsbeschermer met de crematie staat niet met zekerheid vast. Het graf (een steenkist) bevatte namelijk ook een inhumatie, en beide bijzettingen hoeven niet gelijktijdig te zijn.

Dat het graf van de *Boscombe Bowmen* (Fitzpatrick, 2004) jonger is dan AOC-graven op het continent leek al waarschijnlijk op grond van de *bone toggle* die in dit graf werd gevonden (*ibid.*: foto op p. 13). De door Fitzpatrick (2004: 193) genoemde tegenhanger uit Barnack, Cambridgeshire is duidelijk anders gevormd (Donaldson, 1977: fig. 9), en kan dus niet ter datering worden gebruikt. Goede tegenhangers zijn echter bekend uit twee graven in het Midden-Rijngebied met klokbekers van type Monsheim volgens Köster (1965/66: 40). Het gaat om graf 18 in Ilvesheim, Kiesgrube Back (Köster, 1965/66: Taf. 20:8–9; Gebers, 1978: Kat.Nr. 193^e; Taf. 30:5–6) en graf 86 in Flomborn (Köster, 1965/66: Taf. 20:10–11; Gebers, 1978: Kat.Nr. 38 en Taf. 30:10–11). Bekers van type Monsheim horen in het post-maritieme stadium thuis. Een beker van dit type uit Bad Nauheim, Wetteraukreis, heeft een ^{14}C -datering aan botcollageen van 3891±19 BP, Hd-22049 (Wiermann, 2004: Kat.Nr. 74, Taf. 4:7). In Boscombe Down wordt de

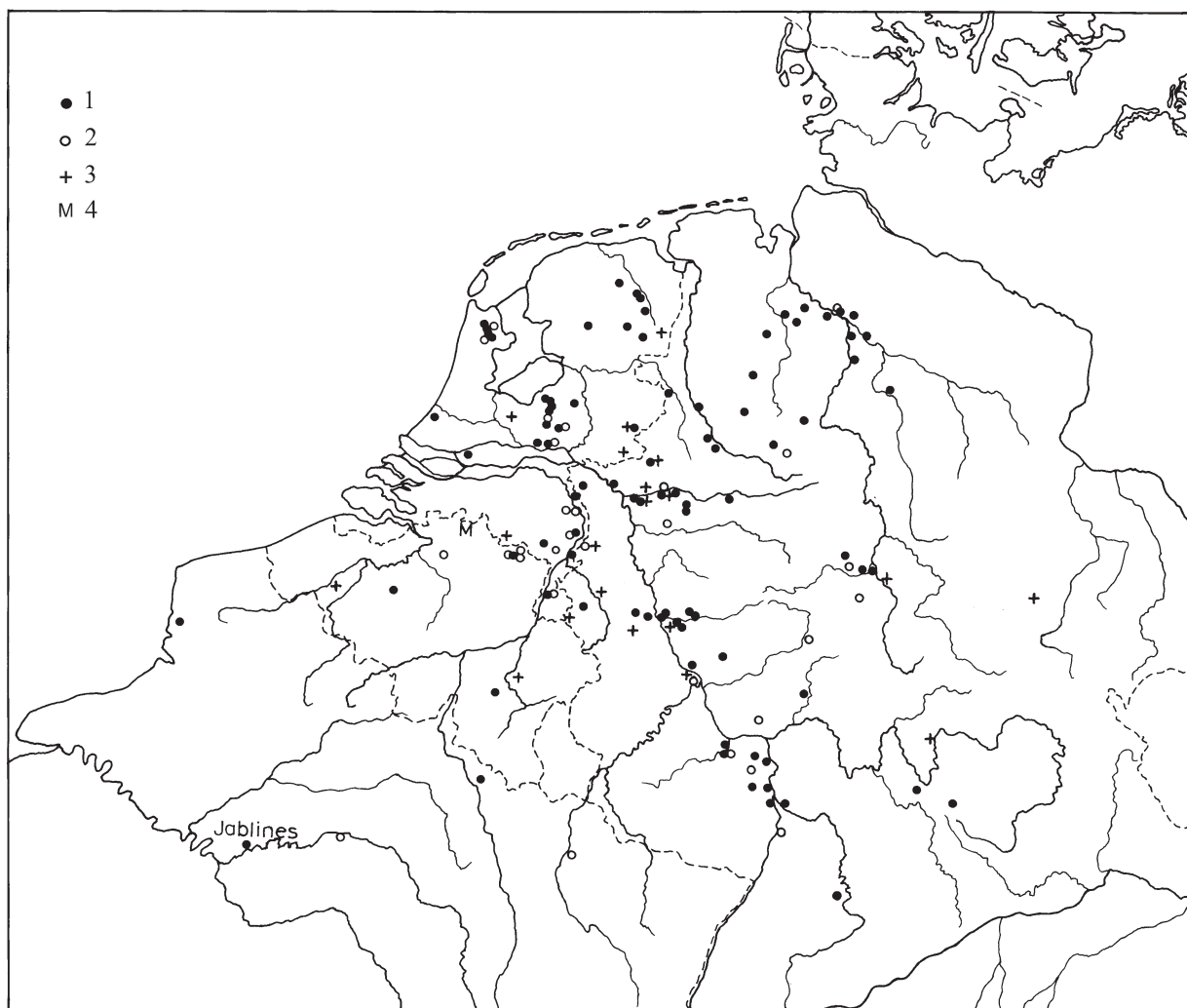

Fig. 8a. Verspreidingskaart van AOO-bekers in Nederland, België, westelijk Duitsland en Noord-Frankrijk. Een stip of kruisje kan ook meerdere bekere van dezelfde vindplaats vertegenwoordigen. 1: type 2IIb, 2: type 2IIa/d, 3: type 2IIc, 4: Merksplas. Tekening J.H. Zwier (GIA).

door de *toggle* gesuggereerde jonge datering kennelijk bevestigd door de door Needham (2005: 202) geciteerde AMS-datering aan botcollageen van 3845 ± 27 BP, OxA-13624. Dat maakt het waarschijnlijk dat het bij de *all-over decorated beaker in horizontal zones with a mixture of corded and combed decoration* (Fitzpatrick, 2004: 13) om een beker van het type Forcalquier gaat, met een vergelijkbare ^{14}C -ouderdom (zie onder).

In Frankrijk is zowel sprake van AOC- als 2IIa-bekere (Salanova, 2000). Bekere van type 2IIa zijn o.a. bekend uit Ancenis, Loire-Atlantique (*ibid.*: no. 74), Les Varennes, Marne (*ibid.*: no. 115) en Marly-sur-Seille, Moselle (*ibid.*: no. 124). Ook een beker uit de Dolmen de Cranves bij Cranves-Sales, Haute Savoie (Bill, 1973: Taf. 1:2) behoort kennelijk tot dit type, evenals scherven uit Chauve Souris, Donzère,

Drôme (Bill, 1976: fig. 3:2). Maar enige voorzichtigheid is hier op zijn plaats. Er zijn duidelijke aanwijzingen dat 'dichtversierde' bekere, zelfs als ze alleen horizontale touwindrukken en afwisselend diagonaal gestelde kerf spatelindrukken als versieringselementen hebben, niet alleen in de AOO-periode thuishoren, maar ook naast vroege 'echte' klokbekeke kunnen optreden. Het beste bewijs daarvoor wordt geleverd door de ^{14}C -dateringen aan botcollageen van het bekergraf van Forcalquier-La Fare, Alpes-de-Haute, Provence (Lemerrier, 2002). Twee monsters, die uitgebreide voorbehandeling kregen in het ^{14}C -laboratorium vanwege de conservering van het botmateriaal met Paraloid B-72, werden gedateerd: 3895 ± 40 BP (GrA-22988) en 3855 ± 45 BP (GrA-24303), met een gemiddelde ^{14}C -ouderdom van 3875 ± 30 BP. De beker (fig. 9) staat weliswaar zeer dicht bij de bekere van type

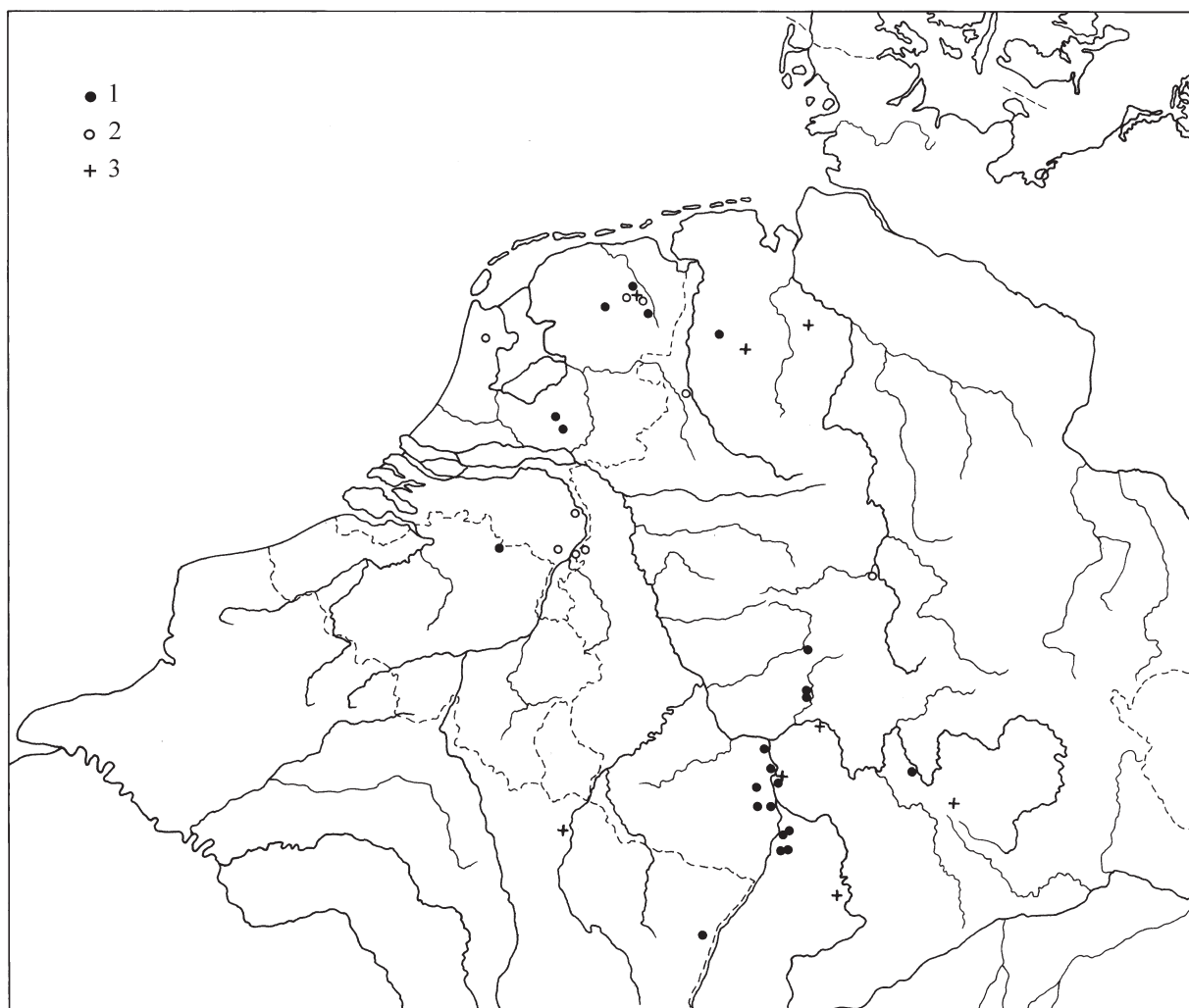

Fig. 8b. Verspreidingskaart van maritieme klokbekers met touwbegrensde zones (1: complete bekens, 2: grote fragmenten), en van *Schnurzonbecher* (3).

2IIa wat versieringsindeling en -motieven betreft, maar moet kennelijk toch als een variant op het thema maritieme klokbekers worden beschouwd. Of moeten we aannemen dat type 2IIa buiten het oorspronggebied langer in gebruik bleef? Van de Franse AOC-bekers is met name die van Jablines, Seine-et-Marne (Salanova, 2000: no. 108) van belang, aangezien het om een individueel graf met *Hocker*-skelet gaat, en de dode ook een dolk van Grand-Pressigny vuursteen had meegekregen.

In Zwitserland kan de beker van Sutz-Lattrigen, Kt. Bern (Bill, 1973: Taf. 1:1) tot de AOO-groep worden gerekend, en wel tot type 2IIc. De eerste neiging is echter om hierin een beker van type 2IIa te zien, waarbij de maker vergeten heeft de touwindrukken toe te voegen.

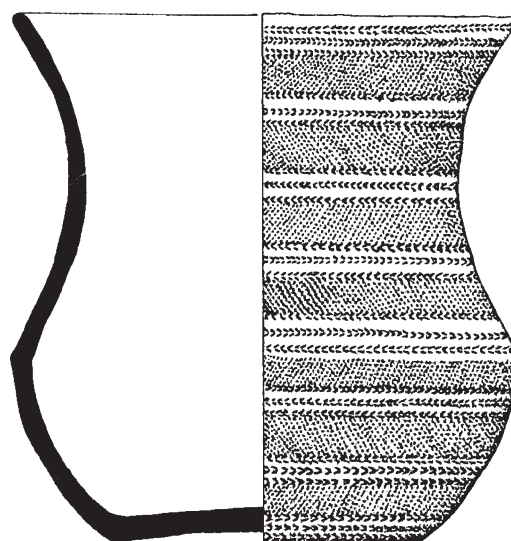

Fig. 9. De klokbeker van Forcalquier-La Fare. Schaal 1:2 (Naar: Lemerrier, 2002: fig. 4).

Bij het beschouwen van figuur 8a valt op dat bekers van type AOC (2IIB) overheersen. Bekers van typen 2IIa/2IIId hebben een duidelijk zwaartepunt in de Belgische Kempen, Nederlands Limburg, het zuidwesten van Westfalen en op de Veluwe. Maar elders ontbreken ze niet geheel. Complete bekers zijn bekend uit Achim, Kr. Verden, Brackwede-Blömkeberg, Kr. Bielefeld, Mainzlar, Kr. Giessen, Wiesbaden-‘Hebenkies’ en Hockenheim, Rhein-Neckar-Kreis, terwijl de beker van Koblenz-Lützel kennelijk een 2IIa-beker met onvoltooide versiering is. Fragmenten werden gevonden bij Heimarshausen, Ldkr. Kassel, bij Melsungen, Schwalm-Eder-Kreis, in Bad-Kreuznach-‘Rotlay’, en bij Alzey, Kreis Alzey-Worms. Bekers van type 2IIc hebben eveneens een zwaartepunt in Nederland, het zuidwesten van Westfalen en in Nordrhein. Daarbuiten zijn alleen vondsten bekend uit Urmitz, Kr. Mayen-Koblenz, Melsungen, Schwalm-Eder-Kreis, Bergheinfeld, Ldkr. Schweinfurt en in Weimar, Kr. Weimar. Helaas is dit type alleen aan complete exemplaren of bodemgedeelten te herkennen.

Net als in Nederland zijn niet alle bekers van type 2IIb letterlijk *over-all-corded*. Een duidelijk voorbeeld daarvan is de beker van Langenlonsheim, die een onversierde zone boven de voet vertoont. Zelf zou ik ook de touwersierde beker van Melsungen (Gebers, 1978: Taf. 17:5) tot deze incompleet versierde AOC-bekers willen rekenen.

2.5. Opmerkingen over graforiëntering en ligging van de doden in AOO-graven

Uit westelijk Duitsland is een aantal graven met AOO-bekers bekend, waarvan oriëntering van de grafkuil en ligging van de dode zijn opgetekend. In een paar gevallen zijn zelfs geslachtsbepalingen aan de skeletresten verricht.

Met AOC-/2IIb-bekers:

Worms-Adlerberg, graf 35. Graf N-Z, dode liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het zuiden (Illert, 1972: foto op p. 5). Geen geslachtsbepaling bekend.

Ilvesheim-Kiesgrube Wolff, graf 2. Graf N-Z, dode liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het zuiden. Geen geslachtsbepaling bekend.

Münchingen. Graf N-Z, dode liggend op de linkerzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het noorden. Gedetermineerd als man (Gaebeler, 1970). De schedel is helaas momenteel zoek.

Tückelhausen. Graf N-Z. Onderste skelet liggend met

opgetrokken knieën op de linkerzijde, hoofd naar het noorden. Gedetermineerd als man. Bovenste skelet liggend met opgetrokken knieën op de rechterzijde en hoofd naar het zuiden. Gedetermineerd als vrouw.

Monsheim, graf 11. Oriëntering van de grafkuil wordt niet vermeld. De dode lag met opgetrokken knieën op de linkerzijde, maar aan welke kant het hoofd lag wordt niet vermeld. De grafgiften (o.a. twee pijlschachtslijpers) wijzen op een man.

Met een 2IIa-beker:

Hockenheim, graf 3. Graf NO-ZW, dode liggend op de linkerzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het NO. Het betrof een kind, waarvan het geslacht niet is bepaald.

Met een 2IIc-beker:

Bergheinfeld, graf 10. Graf NO-ZW, dode liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het ZW. Geslacht niet te bepalen (Infans II).

Weimar, graf Roonstrasse 22. Graf O-W, dode liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het westen. Het betrof een man blijkens de grafgiften. Het grafitueel is *schnurkeramisch!*

Uit Frankrijk is het graf van Jablines, Seine-et-Marne, van belang. Dit graf krijgt helaas te weinig aandacht in de publicatie: de oriëntering wordt niet genoemd. Maar uit de overzichtsplattegrond (Bostyn & Lançon (eds), 1992: fig. 1a) kan worden opgemaakt, dat het graf ca. O-W gericht was. De dode lag op de linkerzijde (Laporte *et al.*, 1992: fig. 1) met opgetrokken knieën en kennelijk met het hoofd naar het oosten. Als bijgiften waren een AOC-beker en Grand-Pressignydolck meegegeven. Op grond van die dolck moet het om de bijzetting van een man gaan, niet van een vrouw, zoals de fysisch-anthropologen menen (zie Laporte *et al.*, 1992: 224).

Op grond van een klein aantal graven en nog kleiner aantal geslachtsbepalingen lijkt het, dat bij de min of meer N-Z gerichte AOO-graven de mannen op de linkerzijde lagen met het hoofd naar het noorden, en de vrouwen op de rechterzijde met het hoofd naar het zuiden. Maar enige voorzichtigheid is geboden. Allereerst gaat het bij bovengenoemde graven om vondsten buiten het oorsprongsgebied van de AOO-groep, d.w.z. om vondsten uit Rheinhessen, het Rhein-Neckargebied en om de vondst van Tückelhausen in de buurt van Würzburg. En zelfs als deze graven aan dezelfde regels voldoen als de graven in het AOO-oorsprongsgebied, dan blijft nog steeds als probleem

dat daar slechts een deel van de AOO-graven een min of meer N-Z richting heeft (en dat geen gegevens over ligging van de doden bekend zijn!). Daarnaast zijn immers ook min of meer O-W gerichte AOO-graven bekend, zelfs als we die graven die zowel AOO- als EGK-aardewerk hebben opgeleverd, buiten beschouwing laten. Een O-W oriëntering wordt vermeld voor het AOC-graf met dolk en bijltje van Marl-Hamm, en kan gereconstrueerd worden voor het graf met GP-dolk van Jablines (zie boven). Ook het grafje met AOC-beker van Mairy-‘Les Hautes Chanvières’, Ardennes (Fr.) was O-W gericht (brief met kopie veldtekening van C. Marolle aan A.E. Lanting, 19 november 1994) en niet ZO-NW, zoals Salanova (2000: 328) schrijft. Aangezien de dode in Jablines kennelijk een man was, gezien de bijgift van een vuurstenen dolk, lagen in deze O-W gerichte AOC-graven de mannen mogelijk op de linkerzijde met het hoofd naar het oosten. Dat houdt vermoedelijk in dat vrouwen dan op de rechterzijde lagen, met het hoofd naar het westen.

Of het graf van Nieuw-Roden werkelijk een O-W gericht AOC-graf met steenpakking was, zoals Lanting & Van der Waals (1976: fig. 33), in navolging van Van Giffen claimden, is minder zeker. De opgravingsdocumentatie is nogal summier, en de vindplaats van de fragmenten van de beker is niet aangegeven. De stenen liggen volgens de profieltekening op de opgevolde grafkuil. De mogelijkheid dat het om een secundair hoofdgraf gaat, moet zeker onder ogen worden gezien, temeer omdat steenconstructies op AOO-graven mij verder niet bekend zijn, en omdat de steenconstructie met zijn twee grote eindstenen sterk doet denken aan een steenkist, en dus aan constructie in een niet-herkende, jongere grafkuil.

2.6. De ‘maritieme’ klokbeke

2.6.1. *Ontstaan en verspreiding*

Dat de maritieme klokbeke (type 2Ia van Van der Waals) is ontstaan uit de AOO-beker van type 2IIa staat vast, en hoeft niet meer toegelicht te worden. Van der Waals en ik hebben al duidelijk gemaakt dat er een glijdende overgang is van echte 2IIa-bekers (als die van Helden-Koningslust en de grote beker van Hoenderlo) via bekers met smalle onversierde banden tussen de versierde zones naar maritieme klokbekers met touwbegrensde zones en versierde en onversierde zones van gelijke breedte (als die van Mol, Buinerveld en beide exemplaren van Uddelermeer), naar maritieme klokbekers zonder touwbegrenzing van de zones (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 2). Hoewel in Nederland de meeste maritieme klokbekers

een S-vormig profiel hebben, en Drenth & Hogestijn (1999: 102, noot 1) zelfs denken dat zo’n S-vormig profiel een essentieel kenmerk van maritieme klokbekers is, houdt deze typologische afleiding ook in dat de vorm met een duidelijke buikknik ook bij maritieme klokbekers kan optreden.

De verspreiding van maritieme klokbekers met touwbegrensde zones maakt duidelijk dat deze gelijktijdig op verschillende plaatsen binnen het verspreidingsgebied van de AOO-bekers zijn ontstaan. In dit verband is het leerzaam om te kijken naar de verspreiding van maritieme klokbekers in Hessen, Rheinland-Pfalz, het noorden van Baden-Württemberg, het noordwesten van Bayern en de Elzas. In tabel 2 zijn de complete exemplaren en grotere fragmenten vermeld.

Twee van de in tabel 2 genoemde vondsten zijn interessant vanwege de overige grafgiften. De beide maritieme bekers van Altlussheim waren geassocieerd met een derde beker, die over het hele oppervlak versierd is met horizontale kamstempellijnen (Gebers, 1978: Taf. 26:8). Dat is dus in feite een in kamstempellijnen vertaalde AOC-beker. De beker van Würzburg-Heidingsfeld was geassocieerd met twee stenen bijltjes (Pescheck, 1958: Abb. 4–5), dus met twee werktuigen die men eerder in *schnurkeramische* context zou hebben verwacht.

2.6.2. *Aantekeningen bij het verspreidingsbeeld* (fig. 8b)

Het is uiteraard niet toevallig dat dit verspreidingsgebied in grote lijnen overeenkomt met dat van de AOO-bekers (fig. 8). Bij het vergelijken van beide kaartbeelden moet rekening worden gehouden met de verschillen in tijdsduur. De maritieme klokbekers met touwbegrensde zones zijn in Nederland, België en westelijk Duitsland waarschijnlijk niet langer dan gedurende 50 jaren geproduceerd, en mogelijk zelfs gedurende een nog kortere tijd. De AOO-bekers, en met name de AOC-bekers, zouden wel eens gedurende een eeuw of zelfs langer kunnen zijn vervaardigd. Maar dat verklaart niet alle verschillen. In het Duitse Beneden-Rijngebied, boven de lijn Aachen-Siegburg en in het Münsterland in Westfalen is een groot aantal AOO-bekers gevonden. Maritieme klokbekers ontbreken echter in dit gebied, met uitzondering van enkele scherven bij Kaldenkirchen, Kr. Viersen (Loewe, 1971: Taf. 11), en ook jongere klokbekers zijn schaars. Ook in de omgeving van Koblenz en Neuwied zijn wel AOO-bekers, maar geen vroege maritieme klokbekers gevonden. De beker van Mülheim-Kärlich (Gebers, 1978: Taf. 21:5) is een laat exemplaar.

Ook verder noordelijk is het aantal vroege maritieme

me klokbekeers opvallend gering. In Nederland zijn min of meer complete, of reconstrueerbare bekeers bekend van de Glimmer Es, gem. Haren (Brindley, 1986a: fig. 48), uit Fochtelo, gem. Ooststellingwerf, Buinerveld, gem. Borger (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 23, resp. fig. 2), Uddelermeer (De Laet & Glasbergen, 1959: pl. 19; hierbij hoort een tweede, kleinere beker: zie Holwerda, 1911: afb. 11c en Hoenderlo/kindergrafje (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 18 links). Uit België is alleen de grafvondst van Mol (*ibid.*: fig. 22) bekend, en uit Nedersachsen de grafvondst van Wehm, Kr. Emsland (Schlicht, 1958) en de scherven uit of bij het hunebed van Mehringen, Kr. Emsland (Kaltofen, 1985: Taf. 21C). Daarnaast zijn er vooral uit Nederland ook nog kleinere fragmenten van verschillende vindplaatsen, maar het totale aantal vondsten blijft gering.

Verder is het een bekend gegeven dat het aantal klokbekeergraven in NO-Nederland en NW-Duitsland duidelijk geringer is dan het aantal EGK-graven, hoewel de klokbekeerbewoning ongeveer even lang duurde als de EGK-bewoning. Het ziet er dus naar uit dat rond de overgang van AOO- naar vroeg-maritieme bekeers de bevolkingsdichtheid van Nederland, België en NW-Duitsland drastisch verminderd is en tijdens de klokbekeerperiode in NO-Nederland en NW-Duitsland op dit lagere niveau is gebleven. Bij deze bevolkingsafname kan uiteraard gedacht worden aan emigratie. Het ligt voor de hand deze migratie in verband te brengen met de in 2.4 beschreven uitbreiding naar het zuiden van het AOO-areaal, en met de bovengenoemde opvallende serie vroege maritieme klokbekeers in dit nieuwe AOO-gebied. Overigens mag daarbij niet uitsluitend aan migratie gedacht worden. Waarschijnlijk speelt ook acculturatie van verwante bekeergroepen plaats. De 2IIId-beker in de grafvondst van Wiesbaden-Hebenkies, met dezelfde grove touwindrukken als de *SW-Deutsche Schnurbecher* in dit graf, zou daarvoor een aanwijzing kunnen zijn.

Of zo'n migratie ook in verband gebracht kan worden met het verschijnen van een klokbekeerpopulatie in het gebied van de Klokbekeer-Oostgroep en in ZW-Duitsland, die zich fysisch-antropologisch duidelijk onderscheidt van de *schnurkeramische* bevolking die voordien in dat gebied leefde, is allerminst duidelijk. Om misverstanden te voorkomen wil ik er met nadruk op wijzen, dat bij het schaarse laat-neolithische skeletmateriaal in Nederland dat min of meer rond de overgang AOO/vroeg-maritiem gedateerd kan worden – EGK-graven in Mienakker (Van Ginkel & Hogestijn, 1997: fig. 65) en Sijbekarspel (Hogestijn & Woltering, 1990) en een vroeg klokbekeergraf uit Oostwoud (Louwe Kooijmans, 1985: foto op p. 68)

– geen typische klokbekeerschedels voorkomen. Ook verder zuidelijk is dat niet het geval bij de schaarse graven met vroege klokbekeers, waarvan de skeletresten fysisch-antropologisch onderzocht zijn:

Het graf Ludwigshafen-H3 (Gerhardt, 1953: nummer 6 op p. 2) kan op grond van de datum van ontdekking en van de beschrijving van de beker als *Zonenbecher* alleen maar het graf Ludwigshafen-Gartenstadt zijn (Gebers, 1978: Kat.Nr. 81b en Taf. 27:3). In dit graf was een man bijgezet, die een vroege maritieme beker met touwbegrensde zones en binnenrandversiering had meegekeerd. Volgens Gerhardt had deze man een uitgesproken dolichomorfe schedel, van een type dat ook bij de *SW-Deutsche Schnurkeramik* in dit gebied bekend is. Ook de vrouw die bij Achenheim in de Elzas werd begraven met o.a. een maritieme klokbekeer met touwbegrensde zones (Ulrich, 1942) bleek een dolichomorfe schedel te hebben (Gerhardt, 1976: 157). Anders dan Gerhardt dacht, gaat het in Achenheim om een uitgesproken vroege klokbekeer, met een datering van 4045±40 BP (GrA-15976) aan botcollageen. De man die in graf 1 (1934) van Stuttgart-Zuffenhausen werd begraven met een late maritieme klokbekeer, zonder touwbegrenzing van de zones, had volgens Gaebele (1970: 61–62) een '*kurzen, kurvoccipitalen Steilkopf*', wordt door Schröter echter als *planoccipitaler Steilkopf* geduid (Schröter & Wamser, 1979/80: 325). Dat zou dan het vroegst gedocumenteerde voorkomen van dit schedeltype met een 'echte' klokbekeer in ZW-Duitsland zijn. Het graf heeft een ¹⁴C-datering van 3830±35 BP (GrN-9298) aan botcollageen. Die datering sluit een herkomst van dit schedeltype uit ZO-Europa, zoals Schröter (1997: 15) kennelijk voor ogen staat, overigens niet uit.

Maar de *planoccipitaler Steilkopf* uit het graf met AOC-beker van Tüchelhausen, Ldkr. Würzburg, is een sterk argument tegen een dergelijke herkomst, die *sowieso* nogal gekunsteld aandoet. Kennelijk was dit schedeltype al tijdens de fase met AOO-bekeers op Duits grondgebied aanwezig. Voor de hand ligt dus de aanname, dat de *planoccipitaler Steilkopf* in het zuidoostelijk deel van het primaire AOO-verspreidingsgebied (fig. 8a) gezocht moet worden. Van daaruit verspreidde het zich naar het zuiden en oosten. In dat verband zijn natuurlijk ook de vondsten van Marktbergel van belang, met aanwijzingen voor een continue bewoning ter plaatse beginnend met AOC-bekeers, en vervolgens met vroege klokbekeers die vergelijkbaar zijn met de vroegste Oostgroepbekeers (Nadler, 1998). Wat van deze vindplaats vooral interessant is, is het optreden van nederzettingsaardewerk in de vorm van bekeerpotten van type Bauershausen (Stegen, 1954; Schlicht,

1954) en van bekerpotten zonder richel onder de rand van het type dat o.a. bekend is uit de grafheuvel met late klokbekeers van Wallhöfen, Kr. Osterholz (Deichmüller, 1974b: Abb. 4d). Dit zijn typen die ook in Nederland en NW-Duitsland bekend zijn, en daar kenmerkend zijn voor de AOO-fase en de vroege klokbekeerperiode (zie hoofdstuk 10). Dat maakt dus aannemelijk, dat in Marktbergel mensen woonden die uit het primaire AOO-gebied afkomstig waren, en die in contact bleven met hun verwanten in het noorden.

Het ontbreken van typische klokbekeerschedels in Frankrijk, Engeland en Schotland zou verklaard kunnen worden door aan te nemen dat daar vooral migranten uit het westelijke deel van het primaire AOO-gebied terecht kwamen.

2.6.3. *Kwamen er andere bekeers voor naast maritieme klokbekeers in Nederland en direct aangrenzende gebieden?*

In 2.3 heb ik bij de lijst van AOO-bekeers in Hessen al melding gemaakt van het bestaan van bekeers die versierd zijn met bundels horizontale touwindrukken. Dergelijke bekeers zijn ook bekend uit Niedersachsen, te weten uit Stühren, Kr. Diepholz (Cosack, 1996) en uit Essen, Kr. Cloppenburg (voor beide zie fig. 7). Het is niet onwaarschijnlijk dat vergelijkbare bekeers ook in Nederland zijn vervaardigd, maar complete of reconstrueerbare exemplaren zijn mij niet bekend. Maar mogelijk zijn de touwersierde scherven uit de vernielde steenkist 'D13c' te Eext (cat.nr. b 4) van een dergelijke beker afkomstig.

Over het hele oppervlak met horizontale, of spiraaloid-omlopende kerfspatellijnen versierde bekeers, zoals optredend in de grafvondst van Altlussheim, Rhein-Neckar-Kreis (Gebers, 1978: Taf. 26:8) en daar geassocieerd met maritieme klokbekeers (*ibid.*: Taf. 26: 9 en 10), zijn uit Nederland of direct aangrenzend België en westelijk Duitsland evenmin bekend, tenzij het bekertje van Hamm (Gollub, 1954: Abb. 2) werkelijk met kerfspatellijnen was versierd, zoals Bantelmann (1982: Kat.Nr. 229) schrijft. Maar Bantelmann heeft dit bekertje niet zelf gezien, en Gollub schrijft over touwindrukken. Mogelijk zijn ook een groot randwandfragment van een met horizontale kerfspatellijnen versierde pot uit Oldesloe-Wolkenwehe, Kr. Stormarn (Hingst, 1959: Taf. 15:7), en de scherven van met horizontale kerfspatellijnen versierde klokbekeer uit de ondergrond van tumulus Otterberg 1 bij Drijber (cat.nr. a 10) van dergelijke bekeers afkomstig. Deze bekeers zijn ook bekend uit twee grafvondsten van Mülheim, Kr. Mayen-Koblenz (Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 499, graven II en III; Taf. 13: 499II en

499III). In graf II was het bekertje geassocieerd met een tweegaten-polsbeschermer, wat duidelijk maakt, dat het graf jonger is dan de maritieme fase. Verder zijn bekeers van dit type bekend uit Arnstadt, Ilm-Kreis in Thüringen (Caemmerer, 1956: 13 en Abb. 8) en uit Bernburg, Kr. Bernburg in Sachsen-Anhalt (Stampfuss, 1928: 76 en Taf. VIII:30). Dit type is kennelijk de voorloper van de bekeers van type Monsheim volgens Köster (1965/66: 40).

Drenth & Hogestijn (1999: 102–106) zeggen aanwijzingen te hebben dat maritieme klokbekeers gelijktijdig voorkwamen met late EGK-bekeers én met AOO-bekeers. Dat gelijktijdige optreden met late EGK-bekeers is echter nooit betwijfeld. Voor Van der Waals & Glasbergen (1955) stond die gelijktijdigheid zelfs vast. Zonder dat hadden er immers geen 'hybride' bekeers van de AOO-groep kunnen ontstaan. Maar ook later, toen ¹⁴C-dateringen en associaties de correcte positie van de AOO-groep in het bekeerschema duidelijk had gemaakt, twijfelden Lanting & Van der Waals (1976: fig. 1) evenmin aan een gelijktijdigheid van laatste EGK-bekeers en maritieme klokbekeers. Al sinds jaren was immers de goed gedocumenteerde grafvondst van Zeijen-'Jodenbergje' (cat.nr. a 35) bekend, waarin een late EGK-bekeer van type 1e en een geoorde klokbekeer met bundels horizontale groeflijnen zijn geassocieerd. Die klokbekeer is vrijwel zeker jonger dan de maritieme klokbekeers met touwbegrensde zones, en moet kennelijk tot de vroege lokaal-ontwikkelde bekeers worden gerekend. Daaruit volgt automatisch dat ook maritieme klokbekeers met touwbegrensde zones naast late Enkelgrafbekeers voorkwamen!

Een andere aanwijzing voor een overlap in tijd van laatste Enkelgrafbekeers en vroegste 'echte' klokbekeers wordt gevonden in de inhoud van een viertal grafveldjes:

- in Venekoten (cat.nr. a 2) werden in 1933 in een ontzanding drie complete en vier fragmentaire EGK-bekeers geborgen en een vrijwel complete klokbekeer die tot het stadium 'vroeg epi-maritiem' kan worden gerekend;
- in Noordbarge (cat.nr. a 24) werden ten zuiden van de Hoge Loo zes vlakgraven van de Enkelgrafcultuur en één klokbekeervlakgraf ontdekt. Ook in dit geval behoort de klokbekeer tot het stadium 'vroeg epi-maritiem';
- in Collinghorst, Ldkr. Leer, werden dicht bij elkaar vijf graven met EGK-grafgiften gevonden, waarvan twee binnen een kringgreppel. Bij dit groepje lag een zesde, maar vondstloze grafkuil. Op iets grotere afstand (overigens niet meer dan 13 m van greppel tot greppel) lag een klokbekeergraf met

kringgrepel. De beker in dit graf kan eveneens tot het stadium 'vroeg epi-maritiem' worden gerekend (Bärenfänger, 1998; Schwarz, 1998);

- in Windheim, Kr. Minden-Lübbecke, werden in de bouwput van een sluiswachtershuis vier EGK-bekers van het type 1d gevonden, en een klokbeertje met drie zones van horizontale groeflijnen. Een dergelijke beker kan als vroeg worden beschouwd (Lange, 1959: 262 en Abb. 1:4–8).

Het feit dat in vier keer gevallen het jongste graf in een EGK-grafveldje een klokbecker van het stadium 'vroeg epi-maritiem' bevat, lijkt me een sterke aanwijzing te zijn voor continuïteit, en voor het voortleven van EGK gedurende het vroegste klokbeckerstadium, dat van de maritieme klokbecker.

Eerder in dit artikel is al gewezen op de associaties van AOC-bekers, 2IIc- en 2IId-bekers met late EGK-bekers van typen 1d en 1e en verwante exemplaren. Er zijn echter geen exemplaren bekend van 2IIa-bekers met late EGK-bekers, althans niet uit grafcontext. Maar waarschijnlijk kunnen de vondsten van Sijbekarspel-De Veken als een dergelijke associatie worden opgevat (fig. 5).

Dat in de grafheuvel van Hoenderlo-Schenkenshul een klokbeertje dat typologisch halverwege 2IIa en 2Ia staat ouder, zou zijn dan een grafvondst met een AOC- en een 2IIa-beker, zoals Drenth & Hogestijn (1999: 105) op grond van een mondelinge mededeling van mij menen te moeten aannemen, staat allermindst vast. Ik kan mij niet herinneren ooit zo stellig te zijn geweest, al heb ik de mogelijkheid wel in de overwegingen betrokken. Maar zoals ik in Bijlage I heb beschreven, acht ik het aanzienlijk waarschijnlijker dat het kleine beertje uit een secundair grafje komt. Anders dan Drenth & Hogestijn zie ik wel degelijk een fase waarin alleen 2Ia-bekers in klokbeckergraven werden meegegeven. Wel werden op hetzelfde moment nog steeds graven met late EGK-bekers aangelegd. Een associatie van de typen 2IIa en 2Ia is niet bekend, tenzij men de vondst van Sijbekarspel-De Veken als zodanig wil beschouwen.

Tenslotte nog een opmerking over ¹⁴C-dateringen. In Lanting & Van der Plicht (1999/2000: 74–79) zijn de toen beschikbare EGK-dateringen opgesomd. De jongste dateringen van nederzettingen in de kop van Noord-Holland bleken te zijn:

Molenkolk I	verkoold riet	GrA-103	3910±30 BP
Portelwold	verkoold riet	GrA-101	3890±70 BP
Zeewijk-West	bot	GrN-15565	3925±40 BP

De jongste dateringen van graven met 1e-bekers geven hetzelfde beeld:

De Eese,			
tum. V	houtskool	GrN-6687C	3870±35 BP

Eext-Galgwanden

veen 1 houtskool GrN-8254 3930±45 BP

Daaruit mag echter niet worden afgeleid dat er een overlap in tijd is met de vroegste klokbeekers in Nederland en aangrenzend België, waarvoor de volgende dateringen bekend zijn:

Mol (B) houtskool GrN-3641/6646 3935±40 BP

Buinerveld houtskool GrN-6152 3945±35 BP

Vlaardingen houtskool/hout GrN-3097/2158/
2419/2481 3890±25 BP

We moeten namelijk rekening houden met de vorm van de jaarring-ijkcurve, die rond 2550 v.Chr. ook waarden beneden de 4000 BP bereikt. Dat is o.a. herkenbaar in de dateringen van twee graven met Grand-Pressigny dolken, die zeker ouder zijn dan graven met maritieme klokbeekers:

Eext-Galgwandenveen 3 GrN-6368/6635 3940±30 BP

Jablins (Fr.) GrA-15603/15981 3970±35 BP

Ik ben geneigd bovengenoemde jongste EGK-dateringen in de periode rond 2550 v.Chr. te plaatsen, waarbij in sommige gevallen de werkelijke ¹⁴C-ouderdom meer dan één standaarddeviatie boven de gemeten waard ligt. Een uitzondering zou Eext-Galgwandenveen 1 (cat.nr. c 1) kunnen zijn, indien de scherf van een 'maritieme klokbecker' werkelijk uit de ondergrond van de EGK-heuvel werd opgeploegd. Maar het zou ook een scherf van een beker van type 2IIa kunnen zijn! Ook het 1^e-beertje van De Eese tum. V is mogelijk gelijktijdig met vroege klokbeekers.

De werkelijke ouderdom van Sijbekarspel-De Veken, dat op grond van de 2IIa/2Ia-scherven kenmerkend de jongste EGK-nederzetting in de kop van Noord-Holland is, wordt gegeven door een datering aan een verkoold hazelnootdop: 3960±30 BP (GrA-107). Op grond van deze dateringen en op basis van de associatie van een geoorde klokbecker en een 1e-beker in Zeijen-'Jodenbergje' ligt een einddatering van EGK rond 3900 BP voor de hand, bij 2450 v.Chr. of kort daarna. De werkelijke overlap in tijd van late EGK en vroegste 'echte' klokbeekers in onze streken was dus kort, vermoedelijk niet meer dan ca. 50 jaren.

2.7. Opmerkingen over graforiëntering en ligging van de doden in graven met maritieme klokbeekers met touwbegrensde zones of met *Schnurzonenbecher*

Helaas is slechts van een zeer klein aantal graven in Nederland, België en westelijk Duitsland waarin maritieme klokbeekers met touwbegrensde zones als grafgift waren meegegeven de oriëntering en de ligging van de doden bekend:

Wehm-Menskeberg (Kr. Emsland, Niedersachsen).

Grafkuil WNW-OZO gericht; dode liggend op de rechterzijde met opgetrokken knieën en hoofd naar het WNW. Lijksilhouet (Schlicht, 1958).

Mol (prov. Antwerpen, België). Grafkuil NW-ZO gericht; dode liggend op de rechterzijde met opgetrokken knieën en hoofd naar het NW. Lijksilhouet (Beex & Roosens, 1962; 1963).

Hockenheim, graf 1 (Rhein-Neckar-Kreis, Baden-Württemberg). Grafkuil O-W gericht; dode liggend op de rechterzijde met opgetrokken knieën en hoofd naar het westen. Geen geslachtsbepaling bekend (Gebers, 1978: Kat.Nr. 190 en Taf. 26:3).

Tot deze groep mag waarschijnlijk ook worden gerekend:

Achenheim (Bas-Rhin, Frankrijk). Deels vergraven O-W gerichte grafkuil voor dubbelbegrafing van vrouw en kind – skelet van vrouw vrijwel intact, dat van kind grotendeels vergraven. De vrouw lag op de rechterzijde met het hoofd naar het zuiden, en met opgetrokken knieën (Ulrich, 1942).

Gelijktijdig met deze vroege maritieme klokbekeers, zijn bekers met horizontale touwindrukken in zones, zgn. *Schnurzonenebecher*. Bij de vondst van Stühren (Kr. Diepholz, Niedersachsen) nemen we aan dat de beker en de O-W gerichte grafkuil wel bij elkaar horen, ondanks het feit dat de bekerscherven ver boven de bodem van de kuil werden aangetroffen (Cosack, 1996).

De beker van Biblis-Wattenheim (Kr. Bergstrasse, Hessen) werd in het restant van een grotendeels vergraven grafkuil gevonden, waarin ook de schedel nog in situ aanwezig was. Een aantal lange beenderen werd in de losse grond vóór de afgravingssteilkant gevonden. Volgens de publicatie (Kunter *et al.*, 1974) zou de ligging van de schedel (blik naar het westen, en schuin naar onder) aannemelijk maken dat de dode op de rechterzijde had gelegen met het hoofd naar het noorden. Dat is echter zeer onwaarschijnlijk. Het is volgens mij aannemelijker, dat het graf ca. NW-ZO was gericht, en dat de dode op de linkerzij lag, met het hoofd naar het zuidoosten. De overledene, een man, had een *grazildolichomorpe* schedel (Kunter *et al.*, 1974).

De *Schnurzonenebecher* van Stuttgart-Zuffenhausen, graf 2/1938, lag bij een *Hocker*-skelet dat op de linkerzijde met het hoofd naar het westen lag volgens Paret in *Fundberichte aus Schwaben* N.F. IX; 1938: 30 en N.F. XI, 1. Teil, 1951: 40). Bij het *Landesamt für Denkmalpflege* in Esslingen is, los van een schets van het bovendeel van de afmetingen van de pot, geen documentatie betreffende dit graf aanwezig. De ligging kan dus niet gecontroleerd worden aan de hand

van tekeningen of foto's.

Samen wijzen deze schaarse gegevens op een voorkeur voor min of meer O-W gerichte grafkuilen. Maar duidelijke regels voor geslachtsbepaalde ligging in het graf kunnen er niet aan ontleend worden. Bij de vondst van Achenheim moet er rekening mee worden gehouden dat het daar om een dubbelgraf ging, en bijzettingen in dubbelgraven niet altijd volgens de regels van individuele graven plaatsvinden.

Hoewel ver buiten het hier genoemde gebied liggend, is ook het graf van Champs-sur-Yonne (Dép. Yonne, Frankrijk) van belang, omdat dat graf een fraaie maritieme klokbekeer met touwbegrensde zones, met touwindrukken op de binnenrand, een duidelijke buikknik en een holle bodem bevatte (Poplin *et al.*, 1976: fig. 8). De dode was een volwassen vrouw die gehurkt liggend op de rechterzijde en met het hoofd naar het NNW was bijgezet (*ibid.*, fig. 2). De beker en een drietal vuursteenafslagjes waren achter de rug geplaatst. Het skelet werd ¹⁴C-gedateerd aan collageen, maar de datering is onbruikbaar vanwege de zeer grote standaarddeviatie (Ly-896: 4150±180 BP). Het is me niet gelukt om een monster voor AMS-datering te verkrijgen. Van de schedel zijn een omtrektekening en vele maten/indices gepubliceerd. Het gaat om een sterk afgeronde, brachycrane schedel met een index van 79,2. Van enige invloed van het planocciptale type is geen sprake.

Van de graven met maritieme bekers zonder touwbegrenzing van de zones in ZW-Duitsland is alleen graf 1/1934 van Stuttgart-Zuffenhausen van belang. Volgens het vondstbericht in *Fundberichte aus Schwaben* VIII 1935: 50 lag de dode op de linkerzijde met opgetrokken knieën en het hoofd naar het NO. Volgens Gaebele (1970: 61–62) was de dode een man met een *kurzen kurvoccipitalen Steilkopf*. De beker die achter de schouders stond is door Sangmeister (1974: Abb. 7) afgebeeld, maar waarschijnlijk in een onjuiste reconstructie. De pot zal minder buikig zijn geweest, met overeenkomstige diameters van rand en buik. Sangmeister verwisselt overigens de bekers van 1934 (laat-maritiem) en 1938 (gezoneerde touwindrukken), wanneer hij spreekt van een *Schnurzonenebecher* en de maritieme beker afbeeldt (Sangmeister, 1974: 111).

Eveneens vroeg moet de beker van Lampertheim (Ldkr. Bergstrasse, Hessen) zijn, met zijn gezoneerde bundels horizontaal-omlopende kerfspatellijnen, en zijn drie zones met kerfspatellindrukken om-en-om vlak boven de voet. Laatstgenoemde zones hebben touwbegrenzings. Ook de andere zones waren oorspronkelijk touwbegrensd, maar de touwindrukken zijn later door kamstempelindrukken vervangen (Gebers, 1978: Kat.Nr. 289a en Taf. 37:4). De dode

was liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en het hoofd naar het zuiden begraven. Het bleek om een vrouw te gaan (Gerhardt, 1953: 101 nr. 14) waarvan de schedel als *eine Mischung aus Elementen des "planoccipitalen Steilkopfs" mit solchen der Alpenen Rasse* wordt beschreven (*ibid.*: 134).

De enige regel die uit deze waarnemingen gededuceerd kan worden is dat mannen op de linkerzijde, vrouwen op de rechterzijde liggend werden begraven. De graven van Stuttgart-Zuffenhausen (1934) en Lampertheim wijzen er mogelijk op, dat al snel na de fase met O-W gerichte graven en vroeg-maritieme bekers weer N-Z gerichte graven werden aangelegd, waarin mannen op de linkerzijde met het hoofd naar het noorden werden bijgezet, en vrouwen op de rechterzijde met het hoofd naar het zuiden.

2.8. De rol van de vroege klokbekeers in het Midden-Rijngebied bij de vorming van de Klokbekeer-Oostgroep

Overigens is het duidelijk dat in het Midden-Rijngebied al snel variaties op het strakke maritieme versieringsschema optraden. De beide bekers van Ilvesheim, Rhein-Neckar-Kreis, graf 7 (Gebers, 1978: Kat.Nr. 193e, Taf. 26:1 en 2) staan nog dicht bij de echte maritieme exemplaren, maar hebben elementen in de versiering die volledig nieuw zijn. Iets dergelijks geldt ook voor het grote randfragment van Monsheim (?), Kr. Alzey-Worms (Gebers, 1978: Kat.Nr. 104c, Taf. 28:9). Eveneens een vroege variant op de maritieme klokbekeer lijkt de bekeer van Ilvesheim, Rhein-Neckar-Kreis, dubbelgraf 3/4 te zijn (Gebers, 1978: Kat.Nr. 193e, Taf. 31:9). De vorm doet uitgesproken vroeg aan, evenals de regelmatige afwisseling van versierde en onversierde zones. Maar de afwisseling van diagonale indrukken en kruisarcering in de versierde zones is een nieuw element.

Een curieuze bekeer, met menging van oudere en jongere elementen, is ook die van Eppelsheim, Kr. Alzey-Worms, graf 3 (Gebers, 1978: Kat.Nr. 34, Taf. 26:5). De dichte versiering doet nog enigszins aan 2IIa-bekeers denken, evenals het gebruik van horizontale touwindrukken tussen en langs de versierde zones beneden de grootste omvang van de buik. De kruisarceringen in de zones, en de horizontale lijnen die met kerf spatel zijn aangebracht boven de grootste omvang van de buik doen echter jonger aan. De bekeer was geassocieerd met een bekeer die over het hele oppervlak versierd was met horizontale kerf spatellijnen. Een vergelijkbare menging van oudere en jongere elementen is aangetroffen bij klokbekeers in Marktbergel in Mittelfranken (Nadler, 1998: Abb. 26), in de vorm

van touwbegrensde zones en touwindrukken op de binnenrand enerzijds, en andere versieringspatronen dan diagonale kerf spatelindrukken bij de invulling van de zones anderzijds.

Uitbreiding met dezelfde typen vroege klokbekeers vond ook plaats naar het zuiden, te oordelen naar de bekeers van Allschwil (Degen, 1976). Interessant is het optreden van een *brachymorphe Cromagnide* in graf 2 van het grafveldje Allschwil-Friedhof (Gerhardt, 1965), dus van één van de andere schedeltypen die kenmerkend zijn voor de Klokbekeercultuur van de Oostgroep. Maar daarbij moet wel aangetekend worden dat graf 2 geen bekeer bevatte, en uitsluitend aan de Klokbekeercultuur wordt toegeschreven op basis van de klokbekeervoerende graven 1 en 3.

Waarschijnlijk speelden de klokbekeergroepen in het Midden-Rijngebied en in Mittelfranken een belangrijke rol in de verspreiding van de klokbekeers richting Niederbayern, Niederösterreich, Bohemen en Moravië, en het Hongaarse Donaugebied tot aan Boedapest. Dat is onder andere af te lezen aan de versieringsstijl, met een nadruk op 'dichte' versiering, en aan de versieringsmotieven op vroege bekeers in genoemde gebieden. Gewezen kan worden op de bekeers van Trieching, Ldkr. Dingolfing-Landau in Niederbayern (Kreiner, 1991; 2001) en op die van Předmostí, Bez. Přerov, Moravië, *Objekte I* en *II*, van Borkovany, Bez. Břeclav, Moravië (Hajek, 1966: Abb. 2, 3 en 4) en van Praha-Krč, Praha-Vokovice en Praha-Bubeneč, Bohemen (Hajek, 1966: Abb. 7:3, 8:3 en 9). De graven 1 en 2 van Trieching zijn ¹⁴C-gedateerd aan botcollageen: 3915±28 BP (Hd-19797) en 3848±24 BP (Hd-19792). (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 127).

Mijn ideeën wijken in feite niet af van die van Heyd (2001) en Neugebauer & Neugebauer-Maresch (2001), betreffende de vroegste Oostgroep-bekeers, en kunnen zonder al te veel problemen vastgeknoopt worden aan de al door Lanting & Van der Waals (1976) beschreven, en de in dit hoofdstuk verder uitgewerkte ideeën over de herkomst voor de vroegste 'echte' klokbekeer, d.i. de klokbekeer van maritiem type.

2.9. De uitbreiding van het klokbekeerareaal naar het noordoosten en het westen

Opvallend is dat de uitbreiding van het klokbekeerareaal in oostelijke en noordoostelijke richting laat op gang kwam. Hoewel in Niedersachsen AOO-bekeers tot aan de Weser en de benedenloop van de Leine voorkomen, en in Achim, Kr. Verden, zelfs een 2IIa-bekeer of -schaal oostelijk van de Weser bekend is, zijn vroege maritieme klokbekeers met touwbegrensde zones uitermate schaars en alleen bekend uit het Emsland, name-

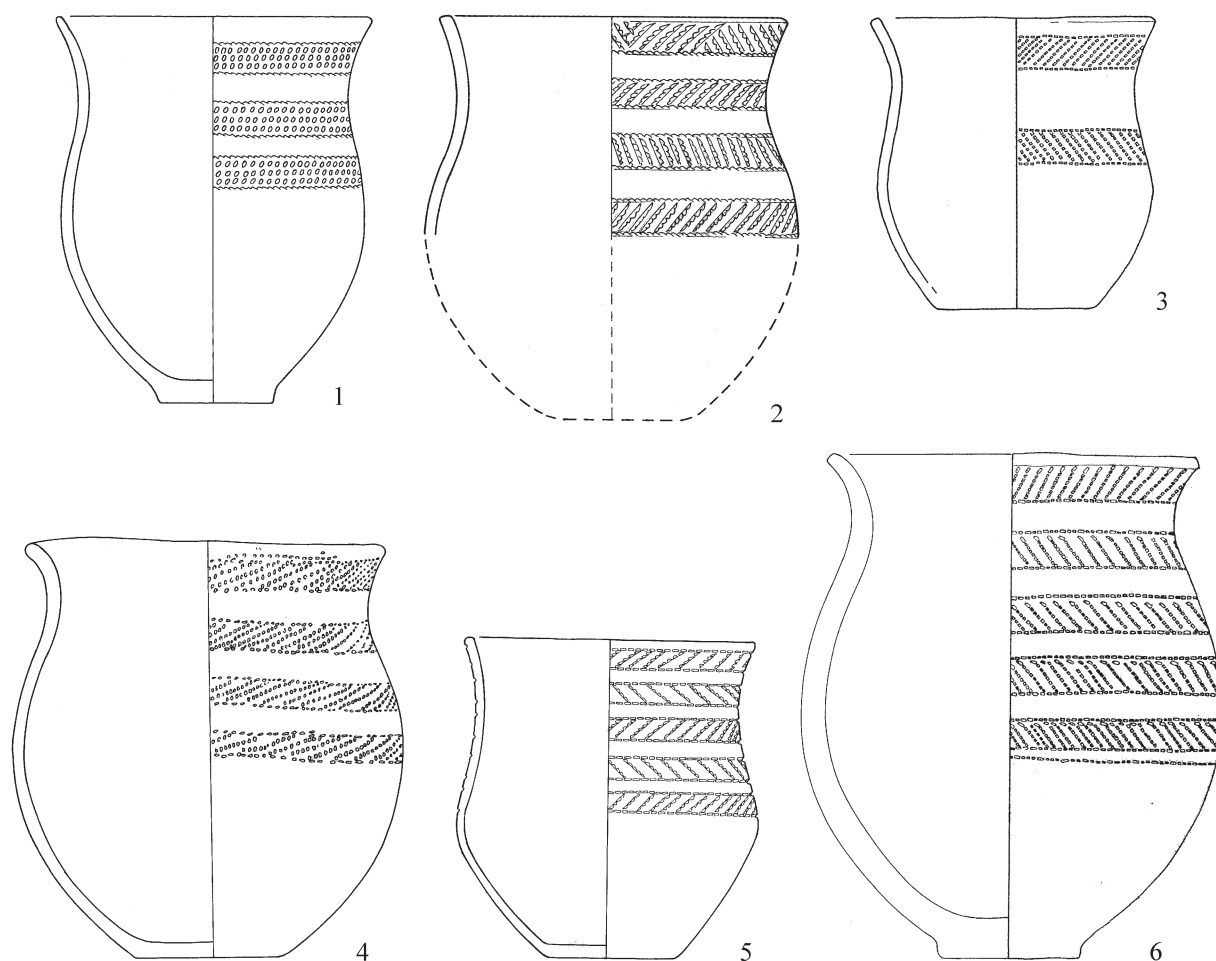

Fig. 10. Vroege klokbekers met onversierde onderhelft uit noordelijk Duitsland, ten oosten van de Weser. Schaal 1:3. 1. Bruchtorf, met touw-begrensd zones (Naar: Krüger, 1926: Abb. 2); 2. Putlos, met touw-begrensd zones (Naar: Struve, 1955: Taf. 20:1); 3. Tiste (Naar: Strahl, 1990: Taf. 57:3); 4. Oldenstadt (Naar: Schirmig, 1972: Abb. 5); 5. Bad Bramstedt (Naar: Struve, 1955: Taf. 20:5); 6. Dumsevizt (Naar: Wetzel, 1976: Abb. 1:6).

lijk van Mehringen (Kaltofen, 1985: Taf. 21c) en van Wehm-Menskeberg (Schlicht, 1958). Wel kunnen de al genoemde bekers met zones van horizontale touw-indrukken van Stühren, Kr. Diepholz en Essen, Kr. Cloppenburg als gelijktijdig worden beschouwd.

Als vervolgens uitbreiding van het areaal in zuidelijk Holstein, in Niedersachsen oostelijk van de Weser en noordelijk van de Aller en in Mecklenburg-Vorpommern plaatsvindt, dan is dat vooral met maritieme klokbekers die geen touw-begrensd zones meer kennen. De enige uitzonderingen op deze regel lijken de bekers van Bruchtorf, Kr. Uelzen, H1 (Brandt, 1967: Taf. 38:11) en van Putlos, Kr. Ostholstein (Struve, 1955: Taf. 20:1) te zijn. Maar eerstgenoemde kan niet als typische maritieme klokbeker worden beschouwd, omdat de onderhelft onversierd is gebleven,

en dat geldt vermoedelijk ook voor de andere. Het gaat dus eerder om bekers die de nieuwe 'maritieme' stijl combineren met de traditionele versieringsindeling van Enkelgrafbekers. En deze combinatie komt ook voor op bekers die geen touw-begrensd zones meer hebben, zoals Tiste, Kr. Rotenburg (Strahl, 1990: Taf. 57:3), Bad Bramstedt, Kr. Segeberg (Struve, 1955: Taf. 20:5), Oldenstadt, Kr. Uelzen (Schirmig, 1972: Taf. 11:1) en op Rügen de beker van Dumsevizt (Schroeder, 1951: Taf. 11:1). Het ziet er dus naar uit dat de acceptatie van de 'echte' klokbeker, met versiering over het gehele oppervlak, daar met enige vertraging heeft plaatsgevonden (fig. 10).

De uitbreiding richting Frankrijk, Italië en Iberisch schiereiland kan hier verder buiten beschouwing blijven. Wel interessant is de uitbreiding naar Engeland.

Daar treden in het zuiden echte maritieme klokbekers met touwbegrensde zones op, als Wilsford 54, Wilts (Clarke, 1970: fig. 60), Brampton, Hunts (*ibid.*: fig. 61b) Avebury Avenue, Wilts (*ibid.*: fig. 62), Christchurch, Hants (*ibid.*: fig. 78) en Brean Down, Somerset (*ibid.*: fig. 112, maar te hoog gereconstrueerd: zie Lanting & Van der Waals, 1972: fig. 1). Daarnaast komen bekers voor die typologisch jongere elementen in de versiering hebben, maar nog steeds horizontale touwindrukken op de binnenzijde van de rand bezitten, zoals de bekers van Stogursey, Somerset (Clarke, 1970: fig. 54) en Thickthorn, Dorset (*ibid.*: fig. 65). Tot deze vroege bekers behoort ook de dichtversierde beker met kerfspatelbegrensde zones en binnenrandversiering van indrukjes uit graf 4660 van Barrow Hill, Radley, Oxfordshire (Barclay, 2000: figs 4.22 en 4.23). Weliswaar heeft dit graf een ^{14}C -datering van 3650 ± 50 BP (BM-2704) aan botcollageen van het skelet, maar deze datering is zo apert fout, dat het verrassend is te zien, dat de opgravers zelf geen vraagtekens bij dit getal hebben gezet. Kennelijk geloofden zij te vast in de resultaten van het *British Museum Beaker Dating Programme* (Kinnes *et al.*, 1991), dat zou hebben aangetoond, dat *stylistic succession* nauwelijks een rol speelde in de ontwikkeling van de Britse klokbekers. Gezien het feit dat elders in Europa een dergelijke opvolging van versieringsstijlen wel een rol speelt, is dat natuurlijk een conclusie die alleen getrokken had mogen worden na bevestiging van de resultaten door herdatering, eventueel in een ander laboratorium. Nu kan alleen maar getwijfeld worden aan de betrouwbaarheid van de British Museum-dateringen. Overigens komt de datering van graf 4660 niet in Kinnes *et al.* (1991) voor, in tegenstelling tot twee andere Radley-dateringen, die eveneens nogal dubieus zijn, namelijk van 3630 ± 60 BP (BM-2520) voor de AOC-beker uit graf 206 (Barclay, 2000: fig. 4:75) en van 3360 ± 50 BP (BM-2700) voor een S4/step 7-beker uit graf 203 (Barclay, 2000: fig. 4:78). Het zou een goede zaak zijn, wanneer het grafveld van Barrow Hills, Radley opnieuw gedateerd werd, nu in een betrouwbaar laboratorium, dat kleine standaarddeviaties levert. Bovendien zouden dan de crematies aan de carbonaatfractie gedateerd kunnen worden, en niet als verbrand been worden beschouwd, met alle curieuze ^{14}C -getallen die dat heeft opgeleverd. Een dergelijke herdatering is zeker voor graf 4660 van groot belang, want het gaat bij dit graf vrijwel zeker om het oudste optreden van een tongdolkje in Engeland. Daarnaast is dit graf interessant vanwege de benen *wing-headed pin* (mogelijk een late versie van de *hammerheaded pin*, zoals gevonden in Bleckendorf: zie onder).

2.10. Tongdolken, polsbeschermers, V-vormig doorboorde knopen, etc.

Tot dusverre heb ik alleen maar gesproken over de verspreiding van bekertypen en van de uitbreiding van bekerarealen. Het is echter niet te vermijden ook aandacht te besteden aan voorwerpen als tongdolken, polsbeschermers en knopen met V-vormige doorboring die als typerend voor de verschillende regionale groepen van de Klokbekekultuur worden beschouwd, en aan boogvormige hangers en *Begleitkeramik* die voornamelijk in de Oostgroep van de Klokbekekultuur optreden. In *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin* hebben Van der Waals en ik ons bewust alleen met het aardewerk bezig gehouden, en ons niet uitgelaten over de vorming van de Klokbekekultuur als zodanig. De vraag blijft dus op welk moment tongdolken, polsbeschermers en V-vormig doorboorde knopen voor het eerst in associatie met vroege klokbekers optraden.

Opvallend is dat geen associaties van AOO-bekers of vroege maritieme klokbekers met touwbegrensde zones en polsbeschermers, tongdolken en V-vormig doorboorde knopen bekend zijn, als de al genoemde eenduidig late AOC-bekers in Engeland en Schotland even buiten beschouwing worden gelaten. De vroegste graven met tongdolken zijn kennelijk die van Barrow Hills, Radley, graf 4660 in Engeland (Barclay, 2000), Ede-Ginkelse Heide in Nederland (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 25) Praha-Bubeneč in Bohemen (Hajek, 1966: Abb. 9), Předmostí, *Objekte* I en II in Moravië (Hajek, 1966: Abb. 2 en 3) en Trieching, graf I in Niederbayern (Kreiner, 1991; 2001). In alle gevallen zijn de begeleidende bekers duidelijk al voorbij het maritieme stadium. De waarschijnlijke ^{14}C -ouderdom voor deze vondsten ligt bij 3900 BP, de absolute ouderdom rond 2450 v.Chr. In de graven van Ede en Trieching, en in de *Objekte* B & C van Předmostí komen ook al polsbeschermers voor. Als we uitgaan van een direct verband tussen de vroegste post-maritieme bekers in het Rhein-Main-Neckar-gebied en Mittelfranken enerzijds, en genoemde vroegste klokbekers in Bohemen, Moravië, Niederösterreich en het Beierse Donaugebied anderzijds, dan kunnen we er niet omheen dat tongdolken en polsbeschermers in laatstgenoemde gebieden aan het repertoire zijn toegevoegd.

Voor de tongdolk zou kunnen worden verondersteld dat deze al vóór het verschijnen van de klokbekers in Midden-Europa bekend was, als we alleen zouden kijken naar de ^{14}C -datering van 4080 ± 20 BP (KIA-162) voor de grafvondst van Bleckendorf, Kr. Aschersleben-Strassfurt, verricht aan botcollageen

(Müller, 1999: 86). Deze zeer bekende grafvondst bestaat uit een beker met visgraatversiering op de bovenhelft, onderbroken door vier horizontale touwlijnen, een koperen tongdolkje, een koperen priem en een *Hammerkopfnadel* van gewei (Behrens, 1952: Taf. VI–VIII; Matthias, 1968: Taf. 5:7–20). Helaas laat de beker zich niet gemakkelijk plaatsen in de ontwikkeling van de *mitteldeutsche Schnurkeramik*, maar het is zeker geen uitgesproken vroeg exemplaar. Indien de ¹⁴C-datering betrouwbaar is (gegevens over collageengehalte, koolstofgehalte van de collageenfractie en δ¹³C zijn niet gepubliceerd), dan kan deze vondst eigenlijk alleen maar rond 2500 v.Chr. worden geplaatst, dus als het verschil in tijd tussen de tongdolk van Bleckendorf en de vroegste tongdolk in klokbekecontext zo klein mogelijk gehouden wordt. Maar het is allerminst uit te sluiten dat de ¹⁴C-datering een fout beeld geeft, en dat het in Bleckendorf in feite om een graf gaat dat invloeden van zowel de late *Schnurkeramik* als van de vroege Klokbekecultuur toont. Het eerste dat opvalt is dat de man die in Bleckendorf begraven werd niet op de gebruikelijke *schnurkeramische* wijze op de rechterzijde met het hoofd naar het westen lag, maar op de linkerzijde met het hoofd naar het oosten. Dat is in feite de graflijging van een klokbekeerman. Dat de grafkuil niet N-Z gericht was, zoals bij klokbekegraven verder zuidelijk de regel was, is opvallend maar hoeft niet te verbazen. In dit deel van Sachsen-Anhalt ontbreken vroege klokbekegraven, en bevinden we ons buiten het eigenlijke Klokbeke-Oostgroepgebied. Verder is te bedenken dat de *Hammerkopfnadel* geen typisch *schnurkeramisch* object is. Het enige *schnurkeramische* in dit graf is dus de beker.

Overigens zijn ook twee tongdolkten in *schnurkeramische* context bekend uit Moravië, en wel uit de graven 1/85 van Velešovice en 2/85 van Kroužek (Dvořák & Sebel, 1992: Abb. 3 en 4:4-7). Beide graven worden tot fase IIIb van de *Schnurkeramik* in Moravië gerekend, die gelijktijdig zou zijn met de fasen I en II van de Klokbekecultuur in Moravië. Enige voorzichtigheid is hier overigens geboden. De door Dvořák & Sebel gepostuleerde verregaande gelijktijdigheid van *Schnurkeramik* en Klokbekecultuur in Moravië is uitsluitend gebaseerd op de kruikvormen die beide groepen gemeen hebben, d.w.z. Balkankruiken van typen A en C. Echte contactvondsten tussen *Schnurkeramik* en Klokbekecultuur komen vrijwel niet voor, of kunnen anders geduid worden. Zelfs Heyd, die vast overtuigd is van een langdurig naast elkaar bestaan van *Schnurkeramik* en Klokbekecultuur in Bayern (Heyd, 2000: Taf. 119), is niet overtuigd van de daterende waarde van deze Balkan A en C kruiken (Heyd,

2001: 394–397). Gezien de vondstdichtheid van zowel *Schnurkeramik* als Klokbekecultuur in Moravië zou een opeenvolging meer voor de hand liggen dan een langdurige overlap in tijd. Mogelijk was die overlap beperkt tot een naast elkaar voorkomen van laatste *Schnurkeramik* en vroegste Klokbekecultuur. Helaas houdt deze onzekerheid in dat niet duidelijk is of de graven Velešovice 1/85 en Kroužek 2/85 gelijktijdig zijn met de vroegste Klokbekecultuur, of ouder. Het is dus mogelijk dat de tongdolk en de priem al bekend waren voor het verschijnen van de vroegste klokbekekers, maar zeker is het niet.

Waar de polsbeschermer vandaan komt is niet duidelijk. Overigens moet hierbij worden aangetekend dat de polsbeschermer in feite slechts een stenen ornament was dat op de leren manchet werd bevestigd die de eigenlijke bescherming van de onderarm tegen de terugspringende pees van de boog vormde. Een dergelijk stenen ornament kan natuurlijk door klokbekeboogschutters zelf zijn bedacht en hoeft geen voorgangers in andere cultuurgroepen te hebben gehad.

Een goede etnografische parallel is te vinden bij de Navajo indianen in het zuidwesten van de Verenigde Staten (fig. 11). Deze begonnen rond 1870 met het bewerken van zilver (Bahti, 1989).

Adair (1973: 34) schrijft:

“Navajo men used to wear a leather strap or ketoh around their wrists to protect them from the snap of the bowstring. In the days before silver-working, ketohs were simple, undecorated pieces of leather, about four inches wide, held together by lacing. Wrists guards of this old type may be seen even now on the northwestern edge of the reservation, where the bow is still used to a considerable extent. When the Navajo learned the art of silver-working, they began to decorate these straps with the metal. The first ornamentation consisted of a solid plaque of silver, bent to fit the curve of the wrist and fastened by copper or silver shanks.....”

Volgens R. & G. Laubin (1980: 108):

“The Navajo bracer, or kehto was made in recent times of harness leather, with a heavy silver ornament on the outside of the arm. It served as decoration only. The harness leather, which absorbed the shock of the bow string...”

Het zal duidelijk zijn dat de koperen of bronzen nieten van de polsbeschermer van Driffield, Yorkshire (Clarke *et al.*, 1985: fig. 4:15 en cat.nr. 68) en Culduthel Mains, Inverness-shire (*ibid.*: fig. 4:16 en cat.nr. 74) ook op bevestiging op een leren manchet wijzen. De met goudblik beklede conische koppen van deze nieten suggereren dat deze polsbeschermers

Fig. 11. Navajo polsbeschermer (*ketoh*) met versierde zilveren plaat (Naar: Bahti, 1989: 6). Schaal ca. 1: 2.

eveneens aan de buitenzijde van de arm werden gedragen. Illustratief is ook de gouden polsbeschermer uit Portugal die door Spindler (1993) is gepubliceerd. Deze heeft vier halfbolvormige schijnnieten, maar ook twee kleine perforaties voor de werkelijke bevestiging op een ondergrond van organisch materiaal (waarschijnlijk eveneens een leren manchet). Deze gouden plaat zal zeker aan de buitenzijde van de arm zijn gedragen. De stenen polsbeschermers van de Klokbekercultuur zullen op vergelijkbare wijze bevestigd en gedragen zijn als sieraad.

V-vormig doorboorde knopen zijn niet uit vroege klokbekercontext bekend, komen dus kennelijk pas na de introductie van tongdolken en polsbeschermers in gebruik. Ook hier hoeft niet persé aan ontlening aan andere cultuurgroepen te worden gedacht. Dezelfde datering en dezelfde overweging gelden ook voor de boogvormige hangers.

Tot de vroege verschijnselen in de Klokbeker-Oostgroep behoren ook de lokkenringen met ronde of ovale eindplaat, vervaardigd van elektroon, zilver of koper-zilver legering (Heyd, 2001: 393 en fig. 4). Aan de daar genoemde exemplaren kan nog een nieuwe vondst uit Thüringen worden toegevoegd, van Apfelstädt, Ldkr. Gotha (Küssner, 2006). Of deze lokkenringen werkelijk alle tot de vroegste fase van de Oostgroep gerekend moeten worden is onzeker. Vooral de exemplaren van Přebmostí *Objekt I* (Hajek, 1966: Abb. 1:1 en 2) en van Apfelstädt (Küssner, 2006) hebben lang-ovale platen, en doen al sterk denken aan de gouden lokkenringen van Beers-Gassel in Nederland, geassocieerd met o.a. een Veluwe klokbeker (Van der

Beek, 2004: fig. 18). En deze lokkenringen van Beers-Gassel zijn qua versieringsmotieven en vorm van de eindplaten weer nauw verwant met het gouden sieraad van Bennekom-Oostereng (Glasbergen & Butler, 1956), eveneens geassocieerd met een Veluwebeker. Daarbij moet voor ogen gehouden worden dat het dragen van het sieraad van Bennekom als een diadeem hetzelfde visuele effect had als het dragen van de lokkenringen van Beers-Gassel.

Tegenhangers van de Oostgroep lokkenringen zijn ook bekend uit Engeland, waar de aanvankelijke ronde eindplaat al snel zijdelings verbreed wordt, zodat een T-vormig sieraad ontstaat. Vroeg zijn ongetwijfeld de gouden lokkenring van Kirkhaugh, Alston (Tait, 1965; Clarke, 1970: fig. 3) en de eveneens gouden lokkenringen van Boscombe Down West 1 (*the Amesbury archer*) en 2 (*the companion*) (Fitzpatrick, 2003). Duidelijk T-vormig zijn de exemplaren, eveneens van goud, van Barrow Hills Radley 4A (Clarke, 1970: fig. 63) en van Chilbolton (Russel, 1990: fig. 7). Er is een aantal ¹⁴C-dateringen bekend aan botcollageen: Boscombe Down West I, 3895±32 BP (OxA-13541); Boscombe Down West 2, 3829±38BP (OxA-13625); Barrow Hills Radley 4A, 3880±90 BP (OxA-4356) en Chilbolton, 3760±56 BP (gemiddelde van OxA-1072 en -1073).

Bij de pijlpunten van de Klokbekercultuur doet zich een interessant fenomeen voor, namelijk dat de pijlpunten van de Oostgroep voornamelijk van het driehoekige type met vlakke of holle basis zijn, terwijl in het westelijke deel van het verspreidingsgebied

vooral pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken optreden. In delen van het verspreidingsgebied, o.a. in Nederland en NW-Duitsland, komen beide typen naast elkaar voor, en soms zelfs in associatie. Gewezen kan worden op de bekende grafvondst van Ede-Ginkelse Heide (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 4; Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 25).

Pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken zijn vrijwel zeker in het primaire verspreidingsgebied van de AOO-groep, dus in het gebied westelijk van de Weser en noordelijk van de Main ontstaan, en wel uit de pijlpunten met schachtdoorn die al door de Enkelgrafcultuur werden gebruikt (Lanting & Van der Waals, 1976: 68–70). Aan de daar getoonde exemplaren kunnen nog vier exemplaren worden toegevoegd die in 1984 in een EGK-graf bij Borger werden opgegraven (geassocieerd met o.a. vier transversale pijlpunten (!) en een hamerbijl van type B). Al deze pijlpunten behoren tot een vroege fase van de Enkelgrafcultuur. Tot een wat latere fase behoren waarschijnlijk de negen exemplaren die in 2006 werden gevonden in een graf met een beker van type 1d bij Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt in Westfalen (Gaffrey, 2007: foto op p. 53; en pers. comm.). Maar in de bekenederzettingen in Noord-Holland, die grotendeels tot de jongere EGK behoren, komen naast pijlpunten met schachtdoorn ook exemplaren met beginnende weerhaken voor (Van Ginkel & Hogestijn, 1997: fig. 50). Een langgerekte pijlpunt met beginnende weerhaken is bekend uit een graf met AOC-bekerscherven van Hünxe-Hamweg (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 28:6). Vergelijkbare exemplaren komen ook bij de *mitteldeutsche Schnurkeramik* voor (Bertram, 1994: 230 en Taf. 3:8). Dit type pijlpunt met korte weerhaken blijft tot in de vroege bronstijd in gebruik. Daarnaast ontwikkelt zich de pijlpunt met weerhaken die even lang of soms zelfs langer zijn dan de schachtdoorn. De vroegst dateerbare pijlpunt van dit type is nog steeds die van Helden-Koningslust (Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 9; Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 20), op basis van de associatie met een dolk van Grand-Pressigny-vuursteen. Het is niet duidelijk, bij gebrek aan graf- en nederzettingvondsten, wat de verspreiding van de pijlpunt met schachtdoorn met of zonder beginnende weerhaken bij verwante EGK- of *schnurkeramische* groepen verder zuidelijk of oostelijk is.

Pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken van klokbekeertype treden bij de Klokbeke-Oostgroep slechts sporadisch op, en wel uitsluitend met de vroegste klokbekers (Heyd, 2001: 393 en fig. 4A). Hajek (1966: 230–231) heeft al op de westelijke herkomst van dit type pijlpunt gewezen. Driehoekige pijlpunten

met vlakke of bolle basis zijn in het gebied van de Klokbeke-Oostgroep al lang vóór het verschijnen van de vroegste klokbekers bekend, en komen ook bij de lokale *Schnurkeramik* nog voor (Heyd, 2000: 75–76). Bij de *mitteldeutsche Schnurkeramik* komt dit type pijlpunt eveneens voor (Bertram, 1994: 230 en Taf. 3:6 en 7). Ook in de *Schnurkeramik* van het Main-Taubergebiet treedt dit type pijlpunt op, zoals blijkt uit de grafvondsten van Tauberbischofsheim-Ditligheim graf 6¹ met een 1d beker, twee bijltjes, een benen beitel en een driehoekige pijlpunt met vlakke basis (Dresely, 2004: 286–289 en Taf. 12: 1–5), en van Geldersheim, Ldkr. Schweinfurt, met scherven van een 1e-beker (?), twee bijltjes en zes pijlpunten met vlakke of bolle basis (*Bayerische Vorgeschichtsblätter* 33/1968: 146 en Abb. 9). Verder is een nederzettingsskuil met *SW-Deutsche Schnurkeramik* bekend uit Marktbergel in het noordwesten van Bayern, die ook een pijlpunt met holle basis bevatte (Nadler, 1993: Abb. 12 rechts vooraan). Maar hier is enige voorzichtigheid geboden. Bij het afgebeelde materiaal is ook een scherf aanwezig (Nadler, 1993: Abb. 12; de grote scherf met touwindrukken en visgraat net links van het midden) die van een 2IId-beker als die Wiesbaden-Hebenkies (zie fig. 6:22) afkomstig zou kunnen zijn. In zijn brief van 11-7-2007 bevestigde Nadler dat in dit vondstcomplex inderdaad ook AOC-scherven voorkomen. Het lijkt er dus op dat hier AOO-bekers en *Südwestdeutsche Schnurkeramik* geassocieerd zijn, en bovendien driehoekige pijlpunten met holle basis hebben.

De *Begleitkeramik* van de Klokbeke-Oostgroep vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in de niet-beker keramiek die in de vroege klokbekeergroepen in Moravië, Niederösterreich en Hongarije optreedt, en waarvan de oorsprong in zijn algemeenheid in de noordelijke Balkan moet worden gezocht (Heyd, 2001: 392–397). De typische geoorde kruikjes, die onderdeel van de *Begleitkeramik* zijn, kunnen worden afgeleid van de Balkan kruiken van typen A en C. Overigens is Heyd (2001: 396) abuis wanneer bij de open schaal van Obendorf-Ebene in Niederösterreich (Neugebauer & Neugebauer, 2001: fig. 1:1) een niet-beker herkomst toedicht. Deze schaal heeft namelijk een goede typologische voorganger in de schaal met maritieme klokbekeerversiering, inclusief touwbegrenzing van de zones, van Mölsheim (?), Kr. Alzey-Worms in Rheinhessen (Gebers, 1978: Kat.Nr. 103 en Taf. 28:11).

2.11. Een nadere beschouwing van de Klokbeke-Oostgroep

Als er geen fysisch-antropologische gegevens beschikbaar waren geweest betreffende de laat-neolithi-

sche bevolkingsgroepen, dan zou de uitbreiding van de Klokbeercultuur in het gebied van de Klokbeercultuur Oostgroep simpelweg verklaard zijn als een snelle acculturatie van de lokale *Schnurkeramik* ten gevolge van uit het westen komende klokbeervloeden. Greppels rond de graven en driehoekige pijlpunten met vlakke of holle basis bij de Klokbeercultuur zouden dan als *schnurkeramische* rudimenten zijn geïdentificeerd.

Maar de fysisch-antropologische gegevens verzetten zich tegen een dergelijke simpele verklaring. Onmiskenbaar is er een groot verschil tussen de fysisch-antropologische kenmerken van *schnurkeramische* populaties enerzijds, en klokbeercultuurpopulaties in hetzelfde gebied anderzijds. Korthedshalve verwijs ik naar Dresely (2004: 199–213) en Schröter (1997: 12–18), die voldoende verwijzingen naar ouder en recenter onderzoek geven. Een simpele, snelle acculturatie van zuidduitse, Tsjechische en Oostenrijkse *schnurkeramische* groepen als gevolg van contacten met een klokbeercultuurpopulatie die in Nederland/NW-Duitsland en het Midden-Rijn Main-gebied uit de lokale *Schnurkeramik* is ontstaan, komt dus niet als verklaringsmodel in aanmerking. De vraag is bovendien of van een acculturatie wel sprake had kunnen zijn. Was er eigenlijk nog *schnurkeramische* bewoning van enige omvang in Zuid-Duitsland en Niederösterreich aanwezig op het moment van de expansie van de Klokbeercultuur? Volgens Heyd (2000: Taf. 119) zou er sprake zijn geweest van een langdurig naast elkaar leven van mensen met *Schnurkeramik*, resp. met Oostgroep-klokbeers en Klokbeercultuur-Oostgroep. Vrijwel zeker is dat echter onjuist. Heyd's ideeën zijn namelijk gebaseerd op een aantal misverstanden en foute interpretaties.

Om te beginnen blijkt Heyd nog steeds te geloven dat in 1934 in Worms-‘Rädergewann’ een graf met een typologisch vroege touwbeker, vergelijkbaar met het Nederlandse type 1a en met de beker van Stetten a.d. Donau, Kr. Tuttlingen, graf 3 (Dehn, 1991: Abb. 7), samen is gevonden met een klokbeercultuur van het type Monsheim volgens Köster (1965/66: 40), en een steen bijltje (Gebers, 1978: Kat.Nr. 165j en Taf. 3: 4–6). Ik wil best geloven dat daar in een graf met een touwbeker en een bijltje nog een tweede pot werd gevonden, maar dat is niet die klokbeercultuur geweest. Kennelijk is die tweede pot verloren gegaan, of vervangen door een exemplaar uit één van de andere vlakgraven ter plaatse (zie Gebers, 1978: 105). Het verschil in datering van beide bekers wordt gedemonstreerd door de ¹⁴C-datering van voor de 1^a-beker uit Stetten, graf 3: 4155±40 BP (Hd-14232/13797)

aan botcollageen, en de ¹⁴C-datering voor de beker van type Monsheim uit Bad Nauheim, Wetteraukreis, van 3891±19 BP (Hd-22049), eveneens aan botcollageen (Wiermann, 2004: Kat.Nr. 74 en Taf. 4:7). Het is verbazingwekkend dat er nog steeds archeologen zijn die deze combinatie van bekers accepteren! Bij Heyd leidt de acceptatie van deze ‘associatie’ zelfs tot een omkering van de typologie van de *SW-Deutsche Schnurkeramik*, met bekers van type Gross-Gerau als oudste, en simpele touwversierde bekers vergelijkbaar met het Nederlandse type 1a als jongste (Heyd, 2000: Taf. 28).

Op de fasering van de *Schnurkeramik* in het Donaugebied zoals door Heyd (2000: Taf. 16 in combinatie met Taf. 10) is voorgesteld, is weinig aan te merken. Alleen geloof ik niet in Heyd's Ω-stadium van voortlevende *schnurkeramische* tradities, die kennelijk als voornaamste doel heeft deze tradities tot aan het begin van de vroege bronstijd te laten voortduren. Zonder dit Ω-stadium verschilt Heyd's fasering niet veel van de typochronologie van de Zuid-Beierse bekers zoals voorgesteld door Engelhardt in 1998 (zie Heyd, 2000: Taf. 4B), zoals Heyd (2001: 402) zelf trouwens ook schrijft. Voor de chronologie van die Zuid-Beierse *Schnurkeramik* is vooral de grafvondst van Grafrath (Müller-Karpe, 1961: Taf. 33B) van groot belang, omdat daar een typologisch late beker (*Verzierungs-Untergruppe* 3b volgens Heyd, 2000: Taf. 10) geassocieerd bleek met een fraaie gefaceteteerde hamerbijl met naar achter verlengde snede. Voor de datering van dit soort hamers kan verwezen worden naar de opmerkingen die A.E. Lanting in ‘*Die typologische Wertung der Grabfunde*’ in de publicatie van Wiesbaden-Hebenkies (Bantelmann, Lanting & Van der Waals, 1979/80: 208–220) maakte. Jonger dan ca. 4000 BP in ¹⁴C-jaren zal de hamerbijl van Grafrath niet zijn! Dat houdt in dat de jongste fase van de *Schnurkeramik* in Bayern dus rond 4000 BP al bestond. De vroegste klokbeercultuur in hetzelfde gebied is die van Trieching, graf 1 (Kreiner, 1991; 2001) met een ¹⁴C-ouderdom van 3915±28 BP (Hd-19797). Het is dus de vraag of er werkelijk overlap in tijd van enige betekenis van Zuid-Duitse *Schnurkeramik* en Klokbeercultuur-Oostgroep heeft bestaan.

De door Heyd (2000: Taf. 117 en 118; 2001: fig. 6A) aangehaalde vondsten die duidelijk zouden maken dat er een lange overlap in tijd voor beide groepen bestond, blijken bij nadere beschouwing niet veel te betekenen. Dat in een abri op de Hellbrunnerberg bij Salzburg een grotendeels reconstrueerbare vroege klokbeercultuur werd gevonden in een laag die ook *schnurkeramische* scherven bevatte (Hell, 1974) bewijst na-

tuurlijk niet dat *Schnurkeramik* en vroege klokbekers gelijktijdig zijn. Er is hier uiteraard niet sprake van een gesloten vondst, maar van een over langere tijd gevormde afval laag. Het feit dat de klokbekeer zoveel completer was dan het *schnurkeramische* aardewerk, pleit ervoor dat deze als laatste toevoeging aan deze laag moeten worden gezien. Mogelijk was het een verspitte grafgift. Uit deze laag komen immers ook menselijke schedelresten (Heyd, 2000: Fundstellen Katalog 2:42). Kortom, er is geen dwingende reden om de vroegste klokbekers van de Oostgroep al gedurende Heyd's *schnurkeramische* fase B te laten verschijnen (contra Heyd, 2000: Taf. 119; 2001: fig. 6B).

Het bekerfragment nr. 3 uit klokbekeergraf 1 van Dietfurt (Goetze, 1987: Abb. 2:2) is inderdaad atypisch, maar dat betekent niet dat het dus maar aan de *Schnurkeramik* moet worden toegeschreven, zoals Heyd (2000: Taf. 117) doet. Hier is dus geen aanwijzing te vinden dat *schnurkeramische* fase C parallel zou lopen aan Klokbekeer-Oostgroep fase A2.

Het potje met uitgeknepen voet uit graf 3 van Köfering (Heyd, 2000: Taf. 118) moet als een atypisch geval worden gezien, dat niet aan de *Schnurkeramik* of beter aan nalevende *schnurkeramische* tradities moet worden toegeschreven alleen maar omdat het geen typische klokbekervorm heeft. Dit graf bewijst dus niet dat Heyd's *schnurkeramische* stadium Ω parallel loopt aan Klokbekeer-Oostgroep fase B1. Er blijft dus niet veel over van Heyd's argumenten, en de conclusie moet mijns inziens dan ook zijn dat de *Schnurkeramik* in Bayern al op zijn eind liep toen daar de vroegste klokbekers verschenen. Dat sluit natuurlijk niet uit dat er een korte overlap in tijd van laatste *Schnurkeramik* en vroegste klokbekers kan zijn geweest. Ik heb er eerder al op gewezen, overigens deels steunend op argumenten van Heyd, dat ook voor Moravië niet vast staat dat *Schnurkeramik* en Klokbekeercultuur langdurig naast elkaar hebben geleefd, zoals Dvořák & Sebel (1992) hebben gepostuleerd. Voor Bohemen heeft Moucha (1992) de contactvondsten van *Schnurkeramik* en Klokbekeercultuur kritisch bekeken. Hij kwam tot de conclusie dat van de oudere vondsten geen enkele betrouwbaar was. De door Buchvaldek (1978: Abb. 5:5–12) gepubliceerde, en door Moucha (1992: 85–86) als contactvondsten geaccepteerde voorkomens van klokbekeeraardewerk in *schnurkeramische* graven in Vikletice zijn volgens mij weinig overtuigend.

Bij zo weinig aanwijzingen voor contact tussen beide bevolkingsgroepen is niet waarschijnlijk dat de Klokbekeer-Oostgroep elementen van de materiële cultuur en van het grafritueel van de *Schnurkeramik* heeft

overgenomen. Dat geldt ook voor de greppel rond de grafkuil, die zowel bij klokbekeer- als *schnurkeramische* graven in het Oostgroepgebied optreedt. Wat de Klokbekeercultuur betreft is die kennelijk meegenomen uit het westen. Iets dergelijks moet ook gelden voor de pijlpunten met vlakke of holle basis. Kennelijk zijn die afkomstig uit dat deel van het oorsprongsgebied waar dit type pijlpunt al in AOO-context gebruikt werd. Uiteraard zijn de schaarse pijlpunten met schacht-doorn en weerhaken in Klokbekeer-Oostgroepcontext een aanwijzing voor participatie van klokbekeermensen uit westelijk Duitsland of Nederland, waar dit type pijlpunt ontstaan is. Ook de touwversiering op de vroegste Oostgroep-klokbekers is uiteraard niet aan de lokale *Schnurkeramik* ontleend, zoals Heyd (2001: 402) denkt, maar is een rudiment van de touwversiering op vroege maritieme klokbekers, AOO-bekers van type 2IIa en uiteindelijk dus van touwversiering op AOC-bekers. Ten slotte kan erop gewezen worden, dat de kenmerkende wijze van bijzetting in de Klokbekeer-Oostgroep (mannen gehurkt op de linkerzijde en hoofd naar het noorden, vrouwen gehurkt op de rechterzijde en hoofd naar het zuiden) al bij de AOO-groep in het Rhein-Main-Neckargebied voorkomt (en vermoedelijk ook verder naar het noorden) en kennelijk ook bij de vroegste post-maritieme klokbekers in hetzelfde gebied. En in ieder geval was de ligging van mannen op de linkerzijde, en van vrouwen op de rechterzijde al bij AOO-bekers en vroege klokbekers bekend.

3. TYPOLOGIE, VERSPREIDING EN DATERING VAN DE MIDDEN-NEDERLANDSE KLOKBEEKERGROEP

3.1. Inleidende opmerkingen

Hoewel in een groot gedeelte van het verspreidingsgebied van de Klokbekeercultuur deze cultuur als een invloed van buiten moet worden beschouwd, is er in Europa ook een gebied aan te wijzen waarbinnen de lokale klokbekeergroepen simpelweg als producten van ontwikkelingen ter plaatse moeten worden beschouwd. Dat geldt in de eerste plaats voor de beide Nederlandse klokbekeergroepen, de Midden-Nederlandse en de NO-Nederlandse. Laatstgenoemde is overigens niets anders dan de uitloper van de NW-Duitse klokbekeergroep binnen de Nederlandse grenzen. In de volgende hoofdstukken en paragrafen zullen deze beide groepen nader bekeken worden, waarbij de nadruk vooral op NO-Nederlandse groep valt.

3.2. De typologie van de Midden-Nederlandse klokbekers

3.2.1. *Kritiek op de typologie van 1955*

In 1955 stelde Van der Waals, in het baanbrekende artikel van Van der Waals & Glasbergen (1955), een typologische ontwikkeling van de klokbekers voor, die in heel Nederland geldigheid zou hebben. Aan deze ontwikkeling werd bovendien een flinke chronologische waarde toegekend. Zijn schema van destijds duikt ook nu nog met enige regelmaat in de literatuur op, zij het als onderdeel van het door Lanting & Van der Waals (1976: fig. 1) geconstrueerde ontwikkelingsschema van de Nederlandse EGK-, AOO- en klokbekers. Bij dezelfde gelegenheid wezen Lanting & Van der Waals (1976: 10) er echter al op, dat in NO-Nederland en NW-Duitsland andere regels voor de ontwikkeling van klokbekers herkenbaar zijn, en dat daar sprake is van een langer vasthouden aan de versieringsstijl die bekend is van de vroegste, zgn. maritieme klokbekers, met een afwisseling van versierde en onversierde, horizontaal omlopende zones van min of meer gelijke breedte. Anders dan bij maritieme klokbekers bestond de versiering van de zones niet langer alleen uit schuine kerfspatelindrukken, en bestonden de zonebegrenzingsen niet langer alleen uit horizontale lijnen, aangebracht met een kerfspatel of uitgevoerd als touwindruk. In plaats daarvan werden in de zones ook horizontale bundels, kruisarceringen, visgraat, liggende ladders etc. gebruikt, en werden zonebegrenzingsen als horizontale omlopende rijen ronde indrukjes, korte verticale of schuine lijntjes, meervoudige horizontaal omlopende lijnen etc. gebruikt. Kortom de versiering kreeg een frivoler karakter dan bij maritieme klokbekers gebruikelijk was. Voor deze bekens werd de naam 'epi-maritieme beker' geïntroduceerd. Overigens zijn niet alle NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekers onder deze noemer te vatten.

Maar alvorens de typologie van de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekers uitgebreider te beschrijven, ligt het voor de hand het schema van Van der Waals van 1955 nog eens nader te bekijken. Het feit dat dit geen betrekking heeft op de NO-Nederlandse bekens doet vermoeden dat het dan om de typologie van de Midden-Nederlandse bekens zou gaan. En inderdaad zijn in het oorspronkelijke schema (Van der Waals & Glasbergen, 1955: fig. 9) negen van de tien klokbekers (AOO-bekens zijn niet meegerekend), en in de latere versie (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 1) vijf van de zes klokbekers afkomstig uit Midden-Nederland. Alleen de vertegenwoordiger van het belangrijke overgangsstadium 2Ic komt uit Drenthe, en wel uit Emmen

(cat.nr. a 20). Volgens Van der Waals (Van der Waals & Glasbergen, 1955: 24) kende hij destijds slechts drie zuivere voorbeelden van dit type: twee uit Drenthe en één van de Veluwe. Bij laatstgenoemde gaat het om de beker uit Staverden (ex.coll. Bezaan) die later door Lanting & Van der Waals (1976: table VI en fig. 28) terecht als een Veluwse klokbeker van type 2Id is beschreven. De tweede beker van type 2Ic uit Drenthe is het exemplaar uit het secundaire graf van tumulus 13 bij Oudemolen (cat.nr. a 33; voor het eerst afgebeeld door Van der Waals & Glasbergen, 1959: fig. 13). Kennelijk werd de beker van Emmen gekozen, omdat deze het beste de voltooiing van de zonecontractie vóór de introductie van de lege-zones-overbruggende elementen, in combinatie met een driedig profiel laat zien. Laatstgenoemd element is echter door Van der Waals in zijn tekening overdreven weergegeven. In werkelijkheid heeft de beker van Emmen een sterk afgeronde buikknik, en een regelmatig ingebogen bovenhelft (fig. 53a). Qua versieringsmotieven en -indeling passen de bekens van Emmen en Oudemolen heel goed in de ontwikkeling van de NO-Nederlandse bekens, na het epi-maritieme stadium (zie 4.2).

3.2.2. *Een nieuwe typologie voor de Midden-Nederlandse klokbekers* (fig. 12)

Om te beginnen wil ik erop wijzen dat Van der Waals en ik in *Beaker Culture relations in the Lower Rhine basin* nieuwe definities van de typen 2Ia en 2Ib hebben geïntroduceerd (Lanting & Van der Waals, 1976: 8–9). Type 2Ia heeft niet alleen een afwisseling van even brede versierde en onversierde zones, maar kan ook dubbele of drievoudige, op elkaar aansluitende gearceerde zones hebben, afgewisseld met onversierde zones die min of meer even breed als die gekoppelde, versierde zones zijn. De fraaie maritieme klokbeker van Mol (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 22 linksboven) behoort dus tot type 2Ia, en niet tot type 2Ib waartoe hij volgens de definities van Van der Waals van 1955 zou behoren (Van der Waals & Glasbergen, 1955: 19). Kenmerkend voor type 2Ib is dat in meervoudige zones de afzonderlijke, schuin gearceerde banden gescheiden kunnen zijn door een smalle onversierde strook. De beker van Ede-Ginkelse Heide (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 25) is daar een goed voorbeeld van. Overigens wordt ook een aantal bekens met een 'verlopen versiering' van maritiem type tot type 2Ib gerekend. Niet iedereen schijnt nota te hebben genomen van deze nieuwe definities. Zo menen Drenth & Hogestijn (1999: 104, noot 2) dat de beker van Grossenbornholt (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 24) geen 2Ia-beker is, maar

op één lijn staat met het prototype van 2Ib, de beker van Ede-Ginkelse Heide, met een verwijzing naar Van der Waals & Glasbergen (1955).

Aangezien zuivere 2Ic-bekers volgens de definitie van 1955 in Midden-Nederland niet voorkomen, zijn er kennelijk andere bekeraars die de overgang van 2Ia en 2Ib naar de Veluwe klokbekeers van type 2Id, e en f vertegenwoordigen. Het meest voor de hand liggend in dit verband zijn bekeraars als die van Ede-De Kwekerij (afgietsel RMO e 1943/I.1), Speulde (coll. GIA 1934/VIII.432, in bruikleen bij GAS), Uddelermeer-ontginning Westerbeek van Eerten (RMO e 1920/8.1, in bruikleen bij museum Nairac, Barneveld), Elspeete Heide, tum. V (GAS 296), Nijmegen-castraterrein (GAS) en Lisse (RMO, h 1926/6.1). Het gaat om bekeraars die qua profiel en versieringsindeling al duidelijk voorbij het 2Ib-stadium zijn, maar nog niet als 2Id kunnen worden betiteld. Vier van de zes bekeraars hebben nog duidelijk een afgeronde overgang hals-schouder (Ede, Lisse, Speulde, Uddelermeer). Bij de beide andere (Elspeete Heide, Nijmegen) is wel een halsknik aanwezig, maar wijkt de versieringsindeling duidelijk af van het 2Id-patroon (versierde hals, versierde gordel op breedste deel van de buik, gereduceerde versiering vlak boven de voet). Een rand-wandfragment van een 2Ic-beker is overigens bekend uit Epe (Modderman & Montforts, 1991: afb. 3:2). Deze vondst is bovendien ¹⁴C-gedateerd (zie 3.4).

In figuur 12 wordt een nieuw typologisch schema voor de Midden-Nederlandse bekeraars gepresenteerd, uitgebreid met een aantal nieuwe vertegenwoordigers van de typen 2Ia en 2Ib, en met een nieuwe selectie van typen 2Id, e en f. Bewust zijn daarbij ook een aantal exemplaren uit de oostelijke randzone (Haldern, Kr. Wesel bij 2Ib (Stampfuss, 1931), en Veen, Kr. Wesel (Hinz, 1974) bij 2Ie) en uit de westelijke randzone (Vlaardingen bij 2Ia, Lisse bij 2Ic en Molenaarsgraaf bij 2Ie) opgenomen. Bij de jongere typen, de echte Veluwe klokbekeers van typen 2Id, e en f, volgen we de oorspronkelijke definities van Van der Waals (Van der Waals & Glasbergen, 1955: 25), waarbij 2Id hoger dan breed is, 2Ie ongeveer even hoog als breed, en 2If breder dan hoog is. De door Van der Waals vermelde secundaire kenmerken blijken minder uitgesproken te zijn. Zo is het niet juist, dat bij 2Ie de nek neigt naar een cilindrische vorm, en dat bij 2If de nek altijd cilindrisch is. In tegenstelling tot wat Van der Waals schrijft komt de afgeschuinde binnenrand ook al bij 2Id voor.

Versieringsindeling en versieringselementen op Veluwe klokbekeers tonen nogal wat variatie, en identieke bekeraars komen vrijwel niet voor. Desondanks is wel een aantal hoofdelementen in de versiering te herkennen:

- de hals is altijd volledig versierd;
- er is een versieringsgordel rond het breedste gedeelte van de buik, of net daarboven;
- een versieringsgordel net boven de voet komt regelmatig voor. Meestal betreft het een gordel met meerdere versierde banden, soms bestaat deze gordel uit een smalle onversierde band tussen twee smalle versierde zones. Een enkele keer betreft het een zone met vingernagel- of spatelindrukken;
- zeer regelmatig komt een smalle onversierde zone voor op de overgang hals-schouder, soms in, vaker net onder de halsknik;
- regelmatig optredend is overbrugging van de schouder en van de zone tussen buikgordel en voet met identieke patronen, waarbij hangende en staande gevulde driehoeken vaak voorkomen. Een enkele keer komen overbruggingen met twee me-topenbanden voor. Overbrugging met verschillende motieven op schouder en onderhelft komt voor, maar is schaars;
- in andere gevallen is alleen de schouderzone overbrugd, waarbij de keuze werd gemaakt uit een brede zone met herhalend motief, of uit een me-topenband. Bij het herhalende motief werd vaak een meervoudige horizontale omlopende zigzag gebruikt, of een variant daarop. Bij deze bekeraars kan de ruimte tussen buikgordel en voet onversierd gelaten zijn, of gevuld zijn met vingernagelindrukken, of uitgeknepen bobbels. Een enkele keer worden onder de buikgordel hangende ypsilonmotieven toegepast.

De versieringen zijn in de regel uitgevoerd met kerfspatel, soms met gladde spatel of als dunne groeflijnen. Met name bij een aantal laat aandoende bekeraars zijn ook brede groeven toegepast. Naast bekeraars met bovengenoemde kenmerken, komt een klein groepje voor dat wel de vorm van de Veluwe klokbeker heeft, maar geheel of grotendeels versierd is met ‘losse’ spatelindrukken, vingernagelknepen of met plastische knobbels. Sommige daarvan doen aan miniatuur-hal-spotbekeraars denken. Vrijwel alle met spatel versierde bekeraars hebben een duidelijk bredere schouderzone. Slechts een enkele keer kan die zo smal zijn uitgevallen, dat hij op een ‘normale’ versieringsband lijkt. Dat is bijv. het geval bij de klokbeker van Pfalzdorf, Kr. Kleve (*Bonner Jahrbücher* 163, 1963: 504). In dit opzicht is een klokbeker van Haps (Verwers, 1972: Abb. 8 linksboven) zeker ongebruikelijk door het volledig ontbreken van een afwijkende schouderversiering.

Het is aannemelijk, maar moeilijk te bewijzen, dat de typologische indeling in 2Id, e en f ook enige chronologische betekenis heeft, en dat 2Id als eerste

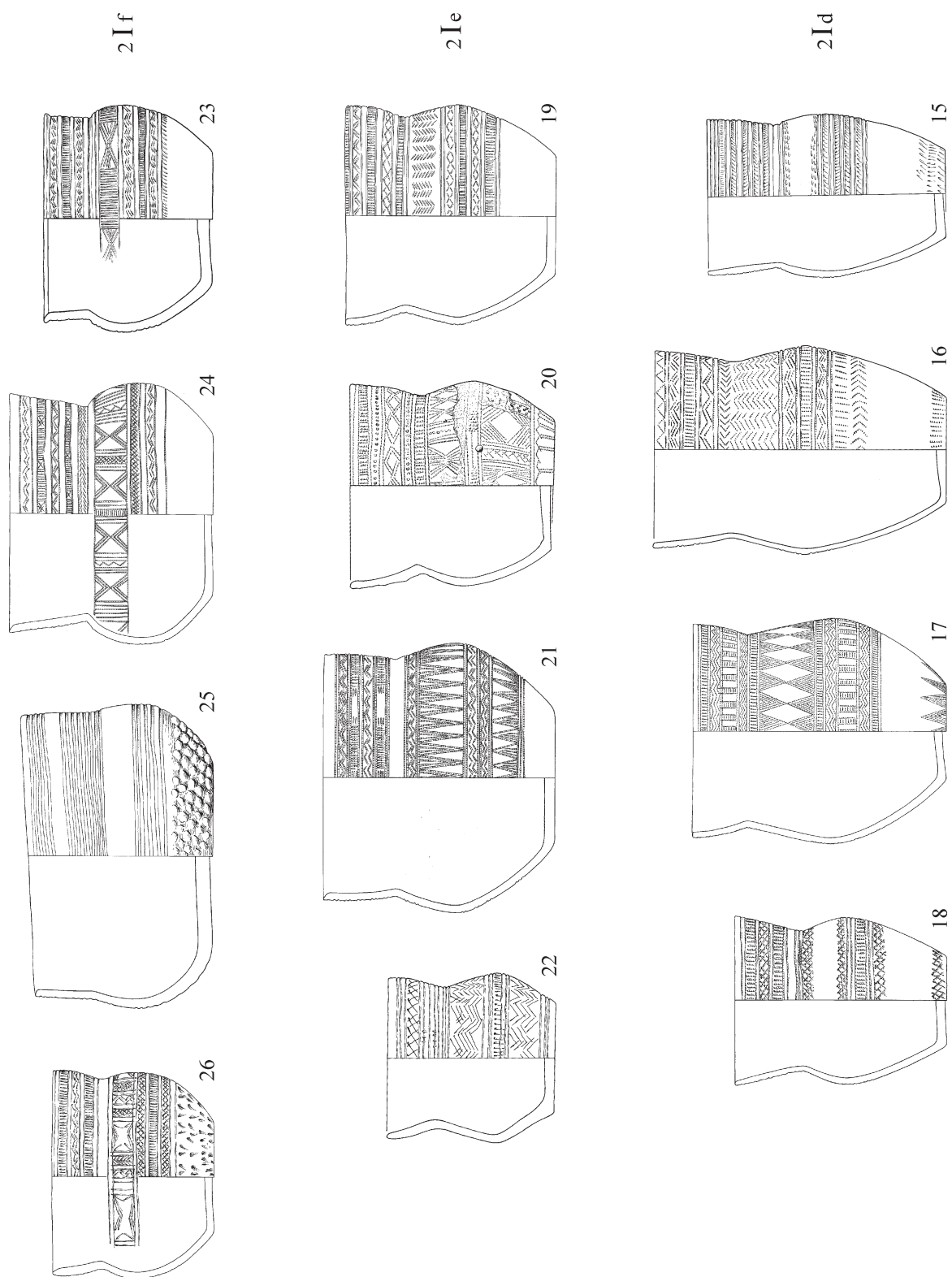
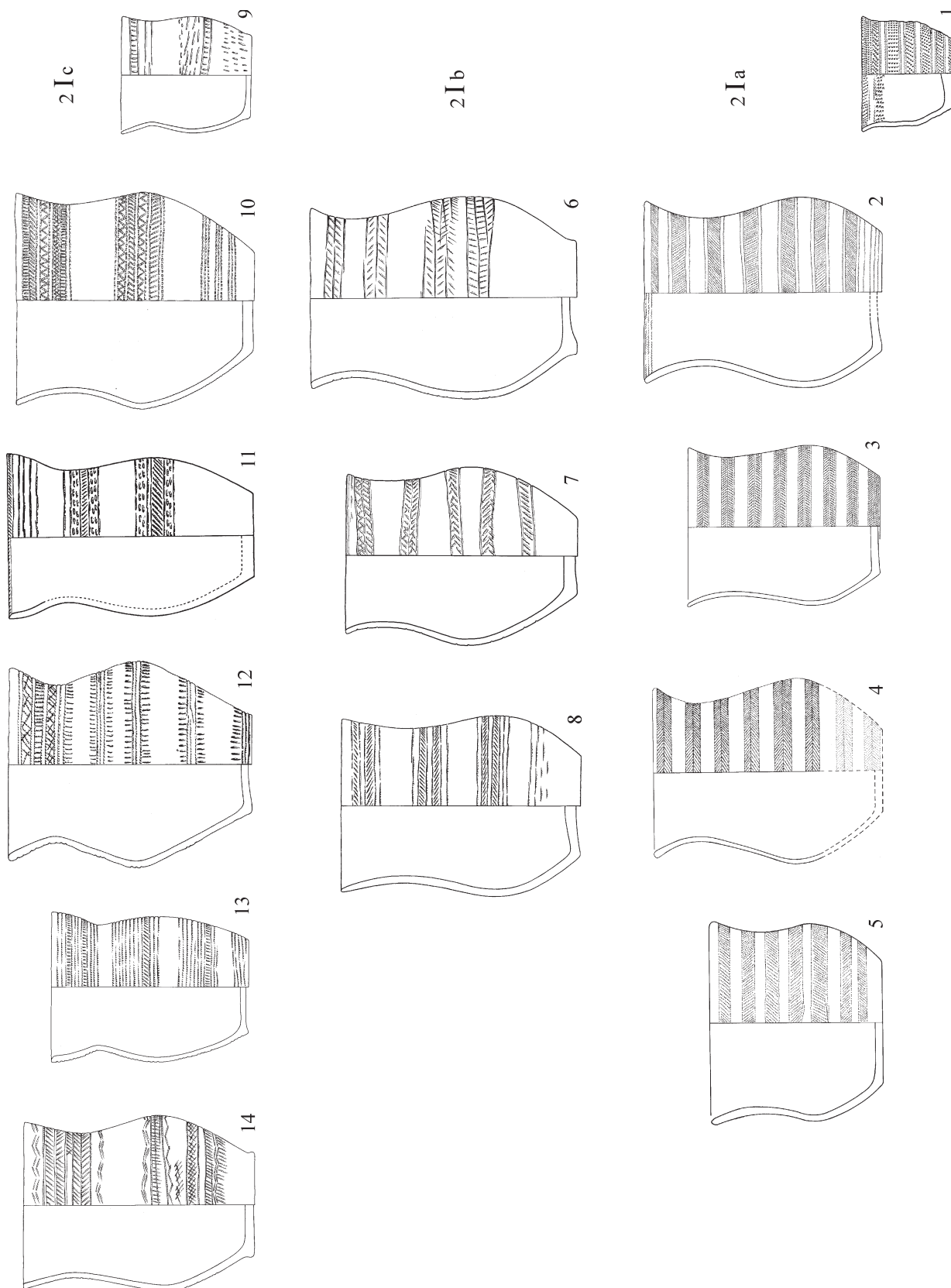

Fig. 12. Het nieuwe typologische schema voor de Midden-Nederlandse klokbekers (tek. GIA, tenzij anders aangegeven). De bekers zijn afgebeeld op schaal 1:5. 1. Hoenderlo-Schenkenshul; 2-3. Uddelermeer, tum. D; 4. Vlaardingingen (Naar: Van Regteren Altena *et al.*, 1962, licht gewijzigd); 5. Meerveld (Naar: Verlinde, 1969); 6. Haldern, Kr. Wesel; 7. Solse Berg; 8. Ede-Ginkelse Heide; 9. Lisse; 10. Uddelermeer; 11. Ede-De Kwekerij; 12. Nijmegen-castraterrein (Naar: Louwe Kooymans, 1973); 13. Elspeetse Heide; 14. Speulde;

15. Ermelo (Naar: Feenstra & Riem, 1974); 16. Elspeetse Heide (Naar: Elzinga, 1964); 17. Voorthuizen; 18. Maarsbergen; 19. Oostereng; 20. Veen, Kr. Wesel (Naar: Hinz, 1974); 21. Speulde; 22. Molenaarsgraaf (Naar: Louwe Kooymans, 1974); 23. Epe; 24. Bennekom; 25. Bennekom-Buurtheide; 26. St. Walrick.

verschijnt en 2If als laatste. Maar tegelijkertijd zal er sprake zijn geweest van een overlap van gebruikperiodes, zodat 2Id en e zeker naast elkaar hebben bestaan, evenals 2Ie en f. Of 2Id en f nog naast elkaar werden gebruikt, is niet na te gaan. Opvallend is dat bij bekers van type 2Id, en bij een groot aantal van die van type 2Ie de metopenzone op de schouder nog niet voorkomt. In plaats daarvan zijn die schouder, voor zover niet blanco gelaten, versierd met een omlopend patroon van identieke versieringselementen, zoals zandlopermotief, staande of hangende driehoeken, meervoudige horizontale zigzaglijnen of variaties daarop. Metopenversiering zou dus een relatief laat verschijnend element kunnen zijn. Versiering met vingernagelindrukken of 'losse' spatelindrukken op de onderhelft van de buik treedt al relatief vroeg op, maar echte plastische versiering lijkt relatief laat te zijn.

Er is nog een kanttekening te plaatsen bij dit schema, en wel ten aanzien van de aantallen. Er is namelijk sprake van een zeer ongelijke verhouding van de aantallen vroege en late bekers. Terwijl van de typen 2Ia, b en c vrijwel alle min of meer complete exemplaren zijn afgebeeld in figuur 13, is van de typen 2Id, e en f minder dan 10% afgebeeld. Volgens de op het GIA aanwezige documentatie komen in het in 3.3 genoemde gebied meer dan 170 min of meer complete, of althans op papier (grotendeels) reconstrueerbare Veluwe-bekers voor. Als alle bekers in het schema waren opgenomen, was een paddenstoel-figuur ontstaan, met een zeer brede hoed. We mogen hieruit niet afleiden dat de ontwikkeling van de Veluwse klokbekeer kort heeft geduurd, en dat die bekers al zeer spoedig op de typologische vroege bekers van typen 2Ia, b en c volgden. Wel kan geconstateerd worden, dat zodra de Veluwse bekeer was ontstaan ook een duidelijke bevolkingstoename plaatsvond. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat daarbij migraties een rol speelden. Wel zal het geringe aantal vroege bekers een gevolg zijn van de in 2.6.2 gepostuleerde migratie van klokbekeermensen. Het geschetste beeld wordt niet tegengesproken door de ¹⁴C-dateringen (zie 3.4).

3.3. Het verspreidingsgebied van de Midden-Nederlandse klokbekeergroep

Het gebied waarbinnen dit nieuwe typologische schema geldigheid heeft, kan omschreven worden als het gebied waarin de Veluwse klokbekeer optreedt. Te oordelen naar de grafvondsten is dat in Nederland: Gelderland ten westen van IJssel en Oude IJssel, Utrechtse Heuvelrug en Het Gooi, Rijk van Nijmegen, het NO van de provincie Noord-Brabant en het noor-

den van de provincie Limburg, waarbij Nistelrode (Van Hoof, 2005) en Meerlo (Verwers, 1964) de zuidelijkste grafvondsten zijn. Verder zijn nog grafvondsten met Veluwebekers bekend uit Molenaarsgraaf in de Alblasserwaard (Louwe Kooijmans, 1974) en van Velsbroek in het Oude Duingebied (Therkorn & Van Londen, 1990; zie fig. 14). Laatstgenoemde bekeer is echter atypisch.

Dit verspreidingsgebied kan verder uitgebreid worden met nederzettingsvondsten. In Limburg zijn scherven van Veluwse klokbekeers o.a. bekend uit Kessel-Donk (Arts, 1984), Herten (coll. Engels, bekeerarchief GIA) en Brumholt bij Roermond (ex.coll. Liefing, bekeerarchief GIA), en uit Noord-Brabant zijn scherven bekend uit o.a. Best (opgraving Willems/1934; fotoarchief GIA) en uit een brandsingel tussen Leende en Valkenswaard (coll. Wouters; bekeerarchief GIA). Louwe Kooijmans (1974: fig. 7 en Appendix I, deel III) heeft al gewezen op vondsten uit het rivierengebied. 'Nieuwe' vindplaatsen zijn Meteren-Boog C-Noord (Schoneveld & Gehasse (eds), 2001: 45 en afb. 3.7), Puttershoek-De Grienden (Van der Heijden, 2000: 337–338 en afb. 1: ten onrechte beschreven als EGK-bekeer type 1d), Puttershoek-Sportlaan (Van Heeringen, 1998: 353–355 en afb. 3), VINEX-locatie Midden-IJsselmonde (Van Heeringen, 1998: 352–355 en afb. 1:2). Uit het kustgebied waren al de vindplaatsen Monster (Glasbergen & Addink-Samplonius, 1965), Akersloot (Müller *et al.*, 2008) en mogelijk ook Oostwoud (Van Giffen, 1961) bekend. Maar ook het jachtkampje van Oldeboorn in Friesland (cat.nr. c 24; Fokkens, 1991; 1998) heeft alleen maar klokbekeers van Veluws type en halspotbekeers opgeleverd. Gecombineerd met een vindplaats met Veluwe-bekers en een halspotbekeer bij Emmeloord (Bulten, van der Heijden & Hamburg, 2002: 82–83 en fig. 9.7, 9.8 en 9.9) suggereert dat heel sterk, dat ook de Noordoostpolder en het Friese laagveengebied tot het verspreidingsgebied van de Veluwse klokbekeergroep gerekend moeten worden. De beide andere klokbekeervindplaatsen in Friesland, de graven van Fochtelo (cat.nr. a 1) en Venekoten (cat.nr. a 2) liggen in Ooststellingwerf, niet ver van de Drentse grens, en kunnen wel aan de NO-Nederlandse groep worden toegeschreven. Dat houdt dus in, dat globaal het gebied ten westen van de lijn Dokkum-Zwolle-Doesburg-Gendringen en ten noorden van de lijn Hoek van Holland-Eindhoven-Roermond als verspreidingsgebied van de Veluwse klokbekeergroep beschouwd kan worden.

In het Duitse Beneden-Rijngebied is een handjevol vondsten van Veluwse klokbekeers bekend uit de *Kreisen Kleve* en Wesel (de voormalige *Kreisen Kleve*, Geldern, Moers en Rees). Ook in dit gebied kan

de IJssel/Oude IJssel als oostgrens worden beschouwd. De grens loopt dus van Gendringen tot de stad Wesel, en sluit vervolgens aan op de Rijn. In dit gebied zijn ook enkele vondsten van halsspotbekers bekend, o.a. van Winnekendonk, Kr. Kleve (Geschwendt, 1960) en Xanten, Kr. Wesel (Wegner, 1978). Het is niet onwaarschijnlijk dat ten tijde van de eigenlijke Veluwe klokbekeers ook de omgeving Köln-Bonn tot het verspreidingsgebied behoorde, te oordelen naar de beide bekers van Bornheim, Rhein-Sieg-Kreis, westelijk van de Rijn (Piepers, 1972) en het fragment met onbekende herkomst dat in het Römisch-Germanisches Museum in Köln wordt bewaard, en dat wel uit de omgeving van Köln zal komen (Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 66, Taf. 1). Het gebied begrensd door de lijnen Gendringen-Wesel-Bonn en Roermond-Bonn geeft met grote waarschijnlijkheid dus het Duitse verspreidingsgebied van de Veluwe klokbekeers aan.

We zijn er ons van bewust dat ook verder zuidelijk Veluwe bekers zijn gevonden, in de omgeving Koblenz-Mayen. Van die bekers is maar één een echte, onvervalste Veluwe-beker die wat ons betreft geïmporteerd zou kunnen zijn, namelijk die van Plaidt, Kr. Mayen-Koblenz, *Bimsgrube* Hersfeld (Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 585 en Taf. 19). De bekers van Kretz, Kr. Mayen-Koblenz, *Bimsgrube* Unger (*ibid.*: Kat. Nr. 574 en Taf. 17) en Plaidt, Kr. Mayen-Koblenz, *Bimsgrube* Unger (*ibid.*: Kat.Nr. 587 en Taf. 19) hebben kenmerken in vorm en versiering die wijzen op lokaal-vervaardigde Veluwe-achtige bekers, terwijl het hals-schouderfragment van Plaidt, Kr. Mayen-Koblenz, *Bimsgrube* Unger (*ibid.*: Kat.Nr. 589 en Taf. 19) en de beker van Urmitz, Ldkr. Mayen-Koblenz (*ibid.*: Kat.Nr. 512 en Taf. 36) volgens mij niet tot de Veluwe klokbekeers horen, maar hooguit in de vorm beïnvloed zijn. Bij de beker van Urmitz zit de metopengordel op de breedste omvang van de buik, wat bij echte Veluwe-bekers niet het geval is.

Overigens is het niet zo dat binnen het hele verspreidingsgebied van de Veluwe klokbekeers zoals boven beschreven (dus met Bonn als meest zuidelijke punt) het Midden-Nederlandse ontwikkelingsschema van toepassing is. In het gebied Köln-Bonn kunnen de typologisch vroege bekers van Köln-Fühlingen (Bantelmann, 1982: Kat.Nr. 39 en Taf. 1) en Bonn-Dransdorf (Jürgens, 1976) niet ingepast worden, en dat geldt ook voor Limburgse bekers als die van Baexem (Verlinde, 1969: fig. 3:2) en Sittard (Drenth & Hogestijn, 1999: fig. 8). Dit gebied kende aanvankelijk dus een afwijkende klokbekeerontwikkeling, en werd pas ten tijde van de Veluwe klokbekeers deel van het 'Midden-Nederlandse' gebied.

3.4. ¹⁴C-dateringen voor de Midden-Nederlandse klokbekeers

Er is een aantal ¹⁴C-dateringen beschikbaar voor midden-nederlandse klokbekeers. In typologische volgorde:

Vlaardingen: drie dateringen aan houtskool en één aan hout uit een nederzettinglaag op een oeverwal waarin o.a. ook een grotendeels reconstrueerbare beker van type 2Ia zonder touwbegrenzing van de zones, en fragmenten van twee andere, vergelijkbare exemplaren werden gevonden (Van Regteren Altena *et al.*, 1962: 233 en fig. 17; Glasbergen *et al.*, 1961/66: fig. 34). Het 'gemiddelde' van deze vier dateringen is 3890±25 BP (GrN-2158, -2491, -2481 en -3097).

Epe-Klokbekeerweg: houtskool (*Quercus*, o.a. takfragmenten) uit kuil onder grafheuvel. In deze kuil werden o.a. scherven van de bovenhelft van een beker van type 2Ic gevonden (Modderman & Montforts, 1991: afb. 3:2): 3865±30 BP (GrN-13714).

Lunteren: verkoolde takken uit standgreppel rond graf met Veluwe-beker van type 2Id, tongdolkje, polsbeschermer, pijlpunten, vuurslag en stuk ijzersteen (Bloemers *et al.*, 1981: 49): 3790±35 BP (GrN-6632).

Beuningen-Hogewald: crematie gevonden nabij Veluwe-beker van type 2Id (Ufkes, 2006: afb. 4:11): 3765±35 BP (GrA-28356).

Veen, Kr. Wesel: crematie uit vlakgraf met Veluwe-beker van type 2Ie, pijlpunten en vuurslag (Hinz, 1974): 3810±40 BP (GrA-14080).

Meerlo: crematie uit graf met Veluwe-beker van type 2Ie (fout gereconstrueerd in publicatie), pijlschachtslijpers en pijlpunten (Verwers, 1964): 3840±35 BP (GrA-14066).

Molenaarsgraaf: collageen uit bot van 15-jarige jongen, in vlakgraf met Veluwe-beker van type 2Ie (Louwe Kooijmans, 1974): 3635±40 BP (GrN-5131). (De ouderdom is foutief vermeld als 3665±40 BP in Lanting & Van der Plicht 1999/2000: 85.)

Hoog-Buurlo: crematie uit grafje met twee bekers van type 2Ie, waarvan één onversierd (Van der Waals, 1962-1964): 3830±35 BP (GrA-14067).

Wageningen: houtskool van verkoolde balken op oud-maaiveld rond graf met twee Veluwe-bekers (type 2Ie en type 2If) en twee barnstenen knoepjes (Remouchamps, 1928): 3875±25 BP (GrN-7099).

Nijmegen: crematie uit vlakgraf met beker van type 2If (Drenth & Hogestijn, 2007: fig. 38): 3850±40 BP (GrA-14840). Houtskool uit zelfde graf: 3750±50 BP (GrN-24978).

Bennekom: houtskoolconcentratie uit grafkuil met twee bekers van type 2If (Van Giffen, 1954b): 3820 ± 35 BP (GrN-6155). Houtskool van aangekoolde paal in standgreppel rond graf: 3770 ± 60 BP (GrN-12268). Het 'gemiddelde' is 3810 ± 35 BP.

Velserbroekpolder: hout van de bekisting (volgens de opgraver bestaande uit jongste ringen van een plank) in graf met gehurkt, op linkerzijde met hoofd naar het NNO liggend skelet: 3635 ± 30 BP (GrN-16893). In de heuvel boven dit graf werden de fragmenten van de beker gevonden. Volgens mij horen graf en beker tot dezelfde periode; de opgravers (Therkorn & Van Londen, 1990) denken aan meerdere ophoingsfasen, en een tijdsverschil tussen graf en beker. De beker laat zich niet zonder meer typologisch indelen, maar hoort op grond van vorm en versiering wel thuis in de familie van de Veluwe-bekers. Het beste is waarschijnlijk deze beker als een late, a-typische variant te beschouwen (fig. 13).

Verder is nog een datering bekend van een Veluwe-beker van type 2If die vanwege een nogal afwijkende versiering (visgraatpatroon) is beschreven als een EGK-beker van type 1d (Van der Heijden, 2000: afb.1):

Puttershoek-De Grienden: aankoeksel op aardewerk: 3920 ± 60 BP (GrA-12299). Deze datering moet echter als onbetrouwbaar beschouwd worden, vanwege het zeer lage koolstofgehalte (ca. 7%) van het aankoeksel (zie Raemaekers, 2003/2004: table 1). (Door Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 79 is deze datering vermeld bij de EGK-bekers, onder vindplaats Puttershoek-Sportlaan.)

In dit verband zijn twee andere dateringen van belang, namelijk van houtskool en hout geassocieerd met halspotbekers. Halspotbekers behoren tot het nederzettingaardewerk van de Veluwe klokbekeergroep (zie 10). Vorm en versiering maken duidelijk dat halspotbekers en bekers van type 2Id, e en f als gelijktijdig moeten worden beschouwd:

Puttershoek-Sportlaan: houtskoolbrokken, gevonden bij een aantal aaneenpassende fragmenten van een typische halspotbeker (Van Heeringen, 1998: afb. 3): 3685 ± 37 BP (UtC-6955).

Emmeloord-Rijksweg A6/kavel J 97: hout van paal van visweer 10, waar omheen omgekeerd de bovenhelft van een halspotbeker werd aangetroffen (Bulten, van der Heijden & Hamburg, 2002: afb. 7.8 en 9.9): 3830 ± 20 BP (GrN-26495).

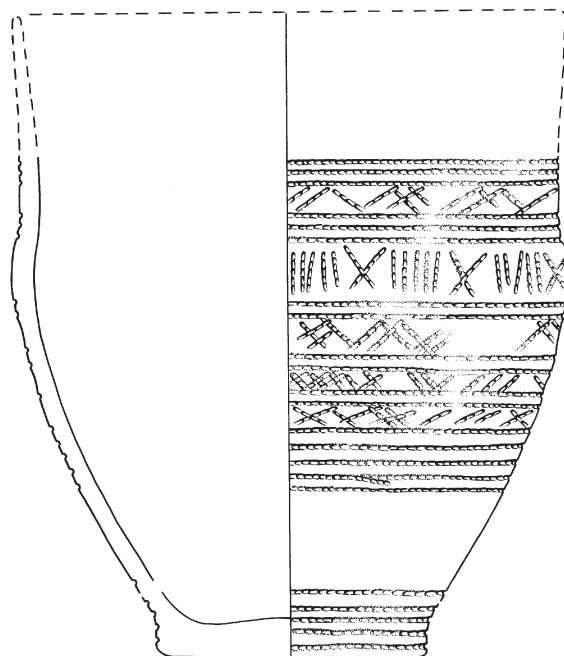

Fig. 13. De klokbeke van Velsbroekpolder (tek. GIA). Schaal 2:5.

Eveneens van belang, maar van mindere kwaliteit wat betreft de graad van associatie:

Haarlem-Schoterweg: dunne veenlaag, overgaande in humeuze laag OD A van het Oude Duinlandschap. Deze humeuze laag bevatte scherven van duidelijke halspotbekers en van ander klokbekeernederzettingmateriaal (Jelgersma *et al.*, 1970: fig. 35): 3685 ± 40 BP (GrN-4635).

Tenslotte wil ik wijzen op de datering van het graf van Mol met twee vroege bekers van type 2Ia met touwbegegrensde zones, en een kleine onversierde beke (Beex & Roosens, 1962; 1963). Mol, gelegen in de Belgische provincie Antwerpen, ligt niet binnen het gebied van de Midden-Nederlandse klokbekeergroep zoals gedefinieerd op basis van het voorkomen van bekers van de typen 2Ic t/m 2If, maar dat betekent uiteraard niet, dat deze datering niet van belang is voor de ontwikkeling van die Midden-Nederlandse groep.

Mol: twee dateringen aan houtskoolbrokjes uit een laag op de scheiding van plaggenkern en zandmantel in periode 1 van een meerperioden-heuvel, opgeworpen over het graf met bovengenoemde, vroege klokbekers. Gezien de plaats van de houtskool bevattende laag, en de hoeveelheid houtskool gaat het om resten van een bewuste handeling tijdens

het opwerpen van de heuvel, niet om toevallig met grond van elders aangevoerd materiaal: 3935±40 BP (GrN-3641/6646).

Al met al lijkt het dus voor de hand te liggen de Midden-Nederlandse klokbekeergroep tussen ca. 3950 en 3650 BP te dateren.

4. TYPOLOGIE, VERSPREIDING EN DATERING VAN DE NO-NEDERLANDSE KLOKBEKERGROEP

4.1. Het bestand

Zoals al in de inleiding is vermeld, is de basis van dit artikel een catalogus van vondsten van de Klokbekeercultuur in de provincies Friesland, Groningen, Drenthe, en Overijssel en in Gelderland ten oosten van de IJssel en Oude IJssel. Deels gaat het om opgravingsvondsten, deels om vondsten uit zandgravingen, van ontginningen, etc., waarbij slechts in een beperkt aantal gevallen na-onderzoek mogelijk was. Een klein deel van de vondsten werd, al dan niet legaal, in hunebedden ontdekt. Bewust is afgezien van een zo volledig mogelijke kartering van ‘losse’ scherven. Wel is een klein aantal van deze ‘losse’ scherven beschreven, vanwege het uitzonderlijke karakter ervan. In totaal zijn ca. 75 bekers of fragmenten van bekers beschikbaar voor een poging om de typologische ontwikkeling van de NO-Nederlandse klokbekers te schetsen. Daarbij zijn de bekers van Oldeboorn (cat.nr. c 24) niet meegerekend, omdat die tot de Midden-Nederlandse groep worden gerekend (zie 3.3). Het aantal van ca. 75 is uiteraard aanzienlijk kleiner dan dat van de bekers van Midden-Nederland en het Duitse Beneden-Rijngebied, maar anderzijds waarschijnlijk veel groter dan menigeeen gedacht zal hebben op basis van de huidige stand van publicatie. En in ieder geval is het groot genoeg om met succes een typologische ontwikkeling te kunnen herkennen en beschrijven.

4.2. De typologische ontwikkeling van de NO-Nederlandse klokbekers (fig. 14)

De eerste fase kent puur-maritieme klokbekers met in de meeste gevallen een S-vormig profiel. De versiering bestaat uitsluitend uit horizontale zones met diagonale kerf spatelindrukken, die even breed zijn als de tussenliggende onversierde zones. Om en om zijn de diagonale indrukken ‘NW-ZO’ en ‘NO-ZW’. Naast enkele banden komen ook dubbele of zelfs drievoudige voor. Deze kennen geen tussenruimtes.

De onversierde zones hebben in die gevallen ook dezelfde breedte als de dubbele of drievoudige zones. Touwindrukken komen regelmatig voor als begrenzing van de versierde zones. Een enkele keer komt een extra lijn als zonebegrenzing voor. Binnenrandversiering komt regelmatig voor. Gezien de vondsten van Essen, Kr. Cloppenburg, en Stühren, Ldkr. Diepholz is het waarschijnlijk dat in dit stadium ook bekers optreden met zones bestaande uit horizontale touwindrukken, gescheiden door even brede onversierde zones, zgn. *Schnurzonenebecher*. Een mogelijke vertegenwoordiger van dit type in NO-Nederland is de beker waarvan twee scherven bekend zijn uit steenkist D13c bij Eext (Van Giffen, 1944b; cat.nr. b 4). Deze eerste fase correspondeert grotendeels met fase 2Ia volgens Van der Waals & Glasbergen (1955).

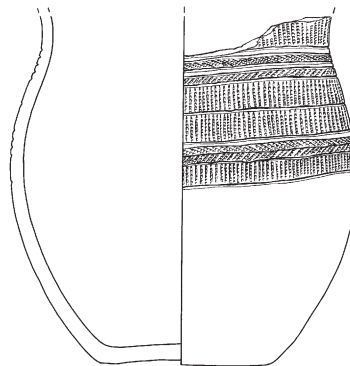
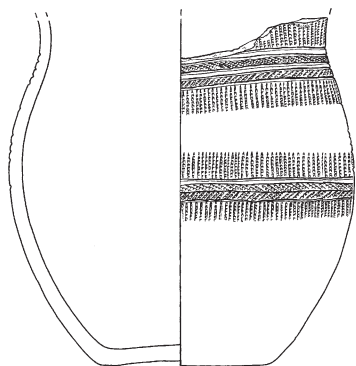
De tweede fase kan omschreven worden als ‘vroeg epi-maritiem’ en is grotendeels vergelijkbaar met stadium 2Ib volgens Van der Waals & Glasbergen (1955). In deze fase doet de versieringsindeling nog sterk denken aan die van de maritieme klokbekers. Maar er treden nieuwe motieven op bij de invulling van de zones, zoals kruisarcering, verticale lijntjes en visgraatmotief. Bij meervoudige zones zijn de afzonderlijke banden nu gescheiden door smalle lege zones. Als zonebegeleidend element treden soms rijen kleine ronde indrukjes op. In dit stadium treden ook bekers op die versierd zijn met zones bestaande uit horizontale lijnen, al dan niet aangebracht met een kerf spatel en die kunnen worden beschouwd als ontwikkelde versies van de *Schnurzonene*-bekers. Bij de beker van Erm (cat.nr. a 30) worden deze bundels begeleid door ronde indrukjes.

De derde fase kan omschreven worden als ‘ontwikkeld epi-maritiem’. Deze heeft geen tegenhanger in Midden-Nederland. De nadruk ligt nog steeds op horizontale banden afgewisseld met ‘lege’ zones, maar van gelijke breedte van versierd en onversierd is nauwelijks meer sprake. Wat nu regelmatig optreedt zijn smalle horizontale zones met diagonale of verticale indrukken, of met visgraatmotief, die voorzien zijn van zonebegeleidende franje. Daaronder versta ik horizontale lijnen op enige afstand van de zone, voorzien van hangende of staande, korte, schuine of verticale lijntjes, die van de zone af gericht zijn. Een enkele keer komt een kleine zigzag als franjemotief voor. Deze franjes kunnen ‘zelfstandig’ worden, en wel op twee manieren. Bij één van de bekers van Rolde-Volmachtenlaan (cat.nr. a 29) hebben de franjes zich halverwege de zones waartoe ze eigenlijk horen verenigd tot een nieuwe zone. Bij de beker uit het primaire hoofdgraf van tumulus 13 bij Oudemolen (cat.nr. a 33) zijn de franjes dermate lang, dat de oor-

Ballo

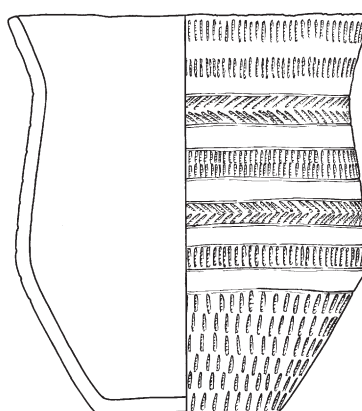
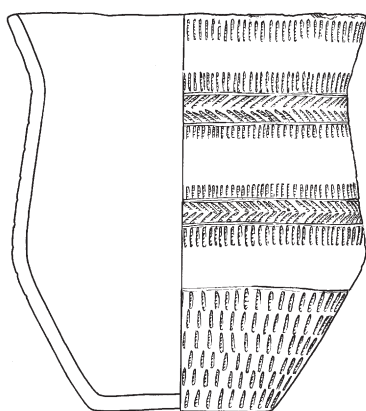
contractie van versiering

lijnen langs de franjes

Rolde

franjes worden zelfstandige zones met lijnbegrenzing

Oudemolen

verlengde franjes vullen lege ruimtes op

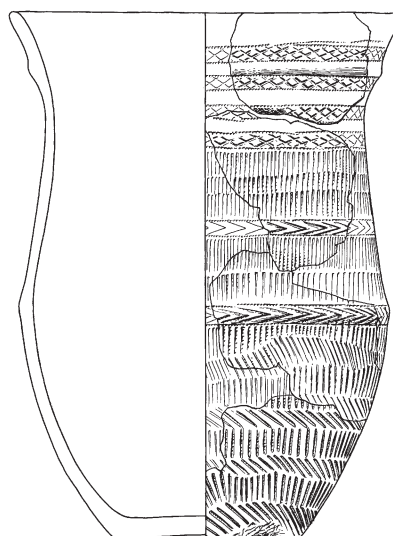
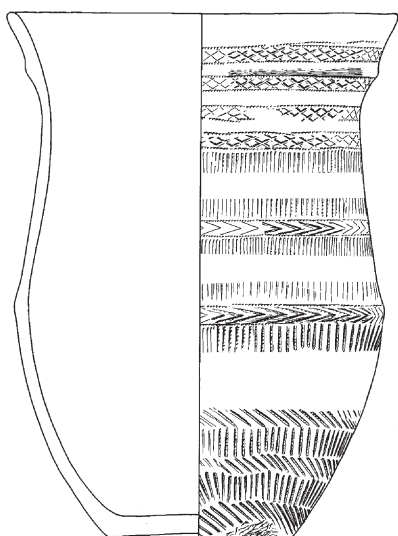

Fig. 15. Mutaties in de versieringspatronen die geleid hebben tot de ontwikkeling van de bekers van Ballo, Rolde-Volmachtenlaan graf A en Oudemolen, tum. 13, periode 1 (rechts) uit drie hypothetische NO-Nederlandse klokbekers van fase 3 (links). Schaal 3:10.

spronkelijke lege zones geheel opgevuld zijn (fig. 15). Dit overbruggen van blanco zones kan ook op andere wijze zijn uitgevoerd, zoals op één van de bekera van Klijndijk (cat.nr. c 8). Daar zijn de bundels horizontale groeven zo breed, dat nog net ruimte is voor één smalle band franje tussen twee naburige bundels lijnen. Een ander fenomeen dat in deze fase optreedt, is het omhoog- en aaneenschuiven van de versiering op de bovenhelft van de pot, zoals bij de beker van Ballo (cat.nr. c 9) het geval is (fig. 15). De versiering bestaat in principe uit smalle dubbele zones met diagonale indrukjes en uit zeer lange, verticale franjes. Deze franjes hebben het karakter van een zelfstandige versieringsband gekregen door toevoeging van een afsluitende horizontale lijn. In deze ‘ontwikkeld epimarietie’ fase treedt een paar keer opvulling van de ruimte tussen onderste versieringszone en voet met losse rijen kerfspatelindrukken of vergelijkbare motieven op. Soms, zoals bij de beker van Drouwen D19 (cat.nr. b 21), beslaat deze vorm van versiering de hele ruimte beneden de grootste omvang. Een ontwikkelde versie van de bekera met bundels horizontale lijnen, begeleid door ronde indrukjes lijken de bekera van Dalen (cat.nr. c 3) en Varsseveld (cat.nr. c 23) te zijn.

In de vierde fase treden bekera op waarbij de versiering geconcentreerd is in een zone boven de kleinste doorsnede (d.i. de ‘hals’) en in een zone vlak boven of rond de grootste omvang. Een gereduceerde versieringszone vlak boven de voet komt bij een aantal bekera van deze fase voor. Tot deze groep behoren beide Drentse representanten van Van der Waals’ type 2Ic van 1955, dus de bekera van Emmen (cat.nr. a 20) en uit het secundaire graf van tumulus 13 in Oudemolen (cat.nr. a 33), en ook de klokbeker van Odoorn (cat.nr. a 27) die in de literatuur (zie Van der Waals & Glasbergen, 1955: 21; Butler & Van der Waals, 1966: fig. 5) ten onrechte als een vertegenwoordiger van type 2Ib is beschreven. Opvallend bij deze beker is dat de groep van drie diagonaal gearceerde banden vlak boven de buikknik aan boven- en onderkant begrensd werd door een extra lijn en een omlopende rij indrukjes, teneinde de indruk van één brede versieringsgordel te benadrukken. Ook de gordel op de ‘hals’ is aan de onderzijde op die wijze begrensd. De drie klokbekera van Oud-Avereest (cat.nr. a 41) horen eveneens in dit stadium thuis. Interessant is het optreden van zigzagmotieven bij deze bekera, en van een metopen-gordel in de buikkversiering van de grootste. Ook tot dit stadium behoort de beker van Zeijen-Noordse veld (cat.nr. c 16), waar zigzagmotieven en verwante gearceerde driehoeken dominant zijn in de versiering. Verwant gezien de zigzagmotieven, maar met de versiering geconcentreerd boven de grootste omvang is de

beker van Schipborg (cat.nr. c 2).

De laatste fase wordt vertegenwoordigd door drie bekera die al eerder de aandacht hebben gekregen, omdat ze onmiskenbaar de voorlopers zijn van de vroege Wikkeldraadbekera in NO-Nederland (Modderman, 1955; Lanting, 1973). Twee van deze klokbekera (Diever, cat.nr. a 18 en Drijber, cat.nr. a 11) zijn over het hele oppervlak versierd, met dominant aanwezige zigzaglijnen. Bij de derde beker (Emmen D40, cat.nr. b 13) is de zeer vergelijkbare versiering geconcentreerd boven de grootste omvang, en bovendien niet met kerfspatel aangebracht, maar in groeffijn uitgevoerd. Hoogstwaarschijnlijk horen ook de drie klokbekertjes van Rolder Veld (cat.nr. c 12) tot deze fase.

Het zal duidelijk zijn bij het bestuderen van figuur 14 dat de vorm van de bekera van ondergeschikt belang is. Vanaf de vroegste fase treden naast bekera met een fraai S-vormig profiel ook bekera met een duidelijke buikknik op. Dat laatste element is kennelijk een erfenis uit laat-EGK en AOO-tijden. Met name bij de AOO-groep komen bekera met geprononceerde buikknik regelmatig voor (zie Lanting & Van der Waals, 1976: figs 11, 12 en 16), maar ook bij late EGK-bekera is dit element niet onbekend, zij het niet algemeen (zie Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 7).

Ik wil ook de aandacht vestigen op de lage, brede schaalvormige beker uit de voet van periode I van tumulus III bij de Anner Tol (cat.nr. a 39; Butler, Lanting & Van der Waals, 1972). Een vergelijkbare schaal was mogelijk in het graf van per. I meegegeven, maar is later grotendeels verloren gegaan door activiteit van dassen of vossen. Dergelijke lage, brede bekera zijn ook bekend uit het vroege klokbekergraf van Mol (Beex & Roosens, 1962; 1963), uit het graf met vroege klokbeker en K1-hamerbijl van Loxstedt, Kr. Cuxhaven (Strahl, 2007) en uit het graf met klokbeker met lijnbundelversiering, vuurstenen bijl en kling van Hohenlockstedt, Kr. Steinburg (Struve, 1955: Kat.Nr. 801). Een voorloper van deze schaalvormige, lage, brede klokbekera is kennelijk de lage, brede 2IIa-beker met scherpe buikknik van Achim, Kr. Verden (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 16).

Niet alle klokbekera in NO-Nederland zijn echter in bovenbeschreven ontwikkeling in te passen, maar dat mocht ook nauwelijks verwacht worden. Allereerst is er een kleine groep bekera die duidelijk aan Veluwe klokbekera verwant zijn. De beker van Schuilingsoord (cat.nr. c 18) en de kleine bekera van Midlaren (cat.nr. a 38) en Loon (cat.nr. b 6) zouden in Midden-Nederland geen opzien gebaard hebben. Ook de voetjesschaal van Eenerschans (cat.nr. a 25) heeft een goed Veluws versieringsschema. De pot is overigens

uniek; in feite is het een lage, brede Veluwe klokbe-
ker op vijf voetjes, en niet een open voetjesschaal van
het type dat elders bij de Klokbekecultuur optreedt
en in Nederland bekend is uit Rhenen, zandgroeve
Vogelenzang (Van der Waals & Glasbergen, 1959:
fig. 20). Gezien de buikversiering, met een dubbele
rij korte horizontale spatelindrukken als begrenzing,
is mogelijk ook de beker uit Havelte D53 (cat.nr. b 14)
een Veluwe klokbeke.

Andere Veluws-aandoende klokbekekers hebben
echter afwijkende kenmerken. Bij de grote beker van
Midlaren ontbreekt de bredere schouderzone die zo
kenmerkend is voor echte Veluwe klokbekekers. Dat
lijkt ook het geval te zijn bij het fragment van de grote
beker van Papenvoort (cat.nr. c 11). De versierings-
indeling en -elementen van de grote beker van Loon
(cat.nr. b 6) zijn evenmin Midden-Nederlands, en dat
geldt zeker ook voor de halsversiering van het frag-
ment van Angelslo (cat.nr. b 12).

Daarnaast is een groepje dat qua versiering niet in
te delen is, hoewel het duidelijk om klokbekekers gaat,
zoals Buinen-Hoornse Veld (geassocieerd met typi-
sche klokbekekepijlpunten; cat.nr. a 15), Holten (geas-
socieerd met polsbeschermer en pijlpunten; cat.nr. a
44), Dalen-Eldijk (cat.nr. a 17), één van de fragmen-
taire klokbekekers van Klijndijk (cat.nr. c 8: nr. 1044)
en de klokbekekefragmenten (vdr. 2 en 3) van Zeijen-
Noordse Veld/1953 (cat.nr. c 16).

Uiteraard is deze indeling in stadia niet meer dan
een poging om de ontwikkeling van de bekekers aan-
nemelijk te maken. In de praktijk zal rekening moe-
ten worden gehouden met vage overgangen, niet
overall synchroon verlopende ontwikkelingen, etc.
Opvallend is het optreden van geoorde klokbekekers
in Drenthe, in het stadium 'vroeg epi-maritiem'. Er
zijn drie onmiskenbare voorbeelden bekend, namel-
ijk Zeijen-Jodenbergje/bovenste bekekegraf (cat.
nr. a 35), Sleen (cat.nr. c 13) en het fragment uit de
Staatsbossen bij Hooghalen (cat.nr. c 19). De geoorde
beker van Zeijen-Jodenbergje is daarnaast ook nog
chronologisch interessant, vanwege de associatie met
een Enkelgrafbekeke van type 1e.

4.3. Het verspreidingsgebied van de NO-Nederlandse klokbekekers

De westelijke begrenzing van de NO-Nederlandse
klokbekekegroep kan slechts voor een deel nauwkeurig
worden aangegeven: IJssel en Oude IJssel. Ten noor-
den van de huidige IJsselmonding wordt die grens va-
ger. In feite kunnen nog twee grafvondsten op de ho-
gere zandgronden in het oosten van Ooststellingwerf
(Fochtelo en Venekoten, cat.nrs. a 1 en a 2) aan de

NO-Nederlandse groep worden toegeschreven. Het
jachtkampje van Oldeboorn (cat.nr. c 24) in Friesland
moet echter door de Veluwe klokbekekegroep zijn ge-
bruikt. Bij gebrek aan verdere vondsten in Friesland
gaan we er voorlopig van uit, dat de lijn Dokkum-
Zwolle de grens tussen beide klokbekekegroepen bij
benadering weergeeft. De oostgrens is de huidige
rijksgrens tussen Dollard en de plaats waar de Oude
IJssel Nederland binnenkomt. Maar deze grens heeft
geen betekenis: NO-Nederlandse klokbekekers sluiten
naadloos aan bij de NW-Duitse (zie 6.7.).

4.4. ¹⁴C-dateringen voor NO-Nederlandse klokbekekers

Er zijn meerdere ¹⁴C-dateringen voor NO-Nederlandse
graven van de Klokbekekecultuur bekend (Lanting &
Van der Plicht, 1999/2000: 92–94), maar niet alle
hebben betrekking op aardewerk. De dateringen die
wel op aardewerk betrekking hebben, spreken de ge-
schetste typologische ontwikkeling niet tegen:

Buinerveld (cat.nr. a 16). Maritieme klokbekeke, stadi-
um 1. Gedateerd werd houtskool op het oude maai-
veld, waarvan de associatie met de grafheuvel niet
zeker is: 3945±35 BP (GrN-6152).

Anner Tol, tum. III (cat.nr. a 39). Lage, brede klokbe-
keke, in scherven aangetroffen in de voet van periode
1, samen met brokjes houtskool (Butler, Lanting &
Van der Waals, 1972: fig. 7). De bekeke behoort tot
stadium 2, maar de datering geldt ook voor de late
maritieme bekeke en schaal uit het primaire hoofd-
graf (*ibid.*: fig. 6). De houtskoolbrokjes werden ge-
dateerd: 3870±35BP (GrN-6643).

Rolde-Volmachtenlaan (cat.nr. a 29). Twee graven
met crematieresten en bekekers behorend tot stadi-
um 3. De crematieresten werden gedateerd: graf
A 3880±50 BP (GrA-13602), graf B 3840±50 BP
(GrA-11264).

Oudemolen, tum. 13¹ (cat.nr. a 33). Graf met aange-
koolde bekisting, scherven van een grote versierde
beker (op papier reconstrueerbaar) en een klein
onversierd bekeketje. De bekeke behoort tot stadium
3. Houtskool van de kist werd gedateerd: 3765±25
BP (GrN-6146/25304).

Oudemolen, tum. 13² (cat.nr. a 33). Periode 2 ken-
de een centraal graf met aangekoolde bekisting,
zonder vondsten, en een gelijktijdig a-centrisch
graf met klokbekeke van stadium 4. Houtskool
uit het centrale graf werd gedateerd: 3730±22BP
(GrN-6255/25303).

Daarnaast is een archeologische datering bekend die

in een kort traject in ¹⁴C-jaren ‘vertaald’ kan worden. Het betreft het graf van Odoorn (cat.nr. a 27), met stadium 4-beker, tongdolk, spiraalarmband, priem met ruitvormige verdikking, etc. Spiraalarmband en priem zijn kennelijk importen vanuit Zuid-Duitsland, waar ze kenmerkend zijn voor de periode Vroeg-Brons A1a/vroeg (zie Lanting & Van der Plicht 1999/2000: 40), die absoluut tussen 2150 en 2025 v.Chr. geplaatst kan worden, en in ¹⁴C-jaren tussen 3775–3700 BP (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 134–135). Deze indirecte ¹⁴C-datering komt goed overeen met die van Oudemolen tum. 13² die een beker van hetzelfde typologische stadium heeft opgeleverd.

Voor het vijfde stadium zijn helaas geen ¹⁴C-dateringen bekend. Op basis van de dateringen van de Midden-Nederlandse klokbekeers lijkt het aannemelijk, dat de jongste dateringen rond 3650 BP gezocht moeten worden.

5. GRAFRITUEEL BIJ DE NO-NEDERLANDSE KLOKBEKERGROEP

5.1. Graforiëntering en ligging van de doden

Tot de NO-Nederlandse klokbekeergroep worden in dit hoofdstuk ook de hamers/mesjesgraven gerekend, die ik al eerder heb behandeld (Lanting, 1973) en waarvan de ¹⁴C-dateringen onlangs nog eens werden samengevat (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 93). De vondsten uit deze graven worden in 5.6.1. opnieuw onder de loep genomen. De ¹⁴C-dateringen worden in 5.6.2. vermeld.

In een vorige publicatie (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 41–42) heb ik al een poging gedaan om de regels met betrekking tot graforiëntering en ligging van de doden in het graf te reconstrueren. Daarbij worden alle Nederlandse klokbekeergraven, en de graven van Wehm, Kr. Emsland (Schlicht, 1958) en Mol in de Belgische provincie Antwerpen (Beex & Roosens, 1962; 1963) op één hoop geveegd. Dat was een beetje riskant, want het stond natuurlijk niet bij voorbaat vast dat Midden-Nederlandse en NO-Nederlandse klokbekeergroepen dezelfde regels kenden. Maar ik werd min of meer tot deze handeling gedwongen, omdat op basis van het NO-Nederlandse materiaal alleen geen uitspraken mogelijk zijn. Een toevoeging van het NW-Duitse materiaal zou niet geholpen hebben, want naast het genoemde graf van Wehm waren destijds uit NW-Duitsland, zover mij bekend, geen lijksilhouetten uit graven met klokbekeers bekend. Inmiddels is het graf van Loxstedt, Kr. Cuxhaven (Strahl, 2007) be-

kend geworden, waar de ligging van de dode kon worden bepaald op basis van fosfaatgehalten in de ondergrond van de grafkuil. De grafgraven maken duidelijk dat het een mannengraf was. Een belangrijk argument voor het gezamenlijk behandelen was verder dat in het westen van Nederland een aantal skeletvondsten uit klokbekeergraven bekend is, waarvan het geslacht bepaald is (Molenaarsgraaf I, Velsbroek, en Oostwoud, tum. II met meerdere graven). Ik zie geen redenen om af te wijken van de toen getrokken conclusies:

- de graven zijn in de regel O-W gericht, met een afwijking van 45° naar beide kanten;
- mannen werden liggend op de linkerzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het oosten begraven;
- vrouwen werden liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en hoofd naar het westen begraven;
- nabijzettingen in grafheuvels, voor zover niet secundaire of latere hoofdgraven, voldoen niet aan de richtingscriteria. Wel liggen mannen en vrouwen op de voorgeschreven zijden. Voorbeelden hiervan zijn meerdere graven in Oostwoud, tum. II, en één graf in Drijber-Otterberg, tum. II.

Terwijl deze regels zonder meer geldig zijn voor de Midden-Nederlandse groep, doet zich in NO-Nederland een probleem voor dat ook in Lanting & Van der Plicht (1999/2000: 42) al is aangestipt, namelijk dat van N-Z gerichte graven. Die komen in Midden-Nederland nauwelijks voor (het NNO-ZZW gerichte graf van Velsbroek is een uitzondering), maar in NO-Nederland zijn van de 38 graven die ik aan de Klokbekeercultuur toeschrijf en waarvoor de oriëntering bekend is, liefst negen N-Z gericht. Dat is een niet te verwaarlozen percentage.

In tum. 13 bij Oudemolen (cat.nr. a 33) was een N-Z gericht graf met stadium 3 beker ouder dan een O-W gericht graf geassocieerd met een stadium 4 beker. Maar daar kunnen geen verdere conclusies aan verbonden worden: N-Z gerichte graven komen voor met bekere van de stadia 2, 3 en 4, terwijl die van Eenerschans (cat.nr. a 25) en Zuidwolde-Kerkenbos (cat.nr. a 40) zeker niet tot de vroegste gerekend kunnen worden. We moeten er daarom rekening mee houden dat er regionale voorkeuren bestaan kunnen hebben. Is het toeval dat de graven van Emmen-Angelslo tum. 9 (cat.nr. a 20), Noordbarghe (cat.nr. a 24) en Erm (cat.nr. a 30) min of meer N-Z gericht zijn, evenals de graven van Zuidwolde-Kerkenbos (cat.nr. a 40), Oud-Avereest (cat.nr. a 41), Nutterveld (cat.nr. a 42), Holten (cat.nr. a 44) en Vasse (cat.nr. e 8)? Maar daar is tegen in te brengen dat er drie O-W gerichte graven bekend zijn uit Mander (cat.nrs. a 46, 47 en 48),

dicht bij Nutterveld en Vasse, en dat N-Z gerichte graven ook bekend zijn uit Eenerschans (cat.nr. a 25) en Oudemolen, tum. 13 (cat.nr. a 33).

Ook qua ligging van de doden zijn in NO-Nederland niet ogenblikkelijk duidelijke regels herkenbaar. In totaal zijn 12 lijksilhouetten bekend, inclusief het kopsilhouet van Diever tum. II (cat.nr. a 19), het incomplete silhouet van Emmen tum. 9 (cat.nr. a 20) en het zeer vage silhouet van Noordbarge (cat.nr. a 24). Daarnaast is het in situ gecremeerde en nog steeds in anatomisch verband liggende skelet van het secundaire hoofdgraf van Eext-Ketenberg (cat.nr. a 5) bekend. Acht van deze dertien doden waren liggend op de linkerzijde met opgetrokken knieën en met het hoofd naar het oosten begraven. Het kopsilhouet van Diever tum. II kan waarschijnlijk ook tot deze groep worden gerekend. In twee van deze graven (Harenermolen, cat.nr. a 3, en Zuidvelde, cat.nr. a 26) waren gezien de grafgiften (polsbeschermer, resp. hamerbijl) kennelijk mannen bijgezet. In het geval van Eext-Ketenberg wordt de overledene geacht een jonge vrouw te zijn geweest. Maar hoe zeker is zo'n identificatie aan een in situ gecremeerd en slechts zeer ten dele uitgeprepareerd skelet?

Verder zijn twee graven bekend (Drijber-Otterberg 2, cat.nr. a 11; Eext-Bergakkers, cat.nr. a 9) die aan de Klokbekercultuur moeten worden toegeschreven, waarin de dode liggend met opgetrokken knieën op de rechterzijde, en met het hoofd naar het westen werd begraven. In dit verband moet ook gewezen worden op het fraaie lijksilhouet in het vlakgraf met maritieme klokbeker van Wehm, Kr. Emsland (vroeger Kr. Aschendorf-Hümmling). Dat graf was WNW-OZO gericht, bevatte duidelijke sporen van een bekisting, en een *Hocker*-lijksilhouet dat op de rechterzij lag, met het hoofd naar het WNW, en met de gebogen armen gekruist voor de borst, zoals kenmerkend is voor de Klokbekercultuur (Schicht, 1958). Aangezien de NW-Duitse klokbekers één geheel vormen met de NO-Nederlandse kan dit graf zonder bezwaar in de overwegingen worden betrokken, in tegenstelling tot graven van de Midden-Nederlandse groep.

Daarnaast kennen we nog het zeer vage lijksilhouet van Noordbarge (cat.nr. a 24) dat op de linkerzijde met het hoofd naar het zuiden lijkt te liggen, en het silhouet van Emmen-Angelslo tum 9 (cat.nr. a 20), bestaande uit een hoofd en een deel van een gebogen been, waarvan wel vaststaat dat het met het hoofd naar het noorden lag, maar waarvan de zijligging niet bekend is.

Bij de categorie 'niet met zekerheid aan de Klokbekercultuur toewijsbare graven' kennen we nog vier lijksilhouetten van doden die met opgetrokken knieën liggend op de rechterzijde, en met het hoofd

naar het westen werden begraven. Twee van deze graven (Hooghalen III, cat.nr. e 1; Nijlande II, cat.nr. e 5) zijn 'waarschijnlijker klokbeker dan EGK', terwijl een derde (Emmen-Angelslo tum. XII; cat.nr. e 4) in ieder geval niet ouder dan 'klokbeker' lijkt te kunnen zijn op grond van een ¹⁴C-datering. Verder reken ik tot deze categorie het op de linkerzij met het hoofd naar het noorden liggende *Hocker*-lijksilhouet van Vasse (cat.nr. e 8).

Samenvattend zou ik het volgende willen stellen:

- bij de O-W gerichte graven is sprake van twee mogelijkheden van bijzetting: op de linkerzijde met het hoofd naar het oosten, of op de rechterzijde met het hoofd naar het westen. Op grond van de observaties bij de Midden-Nederlandse groep en van de geslachtsspecifieke bijgaven van Harenermolen en Zuidvelde zijn eerstgenoemde graven kennelijk die van mannen, wat aannemelijk maakt dat de laatstgenoemde die van vrouwen zijn. De 'jonge vrouw' van Eext-Ketenberg zou dus wel eens een jonge man geweest kunnen zijn!
- bij de N-Z gerichte graven is twee keer bijzetting op de linkerzijde geconstateerd, maar het betreft wel het zeer vage silhouet van Noordbarge (met klokbeker) en het silhouet van Vasse (waarvan de toewijzing aan de Klokbekercultuur niet vaststaat). Noordbarge ligt met het hoofd naar het zuiden, Vasse met het hoofd naar het noorden. Bij het incomplete silhouet van Emmen-Angelslo tumulus 9 is de zijligging niet bekend; de dode lag met het hoofd naar het noorden. Het ligt voor de hand, in het licht van bovengenoemde overwegingen, de bijzettingen op de linkerzijde aan mannen toe te schrijven. Maar bewijsbaar is dat niet.

Als we alleen naar de O-W groep kijken, en alleen naar de met zekerheid aan de Klokbekercultuur toewijsbare graven, dan blijken er meer mannelijke dan vrouwelijke lijksilhouetten bekend te zijn, namelijk 8 tegen 3. Dat is niet opzienbarend, want dat is bij de Midden-Nederlandse klokbekergroep niet anders (Lanting & Van der Waals, 1976: table IV), evenals bij de Enkelgrafcultuur. A.E. Lanting (1969: 169) kende destijds uit EGK-graven zeven lijksilhouetten van mannen en drie van vrouwen. In feite gaat het maar om twee vrouwen, want het lijksilhouet van Zeijen-Noordse Veld tum. 38 moet volgens mij aan de Klokbekercultuur worden toegeschreven. Sinds 1969 zijn uiteraard meer EGK-lijksilhouetten ontdekt, maar de scheve verhouding is blijven bestaan.

Bij de NO-Nederlandse klokbekergroep zou de discrepantie van mannen- en vrouwengraven ove-

rigens kleiner worden, indien de lijksilhouetten van Hooghalen tum. III, Spier, Emmen-Angelslo tum. XII en Nijlande tum. II werkelijk aan de Klokbekercultuur mogen worden toegeschreven.

5.2. Crematiebijzetting

In NO-Nederland is een aantal goed gedocumenteerde voorbeelden bekend van crematiebijzetting in klokbekergraven, namelijk in Dalen-Eldijk (cat.nr. a 17), Rolde-Volmachtenlaan, graven A en B (cat.nr. a 29) en in het grafje met verbrande pijlpunten van Emmen-Angelslo/1964 (cat.nr. a 21). Ook in het vlakgraf met geoorde klokbeker en EGK-beker van type 1e onder het Jodenbergje op het Zeijerveld (cat.nr. a 35) werden kennelijk crematieresten gevonden. Gezien de ¹⁴C-datering kan ook een crematiebijzetting in de kelder van hunebed D30 bij Exlo (cat.nr. b 15) aan de Klokbekercultuur worden toegeschreven. Volgens stellige uitspraken van de vinder werden bij de klokbeker van Zuid-Esmarke (cat.nr. a 43) eveneens crematieresten gevonden. Mogelijk bevatte de 'steenkist', het tweede primaire graf van Nutterveld, crematieresten van een kind (cat.nr. a 42). Opvallend is dat de graven van Dalen, Rolde (A en B) en Zeijen-Jodenbergje, en eventueel ook de 'steenkist' van Nutterveld de afmetingen van inhumatiegraven hadden. In Emmen-Angelslo had de bijzetting in een kleine kuil plaats gevonden, en dat was vrijwel zeker ook in Exlo D30 het geval. Over de afmetingen van het graf van Zuid-Esmarke is niets bekend, alleen dat de crematie 30 cm van de beker lag. De crematiegraven van Dalen-Eldijk en Emmen-Angelslo/1964 behoren tot de vroegste fase van de Klokbekercultuur in NO-Nederland, gezien de ¹⁴C-dateringen van 3930±55 (hk.) en 3910±50 (cr.) voor Dalen, resp. 3930±35 (cr.) voor Emmen.

Crematiebijzetting is evenmin onbekend bij de Midden-Nederlandse klokbekergroep (zie Lanting & Van der Waals, 1971: 116, noot 14). De daar genoemde graven kunnen worden aangevuld met Vaassen tum. III per. 2, Beuningen-Hogewald (opgr. ARC) en Nijmegen (opgraving gemeente-archeoloog).

Het verdient enige nadruk dat in geen van de Nederlandse klokbekercrematiegraven de verbrande beenderen in de beker waren geplaatst. Zonder parallel is de in situ verbrande kist met in situ gecremeerde inhumatie in het secundaire hoofdgraf van de 'Ketenberg' bij Eext (cat.nr. a 5).

5.3. Structuren in de grafkuilen

In de NO-Nederlandse klokbekergraven zijn aanwijzingen voor het gebruik van bekistingen, dus uit plan-

ken gebouwde, rechthoekige verstevigingen, niet ongebruikelijk. Deze bekistingen hadden soms ook een houten bodem, zoals in het graf met de verkooldde bekisting van Eext-Ketenberg (cat.nr. a 5). In minstens drie gevallen (Eext-Bergakkers, Hijken-Hooghalen tum. I en Laaghalerveld tum. II; cat.nrs. a 9, a 12, resp. a 14) zijn sporen van dwars op de grafrichting geplaatste houten balkjes gevonden, onder de kist. In Laaghalerveld tum. I (cat.nr. a 13) waren de opgaande wanden van de bekisting in een ondiep greppeltje langs de wand van de grafkuil geplaatst. Deze wijze van constructie ('bijkorf'- of 'hutgraf') komt al bij EGK-graven voor (Lanting & Van der Waals, 1976: 3.1.2.2). In Nutterveld kwam zo'n greppeltje voor bij een graf op bodemniveau, terwijl in Oudemolen tum. 13 het excentrisch gelegen tweede hoofdgraf van periode 2 door een ovaal greppeltje van dit type werd begrensd (cat.nr. a 33).

De wanden van de bekistingen tonen zich soms als verkleuringen ter plaatse van het weggerotte hout, soms in de vorm van strepen houtskool. In andere gevallen kan het gebruik van een kist worden afgeleid uit de tweekleurigheid van de grafkuilvulling: een kleinere, meestal donkerder gekleurde rechthoek binnen een band van geel of oranjegeel gekleurd zand. Dat gele zand is de rond de bekisting teruggestorte grond, die bij het graven van de grafkuil vrijkwam. Het donkerder zand is grotendeels nagezakt heuvelmateriaal.

Het gebruik van boomkisten is in graven van de Klokbekercultuur, en in EGK- en AOO-bekergraven tot dusverre niet aangetoond.

In een aantal graven zijn steenconstructies aangetroffen. Deze lijken in de regel niet meer te zijn dan steunconstructies voor een houten kist, bestaande uit twee rijen stenen langs de lange wanden van de grafkuil, of uit een raamwerk van stenen langs de grafkuilwanden. Bij een graf op bodemniveau als Zuidwolde-Kerkenbos (cat.nr. a 40) kon de steenconstructie rond de kist grotere vormen aannemen. In het mogelijke klokbekergraf van Vries tum. III werd de kist door slechts vier stenen bij de hoeken gesteund (cat.nr. e 7). In Mander/1971 werden muurtjes van gestapelde veldkeien aangetroffen langs de korte zijden van de grafkuil. Daarbinnen was een houten bekisting aanwezig. Volgens de opgravers (zie cat.nr. a 48) rustte een aangekooldde houten deksel op de beide muurtjes. De steenkist van Diever (cat.nr. a 18) is tamelijk uitzonderlijk vanwege de met platte stenen geplaveide bodem van de grafkuil. Of hier een houten kist gebruikt is, is niet bekend. Voor de zware steenconstructie op en rond het mogelijke klokbekergraf van Vasse (cat.nr. e 8) zijn geen tegenhangers bekend.

5.4. Structuren rond de grafkuilen

Veertien van de beter gedocumenteerde klokbekegraven in NO-Nederland waren omgeven door een kringgreppel. De binnendiameters varieerden van 2 (Rolde-Volmachtenlaan graf A, cat.nr. a 29) tot 11,5 meter (Eenerschans, cat.nr. a 25). Overigens kan in een aantal gevallen waarin wel een grafkuil is onderzocht en gedocumenteerd (Erm, Holsloot 1, Oud-Avereest 1, cat.nrs. a 30, a 31 en a 41) niet worden uitgesloten dat een greppel over het hoofd is gezien, omdat de omgeving van de grafkuil niet ruim genoeg werd schoongemaakt. Dat is niet een puur-theoretische mogelijkheid. Zo werd in Dalen-Eldijk (cat.nr. a 17) de greppel rond het klokbekegraf niet waargenomen in het met een graafmachine schoongetrokken vlak van de werksleuf voor een nieuwe aardgasleiding. Pas toen dit vlak met de schep was geschaafd werd de greppel zichtbaar. Dat de grafkuil wel was opgemerkt, was te danken aan de donkere, houtskoolrijke vulling.

In vijf van de bovengenoemde kringgreppels werden verkleuringen van verticaal geplaatste palen gezien, soms op regelmatige tussenafstand over de volle omtrek (bijv. in Harenermolen, cat.nr. a 3), soms slechts plaatselijk (bijv. in Elp 1932/I, cat.nr. a 36). Ongetwijfeld hebben in alle greppels palen gestaan, en wel op dezelfde wijze als in Harenermolen, dus op regelmatige, relatief kleine tussenafstanden. Vergelijkbare greppels met paalverkleuringen zijn ook bekend van de Enkelgrafcultuur, van AOO-bekergroep en van de Midden-Nederlandse klokbekegroep (vgl. Lanting & Van der Waals, 1976: figs 30, 32, 33 en 37). Het feit dat deze paalverkleuringen al hoog in de vulling zichtbaar worden, betekent dat deze greppels niet gefungeerd hebben als een openliggende sloot, maar als een sleuf die weer opgevuld werd nadat de palen geplaatst waren. In één geval (Nutterveld, cat. nr. a 42) werd de greppel binnen en buiten de palen met verschillend gekleurd zand gevuld. Ook daarvoor zijn tegenhangers bij EGK- en AOO-graven bekend (Lanting & Van der Waals, 1976: figs. 30 en 31).

Zoals gezegd komen dergelijke greppels ook bij oudere bekegroepen (EGK, AOO) voor, en variëren ze in diameter. Soms liggen ze direct rond het graf, soms onder de voet van de heuvel, soms ergens halverwege graf en heuvelvoet. Er zijn echter geen redenen om aan te nemen dat greppels van verschillende grootte verschillende functies zouden hebben gehad. Alleen al om die reden verwerp ik de hypothese van Modderman (1984) dat het bij greppels met grotere diameter om funderingsgreppels voor vlechtwerkconstructies om de voet van schijfvormige heuvels zou gaan, dus om constructies die een platte cirkelvormige

mige zand- of plaggenophoging op de plaats moesten houden. Daarbij komt dat twee van zijn 'kroongetuigen', te weten Oudemolen tum. 13 (cat.nr. a 33) en Nutterveld, tum. II (cat.nr. a 42) onjuist geciteerd worden. In Oudemolen tum. 13 is volgens de veldtekeningen absoluut geen sprake van gepodzoleerd geel zand uit de standgreppel. Het feit dat dit gele zand nog zo keurig op hoopjes buiten de greppel ligt, dus niet verspreid is geraakt door regen en wind, toont juist aan dat dit zand binnen zeer korte tijd onder het heuvellichaam is verdwenen. Van Nutterveld tum. II bestaan de veldtekeningen niet meer, zoals ik bij een inventarisatie van de archeologische nalatenschap van Hijzeler in 1983 moest constateren. Hijzeler (1945) zegt niets over bodenvorming in het zand uit de greppel, en zag kennelijk geen redenen om aan te nemen dat het graven van de greppel en het opwerpen van de heuvel niet kort na elkaar hadden plaatsgevonden. De foto (Hijzeler, 1945: afb. 5) geeft geen uitsluitel. Ook Modderman's eigen waarnemingen in heuvel 2 op het Appensche Veld (Modderman, 1984) wijzen niet op het bestaan van schijfvormige heuvels met vlechtwerkversteving rondom. Zijn waarneming bevestigt alleen wat Hijzeler al had opgetekend in Nutterveld, namelijk dat binnen de greppel het heuvellichaam een andere samenstelling kan hebben dan er buiten, zonder dat dat wijst op langdurig tijdsverschil in het opwerpen van beide delen.

Waarom ik wel genegen ben, is aan te nemen dat er tijdelijke constructies boven het graf zijn geweest, en inderdaad in de vorm van een schijfvormige laag zand of plaggen, omgeven door een greppel waarin verticale palen stonden, al dan niet onderling verbonden met vlechtwerk. Gezien het feit dat met enige regelmaat paalverkleuringen in deze greppels zichtbaar zijn, werden deze palen kennelijk niet, of althans niet in die gevallen dat er verkleuringen zijn, verwijderd. Aangezien het waarschijnlijk om korte palen ging, verdwenen deze simpel in het heuvellichaam bij het voltooien van de heuvel. Vervolgens rotten die palen weg in een heuvellichaam dat nog voldoende beweging toonde om te verhinderen dat er verkleuringen in het heuvellichaam zichtbaar bleven. Overigens moet er in dit verband op gewezen worden, dat greppels met paalverkleuringen ook voorkwamen bij vlakgraven, bijv. bij Hijkerveld I (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 3 linksboven). Het is natuurlijk niet uitgesloten dat over dit graf een laag heuveltje heeft gelegen dat in de loop van bronstijd en ijzertijd is verploegd, maar zelfs in dat geval is een funderingsgreppel met een diepte van 1,2 m wel erg overdreven. Dus kennelijk was het in bedwang houden van een tijdelijke, schijfvormige heuvel van zand of plaggen niet de enige functie van

greppel en palen. Misschien was de functie van tijdelijke omheining, resp. scheiding van graf en buitenwereld minstens zo belangrijk.

Bij twee NO-Nederlandse klokbekeerheuvels is sprake van een steenconstructie in het heuvellichaam. Tumulus Eext-Kerkweg 2 (cat.nr. a 7) had waarschijnlijk een steenkrans in de voet van de heuvel; tumulus 38 op het Noordse Veld bij Zeijen (cat.nr. a 34) een plaatselijke steenpakking in het talud. Bij de grafheuvel bij Emmen die Janssen in 1847 onderzocht (cat.nr. a 22) werd een zware steenkrans rond de heuvel ontdekt, maar of die bij het graf met hamerbijl en Scandinavische vuursteendolk hoorde, is niet bekend.

5.5. Graven met traditionele klokbekeergrafgiften

Er is een opvallend verschil in rijkdom tussen de graven van de NO-Nederlandse klokbekeergroep enerzijds, en die van de Midden-Nederlandse groep anderzijds. In Midden-Nederland zijn 10 koperen tongdolkjes uit graven bekend (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 10:1-5 en 7-10; Bloemers, Louwe Kooijmans & Sarfatij, 1981: 49) en mogelijk één nietdolkje (Doorwerthse Heide: Goekoop-De Jongh, 1910; Verwers, 1964: 24). Verder zijn uit grafcontexten één koperen priem (Lunteren-De Valk: Butler & Van der Waals, 1966: fig. 13:6), een gouden diadeem (Glasbergen & Butler, 1956) en twee gouden lokkenringen met verbrede uiteinden (Beers-Gassel: Drenth & Hogestijn, 1999: fig. 11; Van der Beek, 2004: fig. 18) bekend. En waarschijnlijk kan ook de *Schleifennadel* uit het secundaire hoofdgraf van tumulus 1 bij St. Walrick (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 25) aan de Klokbekeercultuur worden toegeschreven (zie Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 89–90).

Uit NO-Nederland is slechts één tongdolk bekend, namelijk uit Odoorn (cat.nr. a 27), maar dat is wel de langste van de Nederlandse exemplaren. De dolk komt bovendien uit een grafvondst die in NO-Nederland volledig uit de toon valt, en zelfs voor Veluwe begrippen uitzonderlijk genoemd mag worden vanwege een bronzen priem met ruitvormige verdikking, een bronzen armspiraal en twee kleine stukjes goudblik. Verder zijn uit NO-Nederland alleen een ‘stukje brons’ uit het primaire graf van Drijber-Otterberg 2 (op de hals van het lijksilhouet, niet beschreven of afgebeeld en inmiddels verloren gegaan; cat.nr. a 11) bekend, en eventueel een koperen/bronzen ringetje uit het graf met *Hocker*-silhouet van Emmen-Angelslo, tum. XII (niet bewaard gebleven; cat.nr. e 4).

Barnstenen knopen met V-vormige doorboring (meestal conisch, soms doosvormig, en één keer H-vormig; zie Butler & Van der Waals, 1966: fig. 6;

Drenth & Hogestijn, 1999: fig. 11 of Van der Beek, 2004: fig. 8) en boog- en/of hoefijzervormige barnstenen hangers met simpele doorboring (zie Bursch, 1933: Taf. VI:39 en 40; Butler & Van der Waals, 1966: figs 6 en 8) zijn in Midden-Nederland niet zeldzaam. In NO-Nederland is slechts één conisch knoopje met V-vormige doorboring van barnsteen bekend, namelijk uit het graf van Harenmolen (cat.nr. a 3). In hetzelfde graf werden ook een dubbelconische kraal met simpele doorboring en een kleine schijfvormige kraal van barnsteen gevonden. In het rijke graf van Odoorn werden een afgeplat-bolvormige en een schijfvormige kraal van barnsteen ontdekt, terwijl in het primaire graf van tumulus Anner Tol III bij Schuilingsoord enkele klompjes barnsteen werden gevonden, die helaas in stukken uiteen gevallen waren, maar die kennelijk niet doorboord zijn geweest (cat.nr. a 39).

Uit wat ik ‘traditionele’ klokbekeergraven noem zijn in NO-Nederland slechts drie polsbeschermers bekend, te weten uit Dalen-Eldijk, Harenmolen en Holten (cat.nrs. a 17, a 3 en a 44). Deze drie zijn van het smalle, rechthoekige type met twee doorboringen. Die van Harenmolen heeft ingekraste versiering. Er is een vierde polsbeschermer uit een graf bekend, dat van Emmen/1899 (cat.nr. a 23), maar dat graf behoort tot de hamerbijlen/mesjesgroep. In Midden-Nederland zijn zeker 20 grafvondsten met polsbeschermers bekend, waaronder een aantal bredere met vier doorboringen, waarvan twee (Ginkelse Heide en Stroe) fraai gewelfd zijn.

Pijlpunten zijn in NO-Nederland eveneens uit slechts vier graven bekend. In Harenmolen (cat.nr. a 3) werd één driehoekige pijlpunt met zwak concave basis gevonden. In Buinen-Hoornse Veld, Emmen-Angelslo/1964 en Holten (cat.nrs. a 15, a 21 en a 44) werden vijf, veertien, resp. drie pijlpunten met schacht-doorn en weerhaken ontdekt. In Drouwenerveld (cat.nr. e 3) werd in de losse grond een driehoekige pijlpunt met holle basis gevonden. Dat deze uit het deels verstoorde centrale graf met bekisting (vrijwel zeker van de Klokbekeercultuur) komt, is niet meer dan één van de mogelijkheden. Hoeveel graven met pijlpunten uit Midden-Nederland bekend zijn heb ik niet nage-trokken, maar ze zijn zeker niet zeldzaam.

Vuurslagen zijn in NO-Nederland bekend uit de graven van Harenmolen en Holten (cat.nrs. a 3 en a 44). Dit type werktuig is ook bekend uit een aantal graven van de Midden-Nederlandse groep, bijv. uit Ede-Ginkelse Heide (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 4:9 en 10), Elspeetse Heide, tum. V (Modderman, 1954: fig. 15), Lunteren (Bloemers *et al.*, 1981: 49, met een stukje ijzersteen) en Epe-Klokbekeerweg (Hulst, 1980: 8, met een fragment limoniet).

Niet of nauwelijks bewerkte afslagen van vuursteen in NO-Nederland zijn o.a. bekend uit Harenermolen (1 ×), Emmen-Angelslo (opgr. Bursch: 4 ×), Emmen-Angelslo (1964: 6 of 7 ×) en Oud-Avereest (4 ×) (cat. nrs. a 3, a 20, a 21 en a 41). Het is waarschijnlijk dat dit type grafgift vaker werd meegegeven, maar niet altijd op waarde is geschat en aangezien voor ‘verontreiniging’ met natuurlijke vuursteen en/of ouder materiaal. Onbewerkte afslagen zijn ook bekend uit graven van de Midden-Nederlandse groep, bijv. uit Ede-Ginkelse Heide (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 4) en Uddelermeer, tum. E (Holwerda, 1911: afb. 7).

Niet bekend uit NO-Nederlandse klokbekergroeven zijn tot dusver pijlschachtslijpers en kussenstenen. Pijlschachtslijpers zijn bij de Midden-Nederlandse klokbekergroeven bekend uit Uddelermeer, tum. E (Holwerda, 1911: afb. 7) en uit Meerlo (Verwers, 1964). Kussenstenen zijn in Midden-Nederland bekend uit grafvondsten van Lunteren-De Valk ((Butler & Van der Waals, 1966: fig. 13) en Soesterberg (*ibid.*: fig. 14. De varkenstanden horen niet bij deze vondst, terwijl de bijbehorende beker verdwenen is).

5.6. Graven met Emmen/Zuidvelde hamerbijlen en/of ‘klokbekermesjes’

5.6.1. *Grafgiftten van de hamerbijlen-en-mesjesgroep*

In vier graven met Veluwe klokbekers zijn hamerbijlen gevonden, waarvan twee bij een reguliere opgraving. Drie van deze hamerbijlen behoren tot het type Epe van Lanting & Van der Waals (1976: 64 en table VI). Het betreft de vondsten van Staverdense Heide (ex. coll. Bezaan; Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 28), Uddelermeer, tum. D (opgr. Holwerda; *ibid.*: fig. 29) en de naamgevende vondst van Epe (gevonden bij het afgraven van een grafheuvel in 1865: *ibid.*: fig. 27). De vierde hamerbijl werd door J. Rademacher opgegraven bij Kalbeck, Kr. Kleve (Rademacher, 1935; Stampfuss, 1943: 62 en Taf. 9:1 en 2), behoort tot het type K4 volgens Glob (1945)/Struve (1955)/Brandt (1967) en is mogelijk een import vanuit Denemarken/Noord-Duitsland (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 26).

Hamberbijlen zijn ook bekend van de NO-Nederlandse klokbekergroep, maar tot dusverre niet uit graven die ook bekermesjes bevatten. Het betreft de hamerbijlen van de typen Emmen en Zuidvelde, die ik al eens eerder heb beschreven (Lanting, 1973). Er zijn zes grafvondsten bekend met deze hamerbijlen, namelijk Zuidvelde en Laaghalerveld, tum. I met type Zuidvelde (cat.nrs. a 26 en a 13), en Emmen/1847,

Emmen/1899, Zuidwolde-Kerkenbos en Eext-Kerkweg tum. 3 met type Emmen (cat.nrs. a 22, a 23, a 40 en a 8). De hamerbijl van Emmen/1899 is geassocieerd met een tweegaten-polsbeschermer met ingebogen zijden, de hamerbijl van Laaghalerveld tum. I met een zgn. klokbekermesje, en die van Emmen/1847 met een Scandinavische vuurstenen dolk van type I (Lomborg, 1973; Bloemers, 1968).

De vondst van Laaghalerveld tum. I vormt de schakel met een groepje graven dat zgn. klokbekermesjes als bijgift heeft meegekregen, namelijk Eext-Kerkweg tum. 2, Diever tum. II, Laaghalerveld tum. II, Mander/1958 en Mander/1971 (cat.nrs. a 7, a 19, a 14, a 47 en a 48). In feite moeten we de Scandinavische dolk van Emmen/1847 (cat.nr. a 22) als een exotisch importproduct zien, dat het simpele klokbekermesje vervangt, zoals we bij late EGK- en AOO-graven vervanging van klingen van lokale vuursteen en van bescheiden afmetingen door grote klingmessen van geïmporteerde Franse vuursteen hebben gezien. Bij die ‘klokbekermesjes’ gaat het om brede, platte, en vooral dunne afslagen, met vlakke marginale retouche, meestal alleen aan de dorsale kant, soms dorsaal en ventraal. Er is weinig reden om aan te nemen dat deze mesjes alleen in de klokbekperiode werden vervaardigd. Wel werden ze alleen in de klokbekperiode als grafgiftten meegegeven. Overigens komen ze niet alleen bij de NO-Nederlandse/NW-Duitse groep voor, maar ook bij de Midden-Nederlandse, bijv. in Lunteren-Goorsteeg (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 7), Nieuw-Millingen (*ibid.*: fig. 8) en Schayk (Van Giffen, 1949c).

Bij de hamerbijlen van typen Emmen en Zuidvelde zijn nog enkele opmerkingen te plaatsen. Allereerst wil ik er nog eens voor pleiten de hamerbijlen van type Emmen niet langer als K-hamberbijlen te betitelen. De naamgevende hamerbijl uit Emmen wordt door Bloemers (1968: 50) en door Kühn (1979: 51) als type Struve K7 beschreven. Laatstgenoemde betitelt ook de hamerbijl van Emmen/1899 als K7-hamberbijl (Kühn, 1979: 51). In feite zou het beter zijn de term K-hamberbijl te beperken tot die de late EGK-hamberbijlen die in zijaanzicht zwak gebogen zijn, een relatief ver naar achter geplaatst steelgat hebben, vierkante tot rechthoekige (zij het soms sterk afgeronde) doorsneden hebben en bovendien een duidelijk geknepen topgedeelte. Aan die voorwaarden voldoen de typen K1 tot en met K5 volgens Glob (1945), Struve (1955) en Brandt (1967). Ook het type K8, dat door Struve werd ingevoerd, voldoet aan deze voorwaarden. Voor de typen K6 en K7 geldt dat echter niet, en het zou volgens mij beter zijn de betreffende ha-

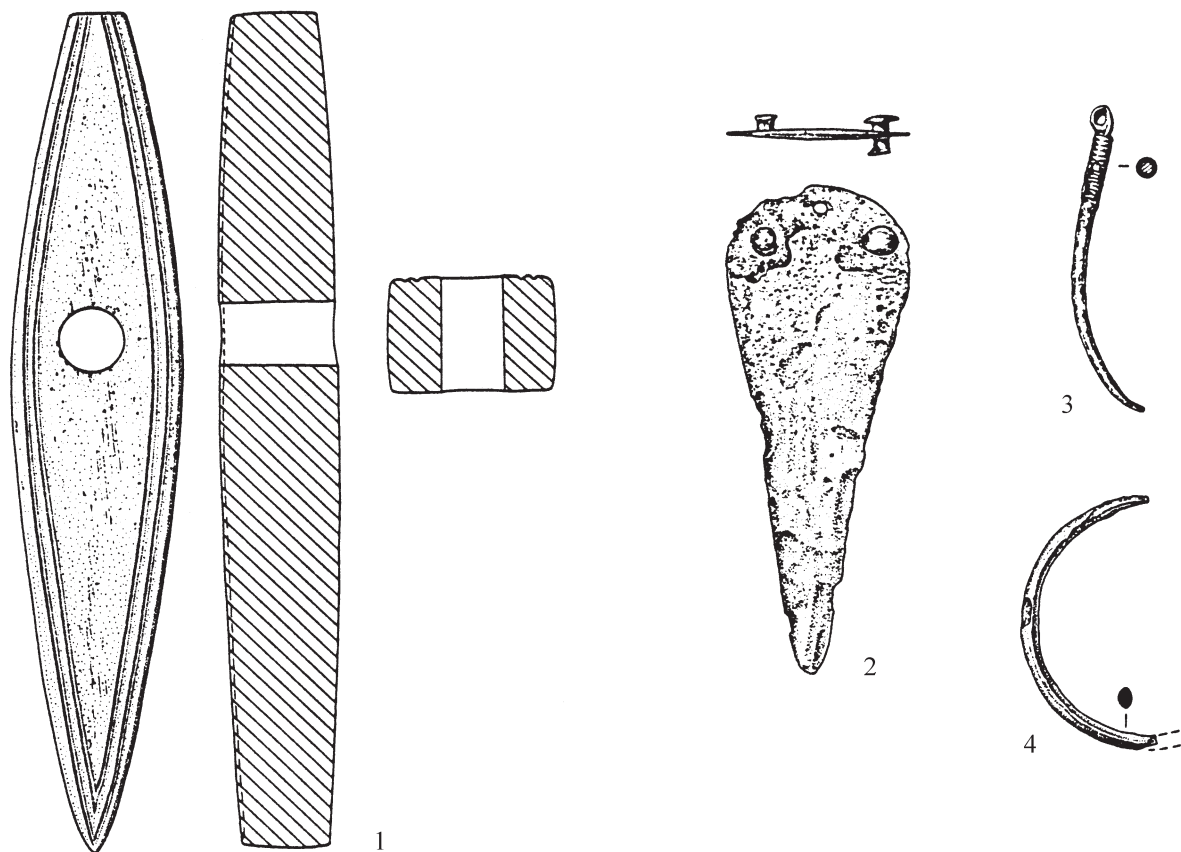

Fig. 16. Stenen hamer en bronzen grafgiften uit graf 840 van het grafveld Franzhausen I, Oostenrijk. (Naar: Neugebauer & Neugebauer, 1997: Taf. 577). Schaal 1:2. 1. steen, 2-4. brons.

merbijlen te scheiden van de overige K-hamerbijlen. Hamerbijlen van type K6 volgens Glob/Struve/Brandt behoren deels tot de *Arbeitsäxte* uit Laat Neolithicum en vroege bronstijd; hamerbijlen die voldoen aan de typering van K7 volgens Glob (1945: fig. 21) kunnen beter hamerbijlen van type Emmen worden genoemd. Dat het door Glob afgebeelde type-exemplaar inderdaad een hamerbijl van type Emmen is, blijkt uit de foto die hij later publiceerde (Glob, 1952: no. 365).

Geen verbetering in dit opzicht is de nieuwe indeling van de K-hamerbijlen door Strahl (1990, Tl. 1: 210). Zijn definities zijn zwak, en zeker niet beter dan de bestaande. Hij onderscheidt vijf typen (K1 t/m K5), waarvan K1 en K2 de varianten K1 t/m K5 volgens Glob, Struve en Brandt zouden omvatten. Bij zijn nieuwe type K2 verwijst hij echter naar een hamerbijl uit Wedel, Ldkr. Stade (Strahl, 1990, Tl. 3: Taf. 96:1) die met de beste wil van de wereld niet onder de typen K1 t/m K5 volgens Glob/Struve/Brandt te vatten is. De hamerbijl van Ostereistedt, Ldkr. Rotenburg

(Strahl, 1990, Tl. 3: Taf. 49:2) is het prototype van zijn nieuwe variant K5. Volgens mij gaat het om een hamerbijl van type Emmen.

Bij Glob (1945: figs 25 en 32) worden geen associaties van K7-hamerbijlen met andere typen hamerbijlen of EGK-aardewerk vermeld. En dat hoeft ook niet te verbazen. De grafvondsten van Emmen/1847 en Ostereistedt maken immers duidelijk, dat hamerbijlen van type Emmen/K7-hamerbijlen geassocieerd zijn met Scandinavische vuurstenen dolken van type I. Volgens Lomborg (1973) zijn in Denemarken K- en L-hamerbijlen nooit geassocieerd met vuursteendolken, ook niet met de vroegste, dus die van type I. Het gaat daarbij overigens om K-hamerbijlen van de typen K1 t/m K5. In feite gebruikt Lomborg (1973: 84) het verdwijnen van K- en L-hamerbijlen vóór het verschijnen van type I-dolken zelfs om de overgang Bovengraftijd/Laat Neolithicum I mee vast te leggen. Associaties van K-hamerbijlen en vuursteendolken van type I buiten Denemarken zouden dus wel heel

vreemd zijn.

Lanting & Van der Plicht (2001/02: 124–126) hebben al beredeneerd, dat de overgang Bovengraftijd/Laat Neolithicum I samenvalt met de overgang Vr.Br.A1a/vroeg naar Vr.Br.A1a/laat in het door Vandkilde (1996) voorgestelde, maar door hen licht gewijzigde chronologische schema van Zuid-Duitse vroege bronstijd, en dat de overgang Laet Neolithicum/vroege bronstijd in Nederland, d.w.z. de overgang van klokbekers naar WKD-aardewerk samenvalt met de overgang Vr.Br. A1a/laat naar Vr.Br. A1b (*ibid.*: 153). Eerder (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 40) hadden zij al gewezen op tegenhangers van Emmen-hamers in graf 25 van het grafveld van Unterwöbling (Kaiser, 1962) en in graf 267 van het grafveld van Gemeinlebarn (Bertemes, 1989), beide in Oostenrijk, en beide te dateren in Vr.Br. A1a/laat volgens Vandkilde.

Voor de hamerbijlen van type Zuidvelde is een parallel bekend uit het grafveld Franzhausen I graf 840, eveneens in Oostenrijk (Neugebauer, 1994: Abb. 33:6; Neugebauer & Neugebauer, 1997), zij het dat die hamerbijl slechts aan één zijde geribd en gegroefd is. Uit graf 840 kwamen verder twee aardewerken schalen, een bronzen nietendolkje, een fragment van een bronzen armring en een *Schleifennadel* met gekromde schacht, korte schachtomwikkeling en een *einfach gewickeltem Kopfteil* (fig. 16). Dit waren de grafgiften bij een gehurkt liggende inhumatie van een volwassen man in een boomkist. Op grond van de *Schleifennadel* dateert dit graf in Vr.Br. A1a/laat volgens Vandkilde (1996). Botcollageen uit het graf werd gedateerd op 3670±50 BP (GrN-9258), wat de archeologische datering niet tegenspreekt. Op grond van deze Oostenrijkse tegenhangers kunnen Emmen- en Zuidvelde-hamberbijlen dus in ieder geval tijdens Vr.Br. A1a/laat gedateerd worden. Of ze in Nederland al eerder beginnen, is niet na te gaan op basis van de huidige gegevens.

5.6.2. ¹⁴C-dateringen voor hamerbijlen-en-mesjesgraven

Naast de associatie met een polsbeschermer in Emmen/1899, de greppel rond het graf in Zuidvelde en de ligging van de lijksilhouetten in Zuidvelde, Mander/1958 en Mander/1971 wijzen ook de ¹⁴C-dateringen van de hamerbijlen/mesjesgraven op gelijktijdigheid met klokbekers in NO-Nederland, en vervolgens op toewijzing aan de NO-Nederlandse klokbe-kergroep. Die ¹⁴C-dateringen zijn de volgende:

Laaghalerveld (cat.nr. a 13): Houtskool van bekisting in O-W gerichte graf van tumulus 1930-I, met ha-

merbijl van type Zuidvelde en ovaal vuurstenen mesje met vlakke, marginale retouche (Lanting, 1973: fig. 8): 3735±BP (GrN-6711).

Eext-Kerkweg, tum. 3 (cat.nr. a 8): Houtskool van aangekoolde bekisting in het NO-ZW gerichte, primaire graf. Grafgiften: hamerbijl van type Emmen en hamertje met onvoltooide doorboring (Lanting, 1973: fig. 9): 3760±35 BP (GrN-6340).

Eext-Kerkweg, tum. 2 (cat.nr. a 7): Houtskool van aangekoolde bekisting in het O-W gerichte graf, met platte driehoekige afslag met vlakke, marginale retouche (Lanting, 1973: fig. 6): 3670±35 BP (GrN-6370).

Mander/1958 (cat.nr. a 47): Houtskoolfragmenten uit het O-W gerichte graf van periode 2 van tumulus 1958-I. In dit graf werd het lijksilhouet van de 'Man van Mander' gevonden, met een ovaal, tweezijdig geretoucheerd vuurstenen mesje: 3620±70 BP (GrN-2982).

Mander/1971 (cat.nr. a 48): Houtskool van aangekoolde plank over één van beide, O-W gerichte primaire graven. In dit graf werden een pijlpunt en een vuurstenen mesje gevonden, in het andere een klein driehoekig, deels geretoucheerd vuurstenen mesje: 3835±55 BP (GrN-6856).

Tot deze groep mag waarschijnlijk ook het vondstloze graf van Mander/1957 worden gerekend:

Mander/1957 (cat.nr. a 46): Houtskool uit O-W gerichte steenkist met gehurkt lijksilhouet (liggend op linkerszijde, en met het hoofd naar het oosten): 3660±55 BP (GrN-2969).

De datering van Mander/1971 is wellicht wat aan de oude kant. Dit kan 'oud hout'-effect zijn, maar het kan ook simpelweg een kwestie van telstatistiek zijn, in die zin dat de werkelijke ¹⁴C-ouderdom meer dan één standaarddeviatie beneden de gemeten ¹⁴C-ouderdom ligt. Op grond van deze dateringen is aannemelijk dat de hamerbijlen/mesjesgraven tot de jongste fase van de NO-Nederlandse Klokbe-kercultuur gerekend moeten worden en gelijktijdig zijn met bekers van de stadia 4 en 5 (zie 4.4).

5.6.3. Nog een graf met een Scandinavische dolk van type I in Drenthe?

Overigens is dit ook de plaats om een opmerking van Bloemers (1968: 63–64) te corrigeren. Bij de beschrijving van de Scandinavische vuurstenen dolk van type I in de collectie van het Provinciaal Drents Museum te Assen onder nummer 1926/XI.1, legde Bloemers namelijk verband tussen deze dolk, die volgens het

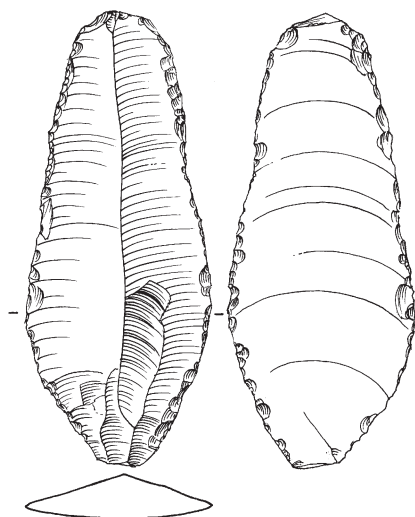

Fig. 17. De geretoucheerde vuurstenen kling ('mes') uit tumulus B van Zuidwolde-Kerkenbos (tek. GIA). Schaal 2:3.

Asser inventarisatieboek in een grafheuvel ten NW van Nolde, gem. Zuidwolde was gevonden en geschonken door W. de Vries, hoofd der school in Linde, en een opgraving van Van Giffen in oktober 1926 bij Kerkenbos, gem. Zuidwolde. Op de veldtekening is aangegeven dat in het hoofdgraf van laatstgenoemde heuvel een 'mes' werd gevonden. Aangezien Bloemers dit voorwerp niet kon lokaliseren, en ook geen verdere beschrijvingen kon vinden, en omdat het tijdstip van schenking van de dolk min of meer samenviel met de opgraving, opperde hij de mogelijkheid, dat het mes in feite de dolk van Scandinavisch type was, opgedolven vóór de opgraving, die dus in feite een na-onderzoek zou zijn geweest.

Helaas klopt deze reconstructie niet. De werkelijke vindplaats van de Scandinavische vuursteendolk is aangeduid in een situatiekaartje op de achterzijde van het Asser inventarisatiebriefje 1926/V.2., betreffende een stenen knots die eveneens van De Vries werd verkregen. De vindplaats van de dolk is een grafheuvel ten ZZW van Linde, en ten NW van Nolde. Maar nog interessanter is dat de in 1926 door Van Giffen onderzochte heuvel bij Kerkenbos ook is aangegeven op het kaartje. Het betreft, en dat blijkt ook uit de briefwisseling van Van Giffen met Hielkema, de grafheuvel bij Kerkenbos te zijn die in 1925 door Terpstra, Hielkema en De Vries voor de helft werd afgegraven, d.w.z. grafheuvel B in hun publicatie (Terpstra, Hielkema & De Vries, 1927). Bij dit onderzoek werd de grafkuil niet onderzocht. In oktober 1926 werd dit alsnog door Van Giffen gedaan, onder wiens leiding ook het profiel van heuvel B werd getekend. Het mes uit dit graf

is rond 1970 bij een reorganisatie van het magazijn van het BAI teruggevonden: het betreft een geretoucheerde vuursteenkling, van een type dat uit graven van de Enkelgrafcultuur bekend is (fig. 17). Dit mes is ook afgebeeld op de opgravingstekening op dik wit tekenpapier in het archief van het GIA, die helaas nooit gepubliceerd is. Overigens heeft op 25 november 1999 onder mijn leiding nog een na-onderzoek plaats gehad in deze heuvel, om vast te stellen wat nog aan intact heuvellichaam resteerde, voorafgaand aan restauratie door de provinciaal-archeoloog. Het bleek dat een groot gedeelte van de niet-onderzochte helft nog aanwezig is.

Over de vondstomstandigheden van de dolk van Nolde is wel iets bekend, zij het dat niet duidelijk is hoe die informatie is verzameld. Volgens het Asser inventarisboek, en de gepubliceerde 'Lijst van aanwinsten' in de Nieuwe Drentse Volksalmanak van 1928 was de dolk de bijgave in het hoofdgraf. Volgens een notitie op de achterzijde van inventarisbriefje 1926/V.2 betrefte het een 'tumuluss van pluggen zonder standspoor'. Uit een aantekening in één van de zgn. agenda's van Van Giffen (in feite samengesteld in de vroege jaren '50 op basis van oude notities, nota's etc., en thans bewaard in de Universiteitsbibliotheek te Groningen) blijkt, dat Van Giffen op 4 april 1926 de vindplaats van de dolk heeft bezocht. Hij schrijft dat de dolk door jongens werd gevonden in de westelijke van de twee heuvels. Dat betekent, dat De Vries in dit geval alleen als tussenpersoon is opgetreden. Overigens wordt op het situatiekaartje op inventarisbriefje 1926/V.2 de oostelijke van de beide heuvels als vindplaats aangegeven. Ik sluit niet uit dat Van Giffen bij zijn bezoek een profiel heeft schoongestoken en een vlak heeft schoongemaakt in een door schooljongens gegraven kuil, en dat de notities betreffende hoofdgraf, pluggen en standspoor op zijn eigen waarnemingen teruggaan. Helaas heeft geen uitgebreid onderzoek plaatsgevonden en dat is jammer, omdat er verder in NO-Nederland geen graven zijn aan te wijzen die een Scandinavische vuursteendolk van type I als grafgift bevatten.

5.7. Twee uitzonderlijke sets grafgiften van de NO-Nederlandse klokbekergroep

In het zeer vroege klokbekergraf van Fochtelo (cat. nr. a 1) was het maritieme klokbekertje (21a met touwbegrenzingsen) geassocieerd met twee bijtjes en een vuurstenen kling, d.w.z. met typische EGK-bijgiften. Het sluit wat dat betreft aan bij een aantal graven met AOO-bekers en typische EGK-bijgiften, zoals Garderen tumulus IV (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 1.1), Hünxe-Hamweg (*ibid.*: fig. 12), Greven

(*ibid.*: fig. 13), Doorwerth (*ibid.*: fig. 19), Baexem (*ibid.*: fig. 21), en Marl-Hamm (Delcourt-Vlaeminck, 1998: 405–406). Vooruitlopend op de behandeling van de NW-Duitse klokbekeergroep kan alvast verwezen worden naar de grafvondsten van Grossenbornholt, Loxstedt en Hohenlockstedt waar vroege klokbekeers (2Ia in Grossenbornholt en Loxstedt, horizontale kerf spatellijnen in bundels in Hohenlockstedt) vergezeld waren van typische EGK-grafgiften (K1-hamerbijlen in Grossenbornholt en Loxstedt; vuurstenen bijl en kling in Hohenlockstedt).

Een afwijkende grafinventaris is gevonden in het primaire graf van tumulus Drijber-Otterberg 2, (cat. nr. a 11) bestaande uit een lensvormige kiezel die rond de evenaar is afgeplat als gevolg van intensief gebruik als klopsteen, een natuurlijk gefacetteerde kiezel met gebruikssporen, een stukje onbewerkte onregelmatig gevormde vuursteen, en een ‘stukje brons’ dat op de hals van het lijksilhouet lag, maar dat helaas niet bewaard is gebleven. Hierbij moet wel voor ogen worden gehouden dat het lijksilhouet in dit graf op de rechterzijde, met het hoofd naar het westen lag, en dus tot het groepje behoort dat hoogstwaarschijnlijk aan vrouwen moet worden toegeschreven. De ‘gebruikelijke’ klokbekeergafgiften als polsbeschermers, pijlpunten, hamers van typen Emmen en Zuidvelde, en mogelijk ook ‘klokbekeermesjes’ en vuursteenslagen lijken aan mannen voorbehouden te zijn. De enige tegenhanger voor een klopsteen in een klokbekeergraf is het eivormige exemplaar van zandsteen van het niet-herkende primaire graf op bodemniveau van tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken (zie Kroll, 1938a,b en Schumacher, 2005. Voor een nieuwe interpretatie: zie 6.3.3.). Gezien de associatie met pijlschachtslijpers, twee pijlpunten en een aantal vuursteen schrabbertjes gaat het daar echter om een mannengraf.

5.8. Klokbekeervondsten in hunebedden

Uit meerdere Nederlandse hunebedden zijn vondsten van klokbeke- en potbekeeraardewerk bekend. In de catalogus heb ik alleen vondsten opgenomen van complete bekers, of van grotere fragmenten, en van grotendeels reconstrueerbare potbekeers. Bekerpotten van type Bentheim zijn niet opgenomen, evenmin als vondsten van bekerscherfjes die geen reconstructie van een groter deel van de beker toelaten. De enige uitzondering daarop is het scherfje van een maritieme klokbeke uit Tinaarlo D6a (cat.nr. b 17; Brindley, Lanting & Neves Espinha, 2001/02: cat.nr. 308). Voor de kleinere fragmenten, bekerpotscherven en vuursteen van de Klokbekecultuur uit hunebedden (en steenkisten) kan verwezen worden naar Drenth & Hogestijn (1999:

Appendix 1). Die appendix is overigens niet compleet. De vondsten uit hunebed Annen D9 (cat.nr. b 2) (De Groot, 1988) ontbreken, om maar iets te noemen.

Dit klokbeke-/potbekeeraardewerk in hunebedden is daar vermoedelijk in het kader van verschillende rituelen beland. Enerzijds moet rekening worden gehouden met reguliere begravingen. Dat er bijzettingen in hunebedden plaatsvonden wordt aangetoond door de AMS-datering van een klomp crematieresten uit de kelder van Exlo D30 (cat.nr. b 15), opgegraven door Van Giffen (v.d.nr. 48: zie Van Giffen 1925/27: II, 222): 3695±35 BP (GrA-28359). Maar daarnaast moet gedacht worden aan offers aan de geesten van de doden die in deze oude grafmonumenten waren begraven. Wellicht werden deze doden zelfs als voorouders gezien. Die verklaring geldt waarschijnlijk voor de beide complete klokbekeers uit Loon D15 (cat.nr. b 6). De lage beker werd volgens de beide clandestiene opgravertjes omgekeerd over de hoge beker aangetroffen, dus gebruikt als deksel die een onbekende inhoud moest beschermen. Aan de verklaring van beide opgravertjes hoeft niet getwijfeld te worden. Maar een dergelijk gebruik is niet bekend uit het normale grafritueel. Ook de vondsten van halspotbekeers in hunebedden zijn opvallend. In Drenthe zijn slechts drie halspotbekeers bekend, en alle drie komen uit hunebedden, te weten Annen D9 (cat.nr. b 2) en Bronneger D21 (cat.nr. b 9: 2 stuks). Vondsten van op de kop begraven halspotbekeers, zoals uit Midden-Nederland bekend zijn (Louwe Kooijmans, 1974: 291–292) komen in Drenthe niet voor. In dit verband kan overigens ook gewezen worden op een min of meer vergelijkbare situatie bij amforen van de Enkelgrafcultuur. Echte amforen zijn in Drenthe schaars, en waar het grafgiften, of waarschijnlijke grafgiften betreft gaat het om kleine tot zeer kleine exemplaren: Hankenberg (Van der Waals, 1964a: fig. 6), Beilen (*ibid.*: fig. 7), Zeijen-Jodenbergje (*ibid.*: fig. 8) en Wachtum (Van der Velde *et al.*, 1999: afb. 6.8). De enige uitzondering is de amfoor van Rhee (Van der Waals, 1964a: fig. 10). Uit de hunebedden zijn echter fragmenten van meerdere grote amforen, deels van het vroege *Strichbündel*-type bekend, zoals uit Glimmen G2 (Brindley, 1986a: nr. 364), Glimmen G3 (Brindley, 1983: fig. 7), Annen D9 (De Groot, 1988: nr. 127) en Drouwenerveld D26 (informatie J.A. Bakker). In dit kader kan ook gewezen worden op de *Strichbündel*-amfoor uit het hunebed Ostenwalde I (Tempel, 1978: Taf. 5a:1). Iets dergelijks geldt vermoedelijk ook voor de resten van golfbandpotten van de Enkelgrafcultuur die in hunebedden zijn ontdekt. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk dat deze grote potten van Enkelgrafcultuur en Klokbekecultuur, inclu-

sief de verder niet in de beschouwingen betrokken bekerpotten van type Bentheim, een rol speelden in offerrituelen. En uiteraard kan dat ook gelden voor (een deel van) het kleinere bekeeraardewerk.

6. TYPOLOGIE, VERSPREIDING EN DATERING VAN DE NW-DUITSE KLOKBEKERGROEP

6.1. De afbakening van het bestand

Het volgende overzicht van de NW-Duitse tak van de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeers is grotendeels gebaseerd op gepubliceerde gegevens. Slechts een paar vondsten zijn bekend geworden dankzij contacten met Duitse collega's. Ter voorbereiding van ons niet-verschenen overzicht van NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeers hebben Van der Waals en ik halverwege de jaren '70 verschillende trips naar Duitse musea gemaakt met de tekenaars H.R. Roelink en J.M. Smit, waarbij we de gelegenheid hadden om reeds gepubliceerde bekeers opnieuw te laten tekenen, en enkele nog niet gepubliceerde exemplaren voor het eerst. Enkele andere tekeningen werden nadien welwillend ter beschikking gesteld.

Ik ben me ervan bewust dat dit overzicht niet compleet kan zijn. Bij het bewerken van het NO-Nederlandse materiaal is duidelijk geworden dat in collecties van musea en van particuliere verzamelaars, én in recent opgravingsmateriaal vondsten van de Klokbekeercultuur aanwezig waren, die niet als zodanig herkend waren, het publiceren niet waard geacht waren, of die nog niet gepubliceerd waren. En te verwachten is dat in NW-Duitsland de situatie vergelijkbaar is. Desondanks geloof ik dat het wel gepubliceerde materiaal een goed beeld geeft van wat aan klokbekeeraardewerk en -graven aanwezig is. Maar de in NO-Nederland herkende graven van de Klokbekeercultuur met hamerbijlen van typen Zuidvelde en Emmen en/of 'klokbekeermesjes' zijn in NW-Duitsland vrijwel zeker ondervertegenwoordigd. Alleen de graven van Ostereistedt, Kr. Rotenburg/Hann. (zie 6.3.4.) in Filsum, Kr. Leer (Schwarz, 1995: Abb. 32) kunnen in NW-Duitsland aan deze groep worden toegeschreven. Schwarz (1995: Abb. 34:1) beeldt overigens een zeer fraai en typisch 'klokbekeermesje' af uit Brill, Kr. Wittmund.

Moeilijk was verder het zinvol afbakenen van het gebied waarin de NW-Duitse klokbekeers optreden. Er doen zich daarbij twee problemen voor. Het eerste is, dat in de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeergroep vroeg of vroeg-aandoende bekeers nogal algemeen zijn. En dit soort bekeers, door mij aangeduid

als 'maritiem' en 'vroeg lokaal-ontwikkeld', komt ook elders met enige regelmaat voor, zoals duidelijk wordt als we overzichten van Britse (Clarke, 1970), Franse (Salanova, 2000) en West-Duitse (Köster, 1965/66; Bantelmann, 1982) klokbekeers bekijken, en bekeers als die van Temse (Marien, 1952: afb. 135:1), Kruishoutem (De Laet & Rogge, 1992) en Altwies-Op dem Boesch (Toussaint *et al.*, 2000: fig. 7) in de beschouwingen betrekken. Het waarschijnlijk uit Neuburg an der Donau afkomstige klokbekeertje dat Schröter (1969: Abb. 2) heeft gepubliceerd, zou in NO-Nederland/NW-Duitsland geen opzien baren. Ik heb daarom in NW-Duitsland niet alleen gekeken naar klokbekeers die NO-Nederlands aandoen, maar ook gelet op de begrenzing van het gebied waarin deze bekeers het hoofdbestanddeel van de klokbekeers vormen. De beste oplossing bleek uiteindelijk het afbakenen van een vroeg verspreidingsgebied te zijn, dat ook het noordwesten van Mecklenburg-Vorpommern omvat en dat vervolgens in omvang afneemt door invloed vanuit de Saksisch-Thüringse klokbekeergroep, leidend tot de productie van bekeers met metopenzones in het noordwesten van Mecklenburg-Vorpommern en het zuidoosten van Holstein. Overigens houdt zelfs die oplossing in dat een aantal bekeers in Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg buiten het verspreidingsgebied van de NW-Duitse klokbekeergroep blijft, hoewel die bekeers als ze verder westelijk waren gevonden zonder meer tot die groep zouden zijn gerekend. Dat geldt bijvoorbeeld voor de beker van Dumsewitz, Kr. Rügen (Schroeder, 1951: Taf. 11:1; Berlekamp, 1955: Abb. 23; Wetzel, 1976b: Abb. 1:6; Jacobs, 1991: Taf. 13:1), maar ook voor het fragment van een *Schnurzonenebecher* van Alt Reddewitz, Kr. Rügen (Schroeder, 1951: Taf. 11:4), voor een beker met gezoneerde kerfspatellijnen van Heiligengrabe, Kr. Ostprignitz-Ruppin (*ibid.*: Taf. 11:5) en voor het fragment van een beker met zones met kruisarcering van Strohdehner Holz, Kr. Havelland (Wetzel, 1976b: Abb. 3:4). Wel binnen het verspreidingsgebied van de NW-Duitse klokbekeers in een vroeg stadium liggen volgens mij de bekeers van Zickhusen, Kr. Nordwestmecklenburg (Jacobs, 1991: Taf. 4:7), Klein-Görnow, Kr. Parchim (*ibid.*: Taf. 9:5), Bobzin, Kr. Ludwigslust (Wetzel, 1976b: Abb. 1:7) en Penzin, Kr. Güstrow (*ibid.*: Abb. 2:16). Ook de bekeers van Damlos en Putlos, Kr. Ostholstein (Struve, 1955: Kat.Nr. 390 en 428, Taf. 20:3 en 1) liggen binnen dit vroege verspreidingsgebied.

Het tweede probleem is dat in Holstein, Niedersachsen oostelijk van de Weser en in Mecklenburg-Vorpommern bekeers optreden met gezoneerde versiering die klokbekeerachtig aandoet. Deels gaat het om bekeers met versiering die met een getande spatel

is aangebracht, deels om bekers met klokbekerachtige zones die geheel zijn aangebracht met touw. In Holstein en Niedersachsen oostelijk van de Weser gaat het om potten van de *Einzelgrabkultur* die al tijdens de *Bodengrabzeit* versiering met indrukken van een getande spatel kennen, te oordelen naar grafvondsten als die van Tiste, Kr. Rotenburg /Hann., geassocieerd met een D2-hamer (Struve, 1955: Taf. 13: 11–13, maar onjuist beschreven als E2-hamer; Brandt, 1967: 177 en Taf. 35: 1–3, met correcte toewijzing; Strahl, 1990: Kat.Nr. 656/1 en Taf. 58, met onjuiste toewijzing aan type F2c), Oldenburg, Kr. Ostholstein met E1-hamer (Clausen, 2002/03: Abb. 20) en Ehestorf, Kr. Rotenburg/Hann. met een H3-hamer (Brandt, 1967: 178; Strahl, 1990: Kat.Nr. 508 E/1 en Taf. 39, waar ten onrechte van een B1e (C?, H?)-hamer wordt gesproken; Hülsemann, 1994: 43: eveneens B1e). De bekers van Ehestorf en Tiste hebben gezonede versieringen met verticale, resp. om-en-om van richting wisselende diagonaal geplaatste indrukken. De beker van Oldenburg heeft een aaneengesloten versiering van horizontale touwindrukken en brede zones van verticale indrukken van een grofe getande spatel. Tot dezelfde categorie als Tiste en Ehestorf behoort kennelijk ook de beker van Everstorfer Forst, Ganggrab A, Kr. Nordwestmecklenburg in het uiterste noordwesten van Mecklenburg-Vorpommern (Schuldt, 1972: Abb. 72). Problematischer wordt al de toewijzing van de beker van Vahrendorf, Kr. Harburg (Strahl, 1990: Taf. 23:3) met gezonede versiering van schuin geplaatste indrukken van een fijn getande spatel. Gezien de vorm is dit waarschijnlijk een *Einzelgrab*-beker. En bij een beker van Wessenstedt, Kr. Uelzen (Krüger, 1926: Abb. 11) is op grond van de vorm een toewijzing aan de klokbekergroep haast onvermijdelijk, hoewel ook hier de versiering slechts uit zones van verticale indrukken zonder horizontale begrenzingen bestaat. Toch is daarvan afgezien om de indeling niet te compliceren.

Indrukken van een zeer fijn getande spatel, op klokbekerwijze bestaand uit indrukken van de tanden binnen de omtrek van het spateluiteinde zelf, komen al voor op een tweede *Einzelgrab*-beker van Oldenburg, Kr. Ostholstein (Clausen, 2002/03: Abb. 22), geassocieerd met een F1-hamer (foutief beschreven als een D-hamer!). Ook deze beker kent een aaneengesloten versiering op de bovenhelft van horizontale touwindrukken en (smalle) zones verticale spatelindrukken. In dit verband is het van belang om nog eens onder de aandacht te brengen, dat de AOC-beker en GP-dolk van de Solse Berg bij Garderen met een H-hamerbijl zijn geassocieerd (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 11), dat ook diverse grafvondsten met Enkelgrafbekers

en GP-dolken met H-hamerbijlen geassocieerd zijn, zoals De Eese (Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 16), Eext/1955, Eext/1970 (Lanting & Van der Waals, 1976: figs 6 en 7), Hollen, Kr. Leer (Schwarz, 1995: Abb. 24: 5a,b,c) en Spahn, Kr. Emsland (Schlicht, 1954: Abb. 8), dat de maritieme klokbekers van Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 24) en Loxstedt, Kr. Cuxhaven (Strahl, 2007) met K1-hamerbijlen en de maritiem-aandoende beker van Bruchtorf, Kr. Uelzen, heuvel 1 (Brandt, 1967: Taf. 38:9–11), de Veluwe klokbeker van Kalbeck, Kr. Kleve met K4-hamerbijlen (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 26) geassocieerd zijn. De genoemde *Einzelgrab*-bekers met kerfspatelversiering behoren dus tot een duidelijk oudere horizontale dan de echte klokbekers, en dat is interessant in verband met de ontwikkeling van de maritieme klokbeker. Zou het kunnen zijn, dat de kerfspatelversiering, die in de AOO-groep optreedt bij de 2IIa-bekers, zijn oorsprong had in de Deens/Noord-Duitse *Einzelgrabkultur*?

Naast bekers met horizontale zones van kerfspatelindrukken gescheiden door lege zones komen ook bekers voor waarvan de zones gevuld zijn met verticale of schuine touwindrukken en begrensd zijn met horizontale touwindrukken. Voorbeelden daarvan zijn afgebeeld door Schroeder (1951: Taf. 13) afkomstig uit wat voor het einde van WO II Babbin, Kr. Pyritz en Finkenwalde, Kr. Stettin (*früher* Randow) heette. In beide gevallen betreft het bekers uit grafvondsten die ook hamerbijlen bevatten die sterk aan het NO-Nederlandse type Emmen doen denken. Beide vindplaatsen liggen thans in Polen. De betreffende bekers moeten ongetwijfeld aan de *Oderschnurkeramik* worden toegeschreven. Nauw verwant, ondanks de grote afstand, is zo te zien de fragmentaire beker van Bad Oldesloe-Blumendorf, Kr. Stormarn (Schwantes, 1936: Taf. 34, foutief in Kr. Segeberg geplaatst; Struve, 1955: Kat.Nr. 824 en Taf. 21:13; Hingst, 1959: 141 en Taf. 46). De onderste zone, min of meer op het grootste deel van de buik, heeft verticale touwindrukken en horizontale touwbegrenzingen, de zone erboven heeft alleen schuine touwindrukken, helaas ontbreekt de rest van de pot. Volgens de vinder was de beker gevuld met crematieresten, die kennelijk bewaard zijn gebleven, en nog gedateerd zouden kunnen worden.

Wel tot de klokbekers worden potten gerekend die met touwindrukken begrensde zones, gevuld met indrukken van een getande spatel hebben. Om die reden wordt de beker van Bruchtorf, Kr. Uelzen, heuvel 1 (Brandt, 1967: Taf. 38:11) dus als klokbeker beschouwd.

Tabel 3. Bekers van de NW-Duitse klokbekeergroep.

<i>Schleswig-Holstein</i>	
Schalkholz, Kr. Dithmarschen	Kersten, 1951: Abb. 4b; Struve, 1955: Kat.Nr. 373b
Damlos, Kr. Ostholstein	Struve, 1955: Kat.Nr. 390, Taf. 20:3
Putlos, Kr. Ostholstein	Struve, 1955: Kat.Nr. 428, Taf. 20:1
Elmshorn-Kruck, Kr. Pinneberg	Struve, 1955: Kat.Nr. 444; Ahrens, 1966: 322 ('Fundstelle 21') en Taf. 50:6
Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde	Struve, 1995: Kat.Nr. 578, en pers.comm. 16-12-1974 verwerkt in Lanting & Van der Waals, 1976: 75 noot 20
Bad Bramstedt, Kr. Segeberg	Struve, 1955: Kat.Nr. 715; Schwabedissen, 1961: Abb. 17b
Hohenlockstedt, Kr. Steinburg	Kersten, 1939: 346-349 en Abb. 42 en 45 (onder de naam Lockstedter Lager); Struve, 1955: Kat.Nr. 801 (idem); Schroeder, 1951: Taf. 12:2 (onder Hohenaspe); Kersten, 1993: 3-34 (Hohenlockstedt, heuvel 75)
Bad Oldesloe, Kr. Stormarn	Hingst, 1959: 140 (Fundstelle 154) en Taf. 14 en 15
<i>Mecklenburg-Vorpommern</i>	
Penzin, Kr. Güstrow	Wetzel, 1976b: Abb. 2:16; Jacobs, 1991: Kat.Nr. 394/2 en Taf. 13:5
Bobzin, Kr. Ludwigslust	Wetzel, 1976b: Abb.1:7; Jacobs, 1991: Kat.Nr. 231 en Taf. 20:13
Zickhusen, Kr. Nordwestmecklenburg	Jacobs, 1991: Kat.Nr. 481/1 en Taf. 4:7; Schroeder, 1951: Taf. 9:3; Keiling, 1982: Abb. 20 (goede foto)
Klein-Görnow, Kr. Parchim	Schuldt, 1967; Jacobs, 1991: Kat.Nr. 310/2 en Taf. 9:5
<i>Niedersachsen, westelijk van de Weser</i>	
Kayhauser Esch, Kr. Ammerland	Zoller, 1957
Neuenkrüge, Kr. Ammerland	Michaelsen, 1935; Stegen, 1942; Pätzold, 1954
Getelo, Kr. Gr. Bentheim	Stegen, 1942: 48 en Taf. 6.1; Schlicht, 1959: 200 en Abb. 4
Essen, Kr. Cloppenburg	Steffens, 1962 en pers.comm. 27-2-1976
Brünhausen, Kr. Diepholz	Genrich, 1959
Barnstorf, Kr. Diepholz	Struve, 1955: Taf. 21:8 en verder noot 461 op p. 126
Hunte 1, Kr. Diepholz	Kossian, 2007: Taf. 44:49/4103. Het is niet uitgesloten dat ook beker -/7451 op Taf. 47 tot de klokbekers gerekend moet worden
Stühren, Stadt Bassum, Kr. Diepholz	Cosack, 1996
Stuhr, Kr. Diepholz	Cosack, 2004: 39 en Abb. 19:87 (daar foutief onder Ldkr. Nienburg!)
Emmeln, Kr. Emsland	Kaltofen, 1995: Abb. 17:3 (daar als <i>Einzelgrabbecher</i>)
Mehringen, Kr. Emsland	Stegen, 1942; Kaltofen, 1985: Kat.Nr. 125 en Taf. 21:c
Mundersum, Kr. Emsland	Ongepubl. diss. Stegen: onversierde beker
Ostenwalde, Kr. Emsland	Tempel, 1978: fragmenten van zeven versierde bekens, waarvan vijf geheel of deels reconstrueerbaar op papier. Verder een klein, geoord potje, dat mogelijk aan de Klokbekeercultuur kan worden toegeschreven (Tempel, 1978: Taf 5a:5)
*Surwold, Kr. Emsland	Schlicht, 1954: 52
Wehm-'Menskeberg', Kr. Emsland	Schlicht, 1958
Varel, Kr. Friesland	Stegen, 1942 (daar nog ' <i>Fundort unbekannt</i> '); Pätzold, 1954: 18 sub 5573 (met vindplaats)
Collinghorst, Kr. Leer	Bärenfänger, 1998; Schwarz, 1998
Logabirum, Kr. Leer	Schroller, 1936; Stegen, 1942; Hässler, 1991: Abb. 49; Schwarz & Stutzke, 1998: Abb. 88
Logabirumerfeld, Kr. Leer	Zylmann, 1928; Stegen, 1942
Schatteburg, Kr. Leer	Bärenfänger, 2001
Dötlingen-Busch, Ldkr. Oldenburg	Pätzold, 1959 en opgravingsdocumentatie in Museum Oldenburg (met dank aan H.-G. Steffens)
Dötlingen-Neerstedt, Ldkr. Oldenburg	Schroller, 1933; Stegen, 1942
Ganderkese, Ldkr. Oldenburg	<i>Oldenburger Jahrbuch</i> 1965, <i>Fundchronik</i> p. 83 en pers. comm. H.-G. Steffens 27-2-1976
*Üffeln, Ldkr. Osnabrück	Struve, 1955: 126 noot 467; Wulf & Schlüter, 2000: Kat.Nr. 899
*Venne, Gem. Ostercappeln, Ldkr. Osnabrück	Gummel, 1927: Taf. 28:27 (daar onder Driehausen, Kr. Wittlage); Struve, 1955: 126 noot 470 (id.); Wulf & Schlüter, 2000: Kat.Nr. 1315
Ostfriesisches Gattje	Schwarz, 1995: 70 en Abb. 25:7

Niedersachsen oostelijk van de Weser en Land Bremen

Grohn/Bremen, Grab 1	Brandt, 1989
Grohn/Bremen, Grab 2	Brandt, 1989
Celle/Klein Hehlen, Kr. Celle	Nelson, 2001; Clarke, 1970: fig. 416
Wolthausen, Kr. Celle	Nelson, 2001
Flögeln, Kr. Cuxhaven	Strahl, 1990: Kat.Nr. 98, Taf. 10:1
Frelsdorf, Kr. Cuxhaven	Plettke, 1923a en b; Strahl, 1990: Kat.Nr. 101 en Taf. 4:1-4
Freschluneberg, Kr. Cuxhaven	Nelson, 1988: Kat.Nr. 480 en Taf. 31:3; Strahl, 1990: Kat.Nr. 170 en Taf. 6:1-3
Hahnenknoop, Kr. Cuxhaven	Aust, 1976: 104 (met afbeelding); Strahl, 1990: Kat.Nr. 164 en Taf. 5:2 (verbeterde afbeelding)
Uthlede, Kr. Cuxhaven H57	Meyer & Tempel, 1980: 157; Nelson, 1988: Kat.Nr. 687 en Taf. 31:1; Strahl, 1990: Kat.Nr. 207B en Taf. 8:1-4
Utlede, Kr. Cuxhaven H58	Meyer & Tempel, 1980: 160 en Abb. 4:1; Nelson, 1988: Kat.nr. 688 en Taf. 31:2; Strahl, 1990: Kat.Nr. 207D en Taf. 8:5
Loxstedt, Kr. Cuxhaven	Strahl, 2007, en pers. comm. E. Strahl
Heidenau, Kr. Harburg	Strahl, 1990: Kat.Nr. 304E en Taf. 18:3-4
Koldingen, Stadt Pattensen, Ldkr. Hannover	Stegen, 1942; Heege, 1989: Kat.Nr. 365 en Taf. 58
*Wölpe-Erichshagen, Kr. Nienburg	Sprockhoff, 1928: Taf. 8d; Struve, 1955: 126 noot 468 (daar foutief onder Holtorf-Wölpe)
Wallhöfen, Kr. Osterholz	Deichmüller, 1974a en b; Strahl, 1990: Kat.Nr. 461/A1 en Taf. 29:9-11 onder Vollersode) en Kat.Nr. 46 en Taf. 31:1 (onder Osterholz-Scharmbeck)
Ehestorf, Kr. Rotenburg/Hann., Fpl. 4	Müller-Brauel in <i>Der Sonntag</i> van 10-4-1927; Strahl, 1990: Kat.Nr. 508B/1 en Taf. 37:2; Hülsemann, 1994: 35-36 en Abb. 6:4
Ehestorf, Kr. Rotenburg/Hann., Fpl. 8	Strahl, 1990: Kat.Nr. 508F en Taf. 40:1; Hülsemann, 1994: 43-45 en Abb. 11:3
Helvesiek, Kr. Rotenburg/Hann.	Asmus, 1953, 1954; Strahl, 1990: Kat.Nr. 560B/1 en Taf. 37:3-4; Tempel, 1999: 54-55
Tiste, Kr. Rotenburg/Hann.	Müller-Brauel in <i>Der Sonntag</i> van 27-2-1927; Stegen, 1942: 52 en Taf. 6:2; Strahl, 1990: Kat. Nr. 665B en Taf. 57:3-4
Westertimke, Kr. Rotenburg/Hann.	Deichmüller, 1966; Tempel, 1984; 1999; Strahl, 1990: Kat.Nr. 678 en Taf. 61:2-4
Fallingbostel, Kr. Soltau-Fallingbostel	Strahl, 1990: Kat.Nr. 745 en Taf. 73:1
Bruchtorf, Kr. Uelzen, H1	Lienau, 1912 a en b; Krüger, 1926; Brandt, 1967: Taf. 38:9-11
Bruchtorf, Kr. Uelzen, H4	Lienau, 1912b; Krüger, 1926; Schroeder, 1951: Taf. 10:4
Oldenstadt, Kr. Uelzen	Schirnig, 1972; Geschwinde, 2000: Abb. 231
Armsen, Kr. Verden	Eibich, Pöhl & Schünemann, 1978
Holtebüttel-Nindorf, Kr. Verden	Kamolz, 1966; Strahl, 1990: Kat.Nr. 1046E/1 en Taf. 110:11

Westfalen

Hülsten, Kr. Borken, H III	Kroll, 1938a en b; Schumacher, 2005; Lanting, 1973: 306-307, noot 3
Coesfeld, Kr. Coesfeld	Albrecht, 1934: 123 en Taf. XIX:3; Brandt, 1954: Abb. 159
Osterwick-Höven, Kr. Coesfeld	<i>Neujahrgruss Münster</i> 1969: p.4 en Bild 3; pers. comm. B. Trier
Ulenburg-Beck, Kr. Herford	Struve, 1955: 126, noot 469; pers. comm. H. Aschemeyer 11-2-1974 met correctie van vondstomstandigheden vermeld door Struve
Petershagen-Döhren, Kr. Minden-Lübbecke	Günther, 1983: 17 en 22 sub F 160, Abb. 4
Werste, Kr. Minden-Lübbecke	Krebs, 1925: 284 en Abb. 1; Albrecht, 1934: 141 (Werste I); Lange & Nowothnig, 1966: foto op p. 13
Werste, Kr. Minden-Lübbecke	Krebs, 1925: 284, Abb. 2; Albrecht, 1934: 141 (Werste II)
Windheim, Kr. Minden-Lübbecke	Lange, 1959: Abb. 1
Gittrup, Kr. Münster	<i>Neujahrgruss Münster</i> 1987: 55 en pers. comm. W. Finke en B. Stapel. Tekening Münster
Paderborn-Senne, Kr. Paderborn	Albrecht, 1934: 135-136 en Abb. 17; Günther, 1970: Bild 33 (goede foto)
Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt, F160	bekertje uit 'paalgat': <i>Neujahrgruss Münster</i> 2007: 65 en pers. comm. J. Gaffrey. Tekening Münster
Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt, F146	beker en barnstenen kraal uit graf binnen kringgreppel: <i>Neujahrgruss Münster</i> 2007: 65-66 en Abb. 22; pers. comm. J. Gaffrey. Tekening Münster

Nordrhein

Haldern-Wittenhurst	Stampfuss, 1974: Abb. 2:5

6.2. Het bestand

Uiteindelijk zijn de in tabel 3 vermelde bekers of grote fragmenten van bekers geselecteerd. Het betreft deels ook Veluws-aandoend aardewerk. Niet alle bekers of fragmenten bestaan nog. Van sommige potten zijn alleen foto's of tekeningen bekend. Van een enkel exemplaar (aangegeven met een asterisk) is niet meer dan een beschrijving of een zeer slechte tekening bewaard gebleven.

De beker van Haldern-Wittenhorst is opgenomen hoewel de vindplaats ten westen van de Issel ligt. De beker sluit namelijk goed aan bij de NO-Nederlandse/NW-Duitse groep. De IJssel/Issel grens moet niet te star worden gehanteerd.

Aan de vondsten van Dötlingen-Neerstedt zal in 6.3.2. nader aandacht worden besteed, omdat deze tot nu toe fout geïnterpreteerd zijn. De versiering van de beker van Üffelsteden bestond 'aus Gruppen von jeweils zwei horizontalen Linien, auf dem ganzen Körper', die met 'einem feinen Zahnstock' zou zijn aangebracht. De beker van Venne lijkt een S-vormig profiel te hebben gehad, met brede gordels versiering op de hals en op het breedste deel van de buik, onderverdeeld in smalle zones door middel van horizontaal-omlopende lijnen. De beker van Surwold was 'ein Glockenbecher mit Zahnstockverzierung. Das Ziermuster war in waagerechte Zonen aufgeteilt. Der Becher war glänzend poliert und von rötlicher Farbe (Er ging durch die Kriegereignisse 1945 verloren).'

Bewust niet opgenomen is het kleine, met gepaarde vingerkneep-indrukken versierde potje van Selm, Kr. Unna (vroeger Kr. Lüdinghausen). Op basis van de door Albrecht (1934: 136–140, Abb. 19 en 23) beschreven ligging van dit potje als secundair ten opzichte van de dubbele greppel met WKD-aardewerk in de vulling, en gezien de meest waarschijnlijke archeologische toewijzing van de beide andere potten op Abb. 23 die uit vergelijkbare kuilen met uitgestrooide crematieresten komen, lijkt een datering in de late bronstijd (contra: Tackenberg, 1974) waarschijnlijk. Albrecht zelf dacht kennelijk aan een bekertje vergelijkbaar met het exemplaar uit grafheuvel III op de Radberg bij Hülsten. Ook Bantelmann (1982: Kat.Nr. 290) dacht aan een bekertje. Aan grafheuvel III op de Radberg bij Hülsten zal in 6.3.3. nog een herinterpretatie worden gewijd, omdat ik het niet eens ben met de interpretaties van Kroll (1938a en b) en Schumacher (2005) en ook mijn eerdere opmerking (Lanting, 1973: noot 3) deels wil corrigeren en verder uitwerken.

In totaal gaat het dus om bijna 90 bekers, dus slechts enkele meer dan in NO-Nederland bekend zijn. Naast genoemde vondsten van bekers of bekerfragmenten zullen ook enkele graven zonder bekers worden behandeld. Het betreft het hamergraf van Ostereistedt, Kr. Rotenburg/Hann., het graf met klokbekeermesje van Filsum, Kr. Leer (Schwarz, 1995), het graf met de pijlschachtslijpers in grafheuvel III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken, en vervolgens een vijftal graven met *Hocker*-silhouet die aan de Klokbekeercultuur kunnen worden toegeschreven, namelijk het steenkistgraf van Flögeln, Kr. Cuxhaven (Aust, 1958), het secundaire graf van de grafheuvel van Fallingbostel, Kr. Soltau-Fallingbostel waarvan het primaire graf een fraaie klokbeker bevatte (Strahl, 1990: Kat.Nr. 745), en drie graven in een grafheuvel III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken (Kroll, 1938 a en b; Schumacher, 2005). Voor de laatstgenoemde kan ook verwezen worden naar 6.3.3. Het graf van Ostereistedt zal nogmaals worden behandeld in 6.3.4.

6.3. Nadere beschouwing van een aantal vondsten

6.3.1. De grafheuvel van Wallhöfen, Kr. Osterholz (fig. 18)

Het onderzoek van de grafheuvel met klokbekeergraf van Wallhöfen in 1972 is kort daarna door de opgraver gepubliceerd (Deichmüller, 1974b). Bij deze publicatie moeten enkele kritische opmerkingen worden geplaatst met betrekking tot de 'greppels' rond het klokbekeergraf, en tot de ligging van de grote stenen P9 en P10 en bijbehorende houtskoolspreading P8 ten opzichte van de heuvel. De kritische opmerkingen zijn gemakkelijk te volgen wanneer de moeite genomen wordt het N-Z profiel over de heuvel (Deichmüller, 1974b: Abb. 7) op dezelfde schaal te brengen als de plattegrond (*ibid.*: Abb. 2), zodat het profiel direct vergeleken kan worden met die plattegrond (zoals gedaan in fig. 18).

Dan blijkt ten eerste, dat de heuvelvoet aan de noordzijde 1,5 à 2 m verder noordelijk lag dan op de plattegrond is aangegeven. Verder wordt direct duidelijk dat het ovale 'greppeltje' rond de grafkuil niets anders is dan in het vlak aangesneden humeus materiaal van het oude maaiveld. Hetzelfde blijkt ook te gelden voor het curieuze spiraalvormige greppelsysteem op enige afstand van de grafkuil. Alleen betreft het daar deels de humeuze laag die zich over de kernheuvel had gevormd, deels een flauwe depressie in het maaiveld onder de kernheuvel. De conclusie is dus duidelijk: van greppels rond het klokbekeergraf is geen sprake!

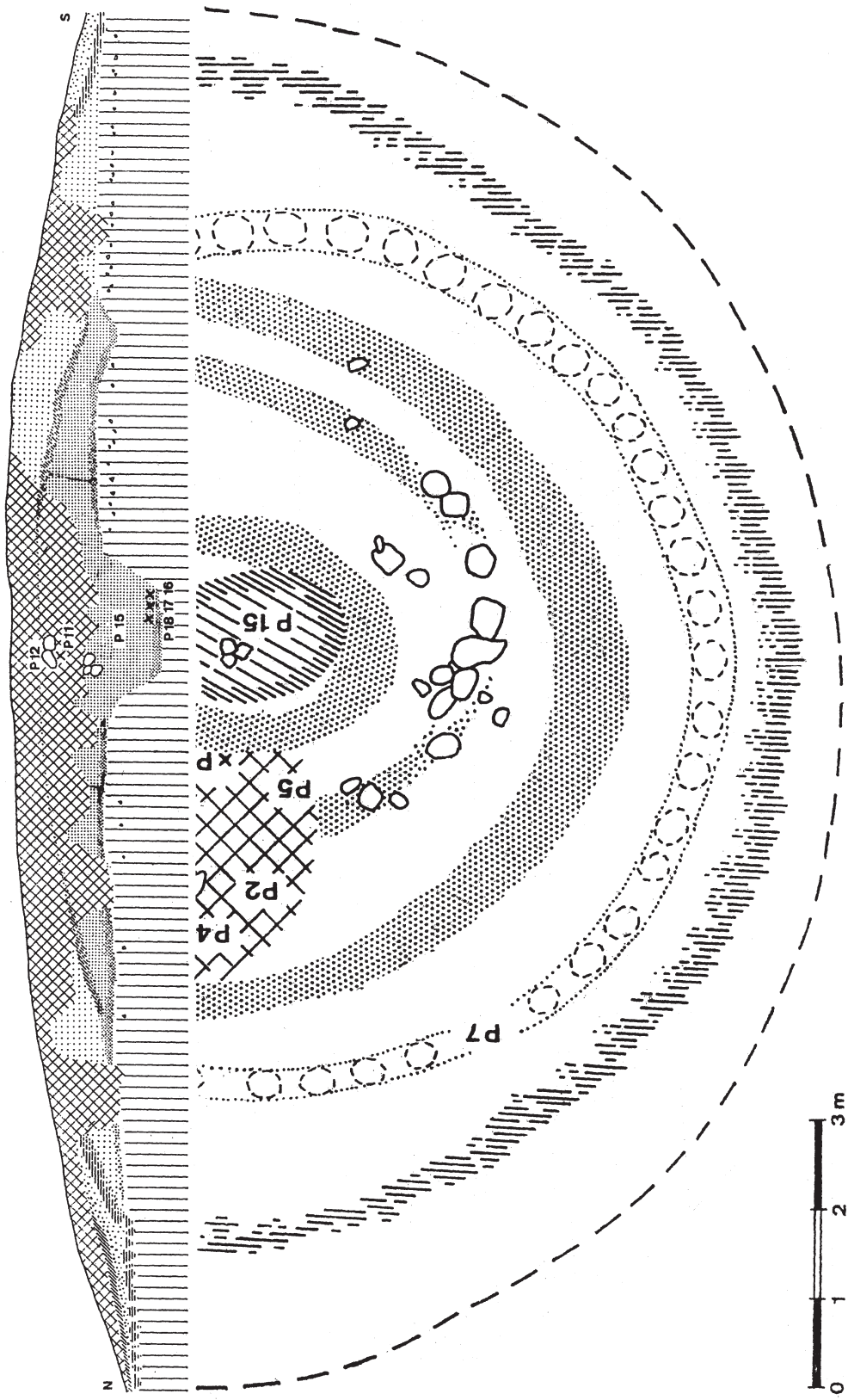

Fig. 18. Wallhöfen, Kr. Osterholz. Combinatie van de westelijke helft van de vlaktekening en het N-Z profiel, die duidelijk maakt dat de zgn. greppels in feite onregelmatigheden in de humuslaag onder de heuvel, resp. de voet van de kernheuvel waren. De vlaktekening is gecorrigeerd voor een tekentfout in de gepubliceerde versie, waar de voet van de heuvel aansluit op de plaats van de dagzomende oerbank (Naar: Deichmüller, 1974b: Abb. 2 en 7).

Bij de tweede periode van deze heuvel heeft een steenkraan gehoord, die grotendeels subrecent bleek te zijn uitgegraven. Van veel van deze stenen waren echter nog extractiekuilen aanwezig. De sporen van deze graverij zijn ook in het profiel goed herkenbaar, zoals blijkt wanneer men profiel en plattegrond combineert. In zijn opgravingsverslag meende Deichmüller de beide grote stenen P9 en P10 en de houtskool P8 die deels op P9 en deels er omheen lag, met deze steenkraan te moeten verbinden. Van der Waals en ik hebben in 1974 in Hannover de opgravingsdocumentatie bekeken, en met Dr. Deichmüller besproken. Wij kwamen tot de conclusie dat de liggende steen P9 in geen geval bij de steenkraan hoorde, maar in feite net onder het oude maaiveld onder de kernheuvel lag, en mogelijk daar van nature lag. De spreiding van de houtskoolvlek P8, en zijn ligging op het oude maaiveld pleiten sterk voor een depositie ter plaatse vóór het opwerpen van de kernheuvel (Lanting & Van der Waals, 1976: 41 sub Wallhöfen). Steen P10 zou inderdaad een restant van de steenkraan kunnen zijn geweest.

6.3.2. *De vondsten van Dötlingen-Neerstedt, Ldkr. Oldenburg*

In de zomer van 1933 werd bij Dötlingen-Neerstedt het restant van een grafheuvel onderzocht. De resultaten werden kort nadien al gepubliceerd (Schroller, 1933). Van de heuvel, die oorspronkelijk een diameter van ca. 20 m en een hoogte van ca. 1,3 m zal hebben gehad, stond bij aanvang van het onderzoek nog een NNW-ZZO gericht, min of meer rechthoekig stuk van 17 × 6 m. Vooral aan oost- en westzijde waren al flinke stukken van het heuvellichaam afgegraven. Het restant werd onderzocht met uitsparing van een H-vormig systeem van profieldammen: twee lange langs oost- en westzijde van het blok, en een korte haaks erop door het centrale deel. Twee doorlopende NNW-ZZO profielen werden getekend, evenals beide zijden van de korte profieldam. Van deze profielen is een aantal goede foto's in het opgravingsverslag opgenomen, wat voor de interpretatie van groot belang is, omdat de tekeningen van de profielen niet erg verhelderend zijn. In een horizontaal vlak werden alle stenen in het heuvellichaam, een aantal houtskoolbandjes, en de vondsten met vondstnummer geprojecteerd. In het opgravingsverslag is een volledige vondstenlijst met aanduiding van de plaats in de heuvel en de hoogte ten opzichte van een aangenomen nulniveau opgenomen.

Dankzij de opgravingsfoto's kan vastgesteld worden dat het nulniveau ongeveer samenvalt met het oude maaiveld onder de heuvel. De meeste vondsten

kwamen verspreid in het heuvellichaam tevoorschijn. Zo lag de polsbeschermer oostelijk van het oostelijke lengteprofiel, 32 cm boven het nulniveau en lag de pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken ongeveer 6 m zuidelijker tegen de binnenzijde van de zelfde profieldam, 54 cm boven het nulniveau. Van de bekerscherven (van drie klokbekers en één late Enkelgrafbeker) zijn de vindplaatsen niet zonder meer te reconstrueren, bij gebrek aan de oorspronkelijks vondstnummers van iedere scherf. Maar afgaand op de vermelding *verzierde Tonscherbe(n)* in de vondstenlijst wordt duidelijk dat ook deze verspreid lagen, en op zeer verschillende hoogtes. Helaas zijn in de vlaktekening geen verstoringen aangegeven, maar aangenomen mag worden dat sommige, zo niet alle, onder het nulniveau liggende scherven in verstoorde grond lagen.

Interessant is dat zeven complete of fragmentaire kleine discussvormige barnsteenkralen met centrale doorboring en een beschadigde, platte, halvemaanvormige barnsteenhanger met V-vormige doorboring in de smalle rechte zijde (vdrs. 19 en 20) wel bij elkaar gevonden werden in het centrum van het heuvelrestant, op een hoogte van 35 cm boven het nulniveau. Kennelijk gaat het bij deze kralen en hanger om een ongestoorde grafgift, hoewel een bijbehorende grafkuil niet werd gezien. De hoogte maakt duidelijk dat het een secundair graf moet zijn geweest. Een primaire grafkuil werd overigens ook niet waargenomen.

Schroller (1933) meende dat de scherf van de late Enkelgrafbeker het restant van een primaire bijzetting was, waartoe ook barnsteenkralen en -hanger zouden hebben behoord. Van de barnsteenhanger zijn echter tegenhangers bekend uit grafvondsten uit het begin van de midden-bronstijd in Denemarken, bijv. in Skødegård-Høghøj, Ribe Amt (Hachmann, 1957: Taf. 10:10–17) en Troelstrup, Århus Amt (*ibid.*: Taf. 12:20–21). De klokbekerscherven, polsbeschermer en pijlpunt zag hij als resten van nabijzettingen. Deze interpretatie kan echter niet juist zijn. Gezien de ligging van de bekerscherven, de polsbeschermer en de pijlpunt is het uitgesloten, dat deze uit een graf of meerdere graven in deze heuvel afkomstig kunnen zijn. Eventueel zou men kunnen denken aan de resten van een grafvondst die verspit werd bij het graven van het zand waarvan de heuvel werd opgeworpen. Maar zo'n verklaring lijkt me onwaarschijnlijk. Ik ga ervan uit dat bekerscherven, polsbeschermer en pijlpunt (beide beschadigd!) nederzettingsafval zijn, evenals de vuursteenafslagen die bij de opgraving werden geborgen. Kortom: er is weinig reden om in Dötlingen-Neerstedt te denken aan een klokbekergrafvondst met beker, polsbeschermer, pijlpunt en barnsteen, zoals ook Fansa (2002: Abb. 85) nu deed.

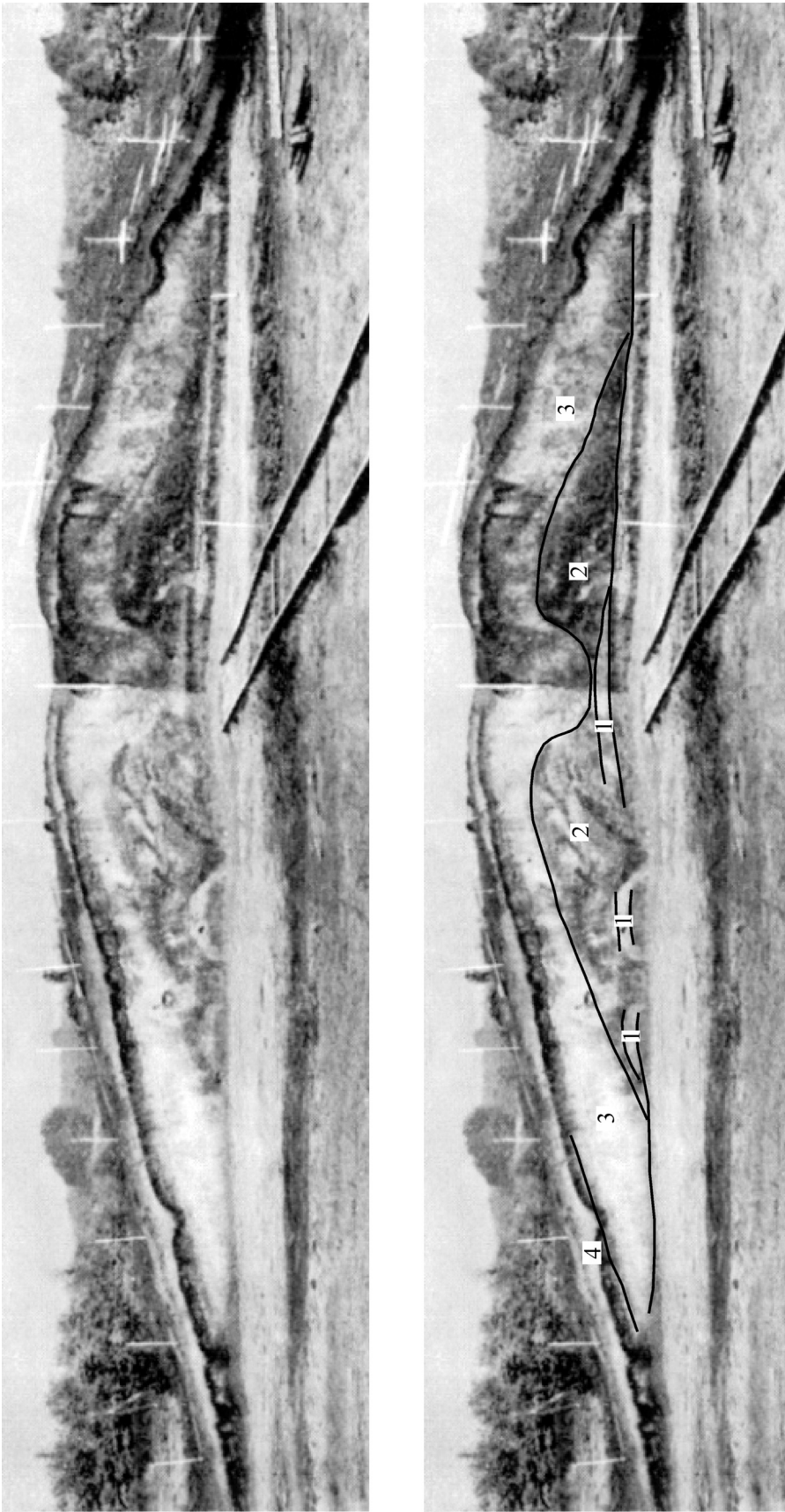

Fig. 19. Tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken. Boven: foto van het ZO-kwadrant (Naar: Kroll, 1938b: Taf. 14:4); onder: zelfde foto met daarop aangegeven de vier perioden die volgens mij in deze heuvel herkenbaar zijn. In het centrum is het graf behorend bij periode 3 duidelijk herkenbaar (niet te verwarren met de niet-geaccenteerde, maar goed zichtbare recente vergraving).

6.3.3. *Tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken (fig. 19)*

Tussen 1926 en 1936 onderzocht het Ruhrlandsmuseum in Essen het urnenveld en vier grafheuvels op de Radberg bij Hülsten. De leiding was in handen van de directeur van het museum, E. Kahrs, maar de opgravingen werden in de praktijk uitgevoerd door A. Thamm, en in de laatste twee seizoenen door H. Kroll, medewerkers van het museum met opgravingservaring. De publicatie werd ook aan Kroll toevertrouwd (Schumacher, 2005: 11). In WO II ging de opgravingsdocumentatie grotendeels verloren, met uitzondering van de foto's. De vondsten overleefden de oorlog wel, maar naderhand gingen verschillende als *Bodenpräparate* geborgen vondsten alsnog verloren bij verhuizingen (Schumacher, 2005: 11). Ook de bronzen armspiraal uit graf 5 van tumulus III bestaat niet meer (*ibid.*: 18). Onlangs heeft Schumacher (2005) de opgravingen opnieuw bewerkt, op basis van enkele korte mededelingen van Kahrs (1930; 1932) en van de publicaties van Kroll (1938a en b), en van het vondstmateriaal. In dit verband is alleen heuvel III van belang. Uit de korte mededelingen van Kahrs (1930; 1932) blijkt dat heuvel III in 1930 moet zijn opgegraven, maar wie de opgraver was, is niet duidelijk. Tussen de beide opgravingsverslagen van Kroll bestaan geen wezenlijke verschillen, zodat ik verder kan verwijzen naar de *Germania*-publicatie (Kroll, 1938b).

Van groot belang is het vaststellen wat de primaire bijzetting(en) van heuvel III is (zijn) geweest. Uit de publicatie van Kroll (1938b) blijkt, dat op het oude maaiveld naast graf 5, dat door hem als het primaire graf werd beschouwd, resten van 'houten vaatwerk', twee pijlschachtstrekken, een klopsteen en vuurstenen werktuigen (vdnr. 5 a, b en c) lagen. Die ligging op het oude maaiveld is ook aangeduid in de profieltekening (Kroll, 1938b: Abb. 5). En in het onderschrift van de foto die deze vondsten deels toont (Kroll, 1938b: Taf. 14:1) wordt uitdrukkelijk gesproken van '*Pfeilstrecker und Feuersteingeräte bei Grabschacht 5*'. De foto bevestigt dat trouwens, toont namelijk een blik uit het NNO, met houtresten 5a, pijlschachtstrijpers, klopsteen en vuursteen, liggend vóór de midden-westprofiel dam (waarin de grafkuil herkenbaar is aan de infiltratieaders, links op de foto). Volgens Kroll (1938b: 83–84) was graf 5 60 cm ingediept in de ondergrond. Op de bodem werd een lijksilhouet gevonden, met opgetrokken knieën op de rechterzijde liggend, hoofd naar het westen. Resten van hout waren op een voormalige bekisting. Voor de borst van de dode werd een bronzen armspiraal (zie toelichting

Schumacher, 2005: 18) gevonden, tussen resten van hout en berkenbast, mogelijk van het doosje waarin deze spiraal was verpakt. Vreemd genoeg suggereert Schumacher (2005) dat de vondsten 5a, 5b en 5c in graf 5 werden ontdekt. Op pagina 18 spreekt hij over '*im Zentralgrab*' en op pagina 20 over '*im Grab*'. Het detail van graf 5 in de door hem gepubliceerde plattegrond van heuvel III (Schumacher, 2005: Abb. 3) suggereert hetzelfde. Maar er kan geen twijfel aan zijn dat de vondsten 5a, 5b en 5c op het oude maaiveld *naast* graf 5 lagen. Aangezien het niet gebruikelijk is in NW continentaal Europa dat grafgraven op het maaiveld naast de kuil werden gedeponerd, niet in het late Neolithicum en evenmin in de brons-tijd, gaat het bij de vondstnummers 5a, 5b en 5c dus om een graf op het niveau van het oude maaiveld, of hooguit enkele centimeters ingediept. En anders dan Kroll (1938b: 84–85) denk ik niet aan resten van houten vaatwerk, maar aan resten van een bekisting, zoals de vlaktekening ook sterk suggereert (Kroll, 1938b: Abb. 5). Pijlschachtstrijpers, klopsteen en vuurstenen werktuigen zijn de grafgraven die in dit graf lagen.

Er zijn in het centrum van de heuvel dus twee graven, die ik beide aan de Klokbekercultuur wil toeschrijven, de één (5 a,b,c) op basis van de grafgraven, de ander (5) op grond van de oriëntering en lijksilhouet. Met dit laatste herroep ik dus mijn eerdere uitspraak dat het bij graf 5 om het graf van de heuvelophoging met dubbele dichtgestelde paalkrans zou gaan (Lanting, 1973: 306–307, noot 3). Ik was toen te gefocust op het vinden van gehurkte lijksilhouetten uit de midden-brons-tijd. Wel heb ik destijds al gewezen op de eigen status van vondsten 5a,b,c als graf. Twee graven in het centrum doet vermoeden dat er ook twee bijbehorende ophogingen in het heuvellichaam aanwezig zijn. Weliswaar zijn twee gelijktijdige primaire graven bij de Klokbekercultuur niet helemaal onbekend, maar bij een dergelijk verschil in diepte van twee pal naast elkaar gelegen grafkuilen is dat niet de meest voor de hand liggende verklaring. Bestudering van de beide foto's die de profielen in het ZO-kwadrant tonen (Kroll, 1938b: Taf. 14:4 en Taf. 15:1) biedt een oplossing. Die foto's (fig. 19) laten zien, dat in het centrum van de heuvel een dunne laag licht-gekleurd zand op het goed-herkenbare oude maaiveld ligt. In het M-O profiel gaat het om een snel uitwiggende laag, die hooguit 2–2,5 m ten oosten van het middelpunt reikt, in het M-Z profiel om een laag die kennelijk nog zuidelijk van graf 6 zichtbaar is, en die dus minstens tot 4 m ten zuiden van het middelpunt reikt. Het is heel verleidelijk om hierin een laag primair heuveltje te zien, dat over graf 5a,b,c werd opgeworpen. Als het bij graf 5 had behoord, dan had

dit heuveltje veel verder oostelijk moeten reiken. De voet van dit primaire heuveltje lijkt min of meer te worden aangeduid door de resten vergaan hout die Kroll (1938b: Abb. 5:15) in het vlak aangeeft, al zie ik daarin geen resten van een randstructuur.

Als deze verklaring juist is, dan moet graf 5 het secundaire hoofdgraf zijn geweest. De bijbehorende ophoging is kennelijk de in de profielfoto's goed herkenbare laag donker zand met plaggen, die volgens Kroll (1938b: Abb. 15:18) graf 5 inderdaad min of meer als middelpunt heeft. Het voordeel van deze verklaring is, dat hij duidelijk maakt, waarom bij graf 5a,b,c geen insteek door de plaggenophoging heen aanwezig is, wat het geval had moeten zijn, indien dit graf jonger was geweest dan graf 5. Die insteek had bovendien niet gemist kunnen worden, omdat een van de profielen min of meer diagonaal over het graf loopt. Graf 5 moet op grond van de ligging van het lijksilhouet –met opgetrokken knieën op de rechterzijde en het hoofd naar het westen– beschouwd worden als het graf van een vrouw.

Ik ben het met Schumacher (2005: 20) eens wanneer hij de pijlschachtstrekken etc. van graf 5a,b,c beschouwt als grafgiften voor een man. Hij gaat echter in de fout, wanneer hij de gehurkte bijzettingen op de rechterzijde en hoofd naar het westen in de graven 5, 6 en 7 aan mannen wil toeschrijven, onder verwijzing naar mannengraven van de Enkelgrafcultuur. Geen van de vondsten uit heuvel III heeft Enkelgrafconnecties, en de pijlschachtstrekken al helemaal niet. Nog vreemder wordt het als hij vervolgens een tegenspraak ziet tussen de ligging van het lijksilhouet in graf 5, duidend op een man, en de bijgave van een bronzen spiraal, die volgens hem op een vrouw zou wijzen, met verwijzing naar midden-bronstijdgraven in Hessen, waar de centrale graven in paalkransheuvels die van mannen waren. Maar in Hülsten hoort de paalkrans niet bij het graf met de bronzen armspiraal! Het gaat in Hülsten bij graven 5a,b,c en 5 uiteraard om klokbekegraven, en die hebben hun eigen regels wat betreft ligging van doden (zie 4.1.). Bovendien kennen we wel degelijk een bronzen spiraal uit klokbekecontext, namelijk uit de rijke grafvondst van Odoorn (cat.nr. a 27). Overigens moeten we in Odoorn wel degelijk rekening houden met de bijzetting van een man, gezien de tongdolk in hetzelfde graf. Maar dat sluit bijzetting van een vrouw in graf 5 van tumulus III op de Radberg natuurlijk niet uit.

Later zijn in de zuidelijke helft van de heuvel de graven 6 en 7 gegraven. Dat graf 6 secundair is, blijkt uit de profielfoto's (Kroll, 1938b: Taf. 14:4 en Taf. 15:1; hier fig. 19), maar kennelijk geldt dat ook voor graf 7 (Kroll, 1938b: 83). In beide graven werden

lijksilhouetten aangetroffen van doden die met opgetrokken knieën liggend op de rechterzijde en met het hoofd naar het westen waren begraven (voor graf 6 zie Kroll, 1938b: Taf. 14:2). De oriëntering van deze graven (ZW-NO, resp. NW-ZO) is van minder belang, omdat het nabijzettingen zijn. De ligging op de rechterzijde suggereert dat het vrouwengraven waren. Bij graf 7 werd een ronde kuil in de ondergrond ontdekt, die tot 60 cm onder het oude maaiveld reikte, en waarin een klein, met vingerknepen versierd bekertje (Kroll, 1938b: Taf. 15:4, Nr. 3) werd aangetroffen, staande op een laag vergaan hout. Of deze kuil ouder is dan de kernheuvel, bij de aanleg van de kernheuvel bij de voet werd ingegraven, of een nabijzetting door plaggenophoging van periode 2 was, is niet na te gaan. Overigens sluiten de afmetingen van de kuil niet uit dat het om het grafje van een klein kind ging.

De verdere geschiedenis van de heuvel is evenmin volledig duidelijk. Er is een geelzandige ophoging, die als periode 3 kan worden bestempeld. Het bijbehorende graf is door de opgravers niet herkend, maar was vrijwel zeker de depressie in de top van de plaggenophoging periode 2, die Kroll (1938b: 83) wel noemt, maar als instortingsverschijnsel boven grafkuil 5 ziet. Dat bij deze geelzandige ophoging ook de dubbele, dichtgestelde paalkrans hoort is niet waarschijnlijk. Het feit dat deze paalkrans alleen aan de westzijde van de heuvel min of meer volledig aanwezig was in de vorm van paalgaten die tot in het opgravingsvlak reikten, doet vermoeden dat de paalkrans aan de oostzijde door een ophogingslaag werd ingegraven, en dat daardoor slechts in een klein aantal gevallen de paalgaten zo diep waren, dat ze in het opgravingsvlak nog aanwezig waren. Die ophogingslaag kan eigenlijk alleen maar de geelzandige ophoging periode 3 zijn geweest. Dat houdt dus in dat de paalkrans een vierde periode vertegenwoordigt, zonder herkenbare bijbehorende ophogingslaag. Mogelijk was deze zeer dun, en was deze grotendeels opgenomen in het podzolprofiel dat zich over heuvel III had gevormd. Een aanwijzing is mogelijk te vinden in de foto van het ZO-kwadrant, die door Kroll (1938b: Taf. 14:4; zie ook fig. 19) is afgebeeld. Daarop is in het M-Z profiel, vlak bij de voet van de heuvel, een dunne humeuze band zichtbaar, net onder de infiltratiezone /oerbank van het podzolprofiel. Hogerop verdwijnt deze humeuze band in dit podzolprofiel. Als de paalkrans bij een vierde periode hoort, dan heeft de geelzandige ophoging geen randstructuur gehad. Op basis van Nederlandse gegevens over randstructuren zou dat een datering in de vroege bronstijd, of in het begin van de midden-bronstijd inhouden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 154 en 157). Een graf dat bij periode 4 hoort is niet gevonden,

maar het centrum van de heuvel vertoonde een recente ingraving (Kroll, 1938b: Abb. 5) en het is niet onmogelijk dat een grafje daardoor verspit is.

Bij de periodes 3 en 4 hoort een aantal nabijzettingen, o.a. graf 10, en waarschijnlijk ook de graven 8 en 9. Verder moet ook crematiebijzetting Nr. 2 aan deze periodes worden toegeschreven. De crematieresten werden aangetroffen onder een omgekeerd potje (Kroll, 1938b: Taf. 4, Nr. 2), dat ongetwijfeld in de midden-bronstijd thuishoort. De twee rijen vingertopindrukken kunnen als een Drakenstein-invloed worden beschouwd. In geen geval gaat het om een beker-tje. Ook pot 12 (Kroll, 1938b: Taf. 15:4, Nr. 1) is geen bekertje, maar een onmiskenbaar midden-bronstijdpotje. Enkele 'losse' crematies zouden ook nog in de midden-bronstijd kunnen thuishoren, maar een datering in de late bronstijd mag niet uitgesloten worden. Dat laatste geldt zeker voor urn Nr. 1, die bovenin de heuvel werd gevonden (Schumacher, 2005: Taf. 3:5).

6.3.4. *Het graf met hamer en Scandinavische vuursteendolk van Ostereistedt (fig. 20)*

In 1928 publiceerde Sprockhoff in een artikel over opgravingen in het graafschap Hoya ook de resultaten van

onderzoek in een viertal grafheuvels bij Ostereistedt door een zekere Dr. Bunte uit Hannover (Sprockhoff, 1928: 31–35). Alleen heuvel I is in dit verband van belang, omdat daar in een steenkist resten van een gehurkt liggend skelet, een hamer van het type Emmen, een Scandinavische vuurstenen dolk van type I, een geretoucheerde vuursteenafslag en de gevestplaat van een klein bronzen dolkje met drie nietgaten werden gevonden. Ik heb deze grafvondst genoemd en afgebeeld in een eerdere publicatie (Lanting, 1973: 299 en fig. 39b). Naderhand heb ik in het Landesmuseum (LM) in Hannover kunnen vaststellen, dat de hamer langer is dan uit Sprockhoff (1928: Taf. X) blijkt. De hamer is daar namelijk niet op de helft van de ware grootte afgebeeld, maar op één derde, net als de vuurstenen dolk.

Ik kende ook de beschrijving van heuvel en vondsten door Müller-Brauel (1926), aangezien deze in 1933 de ingebonden jaargangen 1924–1929 van *Der Sonntag*, een zondagsbijlage van de *Zevener Zeitung*, aan het Biologisch-Archaologisch Instituut heeft geschonken. In *Der Sonntag* schreef Müller-Brauel bijdragen over archeologische vondsten en opgravingen in de Kreis Zeven. Ik meende geen wezenlijke verschillen te zien tussen Sprockhoff (1928) en

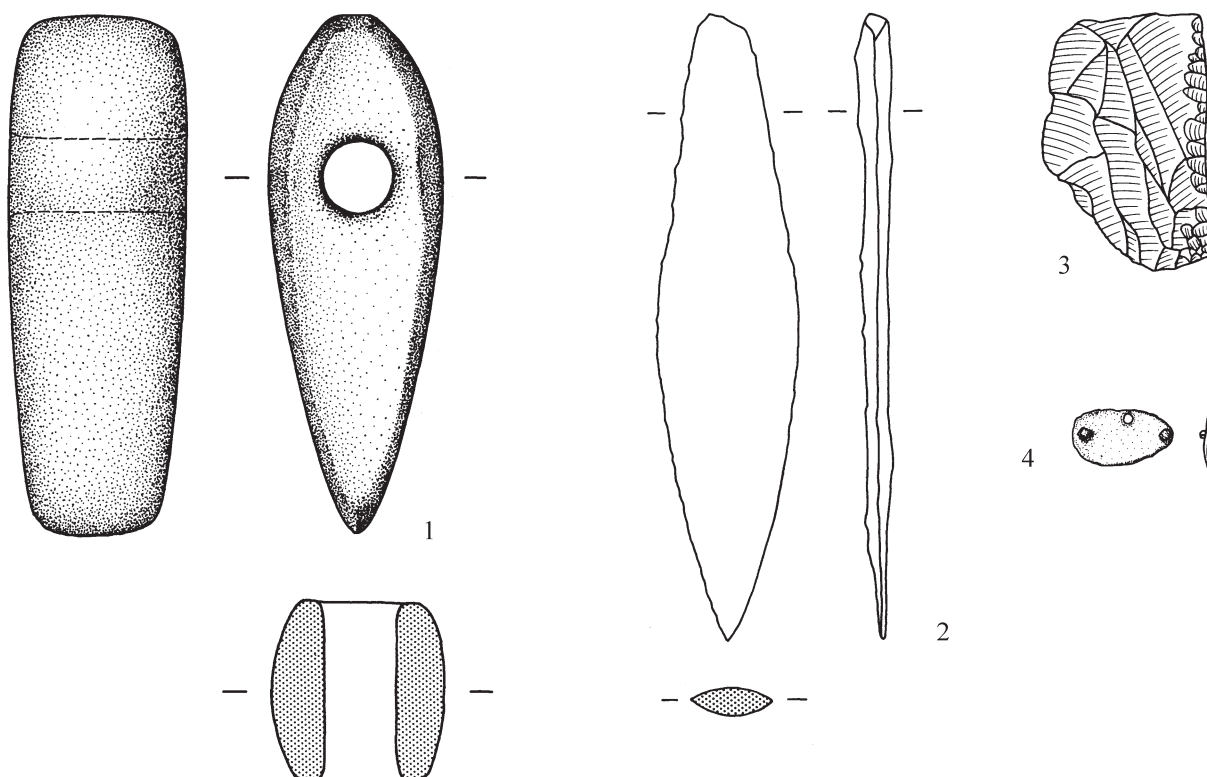

Fig. 20. De grafgiften uit de steenkist van Ostereistedt, Ldkr. Rotenburg (Naar: Strahl, 1990: Taf. 49). Schaal 1:2.

Müller-Brauel (1926) wat betreft heuvel I, en vooral wat betreft de genoemde vondstassociatie, en was dan ook verbaasd dat Strahl (1990, Tl 2: 133–134) die verschillen opblies tot grote tegenstellingen, en dat hij (Strahl, 1990, Tl. 1: 218) zelfs aan de vondstassociatie twijfelde. Het lijkt me daarom goed om Sprockhoff en Müller-Brauel nog eens te vergelijken, wat betreft de steenkist en de vondsten. Aan de verschillen betreffende afmetingen van steenkist, deksteen, steenkrans, diameter van de heuvel etc. zal ik verder geen aandacht besteden, temeer omdat ik niet weet welke opgravingsdocumentatie van de hand van Müller-Brauel nog bestaat naast zijn in 1926 gepubliceerde beschrijving.

Zowel volgens Sprockhoff als volgens Müller-Brauel bestond de steenkist uit vier zijstenen en een deksteen. Sprockhoff schreef dat van de zijstenen de platte zijden naar binnen waren gekeerd. Over een geplaveide bodem spreekt geen van beiden; deze is dus kennelijk niet aanwezig geweest. Volgens Sprockhoff was de oriëntering van de kist NO-ZW, volgens Müller-Brauel ONO-WZW. Beide schrijvers zijn het er over eens, dat in de steenkist resten van slechts één dode werden gevonden, die liggend met opgetrokken knieën was begraven. Over de kwaliteit van de resten verschillen de meningen. Sprockhoff schrijft dat slechts de tanden en resten van de lange beenderen aanwezig waren, genoeg echter om de gehurkte ligging op de rechterzijde duidelijk te maken. Hij vergeet echter te vermelden aan welke zijde van de kist de tanden werden gevonden! Müller-Brauel spreekt over zeer goed bewaarde resten, noemt ook de slaaphouding, maar vergeet eveneens oriëntering en zijligging te noemen. De kwaliteit van de botten kan echter niet zo goed zijn geweest, aangezien hij ook vermeldt, dat ze volledig uiteenvielen toen ze gelicht werden. In de lokale zandgrond was goede conservering ook niet te verwachten.

Wat betreft de grafgraven zijn beide schrijvers het echter volledig eens. Beiden vermelden de hamer, de vuurstenen dolk van 16,5 cm lengte, de hamer, het fragment brons met de nietgaten en nieten, en de gere toucheerde vuursteenafslag (fig. 20). Müller-Brauel vermeldt bovendien de lengte van 14 cm van de hamer, en de lengte van 6,6 en breedte van 4,3 cm van de afslag. Van het bronsfragment vermoedt hij, dat het een gordelbeslag was, hetgeen volgens hem bevestigd wordt door de ligging van het fragment bij het skelet. Waarom Strahl (1990, Tl. 2: 133) schrijft dat de ligging niet bekend is, en waarom hij zelfs *'in der Kiste?'* schrijft, is me een raadsel. Dat geldt ook voor zijn twijfel aan de ligging in de kist van de gere toucheerde afslag. Volgens Sprockhoff lag de hamer

oberhalb der Stirn, dus net boven en voor de schedel, maar daar hebben we niet veel aan, omdat noch de ligging van het skelet, noch de ligging van de hamer op de tekening werd aangegeven. De dolk lag volgens hem bij de knie.

Van deze vier voorwerpen zijn tijdens de oorlog twee verdwenen; alleen de hamer en het bronsfragment zijn in het LM Hannover nog aanwezig. Van de vuurstenen dolk is in het inventarisboek een omtrektekening op de helft van de ware grootte aanwezig. Deze tekening toont een dolk met een lengte van 16,5 cm. Strahl (1990, Tl. 3: Taf. 49:3) beeldt ook het zijaanzicht en de doorsnede van het greepgedeelte af, zoals getekend door Roland Schroeder. Dat is van belang, want deze tonen aan dat het om een Scandinavische dolk van type I gaat. Strahl (1990, Tl. 2: 134) twijfelt aan de herkomst van de dolk uit de steenkist, omdat in de *Ortsakten* van het *Institut für Denkmalpflege* in Hannover onder 'Godenstedt' een tekening van een dolk uit de verzameling-Bünthe bewaard wordt, die duidelijk identiek is aan het door Sprockhoff en het inventarisboek van het LM Hannover afgebeelde exemplaar. Hij denkt dus aan een verwisseling tijdens inventarisatie of bewerking door Sprockhoff. Hij vergeet echter dat Müller-Brauel ook een dolk van 16,5 cm lengte als grafvondst noemt. Müller-Brauel kreeg zijn informatie rechtstreeks van Dr. Bünthe, voordat deze zijn verzameling in 1928 aan het LM Hannover verkocht (zie Müller-Brauel, 1926; Sprockhoff, 1928: 31). Kortom, er zijn volgens mij geen overtuigende argumenten die tegen de associatie van de vier door Sprockhoff en Müller-Brauel genoemde grafgraven pleiten.

Bij het fragment met de drie nietgaten, waarin in twee gevallen nog nieten aanwezig zijn, kan alleen maar gedacht worden aan de gevestplaat van een klein dolkje. Aan een gordelhaak of iets dergelijks hoeft niet gedacht te worden. De steenkist van Ostereistedt, heuvel I bevat dus een zeer interessante en chronologisch zeer waardevolle combinatie van artefacten. Dat over de grootte van de heuvel, de diameter van de steenkist, etc. discussie mogelijk is, doet daar niets aan af. Wel twijfel ik aan de door Sprockhoff vermelde ligging van de dode op de rechterzijde. Aangezien het hier om het graf van een man gaat, is ligging op de linkerzijde haast een vanzelfsprekendheid. Wellicht is simpelweg sprake van een verschrijving. Zelfs Van Giffen (1930: 49) zag kans de ligging van het in situ gecremeerde skelet in het secundaire hoofdgraf van de Ketenberg bij Eext als 'op de rechterzijde' te beschrijven, hoewel de bijbehorende opgravingsplattegrond duidelijk ligging op de linkerzijde aangeeft (Van Giffen, 1930: 49, resp. afb. 32:d). Gezien het aantal grafgraven, en de cu-

rieuze aanwezigheid van zowel een vuurstenen dolk, als een bronzen dolkje, zou men overigens ook nog kunnen denken aan een dubbelgraf, en zou de aanwezigheid van resten van twee skeletten tot verwarring hebben geleid.

Opmerkelijk is dat Müller-Brauel niets zegt over de door Strahl (1990, Tl. 2: 133) vermelde vondsten in de losse grond uit deze heuvel die, terwijl die toch door Müller-Brauel al in 1913 zouden zijn opgeraapt. Ik waag daarom te betwijfelen dat die uit deze heuvel afkomstig zijn.

De beste parallel van de steenkist van Ostereistedt is die van Flögeln, ca. 50 km ten NW van Ostereistedt (Aust, 1958), zelfs al zijn er verschillen. De steenkist van Flögeln was vervaardigd van steenplaten voor het opgaande werk, en een onregelmatig gevormde kei met platte (onder)zijde als deksteen. De kist mat intern $1,45 \times 0,94$ m, en reikte 0,52 m boven de geplaveide vloer. Deze bestond uit een rechthoekige steenplaat van $1,1 \times 0,6$ m en veldkeien in de resterende hiaten. De kist was NW-ZO gericht, en was ca. 0,5 m ingegraven in de ondergrond. De kist was omringd met een krans van veldkeien op korte afstand, en met een krans van grote stenen op grotere afstand. In de kist werd een lijksilhouet waargenomen van een dode die met opgetrokken knieën liggend op de linkerzijde en met het hoofd naar het ZO was bijgezet. Grafgiften werden niet aangetroffen.

6.4. Typologie van de NW-Duitse klokbekers

Over de typologie van de NW-Duitse klokbekers kunnen we kort zijn, met verwijzing enerzijds naar 3.2, waar de typologische ontwikkeling van NO-Nederlandse klokbekers wordt beschreven, en naar figuur 21 anderzijds, die alle bekera en grotere fragmenten toont. In 2.9. is al gewezen op de vroege klokbekers in het gebied ten oosten van de Weser die geen versiering beneden de breedste omvang van de buik hebben en die wat dat betreft doen denken aan Enkelgrafbekers. Ook bij een aantal latere klokbekers in hetzelfde gebied komt een dergelijke versieringsindeling voor, bijv. bij die van Damlos, Kr. Ostholstein, Penzin, Kr. Güstrow, Zickhusen, Kr. Nordwestmecklenburg, Bruchtorf, Kr. Uelzen H4 en Celle-Klein Hehlen.

Het is duidelijk dat in NW-Duitsland bekera die aan de NO-Nederlandse fasen 1 en 2 kunnen worden toegeschreven dominant zijn. Duidelijker dan in NO-Nederland komen vanaf het begin bekera voor met zones bestaande uit horizontaal-omlijnde touwindrukken (Essen, Kr. Cloppenburg; Stühren, Kr. Diepholz). Daaruit ontwikkelden zich bekera met horizontaal-omlopende en met kerfspatel aan-

gebrachte lijnen, al dan niet in zones. Twee bekera die zigzagmotief als zonebegeleidend element tonen, namelijk één van de bekera van Ostenwalde, Kr. Emsland (Tempel, 1978: Taf. 5b Nr. 6) en de beker van Collinghorst, Kr. Leer, wil ik desondanks tot fase 2 rekenen. Tot fase 3 behoren in ieder geval de beker uit Grohn, Land Bremen, graf 2 (Brandt, 1989: Abb. 4) en de beker van Dötlingen-Busch, Kr. Oldenburg (Pätzold, 1959). Bekera van de fasen 4 en 5 zijn eveneens schaars. Ik zou alleen de bekera van Celle-Klein Hehlen, Kr. Celle, van Hahnenknoop, Kr. Cuxhaven, van Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt (graf met kringgreppel F146), van Hunte 1, Ldkr. Diepholz en Haldern-Wittenhorst, Kr. Wesel tot fase 4 willen rekenen. De bekertjes van Getelo, Kr. Gr. Benteim en van Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt (F160) lijken in een aantal opzichten op de bekertjes van Rolder Veld (cat.nr. c 12) die ik (zie 4.2.) tot fase 5 heb gerekend.

Een klein aantal bekera valt buiten de geschetste typologische ontwikkeling. Dat hoeft niet te verbazen, want dat is in NO-Nederland ook het geval. In NW-Duitsland gaat het om de bekera van Frelsdorf, Kr. Cuxhaven en uit het secundaire graf van tumulus 1 bij Stühren, Kr. Diepholz. Verder zijn ook in NW-Duitsland bekera bekend die verwant zijn aan, of gemodelleerd naar Veluwe klokbekera. Het betreft de bekera van Logabirum, Kr. Leer, Getelo, Kr. Gr. Benteim, Stühr, Kr. Diepholz, Freschluneberg, Kr. Cuxhaven (2 stuks), het in het Ostfriesische Gattje opgeviste fragment (zeker geen maritieme beker, zoals Schwarz (1995: 70) denkt!), en de beker van Flögeln, Kr. Cuxhaven. De bekera van Stühr en Flögeln lijken op kleine halspotbekera, en hebben goede tegenhangers in Midden-Nederland. De vindplaats van het opgeviste fragment uit het Ostfriesische Gattje (d.i. de hoofdgeul van de Eems tussen het Paapzand bij Delfzijl en Ostfriesland, in het Nederlands het Oostfriesse Gaatje geheten) is zeer interessant. De dichtstbijzijnde overblijfselen van de Klokbekercultuur, o.a. een typische pijlpunt, zijn namelijk bekend uit hunebedje G5 onder de terp van Heveskesklooster bij Delfzijl. Het grote bekerfragment van Hunte 1 (Kossian, 2007: Taf.44:49/4103) is volgens mij niet aan Veluwe klokbekera verwant, zoals Kossian wil, maar behoort tot de jongere NO-Nederlandse/NW Duitse klokbekera, waarschijnlijk van fase 4.

In het noordoostelijk randgebied van de NW-Duitse klokbekergroep komen enkele bekera voor met motieven die elders in NW-Duitsland, of in NO-Nederland niet optreden. Tot deze groep reken ik de beker met een zone bestaande uit gevulde rhomben tussen twee horizontale lijnen, afkomstig uit een nederzettingsvondst

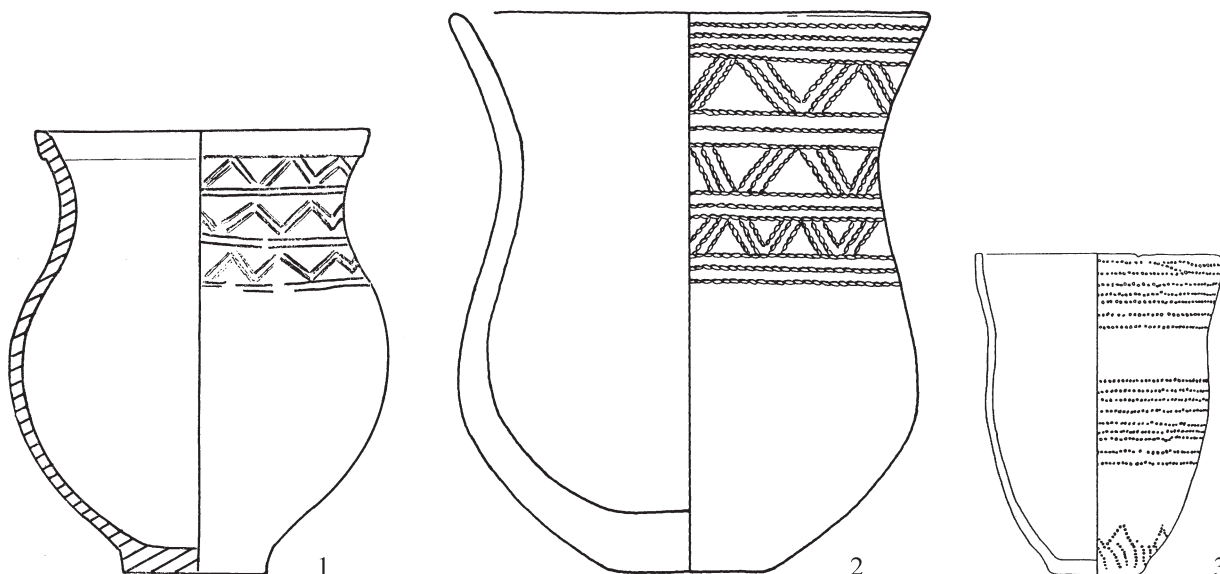

Fig. 22. Late *Schnurkeramik* en vroege wikkeldraadbeaker uit NW-Duitsland. Schaal 1:3. 1. Luttum, Kr. Verden (Naar: Schünemann, 1974: Abb. 5); 2. Ohlendorf, Kr. Harburg (Naar: Strahl, 1990: Taf. 26:4); 3. Westerholt-Terheide, Kr. Wittmund (Naar: Schwarz, 1995: Abb. 25:10).

bij Bad Oldesloe, Kr. Stormarn (Schwabedissen, 1958: Abb. 5:1; Hingst, 1959: Taf. 15:8). Exacte parallellen in NO-Nederland of NW-Duitsland ken ik niet, maar verwant is in ieder geval een scherf met 'blanco rhomben op een gearceerde achtergrond' van Hamburg-Boberg (Schwantes, 1936: Taf. 4:3; Struve, 1955: Taf. 22:24), terwijl er ook een relatie lijkt te zijn met de klokbeaker van Klein-Görnow, Kr. Parchim in het westen van Mecklenburg-Vorpommern (Jacobs, 1999: Taf. 9:5). Voor de gevulde rhomben op blanco achtergrond is een parallel bekend uit Ludéřov, Bez. Olomouc, Moravië (Hajek, 1966: Abb. 6:3). Voor de blanco rhomben op gearceerde achtergrond zijn tegenhangers bekend uit o.a. de *Objekte* I en II van Předmosti, Bez. Přeřov, Moravië (*ibid.*: Abb. 2:4 en 3:4), uit Marktbergel, Ldkr. Neustadt a.d. Aisch-Bad Windsheim in NW-Bayern (Nadler, 1998: Abb. 26:1) en uit de graven 2 en 3 van Trieching, Ldkr. Dingolfing-Landau in Bayern (Kreiner, 1991; 2001). Het gaat dus om motieven die al vroeg verschijnen.

Versierde bekers met een oor zijn in NW-Duitsland niet bekend bij mijn weten. Wel is een klein dunwandig geoord potje bekend uit het hunebed Ostenwalde I (Tempel, 1978: Taf. 5a:5). Op grond van die dunwandigheid en van de afwerking van de buitenrand zou dit potje wel eens een klein, geoord klokbekestje kunnen zijn.

6.5. Mogelijke verklaringen voor het ontbreken van late klokbekers

Het ontbreken van late klokbekers in NW-Duitsland is zonder meer opvallend vanuit Nederlands gezichtspunt, en de vraag moet dus gesteld worden wat daar de reden van kan zijn. Er zijn twee voor de hand liggende verklaringen, maar dat betekent niet, dat er geen andere mogelijk kunnen zijn. De eerste verklaring is, dat in Niedersachsen oostelijk van de Weser de plaats van de late klokbekers wordt ingenomen door bekers die traditioneel tot de *Einzelgrabkultur* worden gerekend, en die worden gekenmerkt door aaneengesloten versiering op de bovenhelft bestaande uit banden met meervoudige zigzagmotieven, gescheiden en begrensd door meervoudige horizontale lijnen. Deze motieven kunnen zowel in groeflijns als in touwindrukken zijn uitgevoerd (fig. 22). Ik doel hierbij op bekers als die van Luttum, Kr. Verden (Schünemann, 1967; 1974; Strahl, 1990: Kat.Nr. 1026B en Taf. 108) en van Ohlendorf, Kr. Harburg (Lienau, 1912b; Strahl, 1990: Kat.Nr. 375 en Taf. 26:4). Laatstgenoemde is geassocieerd met een bekertje dat in plaats van zigzagmotieven meermaals onderbroken kruisarcering toont (Strahl, 1990: Taf. 26:5). Horizontale lijnen en zigzagmotieven in combinatie lijken aan de *Oderschnurkeramik* te zijn ontleend. Interessant is natuurlijk dat dezelfde motieven ook onderdeel uitmaken van de versiering op late klokbekers, en in min of meer vergelijkbare

vorm kunnen voorkomen op WKD-bekers in NO-Nederland. Dat een dergelijke verklaring mogelijk is, wordt duidelijk gemaakt door een ^{14}C -datering van genoemde beker van Lutsum. Houtskool die bij de beker werd gevonden tijdens een reguliere opgraving, werd gedateerd: 3660±70 BP (Hv-773). Deze beker mag dus in geen geval als behorend tot de late EGK-bekers met zigzagversiering in Nederland en aangrenzend Nedersachsen worden beschouwd. Die zigzagbekers zijn op grond van associaties met o.a. H-hamerbijlen en GP-dolken, en van ^{14}C -dateringen gelijktijdig met late EGK-bekers van type 1d en met AOO-bekers, en dus ouder dan de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekers.

De tweede mogelijkheid is dat op enige afstand ten oosten van de Nederlandse grens aardewerk met wikkeldraadversiering al vroeger begon op te treden dan in Nederland, dus ten tijde van de late Klokbekercultuur in Nederland. Een aanwijzing in die richting zou de grafvondst van Westerholt-Terheide, Kr. Wittmund kunnen zijn. Daar werd een O-W gerichte grafkuil met sporen van een deels aangekoolde bekisting gevonden (Schwarz, 1995: 68–70 en Abb. 26), waarin een bekertje met wikkeldraadversiering als grafgift was meegegeven (fig. 22c). Deze doet zowel qua vorm als versieringsindeling denken aan een Veluwe klokbeker (Schwarz, 1995: 70 en Abb. 25:10), al is de versiering vlak boven de voet, in tegenstelling tot wat Schwarz denkt, zeker niet gebruikelijk op NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekers, en evenmin op Veluwe bekertjes. Ook een forse wikkeldraadbeke uit Hopelser Wald, Kr. Wittmund heeft een versiering die sterk aan klokbekers doet denken (Maier, 1974: Abb. 11), en wel aan NO-Nederlandse klokbekers van fase 4. Helaas zijn er in dit geval geen ^{14}C -dateringen die de veronderstelling kunnen ondersteunen. De beide ^{14}C -dateringen van Westerholt-Terheide zijn onbruikbaar vanwege de absurd grote standaarddeviaties, en één van beide is in ieder geval te oud (5145±415 BP en 3335±795 BP).

Overigens sluiten beide mogelijkheden elkaar niet uit: beide kunnen gelijktijdig hebben plaatsgevonden.

6.6. ^{14}C -dateringen voor NW-Duitse klokbekers

Zover mij bekend zijn slechts vier vondsten met NW-Duitse klokbekers ^{14}C -gedateerd. Drie van deze dateringen zijn acceptabel:

Oldenstadt, Kr. Uelzen. Maritieme klokbeker met versiering op de bovenhelft. Gevonden op de kop staand op crematieresten van vier personen, en beschermd door een grote onversierde, eveneens op

de kop staande beker, in een rechtopstaande onversierde 49 cm hoge *Riesenbecher* (Schirinig, 1972: spec. Abb. 3, 4 en 5). Gedateerd werden crematieresten: 3905±50 BP (GrA-16981).

Wallhöfen, Kr. Osterholz. Maritieme klokbeker. Gedateerd werd een houtskoolconcentratie liggend op het oude maaiveld onder de primaire heuvel, die opgeworpen werd over het graf met beker, geretoucheerde vuursteenafslag (vuurslag?) en pijlpunt (Deichmüller, 1974 a,b). Bestudering van de veldtekeningen overtuigde Van der Waals en mij, dat deze houtskool niet geassocieerd was met de steenkrans van de tweede periode. Gezien de spreiding over ca. 2 m² moet deze houtskool al op het maaiveld gelegen hebben toen de kernheuvel werd opgeworpen (Lanting & Van der Waals, 1976: 41): 3875±75 BP (Hv-5951). De datering van een paar houtskoolbrokjes uit het graf zelf is onbruikbaar vanwege de zeer grote standaarddeviatie: 3650±335 BP (Hv-5950).

Celle-Klein Hehlen, Kr. Celle. Datering aan crematieresten uit een verstoord grafje met late klokbeker, gevonden op een militair oefenterrein (Nelson, 2001): 3700±50 BP (GrA-16516).

Veel te oud is de volgende datering:

Dötlingen-Busch, Kr. Oldenburg. Fraaie, over het gehele oppervlak versierde klokbeker. In 1959 gevonden in de steilkant van het dal van de Altonaer Mühlenbach. Bij na-onderzoek kon het grootste gedeelte van de grafkuil waarin deze beker lag nog gedocumenteerd worden (langer dan 1,5 m, 0,9 m breed, 0,8 m diep). In de vulling van de grafkuil werden stukjes houtskool gevonden (Pätzold, 1959), die ter datering werden aangeboden in Heidelberg (Breunig, 1987: 188): 4220±75 BP (H-1039/1547). Kennelijk gaat het bij deze brokjes niet om resten van een aangekoolde kistwand of iets dergelijks, maar om in de vulling verspreid materiaal. Dat houdt de mogelijkheid open, dat het om ouder materiaal in secundaire positie gaat. Ook de beide stukken vuursteen in de grafvulling zouden op die wijze verklaard kunnen worden.

De crematie uit de beker van Petershagen-Döhren, Kr. Minden-Lübbecke is helaas zoek geraakt (brief D. Bérenger, 7-3-2007), waardoor dit graf niet gedateerd kon worden. Van belang is ook de datering van de crematie in het graf met wikkeldraadbeke van Querenstede, Kr. Ammerland (Zoller, 1963). De beker toont qua versiering overeenkomst met fase 5 klokbekers in NO-Nederland, en met late *Schnurkeramische*

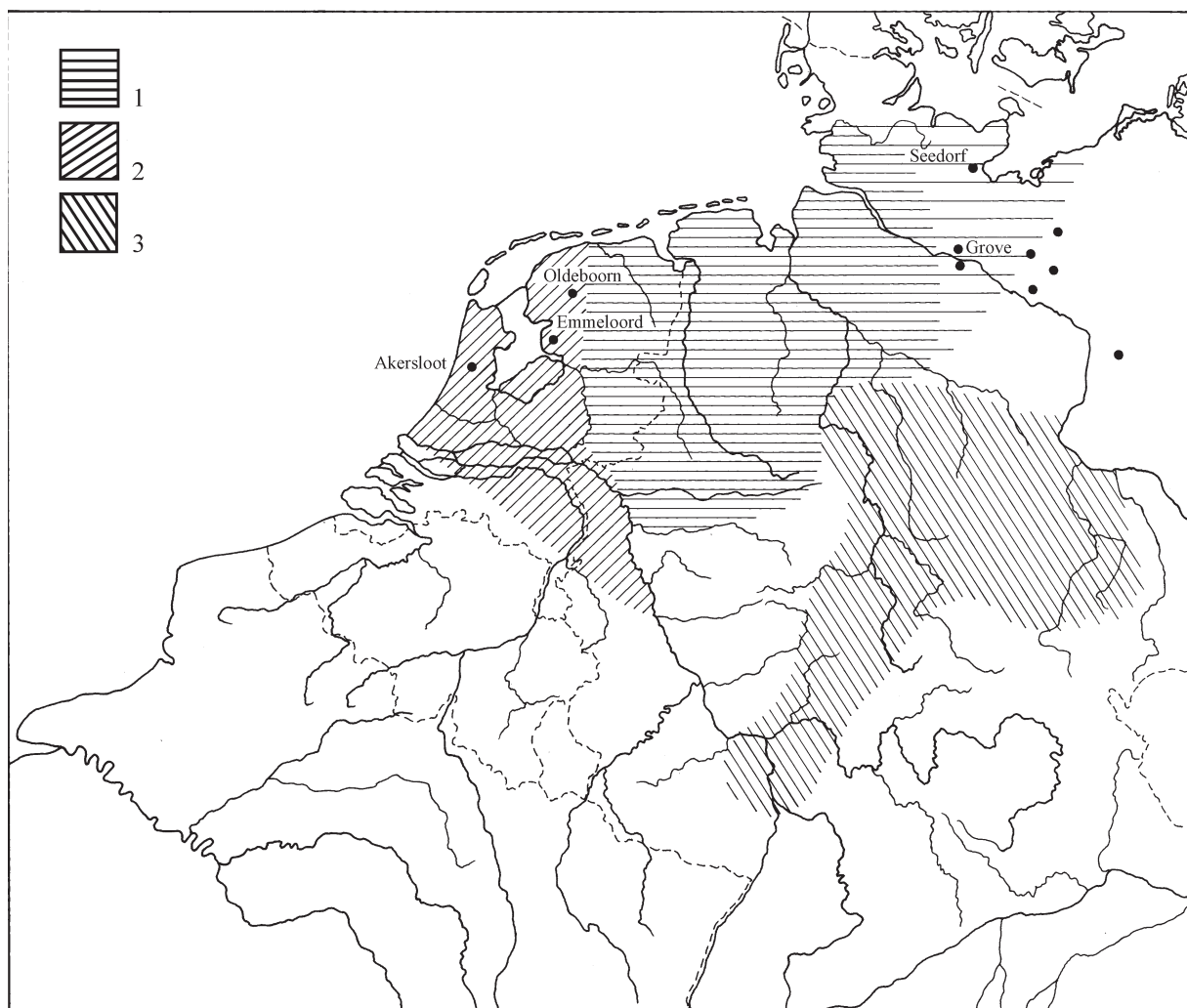

Fig. 23. De verspreidingsgebieden van de NO-Nederlandse/NW-Duitse (1) en Midden-Nederlandse (2) klokbekeergroepen. Tevens zijn aangegeven het verspreidingsgebied van de klokbekers met één of twee metopenzones van de Saksisch-Thüringse groep, inclusief bekers van type Ober-Olm (3), en de vindplaatsen van klokbekers met één metopenzone in ZO-Holstein en NW-Mecklenburg (zwarte stippen). Tekening J.H. Zwier (GIA).

Tabel 4. De noordwestelijkste voorkomens van de Saksisch-Thüringse klokbekeergroep in ZO-Nedersaksen.

Weddingen, Kr. Goslar/'Unterm Hainberg'	versierde beker. Grafvondst	Thielemann, 1940
Weddingen, Kr. Goslar/'Hinterm Kruggarten'	onversierde beker. Grafvondst	Thielemann, 1940
Alversdorf, Kr. Helmstedt	fragment versierde voetjesschaal	Sprockhoff, 1926
Jerxheim, Kr. Helmstedt	versierde klokbeke	Grössler, 1909: Taf. V:45
Esbeck, Stadt Schöninge, Kr. Helmstedt	graf met versierde voetjesschaal, tongdolk en pijlpunten	Thieme, 1985
Achim, Kr. Wolfenbüttel	versierde klokbeke. Grafvondst	Grössler, 1909: 9-10 en Taf. I:2
Eitzum, Kr. Wolfenbüttel	versierde klokbeke, onversierd kommetje. Grafvondst	Schwarz-Mackensen, 1983: 30 en Abb. 5:3-4
Klein Vahlberg, Kr. Wolfenbüttel	onversierde schaal op standring (en klein geoord potje?). Grafvondst	Grössler, 1909: 47 en Taf. III:28

bekers als die van Luttum, Kr. Verden (zie 6.5). De datering is 3630±30 BP (GrA-37635).

6.7. Het areaal van de NW-Duitse klokbekers (fig. 23)

Uit de in 6.2. genoemde vindplaatsen en *Kreise* volgt natuurlijk al in grote lijnen het verspreidingsgebied van de NW-Duitse tak van de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekergroep. Maar we kunnen die begrenzing ook beschrijven in termen van natuurlijke factoren die verdere uitbreiding belemmerden, en van aanwezigheid van andere klokbekergroepen.

In het noorden van Nordrhein wordt de grens deels bepaald door de aanwezigheid van de Veluwe klokbekergroep. De grens verloopt hier ruwweg langs de Oude IJssel/Issel tot Wesel, en vervolgens langs de Rijn tot Duisburg. Vervolgens loopt de grens min of meer langs de noordrand van het lössgebied, die ruwweg de lijn Duisburg-Lünen-Lippstadt-Salzhausen volgt. Daar buigt de grens oostelijk langs Paderborn om in de richting Porta Westfalica. Geïsoleerde lössgebieden zuidelijk van Münster, langs Teutoburger Wald en Wiehengebirge werden waarschijnlijk gemeend.

In Niedersachsen ten oosten van de Weser loopt de grens van het areaal van de noordelijke punt van de *Kreis* Minden-Lübbecke richting Celle en vervolgens zuidelijk van Uelzen in de richting Ludwigslust-Sternberg-Rostock. Later verlegt deze grens zich vanaf Uelzen, en loopt dan oostelijk langs Hamburg richting Bad Oldesloe-Bad Segeberg-Neumünster. Vanaf daar loopt de grens naar het noordwesten tot

aan de Eider, waarvan de benedenloop als natuurlijke grens kan worden beschouwd.

Terwijl in het zuiden van Westfalen, en waarschijnlijk in een deel van Holstein de grens van het areaal mogelijk door natuurlijke factoren (löss; jong-moraine landschap) bepaald werd, is elders sprake van competitie met andere klokbekergroepen. Dat geldt in de eerste plaats voor het lössgebied in de *Kreise* Goslar, Helmstedt en Wolfenbüttel ten noorden van de Harz, dat het meest noordwestelijke woongebied van de Saksisch-Thüringse klokbekergroep is (vgl. Neumann, 1958: Karte 8). Het gaat om de in tabel 4 vermelde vondsten.

Tot deze groep behoren kennelijk ook de zes graven die in 2000-2001 bij Schöningen, Kr. Helmstedt werden onderzocht (Thieme, in: Möller, 2002: 59–62), maar waarvan de grafgraven nog niet zijn gepubliceerd. Niet meegerekend is het graf met ‘zwak versierde’ klokbeker van Hoiersdorf, Kr. Helmstedt dat Pätzold (1948: 47) vermeldde, en wel op grond van de twijfel die Nelson (1997) uitte betreffende de culturele toewijzing.

Daarnaast kennen we een aantal bekens in het heuvelland langs de oostgrens van Westfalen en in het zuidoosten van Niedersachsen, langs de rivieren Weser en Leine, vermeld in tabel 5.

Hoewel veel ervoor pleit deze bekens langs Leine en Weser als producten van de Saksisch-Thüringse klokbekergroep (vgl. Neumann, 1929; Schlette, 1948; Behrens, 1973) te beschouwen, en contact met het verspreidingsgebied van deze groep ten zuidoosten

Tabel 5. Saksisch-Thüringse klokbekers langs Weser en Leine.

<i>Langs de Weser betreft het, van noord naar zuid:</i>		
Ovenstädt, Kr. Minden	fragment versierde klokbeker	Lange, 1959: Abb. 1:1
Godelheim, Kr. Höxter	twee versierde klokbekers	Lange, 1959: Abb. 1:2 en 3
<i>Langs de Leine, eveneens van noord naar zuid:</i>		
Neustadt a.R., Ldkr. Hannover	versierde klokbeker	Cosack, 1994: 57 en Abb. 1:5
Arnum, Ldkr. Hannover	versierde klokbeker	Stegen, 1942: Abb. 1
Arnum, Ldkr. Hannover	onversierde beker	Stegen, 1942: Abb. 2
Rethen, Ldkr. Hannover	scherven versierde klokbeker	Stegen, 1942: Abb. 8; Heege, 1989: Kat.Nr. 354 en Taf. 57
Völkens, Ldkr. Hannover	onversierde beker	<i>Germania</i> 21, 1927: p.170
Gronau, Kr. Hildesheim	onversierde voetjesschaal. Grafvondst	Cosack, 1994: 96–97 en Abb. 1:4
Einbeck, Kr. Northeim	versierde klokbeker en onversierde kom, mogelijk uit zelfde graf	Werben, 1995
Odagsen, Kr. Northeim	fragment van versierde voetjesschaal uit <i>Totenhütte</i>	Heege & Heege, 1989
Göttingen, Kr. Göttingen	versierde beker en geoord potje. Grafvondst	Wulf & Radespiel, 1980

van de Harz via de bovenloop van de Leine, en via de Werra (één van de toevoeren van de Weser) mogelijk was (zie Neumann, 1958: Karte 8), moet erop gewezen worden dat vergelijkbare bekers ook in Hessen en Rheinessen voorkomen. Bekers met twee metopenzones zijn door Köster (1965/66: 40) geïnclassificeerd als bekers van type Ober-Olm, bekers met horizontale lijnversiering over een groot deel van het oppervlak als type Monsheim. Laatstgenoemde type is in de Saksisch-Thüringse groep niet populair geweest, en het optreden van bekers van dit type in Göttingen en in Godelheim zou dus als een aanwijzing voor contacten met Köster's werkgebied kunnen worden opgevat.

Ook in het zuidoosten van Holstein is sprake van een confrontatie met een andere klokbekeergroep. Uit Heidmoor, Gem. Berlin (Schwabedissen, 1958: Abb. 9:11), een vindplaats die thans bekend staat als Seedorf, Kr. Segeberg, LA 246 (Clausen, 1996: Abb. 40:16), zijn twee fragmentaire bekers bekend die duidelijk verwant zijn aan een complete beker uit Grove, Kr. Herzogtum Lauenburg (*Schleswig-Holstein in 150 archäologischen Funden*, Nr. 35). Het gaat om bekers met één metopenzone net boven het grootste deel van de buik, en een afsluiting van de versiering aan de onderkant met een rij hangende, gevulde driehoeken. De ruimte tussen rand en metopenzone is bij één van de bekers van Seedorf (Clausen, 1996: Abb. 40:16) en bij die van Grove onder andere gevuld met een smalle zone met kruisarcering. Bij beide bekers van Seedorf zijn tussen metopenzone en hangende driehoeken horizontale lijnen aangebracht. Bij het bekertje van Grove is die ruimte gevuld met een smalle zone met kruisarcering, aan weerszijden begeleid door een smallere onversierde zone. Wellicht kunnen ook de scherven van Hittbergen, Kr. Lüneburg (Stegen, 1942: Taf. 8: 2–4) tot dit groepje worden gerekend. Hittbergen ligt hemelsbreed niet ver van Grove, maar wel zuidelijk van de Elbe.

Samen met een beker uit Prislisch, Kr. Ludwigslust (Jacobs, 1991: Kat.Nr. 399 en Taf. 19:3), en met scherven uit Frauenmark, Kr. Parchim (*ibid.*: Kat.Nr. 264 en Taf. 26:26), Muchow, Kr. Ludwigslust (*ibid.*: Kat.Nr. 263 en Taf. 28:13–21) en Techentin, Kr. Ludwigslust (*ibid.*: Kat.Nr. 440 en Taf. 28:22–29) in het westen van Mecklenburg-Vorpommern en met het bekertje van Steinberg, Kr. Perleberg in Brandenburg (Jacobs, 1991: Kat.Nr. 428 en Taf. 15:8) vormen bovengenoemde bekers uit Holstein en *Kreis* Lüneburg een klein groepje, dat duidelijk verwant is aan de klokbekers verder zuidelijk, van de Saksisch-Thüringse groep, gezien de metopenzone, en vooral gezien de wijze waarop deze is uitgevoerd met een aantal verticale 'zuiltjes' tussen bredere versierde velden, ge-

scheiden door onversierde stukken.

In Mecklenburg-Vorpommern en Brandenburg zijn klokbekers niet onbekend, maar tegelijk niet uitgesproken talrijk (Jacobs, 1991; Wetzel, 1976b). Er lijkt nogal wat variatie in versiering te bestaan, zonder dat er een duidelijke regionale ontwikkeling zichtbaar is. Genoemde bekers van Prislisch, Frauenmark, Muchow, Techentin en Steinberg en van Seeberg, Grove en Hittbergen zijn slechts een onderdeel van deze gevarieerde groep, en mogelijk niet meer dan een regionaal groepje in ZO-Holstein en westelijk Mecklenburg-Vorpommern.

Wat de grens tussen Neumünster en Eidermünding enerzijds, en die van Celle naar Hamburg anderzijds bepaald heeft, is niet helemaal duidelijk, en dat is deels te wijten aan het gebrek aan duidelijke dateringen in deze gebieden. Voor de hand ligt echter, dat het simpelweg concurrentie met late *Schnurkeramik* of *Einzelgrabkultur* in beide gebieden was.

Binnen dit bovenomschreven areaal zijn de bewoningsmogelijkheden regionaal ook duidelijk verschillend. Met name de bewoning van Nedersachsen westelijk van de Weser werd voor een groot deel bepaald door natuurlijke factoren. Lage ligging en slechte drainage zorgden ervoor, dat grote delen van dit gebied tijdens het late Neolithicum al met veen bedekt waren, of te nat voor bewoning (zie Schwarz, 1995: 75 Karte 2). Het is echter opvallend, dat in Ostfriesland niet alle bewoonbare gebieden ook sporen van de klokbekeerbewoning hebben opgeleverd!

7. GRAFRITUEEL BIJ DE NW-DUITSE KLOKBEEKERGROEP

7.1. Graforiëntering en ligging van de doden

Van twintig graven met klokbekers zijn de oriënteringen bekend. Daarbij is ook het graf van Grossenbornholt gerekend, op basis van de tekening van de ligging van de vondsten in het handgeschreven opgravingsrapport. Een grafkuil werd niet gezien, maar die ligging pleit heel sterk voor een oriëntering van het klokbekegraf tussen NW-ZO en W-O. In het geval van Stühren nemen we aan, dat de beker met touwersiering en de O-W gerichte grafkuil bij elkaar horen, ondanks het feit, dat de bekerscherven ver boven de bodem van de grafkuil werden aangetroffen. Naast deze twintig graven met bekers kennen we ook nog zes graven zonder bekers waarvan de oriënteringen bekend zijn. Het betreft drie graven met klokbekegrafgiften, nl. Ostereistedt, Filsum en Hülsten-Radberg, h III graf 5 a,b,c, en drie graven met

gehurkte lijksilhouetten die vrijwel zeker ook aan de Klokbekeercultuur kunnen worden toegeschreven, nl. Flögeln-steenmist, Fallingbostel, tum. 1975 2^e periode en Hülsten-Radberg, h III graf 5. Twee andere graven met lijksilhouet, nl. Hülsten-Radberg, h III nrs. 6 en 7, reken ik eveneens tot de Klokbekeercultuur, maar zijn nabijzettingen, en worden om die reden niet meegeteld waar het om oriënteringen van de grafkuilen gaat.

Van deze 26 graven zijn dertien ca. O-W gericht, drie ca. N-Z, vier ca. NO-ZW en zes ca. NW-ZO. Met slechts vier N-Z gerichte graven op een aantal van 26 waarvan de richting bekend is, is het aandeel duidelijk geringer dan in NO-Nederland waar het 9 op 38 bedraagt.

Het aantal lijksilhouetten in NW-Duitse klokbekeergraven is klein, namelijk slechts zes. In Loxstedt is de ligging van de dode gereconstrueerd op basis van fosfaatgehalten in de vaste ondergrond onder de grafkuil (Strahl, 2007: Abb. 2). Verder zijn in drie gevallen (sterk vergane) skeletresten gemeld, namelijk uit Ostereistedt (Sprockhoff, 1928) en uit heuvels 1 en 4 bij Bruchtorf (Lienau, 1912 a,b; Krüger, 1926). Bij de skeletten van Bruchtorf wordt verder niets vermeld over oriëntering en zijligging. Zelfs wordt niet genoemd of het *Hocker*-bijzettingen betrof. Bij de lijksilhouetten gaat het in twee gevallen om bijzetting met opgetrokken knieën en ligging op de linkerzijde (Fallingbostel, tum. 1975 per. 2 en Flögeln-steenmist), en in vier gevallen om bijzetting met opgetrokken knieën, ligging op de rechterzijde en hoofd naar het westen (Wehm, en Hülsten-Radberg, h III graven 5, 6 en 7). In Ostereistedt is sprake van een skelet dat op de rechterzijde lag, maar waarvan niet vermeld wordt aan welke kant van de NO-ZW gerichte kist de schedel lag. Volgens de fosfaatkaracteringen lag de dode in Loxstedt met opgetrokken knieën op de linkerzijde en met het hoofd naar het zuidoosten.

Alleen in het geval van Loxstedt staat mijns inziens vast dat het om het graf van een man gaat. De ligging op de linkerzijde met het hoofd naar het oosten komt overeen met die van mannen in de Midden-Nederlandse en NO-Nederlandse klokbekeergroepen. De ligging op de linkerzijde correspondeert bovendien met die van klokbekeermannen in de Saksisch-Thüringse groep (Fischer, 1956: 168; Möller, 2002: 62). Ook het graf van Ostereistedt moet dat van een man geweest zijn. Om die reden twijfel ik sterk aan Sprockhoff's mededeling betreffende de ligging op de rechterzijde (zie 6.3.4.). Het zal duidelijk zijn, dat ik niet kan instemmen met de hypothese van Brandt (1989: 93–94), dat O-W oriëntering van klokbekeer-

graven een *Einzelgrab*-element is, dat het aardewerk in deze graven bij voorkeur bij het hoofd werd geplaatst, en dat dus in de beide graven van Grohn, Land Bremen, mannen begraven waren die op de rechterzijde met het hoofd naar het westen, blik naar het zuiden lagen. Eenzelfde redenering lijkt schuil te gaan achter de mededeling van Asmus (1953: 42), dat in het O-W gerichte graf van Helvesiek, Kr. Rotenburg de beker, die aan de westkant van het graf werd gevonden, in de buurt van hoofd en schouders van de dode moet hebben gestaan, hoewel in dit graf geen lijksilhouet werd gezien.

Opvallend is dat het aantal lijksilhouetten op de rechterzijde en hoofd naar het westen groter is dan het aantal op de linkerzijde en hoofd naar het oosten (4 tegen 3). Dat komt echter grotendeels op rekening van de drie graven met lijksilhouet in tum. III op de Radberg bij Hülsten. Die heuvel doet wat dat betreft denken aan tumulus II bij Oostwoud (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 86–87 en figs 5a en 5b), waar een aantal skeletten in *Hocker*-ligging op de rechterzijde werd gevonden, die aan vrouwen konden worden toegeschreven. Mogelijk is tum. III op de Radberg eveneens een heuvel waarin nabijzettingen van vrouwen plaatsvonden. Laten we niet vergeten dat zonder de vondsten uit Oostwoud, tum. II het aantal zekere vrouwengraven van de Midden-Nederlandse klokbekeergroep tot nul gereduceerd zou zijn!

7.2. Crematiebijzetting

Er zijn bij de NW-Duitse klokbekeergroep drie crematiegraven bekend. In Frelsdorf werden onder een steen van 1,65 × 1 m een hoopje gecremeerde beenderen, scherven van een a-typische klokbekeer en een pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken gevonden. Tussen de crematieresten werd een verbrande pijlpunt gevonden die volgens Plettke (1923b: 15) in een beschadiging van de verbrande onderkaak paste. In Oldenstadt werden crematieresten van minstens vier personen (samen 5,5 kg) gevonden (Engel, 1972) in een rechtopstaande onversierde *Riesenbecher*, onder een steenplaveisel met een diameter van 2,8 m, onder de rand van een grafheuvel. Schirinig (1972) denkt aan een nabijzetting, maar ik sluit niet uit dat het om een bijzetting gaat die ouder dan de grafheuvel is. Op de crematieresten stond de klokbekeer, op de kop en onder een eveneens omgekeerde grotere, onversierde pot. De crematieresten werden gedateerd op 3905±50 BP (GrA-16981). De klokbekeer van Petershagen-Döhren werd in schijnbaar vaste grond ontdekt, en bleek gevuld met crematieresten (Günther, 1983).

De crematiebijzettingen in potten van Oldenstadt en

Petershagen-Döhren hebben geen tegenhangers bij de klokbekergroepen in Nederland, waar de klokbekers als grafgift dienden, en niet als urn werden gebruikt. Voor het gebruik van laat-neolithisch aardewerk als urn bestaan echter tegenhangers ten noorden van de Beneden-Elbe. Gewezen kan worden op de al eerder genoemde beker van Bad Oldesloe-Blumendorf, Kr. Stormarn (zie 6.1.) en op de bekera met crematieresten van Hamburg-Lohbrügge, Fpl. 8 (Schindler, 1960: 170–172, Abb. 63 en Taf. 87), ook bekend als Hamburg-Sande (Schwantes, 1936). In Niedersachsen westelijk van de Weser lijkt het vroegste gebruik van aardewerk als urn in Querenstede, Kr. Ammerland te zijn geconstateerd. Zoller ontdekte daar in een laat urnenveldje uit de IJzertijd een deels door een greppel vergraven grafkuil met *Hocker*-silhouet, een wikeldraadbeke, en een onversierd kommetje (Zoller, 1963: Abb. 4 en Taf. IV). In het kommetje werd een kleine hoeveelheid gecremeerd bot gevonden (*ibid.*: 107, sub 2). Later werd ontdekt dat tussen deze resten ook stukken van een grotendeels reconstrueerbare driehoekige, vuurstenen pijlpunt met holle basis lagen (Fansa, 2002: Abb. 87). De crematieresten zijn die van een baby, en hebben een AMS-datering van 3630 ± 30 BP (GrA-37635).

7.3. Structuren in de grafkuilen

Voor de bekistingen in klokbekergraven, die in Nederland herhaaldelijk zijn aangetroffen, ken ik in NW-Duitsland maar één tegenhanger, en wel in Wehm, Kr. Emsland (Schlicht, 1958). Wel is het waarschijnlijk, dat ook in de graven 5 en 6 in tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken (Kroll, 1938 a,b; Schumacher, 2005) bekistingen aanwezig waren, gezien de vermelding van *reichliche Holzspuren, offenbar Reste eines Sarges* in beide grafkuilen.

Steenconstructies in de grafkuil ter ondersteuning van een bekisting zijn bekend uit Armsen, Kr. Verden (Eibich, Pöhl & Schünemann, 1978) en uit het secundaire hoofdgraf van tumulus-1975 bij Fallingbostel (Strahl, 1990: Kat.Nr. 745). In eerstgenoemd graf werd een onversierde klokbeker gevonden, in het tweede is datering in de klokbekerperiode gebaseerd op het lijksilhouet (*Hocker*, linkerzijde, hoofd naar het NO), en op de ligging boven een graf met klokbeker. In beide graven is sprake van een rechthoekige steenzetting. In Holtebüttel-Nindorf werd op de bodem van de grafkuil een rechthoekig steenplaveisel van $3,4 \times 1,2$ m aangetroffen, dat alleen langs de randen iets verhoogd was.

Van echte steenkisten met deksteen is sprake in Osterstedt, Kr. Rotenburg (Sprockhoff, 1928) en

in Flögeln, Kr. Cuxhaven (Aust, 1958). Bij heuvel 1 bij Bruchtorf, Kr. Uelzen spreekt Lienau (1912a: 206) van een steenkistachtige structuur, maar bedoelt hij waarschijnlijk een rechthoekige steenzetting. In heuvel 4 bij Bruchtorf is sprake van drie grote stenen rond het graf (Lienau, 1912b: 213–214). In Frelsdorf, Kr. Cuxhaven werden crematieresten, bekerscherven en pijlpunt ontdekt onder een steen van $1,65 \times 1$ m (Plettke, 1923b: 14). In Wallhöfen, Kr. Osterholz werden langs de oostwand van de grafkuil negen veldkeien in de vulling aangetroffen, maar op verschillende hoogtes, en boven de bodem. Van een constructie lijkt hier geen sprake (Deichmüller, 1974b: 57). In Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde werd rond de klokbeker een hoopje veldkeien, inclusief een fragment van een maalsteen gevonden (Struve, 1955: Kat.Nr. 579). Tenslotte kan hier ook nog een plaveisel van veldkeien met een diameter van 2,8 m boven de crematiebijzetting in een *Riesenbecher* van Oldenstadt, Kr. Uelzen genoemd worden (Schirnig, 1972).

7.4. Structuren rond de grafkuilen

In NW-Duitsland zijn slechts zeven kringgreppels rond klokbekergraven bekend. Het betreft de volgende graven en binnendiameters:

Collinghorst, Kr. Leer	4,4 m
Filsum, Kr. Leer	6,7-7,0 m
Grohn, Land Bremen, graf 1	2,2–2,5 m
Uthlede, Kr. Cuxhaven, H57	3 m
Uthlede, Kr. Cuxhaven, H58	3,5 m
Holtebüttel-Nindorf, Kr. Verden	5,5–5,7 m
Saerbeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt	2,1–2,5 m

In geen van deze greppels werden verkleuringen van verticaal geplaatste palen gezien.

De steenkisten van Flögeln, Kr. Cuxhaven en Osterstedt, Kr. Rotenburg waren niet alleen omgeven door een steenpakking, maar ook door een krans van grote stenen aan de voet van de heuvel.

7.5. Grafgiftten in graven met bekera

Bij de NW-Duitse groep komen in graven met klokbekera nauwelijks andere bijgiften voor die typerend zijn voor de Klokbekercultuur. Metaal komt helemaal niet voor. Het enige tongdolkje in het behandelde gebied komt uit een graf met een voetjesschaal van Saksisch-Thürings type dat bij Schöningen-Esbeck, Kr. Helmstedt werd opgegraven (Thieme, 1985). Ook polsbeschermers zijn niet uit graven met bekera be-

kend, waarbij nog eens benadrukt moet worden, dat de vondsten van Dötlingen-Neerstedt, Ldkr. Oldenburg (Schroller, 1933; Fansa, 2002: Abb. 85) niet als grafvondsten beschouwd mogen worden (zie 6.3.2.). Het is echter niet uitgesloten dat in Bockhorn, Kr. Friesland en Schmalförden, Kr. Diepholz de polsbeschermers, genoemd in paragraaf 9, afkomstig zijn uit vernielde graven, waaruit geen aardewerk werd verzameld.

Typische klokbekeerpilpunten met schachtdoorn en weerhaken zijn bekend uit Collinghorst, Kr. Leer (twee stuks) en Frelsdorf, Kr. Cuxhaven (één exemplaar), terwijl een driehoekige pijlpunt bekend is uit het graf van Wallhöfen, Kr. Osterholz (één exemplaar). De drie hoog-driehoekige pijlpunten met holle basis van Neuenkrüge, Kr. Ammerland zijn evenals het kleine 'dolkje' (waarschijnlijk een vuurslag) niet geassocieerd met het klokbekertje, zoals Stegen (1942: 54) en Pätzold (1954: 18 sub 5528) schrijven. Uit het krantenartikel van Michaelsen (1935) blijkt, dat het 'dolkje' vlak bij de beker werd gevonden op net in cultuur gebrachte woeste grond, en dat de pijlpunten 10–20 meter verderop werden ontdekt.

Een grote barnstenen kraal is bekend uit Uthlede, Kr. Cuxhaven H57 (lengte 4,1 cm, cilindrische doorboring). Een kleine afgerond-rechthoekige kraal met D-vormige tot afgerond-rechthoekige doorsnede en een cilindrische doorboring werd aangetroffen in graf F146 in Saerbaeck-Westladbergen, Kr. Steinfurt (grootste lengte 1,5 cm). Twee barnstenen kralen werden gevonden in het graf van Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde. Afmetingen en aard van de doorboring zijn echter niet bekend, aangezien deze kralen niet meer te identificeren zijn. Knoopjes met V-vormige doorboring zijn niet bekend, en van de halvemaanvormige barnstenen hanger met V-vormige doorboring van Dötlingen-Neerstedt, Ldkr. Oldenburg is toewijzing aan de Klokbekeercultuur uiterst onwaarschijnlijk (zie 6.3.2.).

Vuurslagen werden gevonden in Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde (met 'gelig poeder'; waarschijnlijk de resten van een pyrietknol), in Loxstedt, Kr. Cuxhaven en in Wallhöfen, Kr. Osterholz. Van het 'dolkje' van Neuenkrüge, Kr. Ammerland (Stegen, 1942: 54) neem ik aan dat de werkelijke functie die van vuurslag was. Maar geloof ik niet dat deze met de klokbekeer geassocieerd was (zie boven). In het graf van Dötlingen-Busch, Ldkr. Oldenburg werden twee stukken vuursteen gevonden (Pätzold, 1959): een kort stuk van een brede kling met randretouche en een natuurlijke afslag met resten van cortex en met oude patina, maar ook met latere randretouche. Het is mogelijk dat één van beide als vuurslag heeft gefungeerd.

Interessant zijn vier graven met typische Enkelgraf-

grafgiften. In Hohenlockstedt, Kr. Steinburg, grafheuvel 75 zijn klokbekeer en schaal geassocieerd met een grote vuurstenen bijl (lengte 15,9 cm) en een grote vuurstenen kling (lengte 10,5 cm). In Grossenbornholt, Kr. Rendsburg-Eckernförde is de klokbekeer geassocieerd met een fraaie hamerbijl van type K1 volgens Glob/Struve/Brandt en de reeds genoemde twee barnstenen kralen en vuurslag. In Loxstedt, Kr. Cuxhaven zijn schaal en klokbekeer eveneens geassocieerd met een K1-hamberbijl en een vuurslag. In Bruchtorf, Kr. Uelzen, heuvel 1 ging de klokbekeer vergezeld van een hamerbijl van type K4 volgens Glob/Struve/Brandt en met wat volgens mij een geslepen klingbeitel is. Klingbeitels treden sporadisch als grafgift bij de Enkelgrafcultuur op, in niet-geslepen vorm (vgl. Anlo graf D: Waterbolk, 1960: fig. 34 nr. 36b).

Niet opgenomen bij deze klokbekeergraven met Enkelgraf-grafgiften is de vondst van Tiste, Kr. Rotenburg/Hann., bestaande uit een klokbekeer van vroeg type en een hamerbijl van type A2 (Strahl, 1990: Taf. 57:3 en 4). De reden is dat van deze twee objecten alleen maar vaststaat dat ze uit dezelfde heuvel stammen, terwijl er tegelijk aanwijzingen zijn dat ze niet samen gevonden zijn. Dat laatste is natuurlijk in ieder geval waarschijnlijk, gezien het verschil in datering van vroege klokbekeers enerzijds en A-hamberbijlen anderzijds. Uit een artikeltje van Müller-Brauel van 27 februari 1927 in *'Der Sonntag'* blijkt, dat hij niet zelf bij de afgraving van de heuvel, ter plaatse van het huis van Heinrich Detjen, aanwezig was. Zijn conclusie dat hamerbijl en klokbekeer geassocieerd waren berust dus niet op eigen waarneming. In feite wordt die aanname tegengesproken door enkele andere mededelingen. In een brief van 26 maart 1925, geciteerd door Strahl (1990, Tl. 2: 148) schrijft Müller-Brauel namelijk, dat de *'Glockenbecher'* die bij de *'Hammer mit Ziernaht'* hoorde niet geborgen werd. Müller-Brauel gebruikte de term *Glockenbecher* overigens nogal losjes, en vaak voor versierde Enkelgrafbekeers. De klokbekeer van Tiste duidde hij aan als een *Zonenbecher*. Die klokbekeer kreeg hij kort voor het schrijven van zijn artikeltje in *Der Sonntag* van de vrouw van onderwijzer Fittschen uit Tiste, die hem zelf gered had. De hamerbijl kreeg hij pas later van de heer Detjen, de eigenaar van het perceel, en wordt in ieder geval in februari 1927 nog niet genoemd als onderdeel van zijn collectie (in tegenstelling tot de beker). Ik maak uit een en ander op, dat Detjen de hamerbijl vond en de beker (kennelijk in scherven) negeerde, dat mevrouw Fittschen al eerder het geheel gave klokbekertje gered had, en dat hamer en klokbekeer dus niet samen gevonden werden.

7.6. Grafgiften in graven zonder aardewerk

Naast graven met klokbekers is er een klein groepje graven zonder aardewerk, die ik op grond van grafgiften of lijksilhouetten toch tot de NW-Duitse klokbekergroep wil rekenen. Het graf binnen kringgreppel van Filsum, Kr. Leer bevatte een geretoucheerde afslag, die kennelijk tot de groep van de 'klokbekermesjes' behoort (Schwarz, 1995: Abb. 32 Nr. 1). Twee andere graven hebben metaal opgeleverd. In het steenkistgraf van Ostereistedt, Kr. Rotenburg werd het bovenstuk van een klein bronzen dolkje met drie nietgaten en twee in situ bewaard gebleven nieten gevonden, naast een hamerbijl van type Emmen, een Scandinavische vuursteendolk van type 1 en een gereboucheerde vuursteenafslag (zie 6.3.4.). In graf 5 van tumulus III op de Radberg bij Hülsten, Kr. Borken, door mij beschouwd als het secundaire hoofdgraf van een vier-periodenheuvel (zie 6.3.3.), werden resten ontdekt van een bronzen armspiraal met een diameter van 3 à 4 mm (Schumacher, 2005: 18), mogelijk in een met berkenbast bekleed houten doosje (Kroll, 1938b: 83–84). Helaas bestaan deze fragmenten niet meer, en een nog bestaande, zij het beschadigde foto was volgens Schumacher (2005: 18) de moeite van het afbeelden niet waard. Waarschijnlijk kan deze armspiraal vergeleken worden met die uit Odoorn (cat.nr. a 27).

Het primaire hoofdgraf van tumulus III op de Radberg bij Hülsten was volgens mij een graf op bodemniveau, of nauwelijks ingediept, waarvan het grootste gedeelte direct ten zuiden van graf 5 werd gevonden. Het 'houten vaatwerk' met vondstnummers 5a, b en c bestaat volgens mij uit resten van een houten bekisting. In geen geval betreft het grafgiften behorend bij graf 5, die op het maaiveld naast dit graf waren geplaatst, zoals Kroll (1938b: 84 en 86) wil, of zelfs in de grafkuil zoals Schumacher (2005: 18 en 20) schijnt te denken. Bij dit primaire hoofdgraf horen als grafgiften een paar pijlschachtslijpers van zandsteen, een eivormige kloppsteen van zandsteen, twee vuurstenen pijlpunten en acht afslagen, deels bijgewerkt tot schrabbertjes. Beide pijlpunten zijn driehoekig. De ene heeft een holle basis en mist één van de basispunten, de ander heeft een min of meer vlakke basis en valt op door zijn a-typische afgeronde basishoeken (Kroll, 1928b: Taf. 15:2 Nrs. 8 en 9; Schumacher, 2005: Abb. 4:8 en 9).

7.7. Klokbekers uit/bij megalietgraven

Een aantal van de NW-Duitse klokbekervondsten is afkomstig uit megalietgraven. Het gaat om de volgende vondsten:

- Klein-Gürnow, Kr. Parchim
- Damlos, Kr. Ostholstein
- Putlos, Kr. Ostholstein
- Flögeln, Kr. Cuxhaven
- Essen, Kr. Cloppenburg
- Ostenwalde I, Kr. Emsland (minstens zeven versierde klokbekers en mogelijk een klein onversierd geoord bekertje)
- Üffeln, Ldkr. Osnabrück
- Venne, Ldkr. Osnabrück

Schlicht (1954: 52) noemt ook scherven van klokbekeraardewerk uit de megalietgraven Sögel 2 en Ostenwalde 3. Sögel 2 werd in 1932 door K.H. Jacob-Friesen onderzocht, maar het is niet duidelijk of de klokbekerscherven bij die gelegenheid werden gevonden. Ostenwalde 3 is een zeer zwaar beschadigd megalietgraf, dat niet wetenschappelijk is onderzocht, maar waarin ongetwijfeld meerdere malen clandestien gegraven zal zijn. Vrijwel zeker zullen ook uit andere megalietgraven klokbekerscherven en -scherfjes opgegraven zijn, maar deze hebben de literatuur niet gehaald. Daarnaast zijn nog twee vondsten bekend die bij een megalietgraf werden ontdekt, zonder dat de relatie tot dat graf duidelijk is. Het betreft:

- Schalkholz, Kr. Dithmarschen
- Mehringen, Kr. Emsland.

Uit een megalietgraf bij Wanhöden, Kr. Cuxhaven is een smalle, tweegaten-polsbeschermer bekend (Tempel, 1979: Abb. 3; Strahl, 1990: Kat.Nr. 181, Taf. 6:5).

8. KLOKBEKERS UIT ANDERE CONTEXTEN DAN GRAVEN OF HUNEBEDDEN IN NO-NEDERLAND EN NW-DUITSLAND

8.1. Nederzettingen

Het overgrote deel van de in dit artikel behandelde klokbekers is met zekerheid, of met grote waarschijnlijkheid afkomstig uit graven. Een klein aantal is gevonden in megalietgraven, maar dat betekent niet dat het eveneens grafgiften betrof (zie 4.8.). Nederzettingsvondsten zijn uitgesproken schaars. Afgezien van het jachtkampje van Oldeboorn (cat. nr. c 24), dat overigens niet aan de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekergroep kan worden toegeschreven maar aan de Midden-Nederlandse, lijkt alleen bij Zeijen/1953 (cat.nr. c 16) sprake van een nederzettingsvondst te zijn. Schipborg (cat.nr. c 2) is gepubliceerd als een nederzettingsskuil, maar het is niet uit te sluiten dat het om een grafje met uitzonderlijke

grafgiften ging.

In NW-Duitsland kunnen eigenlijk alleen de beker-scherven, polsbeschermer, pijlpunt etc. van Dötlingen-Neerstedt als nederzettingsafval worden beschouwd, dat overigens secundair in een heuvel uit de midden-bronstijd belandde (zie 6.3.2.).

Over huizen, nederzettingsstructuur etc. is dus niets bekend, al is het uiterst waarschijnlijk, dat de huizen van het tweeschepige type zullen zijn geweest, en dat gedacht moet worden aan *Einzelhöfe*.

8.2. Vondsten uit natte context

Het vondstcomplex van Klijndijk (cat.nr. c 8) komt met zekerheid uit een veentje. Aangezien de scherven volgens mededeling van één van de vindsters op de zandbodem onder het veen lagen, kan niet gesproken worden van een veenvondst. Het is zelfs de vraag of dit wel een bewuste bijzetting in nat milieu is geweest. Men zou ook kunnen denken aan nederzettingsafval behorend bij bewoning op de rand van een toenmalig meertje. Wat daar echter tegen pleit, is het geringe aantal potten, en de grote fragmenten die geborgen zijn. Ook het feit dat van vondsten van runderhorens wordt gesproken, doet vermoeden, dat het om iets anders dan nederzettingsafval gaat.

Overigens is niet alleen klokbekeraardewerk aangetroffen. Een randscherf van een grote pot met één rij grove visgraatversiering onder de rand (Van der Sanden, 1997: fig. 6a) moet m.i. gezien worden als een variant van de golfbandpot die kenmerkend is voor de Enkelgrafcultuur. Een grote bekerpot met twee rijen ronde indrukjes op de binnenrand, kleine voet en versiering over het hele oppervlak met schuinweglopende lijnen (Van der Sanden, 1997: fig. 6f) is geen trompetbeker, maar een grote wikkeldraadpot, met groeflijversiering in plaats van wikkeldraadlijnen. Deze pot hoort thuis in de vroege bronstijd. Van de runderhorens die hier gevonden zouden zijn is in ieder geval één in het Museum van Assen beland, via de Oudheidkamer van Emmen. Deze is ¹⁴C-gedateerd en blijkt eveneens in de vroege bronstijd thuis te horen: 3540±70 BP (GrN-20376). Het lijkt er dus op dat gedurende de klokbekerperiode en in de vroege bronstijd het meertje als offerplaats werd gebruikt. De mogelijke EGK-scherf zou een toevallige verontreiniging kunnen zijn. Overigens is maar een deel van het veen vergraven. Er zouden dus meer vondsten aanwezig kunnen zijn.

Een mogelijke veenvondst is de klokbeker uit het Zwarte Veen of Zwarte Meer bij Varsseveld (cat.nr. c 23). De vage beschrijving van de vondstomstandigheden sluit niet uit dat dit bekertje werkelijk uit een natte

context kwam. Veel verder kunnen we niet gaan.

Uit NW-Duitsland zijn mij geen vergelijkbare vondsten van klokbekers of potbekers uit natte context bekend.

9. POLSBESCHERMERS IN NO-NEDERLAND EN NW-DUITSLAND

Uit NO-Nederland zijn mij slechts negen polsbeschermers bekend. Vier daarvan zijn in graven ontdekt, en zijn reeds genoemd in 5.5:

- Harenmolen, gem. Haren (cat.nr. a 3; fig. 30c)
- Dalen-Eldijk, gem. Dalen (cat.nr. a 17; fig. 44c)
- Emmen/1899, gem. Emmen (cat.nr. a 27; fig. 54a)
- Holten, gem. Holten (cat.nr. a 44; fig. 81b).

Daarnaast zijn nog vier losse vondsten bekend:

- Westenesch, gem. Emmen (cat.nr. d 1; fig. 100a)
- Havelte, gem. Havelte (cat.nr. d 2; fig. 100b)
- Nuil, gem. Ruinen (cat.nr. d 3)
- Haarle, gem. Tubbergen (cat.nr. d 5; fig. 100d)

en een vondst uit een IJzertijdurn:

- Losser, gem. Losser (cat.nr. d 4; fig. 100c)

Van de polsbeschermer van Nuil bestaat geen afbeelding of beschrijving. De overige kunnen aan het smalle type met twee doorboringen worden toegeschreven, met uitzondering van het exemplaar van Losser, dat één doorboring aan de ene smalle zijde heeft, en twee aan de andere. Emmen/1899 en Losser hebben ingebogen lange zijden, de andere zes hebben min of meer rechte, lange zijden.

In NW-Duitsland zijn polsbeschermers nog schaarser. Strahl (1990: 238–239) noemt slechts vier voltooide exemplaren in zijn werkgebied:

- Bockhorn, Kr. Friesland
- Dötlingen-Neerstedt, Ldkr. Oldenburg
- Schmalförden, Kr. Diepholz (?)
- Wanhöden, Kr. Cuxhaven (Strahl, 1990: Taf. 6:5)

Of het kleine zandsteenplaatje van Hamburg-Fischbeck met twee onvoltooide doorboringen aan één van de smalle zijden (Strahl, 1990: 239) werkelijk een polsbeschermer is kan ik niet beoordelen zonder het voorwerp gezien te hebben. Maar zandsteen is geen gebruikelijk materiaal.

Uit het vraagteken dat Strahl bij de vindplaats Schmalförden plaatst, maak ik op dat de vindplaats niet met volle zekerheid vaststaat. Drie van deze polsbeschermers horen tot het smalle, rechthoekige

type met twee doorboringen; de polsbeschermer van Dötlingen-Neerstedt is eveneens smal-rechthoekig, maar had waarschijnlijk vier doorboringen (één uiteinde ontbreekt echter). Van de polsbeschermers van Bockhorn en Schmalförden wordt meegedeeld dat ze in grafheuvels zijn gevonden. Dit doet vermoeden dat ze uit vernielde klokbekergroeven afkomstig zijn. Enige voorzichtigheid is op zijn plaats, want ook de polsbeschermer van Dötlingen-Neerstedt werd in een grafheuvel gevonden. Maar van dat exemplaar staat vast, dat het niet uit een graf afkomstig is, maar tot nederzettingsafval behoort, dat verspreid in het heuvellichaam aangetroffen werd (zie 6.3.2.). Maar het zou wel heel vreemd zijn, als dat ook bij de polsbeschermers van Bockhorn en Schmalförden het geval zou zijn.

De enige polsbeschermer uit Holstein schijnt die van Tralau, Kr. Stormarn te zijn (Sonder, 1941/42; Kühn, 1979: 92). Het betreft een brede, gewelfde polsbeschermer met oorspronkelijk vier doorboringen, die goed past bij de lokale klokbekergroep in dit gebied, die deels onmiskenbare Saksisch-Thüringse wortels heeft. Later zijn om onduidelijke redenen nog twee doorboringen aangebracht, hoewel de oorspronkelijke doorboringen nog intact waren.

Volgens Bantelmann (1982: 46) zijn uit Westfalen geen polsbeschermers bekend.

10. BEKERPOTTEN, POTBEKERS, *RIESEN-BECHER VON BENTHEIMER TYP* (FIG. 24)

Op grond van een zeer klein aantal min of meer dateerbare vondsten, van het verspreidingspatroon en van typologische overwegingen lijkt het niet al te gewaagd om te stellen, dat de zgn. *Riesenbecher von Bentheimer Typ* de grote nederzettingspotten van de AOO-groep en van de vroegste 'echte' klokbekers zijn. Deze *Riesenbecher*, waarvan de beide bekerpotten van Bauershausen, Kr. Gr. Bentheim de prototypen zijn (Stegen, 1954; Schlicht, 1959), worden gekenmerkt door hun forse afmetingen, min of meer S-vormige profielen en versiering over het gehele oppervlak, bestaande uit nagel- of spatelindrukken of indrukken van staafjes met ronde, ovale of driehoekige doorsnede. Een aantal van deze potten heeft een ribbel of richel onder de rand. Dat geldt bijvoorbeeld voor de beide exemplaren van Bauershausen. Op een aantal potten komen zelfs twee richels voor. Deze ribbels/richels moeten volgens mij gezien worden als typologische rudimenten, herinneringen aan de tussen de vingertoppen uitgeknepen golfbanden van de golfbandpotten van de Enkelgrafcultuur, die soms ook in

tweevoud optreden. Een interessante tussenvorm tussen golfbandpot en *Riesenbecher von Bentheimer Typ* werd gevonden bij Vorwerk, Ldkr. Rotenburg/Hann. (Strahl, 1990: Kat.Nr. 676B, Taf. 62:1). Dat zou kunnen betekenen dat de bekerpotten met ribbel of richel mogelijk wat ouder zijn dan de bekerpotten zonder ribbel/richel.

Zover mij bekend zijn *Riesenbecher von Bentheimer Typ* in Nederland en Duitsland niet systematisch gekarteerd, al zijn er wel verschillende vondsten gepubliceerd. De in tabel 6 vermelde vondsten behoren tot de variant met ribbel. Deze bekerpotten hebben een groot verspreidingsgebied. Dat desondanks slechts een klein aantal vondsten gepubliceerd is, kan geweten worden aan het feit dat het om nederzettaardewerk gaat, en dat bekernederzettingen slecht bekend zijn, vooral vanwege de omstandigheid dat in die nederzettingen nauwelijks afvalkuilen werden gegraven.

Van de *Riesenbecher von Bentheimer Typ* zonder ribbel of richel onder de rand is in ieder geval één dateerbare vondst bekend, namelijk die van Wallhöfen, Kr. Osterholz. De fragmenten, met een versiering van horizontale rijen gepaarde vingernagelindrukken, werden op het oude maaiveld onder de kernheuvel gevonden, die opgeworpen werd over een graf met een maritieme klokbeker zonder touwbegrenzing van de zones. De bekerpot speelde kennelijk een rol in het grafritueel (Deichmüller, 1974b: spec. Abb. 4d. Zie ook 6.3.1.). Strahl (1990, Tl. 3: Taf. 31:1) heeft zich aan een reconstructie gewaagd, maar die lijkt me niet geheel geslaagd. De pot is mijns inziens te slank geworden. Van groot belang zijn natuurlijk ook de fragmenten van vergelijkbare bekerpotten in Marktbergel (Nadler, 1998: Abb. 26:7 en 10), die in een laag met AOC-, *Schnurzon*- en vroege klokbekerscherven werden gevonden. In tabel 7 worden andere gepubliceerde voorbeelden van dit type in Nederland en Duitsland vermeld.

In een eerder artikel (Lanting, 1973: 260) meende ik de bekerpot van Aalden-'Gelpenberg' in de vroege bronstijd (of zelfs het begin van de midden-bronstijd volgens de huidige inzichten) te moeten dateren, op grond van de overeenkomst van de vierpalen-structuur rond de rechthoekige kuil waarin de pot werd aangetroffen, met het vroegst dateerbare dodenhuisje in Noord-Nederland, dat van het rijke Sögelgraf van Drouwen (Butler, 1969: fig. 80). Ik geloof niet langer dat die vergelijking zinnig is. In Aalden-Gelpenberg is vrijwel zeker niet sprake van een grafkuil: bekerpotten treden niet als grafgiften op. En dus mag de vierpalen-structuur ook niet vergeleken worden met

een dodenhuisje.

In verband met hypothesen over oorsprong en verbreiding van de Klokbekeercultuur is het nuttig om erop te wijzen, dat *Riesenbecher von Bentheimer Typ* ook in Engeland, Schotland en Ierland optreden, te oordelen naar de door Clarke afgebeelde grote fragmenten van Southbourne, Hants. (Clarke, 1970: fig. 123), Shoebury I, Essex (*ibid.*: fig. 367), Kilroy, Ross and Cromarty (*ibid.*: fig. 126) en Rockbarton, Co. Limerick (*ibid.*: fig. 125). Kleinere fragmenten zijn o.a. bekend van Coll Is, Argyll (*ibid.*: fig. 46c), Hedderwick en Archerfield, beide E. Lothian (*ibid.*: fig. 49a en b). Tot dezelfde familie, hoewel niet over het gehele oppervlak versierd, behoort de pot van Fengate, Northants (*ibid.*: fig. 230). In Noord-Frankrijk kan geweest worden op het grote potfragment uit het niet-megalitische collectiefgraf Beausoleil 3, Val-de-Reuil, Eure (Salanova, 2000: nr. 98, BP 23) en op scherven uit de nederzetting Les Quatres Chemins, Poses, Eure (*ibid.*: nr. 101: BP 53, 54 en mogelijk ook 57).

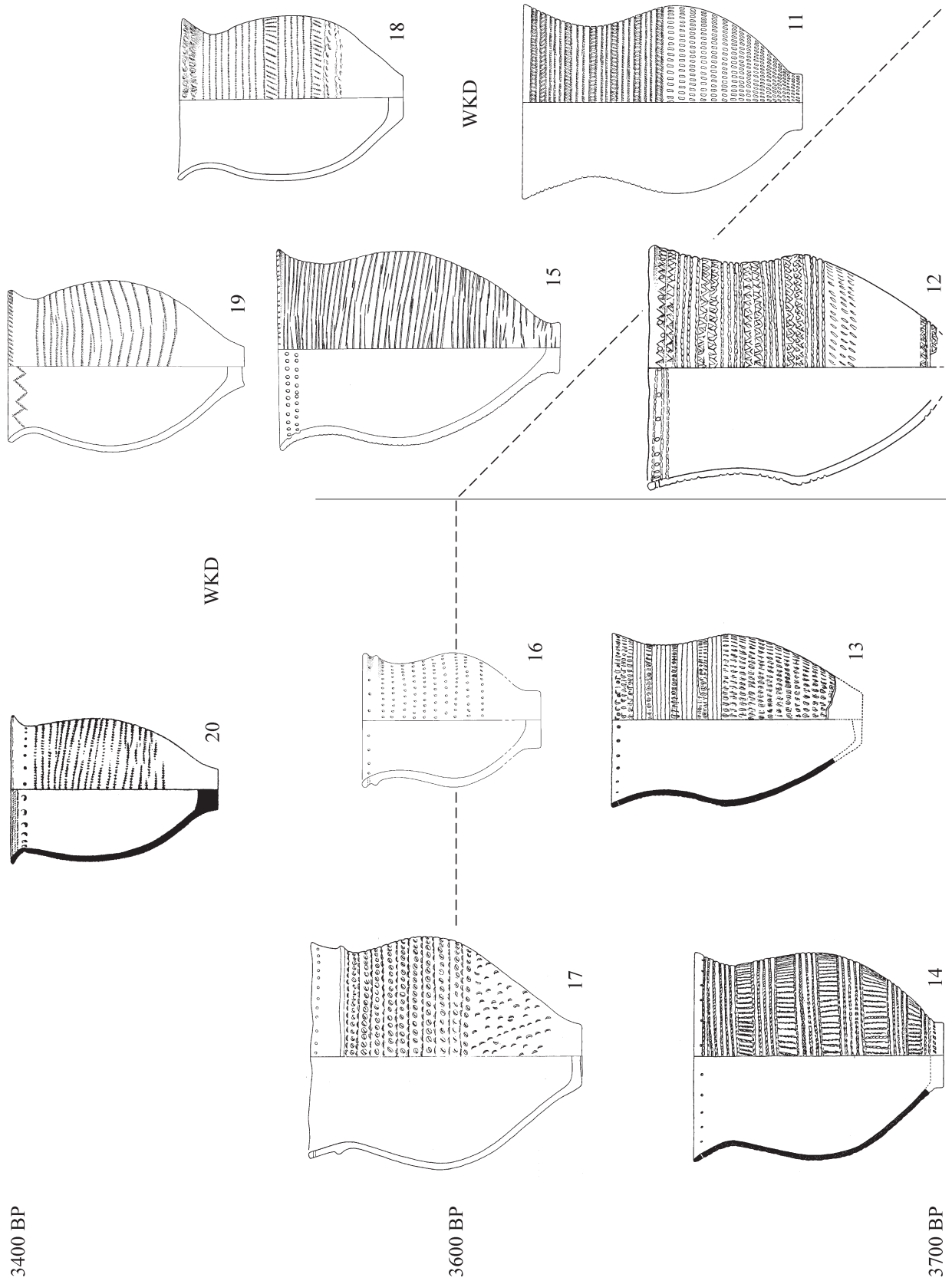
Naast deze grote potten komen ook forse bekers voor (met hoogtes van 20–25 cm) die over het gehele oppervlak spatel- of stempelindrukken vertonen. Een vroeg voorbeeld daarvan is de grote beker uit het graf van Doorwerth (Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 5a). Uit het Midden-Rijngebied zijn drie van dergelijke bekers bekend uit Weissenthurm, Kr. Mayen-Koblenz (Gebers, 1978: Kat.Nr. 157f, h en i, Taf. 43:6, 40:7 en 40:6) en één uit Worms-Rädergewann (1939) (*ibid.*: Kat.Nr. 165c en Taf. 26:13). In Noord-Frankrijk is een dergelijke grote beker bekend uit het dubbelgraf van La Ferme de Champagne, Augy, Yonne (Salanova, 2000: nr. 112, BP 73). Tot op zekere hoogte verwant, maar met gezondeerde ronde indrukjes versierd is de grote beker van Achenheim (Ulrich, 1942; Salanova, 2000: nr. 125, AL 04). In Engeland kan geweest worden op de grote, met vingernagelindrukken versierde pot van Brean Down, Somerset (Clarke, 1970: figs 112 en 113).

Uit de *Riesenbecher von Bentheimer Typ* ontwikkelden zich de grote plastisch versierde potbekers van de typen die door Lehmann in een viertal artikelen zijn beschreven en geanalyseerd (Lehmann, 1964; 1965; 1967a en b). Hij onderscheidde drie typen: trompetpotbekers, halspotbekers en gordelpotbekers. Hij neigde er toe de trompetpotbekers met S-vormig profiel, gezondeerde versiering en in één geval binnrandversiering als gelijktijdig te beschouwen met maritieme klokbekeers, en de halspotbekers met cilindrisch of enigszins uitstaande hals, duidelijke hals-schouderknik en (meestal) afgeronde schouder-buik-overgang in combinatie met de in de meeste gevallen

afwijkend versierde schouder als gelijktijdig met de Veluwebekers. Verder achtte hij het mogelijk dat de gordelpotbekers met S-vormig profiel en afwijkend versierde smalle gordel op de 'schouder' de jongste waren, en afgeleid konden worden van de halspotbekers. Dat halspotbekers en Veluwse klokbekeers gelijktijdig optreden werd voor het eerst bevestigd door een gesloten vondst op het castraterrein in Nijmegen (Louwe Kooijmans, 1973: afb. 12), en vervolgens nog overtuigender door de vondsten van het jachtkampje van Oldeboorn in Friesland, die ook in dit artikel behandeld en afgebeeld worden (cat.nr. c 24).

In een eerdere publicatie (Lanting, 1973: 252–260) heb ik me bezig gehouden met Lehmann's indeling, en voorgesteld de volgorde van trompetpotbekers en halspotbekers om te draaien, op grond van de constatering dat trompetpotbekers een aantal duidelijke overeenkomsten hebben met grote wikkeldraadpotten uit de vroege bronstijd, o.a. de vaak optredende korte uitstaande hals, de gaatjes onder de rand en de kleine voet. Gordelpotbekers zouden in de overgangsfase van halspotbeker naar trompetpotbeker kunnen thuis horen: al wel een S-vormig profiel, maar nog geen gaatjes onder de rand, en nog steeds een afwijkend versierde 'schouder'. In het geval van de gordelpotbeker van Nutterveld diende er evenwel rekening mee gehouden te worden, dat in NO-Nederland een andere ontwikkeling van de klokbekeers had plaatsgevonden dan op de Veluwe, en dat daar dus niet automatisch halspotbekers mochten worden verwacht (Lanting, 1973: 259). De 'bekerpotten van Bentheim type' (Stegen, 1954) meende ik in de vroege bronstijd te moeten dateren, gelijktijdig met WKD-aardewerk.

Het ligt voor de hand nog eens naar potbekers en bekerpotten te kijken in het licht van nieuwe ontwikkelingen en vondsten, temeer omdat in dit artikel een duidelijk verschil wordt gemaakt tussen de Midden-Nederlandse en de NO-Nederlandse/NW-Duitse klokbekeergroepen. Op basis van het aantal vondsten van halspotbekers in het gebied van de Midden-Nederlandse klokbekeergroep zoals omlijnd in paragraaf 3.3., en op grond van de grote overeenkomsten in vorm en versieringsindeling van Veluwebekers en halspotbekers, kan worden aangenomen dat halspotbekers producten zijn van de lieden die ook de Veluwse klokbekeers van typen 2Id–f vervaardigden. Dat is niet in tegenspraak met het optreden van een klein aantal halspotbekers buiten dat gebied. Zo zijn in Drenthe twee halspotbekers gevonden in hunebed D21 bij Bronneger (cat. nr. b 9) en één in hunebed D9 bij Annen (cat.nr. b 2). Verder is een halspotbeker bekend uit Dringenburg-Wiefelstede, Kr. Ammerland (Stegen, 1954: Taf. 36; Pätzold, 1954: 18 en 22).

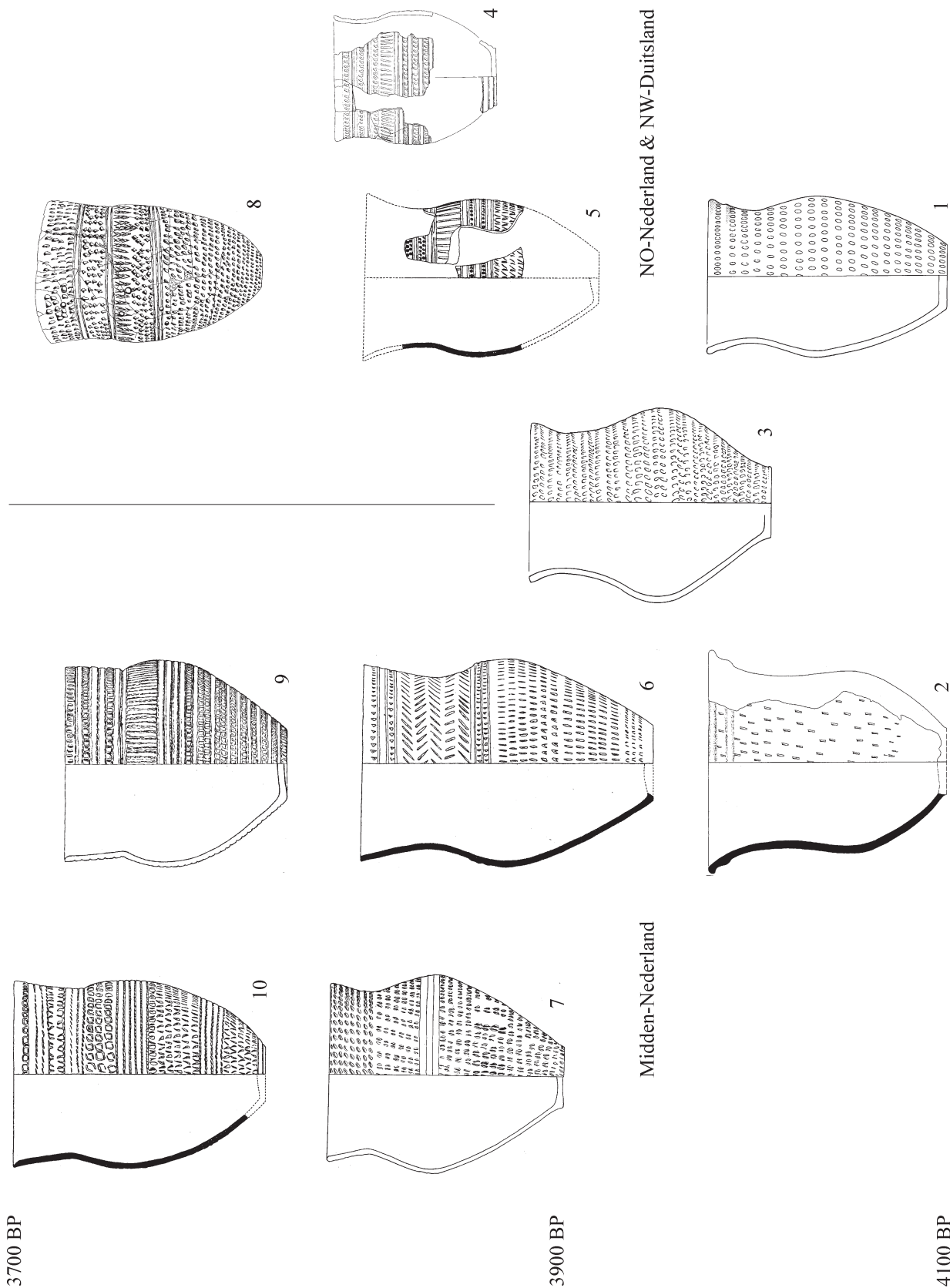

3400 BP

3600 BP

3700 BP

Fig. 24. De typologische ontwikkeling van bekerpotten, met een nadruk op de bekerpotten van de NO-Nederlandse/NW-Duitse, resp. de Midden-Nederlandse klokbekeergroepen maar beginnend in de AOO/maritieme fase en doorlopend tot in de vroege bronstijd. Schaal 1:9. 1. Gölenkamp (Naar: Schlicht, 1959); 2. Pfungstadt (Naar: Wiermann, 2004); 3. Aalden-Gelpenberg (Naar: Modderman, 1957); 4. Hunte 1 (Naar: Kossian, 2007); 5. Nutterveld (Naar: Lehmann, 1965); 6. Voorthuizen (ibid.); 7. Driese Berg (Naar: Lehmann, 1967b);

3700 BP

3900 BP

4100 BP

8. Godenstedt (Naar: Mertens, 1999); 9. Velp (Naar: Hulst, 1965/66); 10. Stroe (Naar: Lehmann, 1965); 11. Gütersloh-Pavenstädt (Naar: Lange, 1959); 12. Osterwick-Höven (Naar: Wilhelmi, 1974); 13. Ede-Hondslog (Naar: Lehmann, 1965); 14. Hanendorp (ibid.); 15. Klijndijk (tek. GIA); 16. Molenaarsgraf (Naar: Louwe Kooymans, 1974); 17. Echt (Naar: Bloemers, 1973); 18. Bocholt (tek. Münster); 19. Angelslo (tek. GIA); 20. Garderen (Naar: Modderman, 1955).

Tabel 6. Gepubliceerde bekerpotten van Bentheimer type met ribbel/riichel onder de rand.

Haelen (prov. Limburg)	Verlinde, 1969: fig. 3:3 (geen 2IIC-beker, zoals de auteur denkt!)
Schipborg (prov. Drenthe)	Van der Waals, 1962: fig. 26
Havelte D53 (prov. Drenthe)	Van Giffen, 1925/27: Atlas pl. 154: 76
<i>Niedersachsen</i>	
Bauershausen, Kr. Gr. Bentheim	Stegen, 1954; Schlicht, 1959
Ostenwalde 1, Kr. Emsland	Tempel, 1978: Taf. 5a:7, 9 en 10
Vorwerk, Kr. Rotenburg/Hann.	Strahl, 1990: Taf. 62:1
Krelingen, Kr. Soltau-Fallingbostel	Strahl, 1990: Taf. 66:4
Esperke, Ldkr. Hannover	Stegen, 1954: Abb. 3:2
<i>Hessen</i>	
Altendorf, Ldkr. Kassel	Jordan, 1954: Taf. 7a:1 (goede foto) Wiermann, 2004: Taf. 2:18 (slechte tekening)
Pfungstadt, Ldkr. Darmstadt-Dieburg	Gebers, 1978: Taf. 18:5
<i>Rheinland-Pfalz</i>	
Otterstadt, Kr. Ludwigshafen	Gebers, 1978: Taf. 19:1 (en niet een <i>Fischgrätenbecher</i> zoals de auteur denkt)
<i>Bayern</i>	
Marktbergel, Kr. Neustadt a.d. Aisch-Bad Windsheim	Nadler, 1998: Abb. 26:8-9

Waarschijnlijk moeten deze vier halspotbekers in hetzelfde licht gezien worden als de Veluwe-bekers en Veluws-aandoende bekera in hetzelfde gebied, namelijk als geïmporteerde of lokaal nagemaakte potten. Iets dergelijks geldt natuurlijk in nog sterkere mate voor de halspotbeker uit de Altmark die Wetzel (1976a) in een privécollectie ontdekte. In geen geval gaat het bij deze pot om een gordelpotbeker, zoals Mertens (1999: 252) schrijft. Gordelpotbekers hebben per definitie een S-vormig profiel, zoals halspotbekers per definitie een duidelijke hals-schouderknik hebben. Daarom kan de potbeker van Godenstedt, Ldkr. Rotenburg/Hann. ook geen halspotbeker zijn, zoals Mertens (1999: 249) wil. Op grond van vorm en smalle schouderzone met verticale motieven moet dit een gordelpotbeker worden genoemd.

In Midden-Nederland moeten de halspotbekers typologische voorgangers hebben gehad in de vorm van plastisch versierde potten met een S-vormig of sterk-afgerond drieledig profiel. Daarbij kan gewezen worden op de scherven van de bekerpot die samen met fragmenten van de bovenhelft van een 2Ic-beker werden gevonden in een kuil onder de voet van een grafheuvel aan de Klokbekeweg in Epe (Modderman & Montforts, 1991: afb. 3:3). Ook de zgn. gordelpotbeker van Voorthuizen (Lehmann, 1965: nr. 20), die geen plastische versiering heeft en dus eigenlijk geen potbeker mag heten, hoort waarschijnlijk in deze

overgangsfase thuis.

Uit de halspotbekers ontwikkelden zich de trompetpotbekers waarbij invloeden van buiten zeker een rol speelden. Maar tegelijkertijd zijn duidelijke aanwijzingen voor continuïteit zichtbaar, bijv. in de plastische versiering zelf en in de gezonde versieringsindeling die al bij een aantal halspotbekers aanwezig is (zie bijv. Stroe en Hunneschans; Lehmann, 1965: nr. 4 en nr. 11. De potbeker van Stroe wordt door Lehmann ten onrechte als trompetpotbeker beschreven!). Al voorbij het stadium van de trompetpotbeker is de grote bekerpot van Echt (Bloemers, 1973) die als extra element een ribbel in de halsknik heeft, een element dat ook bij sommige grote wikkeldraadpotten optreedt (zie Modderman, 1955: fig. 1). De versiering is minder overdadig dan bij de trompetpotbekers. Met name de onversierde, korte hals en de sterk gereduceerde versiering van vingernagelafdrukken op de onderhelft van de buik vallen op. Een laatste herinnering aan de trompetpotbekers is de pot met ribbel onder de rand en een versiering van horizontale rijen onregelmatigronde indrukjes tot de breedste omvang van de buik uit Molenaarsgraaf (Louwe Kooijmans, 1974: fig. 88).

In NO-Nederland en NW-Duitsland is de ontwikkeling van de bekerpotten minder duidelijk. Het is niet uitgesloten dat hier bekerpotten van het type dat in Wallhöfen of in Aalden-Gelpenberg werd gevonden wat langer in gebruik bleven. Daarnaast werden

Tabel 7. Gepubliceerde bekerpotten van Bentheimer type zonder ribbel/riichel.

Aalden-Gelpenberg (prov. Drenthe)	Modderman, 1957
Drouwen D19 (prov. Drenthe)	Modderman, 1971
Spoolde (prov. Overijssel)	Lanting, 1986: fig. 6
Roekel (prov. Gelderland)	Gibson, 1982: fig. N.Misc. 3:1
Hammah, Kr. Stade, Steingrab 12	Jacob-Friesen, 1924; Strahl, 1990: Taf. 103:1
Hunte 1, Ldkr. Diepholz	Kossian, 2007: Taf. 47:24/3600

echter potbekers met S-vormig profiel geproduceerd, die als gordelpotbekers betiteld kunnen worden. (Gordelpotbekers komen niet in Midden-Nederland voor: het exemplaar van Wekeromse Zand (Lehmann, 1965, nr. 21) kan aan de trompetpotbekers worden toegevoegd, dat van Voorthuizen is geen potbeker volgens de eigen criteria van Lehmann, en hoort waarschijnlijk in het overgangsstadium van bekerpotten van Bentheimer type naar halspotbekers thuis: zie boven.) Tot deze gordelpotbekers in NO-Nederland/NW-Duitsland behoren de exemplaren van Nutterveld (Lehmann, 1965: nr. 19), Hunte 1 (Kossian, 2007: Taf. 44:2+3/959, Taf. 46:13+24/1803 en vermoedelijk ook Taf. 45: 4+6+24/3597. Ook de grote schoudercherf, Taf. 44:H3/8/814 zou van een gordelpotbeker kunnen zijn) en Godenstedt (Mertens, 1999).

Tijdens een late fase van de NO-Nederlands/NW-Duitse klokbekeergroep verschenen in het oostelijke deel van het verspreidingsgebied waarschijnlijk de eerste grote bekerpotten met wikkeldraadversiering, met een S-vormig profiel en zorgvuldig uitgevoerde versiering over het gehele buitenoppervlak, zoals die van Gütersloh-Pavenstädt (Lange, 1959: Abb. 2). Deze doet qua versiering en vorm sterk denken aan de trompetpotbeker van Ede-Hondslog (Lehmann, 1965: nr. 3). Geleidelijk aan breidde het verspreidingsgebied van deze WKD-potten zich uit, waarbij aanvankelijk nog rijk versierde potten met regelmatig uitgevoerde versieringspatronen en soms ook nog plastische versieringselementen werden geproduceerd. Uiteindelijk werden echter zowel in NO-Nederland/NW-Duitsland als in Midden-Nederland WKD-potten van hetzelfde ontwikkelde type geproduceerd, met korte uitstaande en onversierde hals, zeer kleine voet en versiering, vaak bestaand uit schuin-weglopende lijnen, die op enige afstand boven de voet ophield.

Overigens komen grote, plastisch versierde bekerpotten ook in Engeland voor, zoals Lehmann (1967a) al heeft beschreven. Naast de drie door hem genoemde exemplaren van Somersham, Hunts, en Great Barton en Butley, beide in Suffolk (Clarke, 1970: figs 1048,

916 en 1050), beeldt Clarke ook nog plastisch versierde bekerpotten af van Chippenham 5, Cambs (*ibid.*: fig. 906), Lion Point en Hullsford, beide in Essex (*ibid.*: figs 915 en 1049). Het optreden van dergelijke potten is dus beperkt tot het zuidoosten van Engeland, en beïnvloeding door de Midden-Nederlandse klokbekeergroep lijkt een plausibeler verklaring dan een lokale ontwikkeling vanuit *Riesenbecher von Bentheimer Typ*.

Opmerkelijk is dat in nederzettingcontext potbekers optreden die duidelijk kleiner zijn dan de potbekers die in het gebied van de Veluwe klokbekeergroep geïsoleerd en op de kop staand in de grond zijn aangetroffen, en kleiner dan de drie potbekers die uit Drentse hunebedden bekend zijn. Dat geldt niet alleen voor een aantal halspotbekers uit het jachtkampje van Oldeboorn (cat.nr. c 24, en fig. 99), maar ook voor de gordelpotbeker 2+3/959 van Hunte 1 (Kossian, 2007: Taf. 44). Dat houdt de mogelijkheid open, dat de beker van Stuhr, Kr. Diepholz (Cosack, 2004: Abb. 19:87) in feite een zeer kleine potbeker is. Wat versiering betreft zou dat geen probleem zijn.

Dat de Veluwe potbekers zoveel forser zijn, hangt mogelijk samen met selectie van grote potten voor een speciaal ritueel, namelijk schedelbijzettingen (Louwe Kooymans, 1974: 291 en noot 134).

11. SUMMARY

The NE Dutch/NW German bell beaker group: cultural background, typology of the ceramics, dating, distribution and grave ritual (with a catalogue of the NE Dutch finds)

This paper is a substitute for the three papers that Van der Waals and I promised to produce in *Beaker Culture Relations in the Lower Rhine Basin* (Lanting & Van der Waals, 1976: 78), but that never appeared because our cooperation stopped soon afterwards. But instead of the promised surveys of the All-

Over-Ornamented beaker burials in the Netherlands, Belgium and Western Germany, of the burials and other finds of the NE Dutch/NW German bell beaker group, and of graves containing Veluvian bell beakers, this paper contains only a catalogue of the finds of the bell beaker culture in the NE Netherlands. The NW German bell beakers are listed and compared with the NE Dutch ones, but their find circumstances are not dealt with, apart from four finds that need more attention, because of misleading statements in literature.

The AOO beaker group is treated in a separate chapter, with emphasis on the pattern of distribution, the association with Single Grave beakers, and the scant evidence for burial ritual. I see no reason to renounce our 1976 hypothesis of the special relationship of AOO and Single Grave beakers in the Netherlands, Belgium and Western Germany, and of the origin of the Maritime bell beaker in the same area. I do not believe in the results of the study by Müller & Van Willigen (2001), who use radiocarbon dates produced by a series of laboratories (without critical analysis of find circumstances, degree of association, laboratory procedures etc., and without analysis of the dated pottery) to postulate an origin of the earliest bell beakers on the Iberian peninsula around 2900 BC (i.e. even before the Single Grave culture came into existence in Central Europe!). A recent study by Needham (2005), based to a large extent on Müller & Van Willigen is rejected as well.

Work on the Veluvian, or rather Central Dutch, bell beaker group in this paper is restricted to the presentation of a new typology valid for this group only, contrary to the typology of 1955 by Van der Waals.

Chapter 2 deals first with the relationship AOO beakers – Single Grave beakers. Of importance are the new, well-excavated burials of Hasbergen, Ldkr. Osnabrück and Rheine-Altenrheine, Kr. Steinfurt, in which AOC beakers and late Single Grave beakers are associated. Analysis of the documentation of the 1934 excavations of a burial mound near Ahsen, Kr. Recklinghausen shows that there an AOC beaker and a late Single Grave beaker were also associated.

Next, a list of complete AOO beakers and of larger fragments is presented (see also fig. 8a). In the Netherlands, Belgium and Western Germany a clearly defined distribution area emerges. According to Lanting & Van der Waals' 1976 hypothesis, this must be the area in which the earliest 'true' bell beakers developed.

The relatively small number of well-documented burials with AOO beakers shows evidence for sexually differentiated grave ritual. Of great importance is the

double burial with AOC-beaker from Tüffelhausen, Ldkr. Würzburg. Unfortunately the radiocarbon dates for this grave are completely misleading. There is no reason to assume that in this part of Germany AOC-beakers are younger than elsewhere in the Netherlands, Belgium, or Germany. The Tüffelhausen grave contains the earliest known example of a *planoccipetal steephead*, showing that this skull type was already present in Germany before appearing in graves with 'real' bell beakers and should not be regarded as an influx from outside. It is only in England and Scotland that clear evidence exists, based on associations with basket-shaped earrings and wrist guards, and AMS dates from the Oxford laboratory, that AOC beakers stayed in use alongside 'real' bell beakers, as Lanting & Van der Waals (1972) have already suggested.

In this paper the first 'real' bell beaker is considered to be the maritime bell beaker with cord impressions bordering the hatched zones of type 2Ia according to Van der Waals & Glasbergen (1955). This type was certainly contemporary with the youngest Single Grave beakers, but an overlap in time with AOO beakers cannot be shown to have existed. However, beakers with a clear AOC ancestry, either showing zones of horizontal cord impressions separated by empty zones (*Schnurzonenebecher*), or all-over horizontal comb-impressed lines are almost certainly contemporary with 2Ia beakers. A new analysis of the excavation of the Hoenderlo-Schenkenshul burial mound has convinced me that the grave with two AOO beakers (2IIa + AOC) is older than the small pit grave with the beaker that is typologically halfway between the types 2IIa and 2Ia. Contrary to what Drenth & Hogestijn (1999) think, citing information provided by me, the mound does not prove that AOO and 2Ia beakers overlap in time.

The distribution pattern of both early maritime beakers with cord-decorated zones and *Schnurzonenebecher* in Germany, Belgium and the Netherlands (fig. 8b) is very interesting. These beakers occur in two regions: in the Netherlands, once in Belgium just across the Dutch border and twice in western Niedersachsen on the one hand; and in a zone from NE France through Rheinland-Pfalz, northern Baden-Württemberg and Hessen to northwestern Bavaria on the other. But in large parts of the distribution area of the AOO beakers no early 'real' bell beakers occur, for instance in Westfalen and the German Lower Rhine area. In the Netherlands, Belgium and NW Germany the number of 2Ia beakers is surprisingly small compared to the number of AOO beakers in the same area, even when the difference in production time is taken into account. This decrease seems to show a real decrease in population, that can be explained by the migration of

beaker people. And this migration is documented by the appearance of early bell beakers in areas where AOO beakers did not occur. The area between NE France and NW Bavaria is of special importance because here further typological development produces those types of beakers that are also known to be the earliest ones used by the Bell Beaker East Group.

Heyd's (2000: Taf. 199) idea that Bell Beaker East Group and local Corded Ware lived side-by-side during several centuries is not acceptable. This idea is based on a number of misconceptions. A basic misconception is the acceptance of the Worms-Rädergewann/1934 finds as reliable association of an early type of *Schnurbecher* (comparable to the Dutch type 1a) and a developed bell beaker (type Monsheim according to Köster, 1965/66). By accepting the combination as real and therefore late, Heyd turns the typology of Corded Ware in southern Germany upside down, making typologically late beakers of type Gross-Gerau (Köster 1965/66) the earliest.

In Bavaria the grave gifts from Grafrath are of crucial importance. This grave contained not only a typologically late beaker, but also a well-made faceted battle axe with backwards extended cutting edge. This type is known from datable contexts elsewhere and cannot be dated later than c. 4000 BP. This means that the youngest phase of Bavarian Corded Ware was already in existence before 4000 BP. Other misconceptions are the assumed association of Corded Ware and an early bell beaker in Salzburg-Hellbrunnerberg, the attribution of an atypical beaker fragment to Corded Ware in the bell beaker grave Dietfurt I, and that of an atypical beaker to Corded Ware in bell beaker grave Köfering 3. It seems unlikely that Corded Ware and bell beakers overlapped in time for more than a couple of decades in southern Germany and Bohemia/Moravia. Given this short period of possible contact it seems unlikely that the Bell Beaker East Group owed much of its material culture and grave ritual to local Corded Ware groups. Given the earliest types of beaker, the most likely area of origin for the Bell Beaker East Group is the above mentioned zone between NE France and NW Bavaria. And it is in NW Bavaria that the *planoccipetal steephead* is already known in an AOC context (the double grave of Tüchelhausen) and the triangular flint arrowheads with flat or hollow base are known in AOO contexts (Marktbergel). These arrowheads do not occur in AOO contexts further west or north.

Other characteristic bell beaker objects, such as copper tanged daggers, wrist guards and V-perforated buttons seem to have been added to the inventory in Central Europe. Tanged daggers may already have

been in use on a small scale with local Corded Ware, although that is not certain because of chronological difficulties. Wrist guards, or rather the flat or curved polished stone *plaquettes* that were fixed to the leather strap which actually protected the wrist, may be a Bell Beaker East Group invention. An ethnographical parallel would be the introduction of the silver *ketoh*, by the Navajos in the SW United States around 1870. Neither V-perforated buttons do seem to have been borrowed from other cultures.

Chapter 3 deals with the bell beakers of the Central Netherlands. A new typology for the beakers is proposed. The weak point of Van der Waals' 1955 typology was that it was largely based on Central Dutch beakers, but that the crucial stage 2Ic was represented by a bell beaker from the Northern Netherlands, and that 2Ic beakers as such were scarcely known from the Central Netherlands. By redefining the 2Ic stage on the basis of beakers from the Central Netherlands that had been treated as rather atypical so far, the 1955 typology could be 'restored', but now as one valid only for Central Dutch beakers only, and not for all Dutch Bell Beakers.

Almost all beakers of types 2Ia–2Ic are shown in figure 12, but only 10% of the later types. This shows that the bell beaker population of the Central Netherlands was originally fairly small, but increased considerably later on. The core area of the Central Dutch bell beaker group is formed by Veluwe, Utrechtse Heuvelrug en Het Gooi, the NE part of the province of Noord-Brabant, surroundings of Nijmegen and the northern part of the province of Limburg, and the *Kreisen* Kleve and Wesel in adjacent Germany. But Veluvian bell beakers are known from a much larger area in small numbers, including the western part of the Netherlands, the IJsselmeerpolders and the low-lying, peat-covered area of the province of Friesland, where the small fishing camp of Oldeboorn has been excavated. In a late stage the area around Cologne and Bonn in the German Lower Rhine area seems to have been part of the distribution area as well. That means that the lines from Hook of Holland to Bonn and from Dokkum along the IJssel-Oude IJssel/Issel to Wesel and Bonn can be seen to be the borders of the distribution area of this beaker group.

Radiocarbon dates suggest that the Central Dutch group flourished between c. 3950 and c. 3650 BP.

Chapter 4 deals with the typology and dating of the NE Dutch bell beakers. In figure 14 the typological development of these beakers is shown. Five stages of development can be recognised. Remarkable is the

perseverance of the fairly simple layout of decoration, resembling the layout on maritime bell beakers, hence the term 'epi-maritime', used in connection with stages 2 and 3. A small number of NE Dutch beakers resemble Veluvian bell beakers in shape but not in the layout of their decoration, with the typical shoulder zone of true Veluvian bell beakers lacking.

NE Dutch bell beakers are found east of a line from Dokkum to Zwolle and along the IJssel/Oude IJssel rivers to the German border. But across the German border from Dollard to Gendringen the NW German bell beakers of Chapters 6 and 7 are just a continuation of the NE Dutch Group.

Radiocarbon dates and the archaeological date of the well-known Odoorn dagger grave suggest a time bracket of 3950–3650 BP.

In *Chapter 5* the burial ritual of the NE Dutch Bell Beaker group is analysed and compared with the Central Dutch Bell Beaker group. In the Central Netherlands bell beaker graves were orientated approximately E-W, with men in crouched position on the left side with the head to the east and women crouched on the right side with the head to the west. The number of proven female burials is small, however. In the NE Netherlands 29 of 38 graves of which the orientation has been recorded have orientations between NW-SE and NE-SW. The remaining 9 were orientated N-S. Neither indications for a regional preference for N-S orientation, nor for changes over time exist.

In E-W orientated graves the positions of the dead seem to be the same as in the Central Dutch group, which means that the 'young woman' of Eext-Ketenberg period 2 may have been a young man (contra Beuker & Drenth, 2005). The rules in graves with N-S orientation are not clear but given the rules elsewhere men may have been buried in crouched position on the left side and women crouched in the right side. Both in the Central Dutch group and in the NE Dutch group cremation burials are known, but beakers were never used as urns. Also in both groups traces of plank-built coffins are fairly common. In some cases 'beehive' or 'hut'-graves were constructed: round to oval, or rectangular grave pits, with wattle or plank built strengthening in a foundation trench along the edge of the pit. Occasionally stones were used to support a coffin.

Circular to slightly oval trenches around the grave pits occur regularly in both groups. In the NE Netherlands 14 examples are known, ranging in diameter from 2.0 to 11.5 m internally. These trenches are almost certainly foundation trenches for fences of vertical posts. Modderman (1984) thought that these

fences kept low, disc-shaped mounds in place, but the fact that they occur around flat graves as well weakens his arguments. These foundation trenches are known in Corded Ware/Single Grave and AOO contexts as well.

There is a remarkable difference in burial wealth and number of grave gifts in general between the Central Dutch and the NE Dutch groups. In the Central Netherlands 10 tanged daggers and probably one small riveted bronze dagger, one copper awl, one gold diadem, one pair of gold basket-shaped earrings, and probably one bronze *Schleifennadel* of southern German type are known. In the NE Dutch group only one tanged dagger is known, from the rather exceptional Odoorn grave that also contained a bronze awl, a bronze spiral arm ring and two tiny pieces of sheet gold. Two other burials contained tiny pieces of bronze that have not been preserved.

In the Central Netherlands V-bored amber buttons of several types (conical, box-shaped, H-shaped), wrist guards and flint arrowheads (barbed and tanged, or triangular with flat or hollow base) are quite common in graves. In the NE Netherlands, only one burial with a V-bored amber button, only four burials with wrist guards and only four burials with flint arrowheads are known.

A number of graves with hammer axes of types Emmen and Zuidvelde and/or oval or triangular flakes with flat marginal retouch (the so-called bell beaker knives) also belong to the NE Dutch Bell Beaker group. One of these graves contained a Scandinavian flint dagger type 1 (Lanting, 1973). The Emmen/Zuidvelde hammer axes do not belong to the family of the K-hammer axes of the late Corded Ware/Single Grave culture. The name K-hammer axe should be reserved for the types K1 to K5 according to Glob/Struve/Brandt, which have a *gekniffenen Nacken* ('pinched top'). Emmen/Zuidvelde hammer axes do not show this characteristic, should not be called K7 hammer axes therefore, and the K7 hammer axes in Denmark/Northern Germany should also receive another name. The new typology of the K-hammer axes by Strahl (1990) is rejected.

A hammer axe closely related to the Dutch Zuidvelde type has been discovered in grave 840 of the Early Bronze Age cemetery of Franzhausen I in Austria. It was associated with two pots, a small riveted dagger, part of a bronze arm ring and a *Schleifennadel*. The skeleton in this grave has been ¹⁴C-dated to 3670±50 BP. A number of NE Dutch, graves with hammer axes and/or 'bell beaker knives' has also been ¹⁴C-dated. They seem to belong to a younger stage of the NE Dutch Bell Beaker culture.

In *Chapter 6* the area of the NW German Bell Beaker group is defined, and a list of finds is presented. The beakers are shown drawn in a uniform style. Contrary to the NE Dutch finds, no descriptions of the find circumstances etc of the NW German ones are given, apart from the finds of Wallhöfen, Dötlingen-Neerstedt, Hülsten-Radberg barrow III and Ostereistedt. In Wallhöfen the bell beaker grave was not surrounded by trenches. The soil traces in question turned out to be irregularities on the humic layer under the mound. In Dötlingen-Neerstedt bell beaker sherds, a broken wrist guard and a damaged flint arrowhead were found dispersed in the body of the mound, and seem to be settlement refuse rather than dispersed grave gifts. The amber necklace found in situ in the centre of the mound belongs to an unrecognised secondary burial of the Middle Bronze Age.

Barrow III on the Radberg near Hülsten seems to have been a four-period mound. The recent publication by Schumacher (2005) is partly misleading, and my 1973 re-interpretation was too simple. Period 1 was a small and low mound over a burial on ground level containing a pair of arrow shaft straighteners and flint implements (grave 5a,b,c). The so-called wooden bowls were the remains of a wooden coffin. Grave gifts and wooden remains were *not* found in grave 5, contrary to what Schumacher (2005) claims. The central grave of Period 2 is burial 5 with the body silhouette of an individual interred in crouched position on the right side with the head to the west, and with a bronze spiral arm ring (no longer in existence) as grave gift. Period 2 contained two secondary burials in the edge of the mound, burials 6 and 7, both containing body silhouettes in the same position as the one in grave 5. Whether a round pit with a small rusticated beaker near burial 7 belongs to this period as well is unclear. Later on, the burial mound was raised twice. Period 3 is associated with a grave pit visible in the photos of the centre of the mound, but not recognised by the excavator. Period 4 was surrounded by a closely-spaced double post circle. Its central grave had been dug away. Periods 1 and 2 both belong to the bell beaker period, periods 3 and 4 to the Middle Bronze Age.

In Ostereistedt the doubts raised by Strahl (1990) concerning the association of the grave gifts are removed. Although Müller-Brauel (1926) and Sprockhoff (1928) differ regarding the dimensions of the stone cist, they fully agree when it comes to the association and find circumstances of the grave gifts. But whether the deceased, of whom some badly preserved bones were found, was really buried in a crouched position on the right side is questionable.

The NW German beakers are largely comparable to the NE Dutch ones, including the occurrence of small numbers of beakers influenced by Veluvian bell beakers. Remarkable are the *Schnurzonenebecher* of Stühren and Essen, and the bell beakers without decoration below the widest part of the belly that prevail east of the Lower Weser.

It is not impossible that in the eastern part of the area of distribution of the NW German Bell Beaker group the latest beakers are replaced by late Corded Ware with zigzag decoration of type Lutttum/Ohlendorf and/or by early pottery with barbed wire decoration (fig. 22). The Lutttum beaker has been ¹⁴C-dated 3660±70 BP, the early barbed wire beaker of Querenstede (Zoller, 1963) 3630±30 BP. Last mentioned beaker is very close to stage 5 bell beakers of the NE-Dutch group. Only three reliable ¹⁴C-dates for the NW German Bell Beaker group exist.

The limits of the distribution of the NW German Bell Beaker group are partly natural and partly due to the presence of other Bell Beaker groups. In Niedersachsen east of the Weser and in eastern Westfalen bell beakers of Saxo-Thuringian type are known (see list in section 6.7.). In SE Holstein and NW Mecklenburg the NW German beakers seem to give way to a less well-defined beaker group that, amongst other things, produced beakers related to the Saxo-Thuringian type.

Chapter 7 deals with the grave ritual of the NW German BB. The number of documented burials is smaller than in the NE Netherlands. Graves with N-S orientation seem to be less common than in the NE Netherlands (4 out of 26, versus 9 out of 38). The number of body silhouettes is small, only eight and that number includes only one grave with a bell beaker. In the recently discovered Loxstedt burial the position of the body has been reconstructed using phosphate analysis of soil samples (Strahl, 2007). In Ostereistedt badly preserved bones were discovered in the stone cist, but the published position on the right side seems unlikely because the grave gifts indicate a male burial. Body silhouettes and phosphate analysis in Loxstedt point towards the same rules for men and women as applied in the Central Dutch and NE Dutch Bell Beaker groups.

In NW Germany three cremation burials are known. In two of these (Oldenstadt and Petershagen-Döhren) the burnt bones were placed in a pot. The use of beakers as urns was already practised in late Corded Ware contexts east of the Lower Elbe.

In only a small number of graves traces of wooden coffins were found. The use of stones in or around

graves has been recorded several times. Real stone cists such as the ones in Ostereistedt and Flögeln have not been recorded elsewhere in the area of the NW German bell beaker. Seven graves were surrounded by circular or slightly oval trenches, with internal diameters of 2.1/2.5 to 6.7/7.0 m.

The NW German Bell Beaker burials are as poor as the NW Dutch ones. The bronze spiral arm ring of Hülsten-Radberg barrow III, period 2 and the small riveted bronze dagger of Ostereistedt are the only metal objects. Wrist guards were not found in the better recorded burials, but two finds from barrows are mentioned. The Dötlingen-Neerstedt wrist guard was not a grave gift (see above). Only four graves with flint arrowheads are known. V-perforated buttons have not been found. Instead a small number of amber beads with simple perforation is known. A pair of arrow shaft straighteners was discovered in barrow III, period 1 of Hülsten-Radberg.

Two burials of the hammer axe/'bell beaker knives' group have been published: Ostereistedt and Filsum.

In *Chapter 8* the scant evidence for settlements and for deposits in wet context in NE Netherlands/NW Germany is mentioned.

Chapter 9 lists the small number of wrist guards in the same area.

Chapter 10 deals with the large settlement ceramic of the AOO beaker and 'real' BB groups. This type of pottery suffers from a certain under-representation in literature, due to the lack of associations and dating evidence. Nevertheless the following developments are likely. The earliest type is the so-called *Riesenbecher vom Bentheimer Typ* with cordon under the rim, and simple finger nail, finger tip or stamp decoration all over the outer surface. The cordon is likely to be a typological rudiment of the wavy, finger-pinched cordon of the *Wellenband*-pots of the Corded Ware. *Riesenbecher vom Bentheimer Typ* occur over a large area, comparable to that of the AOO beaker group. Next come the *Riesenbecher vom Bentheimer Typ* without cordon. Of importance for the dating is a find from Wallhöfen, where fragments of this type of pot were found on the old ground surface underneath a barrow covering a grave with maritime Bell Beaker of developed type.

With developed Bell Beaker in the Central Netherlands the Necked Pot Beaker *halspotbekers* of Lehmann (1965) occur. Closed finds are known from Nijmegen and Oldeboorn. In NE Netherlands/NW Germany related Pot Beakers but with a S-shaped pro-

file and a belt of different decoration at the base of the 'neck' (Belted Pot Beakers or *gordelpotblekers*) were produced, although a small number of real Necked Pot Beakers were made locally as well, or imported from the Central Netherlands.

Around the transition to the Early Bronze Age Necked Pot Beakers were replaced by Trumpet Pot Beakers (*trompetpotbekers*) in the Central Netherlands, and by related types in NE Netherlands/NW Germany. They gradually gave way to large pots with barbed wire decoration. In the eastern part of the distribution area of the NE Dutch/NW German Bell Beaker group this transition may have occurred earlier than in the Central Netherlands.

In the Central Netherlands several Necked Pot Beakers have been found buried upside down, and missing bases indicate that other examples may have been buried in the same way. Probably larger pots were selected for this purpose, for in the fishing camp of Oldeboorn smaller Pot Beakers were also used. Variations in size is also noticeable in NW Germany where for example the settlement Hünte 1 produced both smaller Belted Pot Beakers as well as larger ones.

In *Appendix 1* the barrow excavations of Hoenderlo-Schenkenshul and Ahsen, Kr. Recklinghausen, tum. III are re-analysed. Hoenderlo has been published by Bursch (1940), but the field drawing contains information not presented in the publication. My conclusion is that at Hoenderlo the primary grave was a 'hut grave' on the old ground level surrounded by a circular ditch. The grave gifts were an AOC beaker (found in situ) and a 2IIa beaker (of which the sherds were dispersed in a rabbit hole). The secondary burial, of a child judging by the size of the grave pit, cut the 'hut-grave' ditch of the primary burial. It contained a small beaker with decoration halfway between types 2IIa and 2Ia. A wider circular ditch must belong to a later period, for it cannot be attributed to one of the beaker burials.

Barrow III near Ahsen was excavated in 1934, but not published apart from a short note in Brandt (1954). Van der Waals and I re-opened trenches of the 1934 excavation in 1974. This re-excavation made it possible to correct the 1934 drawing, and to correct depths of objects in relation to the top of the mound. In 1974 the level of the old ground surface was recognised, thanks to deposits of yellow sand originating from the grave pit. It is clear that a Single Grave beaker of type 1d (no longer existing but clearly described in the 1934 field notes) and an AOC beaker (damaged during WWII but still in existence) were found close together at the same level. A photo taken in 1934 shows

an unrecognised primary grave pit in the section, but does not show evidence for a secondary burial. The conclusion must be that both beakers came from the same primary grave pit.

Appendix II is the catalogue of finds of the Bell Beaker culture in the NE Netherlands, i.e. the provinces of Friesland, Groningen, Drenthe and Overijssel, and the eastern part of the province of Gelderland, east of the rivers IJssel and Oude IJssel. These finds belong largely to the NE Dutch bell beaker group, but the small fishing camp of Oldeboorn (Friesland) belongs to the Central Dutch group.

The catalogue is subdivided into five sections:

- a. certain and probable burials containing
 - bell beakers and/or wrist guards and/or flint arrowheads, or
 - hammer axes of types Emmen/Zuidvelde and/or ‘bell beaker knives’, or
 - body silhouettes of bell beaker type: crouched with the arms crossed in front of, but not against the chest or
 - graves with a ^{14}C date suggesting attribution to the bell beaker culture.
- b. pottery of the bell beaker culture from megalithic tombs or TRB stone cists, and in one case a cremation burial of the Bell Beaker in a megalithic tomb.
- c. other finds of (large fragments) of bell beakers. Most of these represent ploughed out burials but some settlement finds and deposits in wet context are included as well.
- d. wrist guards not mentioned in a.
- e. burials without finds that nevertheless may belong to the NW Dutch Bell Beaker group.

12. DANKBETUIGINGEN

Aan het totstandkomen van deze publicatie hebben vele collega's bijgedragen. Ik zal hier geen lijst van namen presenteren, al was het alleen maar om te voorkomen dat ik sommigen per ongeluk niet noem. Een uitzondering wil ik maken voor J. Gaffrey en B. Stapel van LWL-Archäologie für Westfalen, Aussenstelle Münster voor het ter beschikking stellen van tekeningen van ongepubliceerde bekers uit Saerbeck-Westladbergen en Gitttrup.

Het tekenwerk in dit artikel is van de hand van meerdere generaties tekenaars van het B.A.I., en later het G.I.A. De plattegronden zijn, behoudens enkele uitzonderingen, vervaardigd door G. Delger en J.H. Zwier. De bekers en andere grafgiften zijn ge-

tekend, of nagetekend in B.A.I./G.I.A.-stijl door B. Kuitert, H.R. Roelink, J.M. Smit en M. Los-Weijns. Laatstgenoemde is ook verantwoordelijk voor de bewerking van oudere tekeningen van Kuitert, Roelink en Smit, die met behulp van Coral Draw werden ont- daan van schaduwlijnen en –stippels. Overigens kon een deel van de NW-Duitse bekers zonder verdere be- werking gereproduceerd worden.

Het typewerk werd verricht door E. Rondaan-Veger en G. Entjes-Nieborg, waarbij laatstgenoemde ook het typewerk van eerstgenoemde scande en elektronisch toegankelijk maakte.

Dankzij een financiële bijdrage van de Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie te Amsterdam was het mogelijk een aantal be- kerteekeningen in inkt te laten zetten, en om de NO-Nederlandse en de NW-Duitse klokbekers af te beel- den op twee los bijgevoegde vellen, zodat het moge- lijk is deze in één blik te overzien.

13. LITERATUUR

- ADAIR, J., 1973. *The Navajo and Pueblo silversmiths*. Norman, University of Oklahoma Press.
- AHRENS, C., 1966. *Vorgeschichte des Kreises Pinneberg und der Insel Helgoland*. Neumünster, Wachholtz.
- ALBRECHT, C., 1934. De Hügélgräber der jüngeren Steinzeit in Westfalen. In: *Bodenaltertümer Westfalen 3, Westfalen 19(2)*, 122–149.
- ARTS, N., 1984. Nederzettingssporen uit het laat-Neolithicum en de vroege bronstijd te Kessel-Donk, prov. Limburg. *Wester- heem 33*, 82–89.
- ASHMORE, P.J., 1989. Excavation of a beaker cist at Dornoch Nursery, Sutherland. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland 119*, 63–71.
- ASMUS, W.-D., 1953. Ein urgeschichtlicher Weg von Nordjütland nach Niedersachsen, sein Verlauf zwischen Oste und Wümme und seine Daterierung durch die Ausgrabung von Helvesiek, Kr. Rotenburg. *Die Kunde NF 4*, 28–43.
- ASMUS, W.-D., 1954. Eine spezifische Bestattungsform der nord- westdeutschen Einzelgrabkultur (Randbestattungen an Kreis- gräben). *Germania 32*, 135–147.
- AUST, H., 1958. Die Steinkiste von Flögel. *Die Kunde NF 9*, 142–145.
- AUST, H., 1976. Die Steinzeit im westlichen Elbe-Weser-Dreieck. *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*, Bd. 29. *Das Elbe-Weser-Dreieck I. Einführende Aufsätze*. Mainz, Von Zabern, 90–104.
- BÄRENFÄNGER, R., 1998. Collinghorst, Ldkr. Leer. In: J. Möller (ed.), *Fundchronik Niedersachsen 1997* (Nachrichten aus Nie- dersachsens Urgeschichte, Beiheft 1). Stuttgart, Theiss, 34–36.

- BÄRENFÄNGER, R., 2001. Schatteburg, Ldkr. Leer. In: J. Möller (ed.), *Fundchronik Niedersachsen 2001* (Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Beiheft 6). Stuttgart, Theiss, 72–73.
- BAHTI, M., 1989. *Southwestern Indian arts and crafts* (Tenth printing; revised edition). Las Vegas, KC Publications.
- BAKKER, J.A., 1978. Janssen's ellen: het Nederlandsche metrieke stelsel 1821–1870. *Helinium* 18, 87–90.
- BAKKER, J.A., 1979a. *The TRB West Group*. Amsterdam, UvA subfaculteit der Pre- en Protohistorie.
- BAKKER, J.A., 1979b. Protection, acquisition, restoration and maintenance of the Dutch hunebeds since 1734: an active and often exemplary policy in Drenthe (I). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29, 143–183.
- BAKKER, J.A. & H.T. WATERBOLK, 1980. *De Nederlandse hunebedden. Rapport aan de Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk, en het Provinciaal Bestuur van Drenthe*. Amsterdam/Groningen, Typescript in meerdere exemplaren.
- BANTELMAAN, N., 1982. *Endneolithische Funde im rheinisch-westfälischen Raum* (Offa-Bücher 44). Neumünster, Wacholtz.
- BANTELMAAN, N., A.E. LANTING & J.D. VAN DER WAALS, 1979/80. Wiesbaden-“Hebenkies”, das Grabmal auf dem Weg nach der Platte. *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 183–249.
- BARCLAY, A., 2000. Final Neolithic/Early Bronze Age. In: A. Barclay & C. Halpin (eds), *Excavations at Barrow Hills, Radley, Oxfordshire*. Vol. I: *The Neolithic and Bronze Age Monument Complex*. Oxford, Oxford University Press, 35–148.
- BEEK, Z. VAN DER, 2004. An ancestral way of burial. Late Neolithic graves in the southern Netherlands. In: M. Besse & J. Desideri (eds), *Graves and funerary rituals during the Late Neolithic and the Early Bronze Age in Europe (2700–2000 BC)* (BAR International Series 1284). Oxford, Archaeopress, 157–194.
- BEEH, G. & H. ROOSENS, 1962. Drieperiodenheuvel te Mol bij grenspaal 194. *Helinium* 2, 255–259 (met plattegrond en profielen ingebonden tussen 264–265).
- BEEH, G. & H. ROOSENS, 1963. Drieperiodenheuvel met klokbekers te Mol. *Archaeologica Belgica* 72.
- BEHRENS, H., 1952. Ein neolithisches Bechergrab aus Mitteldeutschland mit beinerner Hammerkopfnadel und Kupfergeräten. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 36, 53–69.
- BEHRENS, H., 1971. Die Fischgrätenverzierung in der mitteldeutschen Schnurkeramik. *Jahresschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 55, 79–104.
- BEHRENS, H., 1973. *Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet* (Veröffentlichungen des Landesmuseums für Vorgeschichte in Halle, Bd. 27). Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- BEIJERINCK, W., 1924. Kort verslag van enige vóórhistorische vondsten in en om Wijster. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 42, 35–45.
- BEIJERINCK, W., 1932. De ligging der Steentijdresten in Midden-Drenthe. *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap* 49, 394–413.
- BÉRAN, J., 1997. Thesen zur Entstehung und Ausbreitung der schnurkeramischen Kultur. In: *Early Corded Ware Culture. The A-Horizon – fiction or fact*. Esbjerg Museum, 31–42.
- BERLEKAMP, H., 1955. De Steingraber von Dumseviz auf Rügen. *Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 36–60.
- BERTEMES, F., 1989. *Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Gemeinlebarn* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 45). Bonn, Habelt.
- BERTRAM, J.K., 1994. Schnurkeramik. In: H.J. Beier & R. Einicke (eds), *Das Neolithikum im Mittelbe-Saale-Gebiet und in der Altmark*. Wilkau-Hasslau, Beier & Beran, 229–242.
- BEUKER, J.R., A.G.F.M. CUYPERS, E. DRENTH, A.E. LANTING & G.J.R. MAAT, 2001. Nogmaals de grafheuvel ‘de Ketenberg’ te Eext: over de dodenhouding in graven van de Klokbeckercultuur in Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 118, 109–118.
- BEUKER, J.R. & E. DRENTH, 2005. Een herbeschouwing van de dodenhouding in graven van de Klokbeckercultuur in Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 122, 110–112.
- BILL, J., 1973. *Die Glockenbecherkultur und die frühe Bronzezeit im französischen Rhonebecken und ihre Beziehungen zur Südwestschweiz*. Basel, Verlag Schweizerische Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte.
- BILL, J., 1976. Die Frühphase der Glockenbecherkultur in Ost-Frankreich. In: *Glockenbechersymposium Oberried 1974*. Bussum/Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 333–349.
- BLOEMERS, J.H.F., 1968. Flintdolche vom skandinavischen Typus in den Niederlanden. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 18, 47–110.
- BLOEMERS, J.H.F., 1973. Archeologische kroniek van Limburg over de jaren 1969–1970. *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 107/108, 7–79.
- BLOEMERS, J.H.F., L.P. LOUWE KOOLJMAN & H. SARFATI, 1981. *Verleden land: archeologische opgravingen in Nederland*. Amsterdam, Meulenhoff Informatief.
- BOELICKE, U., 2006. Die Steinzeiten. In: *Der Niederrhein zwischen Xanten und Nijmegen* (Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland 47). Stuttgart, Theiss, 94–98.
- BOSTYN, F. & Y. LANCHON (eds.), 1992. *Jablins: Le Haut Châteaux (Seine-et-Marne): une minière de silex au Néolithique* (Documents d'archéologie française 35). Paris, Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme.
- BRAECKMAN, K., 1991. Klokbecker materiaal te Kruishoutem-Kapellekouter (Oost-Vlaanderen), een voorlopig verslag. *Notae Praehistoricae* 10, 69–74.
- BRANDT, K., 1940. *Die Mittelsteinzeit am Nordrande des Ruhrgebietes* (Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte 4). Leipzig, Barth.
- BRANDT, K., 1954. *Bilderbuch zur ruhrländischen Urgeschichte, I: Voreiszeit, Eiszeitalter und die drei Steinzeiten*. Herne, Stadt Herne.

- BRANDT, K.H., 1967. *Studien über steinerne Äxte und Beile der jüngeren Steinzeit und der Stein – Kupferzeit Nordwestdeutschlands*. Hildesheim, Lax.
- BRANDT, K.H., 1989. Ausgrabungen in Bremen-Nord: 2. Zwei Gräber mit Glockenbecher in Grohn. *Jahrbuch der Wittheit zu Bremen* 31, 92–95.
- BREUNIG, P., 1987. *¹⁴C-Chronologie des vorderasiatischen, südost- und mitteleuropäischen Neolithikums*. Köln/Wien, Böhlau.
- BRINDLEY, A.L., 1983. The finds from hunebed G3 on the Glimmer Es, mun. of Haren, prov. of Groningen, the Netherlands. *Helinium* 23, 209–236.
- BRINDLEY, A.L., 1986a. Hunebed G2: excavation and finds. *Palaeohistoria* 28, 27–92.
- BRINDLEY, A.L., 1986b. The typo-chronology of TRB West Group pottery. *Palaeohistoria* 28, 93–132.
- BRINDLEY, A.L., 2007. *The dating of Food Vessels and Urns in Ireland*. Galway, Galway University Press.
- BRINDLEY, A.L. & J.N. LANTING, 1991/92. A re-assessment of the hunebedden O1, D30 and D40: structures and finds. *Palaeohistoria* 33/34, 97–140.
- BRINDLEY, A.L., J.N. LANTING & A.D. NEVES ESPINHA, 2001/02. Hunebed D6a near Tinaarlo. *Palaeohistoria* 33/34, 43–85.
- BRONGERS, J.A., 1973. *1833: Reuven in Drenthe*. Bussum, Fibula-Van Dishoeck.
- BRUNSTING, H., 1942. Tweeperiodenheuvel en kringgreppelurnenveld bij Elderslo, gem. Rolde. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 60, 100–103.
- BUCHVALDEK, M., 1967. *Die Schnurkeramik in Böhmen*. Praha, Universita Karlova.
- BUCHVALDEK, M., 1978. Zur Frage der Kontinuität im jüngeren Äneolithikum in Böhmen und Mähren. In: *Varia Archaeologica* 1 (Praehistorica VII). Praha, Universita Karlova, 35–64.
- BUCHVALDEK, M. & D. KOUTECKY, 1970. *Vikleice, ein schnurkeramisches Gräberfeld* (Praehistorica III). Praha, Universita Karlova.
- BULTEN, E.E.B., F.J.G. VAN DER HEIJDEN & T. HAMBURG, 2002. *Prehistorische viswieren en fuiken bij Emmeloord* (ADC Rapport 140). Bunschoten, ADC.
- BURSCHE, F.C., 1933. *Die Becherkultur in den Niederlanden*. Dissertation Marburg. Tevens verschenen in *Oudheidkundige Mededelingen* NR 14, 1933, 39–123.
- BURSCHE, F.C., 1936. Grafvormen van het Noorden. *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, NR 17, 53–72.
- BURSCHE, F.C., 1937. Grafvormen van het Noorden (vervolg). *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, NR 18, 41–66.
- BURSCHE, F.C., 1940. Een grafheuvel van de bekercultuur te Hoenderlo. *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, NR 21, 19–21.
- BUTLER, J.J., 1969. *Nederland in de Bronstijd*. Bussum, Fibula-Van Dishoeck (2^e ongewijzigde druk Fibula-Van Dishoeck, 1979).
- BUTLER, J.J., 1990. Bronze Age metalwork and amber in the Netherlands (I). *Palaeohistoria* 32, 47–100.
- BUTLER, J.J., J.N. LANTING & J.D. VAN DER WAALS, 1972. Anner Tol III: a four-period bell beaker and bronze age barrow at Schuilingsoord, gem. Zuidlaren, Drenthe. *Helinium* 12, 225–241.
- BUTLER, J.J. & J.D. VAN DER WAALS, 1966. Bell beakers and early metal-working in the Netherlands. *Palaeohistoria* 12, 41–139.
- CAEMMERER, E., 1956. *Vor- und Frühgeschichte Arnstads und seiner weiteren Umgebung bis zur Mitte des 10. Jahrhunderts*. Jena, VEB Gustav Fischer Verlag.
- CASE, H., 1963. Notes on the finds and on ring-ditches in the Oxford region. *Oxoniensia* 28, 19–52.
- CASPARIE, W.A. & W. GROENMAN-VAN WAATERINGE, 1980. Palynological analysis of Dutch barrows. *Palaeohistoria* 22, 7–65.
- CLARKE, D.L., 1970. *Beaker pottery of Great Britain and Ireland*. Cambridge, Cambridge University Press.
- CLARKE, D.V., T.G. COWIE & A. FOXON, 1985. *Symbols of power at the time of Stonehenge*. Edinburgh, Her Majesty's Stationary Office.
- CLASON, A.T., 1959. Een grafveld bij Holsloot. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77, 207–218.
- CLAUSEN, I., 1996. Seedorf, Kr. Segeberg LA 246. In: Zehnter Arbeitsbericht des Archäologischen Landesamtes Schleswig-Holstein. Grabungsberichte der Jahre 1988–1993. *Offa* 53, 371–479, spec. 410–431.
- CLAUSEN, I., 2002/03. Oldenburg, Kr. Ostholstein. Körpergräber des Neolithikums LA 6. In: W. Bauch *et al.* (eds), Elfter Arbeitsbericht des Archäologischen Landesamtes Schleswig-Holstein. Grabungsberichte der Jahre 1994–1997. *Offa* 59/60, 257–326, spec. 276–281.
- COSACK, E., 1994. Neuere archäologische Funde aus dem Regierungsbezirk Hannover. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 63, 95–122.
- COSACK, E., 1996. Die Untersuchung spätneolithischer und altbronzezeitlicher Gräber bei Stühren, Stadt Bassum, Ldkr. Diepholz. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 65(1), 37–68.
- COSACK, E., 2001. Archäologische Funde aus dem Regierungsbezirk Hannover (2001). *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 24, 5–26.
- COSACK, E., 2004. Archäologische Funde aus dem Regierungsbezirk Hannover (2004). Ein Katalog besonderer Objekte – Teil 2. *Archäologische Mitteilungen aus Nordwestdeutschland* 27, 35–67.
- CUYPERS, A.G.F.M., E. DRENTH & A.E. LANTING, 1994. De grafheuvel 'De Ketenberg' te Eext. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 111, 111–130.

- DEGEN, R., 1976. Gräber der Glockenbecherkultur aus Allschwil. *Helvetica Archaeologica* 27/28, 75–84.
- DEHN, R., 1991. Neue Grabfunde der Schnurkeramik und der Glockenbecherkultur von Stetten a.d. Donau, Kr. Tuttlingen. *Archäologische Nachrichten aus Baden* 45, 3–12.
- DEHN, W., 1941. *Kreuznach* (Kataloge West- und Süddeutsche Altertumsammlungen VII). Berlin, Reichsverlagsamt.
- DEICHMÜLLER, J., 1966. Drei Glockenbecher von Westertimke, Kr. Bremervörde. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 35, 50–52.
- DEICHMÜLLER, J., 1974a. Ein Glockenbechergrab bei Wallhöfen, Kreis Osterholz. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 4, 315–318.
- DEICHMÜLLER, J., 1974b. Ein Glockenbechergrab bei Wallhöfen, Gemeinde Vollersode, Kreis Osterholz. *Die Kunde* NF 25, 53–69.
- DELCOURT-VLAEMINCK, 1988. *Le silex du Grand-Pressigny dans le Nord-Ouest de l'Europe. Le silex tertiaire, concurrent possible du Grand-Pressigny?* Thèse de doctorat École des Hautes Études en Sciences Sociales, Toulouse.
- DONALDSON, P., 1977. The excavation of a multiple round barrow at Barnack, Cambridgeshire, 1974–1976. *Antiquaries Journal* 57, 197–231.
- DRENTH, E. & J.W.H. HOGESTIJN, 1999. De Klokbekercultuur in Nederland: de stand van onderzoek anno 1999. *Archeologie* 9, 94–149.
- DRENTH, E. & J.W.H. HOGESTIJN, 2007. Bekers voor Bakker. Nieuwe ideeën over de oorsprong en ontwikkeling van klokbekers in Nederland. In: J.H.F. Bloemers (ed.), *Tussen D26 en P14: Jan Albert Bakker 65 jaar*. Amsterdam, Amsterdams Archeologisch Centrum UvA, 33–146.
- DRESELY, W., 2004. *Schnurkeramik und Schnurkeramiker im Taubertal*. Stuttgart, Kommissionsverlag Theiss.
- DRIEHAUS, J., 1967. Die urgeschichtliche Zeit im Landkreis Erkelenz. *Heimatkalender der Erkelenser Lande* 16, 105–133.
- DVOŘÁK, P. & L. ŠEBELA, 1992. Beziehungen zwischen Schnurkeramik und Glockenbecherkultur in Mähren. In: M. Buchvaldek & C. Strahm (eds), *Die kontinental-europäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik* (Praehistoria XIX). Praha, Universita Karlova, 99–107.
- EIBICH, W., J. PÖHL & D. SCHÜNEMANN, 1978. Ein endneolithischer Becher aus Armsen, Gemeinde Kirchlinteln, Kr. Verden. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 47, 289–292.
- ELZINGA, G., 1964. Enkele laat-neolithische grafvondsten van de Veluwe, prov. Gelderland. *Berichten van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14, 7–22.
- ENGEL, M., 1972. Anthropologische Untersuchung des Leichenbrandes aus einem Riesenbecher von Ripdorf, Kreis Uelzen. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 7, 69–73.
- ENGELHARDT, B., 1978. Neue Grabfunde der Schnurkeramik aus Niederbayern. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 8, 285–291.
- FANSA, M., 2002. Jungsteinzeit in Nordwestdeutschland. In: F. Both (ed.), *Vom Eise befreit. Geist – reiche Geschichte auf kargem Land*. (Schriftenreihe des Landesmuseums für Natur und Mensch Oldenburg, Heft 25). Oldenburg, Isensee Verlag, 69–99.
- FANSA, M., H. WINTER & K. WILHELM, 1987. Das Grabfeld der Bronze- und frühen Eisenzeit in Nordhorn-Brandlecht, Ldkr. Grafschaft Bentheim. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 56, 357–371.
- FEENSTRA, E.J. & F. RIEM, 1974. Verslag van een onderzoek naar bewoningsresten in het bestemmingsplan West 1 te Ermelo. *Westerheem* 23, 341–360.
- FISCHER, U., 1956. *Die Gräber der Steinzeit im Saalegebiet* (Vorgeschichtliche Forschungen Bd. 15). Berlin, De Gruyter.
- FITZPATRICK, A.P., 2003. The Amesbury archer. *Current Archaeology* 184, 146–152.
- FITZPATRICK, A.P., 2004. The Boscombe bowmen: builders of Stonehenge? *Current Archaeology* 193, 10–16.
- FOKKENS, H., 1991. *Verdrinkend landschap: archeologisch onderzoek van het westelijk Fries-Drents Plateau; 4400 BC tot 500 AD*. Dissertatie Groningen.
- FOKKENS, H., 1998. *Drowned landscape: the occupation of the western part of the Frisian-Drentian Plateau; 4400 BC–AD 500*. Assen, Van Gorcum/Amersfoort, ROB.
- GAEBELE, H., 1970. *Menschliche Skelettfunde der jüngeren Steinzeit und der frühen Bronzezeit aus Württemberg und Hohenzollern*. Stuttgart, Müller & Gräff.
- GAFFREY, J., 2007. Gebettet zur ewigen Jagd. *Archäologie in Deutschland* 3, 52–53.
- GATERMANN, H., 1943. *Die Becherkulturen in der Rheinprovinz*. Würzburg, Konrad Tritsch Verlag.
- GEBERS, W., 1978. *Endneolithikum und Frühbronzezeit im Mittelrheingebiet: Katalog* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde Bd. 28). Bonn, Habelt.
- GEBERS, W., 1984. *Endneolithikum und Frühbronzezeit im Mittelrheingebiet: typologische und chronologische Studien* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde Bd. 27). Bonn, Habelt.
- GENRICH, A., 1959. Ein Becher mit Zahnstockverzierung aus Brünhausen, Gemarkung Lindern/Kr. Grfsch. Diepholz. *Die Kunde* NF 10, 224–225.
- GERHARDT, K., 1953. *Die Glockenbecherleute in Mittel- und Westdeutschland*. Stuttgart, Schweizerbart'sche Verlagsbuchhandlung.
- GERHARDT, K., 1965. Neue Schädel- und Skelettreste von Glockenbecherleuten aus dem Raum Basel. *Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte* 52, 87–94.
- GERHARDT, K., 1976. Anthropologie der Glockenbecherleute in ihren Ausschwärmelandschaften. In: *Glockenbechersymposium Oberried 1974*. Bussum/Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 147–164.

- GESCHWENDT, F., 1960. *Kreis Geldern* (Archäologische Funde und Denkmäler des Rheinlandes, Bd. 1). Köln/Graz, Böhlau, Kevelaer/Butzon & Bercker.
- GESCHWINDE, M., 2000. *Die Hügelgräber auf der Grossen Heide bei Ripdorf im Landkreis Uelzen*. Neumünster, Wachholtz.
- GIBSON, A., 1982. *Beaker domestic sites* (BAR British Series 107, I & II). Oxford, BAR.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1923a. Een dubbele grafheuvel uit de Steenen Bronstijd te Harendermolen bij Groningen. *Verslag van het Museum van Oudheden te Groningen over 1922*, 41–57.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1923b. Merkwaardige grafheuvels bij de Anertol, Zd.-Zd.-W. van Zuidlaren, en bronstijdgraven in Drenthe in het algemeen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 41, 165–205.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1924. Ein neolithischer Grabhügel mit Holzkonstruktion in Harendermolen, Gem. Haren, Prov. Groningen. *Prähistorische Zeitschrift* 15, 52–61.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1925/27. *De hunebedden in Nederland* (2 tekstdelen + Atlas). Utrecht, Oosthoek.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1930. *Die Bauart der Einzelgräber* (Mannus-Bibliothek Nr. 44/45). Leipzig, Kabitzsch.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1934. Kringreputurnenveld en tumuli in het Elper Noordenveld, gem. Westerbork. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 52, 100–110.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1936a. Het grafveld in de Laundermarke. *Verslag van het Museum van Oudheden te Groningen over 1935*, 47–86.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1936b. Het zgn. ‘Jodenbergje’ op het Zeijerveld bij Zeijen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 54, 98–101.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1938. Het zgn. ‘Jodenbergje’ op het Zeijerveld bij Zeijen, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 56, 92–95.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1939a. Tumuli I en II bij Zuidvelde, gem. Norg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 57, 127–128.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1939b. Tumulus 43 in het Hijkerveld, gem. Beilen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 57, 130–131.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1941a. Twee samengestelde palissadeheuvels (I en II) bij Nijlande, gem. Rolde. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 59, 107–112.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1941b. Drie grafheuvels (I–III) W. van Vries, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 59, 115–119.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1942. Een steenkransheuvel uit de oudere bronstijd bij Drouwen, gem. Borger. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 60, 112–113.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1943. Het ndl. hunebed (D XXVIII) te Buienen, gem. Borger. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 61, 115–136.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1944a. De twee vernielde hunebedden, D VI e en D VI f, bij Tinaarlo, gem. Vries. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 62, 93–112.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1944b. Twee vernielde hunebedden, D XIII b en c, te Eext, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 62, 119–125.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1944c. Een grafheuvel, tumulus IV, te Eext, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 62, 125–127.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1945. Het kringreputurnenveld en de grafheuvels O.Z.O. van Gasteren, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 63, 69–121.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1946. Een twee- of drieperiodenheuvel, met primairen subtumulus der Veluwsche Klokbekercultuur, bij de Eenerschans, gem. Norg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 64, 75–83.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1947. De aeneolithische ringslootheuvel tussen Odoorn en Exloo, gem. Odoorn, een bijenkorfgrafheuvel met ringsloot, intermediair en centraal standspoor. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 65, 79–126.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1949a. Het ‘Noordse Veld’ bij Zeijen, gem. Vries. Opgravingen in 1944. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 67, 93–125.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1949b. Excursie langs de Hondsrug op 12 juni 1948. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 67: Drentsch Praehistorische Vereeniging, 3–13.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1949c. Een vierperioden-tumulus met primaire klokbekerheuvel bij Schaaik, Gem. Oss, N.Br. *Brabants Heem* 1, 71–74.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1954a. Praehistorische huisvormen op de zandgronden. *Kunsthistorisch Jaarboek* 5 (Feestbundel Prof. Dr. A.W. Byvanck), 11–41.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1954b. Een meerperiodenheuvel, tumulus I te Bennekom, gem. Ede. *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre* 54, 1–21.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1958. Praehistorische Hausformen auf Sandböden in den Niederlanden. *Germania* 36, 35–71.
- GIFFEN, A.E. VAN, 1961. Settlement traces of the early Bell Beaker culture at Oostwoud (N.H.). *Helinium* 1, 223–228.
- GIFFEN, A.E. VAN & W. GLASBERGEN, 1950a. *Van rendierjager tot ontginner*. Assen, Provinciaal Museum van Drenthe.
- GIFFEN, A.E. VAN & W. GLASBERGEN, 1950b. De opgravingen in Nederland in 1949. *Archeologie*, 427–436.
- GIFFEN, A.E. VAN & W. GLASBERGEN, 1952. Praehistorische opgravingen in Nederland. *Archeologie*, 127–130.
- GINKEL, E. VAN & J.W.H. HOGESTIJN, 1997. *Bekermensen aan zee*. Abcoude, Uniepers.
- GIOT, P.R., 1960. *Brittany* (Ancient Peoples and Places 13). London, Thames & Hudson.
- GLASBERGEN, W., 1954. *Barrow excavations in the Eight Beatitudes*. Dissertatie Groningen. Tevens verschenen in *Palaeohistoria* 2, 1954, 1–134 (I: The excavations) en *Palaeohistoria* 3, 1954, 1–204 (II: The implications).
- GLASBERGEN, W., 1957. Groninger oudheden. *Groningse Volksalmanak*, 128–147.
- GLASBERGEN, W. & M. ADDINK-SAMPLONIUS, 1965. Laat-Neolithicum en bronstijd te Monster (Z.H.). *Helinium* 5, 97–117.

- GLASBERGEN, W., J.A. BAKKER, E.C.L. DURING-CASPERS *et al.*, 1961/66. De neolithische nederzettingen te Vlaardingen (Z.H.). In: W. Glasbergen & W. Groenman-van Waateringe (eds), *In het voetspoor van A.E. van Giffen*. Groningen, Wolters (1^e druk 1961, 2^e vermeerderde druk 1966), 41–65.
- GLASBERGEN, W. & J.J. BUTLER, 1956. The late neolithic gold ornament from Bennekom. *Palaeohistoria* 5, 53–71.
- GLASBERGEN, W., W. GROENMAN-VAN WAATERINGE & G.M. HARDENBERG-MULDER, 1967. Settlements of the Vlaardingen Culture at Voorschoten and Leidschendam (I). *Helinium* 7, 3–31.
- GLOB, P.V., 1945. *Studier over den jyske Enkeltgravkultur*. København, Gyldendalske Boghandel. Ook verschenen in: *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*, 1944).
- GLOB, P.V., 1952. *Danske Oldsager II: Yngre Stenalder*. København, Gyldendalske Boghandel – Nordisk Forlag.
- GOEKOOP-DE JONGH, J., 1910. Praehistorische graven op de Doorwertsche Heide. *Bulletin van de Nederlandse Oudheidkundige Bond*, 2^e serie, 3, 164–171.
- GOETZE, B.-R., 1987. Glockenbecher-Gräber von Dietfurt an der Altmühl. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 17, 169–175.
- GOLLUB, S., 1954. Zwei neue Funde der steinzeitlichen Becherkultur vom nördlichen Lippeufer. *Westfälischer Heimatkalender*, 190–191.
- GRÖSSLER, H., 1909. Die Tongefässe der Glockenbecherkultur und ihre Verbreitung in Thüringen und angrenzenden Gebieten. *Jahresschrift für die Vorgeschichte der sächsisch-thüringischen Länder* 8, 1–86.
- GROOT, D. DE, 1988. Hunebed D9 at Annen (gemeente Anlo, province of Drenthe, the Netherlands). *Palaeohistoria* 30, 73–108.
- GÜNTHER, K., 1970. *Steinzeit und Ältere Bronzezeit im Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte Münster*. Münster, Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte.
- GÜNTHER, K., 1983. Zum Beginn der urgeschichtlichen Hügelgräberfelder im Wesergebiet bei Minden. In: H. Nordsiek (ed.), *An Weser und Wieher* (Mindener Beiträge 20). Minden, Mindener Geschichtsverein.
- GUMMEL, H., 1927. Megalith-Grab: Nordwestdeutschland. In: M. Ebert (ed.), *Reallexikon der Vorgeschichte*, Achter Band. Berlin, De Gruyter, 95–104 en Taf. 25–33.
- HACHMANN, R., 1957. *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*. Hamburg, Flemmings Verlag/Kartographisches Institut.
- HÄSSLER, H.-J. (ed.), 1991. *Ur- und Frühgeschichte in Niedersachsen*. Stuttgart, Theiss.
- HAJEK, L., 1966. Die älteste Phase der Glockenbecherkultur in Böhmen und Mähren. *Památky Archaeologické* 57(1), 210–241.
- HARSEMA, O.H., 1994. Zes dagen in juni op de es van Noordbarge (Dr.). *Paleo-Aktueel* 5, 69–73.
- HEEGE, E., 1989. *Studien zum Neolithikum in der Hildesheimer Börde* (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover). Hildesheim, Lax.
- HEEGE, E. & A. HEEGE, 1989. *Die Häuser der Toten. Jungsteinzeitliche Kollektivgräber im Landkreis Northeim*. Hildesheim, Lax.
- HEERINGEN, R.M. VAN (ed.), 1998. Archeologische kroniek van Holland 1997, II: Zuid-Holland. *Holland* 30, 352–410, spec. 353–355.
- HEIJDEN, F.J.G. VAN DER, 2000. Binnenmaas: Puttershoek-de Grienden. In: R. Proos (ed.), *Archeologische kroniek van Holland 1999, II: Zuid-Holland*. *Holland* 32, 337–412, spec. 337–338.
- HEIN, M., 1992. Zum chronologischen Umfeld der Schnurkeramik in Mitteldeutschland. In: M. Buchvaldek & C. Strahm (eds), *Die kontinental-europäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik* (Praehistorica XIX). Praha, Universita Karlova, 19–26.
- HELL, M., 1974. Die Halbhöhle am Hellbrunnerberg bei Salzburg als urzeitliche Wohnstelle. *Archaeologia Austriaca* 56, 1–12.
- HEYD, V., 2000. *Die Spätkupferzeit in Süddeutschland* (Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde, Bd. 73, 2 delen). Bonn, Habelt.
- HEYD, V., 2001. On the earliest Bell Beakers along the Danube. In: F. Nicolis (ed.), *Bell Beakers today* (Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy), 11–16 May 1998). Trento, Provincia Autonoma di Trento, Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, 387–409.
- HIJSZELER, C.C.W.J., 1945. Grafheuvels uit de steen- en vroege bronstijd in het Nutterveld, buurtschap Nutter, gem. Denekamp. *Verslagen en Mededeelingen ORG*, 60^e stuk, (2^e reeks, 36^e stuk), 14–29.
- HIJSZELER, C.C.W.J., 1961. De ligging en verspreiding van de prehistorische grafmonumenten in Twente. In: W.F. Anderson, H. Krul & J.H. Römer (eds.), *Geologie van Twente*, [s.l.], Nederlandse Geologische Vereniging, 50–60.
- HIJSZELER, C.C.W.J., 1966. Mander en omgeving, gem. Tubbergen. *Verslagen en Mededeelingen ORG*, 81^e stuk, 1–50.
- HINGST, H., 1959. *Vorgeschichte des Kreises Stormarn*. Neumünster, Wachholtz.
- HINZ, H., 1974. Die steinzeitlichen und frühbronzezeitlichen Funde der Grabung in Veen, Kr. Moers. *Beiträge zur Urgeschichte des Rheinlandes* 1, Köln, Rheinland-Verlag, 131–241.
- HOGESTIJN, J.W.F., 1977. Enkele resultaten van het archeologische onderzoek op twee woonplaatsen van de Enkelgrafcultuur bij Winkel in de Groetpolder. In: D.P. Hallewas, G.H. Scheepstra & P.J. Woltering (eds), *Dynamisch landschap. Archeologie en geologie van het Nederlandse kustgebied*. Amersfoort, ROB, 27–45.
- HOGESTIJN, J.W.H. & P.J. WOLTERING, 1990. ‘Het woiffie van Soibekarspel’: een laat-neolithisch vrouwengraf te Sijbekarspel. *West-Frieslands oud en nieuw* 57 (ROB overdruk 361), 152–164.
- HOLWERDA, J.H., 1911. Praehistorische nederzettingen aan het Uddelermeer. *Oudheidkundige Mededeelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 5, 5–17.

- HOLWERDA, J.H., 1913. Opgraving van twee hunnebedden te Drouwen. *Oudheidkundige Mededelingen van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 7, 29–50.
- HOOF, L. VAN, 2005. Een nieuw klokbekergraf uit het noordoosten van de provincie Noord-Brabant (NL): Nistelrode – Menezsch Veld. *Notae Praehistoricae* 25, 193–195.
- HÜLSEMANN, M., 1994. Steingräber und Grabhügel in Ehestorf, Gemeinde Elsdorf. *Archäologische Berichte des Landkreises Rotenburg (Wümme)* 4, 29–75.
- HULST, R., 1965/66. A Pot Beaker from Velp, prov. of Gelderland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 15–16, 231–232.
- HULST, R.S., 1980. Epe, Ballastputweg via archeologie naar Klokbekergeweg. *Mededelingenblad Ampt Epe* 50, (ROB-overdruk 130), 5–13.
- HULST, R.S., J.N. LANTING & J.D. VAN DER WAALS, 1973. Grabfunde mit frühen Glockenbechern aus Gelderland und Limburg. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 23, 77–101.
- HULTHÉN, B., 1977. *On ceramic technology during the Scanian Neolithic and Bronze Age* (Theses and papers in North-European archaeology 6). Stockholm, Akademilitteratur.
- HUYSECOM, E., 1981. A propos de fragments de gobelets “AOO” exhumés des allées couvertes de Wéris Luxembourg. *Helinium* 21, 55–60.
- ILLERT, G., 1972. Worms. In: *Südliches Rheinhessen-Nördliche Vorderpfalz Worms-Kirchheimbolanden, Donnersberg, Eisenberg* (Führer zur vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern). Mainz, Von Zabern., 1–66.
- ITERSON SCHOLTEN, F.R. VAN & W.H. DE VRIES-METZ, 1981. A late neolithic settlement at Aartswoud I. The trial excavation in 1972. *Helinium* 21, 105–135.
- JACOB-FRIESEN, K.H., 1924. Die Steinkammern im Moore von Hammah (Kreis Stade). *Prähistorische Zeitschrift* 15, 28–40.
- JACOBS, J., 1991. *Die Einzelgrabkultur in Mecklenburg-Vorpommern*. Schwerin, Archäologisches Landesmuseum Mecklenburg-Vorpommern.
- JAGER, S.W., 1985. A prehistoric route and ancient cart-tracks in the gemeente of Anloo (province of Drenthe). *Palaeohistoria* 27, 185–245.
- JAGER, S.W. [1989]. *Odoorn – het landinrichtingsgebied ‘Odoorn’ – een archeologische kartering, inventarisatie en waardering. Interimrapport (fase 1)*. Amersfoort, Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek.
- JAGER, S.W. & E. VAN GINKEL, 2005. *Archeologie van de Stellingwerven*. Oldeberkoop, Stichting Stellingwerper Schrieversronte.
- JANSSEN, L.J.F., 1840. *De germaansche en noordsche monumenten van het museum te Leyden*. Leiden, Luchtmans.
- JANSSEN, L.J.F., 1848. *Drenthische Oudheden*. Utrecht, Kemink.
- JELGERSMA, S., J. DE JONG, W.H. ZAGWIJN & J.F. VAN REGTEREN ALTENA, 1970. The coastal dunes of the western Netherlands: geology, vegetational history and archaeology. *Mededelingen Rijks Geologische Dienst* NS 21, 93–167.
- JORDAN, W., 1954. Das Steinkammergrab von Altendorf, Kr. Wolfhagen. In: O. Uenze (ed.), *Kurhessische Bodenaltertümer III*. Marburg/Lahn, Elwert Verlag, 5–26.
- JORNS, W. (ed.), 1976. *Inventar der urgeschichtlichen Geländedenkmäler und Funde des Stadt- und Landkreises Giessen*. Darmstadt, Verein von Altertumsfreunden im Reg. Bez. Darmstadt.
- JÜRGENS, A., 1976. Ein Glockenbecher aus Bonn-Dransdorf. *Rheinische Ausgrabungen* '75 (Das Rheinische Landesmuseum Bonn, Sonderheft Januar 1976), 33–34.
- KAHRS, E., 1930. Fundchronik für die Zeit vom 1. Januar bis 30. Juni 1930: Arbeitsgebiet des Museums Essen. *Germania* 14, 245–246.
- KAHRS, E., 1932. Die bisherigen Grabungsergebnisse auf dem Gräberfeld von Hülsten, Kreis Borken i. Westf. *Prähistorische Zeitschrift* 23, 299–300.
- KAISER, G., 1962. Das frühbronzezeitliche Gräberfeld von Unterwöbling, p.B. St. Pölten, N.Ö. *Archaeologia Austriaca* 32, 35–61.
- KALTOFEN, A., 1985. *Die ur- und frühgeschichtliche Sammlung des Kreisheimatmuseums Lingen/Ems*. Hildesheim, Lax.
- KALTOFEN, A., 1995. 125 Emmeln F St Nr. 14, Gde Haren (Ems), Ldkr. Emsland. In: J.J. Assendorp, E. Cosack, J. Eckert, M. Geschwinde & J. Möller, Fundchronik Niedersachsen 1994. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 64(2), 236 en Abb. 17:3.
- KAMOLZ, G., 1966. Der Körpergräberfriedhof Holtebüttele-Nindorf, Kr. Verden/Aller. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 35, 106–112.
- KAPTEYN, J.M.N., 1935. Het vraagstuk der herkomst van het ruenschrift in het licht van prae- en protohistorische vondsten. *Handelingen van het zestiende Nederlandse philologencongres, gehouden te Groningen op donderdag 25 en vrijdag 26 april 1935*. Amsterdam, “Het Nederlandse Philologen-congres”, 86–90.
- KEILING, H., 1982. *Archäologische Funde vom Spätpaläolithikum bis zur vorrömischen Eisenzeit aus den mecklenburgischen Bezirken*. Schwerin, Museum für Vor- und Frühgeschichte.
- KERSTEN, K., 1939. *Vorgeschichte des Kreises Steinburg*. Neumünster, Wachholtz.
- KERSTEN, K., 1951. Ein Steingrab mit Einzelgrabnachbestattung bei Schalkholz. *Offa* 9, 17–20.
- KERSTEN, K., 1993. *Kreis Steinburg* (Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Niedersachsen XVIII). Neumünster, Wachholtz.
- KERSTING, A., 1999. Das mehrperiodige Gräberfeld in Altenheine. *Rheine, gestern, heute, morgen* 2/99, 122–128.
- KINNES, I., A. GIBSON, J. AMBERS *et al.*, 1991. Radiocarbon dating and British beakers: the British Museum Programme. *Scottish Archaeological Review* 8, 35–68.

- KNACKSTEDT, G.U., 2005. Schnurkeramiker in Brühl. *Archäologie im Rheinland 2004*, 58–59.
- KÖSTER, C., 1965/66. Beiträge zur Endneolithikum und zur Frühen Bronzezeit am nördlichen Oberrhein. *Prähistorische Zeitschrift* 43/44, 2–95.
- KOOI, P.B., 1979. *Pre-roman urnfields in the North of the Netherlands*. Dissertatie Groningen.
- KOSSIAN, R., 2007. *Hunte 1. Ein mittel-bis spätneolithischer und frühbronzezeitlicher Siedlungsplatz am Dümmer, Ldkr. Diepholz (Niedersachsen). Die Ergebnisse der Ausgrabungen des Reichamtes für Vorgeschichte in den Jahren 1938 bis 1940* (Veröffentlichungen der archäologischen Sammlungen des Landesmuseums Hannover, Band 52). Hannover, Niedersächsisches Landesmuseum.
- KRAMER-CLOBUS, G.M.C., 1978. L.J.F. Janssen (1806–1869): an inventory of his notes on archaeological findspots in the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 28, 441–544.
- KREBS, A., 1925. Zwei spätneolithische Becher aus Westfalen. *Mannus* 17, 284–286.
- KREINER, L., 1991. Neue Gräber der Glockenbecherkultur aus Niederbayern. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 56, 151–161.
- KREINER, L., 2001. Die Gräber der Glockenbecherkultur im Landkreis Dingolfing-Landau, Niederbayern. *Preistoria Alpina* 37, 337–363.
- KROLL, H., 1938a. *Der vorgeschichtliche Friedhof auf dem Radberg in Hülsten, Kr. Borken (Westfalen)* (Mitteilungen aus dem Ruhrlandmuseum der Stadt Essen, Nr. 109). Essen, Ruhrlandmuseum.
- KROLL, H., 1938b. *Der vorgeschichtliche Friedhof auf dem Radberg in Hülsten, Kr. Borken (Westfalen), Teil I*. *Germania* 22, 78–91.
- KROMMENDIJK, A., 2008. De Man van Mander: een nieuwe rustplaats. *WelleZine* 0 (juni 2008), 34.
- KRÜGER, F., 1926. Steinzeitliche Keramik im Museum zu Lüneburg. *Nachrichtenblatt für Niedersachsens Vorgeschichte* NF 3, 24–41.
- KRUMLAND, J., 1997. Daverden F St Nr. 9, Gmd Flecken Langwedel, Ldkr. Verden, Reg. Bez. Lüneburg. In: *Fundchronik Niedersachsen 1996. Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 66(2), 368 en Abb. 12 en 13.
- KÜHN, H.J., 1979. *Das Spätneolithikum in Schleswig-Holstein*. Neumünster, Wachholtz.
- KÜSSNER, M., 2006. Wehrhafter Würdenträger mit Lockenringen. *Archäologie in Deutschland* 3/2006, 55.
- KUNTER, K., M. KUNTER, W. PLASS & H.J. SCHARPFF, 1974. Ein Glockenbechergrab von Biblis-Wattenheim, Kreis Bergstrasse. *Fundberichte aus Hessen* 14, 157–175.
- LAET, S.J. DE, 1958. *The Low Countries* (Ancient Peoples and Places 5). London, Thames & Hudson.
- LAET, S.J. DE, 1974. *Prehistorische kulturen in het zuiden der Lage Landen*. Wetteren, Universa.
- LAET, S.J. DE & W. GLASBERGEN, 1959. *De voorgeschiedenis der Lage Landen*. Groningen, Wolters.
- LAET, S.J. DE & M. ROGGE, 1972. Une tombe à incinération de la civilisation aux gobelets campaniformes trouvée à Kruishoutem (Flandre Orientale). *Helinium* 12, 209–224.
- LANGE, W.R., 1959. Neue Becher aus Ostwestfalen. *Germania* 37, 260–263.
- LANGE, W.R. & W. NOWOTHNIG, 1966. Vor- und frühgeschichtliche Funde im mittleren Wesergebiet. *Führer zu vor- und frühgeschichtlichen Denkmälern*, Band 4: *Hameln-Deister-Rinteln-Minden*. Mainz, Von Zabern, 6–89.
- LANTING, A.E., 1969. Iets over de grafgebruiken van de Standvoetbekercultuur. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 87, 165–178.
- LANTING, A.E., 1978. Een hamerbijl van Hannovers type uit Anderen, gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 95, 187–212.
- LANTING, J.N., 1973. Laat-Neolithicum en Vroege Bronstijd in Nederland en NW-Duitsland: continue ontwikkelingen. *Palaeohistoria* 15, 215–317.
- LANTING, J.N., 1974/75. De hunebedden op de Glimmer es (gem. Haren). *Groningse Volksalmanak*, 167–180.
- LANTING, J.N., 1978/79. De grafheuvel van Harenermolen: een nieuwe bewerking van oude gegevens. *Groningse Volksalmanak*, 181–207.
- LANTING, J.N., 1986. Spoolde: onderzoek en vondsten binnendijks. In: H. Fokkens et al. (eds), *Op zoek naar mens en materiële cultuur*. Groningen, Biologisch-Archaeologisch Instituut, 37–58.
- LANTING, J.N. & W.G. MOOK, 1977. *The pre- and protohistory of the Netherlands in terms of radiocarbon dates*. Groningen [Centrum voor Isotopen Onderzoek].
- LANTING, J.N. & J. VAN DER PLICHT, 1999/2000. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, III: Neolithicum. *Palaeohistoria* 41/42, 1–110.
- LANTING, J.N. & J. VAN DER PLICHT, 2001/02. De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie, IV: bronstijd en vroege ijzertijd. *Palaeohistoria* 43/44, 117–262.
- LANTING, J.N. & A. UFKES, 1989. Klokbeervondsten bij Dalen. *Paleo-Aktueel* 1, 45–47.
- LANTING, J.N. & J.D. VAN DER WAALS, 1971. Laat-neolithische grafheuvels bij Vaassen en Maarsbergen. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 52, 93–127.
- LANTING, J.N. & J.D. VAN DER WAALS, 1972. British beakers as seen from the Continent. *Helinium* 12, 20–46.
- LANTING, J.N. & J.D. VAN DER WAALS, 1974. Oudheidkundig onderzoek bij Swalmen, I Praehistorie. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 55, 1–111.
- LANTING, J.N. & J.D. VAN DER WAALS, 1976. Beaker culture relations in the Lower Rhine Basin. In: *Glockenbeckersymposium Oberried 1974*. Bussum/Haarlem, Fibula-Van Dishoeck, 1–80.

- LAPORTE, L., H. GUY & F. BLAZIOT, 1992. Annexe 1: La sépulture à mobilier campaniforme de Jablines-Le Haut Château. In: F. Bostyn & Y. Lanchon (eds), *Jablines-Le Haut Château (Seine-et-Marne). Une minière de silex au Néolithique* (Documents d'Archéologie Française 35). Paris, Maison des Sciences de l'Homme, 224–228.
- LAUBIN, R. & G. LAUBIN, 1980. *American Indian archery*. Norman, University of Oklahoma Press.
- LAUWERS, F., 1974. Urnenveld te Ranst. *Archeologie* 1974/2, 71–72.
- LAUWERS, F. & L. VAN IMPE, 1980. Het urnenveld op het Ranstveld te Ranst. *Archaeologica Belgica* 229.
- LAUX, F., 1971. *Die Bronzezeit in der Lüneburger Heide*. Hildesheim, Lax.
- LEHMANN, L.Th., 1964. Een potbeker uit Speulde, gem. Ermelo, prov. Gelderland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 14, 23–26.
- LEHMANN, L.Th., 1965. Placing the Pot Beaker. *Helinium* 5, 3–31.
- LEHMANN, L.Th., 1967a. Pot Beaker News. *Helinium* 7, 65–69.
- LEHMANN, L.Th., 1967b. New Pot Beakers from the Veluwe. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 17, 162–166.
- LEMERCIER, O., 2002. *Le Campaniforme dans le sud-est de la France. De l'Archéologie à l'Histoire du troisième millénaire avant notre ère*. These pour obtenir le grade de docteur de l'Université Aix-Marseille I.
- LIENAU, M.M., 1912a. Grabungen des Museumsvereins. *Lüneburger Museumsblätter* Bd. 2, Heft 7, 203–209.
- LIENAU, M.M., 1912b. Grabungen des Museumsvereins 1910/1911. *Lüneburger Museumsblätter* Bd. 2, Heft 8, 309–344.
- LINDHORST, A., 1985. Die Vor- und Frühgeschichte der Gemeinde Hasbergen. In: K. Schüttler (ed.), *Hasbergen im Landkreis Osnabrück*. Osnabrück, 15–64.
- LOEWE, G., 1959. *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik. Teil I: Thüringen*. Halle, Max Niemeyer Verlag.
- LOEWE, G., 1971. *Kreis Kempen-Krefeld*. Düsseldorf, Rheinland-Verlag.
- LOMBORG, E., 1973. *Die Flintdolche Dänemarks*. København, Det kgl. Nordiske Oldskriftselskab i komm. hos Herm.H.J. Lyng og Søn.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., 1973. Een grafheuvelgroep uit het laat-neolithicum en de bronstijd in het terrein van de Romeinse castra te Nijmegen. In: W.A. van Es *et al.* (eds), *Archeologie en Historie. Opgedragen aan H. Brunsting bij zijn zeventigste verjaardag*. Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 87–125.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., 1974. *The Rhine-Meuse Delta. Four studies on its prehistoric occupation and holocene geology*. Dissertatie Leiden. Tevens verschenen als *Oudheidkundige Mededelingen* 53/54 (1972/73) en *Analecta Praehistorica Leidensia* 7 (1974).
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., 1976. Local developments in a borderland. A survey of the Neolithic at the Lower Rhine. *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 57, 227–297.
- LOUWE KOOIJMANS, L.P., 1985. *Sporen in het land. De Nederlandse delta in de prehistorie*. Amsterdam, Meulenhoff.
- MAIER, R., 1974. *Ur- und frühgeschichtliche Denkmäler und Funde aus Ostfriesland*. Hildesheim, Lax.
- MARIEN, M.E., 1948. La civilisation des “gobelets” en Belgique. *Bulletin des Musées Royaux d'Archéologie et d'Histoire* 20, 16–48.
- MARIEN, M.E., 1952. *Oud-België van de eerste landbouwers tot de komst van Caesar*. Antwerpen, De Sikkel.
- MATTHIAS, W., 1968. *Kataloge zur mitteldeutschen Schnurkeramik. Teil III: Nordharzgebiet*. Berlin, VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften.
- MERTENS, K., 1999. Ein niederländischer Potbeker aus Godenstedt, Stadt Zeven, Kreis Rotenburg/Wümme. *Offa* 56, 247–257.
- MEYER, D. & W.-D. TEMPEL, 1980. Der Hüenberg bei Uthlede, Ldkr. Cuxhaven. Archäologische Befunde aus der Frühbronzezeit, späten Bronzezeit und römischen Kaiserzeit. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 49, 153–173.
- MICHAELSEN, K., 1935. Museum für Naturkunde und Vorgeschichte. Zwei wichtige Funde. *Oldenburgische Staatszeitung* Sonntag 29. Dezember 1935, 3. Beilage.
- MODDERMAN, P.J.R., 1954. Grafheuvelonderzoek in Midden-Nederland. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 5, 7–44.
- MODDERMAN, P.J.R., 1955. Laat bekeeraardewerk versierd met indrukken van een wikkeldraadstempel. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 6, 32–43.
- MODDERMAN, P.J.R., 1957. Een dodenhuis op de Gelpenberg bij Aalden. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75, Van rendierjager tot ontginning, 19–22.
- MODDERMAN, P.J.R., 1959. Twee Veluwe klokbekers van de Bijvanck, gem. Berg (Gelderland). *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 9, 285.
- MODDERMAN, P.J.R., 1971. Beaker pottery from hunebed D19 near Drouwen, prov. of Drenthe. *Analecta Praehistorica Leidensia* 4, 47–51.
- MODDERMAN, P.J.R., 1984. Intermediaire standgreppels in grafheuvels? Nee! *Analecta Praehistorica Leidensia* 17, 57–64.
- MODDERMAN, P.J.R. & M.J.G. MONTFORTS, 1991. Archeologische kroniek van Gelderland 1970–1984. *Bijdragen en Mededelingen van de Vereniging Gelre* 82, 143–188.
- MÖLLER, J., 2002. *Fundchronik Niedersachsen 2001* (Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte, Beiheft 8). Stuttgart, Theiss.
- MOUCHA, V., 1992. Die Schnurkeramik und die Glockenbecherkultur in Böhmen. In: M. Buchvaldek & C. Strahm (eds), *Die kontinental-europäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik* (Praehistorica XIX). Praha, Universita Karlova, 81–87.

- MÜLLER, A., G. VAN BERGEIJK, E. DRENTH, P.C. VOS & R.M. VAN HEERINGEN, 2008. *Akersloot-Klein Dorregeest. Een vindplaats van de Klokbeercultuur in de gemeente Casticum, provincie Noord-Holland* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 159). Amersfoort, RACM.
- MÜLLER, J., 1999. Zur absoluten Chronologie der mitteldeutschen Schnurkeramik. Erste Ergebnisse eines Datierungsprojektes. *Archäologisches Nachrichtenblatt* 4, 77–88.
- MÜLLER, J. & S. VAN WILLIGEN, 2001. New radiocarbon evidence for European Bell Beakers and the consequences for the diffusion of the Bell Beaker Phenomenon. In: F. Nicolis (ed.), *Bell Beakers today* (Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy), 11–16 May 1998). Trento, Provincia Autonoma di Trento, Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, 59–80.
- MÜLLER-BRAUEL, H., 1926. Ein Steingrab bei Ostereistedt. *Der Sonntag, Beilage zur Zevener Zeitung*, 3. Jahrgang, Nr. 11 (Sonntag 23.5.1926), 87–88.
- MÜLLER-KARPE, H., 1961. *Die spätneolithische Siedlung von Polling*. Kallmünz/Opf., Lassleben.
- MUYZENBERG, G.A.M. VAN DEN, 1976. Eerste verharding van wegen in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 93, 124–140.
- NADLER, M., 1993. Aus den Tiefen eines Steinbruchs-Endneolithische und eisenzeitliche Befunde liefern Erkenntnisse zur jüngeren Talgeschichte. *Das archäologische Jahr in Bayern 1982*, 42–44.
- NADLER, M., 1998. Kein "reisig Volk von Bogenschützen"! Ein Siedlungskomplex der Glockenbecherkultur aus Martktbergel. *Das archäologische Jahr in Bayern 1997*, 61–64.
- NAUSCH, K., 1996. Bergrheinfeld und Wolkhausen – zwei endneolithische Gräberfelder aus Unterfranken. *Bayerische Vorgesichtsblätter* 61, 23–94.
- NEEDHAM, S., 2005. Transforming beaker culture in North-West Europe; processes of fusion and fission. *Proceedings of the Prehistoric Society* 71, 171–217.
- NELSON, H., 1988. *Zur inneren Gliederung und Verbreitung neolithischer Gruppen im südlichen Niederelbegebiet* (BAR International Series 459/I & II). Oxford, BAR.
- NELSON, H., 1997. Ein endneolithischer Friedhof bei Hoiersdorf, Stadt Schöningen, Ldkr. Helmstedt. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 66(1), 187–198.
- NELSON, H., 2001. Spätneolithische Keramikfunde aus dem Landkreis Celle. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 70, 189–210.
- NEUGEBAUER, J.W., 1994. *Bronzezeit in Ostösterreich*. St. Pölten-Wien, Niederösterreichisches Pressehaus.
- NEUGEBAUER, C. & J.W. NEUGEBAUER, 1997. *Franzhausen – Das frühbronzezeitliches Gräberfeld I. Teil 2: Materialvorlage Tafelteil* (Fundberichte aus Österreich Materialhefte Reihe A, Heft 5/2). Wien, Bundesdenkmalamt, Abt. für Bodendenkmalpflege.
- NEUGEBAUER, J.W. & C. NEUGEBAUER-MARESC, 2001. Bell Beaker Culture in Austria. In: F. Nicolis (ed.), *Bell Beakers today* (Proceedings of the International Colloquium Riva del Garda (Trento, Italy), 11–16 May 1998). Trento, Provincia Autonoma di Trento, Servizio Beni Culturali, Ufficio Beni Archeologici, 429–437.
- NEUMANN, G., 1929. Die Gliederung des Glockenbecherkultur in Mitteledeutschland. *Prähistorische Zeitschrift* 20, 3–69.
- NEUMANN, G., 1958. Glockenbecherkultur. *Ausgrabungen und Funde* 3, 199–201.
- PÄTZOLD, J., 1948. Untersuchungen am Menhir von Benzingerode. In: K. Schwarz (ed.), *Strena Praehistorica*. Halle/Saale, Niemeyer, 78–89.
- PÄTZOLD, J., 1954. Ein reichhaltiger Grabhügel der Einzelgrabkultur von der Katenbäker Heide bei Wildeshausen und weitere oldenburgische Keramikfunde der Becherkulturen. *Oldenburger Jahrbuch* 54, Tl. 2, 3–26.
- PÄTZOLD, J., 1958. Dreischichtiger Grabhügel der Einzelgrabkultur bei Holzhausen, Gmd. Wildeshausen (Oldb.). *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 27, 3–13.
- PÄTZOLD, J., 1959. Glockenbecher-Fund aus dem Oldenburgischen. Bei Dötlingen-Busch geborgen. *Nordwest-Zeitung* 6.6.59. *Beilage*.
- PESCHECK, C., 1958. *Katalog Würzburg I. Die Funde von der Steinzeit bis zur Urnenfelderzeit im Mainfränkischen Museum*. Kallmünz/Opf., Lassleben.
- PIEPERS, W., 1992. Glockenbecher aus Bornheim. *Das Rheinische Landesmuseum Bonn* 4/72, 60.
- PLETTKE, F., 1923a. *Die Vor- und Frühgeschichte des Regierungsbezirks Stade, 3: Die Zeit der nordindogermanischen Kulturblüte*. Bremerhaven, Hansa-Antiquariat.
- PLETTKE, F., 1923b. *Die Vor- und Frühgeschichte des Regierungsbezirks Stade, 4: Die Zeit der germanischen Landnahme*. Bremerhaven, Hansa-Antiquariat.
- PLEYER, R., 1991. Holzbearbeitung mit altneolithischem geschliffenem Steingerät. In: *Experimentelle Archäologie Bilanz: 1991* (Archäologische Mitteilungen des Nordwestdeutschland, Beiheft 6). Oldenburg, Isensee Verlag, 227–230.
- PLEYTE, W., 1882. *Niederlandsche Oudheden, van de vroegste tijden tot op Karel den Groote: Drenthe*. Leiden, Brill.
- PLEYTE, W., 1889. *Niederlandsche Oudheden, van de vroegste tijden tot op Karel den Groote: Gelderland*. Leiden, Brill.
- POPLIN, F., C. GIRARD, J. GUFFROY & M. GIRARD, 1976. Une sépulture à vase campaniforme à Champs-sur-Yonne (Yonne). *Revue archéologique de l'Est et du Centre-Est* 27, 81–107.
- PRUMMEL, W. & W.A.B. VAN DER SANDEN, 1995. Runderhorns uit de Drentse venen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 112, 84–131.
- RADEMACHER, J., 1935. Vorgeschichtliche Forschungen am Niederrhein. In: 2000 Jahre germanisches Bauerntum am linken Niederrhein: Festschrift zur Ausstellung im Kaiser-Wilhelm-Museum Krefeld 17. Oktober bis Ende November 1935. *Krefelder Zeitschrift für niederrheinische Heimatpflege* 14(3/4), 161–166.

- RAEMAEKERS, D.C.M., 2003/04. An outline of late Swifterbant pottery in the Noordoostpolder (province of Flevoland, the Netherlands) and the chronological development of the pottery of the Swifterbant culture. *Palaeohistoria* 45/46, 11–36.
- REGTERENALTEA, J.F. VAN, J.A. BAKKER, A.T. CLASON *et al.*, 1962. The Vlaardingen Culture (III). *Helinium* 2, 215–243.
- REMOUCHAMPS, A.E., 1928. Grafheuvel-onderzoekingen. *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden*, NR 9, 58–73.
- RUSSEL, A.D., 1990. Two beaker burials from Chilbolton, Hampshire. *Proceedings of the Prehistoric Society* 56, 153–172.
- SALANOVA, L., 2000. *La question du Campaniforme en France et dans les îles anglo-normandes*. Paris, Comité des travaux historiques et scientifiques.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER (ed.), 1994. Archeologie in Drenthe 1991–92. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 111, 173–146.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER, 1997. Aardewerk uit natte context in Drenthe: het vroeg- en laat-neolithicum en de vroege bronstijd. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 114, 127–141.
- SANDEN, W.A.B. VAN DER & V.T. VAN VILSTEREN, 1993. Roldes oudste verleden. In: P. Brood *et al.* (eds), *Geschiedenis van Rolde*. Meppel, Boom, 21–46.
- SANGMEISTER, E., 1951. *Die Glockenbecherkultur und die Becherkulturen*. Melsungen, Heimatschollen-Verlag A. Berncker.
- SANGMEISTER, E., 1964. Die schmalen “Armschutzplatten”. In: R. von Uslar & K.J. Narr (eds), *Studien aus Alteuropa I*. Köln/Graz, Böhlau, 93–122.
- SANGMEISTER, E., 1974. Zwei Neufunde der Glockenbecherkultur in Baden-Württemberg. *Fundberichte aus Baden-Württemberg* 1, 103–156.
- SANGMEISTER, E., 1976. Die “Glockenbecherkultur” in SW-Deutschland. In: *La civilisation des vases campaniformes* (Pré tirage colloque XXIV, IXe Congrès Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Nice). Nice, UISPP, 55–86.
- SANGMEISTER, E. & K. GERHARDT, 1965. *Schnurkeramik und Schnurkeramiker in Südwestdeutschland* (Badische Fundberichte Sonderheft 8). Freiburg, Staatliches Amt für Ur- und Frühgeschichte.
- SCHINDLER, R., 1960. *Die Bodenaltertümer der Freien und Hansestadt Hamburg*. Hamburg, Hans Christians Verlag.
- SCHIRNIG, H., 1972. Brandbestattung in einem Riesenbecher bei Ripdorf, Kr. Uelzen. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 7, 60–68.
- SCHLESWIG-HOLSTEIN IN 150 ARCHÄOLOGISCHEN FUNDEN, 1986. Neumünster, Wachholtz.
- SCHLETTE, F., 1948. Die neuen Funde der Glockenbecherkultur im Lande Sachsen-Anhalt. In: K. Schwarz (ed.), *Strena Praehistorica*. Halle/Saale, Niemeyer, 29–77.
- SCHLICHT, E., 1954. *Der Hümming in ur- und frühgeschichtlicher Zeit, I. Teil – Die Steinzeit*. Bremen-Horn, Walter Dorn Verlag.
- SCHLICHT, E., 1958. Die Untersuchung eines Grabhügels bei Wehm, Kreis Aschendorf-Hümmling. *Die Kunde* NF 9, 135–142.
- SCHLICHT, E., 1959. Bentheimer Becher. *Jahrbuch des Heimatvereins der Grafschaft Bentheim* (Das Bentheimer Land Bd. 49), 198–202.
- SCHLICHT, E., 1973. Kupferschmuck aus Megalithgräbern Nordwestdeutschlands. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 42, 13–52.
- SCHLÜTER, W., 2000. Paläolithikum bis Neolithikum. In: F.-W. Wulf & W. Schlüter (eds), *Archäologische Denkmale in der kreisfreien Stadt und im Landkreis Osnabrück*. Hannover, Verlag Hahnsche Buchhandlung, 7–29.
- SCHONEVELD, J. & E.F. GEHASSE (eds), 2001. *Archeologie in de Betuweroute. Boog C-Noord, een vindplaats bij Meteren op de overgang van Neolithicum naar Bronstijd* (Rapportage Archeologische Monumentenzorg 84). Amersfoort, ROB.
- SCHROEDER, R., 1951. *Die Nordgruppe der Oderschnurkeramik*. Berlin, De Gruyter.
- SCHRÖTER, P., 1969. Ein Glockenbecherfund von Neuburg an der Donau. Ende der Jungsteinzeit. *Neuburger Kollektaneenblatt* 122, 47–54.
- SCHRÖTER, P., 1997. Gräber der späten Glockenbecherkultur von Offingen, Ldkr. Günzburg. *Documenta naturae* 114, Bd. 2, 1–53.
- SCHRÖTER, P. & L. WAMSER, 1979/80. Eine Etagen-Doppelbestattung der Glockenbecherkultur von Tückelhausen, Stadt Ochsenfurt/Unterfranken. *Fundberichte aus Hessen* 19/20, 287–325.
- SCHROLLER, H., 1933. Die Untersuchung eines Hügelgrabes bei Neerstedt, Gem. Dötlingen (Amt Wildeshausen). *Oldenburger Jahrbuch* 37, 105–120.
- SCHROLLER, H., 1936. Das Hügelgräberfeld von Logabirum, Kr. Leer. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 10, 1–21.
- SCHULDT, E., 1967. Die grosse Kammer von Klein Görnow, Kreis Sternberg. *Jahrbuch für Bodendenkmalpflege in Mecklenburg*, 53–65.
- SCHULDT, E., 1972. *Steinzeitliche Keramik aus Mecklenburg*. Schwerin, Museum für Ur- und Frühgeschichte.
- SCHÜNEMANN, D., 1967. Endneolithische und frühbronzezeitliche Hügelgräber bei Luttrum, Kreis Verden. *Die Kunde* NF 18, 30–51.
- SCHÜNEMANN, D., 1974. Die Einzelgrabkultur und die Glockenbecherkultur im Kreis Verden. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 43, 1–46.
- SCHUMACHER, E., 2005. *Zwei Altgrabungen zur Bronze- und Kaiserzeit* (Veröffentlichungen der Altertumskommission für Westfalen, Band XV). Münster, Aschendorff.
- SCHWABEDISSEN, H., 1958. Untersuchung mesolithisch-neolithischer Moorsiedlungen in Schleswig-Holstein. In: *Neue Ausgrabungen in Deutschland*. Berlin, Mann, 26–42.
- SCHWABEDISSEN, H., 1961. *Vom Jäger zum Bauern der Steinzeit in Schleswig-Holstein* (Schleswig-Holsteinisches Landes-

- museum für Vor- und Frühgeschichte in Schleswig. Wegweiser durch die Sammlung, Heft 10). Neumünster, Wachholtz.
- SCHWANTES, G., 1936. De neolithische Urnenfriedhof von Sande. *Festschrift zur Hundertjahrfeier des Museums vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel*. Neumünster, Wachholtz, 79–92.
- SCHWARZ, W., 1995. *Die Urgeschichte in Ostfriesland*. Leer, Schuster.
- SCHWARZ, W., 1998. Spätneolithische Gräber in Collinghorst. *Archäologie in Niedersachsen* 1, 44–46.
- SCHWARZ, W. & R. STUTZKE, 1998. *Archäologische Funde aus dem Landkreis Leer*. Oldenburg, Isensee Verlag.
- SCHWARZ-MACKENSEN, G., 1983. Die Siedlung der ältesten Linienbandkeramik von Eitzum, Ldkr. Wolfenbüttel. In: G. Wegner (ed.), *Frühe Bauernkulturen in Niedersachsen* (Arch. Mitteilungen aus Nordwestdeutschland, Beiheft 1). Oldenburg, Isensee Verlag, 23–36.
- SCHWELLNUSS, W. & S.K. ARORA, 1983. Wichtige jungsteinzeitliche Neufunde im rheinischen Braunkohlengebiet. *Ausgrabungen im Rheinland* '81/82, 85–87.
- SELENT, A., 2000. Das mehrperiodiger Hügelgräberfeld von Dötlingen-Wellohsberg. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 22.
- SERGANT, J., 1997. Klobekervondst te Teralfene. *Notae Praehistoricae* 17, 225–227.
- SONDER, W., 1941/42. Eine Armschutzplatte der Glockenbecherleute. *Offa* 6/7, 216–217.
- SPINDLER, K., 1993. Eine goldene Armschutzplatte aus Portugal. *Acta Praehistorica et Archaeologica* 25, 56–62.
- SPROCKHOFF, E., 1926. Ein Steinzeitfund von Alversdorf, Kreis Helmstedt. *Prähistorische Zeitschrift* 17, 166–170.
- SPROCKHOFF, E., 1928. Neue Grabungen in der Grafschaft Hoya. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 2, 16–50.
- STAAL-LUGTEN, C.W., 1976. Die verzierte TRB-Keramik des Hünenbattes D19 in Drouwen, Prov. Drenthe. *Analecta Praehistorica Leidensia* 9, 19–37.
- STAMPFUSS, R., 1928. *Die Jungneolithischen Kulturen in Westdeutschland*. Bonn, Rohrscheid.
- STAMPFUSS, R., 1931. *Grabfunde im Dünengebiet des Kreises Rees*. Duisburg-Hamborn, Städtisches Heimatmuseum.
- STAMPFUSS, R., 1943. *Das Hügelgräberfeld Kalbeck, Kr. Kleve* (Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte, Bd. 5). Leipzig, Barth.
- STAMPFUSS, R., 1974. Riesenbecherfunde des Spätneolithikums und der frühen Bronzezeit von der Wittenhorst, Gem. Haldern, Kr. Rees. In: R. Stampfuss (ed.), *Ausgrabungen am Niederrhein* (Quellenschriften zur westdeutschen Vor- und Frühgeschichte, Bd. 9). Bonn, Habelt, 9–39.
- STAPEL, B., 2007. Die Spur der Hügelgräber. Bestattungen aus der Spätphase der Jungsteinzeit (2800 bis 2000 v.Chr.). In: C. Grünewald, J. Gaffrey & B. Stapel (eds), *11.000 Jahre Baugebiet Klusenweg – Archäologische Entdeckungen in Altenrheine*. Rheine, Stadt Rheine, 28–31.
- STEFFENS, H.-G., 1963. Ein Hügel mit jungsteinzeitlichen Funden in der Gemeinde Essen, Kr. Cloppenburg. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 32, 129–131.
- STEGEN, K., 1942. Die Glockenbecherkultur in Nordwestdeutschland. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 16, 46–65.
- STEGEN, K., 1954. Der nordwestdeutsche Riesenbecher der jüngeren Steinzeit. *Germania* 32, 269–284.
- STRAHL, E., 1990. *Das Endneolithikum im Elb-Wese-Dreieck* (Veröffentlichungen der urgeschichtlichen Sammlungen des Landesmuseums zu Hannover 36). Hildesheim, Lax.
- STRAHL, E., 2007. Grenzgänger zwischen Einzelgrab- und Glockenbecherkultur. *Archäologie in Niedersachsen* 10, 72–75.
- STROINK, L.A., 1962. *Stad en Land van Twente*. Hengelo, Smit.
- STRUVE, K., 1955. *Die Einzelgrabkultur in Schleswig-Holstein und ihre kontinentalen Beziehungen*. Neumünster, Wachholtz.
- TACKENBERG, K., 1974. Fehldatierungen oder -einordnungen einiger nordwestdeutscher Gefäße. *Die Kunde* NF 25, 129–136.
- TAIT, J., 1965. *Beakers from Northumberland*. Newcastle, Oriol Press.
- TEMPEL, W.D., 1978. Bericht über die Ausgrabung des Megalithgrabes I in Ostenwalde, Gemeinde Werlte, Kreis Aschendorf-Hümmling. *Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen* 12, 1–31.
- TEMPEL, W.D., 1979. Die Einzelgrabkultur und die Glockenbecherkultur. In: H. Schirinig (ed.), *Grosssteingräber in Niedersachsen*. Hildesheim, Lax, 121–126.
- TEMPEL, W.D., 1984. *Landkreis Rotenburg (Wümme)* (Führer zu archäologischen Denkmälern in Deutschland, Bd. 4). Stuttgart, Theiss.
- TEMPEL, 1999. *Auf ur- und frühgeschichtlichen Spuren durch den Landkreis Rotenburg* (Wegweiser zur Vor- und Frühgeschichte Niedersachsens, Heft 22). Oldenburg, Isensee Verlag.
- TERPSTRA, A., W. HIELKEMA & W. DE VRIES, 1927. Grafheuvels. *Oudheidkundige Mededelingen uit 's Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* NR 8, 22–24.
- THERKORN, L. & H. VAN LONDEN, 1990. Velsen: Velsbroekpolder. In: S.W. Jager & P.J. Woltering (eds), *Archeologische Kroniek van Holland over 1989, I: Noord-Holland*. *Holland* 22, 296–331, spec. 303–305.
- THIELEMANN, O., 1940. Zwei Glockenbecher-Hockergräber von Weddingen, Kr. Goslar. *Die Kunde* 8, 63–68.
- THIEME, H., 1985. Eine beigabenreiche Doppelbestattung der Glockenbecherkultur vom “Nachtwiesen-Berg” bei Esbeck, Landkreis Helmstedt. In: K. Wilhelm (ed.), *Ausgrabungen in Niedersachsen: archäologische Denkmalpflege 1979–1984*. Stuttgart, Theiss, 134–136.
- TOL, A., 2000. Opgavingen in het Hoogveld te Sittard. Campagne 1998. In: A. Tol, N. Roymans, H. Hiddink & F. Kortland (eds), *Twee urnenvelden in Limburg*. Amsterdam, AIVU, 93–160.
- TOUSSAINT, M., F. LE BRUN-RICALENS, A. HAUZEUR et al., 2000. Présentation préliminaire de deux tombes campaniformes découvertes à Altwies “Op dem Boesch” (Grand-Duché de Luxembourg). *Notae Praehistoricae* 20, 197–214.

- UFKES, A., 2006. Aardewerk en keramische artefacten. In: J.Y. Huis in 't Veld (ed.), *Midden-Bronstijd huizen onder een Romeinse akker. Een archeologische opgraving op het plangebied Hogewald II te Beuningen, gem. Beuningen (Gld.)* (ARC-publicatie 157). Groningen, ARC, 35–64.
- UILENBERG, J., 1899. De Nekelenberg. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 18, 105–110.
- ULRICH, H., 1942. Ein Zonenbechergrab von Achenheim im Elsass. *Germania* 26, 175–177.
- VANDKILDE, H., 1996. *Fom stone to bronze. The metalwork of the late neolithic and earliest bronze age in Denmark*. Moesgård, Aarhus, Jutland Archaeological Society.
- VEEN, M. VAN DER & J.N. LANTING, 1989. A group of tumuli on the 'Hooghalen' estate near Hijken (municipality of Beilen, province of Drenthe, the Netherlands). *Palaeohistoria* 31, 191–234.
- VELDE, H.M. VAN DER, H. VAN HAASTER, Th. SPEK & E. TAAYKE, 1999. *Archeologisch onderzoek langs de snelweg. Opgravingen in het kader van de aanleg van Rijksweg 37: de essen van Wachtum en Zwinderen (Drenthe)* (ADC Rapport 11). Bunschoten, Archeologisch Diensten Centrum.
- VERLINDE, A.D., 1969. Three new Bell-Beakers from the Netherlands. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 19, 269–272.
- VERLINDE, A.D., 1978. Avereest. *Bulletin KNOB* 77(1), Archeologisch Nieuws, 54–56.
- VERLINDE, A.D., 1979. Archeologische kroniek van Overijssel over 1977/1978. *Overijsselse Historische Bijdragen* 94 (ROB-overdruk 136), 99–117.
- VERLINDE, A.D., 1980. Die Gräber und Grabfunde der späten Bronzezeit und frühen Eisenzeit in Overijssel, III. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 30, 65–168.
- VERWERS, G.J., 1964. A Veluvian Bell Beaker with remains of a cremation in the tumulus near Meerlo. *Analecta Praehistorica Leidensia* 1, 17–24.
- VERWERS, G.J., 1972. *Das Kamps Veld in Haps in Neolithicum, Bronzezeit und Eisenzeit*. Dissertatie Leiden. Tevens verschenen als *Analecta Praehistorica Leidensia* 5.
- VOERMAN, G.H., 1943. Palaeo-, meso-, neolithicum. In: J. Poortman (ed.), *Drente, een handboek voor het kennen van het Drentsche leven in voorbije eeuwen*. Meppel, Boom, 75–88.
- VOGEL, J.C. & H.T. WATERBOLK, 1967. Groningen Radiocarbon Dates VII. *Radiocarbon* 9, 107–155.
- VRIES, H. DE & G.W. BARENDSEN, 1954. Measurements of age by the carbon-14 technique. *Nature* 174, 1138–1146.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1962. Sporen van bewoning en begraving uit Neolithicum en Bronstijd bij hoeve "De Schipborg", gem. Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 80, 223–272.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1962/64. Een klokbekergraf met crematie-resten bij Hoog Buurlo (gemeente Apeldoorn). *Bijdragen en Mededelingen der Vereniging Gelre* 61, 69–76.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1964a. De amfoor van de Hankenberg en de andere amforen van de Standvoetbekercultuur in Nederland. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 82, 173–204.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1964b. *Prehistoric disc wheels in the Netherlands*. Dissertatie Groningen.
- WAALS, J.D. VAN DER, 1967. Kroniek van opgravingen en vondsten in Drenthe in 1965. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 85, 209–214.
- WAALS, J.D. VAN DER & W. GLASBERGEN, 1955. Beaker types and their distribution in the Netherlands. *Palaeohistoria* 4, 5–46.
- WAALS, J.D. VAN DER & W. GLASBERGEN, 1959. De twee Bekerculturen. In: J.E. Bogaers *et al.* (eds), *Honderd Eeuwen Nederland* (Antiquity and Survival II, 5/6). 's Gravenhage, 100–124.
- WATERBOLK, H.T., 1949. Palynologisch onderzoek van grafheuvels en oud akkerland op het Noordse Veld bij Zeijen. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 67, 126–145.
- WATERBOLK, H.T., 1954. *De praehistorische mens en zijn milieu*. Dissertatie Groningen.
- WATERBOLK, H.T., 1958. Neolithische vlakgraven in Drenthe. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 76, Van rendierjager tot ontginner, 3–17.
- WATERBOLK, H.T., 1959. Overzicht van het praehistorisch onderzoek in Drenthe in 1958. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 77, 187–206.
- WATERBOLK, H.T., 1960. Preliminary report on the excavations at Anloo in 1957 and 1958. *Palaeohistoria* 8, 59–90.
- WATERBOLK, H.T., 1962. Hauptzüge der eisenzeitlichen Besiedlung der nördlichen Niederlande. *Offa* 19, 9–46.
- WATERBOLK, H.T., 1964. Podsolierungserscheinungen bei Grabhügeln. *Palaeohistoria* 10, 87–102.
- WATERBOLK, H.T., 1977. Opgravingen rond het Witteveen op het Noordse Veld bij Zeijen, gem. Vries (1949–1953). *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 94, 177–203.
- WATERBOLK, H.T., & W. GLASBERGEN, 1957. Grafheuvelopgravingen in de gemeente Anloo. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75, Van rendierjager tot ontginner, 23–41.
- WATKINS, T. & I.A.G. SHEPHERD, 1978/80. A beaker burial at Newmill, near Bankfoot, Perthshire. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 110, 32–43.
- WEGNER, H.H., 1978. Ein neolithischer Riesenbecher aus der Colonia Ulpia Traiana bei Xanten. *Archäologisches Korrespondenzblatt* 8, 177–179.
- WERBEN, U., 1995. Ein Glockenbecher aus Einbeck, Ldkr. Northeim. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 64(I), 3–15.
- WETZEL, G., 1976a. Ein "Pot Beaker" aus der Altmark(?) *Jahreschrift für mitteldeutsche Vorgeschichte* 60, 247–251.
- WETZEL, G., 1976b. Funde der Glockenbecherkultur östlich der Elbe auf dem Gebiet der DDR. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 10, 55–74.

- WIERMANN, R.R., 2004. *Die Becherkulturen in Hessen. Glockenbecher-Schnurkeramik-Riesenbecher* (Freiburger Archäologische Studien 4). Rahden/Westf., Verlag Marie Leidorf.
- WILHELMI, K., 1974. Ein reich verzierter Riesenbecher aus Osterwick-Höven, Kr. Coesfeld. *Germania* 52, 468–473.
- WULF, F. & E. RADESPIEL, 1980. Ein Grab der Glockenbecherkultur aus Göttingen, Hospitalstrasse. In: T. Krüger & H.-G. Stephan (eds), *Beiträge zur Archäologie Nordwestdeutschlands und Mitteleuropas* (Materialhefte zur Ur- und Frühgeschichte Niedersachsens, Heft 16). Hildesheim, Lax, 457–469.
- WULF, F.-W. & W. SCHLÜTER, 2000. *Archäologische Denkmale in der kreisfreien Stadt und im Landkreis Osnabrück*. Hannover, Hahnsche Buchhandlung.
- ZEIST, W. VAN, 1955. *Pollenanalytical investigations in the Northern Netherlands*. Dissertatie Utrecht. Tevens verschenen als *Acta Botanica Neerlandica* 4, 1955.
- ZEIST, W. VAN, 1967. Archaeology and palynology in the Netherlands. *Review of Palaeobotany and Palynology* 4, 45–65.
- ZOLLER, D., 1957. Ein Glockenbecherfund im Ammerland. *Die Kunde* NF 8, 198–200.
- ZOLLER, D., 1963. Das Kreisgrabengräberfeld Querenstede, Kr. Ammerland. *Die Kunde* N.F. 14, 98–111.
- ZYLMANN, P., 1928. Glockenbecherfund in Logabirum. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 2, 13–15.

BIJLAGE I.
AANVULLENDE OPMERKINGEN OVER DE GRAFHEUVELS
VAN HOENDERLO-SCHENKENSCHUL EN AHSEN, KR. RECKLINGHAUSEN

HOENDERLO-SCHENKENSCHUL

In mei/juni 1939 onderzocht Dr. F.C. Bursch van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een grafheuvel op 'Schenkenschul' bij Hoenderlo. In de heuvel vond hij drie bekers: een grote 2IIa-beker, een 2IIb-beker en een klein bekertje, dat ergens tussen de typen 2IIa en 2Ia lijkt thuis te horen. De opgraving werd korte tijd later al gepubliceerd (Bursch, 1940), maar die publicatie beantwoordt niet alle vragen betreffende vondstomstandigheden, interpretatie van de grondsporen, en de stratificatie van de graven. Hoewel de nettekening die door Bursch (1940: afb. 6) werd gepubliceerd in grote lijnen overeenkomst met de veldtekening, bevat de laatste een aantal elementen die niet op de nettekening werden overgebracht, maar voor de interpretatie van groot belang zijn.

De heuvel werd in twee helften onderzocht, met aanvankelijke uitsparing van een O-W lopende profiel dam. Kennelijk werd de noordhelft in eerste instantie afgegraven tot het niveau van het oude maaiveld, en de zuidhelft direct tot een niveau onder het oude bodemprofiel onder de heuvel. De gepubliceerde overzichtsfoto (Bursch, 1940: afb. 7; fig. 26) maakt duidelijk, dat vervolgens ook de noordhelft tot dat niveau werd verdiept. Het niveau waarop de noordhelft werd getekend blijkt uit de kleuring met rood en blauw van het getekende vlak op de veldtekening, en uit de verklaring van die kleuren die Bursch op de veldtekening noteerde (fig. 25). Met blauw gaf hij 'grijze plaggen grond, vermoedelijk 't oude maaiveld waarop de dode begraven was' aan, en met rood 'roodgeel zand vermoedelijk uit de greppel gestrooid over 't oude maaiveld bij 't graf'. Deze notities, én het feit dat op dit niveau ook al de drie greppels getekend werden maken duidelijk, dat het vlak min of meer correspondeerde met het oude maaiveld. Voor verwarring zorgt echter de aantekening van Bursch bij deze legenda dat deze kleuren en greppels 'zich toonden op +15 m.v.', waarbij m.v. uiteraard de afkorting is voor maaiveld. Omdat in het profiel, dat aan de noordzijde van de profiel dam werd getekend, het nulniveau samenvalt met het oude maaiveld (fig. 25) moet er in de notitie op de veldtekening sprake zijn van twee verschillende maaivelden. Waar hij spreekt over 'maaiveld' bedoelt Bursch kennelijk het oude maaiveld onder de heuvel, waar hij de afkorting 'm.v.' gebruikt doelt hij kennelijk op een modern maaiveld buiten de heuvel dat

hij als referentiepunt in de hoogtemetingen gebruikt. Dat laatste is niet ongebruikelijk bij opgravingen van Bursch. Hoogtes zonder verdere aanduiding zijn kennelijk genomen ten opzichte van dit maaiveld buiten de heuvel.

Een aanwijzing in die richting wordt verkregen uit de overzichtsfoto (fig. 26). Daar zien we binnen de beide greppels in het centrum van de heuvel een sokkeltje van kennelijk donkere grond waarop de scherven van de 2IIb-beker liggen. Laatstgenoemde blijkt uit de veldtekening die het onderscheid van de beide grote bekers duidelijk aangeeft. Bij dit sokkeltje is een hoogte van +15 aangegeven. De foto toont een niveau van afgraving dat duidelijk onder het oude bodemprofiel ligt. De donkere kleur van het sokkeltje is kennelijk de kleur van de 'grijze plaggen grond' die Bursch op de veldtekening aan dit oude bodemprofiel geeft. De 2IIb-beker lag dus op het oude maaiveld, en dat correspondeert met de notitie van Bursch dat de dode op het oude maaiveld was begraven. De 2IIa beker werd eveneens in scherven gevonden. Maar de veldtekening geeft informatie die in de publicatie ontbreekt, namelijk de aanwezigheid van een tweetal konijnenpijpen 'die de beker vernield hebben en de scherven verspreid' (fig. 25). Op de veldtekening is zelfs aangegeven dat de scherven over een afstand van ca. 1 meter verspreid lagen. De diepte van -15 die zowel op veld- als nettekening wordt genoemd heeft dus weinig betekenis, geeft alleen aan dat die konijnenpijpen tot 30 cm onder het oude maaiveld reikten.

Het kleine bekertje werd volgens veld- en nettekening in een NNO-ZZW gerichte kuil gevonden die in het vlak afmetingen van $0,9 \times 0,3$ m had. In het profiel op de veldtekening is de kuil echter 0,6 m breed. Op de nettekening van het profiel is de breedte aangepast aan die in het vlak, maar in de tekst spreekt Bursch (1940: 19) wel over een 0,6 m brede kuil. De overzichtsfoto (fig. 26) suggereert overigens ook dat deze kuil breder was dan 0,3 m! We moeten hierbij wel voor ogen houden, dat de doorsnede van de kuil niet in het profiel is gezien. De overzichtsfoto toont de kuil immers in ongestoorde toestand in het vlak. De doorsnede is dus naderhand aan de profieltekening toegevoegd. En dat geldt ook voor de doorsneden van de greppels. En daarbij is òf een fout gemaakt door de tekenaar, òf is gebleken dat de kuil breder was dan in eerste instantie in het vlak het geval leek te zijn, zonder dat de breedte in de vlaktekening werd aangepast. Bekergraven heb-

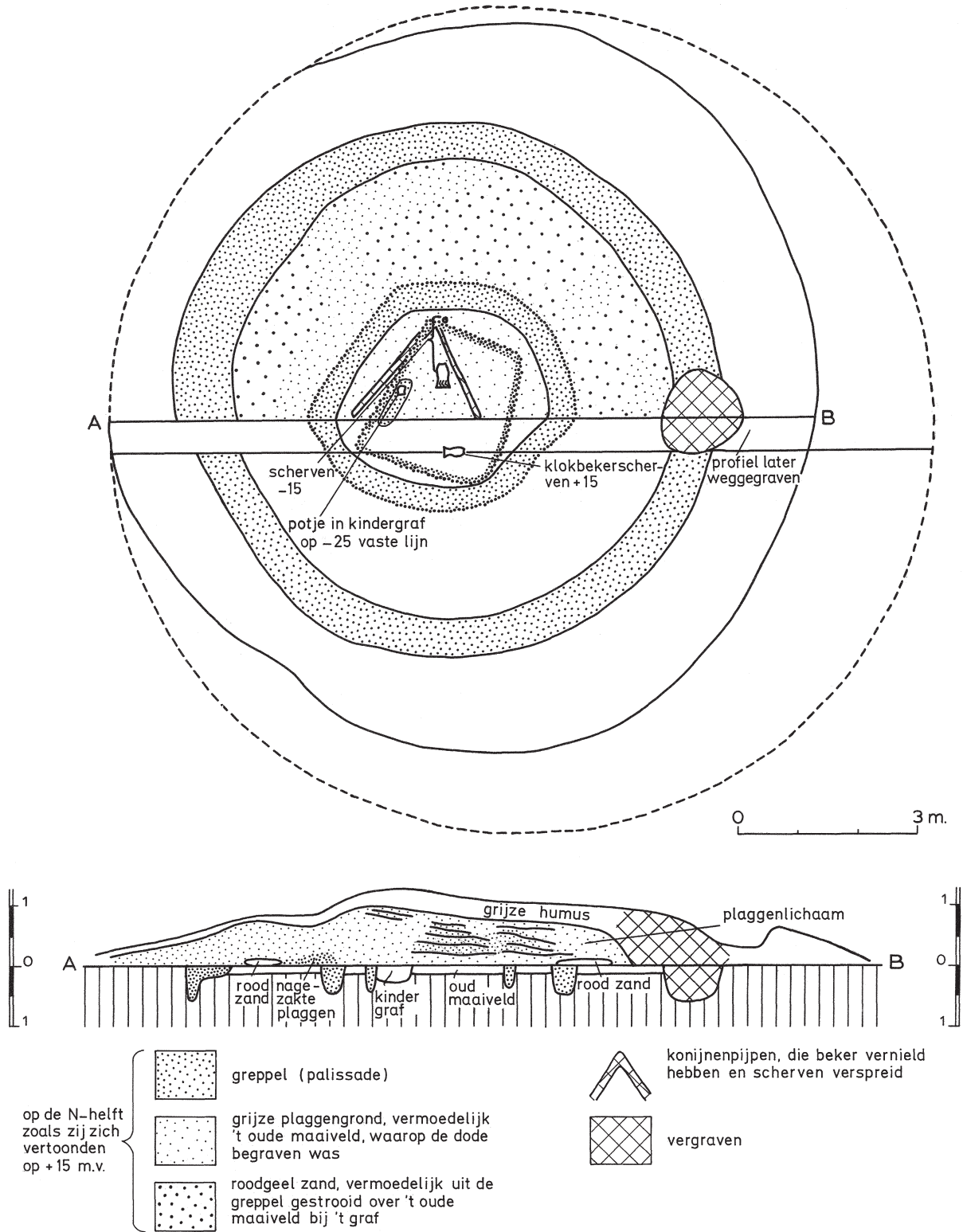

Fig. 25. Plattegrond van grafheuvel Hoenderlo-Schenkenshul, getekend naar de veldtekeningen van het onderzoek in 1939 (R.M.O., Leiden) (tek. GIA).

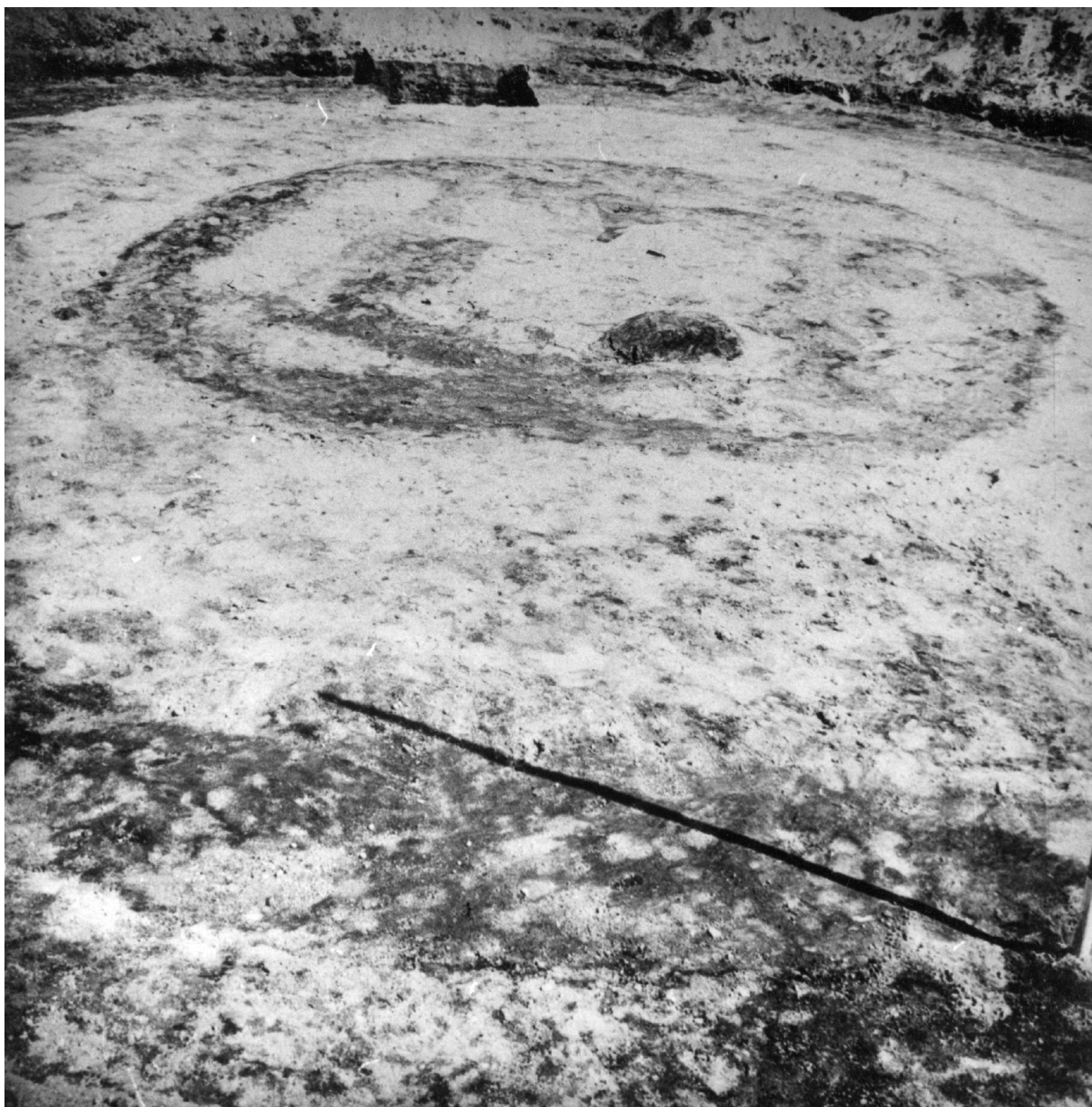

Fig. 26. Hoenderlo-Schenkenshul. Grondsporen in de ondergrond van de geheel afgegraven heuvel, gezien vanuit het zuiden. Op de voorgrond de wijde greppel, in het centrum de kleinere, ronde greppel met daarbinnen de min-of-meer rechthoekige greppel, mogelijk van een 'hutgraf'. Binnen deze greppel is vooraan het blok aarde te zien, met daarop de scherven van de AOC-beker. Ten NW daarvan, en kennelijk de rechthoekige greppel snijdend, is de kleine grafkuil zichtbaar waarin de kleine beker van overgangstype 2IIa/2Ia werd aangetroffen (foto R.M.O., Leiden).

ben vaak een tweekleurige vulling, met een donkere langwerpige kern en een lichter gekleurde randzone. En zo'n randzone wil op hoger niveau nog wel eens slecht aftekenen. Het kleine bekertje werd volgens de veldtekening op een niveau van '-25 vaste lijn' gevonden. Dat correspondeert met de diepte van dit kuiltje in de profieltekening.

Bursch tekende drie greppels in het vlak. De buitenste, met een regelmatig ronde vorm, had een binnendiameter van ca. 7,5 m en een breedte van 0,7 à 0,8 m. In de getekende doorsnede (slechts één, aan de westzijde van de heuvel, want aan de oostzijde bleek de greppel vergraven door de enige recente vergraving) versmalde de greppel zich 25–30 cm onder het

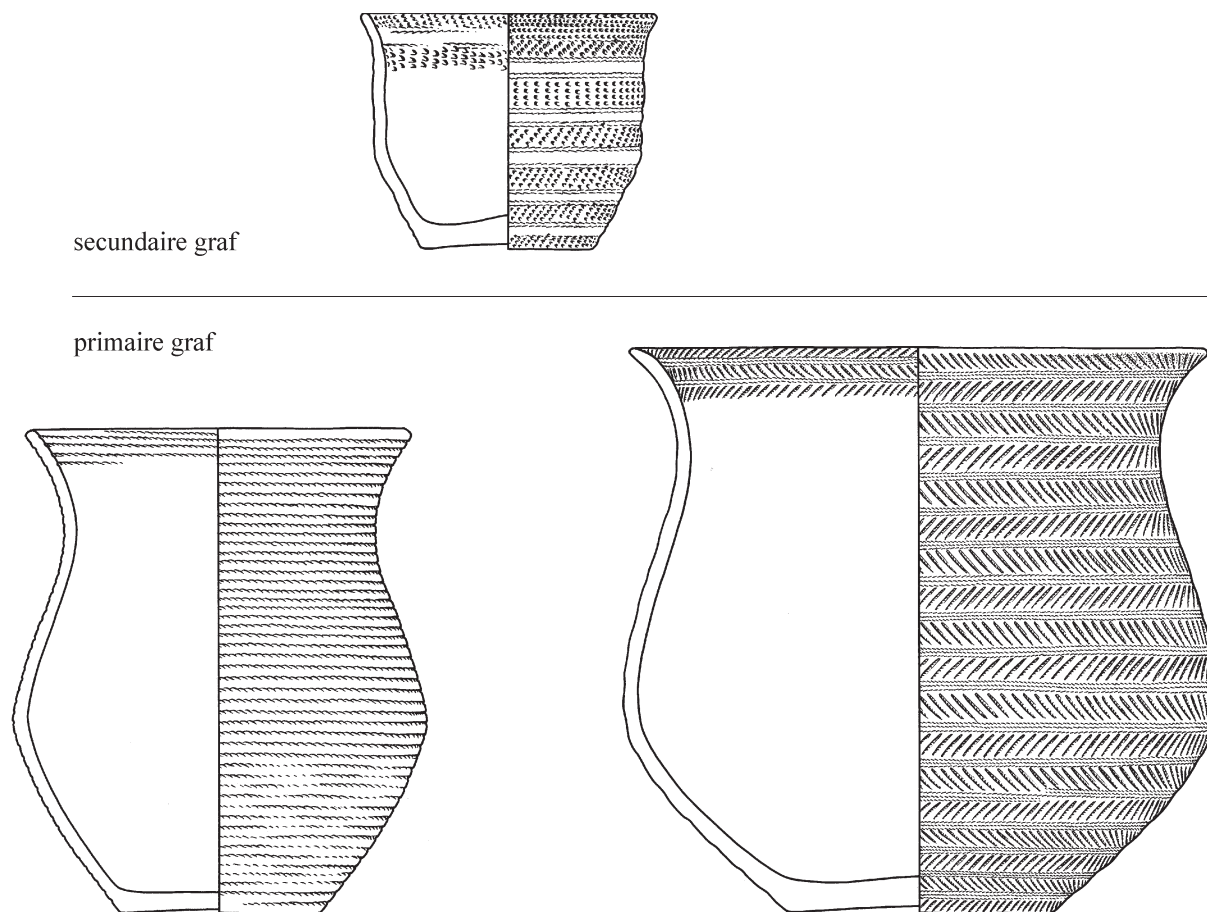

Fig. 27. De drie bekers uit grafheuvel Hoenderlo-Schenkenshul. Schaal 2:5.

oude maaiveld en reikte het 20–30 cm brede restant tot ca. 60 cm onder het maaiveld. De middelste greppel heeft op de tekening van Bursch een nogal onregelmatige vorm, met twee opvallende knikken ter plaatse van de profieltram. Dat is duidelijk het gevolg van de wijze van opgraven, en het niet corrigeren van de tekening na het verwijderen van de profieltram. De foto (Bursch, 1940: afb. 7; hier fig. 26) toont een veel regelmatiger structuur: min of meer rond, of sterk-afgerond vierkant. Bursch (1940: 19) spreekt zelf van een ronde greppel! De binnendiameter bedraagt ca. 3,5 m, de breedte ca. 0,4 m, de diepte ca. 0,5 m. Vervolgens tekende Bursch ook nog een tussengreppel, enigszins trapeziumvormig, met afmetingen van $2,4 \times 1,6$ à $2,1$ m, NNO-ZZW gericht. De breedte van dit greppeltje zou volgens de tekeningen slechts 15 à 20 cm zijn geweest. De overzichtsfoto laat deze structuur ook zien, maar dan rechthoekiger en met een bredere greppel. De vraag is of hier verstoringen door konijnenpijpen een rol hebben kunnen gespeeld bij Bursch's interpretatie. De overzichtsfoto suggereert ook, dat het kuiltje

met de kleine beker deze binnengreppel sneed.

Een interpretatie voor één en ander is niet gemakkelijk. Volgens het door Bursch getekende profiel zouden alle grondsporen primair moeten zijn, maar dat is niet waarschijnlijk. We moeten er vanuit gaan, dat de profieltekening niet in alle opzichten betrouwbaar is. Op het eerste gezicht lijkt het aannemelijk dat de buitenste greppel het standspoor is rond een centraal graf. Dat is ook de interpretatie die Van der Waals en ik voor ogen hadden in *Beaker Culture in the Lower Rhine basin* (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 34). Maar die interpretatie kan niet juist zijn, want op die manier kunnen de beide andere greppels niet verklaard worden. Het meest voor de hand liggend is, dat de binnenste smalle greppel in feite de greppel is van een zgn. hutgraf of bijenkorfgraf op bodemniveau, en dat middelste greppel het standspoor rond dit graf is. Van Giffen (1939b) onderzocht een EGK-graf met dezelfde elementen in tumulus 43 op het Hijkerfeld. De forse afmetingen van het 'hutgraf' in Hoenderlo hoeven geen probleem te zijn. In Doorwerth was de

ruimte binnen de vierkante greppel zelfs $2,5 \times 2,5$ m (Hulst, Lanting & Van der Waals, 1973: Abb. 4).

Afgaande op de geringe diepte van het kuiltje met de kleine beker, en op de op de overzichtsfoto aangeduide oversnijding van de binnengreppel door deze kuil, kan het niet om een vlakgrafje onder de heuvel gaan, dat ouder was dan het graf met de 2IIa- en 2IIb-beker. Het moet een secundair grafje zijn geweest. De afmetingen (we houden Bursch's $1,0 \times 0,6$ m aan!) wijzen op een kindergrafje, evenals de afmetingen van het bekertje. Probleem bij deze interpretatie is, dat geen insteek boven het niveau van het oude maaiveld is gezien. Maar indien dit grafje kort na het opwerpen van de heuvel werd gegraven, is zo'n insteek in het nog niet geconsolideerde heuvellichaam ook niet zonder meer te verwachten, te meer omdat die kuil weer gevuld werd met dezelfde grijze grond die eruit kwam. Bij welke fase de buitenste greppel hoort is niet duidelijk. Het is onwaarschijnlijk dat hij bij één van beide bekergraven hoort, aangezien het primaire graf al een standgreppel heeft volgens bovengenoemde reconstructie, en bij een secundair graf geen greppel te verwachten is op grond van onze kennis van bekergraven. Het gaat dus kennelijk om een jongere structuur, behorend bij een graf uit de bronstijd, dat niet herkend is.

Helaas zal er altijd onzekerheid blijven bestaan betreffende de stratificatie in deze heuvel. Maar het meest voor de hand liggend is toch, dat hier een primair graf op bodemniveau met een 2IIa- en een 2IIb-beker, en een secundair graf met een bekertje dat halverwege de typen 2IIa en 2Ia staat, aanwezig waren (fig. 27). In geen geval kan volgehouden worden, dat de drie bekertjes de grafgiften in hetzelfde primaire graf waren, zoals Lanting & Van der Waals (1976: bij-schrift fig. 18) wilden. Ook hun interpretatie van de greppels (*ibid.*: fig. 34) is niet correct.

GRAFHEUVEL III BIJ DE VISVIJVERS VAN AHSEN, KR. RECKLINGHAUSEN

Tussen 1 en 20 augustus 1934 onderzocht Dr. Conrads, conservator van het Römisch-Germanisches Museum te Haltern met toestemming van het Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte in Münster een grafheuvel (III), ten NW van de visvijvers bij Ahsen. Nadat hij in het centrum van de heuvel scherven van een beker had gevonden, kwam van 14 t/m 17 augustus namens het Landesmuseum W. Lange bij het onderzoek assisteren. Op 17 augustus bracht bovendien Dr. A. Stieren, directeur van het Landesmuseum, een bezoek aan de opgraving. Lange tekende een plattegrond en profiel

(schaal 1:100!) en schreef een rapport, dat het onderzoek tot en met 17 augustus samenvat. Na Lange's vertrek werden op 18 augustus in het centrum van de heuvel een tweede, en dit keer gave beker en een aantal vuursteen-artefacten gevonden. Over deze vondsten zond *Museumswarter* H. Bleeker van het museum in Haltern een rapportje met meetschets naar Münster. Op grond daarvan vulde Lange zijn eigen verslag aan. Bij het rapport van Lange is ook een foto van Stieren gevoegd, die het centrum van de heuvel op 17 augustus weergeeft. Lange's rapport en Stieren's foto worden in het Westfälisches Landesmuseum für Archäologie in Münster bewaard. Dat is overigens niet de enige foto die werd gemaakt, want Brandt (1954: Abb. 154) beeldt ook een profielfoto af, die hij kennelijk bij een bezoek tussen 18 en 20 augustus 1934 heeft gemaakt, aangezien de AOC-beker op de bodem van de sleuf staat (maar vrijwel zeker niet in situ).

De beide bekertjes en de vuurstenen artefacten werden aan het museum in Haltern afgestaan, maar overleefden WO II slechts deels. Van de eerste beker is niets bewaard gebleven, van de tweede slechts enkele grote scherven. Bij deze laatste gaat het om een AOC-beker (fig. 4:3), bij de eerstgenoemde om een EGK-beker van type 1d, zoals uit de beschrijving van Lange blijkt: "*Sie gehörten zu einem gänzlich zerdrückten Becher mit 'Tannenzweigornament', d.h. horizontalen Zonen von Schrägstrichen von denen je zwei Zonen einen Winkel bilden. Der Bodenteil des Bechers, ziemlich vollständig erhalten, zeigt diese Verzierung nicht mehr, er zwingt zur Standfläche hin etwas ein*". De vuursteen-artefacten werden door Brandt (1940: 47 en Taf. 24:1-2) gepubliceerd. Het gaat om mesolithisch materiaal. Of deze nog bestaan, is mij niet bekend.

In samenwerking met het Landesmuseum in Münster (in de persoon van Dr. H. Aschemeyer) hebben Van der Waals en ik op 7 en 8 mei 1974 een klein na-onderzoek in heuvel III uitgevoerd, teneinde meer inzicht te krijgen in de opbouw van de heuvel. De sleuf en de ronde opgravingsput in het centrum van de heuvel werden zonder moeite teruggevonden. Het door Lange getekende profiel van de sleuf was gemakkelijk te herkennen, ondanks het feit dat Lange het gele zand uit de grafkuil, en dus ook het niveau van het oude maaiveld onder de heuvel niet heeft herkend. Wel tekende hij de overgang van grijze uitspoelingslaag naar oranje-gele infiltratiezone van het bodemprofiel onder de heuvel in (fig. 28). De heuvel bleek ongeveer 1 m hoog, en opgeworpen van grijzig zand, en mogelijk vage plaggen, op een oude bodem bestaande uit een vaag herkenbaar humuslaagje, een lichtgrijze uitspoelingszone van wisselende dikte, en een oranje-gele inspoelingslaag van 10-15 cm dikte, geleidelijk

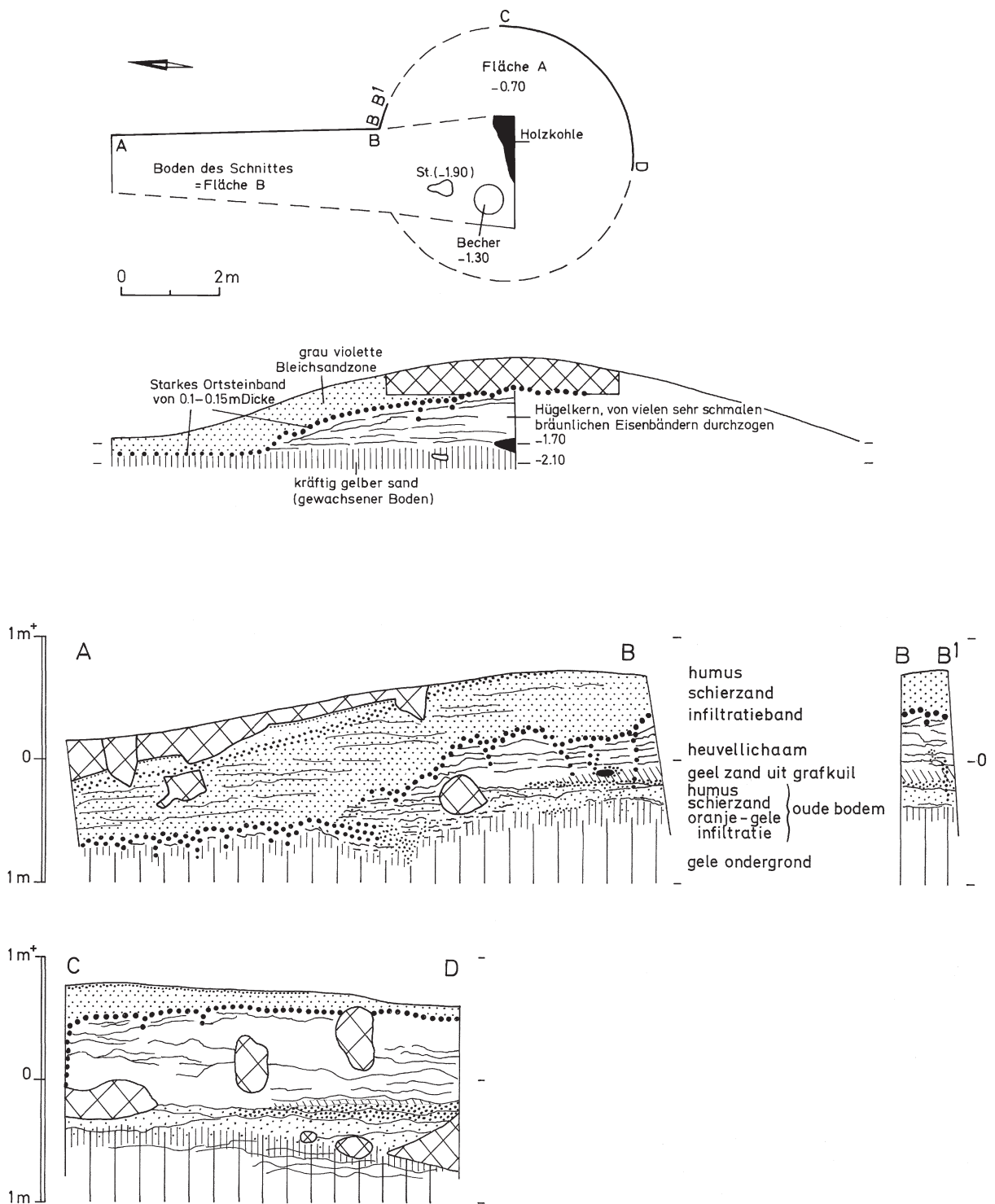

Fig. 28. Plattegrond en profielen van de opgravingen in 1934 (boven) en 1974 (onder) van tumulus III bij de visvijvers van Ahsen, Kr. Recklinghausen. Tekeningen GIA, deels gebaseerd op documentatie van het Westfälisches Museum für Archäologie in Münster.

overgaand in gele ondergrond. In het centrum van de heuvel lag geel zand uit de grafkuil op het oude maaiveld. In de profielen werden geen aanwijzingen voor meer dan één constructieperiode gezien. Maar daarbij moet wel aangetekend worden, dat vooral aan de noordzijde het zware bodemprofiel over de heuvel zulke aanwijzingen zou kunnen hebben verdoezeld.

Het enige probleem waarmee we tijdens de interpretatie werden geconfronteerd, waren de hoogtemetingen van Lange. Zo zou de bodem van de sleuf 1,90 m beneden de heuveltop hebben gelegen. Zelfs als we rekening houden met het verdwijnen van de humuslaag, en mogelijk ook met een kleine hoeveelheid schierzand in het zuidelijke uiteinde van het in 1974 getekende profiel, is de hoogte van de heuvel niet meer dan 1,4 m boven de bodem van de sleuf geweest. Gelukkig beschikken we ook over de foto die Stieren op 17 augustus 1934 van het centrum van de heuvel maakte. Die laat zich zonder enig probleem vastknopen aan de profieltekening van 1974 (figs 28 en 29). Op de foto is aan de linkerzijde nog net het profiel van het zuidelijke uiteinde van de sleuf te zien, vóór de reeds deels uitgegraven cirkelvormige opgravingsput in het centrum van de heuvel. En in dat stuk van het profiel is als lichtgrijze zone de oude bodem onder de heuvel zichtbaar. De aanzet voor de verbreding van deze zone naar onderen is ook in 1974 getekend, evenals de dubbele infiltratieader overgaand in een enkele aan de bovenzijde van de zone, de laag geel zand (op de foto grijs) op het oude maaiveld, en het geaderde heuvellichaam. Ook de lange verticale oerpijp die wij in 1974 bij het zuidelijke uiteinde van profiel A-B tekenden is op de foto aanwezig!

Volgens Lange lag het niveau van de bodem van de reeds deels uitgegraven cirkelvormige opgravingsput in het centrum van de heuvel op 17 augustus 70 cm beneden de heuveltop. Vergelijking met de tekening van 1974 levert opnieuw een hoogte van de heuveltop van ca. 1,4 m boven de bodem van de sleuf op. Bovendien is er nog een reden om aan de door Lange genoteerde hoogte van de heuvel te twifelen. Volgens zijn profieltekening zou de bodem van het tot 70 cm onder de heuveltop afgegraven vlak in het centrum van de heuvel samenvallen met de B-horizont van het bodemprofiel over de heuvel, maar zou dit vlak bij het zuidelijke uiteinde van de sleuf nog in de A-horizont hebben gelegen. En dat klopt absoluut niet met de foto, waar dit vlak duidelijk beneden die B-horizont en in het heuvellichaam ligt. Kortom: het is duidelijk dat Lange de heuvel 0,5 m te hoog heeft gemaakt.

Daarmee zijn de problemen echter niet opgelost, want ook de hoogtes van de bekerscherven, van een houtskoolconcentratie en van een grote steen zijn ten

opzichte van de heuvel aangegeven. De steen, die ook op Stieren's foto figureert, lag op de bodem van de sleuf, en de diepte van -1,9 m is kennelijk simpelweg de diepte van die sleuf volgens Lange. De houtskoolconcentratie is in Lange's profiel aangegeven, aan de bovenzijde van de oranjegele infiltratiehorizont onder de heuvel, met een diepte van -1,7 m ten opzichte van de heuveltop. Volgens de tekening van 1974 moet dat niveau ongeveer 1,2 m onder de heuveltop hebben gelegen. De diepte van de bekerscherven van -1,3 m is mogelijk wel correct, maar dan ten opzichte van de werkelijke heuveltop. Het zou kunnen dat deze hoogte niet door Lange is bepaald, maar door Dr. Conrad. Het was immers naar aanleiding van de vondst van deze scherven dat Lange naar Haltern werd gestuurd. Uit Lange's rapport blijkt bovendien, dat houtskool en bekerscherven op min of meer dezelfde diepte werden aangetroffen: "... traf man in 1,35 m Tiefe auf Scherben eines Tongefässes Etwa 1 m westlich der Becherscherben stiess man in etwa gleicher Tiefe und noch etwa 0,05 m tiefer auf reichlich Holzkohlenreste." Er is dus alle reden om aan te nemen, dat de scherven van de 1d-beker op het niveau van de bovenzijde van de oranjegele infiltratiezone werden gevonden.

De tweede beker, de gave AOC-beker, werd op 18 augustus gevonden "nach Rückverlegung der ganzen Stirnwand", dus bij het terugzetten van de deels onderholde, kopse kant van de sleuf, zichtbaar op Stieren's foto van 17 augustus (fig. 29). Volgens de meetchets die Bleeker naar Lange zond, moet die AOC-beker net achter de gefotografeerde steilkant hebben gestaan, ongeveer 80 cm vanuit de ZO-hoek van de sleuf. Dat betekent dat deze beker niet meer dan 1 meter oostelijk van de 1d-beker stond. Over de diepte wordt door Bleeker niets gezegd. Maar uit zijn opmerking "Der Becher stand links wo die Brandspuren am Freitag deutlich zu sehen waren" mag opgemaakt worden dat de AOC-beker op hetzelfde niveau als de houtskool, en dus ook van de 1d-beker werd gevonden. Ook Lange schijnt Bleeker's melding op die wijze geïnterpreteerd te hebben. Interessant is bovendien zijn opmerking "... scheint dieser Becher [AOC-beker] einer zentralen Bestattung anzugehören, die in einem in der gewachsenen Boden [eingetieften] Schacht gelegen haben wird. Denn die Holzkohlespuren, die zu einer Auskleidung des Grabschachtes gehören oder aber zu einem Opferfeuer gelegentlich der Beisetzung, lagen unter der ehemaligen Bodenoberfläche, in gewachsenen Boden."

De foto die Brandt (1954: Abb. 154) maakte, en waarop ook de AOC-beker is meefotografeerd, toont waarschijnlijk een deel van de wand van de ronde opgravingsput in het centrum van de heuvel, en wel

Fig. 29. Foto van het onderzoek van tumulus III bij Ahsen, Kr. Recklinghausen, gemaakt op 17 augustus 1934 door Dr. A. Stieren (foto Westfälisches Museum für Archäologie, Münster).

het deel direct zuidelijk van de houtskoolconcentratie op de tekening van Lange. De beker is vermoedelijk min of meer op de plaats van vinden neergezet.

Bij het na-onderzoek van 1974 werden in profielen A-B, B-B' en C-D een laagje geel zand op het oude maaiveld waargenomen. Dit moet zand zijn dat uit de grafkuil afkomstig was. De kleur wijst er bovendien op, dat deze grafkuil tot in het gele zand onder de oranje-gele infiltratiezone moet zijn ingegraven. Op de foto van Stieren (fig. 29) is de insteek van een grafkuil rechts op de foto zichtbaar. Herkenbaar is de lichtgekleurde band die de oude bodem onder de heuvel is, met daarop een hoeveelheid geel (maar op de foto grijs!) materiaal, dat zand uit de grafkuil is. Oude bodem en zand worden 15 à 20 cm van de hoek in de sleuf afgebroken. Op dezelfde plaats duiken infiltratieaders verder naar beneden. De kopse kant van de sleuf

loopt dus door de grafkuil! Helaas is het profiel aan de andere kant van de sleuf niet goed schoongemaakt, en is niet te zien waar daar de insteek gesitueerd was. Het profiel van de kopse kant maakt bovendien duidelijk, dat boven de grafkuil ongestoord heuvellichaam aanwezig was. Een insteek van een tweede grafkuil is niet aanwezig. Het is dan ook zeer waarschijnlijk, dat beide bekers uit één en dezelfde grafkuil afkomstig zijn. Op grond van de ligging van de beide bekers is het waarschijnlijk dat de grafkuil min of meer O-W gericht was, maar zekerheid daarover is niet meer te verkrijgen. Of de houtskool werkelijk bij het graf hoorde is onzeker. Het kan ook een restant van een mesolithisch haardje zijn geweest, die onder de bodem van de grafkuil tevoorschijn kwam. Bij het onderzoek van deze heuvel zijn immers ook mesolithische artefacten, inclusief werktuigen gevonden.

BIJLAGE II.
CATALOGUS VAN VONDSTEN
VAN DE KLOKBEKERCULTUUR IN NO-NEDERLAND

INLEIDING

Onder NO-Nederland worden in deze catalogus de provincies Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel en Gelderland ten oosten van de IJssel en Oude IJssel gerekend. De vondsten worden in vijf rubrieken behandeld, te weten:

- a. Zekere en waarschijnlijke grafvondsten. Hiertoe behoren: graven met klokbekeraardewerk en/of pijlpunten en/of polsbeschermers, graven met hamerbijlen van type Emmen/Zuidvelde en/of 'klokbekermesjes', graven met een typisch klokbekersilhouet (liggend op de zijde, met opgetrokken knieën, en de armen gekruist voor en niet tegen de borstkas), of graven met een ¹⁴C-datering die toewijzing aan de klokbekerperiode aannemelijk maakt;
- b. vondsten van klokbekers, halspotbekers of betrouwbaar gedateerde crematiebijzettingen uit de klokbekerperiode in hunebedden of TRB-steenken. Bij de bekers betreft het, met één uitzondering, alleen complete potten, of grote fragmenten;
- c. overige klokbekervondsten, voor het grootste deel slecht gedocumenteerde verploegde grafvondsten, of vondsten uit zandafgravingen, daarnaast nederzettingmateriaal en vondsten uit natte context. In deze rubriek worden naast complete potten en grote fragmenten ook vier vondsten van scherven met bijzondere kenmerken behandeld;
- d. polsbeschermers, voor zover niet behandeld in rubriek a;
- e. mogelijk aan de Klokbekercultuur toe te schrijven vondstloze graven.

Een zesde categorie, betreffende vondsten van potbekerardewerk, bleek overbodig, omdat de weinige vondsten van dit aardewerk al in de andere rubrieken worden behandeld (zie a 40, b 2, b 8, c 9, c 24, en e 7).

In elke rubriek worden de vondsten in volgorde van bovengenoemde provincies behandeld, en binnen die provincies alfabetisch op gemeente en daarbinnen alfabetisch op vindplaats. Daarbij is om praktische redenen in Drenthe en Overijssel de oude indeling in gemeenten gehandhaafd.

INHOUDSOPGAVE

Grafvondsten van de Klokbekercultuur:

- a 1. Fochtelo, gem. Ooststellingwerf (Fr.)
- a 2. Venekoten, gem. Ooststellingwerf (Fr.)
- a 3. Harenermolen, gem. Haren (Gr.)
- a 4. Tumulus aan de weg Anderen-Gasteren, gem. Anlo (Dr.)
- a 5. Eext-Ketenberg, gem. Anlo (Dr.)
- a 6. Eext, tum. a aan de weg Anderen-Gasselte, gem. Anlo (Dr.)
- a 7. Eext, tum. Kerkweg 2, gem. Anlo (Dr.)
- a 8. Eext, tum. Kerkweg 3, gem. Anlo (Dr.)
- a 9. Eext, tum. Bergakkers III, gem. Anlo (Dr.)
- a 10. Drijber, tum. Otterberg 1, gem. Beilen (Dr.)
- a 11. Drijber, tum. Otterberg 2, gem. Beilen (Dr.)
- a 12. Hijken-Hooghalen, tum. 1, gem. Beilen (Dr.)
- a 13. Laaghalerveld, tum. I, gem. Beilen (Dr.)
- a 14. Laaghalerveld, tum. II, gem. Beilen (Dr.)
- a 15. Buinen-Hoornse Veld, gem. Borger (Dr.)
- a 16. Buinerveld, gem. Borger (Dr.)
- a 17. Dalen-Eldijk, gem. Dalen (Dr.)
- a 18. Diever-steenkitheuvel, gem. Diever (Dr.)
- a 19. Diever, tum. II, gem. Diever (Dr.)
- a 20. Emmen-Angelslo, tum. 9 (Bursch), gem. Emmen (Dr.)
- a 21. Emmen-Angelslo/1964, gem. Emmen (Dr.)
- a 22. Emmen/1847, gem. Emmen (Dr.)
- a 23. Emmen/1899, gem. Emmen (Dr.)
- a 24. Noordbarge, gem. Emmen (Dr.)
- a 25. Eenerschans, gem. Norg (Dr.)
- a 26. Zuidvelde, tum. 1937-I, gem. Norg (Dr.)
- a 27. Odoorn, gem. Odoorn (Dr.)
- a 28. Lieveren, gem. Roden (Dr.)
- a 29. Rolde-Volmachtenlaan A & B, gem. Rolde (Dr.)
- a 30. Erm, gem. Sleen (Dr.)
- a 31. Holsloot, graf 1, gem. Sleen (Dr.)
- a 32. Holsloot, graf 5, gem. Sleen (Dr.)
- a 33. Oudemolen, tum. 13, gem. Vries (Dr.)
- a 34. Zeijen-Noordse Veld, tum. 38, gem. Vries (Dr.)
- a 35. Zeijerveld-Jodenbergje, gem. Vries (Dr.)
- a 36. Elp, tum. 1932-I, gem. Westerbork (Dr.)
- a 37. Elp, tum. 1932-II, gem. Westerbork (Dr.)
- a 38. Midlaren, gem. Zuidlaren (Dr.)
- a 39. Schuilingsoord, tum. III bij de Anner Tol, gem. Zuidlaren (Dr.)

- a 40. Kerkenbos, tum. 1954-I, gem. Zuidwolde (Dr.)
- a 41. Oud-Avereest, gem. Avereest (Ov.)
- a 42. Nutterveld, tum. II, gem. Denekamp (Ov.)
- a 43. Zuid-Esmarke, gem. Enschede (Ov.)
- a 44. Holten, tum IV, gem. Holten (Ov.)
- a 45. De Eese, tum. IV, gem. Steenwijk (Ov.)
- a 46. Mander, tum. Kerkedennen, gem. Tubbergen (Ov.)
- a 47. Mander/1958, gem. Tubbergen (Ov.)
- a 48. Mander/1963-71, gem. Tubbergen (Ov.)

*Klokbeker- en halspotbekervondsten,
en een ¹⁴C-gedateerde crematie in hunebedden:*

- b 1. Glimmer Es, vernield hunebed G 2, gem. Haren (Gr.)
- b 2. Annen, hunebed D9, gem. Anlo (Dr.)
- b 3. Eext, vernielde TRB-steenist D13b, gem. Anlo (Dr.)
- b 4. Eext, vernielde TRB-steenist D13c, gem. Anlo (Dr.)
- b 5. Eext, hunebed D14, gem. Anlo (Dr.)
- b 6. Loon, hunebed D15, gem. Assen (Dr.)
- b 7. Hooghalen, vernield hunebed D54b, gem. Beilen (Dr.)
- b 8. Spier, vernield hunebed D54a, gem. Beilen (Dr.)
- b 9. Bronneger, hunebed D21, gem. Borger (Dr.)
- b 10. Buinen, hunebed D28, gem. Borger (Dr.)
- b 11. Drouwen, hunebed D19, gem. Borger (Dr.)
- b 12. Emmen-Angelslo, hunebed D46 of D47, gem. Emmen (Dr.)
- b 13. Emmen, hunebed D40, gem. Emmen (Dr.)
- b 14. Havelte, hunebed D53, gem. Havelte (Dr.)
- b 15. Exlo, hunebed D30, gem. Odoorn (Dr.)
- b 16. Noordsleen, hunebed D51, gem. Sleen (Dr.)
- b 17. Tinaarlo, vernield hunebed D6a, gem. Vries (Dr.)

Laatstgenoemde vondst betreft slechts één scherfje, maar wel van een maritieme klokbeker, en is om die reden opgenomen, hoewel de rubriek verder complete bekertjes of grote fragmenten omvat.

Overige bekervondsten:

Aan de NO-Nederlandse klokbekergroep kunnen worden toegeschreven:

- c 1. Eext, tum. Galgwandenveen 1, gem. Anlo (Dr.)
- c 2. Schipborg, gem. Anlo (Dr.)
- c 3. Dalen (1947/48), gem. Dalen (Dr.)
- c 4. Emmen-Angelslo (1936), gem. Emmen (Dr.)
- c 5. Emmerveld (1939), gem. Emmen (Dr.)
- c 6. Emmer Dennen (voorm. Emmerzand), gem.

Emmen (Dr.)

- c 7. Emmerschans?, gem. Emmen (Dr.)
- c 8. Klijndijk, gem. Odoorn (Dr.)
- c 9. Ballo, gem. Rolde (Dr.)
- c 10. Elderslo, gem. Rolde (Dr.)
- c 11. Papenvoort, gem. Rolde (Dr.)
- c 12. Rolder Veld, gem. Rolde (Dr.)
- c 13. Sleen, gem. Sleen (Dr.)
- c 14. Oudemolen (1934), gem. Vries (Dr.)
- c 15. Oudemolen (1939), gem. Vries (Dr.)
- c 16. Zeijen-‘Noordse Veld’ (1953), gem. Vries (Dr.)
- c 17. Zeijerveld, zool van heuvel naast Jodenbergje, gem. Vries (Dr.)
- c 18. Schuilingsoord (±1930), gem. Zuidlaren (Dr.)
- c 19. Staatsbossen, oostelijk van Hooghalen (Dr.)
- c 20. Oldenzaal, gem. Oldenzaal (Ov.)
- c 21. Woldberg, gem. Steenwijk (Ov.)
- c 22. Omgeving Vasse, gem. Tubbergen (Ov.)
- c 23. Varsseveld, gem. Varsseveld (Gld.)

In deze rubriek is ook een aantal vondsten van scherven met bijzondere kenmerken opgenomen (Eext, Zeijerveld, Staatsbossen bij Hooghalen, Woldberg). De vondst van Eext is daarnaast belangrijk vanwege zijn stratigrafische relatie tot een grafvondst met een late EGK-beker.

Tot de Midden-Nederlandse groep behoort de volgende vindplaats, die desondanks nader zal worden besproken:

- c 24. Oldeboorn, gem. Boornsterhem (Fr.)

Overige polsbeschermers:

- d 1. Westenesch, gem. Emmen (Dr.)
- d 2. Havelte, gem. Havelte (Dr.)
- d 3. Nuil, gem. Ruinen (Dr.)
- d 4. Lossen-Boersmit, gem. Lossen (Ov.)
- d 5. Haarle, gem. Tubbergen (Ov.)

*Mogelijke klokbekergraven,
zonder daterend materiaal:*

- e 1. Hooghalen, zool van tum. III, gem. Beilen (Dr.)
- e 2. Spier, tum. 1, gem. Beilen (Dr.)
- e 3. Drouwenerveld, gem. Borger (Dr.)
- e 4. Emmen-Angelslo, zool van tum. XII, gem. Emmen (Dr.)
- e 5. Nijlande, tum. II (1939), gem. Rolde (Dr.)
- e 6. Gijsselte, gem. Ruinen (Dr.)
- e 7. Vries, tum. III, gem. Vries (Dr.)
- e 8. Vasse, gem. Tubbergen (Ov.)

De plattegronden van grafheuvels en vlakgraven zijn op het noorden gericht, tenzij anders aangegeven.

De vondsten zijn afgebeeld op de helft van de ware grootte, tenzij anders aangegeven.

a 1: Fochtelo, gem. Ooststellingwerf

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's en vondstenboekje van de opgraving in oktober-november 1935 (archief B.A.I.);
- Getypte lijst van voorwerpen gevonden tijdens de opgraving, met korte beschrijving (aantekeningen bekervondsten, B.A.I.);
- Inventarisboek en -kaarten, Fries Museum, Leeuwarden;
- Niet gepubliceerde tekeningen van de vondsten, van de hand van L. Postema (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In 1935 werd bij Fochtelo een nederzetting uit de Keizertijd onderzocht. Tijdens deze opgraving werden ook twee laat-neolithische graven ontdekt, een klokbekergraf (v.dnr. 18) en een Enkelgraf (v.dnr. 12). Helaas is de documentatie van deze vondsten zeer pover. Op de veldtekening (schaal 1:100!) zijn alleen kruisjes met vondstnummers aangegeven (zie ook Van Giffen, 1954a; 1958). In het vondstenboekje staat v.dnr. 18 omschreven als: "2 beitels + mesje + vuursteentjes + bekerscherven". Daarbij gaat het om scherven van een maritiem klokbekertje, een vuurstenen en een groenstenen bijltje, een vuurstenen spaan en twee trapezia. Het tweede graf, met een Enkelgrafbeker, twee bijltjes, een kling, een klopsteen en een trapezium (v.dnr. 12) is al even slecht gedocumenteerd. Toch kan er nauwelijks twijfel aan bestaan, dat het merendeel van de vondsten werkelijk grafgiften waren. Alleen de drie trapezia vormen een probleem. Tijdens de opgraving werd veel vuursteen verzameld. Daarbij waren volgens de door Postema vervaardigde, niet-gepubliceerde tekeningen nogal wat mesolithische artefacten. Er moet rekening mee gehouden worden, dat de trapezia die bij de bekera werden gevonden, niet tot de eigenlijke grafgiften horen, maar toevallig in de buurt liggende mesolithische artefacten zijn. Dat geldt zeker voor het brede trapezium in v.dnr. 18. De smalle trapezia in de v.dnrs. 12 en 18 zouden ook als transversale pijlpunten beschouwd kunnen worden. Transversale pijlpunten zijn echter uitgesproken zeldzaam in bekercontext. Alleen uit een vroeg Enkelgraf (met een strijdhamer van type B), dat

in november 1984 werd opgegraven te Borger (grafheuvelzool Drouwenerstraat 1) zijn vier transversale pijlpunten bekend. Die zijn van afslagen vervaardigd, niet uit klingfragmenten, zoals de smalle trapezia van Fochtelo. Trouwens, ook de meeste transversale pijlpunten van de Trechterbekercultuur zijn uit afslagen vervaardigd. Mesolithische trapezia zijn daarentegen altijd gemaakt van klingfragmenten. Er is daarom alle reden ook de beide smalle trapezia van Fochtelo te beschouwen als verdwaalde mesolithische artefacten.

Het terrein van de opgraving werd in 1935 ontgonnen, en was dus nog niet eerder geploegd geweest. Als er heuvels van enige omvang boven de bekergraven waren geweest, zou daar wel melding van zijn gemaakt. Zeer waarschijnlijk ging het dus om vlakgraven of graven onder zeer lage heuveltjes, tenzij de heuvels al in de Keizertijd werden geëgaliseerd. Greppels rond de graven waren niet aanwezig. Er werden bij de bekera geen crematieresten aangetroffen; het ging dus om inhumatiegraven.

Conclusie:

Tijdens de opgraving van een Keizertijd nederzetting bij Fochtelo werden de grafgiften uit een graf van de Klokbekercultuur geborgen. Hoewel deze vondst zeer slecht is gedocumenteerd, mogen wij aannemen dat het een vlakgraf zonder greppeltje is geweest. Bovendien betrof het een inhumatiegraf. Afmetingen en oriëntering van de grafkuil zijn onbekend. De grafgiften waren (scherven van) een maritiem klokbekertje, twee bijltjes en een vuurstenen kling. Twee trapezia die in de onmiddellijke omgeving werden gevonden en door de opgravers tot hetzelfde vondstcomplex werden gerekend, zijn vrijwel zeker toevallig in de grafkuil geraakte mesolithische artefacten.

Ligging:

Kaartblad 12C (Norg), coörd. ca. 220,34/554,84.

Verblijf:

Leeuwarden, Fries Museum, inv.nrs. 142–28 (klokbeker), 1969-1-4 (vuurstenen bijltje), 1969-1-5 (groenstenen bijltje). De kling en de beide trapezia zijn in Leeuwarden onvindbaar. De beker en de bijltjes zijn in 1936 overgedragen, maar pas in 1961, respectievelijk 1969 ingeboekt. Dat verklaart het verschil in inventarisnummers. Van de kling en de trapezia kan niet aangetoond worden, dat ze toen werden overgedragen. Ze zijn echter evenmin in het B.A.I. aanwezig.

Beschrijving (fig. 30a):

- 142–28: uit groot fragment, ongeveer een kwart deel van de beker van bodem tot rand omvattend,

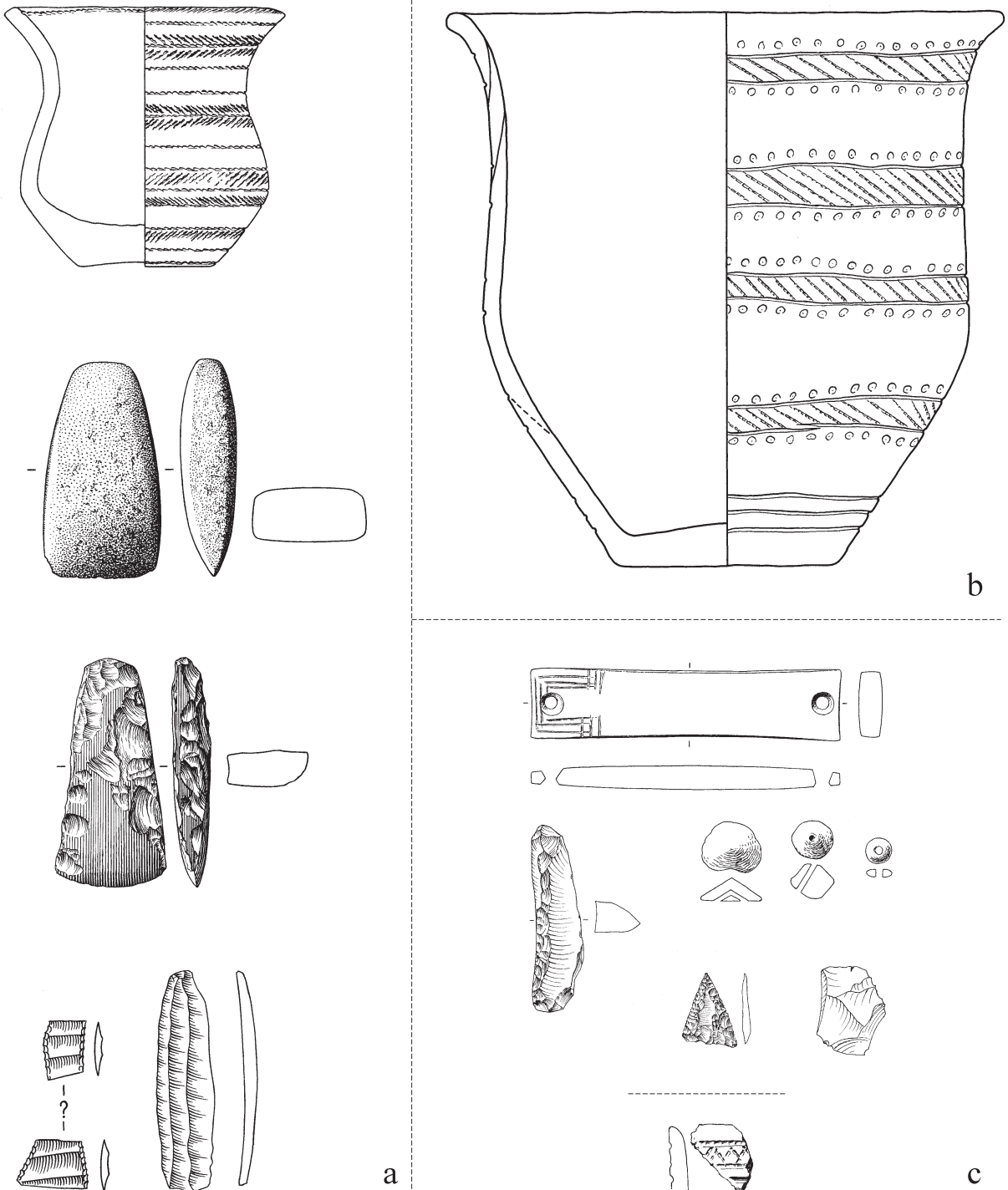

Fig. 30. a) De vondsten van Fochtelo, cat.nr. a 1; b) de klokbeker van Venekoten, cat.nr. a 2; c) de vondsten van Harenermolen, cat.nr. a 3. Het scherfje werd in de standgreppel gevonden. Schaal 1:2.

en veel gips gereconstrueerd bekertje. Vorm en afmetingen zijn echter volledig betrouwbaar. De huidige reconstructie, met fraai beschilderd gips, dat nauwelijks van het aardewerk is te onderscheiden,

is in 1962 vervaardigd door D. Versloot van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Ingebogen bovenhelft, vrij scherpe buikknik, dikke, holle bodem, afgeplatte rand. Aardewerk buiten leerbruin,

binnen donkergrijs. Buitenoppervlak glad gemaakt. Versiering bestaande uit horizontale indrukken van een S-getwijd touwtje en schuine indrukken van een smalle getande spatel. Eén horizontale touwindruk op de binnenzijde van de rand.

- 1969-1-4: bijltje van donkergrijze, bruin gevlekte vuursteen. Hoog-trapezoïdaal van vorm, met afgeronde top en convexe snede. In principe rechthoekig op dwarsdoorsnede. Hoofd- en zijvlakken vertonen slijpsoren; grotere, aaneengesloten slijpvlakken komen echter alleen voor op de snedehelft. Volgens de classificatie van Brandt (1967) is dit een ‘dünnblätige Flintrechteckbeil’.
- 1969-1-5: bijltje van groenig, kristallijn gesteente, waarschijnlijk diabaas. Rechthoekig op dwarsdoorsnede. Geheel geslepen.
- De thans onvindbare voorwerpen zijn beschreven in de bovengenoemde ‘getypte lijst van voorwerpen gevonden bij de opgraving’:
- Trapezoïdale pijlpunt van grijze vuursteen, met twee geretoucheerde zijden. Hoogte 1,2 cm, lengte top 1,5 cm, lengte snede 1,7 cm;
- Trapezoïdale pijlpunt van lichtgrijze vuursteen met drie [volgens de tekening echter twee] geretoucheerde zijden. Hoogte 1,4 cm, lengte top 0,3 cm, lengte snede 2,0 cm;
- Kling van geelgrijze vuursteen met platte rug, twee scherpe randen en stompe uiteinden. Dwarsdoorsnede laag-trapezoïdaal. Lengte 6,8 cm, breedte midden 1,8 cm, dikte midden 0,3 cm.
- De vondsten werden eerder afgebeeld door Lanting & Van der Waals (1976: fig. 23).

a 2: Venekoten, gem. Ooststellingwerf

Publicatie:

Jager & Van Ginkel, 2005: 172–173.

Documentatie:

- Inventarisboek Rijksmuseum van Oudheden, Leiden;
- Brieven van H.J. Popping aan F.C. Bursch d.d. 28 maart en 1 mei 1933, en brief van F.C. Bursch aan H.J. Popping, d.d. 29 april 1933 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Krantenartikeltes in de *Prov. Drentse en Asser Courant* van 27 februari 1933 en *De Telegraaf* van 10 april 1933 betreffende vondsten te Venekoten (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, oud-vondstarchief Friesland);
- Aflevering 9 van de serie ‘Praehistorie in een veengebied’ door H.J. Popping in *De Ooststellingwerf*

van 4 januari 1935;

- Inventarisboek Fries Museum, Leeuwarden (zgn. Terpenboek), deel V, 361 en 364 bis;
- Notities, ongedateerd, van een telefoongesprek van H. Fokkens met Gemeentewerken Ooststellingwerf te Oosterwolde (aantekeningen bekervondsten B.A.I.);
- Dagrapport van S.W. Jager, september 1981, van een verkenning en een boorcampagne in Venekoten (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

Uit de brief van Popping van 28 maart 1933 blijkt dat op dat moment te Venekoten een hoog stuk bouwland werd afgegraven om geel zand te krijgen voor wegaanleg. Volgens telefonische mededeling van Gemeentewerken Ooststellingwerf – voorjaar of zomer 1981 – stond deze zandgraving in verband met de verbetering van de zandweg Boekhorst-Venekoten. Nadere informatie werd verstrekt door de heer G. Pruntel, wonende te Oosterwolde, maar geboren en getogen in Venekoten, aan S.W. Jager in september 1981. Hij kon het perceel bouwland, waarvan volgens zijn zeggen alleen een hoger gelegen gedeelte werd afgegraven, nog aanwijzen. Enkele boringen bevestigden zijn verhaal. Op het afgegraven gedeelte rust de bouwvoor (ca. 0,5 m dik) direct op geelwit zand, terwijl elders onder de bouwvoor nog een A2- en/of B-horizont aanwezig is. Vergelijking van de topografische kaart 1:50.000, blad 11 (Heerenveen), uitgave 1931, met de hoogkaart 1:10.000, kaartblad 11H Zuid, uitgave 1959, maakt duidelijk dat in het betreffende perceel een betrekkelijk smalle dekzandrug werd afgegraven.

Volgens de *Prov. Drentse en Asser Courant* van 27 februari 1933 waren toen een stenen bijl en enige urnscherven gevonden, volgens *De Telegraaf* van 10 april 1933 een drietal stenen bijlen en een drietal klokbekers die alle in het bezit waren van H.J. Popping. Uit de brief van Popping aan Bursch van 28 maart 1933 kunnen we opmaken dat bij die drie bijlen ook de in februari genoemde hoort. Hetzelfde zal dus wel gelden voor de urnscherven. Volgens de summier vermelding van de vondsten door Popping in *De Ooststellingwerf* van 4 januari 1935 werd “onder een teeltlaag van meer dan één meter dik een viertal steentijdgraven met bekers en bijlen” gevonden.

De bekers werden door Popping verkocht aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, zonder de bijbehorende bijlen. Dat was het gevolg van een misverstand, en mogelijk van enige onvrede betreffende de prijs van de kant van Popping. In zijn brief van 29 april 1933 biedt Bursch namelijk aan om alle bekers en fragmenten die op dat moment in Leiden ‘ter repa-

ratie' waren te kopen, evenals de beide potten uit de Galgenberg van Ruinen (Van der Waals, 1964a: fig. 12), samen voor 300 gulden. Bovendien zou Popping afgietsels krijgen van de 'weer in elkaar gezette' bekers. Aangezien de bijlen niet naar Leiden waren opgestuurd, bleven die buiten de aankoop, en Popping vond het kennelijk niet nodig Bursch op deze omissie te wijzen. In 1935 kocht het Fries Museum een gedeelte van de collectie-Popping. Daartoe behoorden o.a. drie gipsafgietsels van bekers die ingeboekt werden onder de nummers 218-69, -70 en -71. De vermelding dat in alle drie gevallen de originelen te Venekoten waren gevonden is mogelijk onjuist. Bij 218-69 gaat het namelijk om een replica van de beker die in Leiden het nummer c 1933/8.1 heeft, en die afkomstig zou zijn uit de Galgenberg bij Ruinen. Of heeft er in Leiden een verwisseling plaatsgevonden? Want de gegevens in het Fries Museum zijn ongetwijfeld door Popping verstrekt. Bij het in 1935 gekochte materiaal bevinden zich ook drie bijlen uit Venekoten, één van kristallijn gesteente (218-47) en twee van vuursteen (218-55 en -56). Hoewel niet vermeld wordt dat het om de bijlen uit de bekergraven gaat, is dat wel voor de hand liggend.

Bij de beschrijving van de drie bekerafgietsels tekende Mr. P.C.J.A. Boeles aan: "De originelen alle gevonden in een hoge zandakker (es) te Venekoten onder Oosterwolde, waar een één meter laag bouw-aarde op zat. Toen die laag er af was, vertoonde zich in 't zand kuilen, op een onderlinge afstand van zo'n 20 à 30 m. In deze kuilen zaten deze slanke bekers...." Deze informatie gaat ongetwijfeld terug op Popping, en is een aangevulde versie van het artikeltje in *De Ooststellingwerver* van 4 januari 1935. Kennelijk heeft Popping dus vier grafkuilen gezien. Maar daar zijn de problemen niet mee opgelost, want het Leidse inventarisboek vermeldt maar liefst acht aardewerkvondsten uit Venekoten (a 1933/8.1 t/m 1933/8.8):

- a 1933/8.1: complete EGK-beker van type 1b;
- a 1933/8.2: groot fragment, van rand tot vlak boven ontbrekende bodem, van een EGK-beker van type 1b;
- a 1933/8.3: compleet EGK-bekertje met verticale zigzagversiering;
- a 1933/8.4: onderhelft van een overeenkomstig versierd bekertje;
- a 1933/8.5: complete EGK-beker van type 1f, met horizontaal-omlopend cordon vlak onder de rand, begeleid door twee rijen indrukjes;
- a 1933/8.6: de hier behandelde klokbeke;
- a 1933/8.7: bodem en vier wandscherven, kennelijk van een EGK-beker;

- a 1933/8.8: wand-bodemfragment van een EGK-beker.

Opvallend is dat de vondsten pas in augustus 1933 werden ingeboekt, hoewel de aankoop al per 1 mei 1933 was geregeld. Kennelijk duurde het sorteren van de scherven en het restaureren van de completere potten enige tijd. Tegen de afspraak in schijnt Popping geen afgietsels van alle gerestaureerde potten te hebben gekregen. De in 1935 door het Fries Museum aangekochte afgietsels 218-70 en 218-71 corresponderen met de nummers a 1933/8.1 en a 1933/8.3. Van beker a 1933/8.5 werd kennelijk geen afgietsel aan Popping gestuurd, tenzij we aannemen, dat er in Leiden een vergissing is gemaakt, en dat de beker die nu aan de Galgenberg bij Ruinen wordt toegeschreven, in feite uit Venekoten afkomstig is. Dan zou a 1933/8.5 de echte beker van Ruinen zijn!

Het aantal bekers is verrassend groot voor het genoemde aantal van vier graven. Aangenomen mag worden, dat de klokbeke niet geassocieerd was met één van de Enkelgrafbekers. Dat zou betekenen, dat de resterende drie graven zeven bekers en drie bijlen hebben bevat. Dat is weliswaar niet uitgesloten, maar evenmin erg waarschijnlijk. Waarschijnlijker is dat Popping tot de aanwezigheid van vier graven heeft besloten, op grond van de wijze waarop hij de vondsten verkreeg, namelijk in vier groepen. In ieder geval blijkt uit zijn brieven, dat hij de 'graven' van 27 februari en van 28 maart/10 april 1933 niet heeft gezien. Hoe dan ook: de klokbeke komt vrijwel zeker uit één van de genoemde 'vier' graven. Maar over afmetingen, oriëntering etc. is verder niets bekend. Evenmin is duidelijk of we hier te maken hebben met vlakgraven, dan wel geëgaliseerde grafheuvels. Interessant is wel het optreden van een betrekkelijk vroege klokbeke in een grafveldje dat verder alleen ontwikkelde EGK-bekers heeft opgeleverd. Dat kennen we verder in NO-Nederland alleen maar uit Noordbarge en in NW-Duitsland uit Collinghorst en Windheim.

Ligging:

Kaartblad 11H (Oosterwolde), coörd. 216,88-96/554, 94-555,02.

Verblijf:

In het kader van dit artikel is alleen de klokbeke van belang: Rijksmuseum van Oudheden, Leiden; inv.nr. a 1933/8.6

Beschrijving (fig. 30b):

Beker met vrijwel cilindrische bovenhelft, uitgebogen rand, afgeronde buikknik en vlakke bodem. Aardewerk buiten grijsbruin, binnen grijs. Oppervlak gladge-

maakt, maar niet gepolijst. Spaarzaam gemagerd met zand en waarschijnlijk ook aardewerkgruis. Van de versierde zones bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen en zijn de schuine indrukken m.b.v. een zwak getande spatel aangebracht. De zones worden begeleid door horizontale rijen ronde indrukjes. Van de beker ontbreekt aan één zijde een groot stuk van rand en bovenhelft. Kennelijk is dit gedeelte met een schep afgestoken. In de aldus gevormde breuk is de opbouw volgens de zgn. N-techniek (Hulthén, 1977) duidelijk waar te nemen. Opmerkelijk is echter dat in de bovenhelft de raakvlakken van de strippen schuin oplopen van buiten naar binnen. In dit opzicht wijkt de beker af van de andere gevallen, waarin deze techniek is waargenomen. Onder de buikknik is één breuk tussen twee strippen zichtbaar. Daar loopt het raakvlak op van binnen naar buiten. De strippen zijn ca. 3 cm breed. De beker is afgebeeld door Clarke (1970, no. 56) en Lanting & Van der Waals (1976: fig. 5:6).

a 3: Harenermolen, gem. Haren

Publicaties:

Van Giffen, 1923a; 1924; 1930; Lanting, 1978/79.

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's en rapportje van het onderzoek in april-mei 1922 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 31):

Aangezien deze opgraving relatief kort geleden al werd beschreven (Lanting, 1978/79) kan hier met een samenvatting worden volstaan. De heuvel werd onderzocht volgens de sectorenmethode, en na afloop van het onderzoek geëgaliseerd. Er waren in het heuvellichaam drie bouwfasen te herkennen, terwijl een vierde fase alleen bestond uit een kringgreppel rond een aantal urnbijzettingen.

Periode 1 werd opgeworpen van geel zand en flauw herkenbare plaggen op een zwak ontwikkeld bodemprofiel, herkenbaar aan een ca. 0,05 m dikke, lichtgrijze uitspoelingshorizont en een ca. 0,20 m dikke gelig-bruine inspoelingslaag. De hoogte van de heuvel bedroeg ca. 0,9 m, de diameter 11,5 à 12 m. Midden onder de heuvel werd een ondiep, vermoedelijk afgerond-rechthoekig, vrijwel O-W gericht graf aangetroffen. Dit is echter onvolledig gedocumenteerd. Het westelijk uiteinde werd namelijk onopgemerkt vergraven. Vermoedelijk ging het slechts om een kort stuk. In de heuvel sector CMD werd de omtrek van de grafkuil getekend op het niveau van het oud-oppervlak. Zodoende is de maximale breedte van

de grafkuil bekend, namelijk 1,1 m. Vervolgens werd de grafkuil nog eens getekend op het niveau van het lijksilhouet en de bijgiften. De omtrek van de kuil was toen al onregelmatig, aangezien plaatselijk, vooral aan de zuidzijde, de vaste ondergrond reeds was bereikt. Op dit niveau had de kuil een lengte van minstens 1,8 m. De oorspronkelijke lengte zal vermoedelijk 2 à 2,2 m zijn geweest. De diepte bedroeg 0,15 m. In het graf werd een lijksilhouet waargenomen, vnl. bestaand uit hoofd en benen. De dode was liggend op de linkerzijde met opgetrokken knieën bijgezet, met het hoofd naar het oosten en de blik naar het zuiden. De grafgiften lagen achter de rug, van W naar O: twee barnstenen kralen, een barnstenen knoop met V-vormige doorboring, een vuurstenen pijlpunt, een 'vuurslag', een polsbeschermmer en twee vuursteensplinters (waarvan één tijdens het onderzoek al verloren ging).

Het graf werd omgeven door een greppel met een binnendiameter van ca. 7,2 m, een breedte van ca. 0,8 m en een diepte van 0,6–0,7 m. In de vulling waren de sporen van 50 verticaal geplaatste ronde palen met een diameter van 0,15–0,20 m zichtbaar. Een 51ste paal was vergraven bij de aanleg van de enkelvoudig wijdgestelde paalkrans van periode 3. In de vulling van deze standgreppel werden een kleine vuursteen-kern en een randscherf van een klokbekeergroep gevonden. Het graf lag overigens excentrisch binnen de greppel, net ten noorden van het middelpunt.

Periode 2 was een ophoging van grijs zand en enkele plaggen met een maximale dikte van 0,35 cm. Aan de NO-zijde reikte de ophoging tot buiten de voet van de kernheuvel, aan de ZW-zijde nog niet tot aan de voet. Een bijbehorend graf werd niet opgetekend, maar kan – gezien de ervaringen met de graven van periode 1 en periode 3 – onopgemerkt zijn vergraven. Deze periode bezat geen randstructuur, en moet op grond daarvan gedateerd worden in de tweede helft van de vroege bronstijd of in de eerste helft van de midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 154 en 157).

Periode 3 was een ophoging van geel zand en humeuze plaggen, waardoor de heuvel een hoogte van ca. 1,7 m en een diameter van 13 à 14 m kreeg. Het centrale graf werd gedeeltelijk weggegraven vóór het werd opgemerkt. Het restant was ca. 1,4 m lang, nog 0,6 m breed en 0,45 m diep. Het bevatte crematieresten. Deze periode was omgeven door een enkelvoudige wijdgestelde paalkrans van 10 palen, waarvan één de greppel van periode II sneed. Twee palen aan de ZW-zijde van de heuvel staan buiten deze paalkrans. Het snijpunt van de verbindingslijnen van de tegenoverliggende palen ligt bij het midden van de lange zijde van de grafkuil van periode 3. Dit bete-

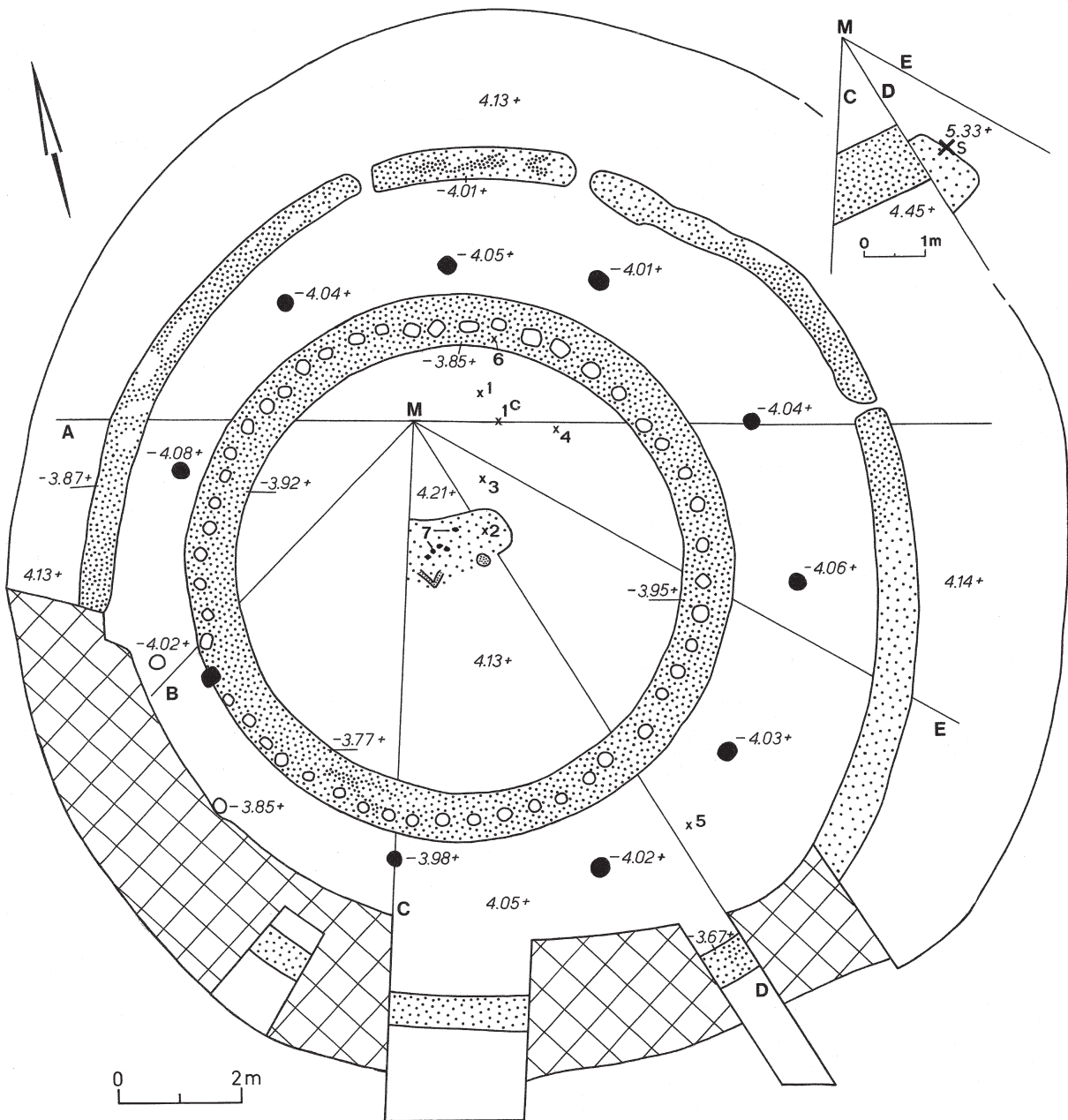

Fig. 31. Plattegrond en profielen van de grafheuvel van Harenmolen, cat.nr. a 3 (tek. GIA). Het kruisje met S in het detail rechtsboven geeft het snijpunt van de verbindingslijnen van tegenoverstaande paalgaten aan. De ligging van dit snijpunt op de rand van het graf van periode 3 geeft aan dat de paalkrans bij deze periode hoort.

kent overigens een rectificatie van mijn publicatie in de *Groningse Volksalmanak* 1978/79. Ik was toen nog van mening dat de paalkrans enigszins onregelmatig van vorm was en 11 palen telde. De paal die de greppel van periode 1 sneed, werd toen nog, in navolging van Van Giffen, beschouwd als behorend tot de standgreppel van periode 1. De paalkrans had een diameter van 10–10,5 m. In de voet van periode 3, aan de ZO-

zijde, bevond zich waarschijnlijk een tangentiële nabijzetting, die echter alleen in het profiel werd gezien. Datering van periode 3: midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 158).

Periode 4 werd gevormd door een greppel met een binnendiameter van 13–13,5 m, een breedte van 0,8 m en een diepte van 0,5–0,6 m. Drie onderbrekingen aan de noordzijde waren mogelijk het gevolg van een on-

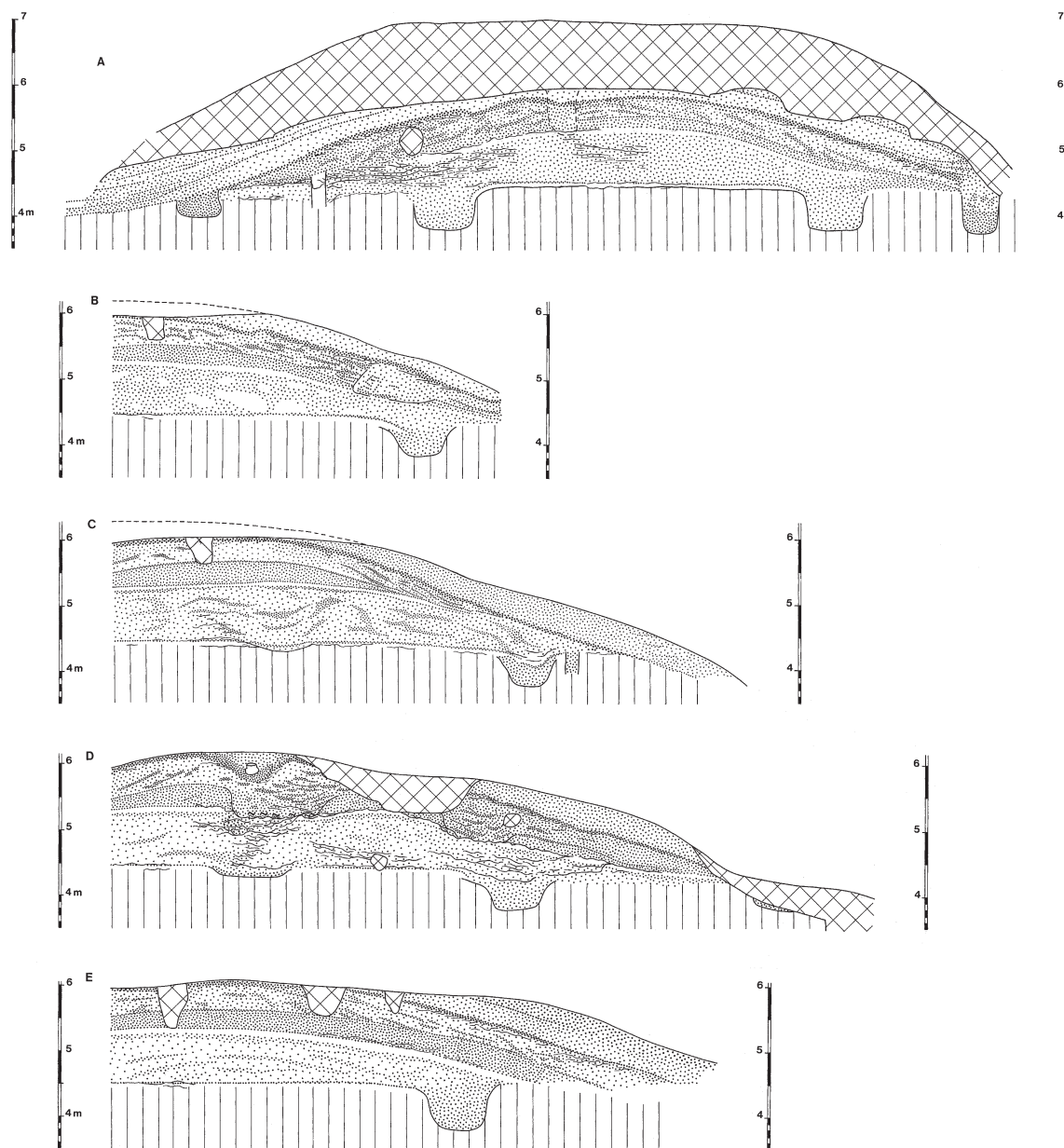

Fig. 31 (vervolg).

regelmatige bodem. Dit gedeelte van de heuvel was al diep afgegraven voor de aanvang van het onderzoek, en de greppel werd hier slechts ca. 0,10 m boven de bodem getekend. De greppel was in ieder geval jonger dan periode 3 en behoorde vermoedelijk bij de vier (of vijf) urnbijzettingen uit de late bronstijd in de top van de heuvel (fig. 31, nrs 1, 1c, 2, 3 en 4; voor nadere details kan verwezen worden naar Lanting, 1978/79: 198–199).

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. 237,98/574,04.

Verblijf:

Groningen, Groninger Museum, inv.nrs. 1922/V.7a–g (vondsten uit het bekergraf), 1922/V.6b (bekerscherf uit de greppel rond dit graf).

Beschrijving (fig. 30c):

– 1922/V.7a: polsbeschermer van groengrijze steen,

waarvan de lange zijden in zeer geringe mate ingebogen zijn. Twee eindstandige, zandlopervormige doorboringen. Een uiteinde versierd d.m.v. groeflijnbundels, evenwijdig aan de zijden;

- 1922/V.7b: driehoekige pijlpunt met oorspronkelijk zwak concave, door beschadiging en bijwerking van een van de hoeken vrijwel recht geworden basis. Grijs, transparante vuursteen. Tweezijdig bewerkt;
- 1922/V.7c: momenteel onvindbaar in het Groninger Museum. Beschrijving volgens Van Giffen (1923a: 54): Min of meer vijfhoekig, enigszins doorzichtig, geelbruin vuursteensplintertje of -krabbertje;
- 1922/V.7d: momenteel onvindbaar in het Groninger Museum. Afgietsel aanwezig in de collectie van het B.A.I. Beschrijving volgens Van Giffen (1923a: 54): Langwerpig, tamelijk ruw behouwen, op dwarsdoorsnede driehoekig vuurstenen mesje of schaafje. Eén lengtekant met retouches;
- 1922/V.7e: verkeert in zeer slechte staat van conservering. Afgietsel aanwezig in de collectie van het B.A.I. Dubbelconische kraal van barnsteen, met afgeplatte toppen. De doorboring loopt van een van de afgevlakte toppen naar het midden van de tegenoverliggende, taps toelopende zijde;
- 1922/V.7f: momenteel onvindbaar in het Groninger Museum. Beschrijving volgens Van Giffen (1923a: 54): Verweerde kleine ringvormige roodbruine barnstenen kraal;
- 1922/V.7g: conisch barnstenen knoopje met V-vormig doorboord grondvlak;
- 1922/V.6b: kleine randscherf van een klokbeke. In oxiderend milieu gebakken, met granietgruis gemagerd aardewerk. Afgeschuinde binnenrand. Versiering aangebracht m.b.v. een kerf spatel.

Polsbeschermer, pijlpunt, V-vormig doorboord barnstenen knoopje, barnstenen kraal en randscherf zijn afgebeeld door Glasbergen (1957: pl. V). De polsbeschermer is ook afgebeeld door De Laet & Glasbergen (1959: pl. 19).

a 4: Langs de weg Anderen-Gasteren, gem. Anlo

Publicatie:

Jager, 1985: 214.

Documentatie:

- Inventarisboek van de afd. Pre- en Protohistorie van het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen;
- Dossier betreffende de verharding van de weg Anderen-Gasteren in 1922, in het archief van de

gemeente Anlo (Gemeentehuis Annen, dossier nr. 161).

Vondstomstandigheden:

In 1923 werd door J. Smallembroek, architect te Assen, een kleine, onversierde beker geschonken aan het museum te Assen. Dit bekertje werd volgens het inventarisboek gevonden in een tumulus bij de aanleg van de kunstweg Anlo-Gasteren, in 1922. Vooral de toevoeging van het jaar van vinden, dat bijv. niet wordt vermeld in het Jaarverslag van het Museum over 1923, is van groot belang. Aan hand daarvan kan namelijk worden vastgesteld dat op het inventarisbriefje een fout is gemaakt. De weg Gasteren-Anlo werd namelijk al in 1874/75 verhard, als onderdeel van de route Assen-Annen. In 1922 werd wel de weg Anderen-Gasteren verhard (Van den Muyzenberg, 1976). Uit het dossier in het archief van de gemeente Anlo blijkt bovendien dat de architect van die weg de heer J. Smallembroek uit Assen was, en verder dat de aardbaan van de weg gereed was in juli 1922. Het is dus duidelijk dat bij de inventarisatie in het museum te Assen een vergissing werd begaan, namelijk dat per ongeluk 'Anlo' werd geschreven waar 'Anderen' werd bedoeld.

Verdere gegevens over de vondstomstandigheden zijn niet bekend. Het is aannemelijk dat de ontdekking in direct verband stond met de werkzaamheden aan de weg. Het bekertje werd waarschijnlijk gevonden toen een grafheuvel langs de weg werd aan- of afgegraven, om zand te krijgen voor de aardbaan van de weg. Op oude topografische kaarten zijn slechts enkele heuvels aangegeven langs de weg Anderen-Gasteren. Deze zijn inmiddels alle geëgaliseerd, zonder dat wetenschappelijk onderzoek heeft plaatsgevonden. Dat betekent dat het niet meer mogelijk is na te gaan uit welke heuvel het bekertje komt.

Ligging:

Kaartblad 21G (Gieten), langs de weg Anderen-Gasteren, tussen ca. 241,5/559,3 en 241,45/559,85.

Verblijf:

Provinciaal Museum van Drenthe te Assen, inv.nr. 1923/IV.3.

Beschrijving (fig. 32a):

Vrijwel gaaf bekertje; alleen op de grootste omvang van de buik ontbreekt een scherfje van ca. 1 cm². Kennelijk is het bekertje daar met een schep geraakt. Het bekertje heeft een S-vormig profiel en een vlakke bodem met flauwe standvoet. Het aardewerk is geelbruin, plaatselijk rossig van kleur, zowel binnen als buiten. De aard van de magering is niet vast te stellen.

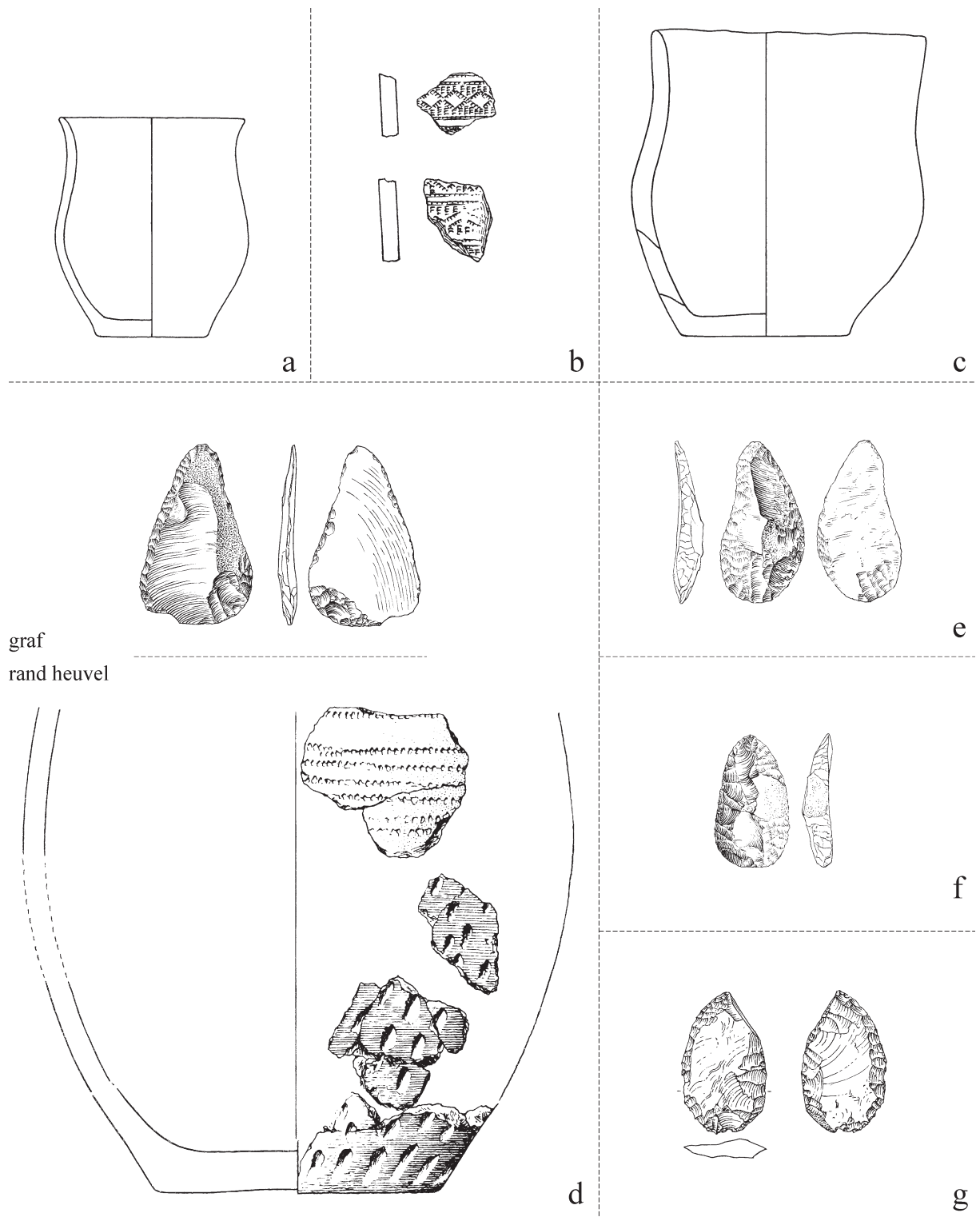

Fig. 32. a. Het bekertje uit een grafheuvel langs de weg Anderen-Gasteren, cat.nr. a 4; b. klokbekerscherfjes uit de Ketenberg bij Eext, cat.nr. a 5; c. het bekertje uit tumulus a langs de weg Anderen-Gasselte, cat.nr. a 6; d. vondsten van Eext, Kerkweg tumulus 2, cat.nr. a 7; e. het mesje van tumulus Laaghalerveld II, cat.nr. a 14; f) het mesje van Diever, tumulus II, cat.nr. a 19; g. het mesje uit het graf van periode 2 van tumulus Mander/1958, cat. nr. a 47. Schaal 1:2.

Het is overigens niet zeker dat het om een onversierd klokbeertje gaat. Het zou ook een onversierd EGK-bekertje kunnen zijn. Qua vorm wijkt dit beertje echter af van de onversierde EGK-bekertjes uit kindergraven.

a 5: Eext, gem. Anlo (1927 & 1948)

Tumulus 'De Ketenberg'

Publicaties:

Van Giffen, 1930, 1949b; Cuypers, Drenth & Lanting, 1994; Beuker, Cuypers, Drenth, Lanting & Maat, 2001; Beuker & Drenth, 2005.

Documentatie:

Veldtekeningen en foto's van het onderzoek in augustus-september 1927 (archief B.A.I.); veldtekeningen, foto's en dagrapporten van het nader onderzoek o.l.v. H. Halbertsma in juni 1948 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 33):

Hoewel kortgeleden een uitvoerige studie aan de herinterpretatie van de 'Ketenberg' is gewijd (Cuypers, Drenth & Lanting, 1994), blijkt daarmee het laatste woord toch nog niet te zijn gezegd. De reden is dat vanwege de vele vergravingen en vanwege de opgraving in twee campagnes door middel van sleuven en sleufjes het niet gemakkelijk is een goed overzicht te krijgen van de structuren in het centrum van de heuvel. Daarbij komt nog dat de gepubliceerde plattegrond van het onderzoek in 1927 (Van Giffen, 1930: Abb. 32) misleidend is wat betreft de waarneming van de omvang van de plaggenophoging in het centrum, en fout wat betreft het verloop van profiel E. Van deze onduidelijkheden zijn ook Cuypers, Drenth & Lanting het slachtoffer geworden.

In 1927 was de heuvel volgens Van Giffen aan de ZO-zijde al deels verstoven. De verstuiving hangt samen met de aanwezigheid van een diep uitgeslepen karrenspoor (zie Van Giffen, 1930: Abb. 33a; 1949b: 3). Waarschijnlijk mede daarom werd voor een nogal onorthodoxe wijze van opgraven gekozen. In de oostelijke helft van de heuvel werden twee sleuven gegraven, die elkaar in het centrum onder een hoek van ca. 140° raakten. Deze sleuven waren ca. 2 m breed, maar die in de zuidhelft versmalde halverwege de voet tot ca. 1 m. Later werden beide sleuven plaatselijk verbreed. De sleuven werden min of meer ZW-NO en ZZW-ONO georiënteerd. In het NO-kwadrant werd nog een tweede sleuf gegraven, in richting iets afwijkend van de eerste, met een breedte van ruim 1 meter,

die overigens niet geheel correct werd ingemeten, zoals in 1948 bleek. In de westhelft van de heuvel werd een 1 m brede sleuf gegraven langs de N-Z middellijn, die in het centrum werd verbreed tot ca. 2,5 m, over een lengte van ruim 4 m. Onder een hoek van ca. 100° werd vanuit het midden van dit verbrede deel een ruim 1 m brede sleuf naar het westen gegraven. Tussen de beide sleuven in het oostelijke deel, en de beide in het westelijke deel bleef aanvankelijk een aarden dam staan. Deze situatie is zichtbaar op een foto in Van Giffen (1930, Abb. 33a) die echter niet uit het ZO is genomen zoals het onderschrift meedeelt, maar uit het ZW.

Aangenomen mag worden dat alle vijf sleuven direct tot de vaste ondergrond werden uitgegraven. Alleen in de brede NO-ZW verlopende sleuf bleef in het centrum een blok staan dat ongeveer tot het niveau van de top van de primaire heuvel was afgegraven, en waarin het secundaire hoofdgraf zichtbaar was (Van Giffen, 1930: Abb. 33a). In alle vijf sleuven werd een profiel getekend. Anders dan de opgravingsplattegrond van Van Giffen (1930: Abb. 32) suggereert, sloten profielen B en E niet aan, maar liepen ze in het centrum van de heuvel langs elkaar, over een lengte van ca. 1,5 m, op een afstand van 0,6–0,8 m. Het doorlopende, twee maal geknikte profiel B-E in de publicatie is dus deels een tekentafelconstructie. Pas in tweede instantie werd het primaire hoofdgraf in het centrum van de heuvel vrijgelegd door het afgraven van de aarden dam tussen de sleuven. Nadat het secundaire hoofdgraf was ingegipst en verwijderd, werd nog een stuk heuvellichaam afgegraven om het greppeltje rond het primaire hoofdgraf in zijn geheel te kunnen onderzoeken. Alleen in dit stuk werd een vlakje in de secundaire plaggenophoging getekend.

In zijn publicatie kondigde Van Giffen (1930: voetnoot op p. 46) al aan, dat hij nog van plan was de randzone van de heuvel te onderzoeken. Dat gebeurde pas in 1948 (Van Giffen, 1949b). Met uitsparing van profieldammen aan weerszijden van de in 1927 gegraven sleuven in de westelijke helft van de heuvel werden NW- en ZW-kwadrant grotendeels onderzocht. In het NO-kwadrant werd dezelfde tactiek toe gepast ten aanzien van de N-Z sleuf van 1927, maar werd de smalle NO-ZW gerichte sleuf geheel in het vlak opgenomen. De zuidrand van het vlak was zo gekozen dat van de brede NO-ZW verlopende sleuf alleen het uiteinde bij de voet werd aangesneden. Later werd echter een vlakje van 2 × 2 m ten NO van het secundaire hoofdgraf schoongemaakt om een steenpakking ter plaatse te documenteren. Ook daarbij kwam de rand van de sleuf van 1927 weer te voorschijn. In het ZO-kwadrant werd alleen een O-W gerichte sleuf

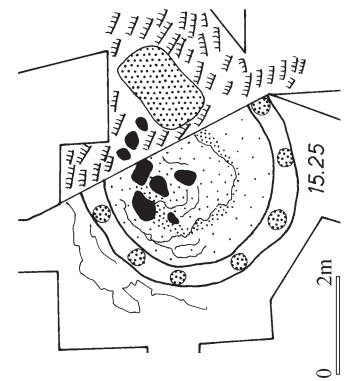
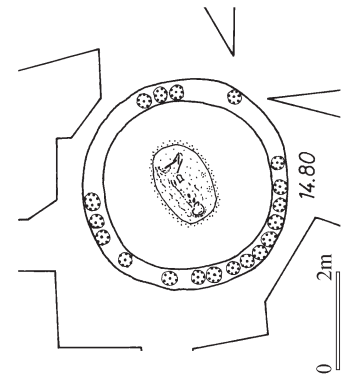
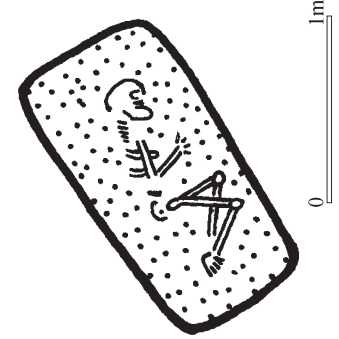
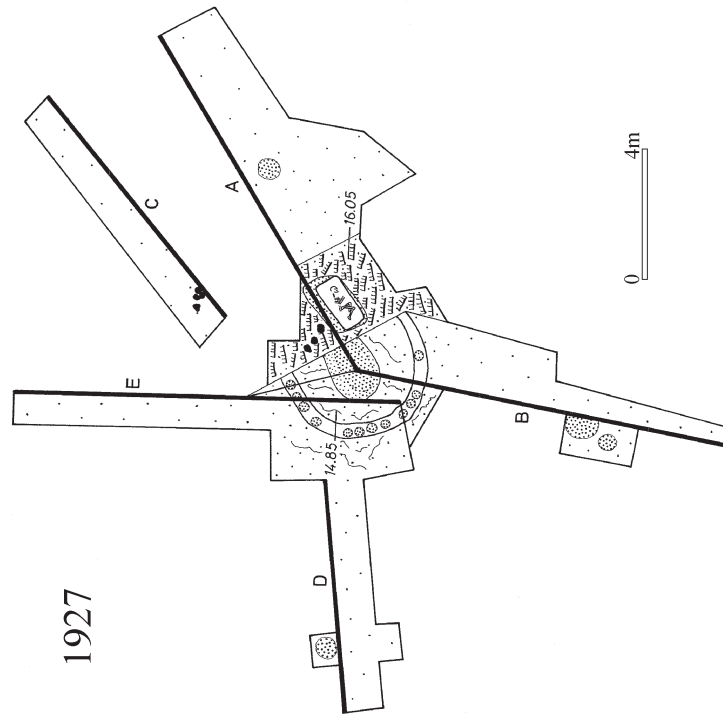
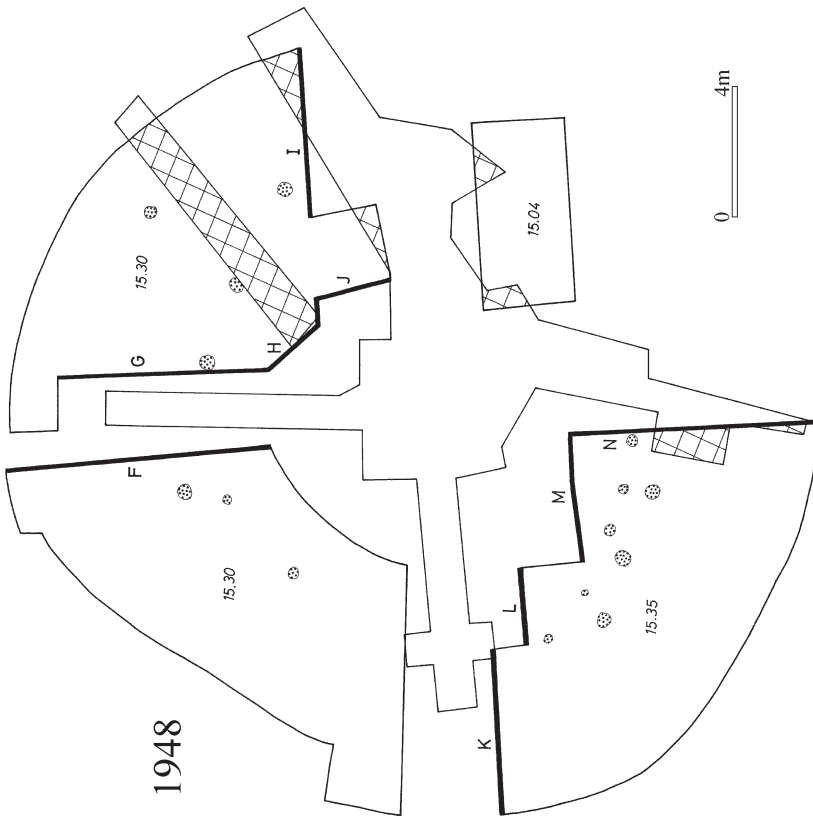
van $5,5 \times 2,8$ m gegraven, nabij het centrum van de heuvel (fig. 33). Aangezien op een aantal plaatsen de sleuven van 1927 werden aangesneden, kunnen de opgravingsplattegronden van 1927 in die van 1948 worden ingepast. Dat gaat overigens niet helemaal vlekkeloos, maar de verschillen zijn niet zodanig dat de interpretatie te lijden heeft. Op de hier gepresenteerde plattegronden zijn de opgravingen van 1927 en 1948 gescheiden afgebeeld. Op de plattegrond van 1948 zijn echter de opgravingsputten van 1927 wel in dunne omtreklijn, en in de vorm van recente verstoringen, zover ze in 1948 werden aangesneden, aangegeven. Anders dan in de na 1948 vervaardigde, en door Cuypers, Drenth & Lanting (1994: fig. 1) afgebeelde nettekening zijn in dit artikel de profielen van 1927 op dezelfde wijze 'genummerd' als op de veldtekening, en zijn de profielen van 1948 'doorgenummerd', en wel van noord naar zuid, los van de nummering op de veldtekening. Bij de volgende beschrijving is zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de profieltekeningen van H. Praamstra uit 1948, aangezien die aanzienlijk gedetailleerder zijn dan die van L. Postema uit 1927.

Periode 1. De primaire heuvel werd opgeworpen op de flank van een lage natuurlijke kop. Het oude maaveld lag in het centrum van de heuvel bij 16,00 m +NAP (en niet bij 15,85 m +, zoals Cuypers, Drenth & Lanting (1994) schrijven), bij 15,60 m + aan de westzijde, 15,40 m + aan de noordzijde, 15,70 m + aan de NO-zijde, 15,80 m + aan de oostzijde, maar bij ca. 16,30 m aan de zuidzijde. Op de natuurlijke kop had zich een bodem ontwikkeld, bestaande uit een 0,05–0,10 m dikke lichtgrijze band, en een ca. 0,30 m dikke infiltratiezone die op de tekeningen van 1948 wordt aangeduid als 'bosprofiel', en die volgens de tekeningen van 1927 oranjegeel van kleur was. De heuvel had een diameter van 14 à 15 m, en een hoogte van hooguit 0,4 m, en bestond uit geel zand. Het bijbehorende graf was een ca. 1,1 m diep, ovaal ZW-NO gericht schachtgraf, waarvan de afmetingen vlak boven de bodem ca. $1,4 \times 0,8$ m bedroegen. Waarschijnlijk was de kuil bovenin groter, maar ten gevolge van de vele, zwaar ontwikkelde en grillig verlopende infiltratieaders kon dat niet met zekerheid worden vastgesteld.

Op de bodem van de grafkuil werd een fraai lijksilhouet ontdekt. De dode was liggend op de rechterzij, met opgetrokken knieën, het hoofd naar het ZW, de blik naar het ZO, begraven. De grafgiften waren een Enkelgrafbeker van type 1a, een strijdhamer van type B volgens Glob, een vuurstenen bijltje en een vuurstenen kling. Voor details wordt verwezen naar Cuypers, Drenth & Lanting (1994). Het graf was omgeven door een greppeltje met een binnendiameter van 3,5–3,6 m,

een breedte van 0,4–0,5 m, een U-vormige doorsnee en een diepte van ca. 1,0 m. In de vulling werden sporen van 19, ten dele dicht bij elkaar geplaatste verticale palen waargenomen. Waarschijnlijk waren oorspronkelijk ca. 40 palen aanwezig. In de top van de primaire heuvel was een depressie aanwezig, die in profielen E (waarvan het verloop in het centrum van de heuvel gecorrigeerd moet worden: zie boven), A en B werd getekend. Verder is de depressie zichtbaar op de opgravingsfoto's in het teruggezette profiel (o.a. Van Giffen, 1930: Abb. 33, 34 en 34a; Cuypers, Drenth & Lanting, 1994: fig. 8). De veldtekeningen suggereren dat het een afgerond-rechthoekige tot ovale kuil was van $2 \times 1,5$ m, met een U-vormige doorsnee, en een diepte van niet veel meer dan ca. 0,3 m. De kuil lag schuin boven het primaire graf, noordwaarts verschoven, en werd opgevuld toen op het centrum van de heuvel een plaggenophoging werd aangebracht. Toen kwamen ook enkele veldkeien in de kuil terecht. Cuypers, Drenth & Lanting (1994) getroostten zich veel moeite om van deze depressie een grafkuil te maken, die overigens dieper zou zijn geweest dan de plaggenvulling aangaf. Zij denken dat de diep-doorzakkende infiltratieaders in de primaire grafkuil in feite in een secundaire grafkuil zijn gevormd, vooral omdat deze aders niet aanwezig zijn in de ZO-helft van het standspoor. De aders zouden dus geen reactie kunnen zijn op de plaggenophoging van periode 2. Dat is echter een voorbarige conclusie. Zij gaan er namelijk vanuit dat die plaggenophoging min of meer rond was en het hele centrum van de primaire heuvel bedekte. In werkelijkheid was die plaggenophoging langwerpige-ovaal en lag hij boven de grafkuil en de NW-helft van de standgreppel. Dat is de werkelijke verklaring voor het ontbreken van infiltratieaders in de zuidelijke helft. Met Van Giffen (1930: 129) ben ik van mening dat de depressie het beste verklaard kan worden als een nazakkingsverschijnsel van de primaire grafkuil. Dat de depressie niet precies boven het primaire graf ligt, is geen argument tegen een dergelijke verklaring.

Periode 2. Over periode 1 had zich een duidelijke, 0,05–0,10 m dikke donkergrijze humuslaag gevormd op het moment dat periode 2 werd opgeworpen. Het heuvellichaam van periode 2 bestaat voor een klein deel uit donker-humeuze plaggen, grotendeels achter uit gelig zand. De omvang van de plaggenophoging is bij benadering te reconstrueren uit de verschillende profielen. Het is duidelijk dat in ieder geval boven de NW-helft van het standspoor en boven de primaire grafkuil plaggen aanwezig waren. Naar het NO toe lag de voet even ten NO van het secundaire hoofdgraf, naar het westen toe minder dan 1,5 m buiten het standspoor rond het primaire graf. Naar noorden en zuiden

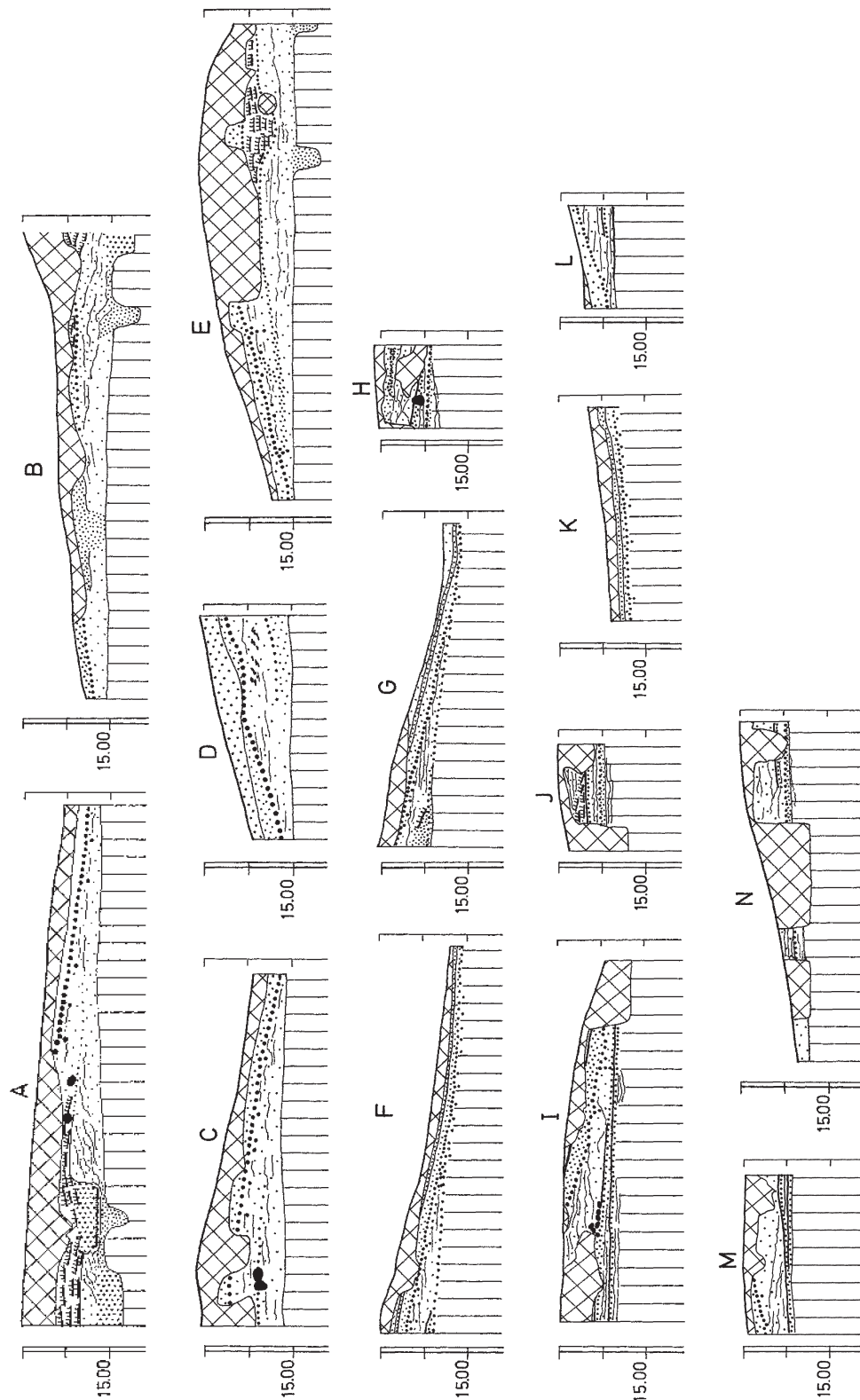

Fig. 33. Plattegronden 1927, resp. 1948, details van de beide hoofdgraven en bijbehorende profielen van de Ketenberg bij Eext, cat.nr. a 5 (tek. GIA: nieuw getekend naar de veldtekeningen). Het detail met het secundaire hoofdgraf is ontleend aan de nettekening van L. Postema van 1927.

toe was de omvang vanwege recente vergravingen minder duidelijk. Maar te oordelen naar de in 1927 getekende infiltratieaders in de ondergrond van de primaire heuvel was de plaggenophoging langwerpige, bedekte hij het ZO-deel van de standgreppel rond het primaire graf niet, en lag de secundaire grafkuil onder de voet van de plaggenophoging. De plaggen die Van Giffen (1930: Abb. 32) in het vlak ten zuiden van het secundaire hoofdgraf tekende, komen op de veldtekening niet voor, en zijn ook op de foto's niet zichtbaar (Cuypers, Drenth & Lanting, 1994: fig. 6). In geen geval had de plaggenophoging een min of meer ronde vorm, concentrisch met het secundaire graf. De afmetingen moeten in de buurt van 7×4 m, met een max. hoogte van ca. 0,4 m hebben gelegen. Aansluitend bij de plaggenkern ligt op het talud van de primaire heuvel een laag donker-humeus zand, naar de voet toe uitdunnend. Na verdere ophoging met geel zand en een enkele vage plag, kreeg de heuvel een diameter van ruim 20 m, en een hoogte van ca. 1,5 m. Het graf van periode 2 was een ca. 1,8 m lange, 1,1 m brede, NO-ZW gerichte en ca. 0,8 m diepe kuil. In dit graf werd een verkoelde kist van ca. $1,7 \times 1,1$ m met een in situ verbrand skelet gevonden. Volgens de gepubliceerde plattegrond (Van Giffen, 1930: Abb. 32) lag de dode met opgetrokken knieën op de linkerzij, met het hoofd naar het NO. Overigens doet de nettekening vermoeden dat er een veldtekening van het skelet heeft bestaan, die thans zoek is. Foto's bestaan immers niet, en de inhoud van het ingekiste graf is na 1927 nooit afdoende onderzocht. En Van Giffen kan die nettekening moeilijk verzonnen hebben. Voorbeelden van skeletvondsten in bekergraven in Nederland waren er destijds niet. Daarom moeten we aan die nettekening de nodige waarde toekennen. Het besluit om verkoelde kist en verbrand skelet in te gipsen zal bovendien genomen zijn op het moment dat de inhoud van de kist duidelijk zichtbaar was geworden, d.w.z. op het moment dat de ligging van het skelet bekend was. Dat Van Giffen (1930: 49) schrijft dat de dode op de rechterzij lag, moet als één van zijn slordigheden worden beschouwd. Foto's die de ligging kunnen bevestigen ontbreken helaas. In feite is op geen van de foto's van dit graf ook maar iets van beenderen zichtbaar.

In Groningen werd pas 20 jaar later een begin gemaakt met onderzoek (Van Giffen, 1949b: 3). Mij is rond 1970 door A. Meijer verteld, dat bij het wegemen van een deel van de gipslaag bleek, dat men aan de verkeerde kant was begonnen, en dat de bodem van de kist zichtbaar werd. Daarvan werd slechts een klein gedeelte verwijderd. Vervolgens werd de kist met slechts deels zichtbare skeletresten met de bodem

naar boven in een houten kist met glazen deksel geplaatst, om in die vorm geëxposeerd te kunnen worden. Overigens wist Meijer ook te vertellen, dat bij dit kleine onderzoekje was geconstateerd dat in de kist resten van een eveneens verbrand skelet van een klein kind lagen. Rond 1975 is de kist naar Utrecht (Dr. A. Knip, Instituut voor Antropobiologie) verhuisd, en rond 1990 (na opheffing van het instituut in Utrecht) naar Amersfoort (Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek) waar voor het eerst een aanvullend onderzoekje plaatsvond. Vervolgens ging de kist naar Assen (Prov. Museum van Drenthe), zonder dat het B.A.I. van één en ander op de hoogte werd gebracht. In oktober 1997 werden in het Wilhelminaziekenhuis in Assen röntgenopnames en CT-scans van kist en inhoud gemaakt (Beuker *et al.*, 2001). Bij het eerste onderzoekje in Amersfoort (Cuypers, Drenth & Lanting, 1994) was men zich kennelijk niet bewust van het feit, dat de bodem van de kist boven lag, hoewel de grote hoeveelheden houtskool (*ibid.*: fig. 2) een waarschuwing hadden moeten zijn. In 1927 waren in het vlak immers alleen strepen houtskool langs de wanden van de grafkuil gezien, blijkens meerdere opgravingsfoto's. Van Giffen (1930: 49) beschrijft dat ook. Wel maakte het onderzoek duidelijk, dat in de kist inderdaad twee individuen lagen, namelijk een persoon tussen 13 en 18/19 jaar, en een kind jonger dan 6 jaar. Bij het onderzoek in 1997 in Assen werd wel rekening gehouden met de omgekeerde ligging van de kist. Duidelijk werd dat de oudere persoon een 'vrouw van 18 à 19 jaar' was. Zij werd verondersteld op haar rechterzijde te liggen, maar dat bleek later een vergissing te zijn, omdat de röntgenfoto's abusievelijk in spiegelbeeld werden afgedrukt (Beuker & Drenth, 2005). De 'vrouw' lag dus op haar linkerzijde, en – zoals eerder gezegd – met het hoofd naar het NO. Zij lag met opgetrokken knieën, en met bovenarmen langs en de onderarmen haaks op het lichaam. Het onderzoek leverde geen nieuwe gegevens op betreffende de ligging van het kind, aangezien de botten daarvan op de röntgenfoto's niet zichtbaar waren. Wel was duidelijk dat het kind voor de borst van de 'jonge vrouw' lag, met het hoofd in dezelfde richting. In 5.1. heb ik al aangegeven, dat ik twijfel aan de geslachtsbepaling van de 18 à 19 jarige. De ligging op de linkerzijde met het hoofd naar het oosten pleit zeer sterk voor een man.

De vraag of de kist een boomkist, dan wel een uit planken vervaardigd exemplaar was, is niet definitief te beantwoorden. Cuypers, Drenth & Lanting (1994: noot 6) citeren een brief van P. van Rijn van de Stichting RING, waarin deze meedeelt dat in de

laag verkoold hout die de skeletten bedekte (d.i. de bodem van de kist, dus) de jaarringen parallel lopen met onder- en bovenkant. Zij vermoedt dat stukken uitgeholde eikenstam werden gebruikt. Over welke breedte de jaarringen parallel liepen wordt niet aangegeven. Voorlopig ga ik er vanuit dat ook bij deze kist sprake is van een uit planken vervaardigd exemplaar. Experimenteel is aangetoond dat groen eikenhout zich zonder problemen laat kloven tot dunne planken (Pleyer, 1991). In een excentrische plank kunnen de jaarringen deels parallel met de hoofdvlakken lopen. De opgravingsfoto's suggereren eveneens dat een bekisting aanwezig was, gezien de strepen houtskool langs de kuilwanden.

Tot dusverre is, in navolging van Van Giffen, sprake geweest van een kist met in situ verbrand skeletmateriaal. Dat betekent overigens niet dat vaststaat dat de kist met inhoud in de grafkuil is verbrand. In feite zijn daar zelfs helemaal geen aanwijzingen voor. Een flink vuur zou ongetwijfeld roodverbrand zand in de wanden en bodem van de grafkuil hebben opgeleverd, en daar is geen sprake van. Ook bevatte de vulling van de grafkuil geen houtskool afkomstig van extra brandstof, terwijl voor de verbranding van twee (kinder)lijken toch wel meer brandstof nodig zal zijn geweest dan het hout van een dunwandige kist. En van een brandstapel boven het graf lijkt, in tegenstelling tot wat Van Giffen (1949: 5) schrijft, geen sprake te zijn geweest. Het is echter ook niet duidelijk hoe de wanden van een volledig verbrande kist nog rechtop in de grafkuil konden staan, indien deze niet aan de binnenzijde gestut waren geweest. Maar met grond in de kist hadden de menselijke resten, en trouwens ook de kistwanden, niet verbrand kunnen worden. Anderzijds is het ook onwaarschijnlijk dat een elders verbrande kist nog getransporteerd had kunnen worden, zonder uit elkaar te vallen! Kortom: er zijn vele niet beantwoorde vragen betreffende kist en gecremeerde doden.

In 1948 werden aan de voet van de plaggenkern, in de dikke humeuze laag twee scherfjes van dezelfde klokbeke gevonden. Deze kunnen daar tijdens het opgraven van de heuvel terechtgekomen zijn, maar kunnen ook met de plaggen en de humeuze grond zijn aangevoerd van elders. Onder de heuvel werd een aantal paalgaten en kleine kuilen gevonden. De paalgaten behoren in geen geval tot een paalkrans, in tegenstelling tot wat Van Giffen (1949b: 5) schrijft. Waarschijnlijker is dat de palen en kuilen sporen van nederzettingsactiviteit zijn. In 1927 ontdekte Van Giffen in profiel B een kuiltje met scherven, dat vervolgens ook vlaksgewijs werd onderzocht. De scherven behoren tot de mid-Havelte fase van

de Trechterbekercultuur (Brindley's Horizont 6), met uitzondering van een scherf met groeflijn en ondiepe vingertopversiering die waarschijnlijk aan de Klokbekecultuur kan worden toegeschreven, en die mogelijk in de directe omgeving van, of in het bodemprofiel boven de kuil werd gevonden. Van Giffen meende dat deze kuil in het talud van de primaire heuvel was ingegraven. Dat is echter onjuist: de kuil lag naast de primaire heuvel.

¹⁴C-dateringen:

Houtskool van de verkoold kist in het secundaire graf werd gedateerd: 3775±55 BP (GrN-1676). Het is niet bekend waar het monster werd genomen, maar naar alle waarschijnlijkheid is een stuk houtskool van de bodem gebruikt, aangezien alleen die gemakkelijk te bemonsteren was in die dagen. Recentelijk werd ook het structurele carbonaat uit de verbrande skeletresten gedateerd: 3690±40 BP (GrA-14564). Beide dateringen bevestigen de toewijzing van het graf van periode 2 aan de Klokbekecultuur.

Pollenanalyse:

Bij het na-onderzoek in 1948 werden door H.T. Waterbolk enkele pollenmonsters genomen. Twee ervan werden onderzocht, namelijk monsters van het oud-oppervlak onder periode 1 en van een plag in het heuvellichaam van periode 2. De resultaten zijn in diverse publicaties gebruikt (Waterbolk, 1954; Van Zeist, 1967; Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,09/557,38.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nrs. 1927/IX.4-8 en 1948/VI.1-8. Van belang zijn hier alleen de klokbeke-scherfjes 1948/VI.1. De vondsten uit het primaire hoofdgraf zijn o.a. afgebeeld door A.E. Lanting (1969: fig. 4). De hamer (1927/IX.8) werd tussen 1960 en 1965 ontvreemd. De verbrande kist met de in situ gecremeerde menselijke resten wordt thans in het Prov. Museum van Drenthe in Assen bewaard.

Beschrijving (fig. 32b):

1948/VI.1: twee scherfjes van een klokbeke. Aardewerk binnen en buiten geel met een dikke zwarte kern. Gemagerd met zand. Versiering aangebracht met een kerf spatel met lang-ovale tanden, waarvan de lengteassen haaks op de spatelindruk staan.

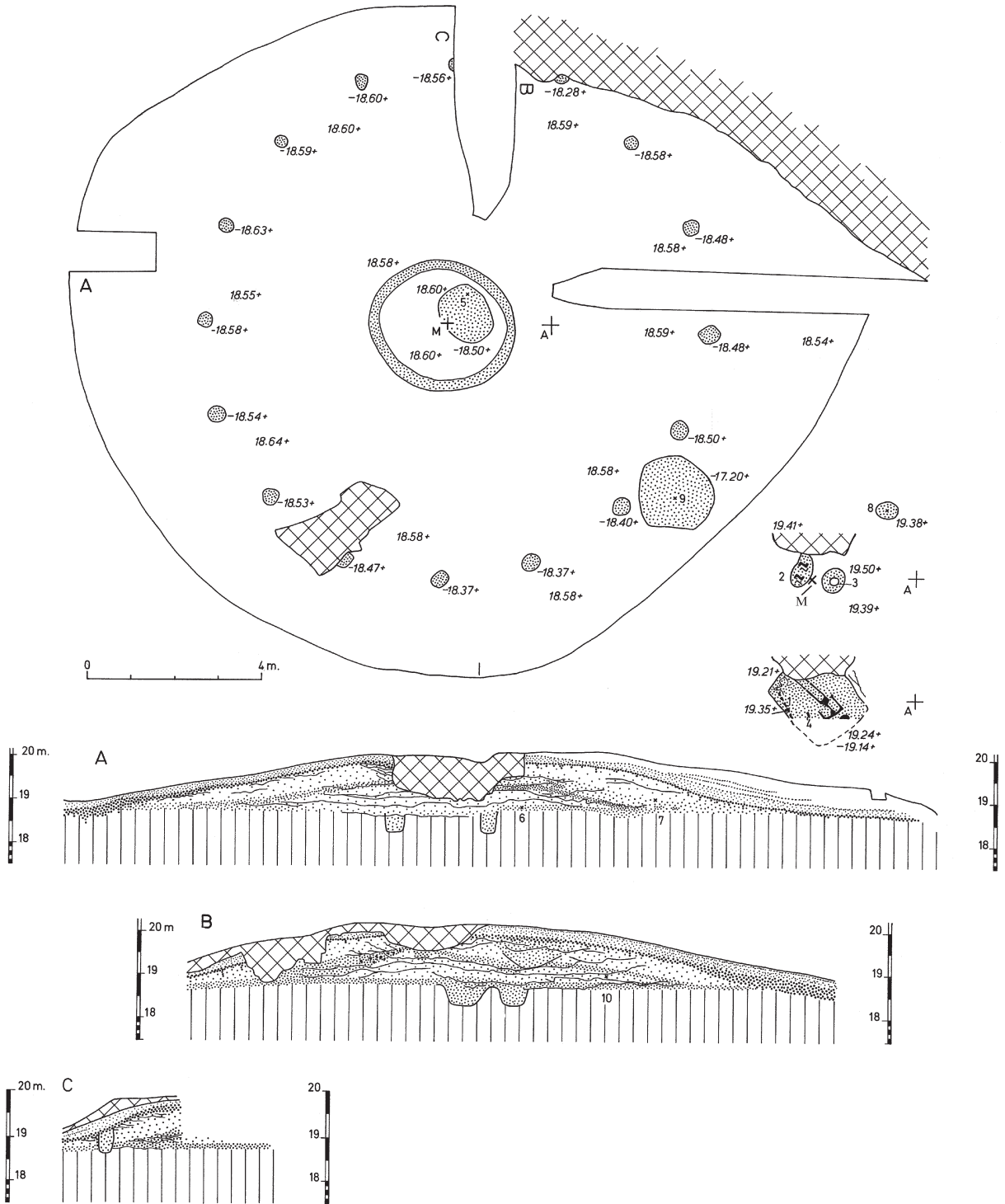

Fig. 34. Plattegrond en profielen van tumulus a langs de weg van Anderen naar Gasselte bij Eext, cat.nr. a 6 (tek. GIA). Het kruisje met M in de bovenste detailtekening geeft het snijpunt van de verbindingslijnen van de tegenoverliggende paalgaten van de paalkrans aan, en maakt duidelijk dat het crematiegrafje no. 2 het centrale graf van periode 3 is.

a 6: Eext, gem. Anlo (1954)

Tumulus a aan de weg van Anderen naar Gasselte

Publicaties:

Waterbolk & Glasbergen, 1957; Lanting, 1973: 230 (herinterpretatie).

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's en dagrapporten van het onderzoek in de periode 29 november–12 december 1954 (archief B.A.I.).

Vondstbeschrijving (fig. 34):

Volgens Waterbolk & Glasbergen (1957) was tumulus a een twee-periodenheuvel. De eerste periode was opgeworpen over een bekergrafje binnen een enigszins oude greppel. De tweede periode was een ophoging over een centraal schachtgraf met gestrekt lijksilhouet, een 'rituele kuil' onder de voet, en een enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans, die naderhand in het talud was ingegraven. Als nabijzettingen in de top van de heuvel werden 2 urnen en een crematiekuiltje beschouwd. Ik heb in een eerdere publicatie er op gewezen, dat deze interpretatie van de opgravingsgegevens onjuist is. De heuvel heeft namelijk drie perioden (Lanting, 1973: 230).

Periode 1 werd opgeworpen van geel zand, op een bodemprofiel dat uit een 0,15–0,20 m dikke, vaag-grijze band bestond. De heuvel was ca. 0,50 m hoog en had een diameter van ca. 10 m. In het centrum werd een enigszins ovale greppel ontdekt met binnenafmetingen van 2,8 × 2,4 m, een breedte van ca. 0,3 m en een diepte van ca. 0,5 m t.o.v. het oude maaiveld. In de greppel werden geen paalsporen gevonden. Binnen deze greppel, maar excentrisch, bevond zich een ovale, vaag aftekenende kuil met een lengteas NW-ZO, en afmetingen van 1,4 × 1,1 m. De diepte t.o.v. het maaiveld bedroeg ca. 0,40 m. Bij de noordkant lag op de bodem van de kuil een onversierd bekertje in scherven (vdr. 5; Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 8:3). Aangenomen mag worden dat deze kuil een grafje was. Aangezien geen crematieresten werden gevonden, betrof het dus een inhumatiegraf. Van een lijksilhouet werd echter geen spoor gevonden.

Periode 2 werd eveneens opgeworpen van geel zand, nadat zich in de top van periode 1 een bodemprofiel had ontwikkeld in de vorm van een 0,10–0,15 m dikke vaag-grijze band, met slechts plaatselijk een dunne humusband. Aangezien zich over de heuvel een goed ontwikkeld podsol had gevormd, waarin een latere ophoging kan schuilgaan, is de hoogte na het opwerpen van periode slechts bij benadering aan te geven: minstens 1 m, maximaal 1,3 m. De diameter

bedroeg ca. 16 m. Het bijbehorende graf was gedeeltelijk vergraven door een recente kuil in het centrum van de heuvel en gedeeltelijk bij het afgraven van het ZW-kwadrant. Het was NW-ZO gericht, ca. 2,1 m lang en 1,6 m breed en ca. 0,3 m diep. Op de bodem van de grafkuil werd een lijksilhouet gevonden, gestrekt liggend, met het hoofd in het ZO. In de vulling van de kuil werd verspreide houtskool (vdr. 4; Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 8:7) gevonden. Een op hoger niveau waargenomen streep houtskool (vdr. 1; Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 8:6) kan afkomstig zijn van een aangekoolde kistwand. Onder de voet van periode 2 werd aan de ZO-zijde, in het verlengde van de lengteas van het graf, een ronde kuil met een diameter van ca. 1,7 m en een diepte van ca. 1,75 m ontdekt. In de vulling werden houtskoolbrokjes en enkele scherfjes – waarvan één met wikkeldraadversiering – gevonden (vdr. 9; Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 8:4).

Periode 3 was niet herkenbaar aan een ophoging in het heuvellichaam. De mogelijkheid is echter aanwezig, dat in het bodemprofiel over de heuvel een dunne ophogingsfase schuil ging. Tot periode 3 moet de enkelvoudige wijdgestelde paalkrans worden gerekend, waarvan de palen werden ingegraven in het talud van periode 2, nadat dit zich reeds gestabiliseerd had. De paalkrans had een doorsnede van 11,6–11,8 m en telde 16 palen, waarvan de paalgaten diameters van ca. 0,4 m hadden. Het middelpunt van de paalkrans (zie Waterbolk & Glasbergen, 1957: pl. XIII:2) lag naast het kuiltje met crematieresten in de top van de heuvel (vdr. 2; Waterbolk & Glasbergen, 1957: fig. 8:5). Een AMS-datering aan de crematieresten toont aan, dat dit de centrale bijzetting van periode 3 was (zie onder). Als latere bijzettingen moeten de beide urnen (vdrs. 3 en 8; Waterbolk & Glasbergen, 1957: figs 8:2 en 8:1 resp.) worden beschouwd. Het betreft potten uit de Vroege IJzertijd.

Dateringen:

Periode 1 werd opgeworpen over een grafje met een onversierd klokbekertje, in het Late Neolithicum. Periode 2 moet op grond van de oriëntering van de grafkuil en de vulling van de rituele kuil tot de zgn. wikkeldraadfase, de vroege bronstijd, worden gerekend. Houtskool uit de vulling van de grafkuil (vdr. 4) werd gedateerd m.b.v. de ¹⁴C-methode: 3485±45 BP (GrN-6726; Lanting, 1973: 230; Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 154). Periode 3 moet op grond van de enkelvoudige wijdgestelde paalkrans in de midden-bronstijd geplaatst worden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 158). Crematie nr. 5 werd gedateerd: 3300±50 BP (GrA-13610).

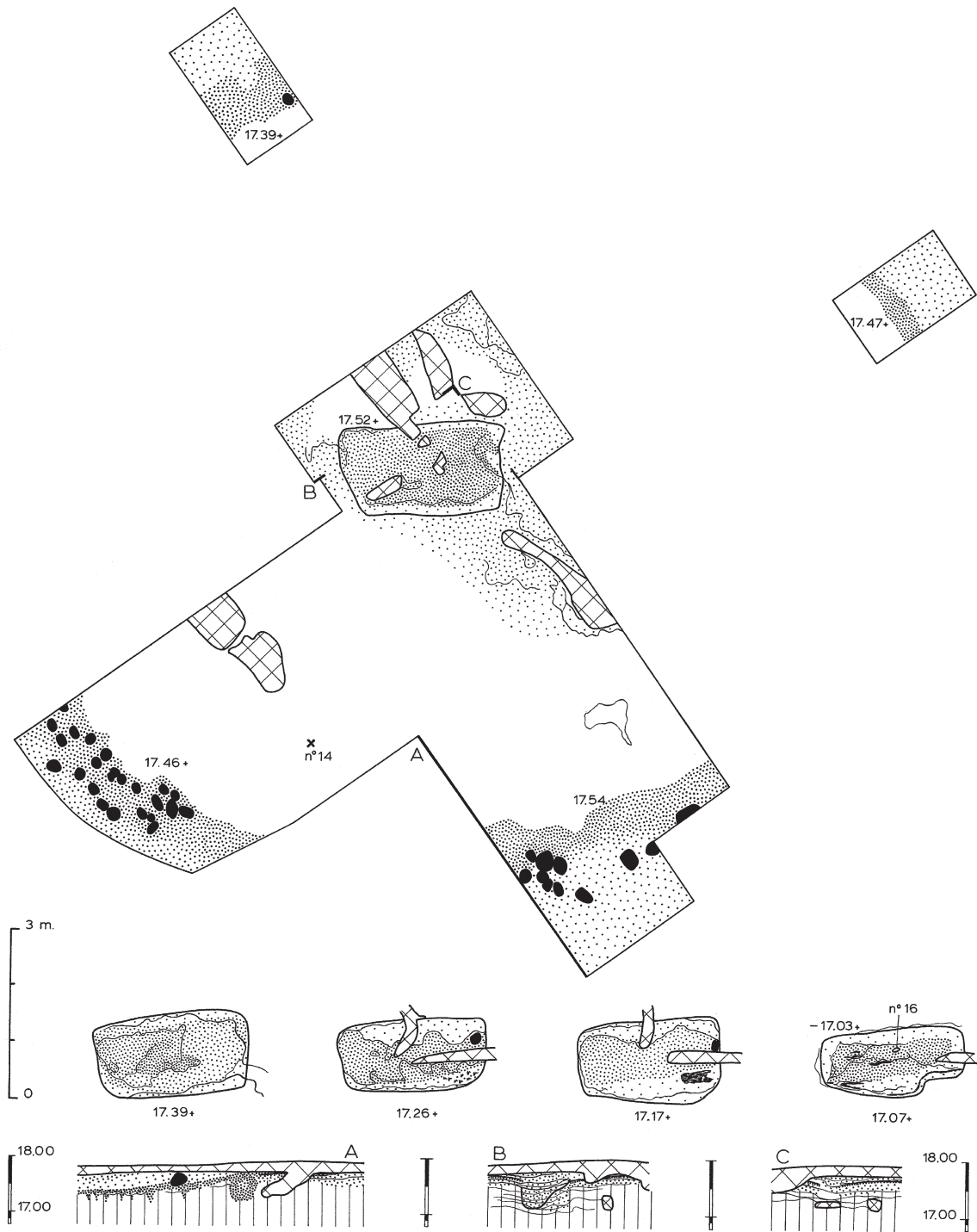

Fig. 35. Plattegrond en profielen van Eext, tumulus Kerkweg 2, cat.nr. a 7 (tek. GIA).

Pollenanalyse:

Er zijn in 1954 pollenmonsters genomen van het oud-oppevlak onder periode 1 en van de humuslaag aan de

bovenzijde van de kernheuvel, d.i. het oud-oppevlak onder periode 2. De monsters zijn niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,17/556,52.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1954/XII.3.

Beschrijving (fig. 32c):

Klein, onversierd bekertje met flauw-trechtersvormige uitstaande hals, welke via afgeronde knik overgaat in ronde buik. Dun-uitgeknepen, afgeronde rand, vlakke bodem. Aardewerk binnen en buiten geelbruin. Buitenoppervlak vertoont sliblaag (t.g.v. *wet-hand finish*), welke plaatselijk afschilfert. Aardewerk gemagerd met fijn grint. Opvallend is het breukpatroon. Tussen bodem en buikknik is tenminste 1 horizontale strip, met van binnen naar buiten oplopende breukvlakken (N-techniek, volgens Hulthén, 1977) zichtbaar. Deze strip is ca. 2 cm breed. De verticale breuklijnen boven de buikknik lijken op een andere opbouw in dit deel te wijzen. Het is overigens niet zeker dat het in dit geval om een onversierd klokbekeertje gaat, al is dat gezien de vorm wel waarschijnlijk. Het zou, theoretisch, ook een onversierd EGK-bekertje kunnen zijn.

a 7: Eext, gem. Anlo (1970)

Tumulus Kerkweg 2

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten, foto's en dia's van het onderzoek tussen 4–12 november 1970 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 35):

Van deze heuvel was slechts de zool nog over. Door eeuwenlange bewerking was het heuvellichaam grotendeels weggeploegd. Niet meer dan de onderste ca. 0,10 m restte. In november 1970 werd één kwadrant onderzocht, namelijk het zuidelijke. In verband met de oriëntering van de lange smalle akker waarin de zool ligt, werd het assenkruis niet N-Z/O-W gericht, maar NW-ZO/NO-ZW. In het centrum werd het vlak uitgebreid ten koste van de aangrenzende kwadranten, ten einde het graf in zijn geheel te kunnen onderzoeken. Verder werden enkele korte sleuven gegraven aan de NW- en NO-zijde, om de rand van de veroering te bepalen. Het oude bodemprofiel onder de heuvel bestaat uit een dunne, donkergrijze humuslaag, een ca. 0,20 m dikke lichtgrijze uitspoelingslaag en een oranjegele inspoelingshorizont met een dikte van 0,4–0,5 m met zwak-ontwikkelde, vlekkelijke oerinfiltatie. Het

heuvellichaam, voor zover aanwezig, bestaat uit hetzelfde lichtgrijze materiaal als de uitspoelingslaag. De diameter van de heuvel bedraagt ca. 16 m. Het centrale graf was O-W gericht, afgerond-rechthoekig van vorm. De afmetingen waren $2,7 \times 1,5$ m, ca. 0,20 m beneden het oude maaiveld. De diepte bedroeg 0,7 m. Het gele zand dat uit de grafkuil afkomstig was, lag aan de noordzijde van het graf. In de vulling van de grafkuil tekende zich een rechthoekige, grijze verkleuring af van $2,5 \times 1,1$ m, die naar onder toe geleidelijk iets smaller werd. Langs de wanden was de grafkuil gevuld met oranjegeel zand. In het graf was dus een kist of bekisting aanwezig geweest. Op dieper niveau werden vooral langs de zuidelijke lange zijde van de rechthoekige vlek houtskoolbrokjes zichtbaar. Ca. 0,10 m boven de bodem vertoonde de zuidwand van de grafkuil een merkwaardige S-bocht. Deze bleek te corresponderen met een S-bocht in de zuidelijke lange wand van de kist, die op dit niveau bestond uit een lange streep houtskool. Op een iets hoger niveau lag aan de buitenzijde van de bocht, in de ZO-hoek van de grafkuil, een grote horizontale plak houtskool van $0,5 \times 0,2$ m. Voor de kistwand was dus een zeer onregelmatig gevormd stuk hout gebruikt. Ca. 0,10 m boven de bodem bedroeg de lengte van de kist ca. 2,1 m, de breedte 0,8 m aan de westzijde, 0,6 m aan de oostzijde. De enige grafgift was een platte, driehoekige vuursteenafslag met marginale retouche (vdr. 16), die bij het midden van de noordelijke lange zijde van de kist werd gevonden.

In het Z-kwadrant werd aan de voet van de heuvel, in de dagzomende oerbank of zelfs iets daar buiten, een krans van veldkeien aangetroffen. Deze was ca. 1 m breed, maar vertoonde plaatselijk onderbrekingen, en was niet erg dicht. Waarschijnlijk was dat het gevolg van wegploegen van hoger gelegen stenen. Aan de noordzijde van de heuvel werden geen stenen aangetroffen, maar volgens de gebruikers van het perceel waren daar in de loop der jaren wel veel stenen opgeploegd. Er waren in de profielen geen aanwijzingen voor meer dan één periode. Het is daarom zeer waarschijnlijk dat graf en steenkrans tot dezelfde fase behoren. Aan de ZW-zijde van de heuvel werden direct onder de bouwvoor, op het oude maaiveld onder de heuvel, ca. 2 m binnen de steenkrans, scherven van een beker met wikkeldraadversiering gevonden (vdr. 14). De scherven lagen in drie kleine concentraties, verspreid over een oppervlak van ca. $\frac{1}{2}$ m². Gezien deze ligging is het erg waarschijnlijk dat de beker daar tijdens het opwerpen van de heuvel is gedeponeerd. Overeenkomstige vondsten zijn o.a. bekend uit grafheuvels bij Schuilingsoord, Oudemolen, Stegeren en Ermelose Heide (Lanting, 1973). De ontbrekende

scherven kunnen in de loop der tijden weggeploegd zijn.

Datering:

Houtskool van de aangekoelde kistwand in de grafkuil (vdnr. 15) werd gedateerd: 3670±35 BP (GrN-6367).

Pollenanalyse:

Uit het profiel aan de noordzijde van de grafkuil werden 4 pollenmonsters genomen. Twee daarvan kwamen uit het oud-oppervlak onder het gele zand uit de grafkuil. Deze monsters zijn niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244.54/560.92.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1970/XII.14 (scherven WKD-beker) en 16 (vuursteenafslag).

Beschrijving (fig. 32d):

- 1970/XII. 14: aantal, merendeels niet aanpassende scherven van bodem en wand van een niet-reconstrueerbare beker. Vlakke bodem, ongelede voet. Aardewerk gemagerd met fijn steengruis. Versiering vlak boven de voet bestaande uit horizontale rijen indrukken van een rond staafje, dat onder een scherpe hoek in de klei geduwd is. Verder naar boven worden deze ronde indrukjes vervangen door verticale indrukken van een korte WKD-stempel, terwijl daarboven de versiering bestaat uit horizontaal-omlopende lijnen van overlappende indrukken van een lange WKD-stempel.
- 1970/XII.16: vuursteenmes, vervaardigd van een brede, platte afslag d.m.v. afdruk verkregen van een grote vuursteenknol. Restanten cortex op de dorsale zijde. Lengteas van de afslag dwars t.o.v. de afdrukrichting. Afgerond spits-driehoekig van vorm. Slagknobbel grotendeels weggeretoucheerd. Eén van de lange zijden vertoont over de volle lengte marginale vlakke retouche. Aan de andere lange zijde heeft een restant cortex deze bewerking verhinderd.

a 8: Eext, gem. Anlo (1970)

Tumulus Kerkweg 3

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten, foto's en dia's van het onderzoek in december 1970 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 36):

Deze vrijwel geheel geëgaliseerde heuvel werd in 1970 onderzocht d.m.v. twee haakse sleuven, ca. NW-ZO en NO-ZW gericht, terwijl verder nog enkele sleufjes aan de voet werden gegraven om het verloop van de ringsloot vast te stellen. De heuvel toonde opbouw in twee fasen. Periode 1 was opgeworpen op een goed ontwikkeld bodemprofiel, bestaande uit een humuslaag van wisselende dikte, een lichtgrijze uitspoelingslaag van ca. 0,20 m en een zwak ontwikkelde, bruinige inspoelingszone van 0,20 à 0,30 m. Het heuvellichaam, voor zover nog aanwezig, bestond uit lichtgrijs materiaal dat sterke gelijkenis toonde met dat van de uitspoelingslaag. Naast de grafkuil lag aan weerszijden op het oude maaiveld het gele zand dat bij het graven van de kuil was vrijgekomen. Alleen aan de ZO-zijde was in het profiel de voet van periode 1 herkenbaar. Daar had zich over de heuvel een dikke humeuze laag ontwikkeld. Indien het graf niet excentrisch lag, heeft periode 1 een diameter van ca. 15 m gehad. De hoogte was uiteraard niet meer vast te stellen. Het primaire, centrale graf was ca. NO-ZW gericht, afgerond-rechthoekig van vorm, 3,40 m lang, 1,60 m breed en 0,65 m diep. In de vulling tekende zich een rechthoekige, lichtgrijze verkleuring af, ca. 3,3 m lang, aanvankelijk 0,8, later 0,7 m breed. Deze moet gezien worden als de met nagezakte heuvelgrond opgevulde kist. Van deze kist werd bovendien de naar binnen gedrukte, aangekoelde, zuidwestelijke korte zijde gevonden. De kist werd op zijn plaats gehouden door twee rijen grote veldkeien langs de lange zijden. Op de bodem van de grafkuil lagen drie rijen kleinere veldkeien dwars op de lengterichting: twee bij de uiteinden en één middenin. Deze hebben waarschijnlijk als ondersteuning van een kistbodempediend. Uitgeprepareerd maakte deze steenconstructie de indruk van een steenkist met binnenafmetingen van 2,2 × 0,7 m en een inwendige hoogte van ca. 0,35 m. In de oosthoek van de kist lag tegen de veldkeien een hamer van type Emmen (zie Lanting, 1973: Bijlage II) op zijn zijkant, met de snede schuin omlaag naar het NW. Middenin het graf werd een atypisch hamertje van het type Emmen met 'onvoltooide doorboring' gevonden. Dit lag op een hoofdvak met de snede naar het noorden gericht. (Betreffende "onvoltooide doorboringen", zie Lanting, 1973: voetnoot 6).

Periode 2 was alleen aan de ZO-zijde van de heuvel nog herkenbaar, als een ophoging van gelig zand.

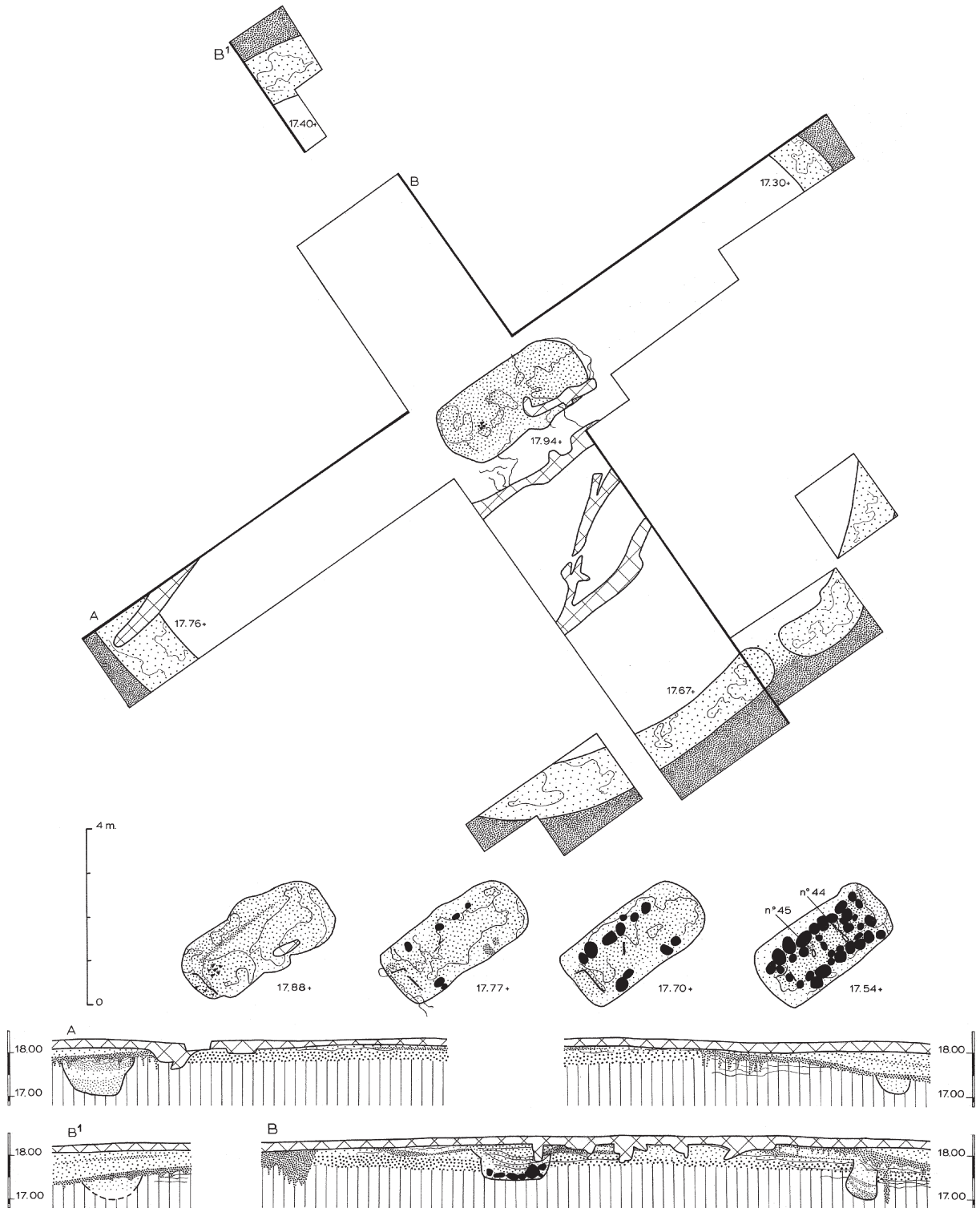
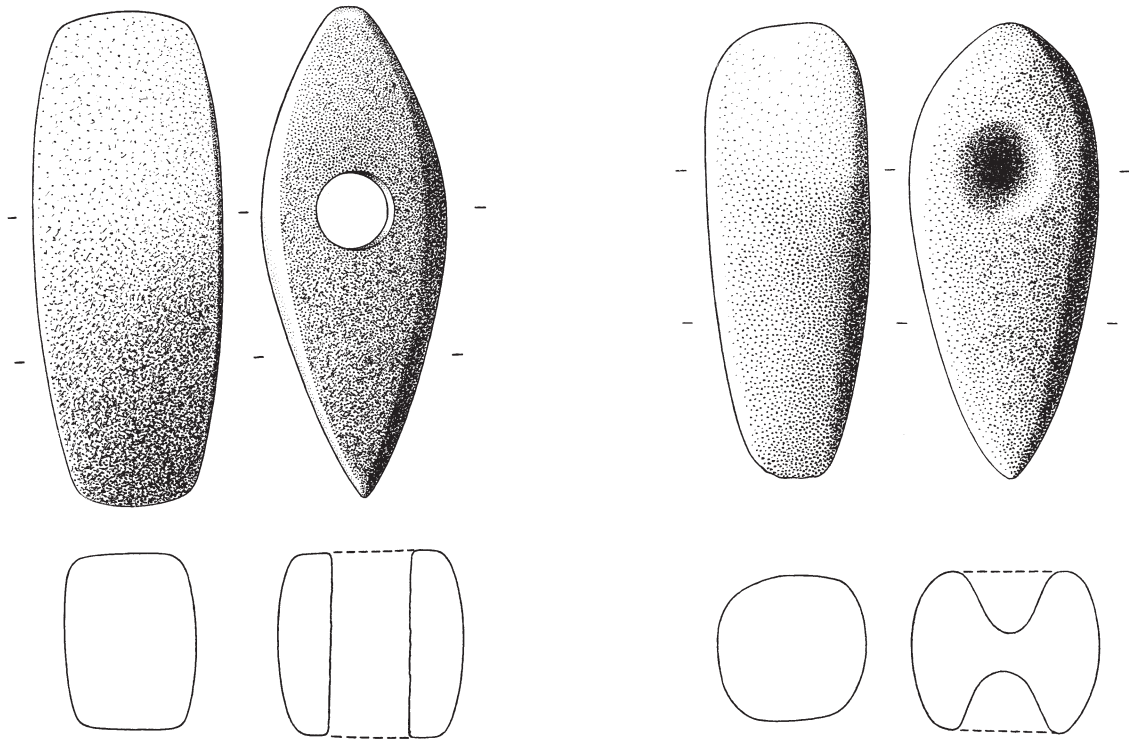
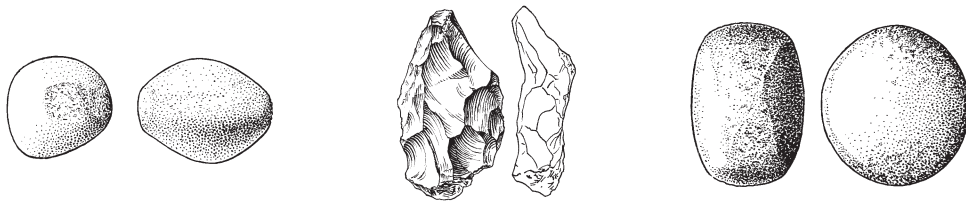

Fig. 36. Plattegrond en profielen van Eext, tumulus Kerkweg 3, cat.nr. a 8 (tek. GIA).

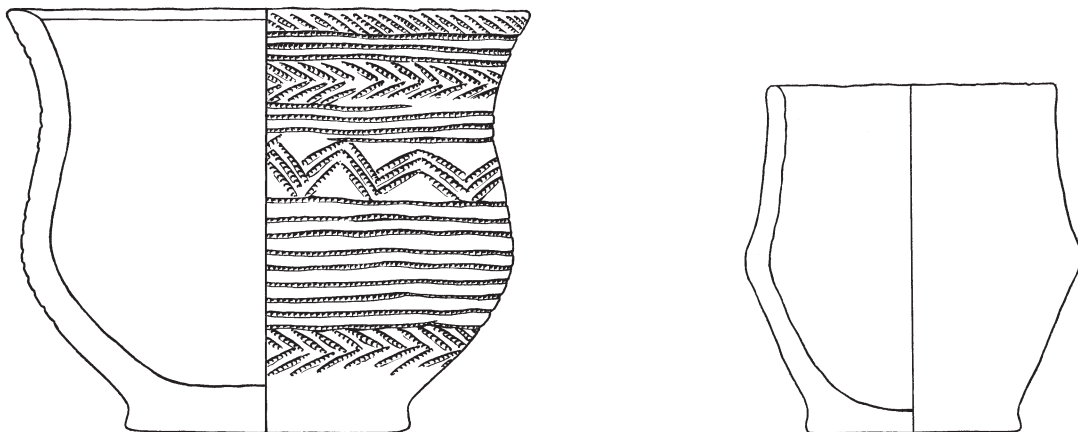

a

primaire graf

secundaire graf

b

Fig. 37. a) De beide hamers van Eext, tumulus Kerkweg 3, cat.nr. a 8; b) de stenen artefacten uit het primaire, en de beide bekers uit het secundaire graf van Drijber, tumulus Otterberg 2, cat.nr. a 11. Schaal 1:2.

Deze periode was omgeven door een ringsloot met een binnendiameter van ca. 18 m, een breedte van ca. 1 m, een diepte van ca. 0,8 m en een min of meer U-vormige doorsnede. De sloot bezat een smalle onderbreking ter breedte van ca. 0,6 m aan de ZO-zijde. Aan de NO- en NW-zijde van de heuvel had zich een uitzonderlijk zwaar podsol ontwikkeld, waarvan zelfs het venige humuslaagje nog plaatselijk onder het esdek aanwezig was. Door dit zware podsolprofiel was van het heuvellichaam niets meer te zien, terwijl ook de ringsloot pas vrij diep zichtbaar werd.

Dateringen:

Houtskool van de aangekoelde kistwand in het graf van periode 1 werd gedateerd: 3760±35 BP (GrN-6340).

Pollenanalyse:

Er werden in 1970 enkele monsters genomen van het oud-oppervlak onder periode 1. Eén ervan werd geteld; het resultaat in tabelvorm gepubliceerd (Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,56/560.90.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1970/XII.44 en 45.

Beschrijving (fig. 37a):

- 1970/XII.44: hamerbijl van het type Emmen (zie Lanting, 1973: Bijlage II) met in de lengterichting flauw convexe boven- en onderkant en op dwarsdoorsnede licht gebogen zijkanten. Enigszins excentrische doorboring. Vervaardigd van een grove diabaas.
- 1970/XII.45: hamerbijl, atypische variant van het type Emmen. Onregelmatig gevormd: dwarsdoorsnede sterk afgerond, boven- en onderkant sterk convergerend naar en vloeiend overgaand in de korte snede. Top onregelmatig spits toelopend. ‘Steelgat’ onvoltooid, van beide zijden ingeboord. Beide boorgaten hebben een buidelvormige doorsnede, zijn dus niet gemaakt m.b.v. een cilindrische boor. Vervaardigd van een fijnkorrelige amfiboliet.

a 9: Eext, gem. Anlo (1971)

Tumulus III op de Bergakkers

Publicatie:

Jager, 1985: 235–239.

Documentatie:

Veldtekening, dagrapporten, foto’s en dia’s van de opgraving in de periode 21 januari–16 februari 1971.

Vondstomstandigheden (fig. 38):

In januari-februari 1971 werden op de Bergakkers ten westen van Eext drie grafheuvelzolen onderzocht. Heuvel III was een meer-periodenheuvel, die tot beneden het niveau van het oude maaiveld was geëgaliseerd en verploegd. Van het oude bodemprofiel was in het centrum van de heuvel nog een oranje inspoeingshorizont aanwezig. Verder naar buiten waren ook nog resten van een lichtgrijze uitspoelingszone aanwezig. Het betrof dus een typisch moderpodsol, zoals onder heuvels uit het Late Neolithicum en de vroege bronstijd vaker wordt gevonden. Er werden drie intermediaire of randstructuren gevonden, van binnen naar buiten:

- a. Een kringgreppel met een binnendiameter van 8,6–9,3 m, een breedte van ca. 0,5 m en een diepte van 0,15–0,20 m beneden de onderzijde van de recente bouwvoor. De vulling bestond uit grijs zand met vage aftekening van plaggen en wekte de indruk, dat de greppel opzettelijk was dichtgegooid.
- b. Een enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans van 12 palen met een diameter van ca. 11,5 m. De paalkuilen hadden een diameter van 0,35–0,40 m en reikten 0,5–0,8 m beneden de bouwvoor. In sommige kuilen werden paalkernen gezien, rond met een diameter van 0,20–0,25 m. In enkele gevallen waren deze palen aangekoeld.
- c. Een wijde greppel, die niet in zijn volle omvang is vrijgelegd, met een binnendiameter van 14,5–15,0 m, een breedte van 0,6–0,7 m en een diepte van 0,6–0,8 m beneden de onderzijde van de bouwvoor. In de profielen was de doorsnede 3 × V-vormig, 1 × U-vormig. De greppel bezat een gelaagde vulling met geel zand onderin en grijs zand bovenin. Dit wijst op een open, aanvankelijk snel, later langzaam dichtstuwende/-spoelede sloot.

In het centrum van de heuvel werd een min of meer L-vormige vlek van 2½ × 2 m waargenomen, gelig van kleur met grillige infiltratieaders. Het betrof een verkleuring van de ongestoorde ondergrond, mogelijk ontstaan onder twee min of meer rechthoekige grafkuilen t.g.v. versterkte infiltratie. Het NW-ZO gerichte deel van deze vlek werd gesneden door een recente, ronde kuil met een diameter van ca. 2 m, die tot ca. 0,3 m beneden de onderzijde van de bouwvoor reikte. In de vulling werden enkele crematierestjes en drie scherven van een potje gevonden (v.dnr. 12). Helaas laten deze scherven zich niet archeologisch dateren.

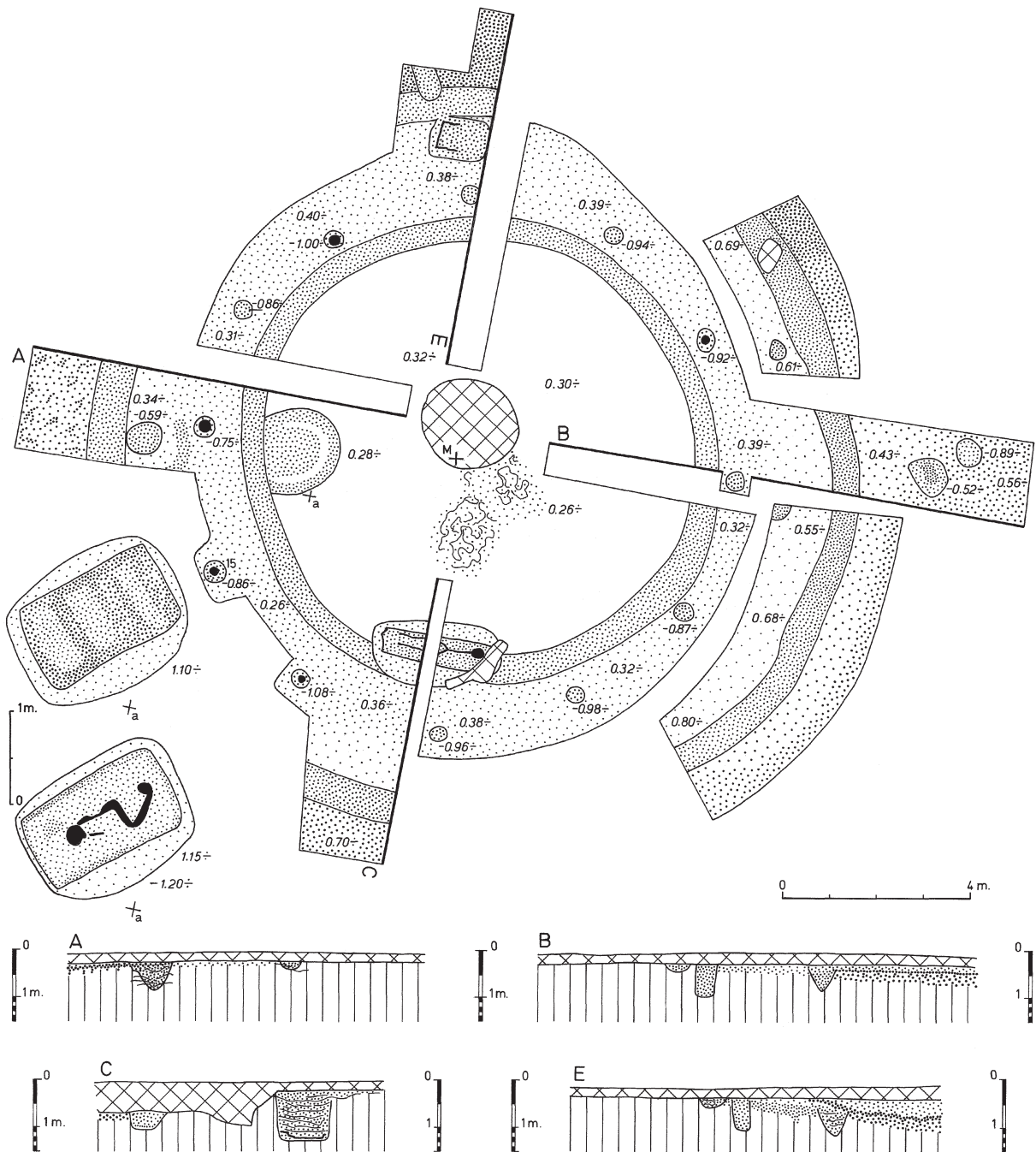

Fig. 38. Plattegrond en profielen van Eext, tumulus Bergakkers III, cat.nr. a 9 (tek. GIA). Het kruisje met M geeft het snijpunt van de verbindinglijnen van de tegenoverliggende paalgaten van de paalkrans aan.

De binnenste greppel werd aan de zuidzijde gesneden door een graf ($2,8 \times 1,4$ m, tot 1,1 m beneden onderzijde bouwvoor) met boomkist en gestrekt lijksilhouet en sneed zelf aan de westzijde een aanvankelijk min of meer ronde, op dieper niveau afgerond-rechthoekige en WZW-ONO gerichte grafkuil (afmetingen ca. 2

$\times 1,5$ m). Deze kuil reikte tot ca. 0,90 m beneden de onderzijde van de bouwvoor, en bevatte een WZW-ONO gerichte bekisting, met afmetingen van $1,6 \times 0,9$ m. Ca. 0,10 m boven de bodem van de kuil werden de verkleuringen van enkele dwarsplanken, kennelijk het deksel van de kist, gezien. In de kist werd een lijksil-

houet waargenomen, liggend met opgetrokken knieën op de rechterzijde, hoofd in het WZW. Ter plaatse van het hoofd had zich een grote bol oer gevormd. Er waren geen grafgiften. Boven de kist vertoonde de vulling van de kuil concentrische ringen t.g.v. nazakking. Eén van deze lagen bevatte veel houtskool (vdnr. 6).

De wijde greppel werd aan de noordzijde van de heuvel nog net gesneden door de tip van een ca. O-W gericht graf $-1,2 \times 0,9$ m, bodem ca. 0,5 m beneden de onderzijde van de bouwvoor – met gedeeltelijk verkoalde bekisting. Aangezien geen crematieresten werden aangetroffen, was dit eveneens een inhumatiegraf.

¹⁴C-dateringen:

Er zijn vier monsters gedateerd:

- Vdnr. 6: houtskool uit de vulling van het graf met bekisting en gehurkt lijksilhouet: 3750±80 BP (GrN-8253);
- Vdnr. 9: houtskool uit het graf je met gedeeltelijk verkoalde bekisting aan de noordzijde van de heuvel: 3760±35 BP (GrN-10436);
- Vdnr. 13: houtskool uit een paalkuil van de enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans: 3240±35 BP (GrN-6747);
- Vdnr. 12: crematie uit de recente vergraving in het centrum: 2365±40 BP (GrA-29935).

Interpretatie:

De ¹⁴C-datering van houtskool van de verkoalde bekisting in het grafje aan de noordzijde van de heuvel zorgt voor een klein probleem. Het is namelijk niet aan te nemen dat de wijde ringsloot laat-neolithisch is. Daarvoor zijn geen parallellen bekend. Anderzijds is ook niet aan te nemen dat het hout van de bekisting een zeer hoge eigen leeftijd had vóór het gebruikt werd. De oriëntering van het graf en de aanwezigheid van een bekisting passen goed bij de ¹⁴C-datering. Bekistingen komen regelmatig voor in graven uit het Late Neolithicum. De meest waarschijnlijke verklaring is dat er geen sprake was van echte oversnijding van de sloot door het grafje. Ten gevolge van diffusie van donker materiaal door de wand van de grafkuil in de lichter gekleurde vulling van de ringsloot is een schijnbare oversnijding ontstaan. Diffusie als gevolg van bioturbatie is een normaal proces, dat tot de geleidelijke vervaging van de contouren van prehistorische ingravingen leidt. Hoewel dit niet met zekerheid is aan te tonen, is de opbouw van de heuvel vermoedelijk als volgt verlopen:

Periode 1: grafheuvel met greppel (doorsnede ca. 9 m), opgeworpen op een moderpodsol. Het bijbehorende graf was waarschijnlijk zeer ondiep. De

mogelijkheid dat het volledig werd vergraven door de recente kuil in het centrum, kan echter niet uitgesloten worden. De heuvel kan laat-neolithisch zijn (Klokbekercultuur). In dat geval was de greppel een standspoor onder de voet van de heuvel. De opzettelijke(?) vulling wijst in die richting. Zo niet, dan moet de heuvel in de vroege bronstijd of in de eerste helft van de midden-bronstijd gedateerd worden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

Periode 2: met enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans en tangentiale nabijzetting, die de sloot van periode 1 sneed. Het bijbehorende centrale graf lag waarschijnlijk boven de NW-ZO gerichte component van de L-vormige vlek met versterkte infiltratieverschijnselen. Immers, het middelpunt van de paalkrans ligt op de rand van dit deel van de vlek. Datering: midden-bronstijd.

Periode 3: wijde ringsloot (doorsnede 15 m). Mogelijk te dateren in de urnenveldenperiode, en wel rond 700 v.Chr., op grond van de AMS-datering van 2365±40 BP van crematieresten in de grote recente verstoring in het centrum van de zool (zie ook Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 119–120). Enkele scherfjes horen mogelijk ook tot deze periode.

Ouder dan deze drie-periodenheuvel zijn twee vlakgraven, namelijk het graf met bekisting en gehurkt lijksilhouet, dat gesneden werd door de binnenste greppel, en het grafje met aangekoalde bekisting, dat schijnbaar de buitenste greppel sneed. Beide zijn ¹⁴C-gedateerd en moeten aan de Klokbekercultuur worden toegeschreven. Vooral het graf met het gehurkte silhouet is van belang, aangezien het aantal lijksilhouetten uit klokbekergraven in NO-Nederland zeer gering is.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,55/559,66.

a 10: Drijber, gem. Beilen

Tumulus Otterberg 1

Publicaties:

Beijerinck, 1924; 1932.

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's en dagrapporten van het onderzoek in maart 1951 (archieff B.A.I.);
- Brief van W. Beijerinck aan A.E. van Giffen d.d. 21 maart 1951, betreffende de vondstomstandigheden van hamer en bekerscherven (archieff B.A.I.);
- Inventarisboek van de afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen.

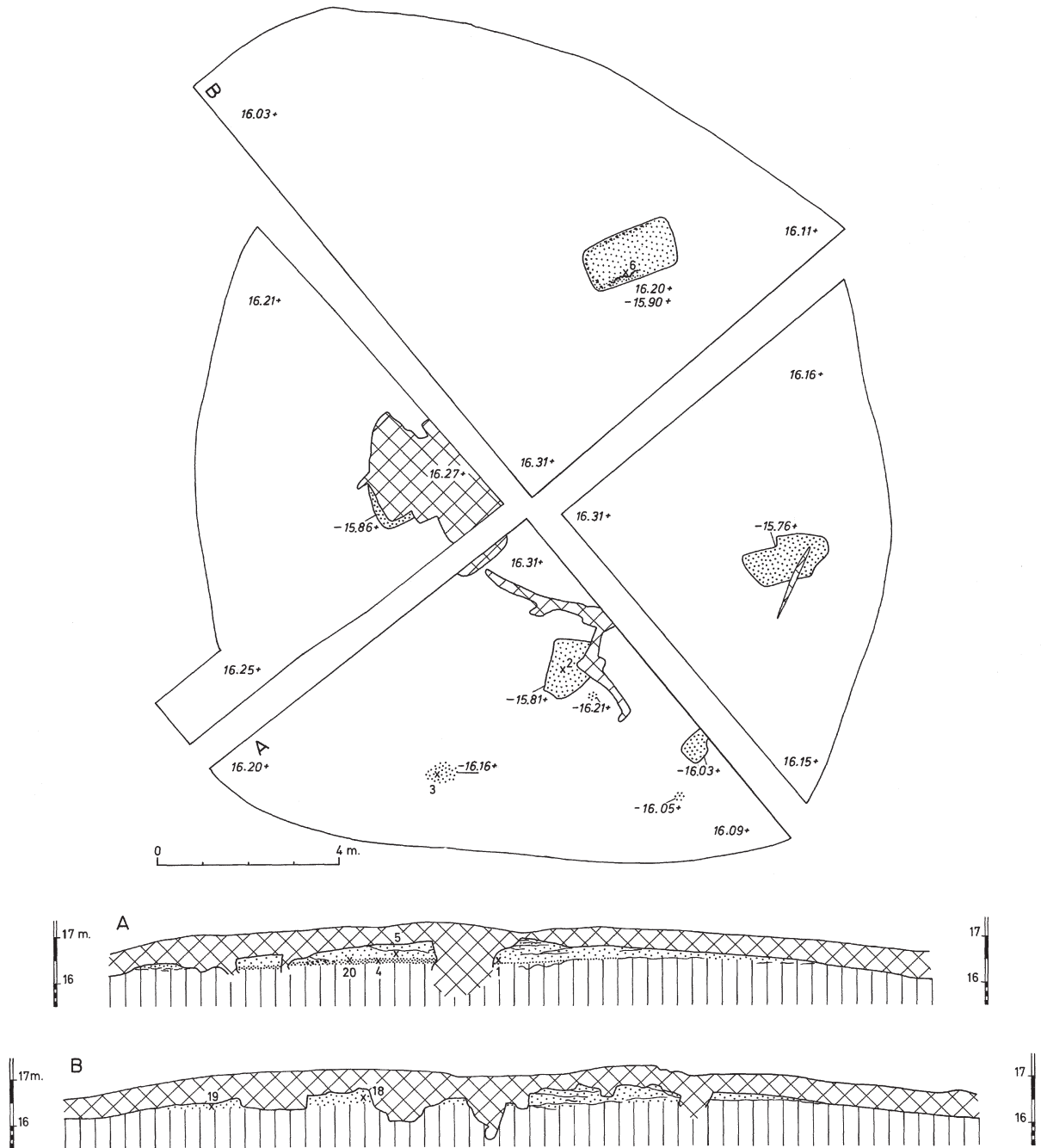

Fig. 39. Plattegrond en profielen van Otterberg 1 bij Drijber, cat.nr. a 10. (tek. GIA). Het graf in het noordelijke kwadrant is het klokbekervlakgraf onder de heuvel.

Opmerking vooraf:

Volgens Beijerinck (1924; 1932) lagen op het terrein, waar het B.A.I. in 1951 opgravingen verrichtte, drie heuvels. De oostelijke, nabij de straatweg Wijster-Drijber, was een grafheuvel die 'Otterberg' werd genoemd. Deze bleek in 1924 reeds gedeeltelijk en in 1932 geheel geëgaliseerd. In de westelijke heuvel

werd door Beijerinck een gat gegraven. Het bleek eveneens een grafheuvel te zijn. Hij vond een hamer en scherven van een klokbeker. Over de middelste heuvel zegt Beijerinck niets, hoewel deze wel op het overzichtskaartje (Beijerinck, 1924: fig. 1) is aangegeven. Waarschijnlijk is dit kaartje overgenomen van de topografische kaart 1:25.000, kaartblad 223 (Balinge),

verkenning 1899, waar eveneens drie heuvels op zijn aangegeven. Mijn indruk is, dat de middelste heuvel de grote stuifzandbult is, waar het B.A.I. in 1951 een sleuf doorheen groef. Mogelijk had Beijerinck al eerder vastgesteld, dat deze bult geen grafheuvel was.

In de documentatie van het B.A.I. worden de grafheuvels op dit terrein aangeduid als 'Otterberg 1, 2 en 3', waarbij nr. 3 de oorspronkelijke reeds geëgaliseerde 'Otterberg' is, en nr. 2 een zeer lage, pas in 1951 ontdekte grafheuvel. Hoewel deze benamingen dus eigenlijk onjuist zijn, zullen ze ter voorkoming van verwarring ook hier gebruikt worden.

Vondstomstandigheden (fig. 39):

Beijerinck (1924: 42) schrijft: "Tussen de 'Otterberg' en 'Kruishaar' ligt ook nog een steentijdheuvel, te kennen aan de geringe hoogte (ca. 1,10 m) bij een grotere diameter (ca. 16 m). In deze heuvel werden gevonden: een stenen strijdhamer (...), alsmede scherfjes van steentijdvaatwerk, met in rijen geplaatste, ingedrukte, vierkante gaatjes. De strijdhamer bevond zich op ongeveer een meter diepte beneden maaiveld in het blanke, schone zand, dat de gehele heuvelkern kenmerkte. De scherfjes lagen zeer verspreid en niet onmiddellijk bij de hamer." In zijn brief van 21 maart 1951 schrijft Beijerinck, dat zijns inziens al eerder in de heuvel was gegraven en dat hamerbijl en scherven, die ter hoogte van het maaiveld werden gevonden, niet meer in situ lagen. Hamerbijl en scherven werden door Beijerinck afgebeeld in een tweede publicatie (Beijerinck, 1932: 412: nr. 38 en fig. 3).

In 1951 werd de heuvel onderzocht door het B.A.I. volgens de kwadrantenmethode. De profieldammen waren echter niet N-Z en O-W gericht, maar NW-ZO en NO-ZW. De heuvel bleek zwaar beschadigd door diepploegen en gedeeltelijke egalisering. In feite was alleen in het centrum nog een deel van het heuvellichaam intact. De hoogte van de heuvel bedroeg nog ca. 0,8 m. De heuvel was opgeworpen van vuilgeel zand op een oud bodemprofiel, dat voornamelijk bestond uit een ca. 0,10 m dikke, lichtgrijze laag met plaatselijk houtskoolpartikels. In het centrum bevond zich een grote en diepe, recente vergraving. Waarschijnlijk is dit de kuil van Beijerinck. Deze kuil had een graf vernield, waarvan alleen het uiterste westelijke uiteinde nog intact was. De oriëntering van het graf lijkt ca. ZW-NO te zijn geweest (of NW-ZO, als het een korte grafkuil was), de breedte (of lengte) bedroeg ca. 1,1 m, de lengte (of breedte) is onbekend. De diepte van het ongestoorde uiteinde bedroeg ca. 0,7 m t.o.v. het oud-oppeervlak onder de heuvel. In het midden kan de kuil natuurlijk dieper zijn geweest. In het N-kwadrant werd een tweede grafkuil ontdekt, ca. WZW-ONO

gericht, 2,0 m lang, 1,0 m breed en 0,6 m diep t.o.v. het oude maaiveld. In de kuil werden resten van een aangekoolde bekisting (nr. 6) gevonden, maar geen grafgiften. Volgens het dagrapport van 13 maart 1951 zou dit eveneens een primair graf zijn geweest, aangezien het niet in het heuvellichaam was waargenomen. Het is niet duidelijk hoeveel waarde aan deze opmerking mag worden toegekend. Op de meeste plaatsen zover buiten het centrum was de heuvel namelijk zo diep verploegd, dat er geen ongestoord heuvellichaam meer aanwezig was. Op grond van de oriëntering en de bekisting zou dit graf gedateerd kunnen worden in de klokbekeperiode wat door de ¹⁴C-datering van 3650±40 BP (zie onder) blijkt te worden bevestigd. Aangezien de heuvel zelf op zijn vroegst in de vroege bronstijd maar waarschijnlijker in de midden-bronstijd, gedateerd moet worden (zie onder), gaat het in dit geval dus niet om een tweede primair graf, maar om een ouder vlakgraf. En dat verklaart de opmerking in het dagrapport, dat dit graf pas onder de heuvel zichtbaar werd.

In het heuvellichaam en in de ondergrond van de heuvel werden scherven van bekeraardewerk gevonden. In het Z-kwadrant werden in een oude kuil (0,6 × 6,4 m, 0,3 m diep; lichtgrijze vulling) de secundair verbrande en vervormde scherven van een AOC-beker gevonden (vdnr. 3). Gezien de conditie van de scherven moeten deze in situ zijn verbrand (wat gezien de vulling van de kuil minder waarschijnlijk is) of direct na het verbranden in de kuil zijn geworpen. Hetzelfde vondstnummer 3 omvat echter ook scherven van een klokbekerschaal, een scherf met vingernagelindrukken (bekerpot?), een scherf met wikkeldraadversiering en enkele vuursteenafslagen. Deze tonen geen sporen van verbranding en het is mede daarom onwaarschijnlijk dat ze werkelijk in de kuil met de verbrande AOC-scherven zijn gevonden. Vermoedelijk is een aantal scherven en vuursteensplinters uit de onmiddellijke omgeving van het kuiltje bij hetzelfde vondstnummer gevoegd. Dit is een praktijk die bij routineopgravingen van het B.A.I. helaas wel vaker voorkwam. De scherven uit heuvellichaam en ondergrond moeten worden beschouwd als de verspreide resten van bewoning uit het Late Neolithicum en de vroege bronstijd.

Tenslotte rest nog de vraag, hoe de vondsten van Beijerinck ingepast moeten worden. Beijerinck (1924: 42) schrijft, dat de hamerbijl werd gevonden "op ongeveer één meter diepte beneden maaiveld, in het blanke, schone zand, dat de gehele heuvelkern kenmerkte." Het tweede deel van deze zinsnede wijst er m.i. op, dat de hamer in het heuvellichaam werd gevonden, zodat het eerste deel kennelijk moet worden gelezen als 'ongeveer één meter beneden het oppervlak van de heuvel

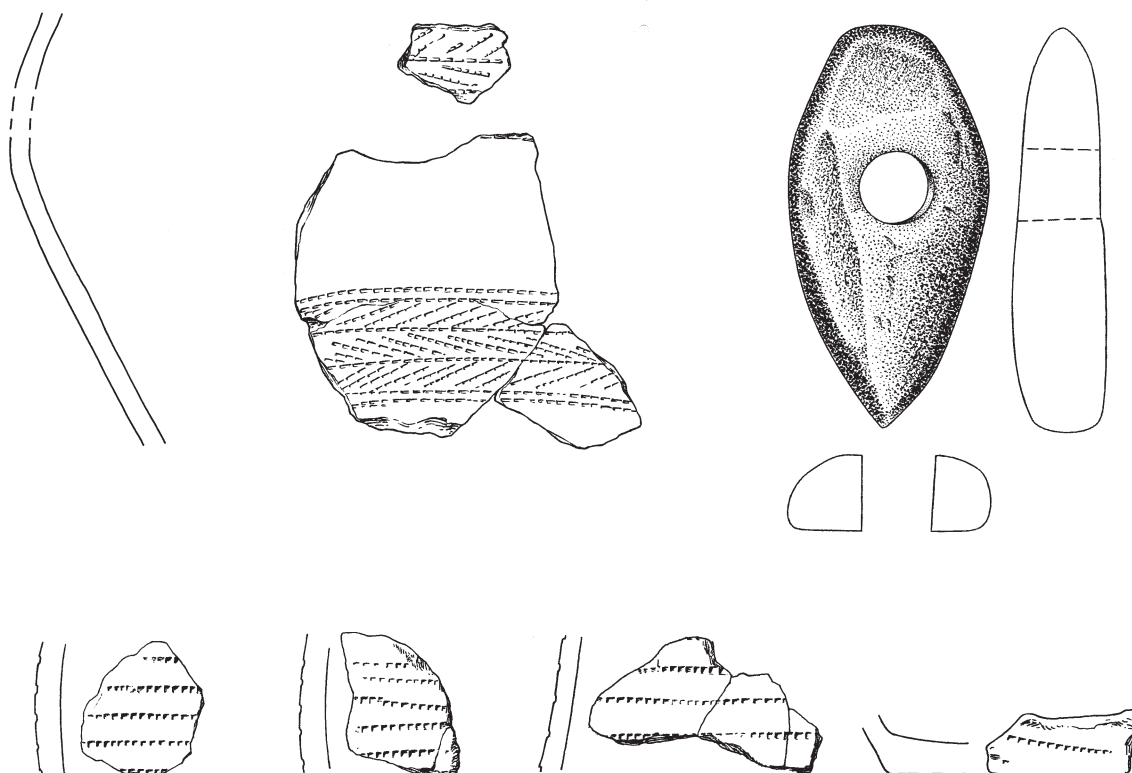

Fig. 40. De vondsten uit tumulus Otterberg I bij Drijber, cat.nr. a 10. Schaal 1:2.

ter plaatse' en niet als 'ongeveer één meter beneden het oud-oppervlak onder de heuvel'. Dit wordt bevestigd door de opmerking van Beijerinck in zijn brief van 21 maart 1951, waar hij schrijft, dat hamerbijl en scherven ter hoogte van het maaiveld lagen. Verder zegt Beijerinck (1924: 32), dat de scherfjes zeer verspreid lagen en niet in de onmiddellijke omgeving van de hamer. Kennelijk behoren dus ook de hamerbijl en de scherfjes die Beijerinck opgroef, tot de verspreide nederzettingen uit het Late Neolithicum en de vroege bronstijd. Aangezien onder de heuvel ook een scherf met wikkeldraadversiering werd gevonden, kan de heuvel op zijn vroegst in de vroege bronstijd gedateerd worden. Waarschijnlijk werd de heuvel echter pas in de tweede helft van de Vroege of in de eerste helft van de midden-bronstijd opgeworpen. Hiervoor pleit de (waarschijnlijke) oriëntering van de centrale grafkuil: in de eerste helft van de vroege bronstijd zou het graf ca. N-Z zijn aangelegd.

¹⁴C-datering:

Houtskool (vnr. 6) uit de grafkuil in het N-kwadrant werd gedateerd: 3650±40 BP (GrN-25538). De datering spreekt een laat-neolithische ouderdom niet tegen.

Samenvatting:

Heuvel Otterberg 1 werd zeer waarschijnlijk in de tweede helft van de Vroege of in de eerste helft van de midden-bronstijd opgeworpen (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 154 en 157). In de ondergrond en in het heuvellichaam werden scherven van bekeraardewerk, vuursteenafslagen en een stenen hamerbijl gevonden, die beschouwd moeten worden als nederzettingen uit het Late Neolithicum en de vroege bronstijd. In het kader van deze publicatie zijn alleen de scherven van de klokbekers uit heuvellichaam en ondergrond van belang, d.w.z. van het door Beijerinck gevonden bekertje en van de in 1951 gevonden klokbekerschaal. De fragmenten van de AOC-beker blijven hier buiten beschouwing (zie echter fig. 4:1). Onder de heuvel werd een vlakgraf uit de klokbekerperiode ontdekt.

Pollenanalyse:

Van de in 1951 verzamelde pollenmonsters werd er één onderzocht. Het is een monster van het oud-oppervlak. Op grond van de vondsten werd deze heuvel als 'Neolithisch' beschreven (Van Zeist, 1955: 41, table V). Zoals gezegd, dateert de heuvel echter uit de vroege of het begin van de midden-bronstijd. In de terminologie van 1955 moet onder 'Neolithisch' ook

vroege bronstijd in de huidige betekenis worden verstaan. De toenmalige vroege bronstijd correspondeert met de huidige midden-bronstijd.

Ligging:

Kaartblad 17D (Nieuweroord), coörd. 231,43/535,34.

Verblijf:

In 1961 werd een gedeelte van de collectie-Beijerinck overgedragen aan het Provinciaal Museum van Drente. Het merendeel werd echter niet geïnventariseerd, hoewel de benodigde inventarisnummers (1961/X.5 en volgende) wel werden gereserveerd. Bij dit gedeelte bevonden zich ook de klokbekerscherven uit Otterberg 1. In 1964 gaf de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen een collectie prehistorische voorwerpen in bruikleen aan het museum te Assen, waaronder de hamerbijl uit tumulus Otterberg 1. Deze waren afkomstig uit een legaat van mw. G. Beijerinck-Popping, weduwe van dr. W. Beijerinck:

- klokbekerscherven Beijerinck (Assen, Prov. Museum van Drenthe, ongeïnventariseerd onder 1961/X.5 e.v.);
- hamerbijl Beijerinck (Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1964/XI.2);
- klokbekerscherven opgraving 1951 (Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1951/III.3).

Beschrijving (fig. 40):

- Klokbekerscherven Beijerinck (Prov. Museum van Drenthe, ongeïnventariseerd): één bodemfragment en enkele wandscherven van een klokbekertje. Aardewerk rossig, ook in de kern, en gemagerd met granietgruis. Buitenoppervlak gladgemaakt en versierd met horizontale lijnen, aangebracht met een kerfspatel met forse, vierkante tanden;
- Hamerbijl Beijerinck (Prov. Museum van Drenthe, 1964/XI.2): doorboorde hamerbijl van gelaagd zwart gesteente, met enkelvoudig gebogen zijden en brede top. Oorspronkelijk hoger, doch oudtijds volgens de gelaagdheid min of meer in tweeën gespleten. Het slijtvlak is ruw bijgeslepen. De hamerbijl is een late variant van de hamerbijlen van type Emmen (Lanting, 1973), of een kleine *Arbeitsaxt*. Een datering in de vroege bronstijd is het waarschijnlijkst;
- Klokbekerscherven opgraving 1951 (Prov. Museum van Drenthe, 1951/III.3): van dit nummer zijn in dit verband alleen de scherven genummerd 1951/III.3b van belang. Het betreft vier scherven, waarvan drie aaneenpassen tot een groot wandfragment van een forse klokbeker of waarschijnlijker een klokbekerschaal. Het grote fragment is afkomstig

van de onderhelft en bevat de aanzet van de buikknik. De vierde scherf is van de wand tussen rand en buikknik. Het aardewerk is geel- tot roodbruin aan de buitenkant en geel tot grijs aan de binnenzijde. De kern is zwart. Het is gemagerd met zand. Het buitenoppervlak is gladgemaakt. De versiering is aangebracht m.b.v. een kerfspatel.

a 11: Drijber, gem. Beilen

Tumulus Otterberg 2

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's, vondstenboekje en dagrapporten van het onderzoek in 1951 (archief B.A.I.).

Opmerking vooraf:

Betreffende de naamgeving, zie Drijber-Otterberg 1, cat. nr. a 10.

Vondstomstandigheden (fig. 41):

In 1951 werd op dit perceel een zwaar beschadigde laat-neolithische heuvel (Otterberg, tumulus 1) onderzocht. Bij die gelegenheid werd ook een lange sleuf gegraven langs de noordrand van het perceel. Een hoge kop die aanvankelijk voor een grafheuvel werd gehouden, en als zodanig ook op de topografische kaart stond aangegeven, bleek een oude stuifheuvel. Een lage bult bleek echter wel een grafheuvel te zijn, namelijk de hier behandelde. De NW-helft van deze heuvel was grotendeels in de sleuf opgenomen. In de ZO-helft werden, met uitsparing van een doorlopende NO-ZW profiel dam en een M-ZO profiel dam, twee kwadranten uitgegraven. Ten gevolge van het onduidelijke karakter van deze heuvel lag het O-kwadrant voor een deel buiten de heuvelvoet, het Z-kwadrant ruim binnen de voet aan de ZW-zijde. De doorsnede van de heuvel bedroeg ca. 15 m, de hoogte 0,40 m. De heuvel was opgeworpen van geel zand op een bodemprofiel, dat voornamelijk bestond uit een ca. 0,12 m dikke lichtgrijze laag. Over de heuvel had zich een zwaar podsolprofiel ontwikkeld. Het centrale graf was een O-W georiënteerd, afgerond rechthoekig schachtgraf, 1,8 m lang, 1,0 m breed en 1,1 m diep. Er werd een vaag lijksilhouet waargenomen, bestaande uit een hoofd-schouder gedeelte en de gebogen benen. De dode was liggende op de rechterzijde met opgetrokken knieën en het hoofd in het westen begraven. Achter de schouders lagen twee als kloppenstenen gebruikte kiezels en een ruw stuk onbewerkte vuursteen. Op de hals van

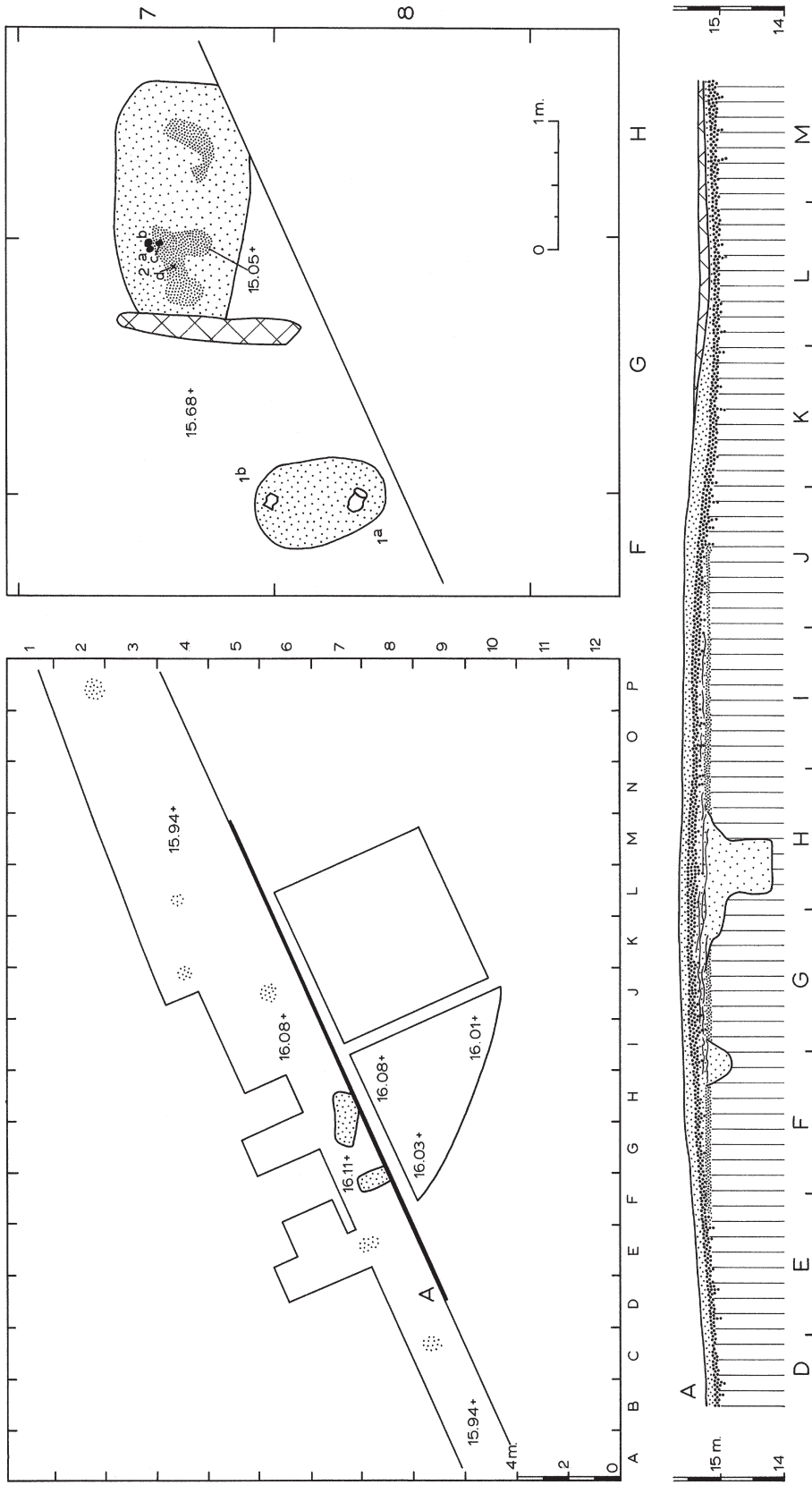

Fig. 41. Plattgrond en profielen van tumulus Otterberg 2, cat.nr. a 11 (tek. GIA).

het silhouet lag een stukje brons, dat helaas verloren is gegaan.

Het tweede graf lag westelijk van het eerste en was NW-ZO gericht. De vorm was aanvankelijk afgerond-rechthoekig, op lager niveau echter ovaal. De afmetingen waren ca. 1,40 × 0,70 m. Omdat de heuvel zo laag was en omdat zich over de heuvel een heidepodsol had ontwikkeld, is niet duidelijk of dit excentrisch gelegen graf primair was ten opzichte van de heuvel of een nabijzetting was. De scherpe doorsnijding van het oud-oppervlak pleit m.i. voor het laatste. Ook de excentrische ligging en de van het centrale graf afwijkende oriëntering wijzen in die richting. De diepte van de grafkuil bedroeg 0,85 m t.o.v. de bovenzijde van het heuvellichaam en 0,50 m ten opzichte van het oude oppervlak onder de heuvel. In dit graf werden een versierd bekertje bij het zuidelijk uiteinde en een klein, onversierd dubbelconisch potje bij het noordelijk uiteinde gevonden. Er werden geen crematieresten gevonden. Het betrof dus een inhumatiegraf. Sporen van een lijksilhouet waren echter niet aanwezig.

Pollenanalyse:

De in 1951 genomen pollenmonsters van deze heuvel zijn niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 17D (Nieuweroord), coörd. 231,60/535,45.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1951/III.1a en 1b (excentrisch gelegen graf), 1951/III.2a–d (centrale graf).

Beschrijving (fig. 37b):

- 1951/III.1a: beker met S-vormig profiel, vlakke bodem met standvoet en naar binnen afgeschuinde rand. Aardewerk sterk gemagerd met grof steengruis. Kleur leerbruin, buitenoppervlak gladgemaakt, binnenoppervlak verweerd. Versiering aangebracht m.b.v. een kerf spatel;
- 1951/III.1b: potje van onregelmatig dubbelconische vorm. Vlakke standvoet. Randlip omgeslagen, binnenzijde rand daardoor onregelmatig verdikt. Aardewerk geelbruin van kleur, grof gemagerd met grof steengruis. Buitenoppervlak enigszins gladgestreken. Onversierd;
- 1951/III.2a: dikke, rondom aan de evenaar afgeplatte, van origine lensvormige kiezel. De afplatting is het gevolg van het gebruik als klopsteen. Afmetingen: 4,3 × 3,9 cm, 2,9 cm dik. Hoogte afplatting ca. 1,5 cm;
- 1951/III.2b: natuurlijk-gefacetteerde kiezel met ge-

bruikssporen op één der punten. Klopsteen. Lengte 3,7 cm;

- 1951/III.2c: onregelmatig gevormd, onbewerkt stuk vuursteen;
- 1951/III.2d: volgens de vondstenlijst van de opgraving: ‘stukje brons’. Inmiddels verloren gegaan.

Bekertje 1951/III.1a is afgebeeld door Modderman (1955: pl. II.2), Van der Waals & Glasbergen (1959: fig. 26) en beide potjes door Lanting (1973: fig. 14).

a 12: Hijken, gem. Beilen

Tumulus 1 op het landgoed ‘Hooghalen’

Publicatie:

Van der Veen & Lanting, 1989.

Documentatie:

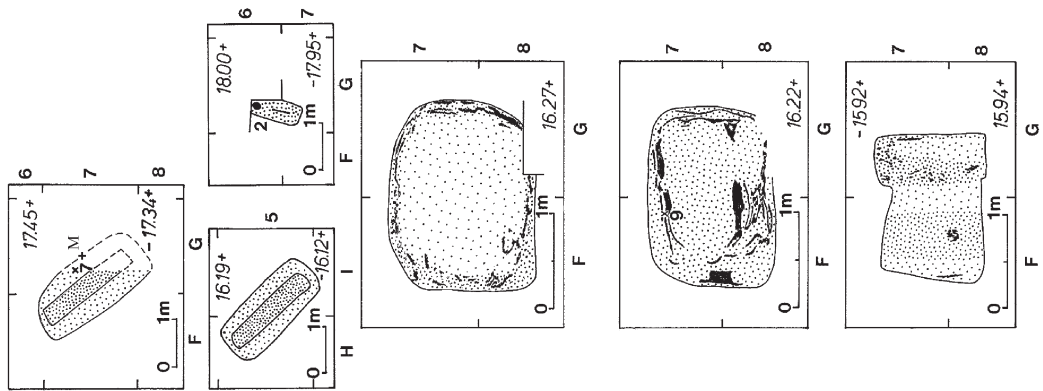
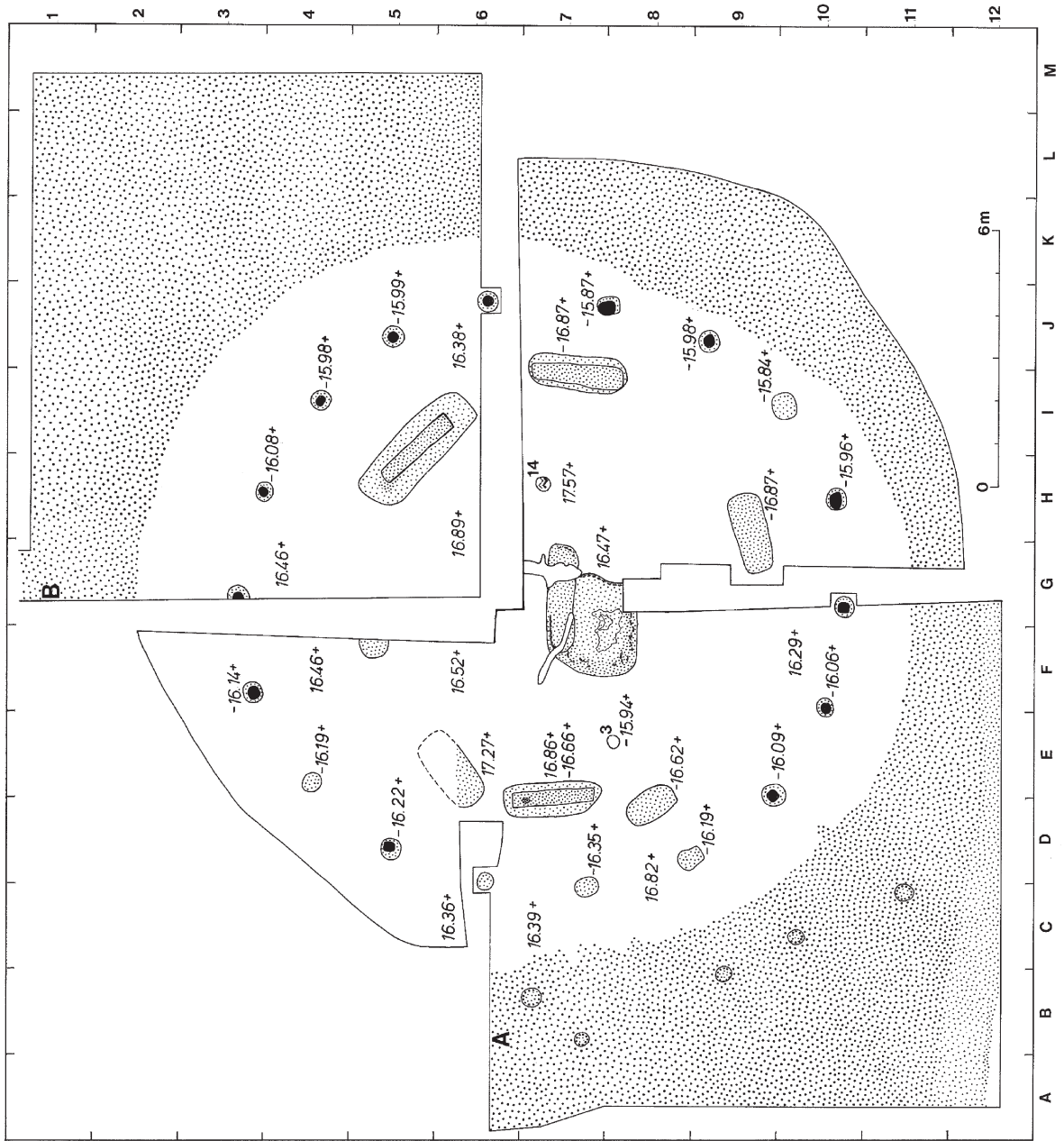
Veldtekeningen, dagrapporten, vondstenboekje en foto's van het onderzoek in november 1952 en mei–juli 1953 (archief B.A.I.).

Opmerking vooraf:

De hier beschreven grafheuvel maakt deel uit van een groep, die in 1952–1953 door A.E. van Giffen grotendeels werd onderzocht. Deze groep ligt op het landgoed ‘Hooghalen’, halverwege Hooghalen/Laaghalen en Hijken, dat eigendom is van de N.V. Levensverzekeringmaatschappij “Utrecht”. In de literatuur zijn de heuvels met verschillende namen aangeduid, zoals Hooghalen-‘De Utrecht’ (Lanting & Mook, 1977: 113), Hijken-‘De Utrecht’ (Lanting & Mook, 1977: 93), Hijken (Van Zeist, 1955: 33–37; Butler, 1969: fig. 27; Lanting, 1973). Op de topografische kaart 1:25.000, blad 17B komt de aanduiding ‘De Utrecht’ niet voor, wel de naam ‘Hooghalen’. Aangezien het landgoed ‘Hooghalen’ in de vroegere marke Hijken ligt, is de correcte aanduiding dus Hijken-‘Hooghalen.’

Vondstomstandigheden (fig. 42):

Met het onderzoek, volgens de kwadrantenmethode, van deze heuvel werd begonnen in november 1952. Na een week werd de opgraving gestaakt i.v.m. het slechte weer. Het ZW- en het NO-kwadrant waren toen al afgegraven. Vlakken en profielen waren getekend, maar werden toegedekt met zand. Eind mei 1953 werd de opgraving hervat. ZW- en NO-kwadrant werden opnieuw vrijgelegd, NW- en ZO-kwadrant werden afgegraven. De profielen in het NW-kwadrant werden getekend. Tenslotte werd in het centrum van de heuvel ca. 3 m van de M-Z profiel dam weggenoo-

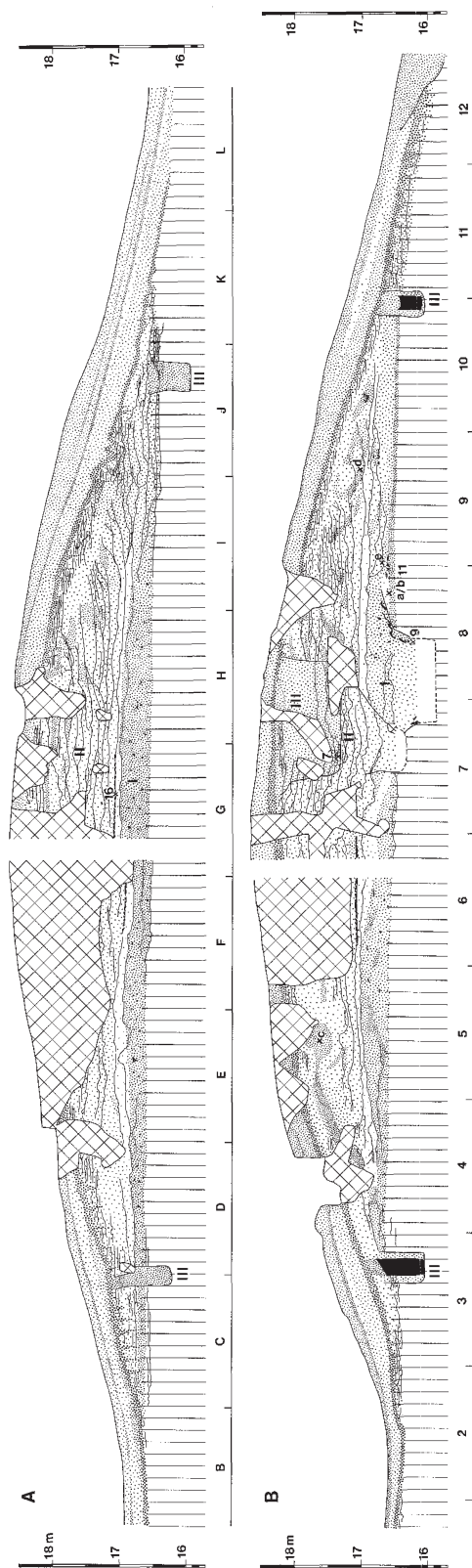

Fig. 42. Plattegrond en profielen van Hijken-Hooghalen, tumulus I, cat.nr. a 12 (tek. GIA). Het kruisje met M in de bovenste detailtekening is het snijpunt van de verbindingslijnen van tegenoverliggende paalgaten van de paalkrans, en toont aan dat deze paalkrans bij dit graf met bronzen hielbijl (no. 7) hoort.

men, teneinde het primaire hoofdgraf vlaksgewijs te kunnen onderzoeken. Het profieltje aan het noordelijk uiteinde van de afgekapte profielendam werd getekend. Na afloop van het onderzoek werd de heuvel in zijn oude vorm hersteld. Het curieuze feit doet zich voor, dat van de drie bouwperiodes van deze heuvel slechts twee werden herkend (vgl. Van Zeist, 1955: 34). Desondanks zijn de veldtekeningen van H. Praamstra zo objectief en gedetailleerd getekend, dat de drie ophogingen zonder meer herkenbaar zijn. Van de drie getekende centrale graven werd de jongste als nabijzetting in periode 2 geduid.

Periode 1 werd opgeworpen op een oud-bodemprofiel bestaande uit een ca. 0,05–0,10 m dikke, grijze laag op een oranjegele infiltratiezone van onbekende dikte. Het heuvellichaam bestaat uit grijs zand, plaatselijk gemengd met oranjegeel materiaal, dat hetzelfde karakter heeft als de ondergrond. Op de meeste plaatsen is de overgang ondergrond-heuvellichaam niet herkenbaar. Alleen bij het centrale graf, waar zand uit de grafkuil op het oude maaiveld ligt, is het niveau ervan goed te bepalen. De doorsnede van periode 1 bedraagt 13 à 14 m, de hoogte niet meer dan ca. 0,5 m. Een opvallend lage en platte heuvel dus. Het centrale graf was een O-W gerichte, afgerond-rechthoekige kuil, die ca. 0,15 m beneden het oude maaiveld ca. 2,4 m lang en 1,6 m breed was. Op dit niveau werd de kuil aan de noordkant nog net gesneden door het graf van periode 2, dat tijdens de opgraving niet als zodanig werd herkend. De ZO-hoek van de kuil lag onder het noordelijk uiteinde van de afgekapte M-Z profielendam. Langs de wanden van de kuil waren hier en daar strepen houtskool aanwezig. Op ca. 0,30 m beneden het oude maaiveld waren de afmetingen van de grafkuil 2,0 × 1,5 m. Langs de hele wand waren op dit niveau strepen houtskool en donkere banden met houtskoolbrokjes aanwezig. Deze waren afkomstig van een bekisting. Langs de N- en O-wand waren de strepen op veel plaatsen dubbel, ca. 0,10 cm van elkaar, alsof hier dikke, aan twee zijden aangekoolde planken of balken hadden gestaan. Op ca. 0,45 m beneden het oude maaiveld waren de afmetingen van de kuil 1,9 × 1,35 m. De aangekoolde bekisting mat ca. 1,6 × 1,1 m. Op dit niveau lagen in de ZW-hoek enkele lange, brede strepen houtskool, die kennelijk afkomstig waren van aangekoolde planken. Ook het profieltje aan het noordelijke uiteinde van de afgekapte M-Z profielendam suggereert, dat de bodem van de kist op dit niveau lag. De grafkuil zelf was echter dieper; de bodem werd op ca. 0,70 m onder het maaiveld bereikt. In de vulling tekenden zich onder de aangekoolde vloer van de kist twee brede, niet aangekoolde dwarsbalken af, met een lengte van ca. 1 m en een breedte van ca. 0,5 m.

Deze balken zijn ca. 0,20 m dik geweest. Er werden geen crematieresten aangetroffen; het betrof dus een inhumatiegraf. In de grafkuil werden geen grafgiften aangetroffen. Op grond van de oriëntering van het graf, van de aanwezigheid van een bekisting, en van de ^{14}C -ouderdom (zie onder) moet periode 1 aan de klokbekeerperiode worden toegeschreven.

Periode 2 werd opgeworpen, nadat zich in de top van periode 1 een ca. 0,10–0,15 m dikke lichtgekleurde uitspoelingslaag had ontwikkeld. De ophoging bestond uit oranjegeel zand en duidelijke, humeuze plaggen. De diameter van de heuvel bleef ca. 14 m, de hoogte werd op ca. 1,5 m gebracht. Het bijbehorende centrale graf werd even ten noorden van het graf van periode 1 aangelegd. Het betrof een O-W gerichte kuil met een lengte van ca. 2,6 m en een breedte van ca. 0,6 m. Langs de wanden waren hier en daar concentraties van houtskoolbrokjes aanwezig. Kennelijk heeft in de kuil dus een kist of bekisting gestaan. De diepte van de kuil is niet precies bekend. Tijdens de vlaksgewijze onderzoeking heeft men vergeten de diepte te noteren. Deze bedroeg minstens 0,75 m, maar minder dan 0,95 m t.o.v. de top van periode 1. Er werden geen crematieresten of grafgiften gevonden. Het was dus een vondstloze inhumatiegraf, mogelijk in een boomkist. Op het talud van periode 1, dus het oude maaiveld onder periode 2, lag aan de noordzijde van de grafkuil een uitgebreide, maar dunne laag houtskoolbrokjes. Periode 2 moet op grond van graforiëntering, het ontbreken van een randstructuur, en de ^{14}C -datering (zie onder) in de tweede helft van de vroege bronstijd gedateerd worden.

Periode 3 bestond uit een ophoging van oranjegeel zand. Tussen periode 2 en periode 3 is slechts plaatselijk een humuslaag aanwezig. Het lijkt erop dat het talud van periode 2 grotendeels werd afgeplagd vóór de ophoging plaatsvond. Er is echter een duidelijk verschil in de infiltratieaders. Ook op plaatsen waar geen humuslaag aanwezig is, kan de grens tussen periode 2 en periode 3 daarom wel min of meer aangegeven worden. Na de ophoging bedroeg de diameter van de heuvel ca. 18 m, de hoogte ca. 2,0 m. Aan de ZW-zijde gaat de ophoging van periode 3 grotendeels schuil in het podsolprofiel, dat zich over de heuvel heeft gevormd. Aan de oost- en zuidzijde is later nog een pakket stuifzand afgezet. Het bijbehorende centrale graf is slechts gedeeltelijk getekend. Om onduidelijke redenen is het ZO-uiteinde, dat in de M-Z profiel dam lag, niet gedocumenteerd. Hoewel dat niet in de dagraporten wordt vermeld, is het niet onmogelijk dat dit gedeelte van de profiel dam is ingestort, zoals dat ook het geval was met delen van de M-W en M-O

profiel dammen. Het betrof een ca. NW-ZO. gerichte afgerond-rechthoekige kuil met een lengte van, naar schatting, ca. 2,6 m en een breedte van ca. 1,2 m. De lengte kan min of meer bepaald worden, aangezien de grafkuil niet reikte tot het noordelijke uiteinde van de afgekapte M-Z profiel dam. In de grafkuil was een boomkist aanwezig met een lengte van, naar schatting, 2 à 2,2 m en een breedte van 0,4 m. De grafkuil was ca. 1 m diep. Als grafgift werd een bronzen hielbijl (van het type *Osthannover* volgens Laux, 1971: 80) meegegeven. Deze werd gevonden bij het schoonsteken van het M-Z profiel en lag tegen de binnenzijde van de noordelijke lange zijde van de boomkist, even ten ZO van het midden. Er waren geen crematieresten: het betrof dus een inhumatiegraf. Sporen van een lijksilhouet werden echter niet ontdekt.

Periode 3 was voorzien van een randstructuur in de vorm van een enkelvoudige, wijdgestelde van kranen van 18 palen met een diameter van 14–14,5 m. De paalkuilen waren rond met een diameter van 0,4–0,5 m. In meerdere kuilen waren paalverkleuringen zichtbaar. In enkele gevallen waren de palen duidelijk vierkant geweest, 0,20 × 0,20 m, in andere gevallen rond, doorsnede 0,20–0,25 m. Het middelpunt van de paalkranen, of liever het snijpunt van de verbindingslijnen van tegenoverliggende palen, lag bij het midden van de noordelijke lange zijde van de grafkuil. In het talud van periode 3, maar binnen de paalkranen, werden 6 tangentiale graven gevonden. Vijf daarvan werden vroegtijdig gezien en in hun geheel vlaksgewijs uitgegraven. Een zesde werd in het NW-kwadrant grotendeels onopgemerkt vergraven. Alleen het ZW-uiteinde, dat in de M-W profiel dam lag, werd vlaksgewijs onderzocht. In drie van deze graven werden de verkleuringen van een vergane boomkist gezien. In één geval werd ook een kopsilhouet opgetekend. Geen van de tangentiale graven bevatte een grafgift. Verder werden een crematiepakket (vnr. 44) en een pot met crematieresten (vnr. 3) gevonden. Deze pot is nauw verwant aan urnen van type Gasteren en aan het potje dat werd aangetroffen in een langbed zonder paalzetting (van type Noordbargen) in Emmerhout, en dateert, net als deze, uit de overgangperiode van midden- naar late bronstijd (zie onder). Voor de aanvang van het onderzoek werden in een konijnenpijp in het centrum van de heuvel crematieresten en scherven van de onderhelft van een tonvormige forse Kümmerkeramikpot gevonden (vnr. 1). Het gaat hierbij niet om het potje dat Van der Veen & Lanting (1989: fig. 37:1) en Lanting & Van der Plicht (2001/02: fig. 9:9) hebben afgebeeld. Dat blijkt in de 'Schattenberg' ten oosten van Hooghalen, maar in de gemeente Westerbork, te zijn

gevonden bij de opgraving in 1950. De werkelijke pot nr. 1 is ongenummerd in het magazijn van het B.A.I. terechtgekomen, maar is te identificeren dankzij een door Van der Veen & Lanting (1989) over het hoofd geziene beschrijving door Glasbergen (1954, II: 100). De crematie bij deze pot, die apart bewaard en goed genummerd werd, is onlangs gedateerd (zie onder). Ook de crematiebijzetting nr. 44 behoort waarschijnlijk tot de laatste fase van nabijzettingen in deze familiegrafheuvel. Periode 3 moet gezien de enkelvoudig wijdgestelde paalkrans en de grafgift in het centrale graf in de midden-bronstijd worden gedateerd.

In het centrum van de heuvel werd een kleine NNO-ZZW gerichte grafkuil ontdekt, ca. 1 m lang, 0,4 m breed. In de recent-aandoende vulling werden een goedgeconserveerde schedel en lange beenderen ontdekt. Het is duidelijk dat dit grafje niet ouder dan enkele eeuwen kan zijn geweest.

¹⁴C-dateringen:

- Vdnr. 9: houtskool van de aangekoolde kist in het graf van periode 1: 3665±35 BP (GrN-6261);
- Vdnr. 16: houtskool op het talud van periode 1, dus op het oude maaiveld onder periode 2: 3455±35 BP (GrN-6262);
- Crematie uit pot 3, een nabijzetting in periode 3: 2960±45 BP (GrA-19093);
- Crematie uit pot 1, eveneens een nabijzetting in periode 3: 3050±50 BP (GrA-19092).

Pollenanalyse:

Tijdens het onderzoek in 1953 werden pollenmonsters genomen door W. van Zeist. De resultaten van het oud-oppervlak onder periode 1 en van plaggen in het heuvellichaam van periode 2 werden gepubliceerd door Van Zeist (1955; 1967) en door Casparie & Groenman-Van Waateringe (1980).

Ligging:

Kaartblad 17B (Beilen), coörd. 230,52/547,99.

Verblijf:

De vondsten van de opgravingen op het landgoed 'Hooghalen' zijn in 1989/90 overgedragen aan het Prov. Museum van Drenthe te Assen, en daar beschreven onder de destijds door Van Giffen al gereserveerde nummers, 1953/VII.1–44. Naderhand is gebleken dat de onder 1953/VII.1 geïnventariseerde pot afkomstig is uit de 'Schattenberg', gem. Westerbork, en dat de echte nr. 1 ongenummerd in het magazijn van het Groninger Instituut voor Archeologie achtergebleven was.

a 13: Laaghalerveld, gem. Beilen

Tumulus I

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's, vondstenboekje en een summier rapportje van A.E. van Giffen van het onderzoek in september 1930 (archief B.A.I.);
- Dagrapportje van J.D. van der Waals en kleurendia van het na-onderzoek in mei 1972 (archief B.A.I.);
- Inventarisboek van de afd. Prae- en Protohistorie, Prov. Museum van Drenthe, Assen (zie ook Jaarverslag Museum Assen over 1930).

Vondstomstandigheden (fig. 43):

Bij het onderzoek in 1930 werden langs het assenkruis van deze heuvel sleuven gegraven in het ZW- en NO-kwadrant. Vervolgens werden van het NW- en van het ZO-kwadrant kleine gedeeltes in het centrum weggenomen en werd de sleuf in het centrum van het ZW-kwadrant verbreed, ten einde het primaire hoofdgraf zo goed als volledig vrij te leggen om het in één vlak te kunnen onderzoeken. Alleen de ZO-hoek van het graf werd niet vrijgelegd. In het centrum van de heuvel waren enkele recente vergravingen aanwezig, die waarschijnlijk één of meerdere nabijzettingen hebben vernield. Het laat-neolithische graf werd niet geraakt. Na afloop van het onderzoek werd de heuvel gerestoureerd. Op 4 mei 1972 werd een klein na-onderzoekje verricht door J.N. Lanting en J.D. van der Waals. Er werden sleufjes gegraven langs de profielen waarin het hoofdgraf en het direct aangrenzende deel van het heuvellichaam zichtbaar zijn. Een klein gedeelte van het heuvellichaam werd vervolgens afgegraven om houtskool te verzamelen. Verder werden pollenmonsters genomen. Heuvel 1 heeft een diameter van ca. 20 m en een hoogte van ca. 1,5 m. Aan de NO-zijde ligt op de flank van de heuvel een laag stuifzand. De heuvel is in twee fasen opgeworpen.

Periode 1 is opgeworpen op een duidelijk ontwikkelde bodem bestaande uit een 0,10–0,15 m lichtgrijze, iets humeuze laag. De ondergrond bestaat uit geel zand. Het heuvellichaam bestaat uit gelig zand met plaggen die het karakter hebben van de oude bodem. De doorsnede bedroeg ca. 18 m, de hoogte minstens 1,4 m. Het bijbehorende graf was een zgn. 'bijkorfgraf'. Het bestond uit een ondiepe, d.i. niet door de grijze laag van het oude bodemprofiel heen-gegraven, rechthoekige, O-W gerichte kuil van 2,2 ×

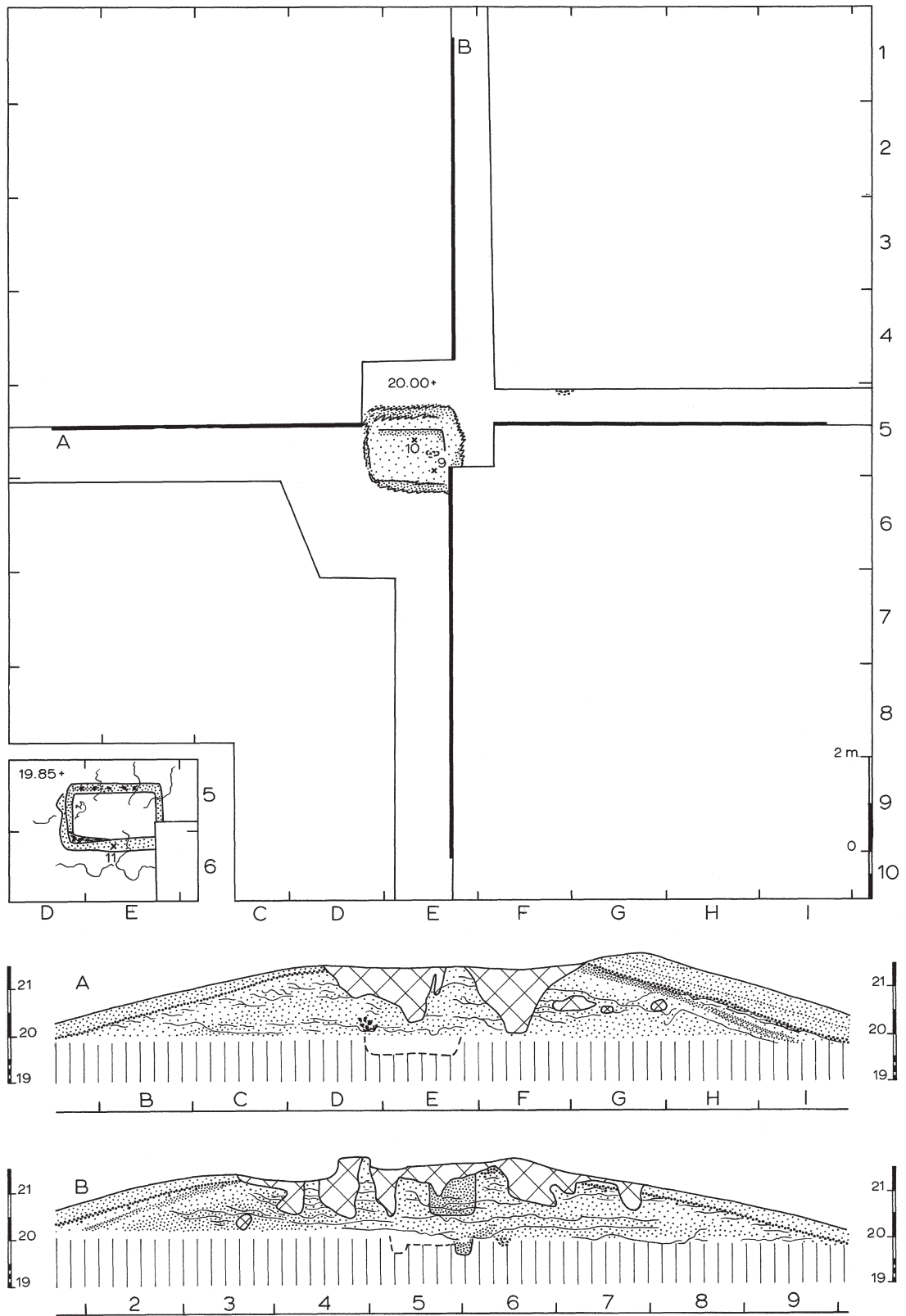

Fig. 43. Plattegrond en profielen van tumulus Laaghalerveld I, cat.nr. a 13 (tek. GIA).

1,6 m. Langs de wanden van de kuil was een greppel gegraven met een breedte van 0,25–0,30 m en een diepte t.o.v. het oude maaiveld van ca. 0,40 m. Binnen deze greppel was een ‘grafbodem’ van 1,8 × 1,0 m uitgespaard. In de greppel werden de verkoolde resten van planken of balken gevonden. Vooral de greppel-gedeelten langs de lange zijden van de grafkuil bevatten veel houtskool. Bij het na-onderzoek in 1972 werd vastgesteld, dat bij de ZO-hoek van het graf delen van een verkoolde plank tot in het heuvellichaam reikten en dat deze naar buiten toe ombogen. Vermoedelijk heeft de greppel gediend als funderingssleuf van een bekisting en is deze later, althans gedeeltelijk, naar buiten toe omgeklapt. Binnen de greppel, op de eigenlijke grafbodem, werden als grafgiften aangetroffen:

- In de ZO-hoek, volgens de foto’s liggend de zijkant met de snede naar het zuiden, een hamerbijl van type Zuidvelde;
- In het midden van de noordelijke lange zijde, tegen de greppel, een ovaal vuurstenen mesje met marginale, vlakke retouche.

In de vulling van de greppel aan de zuidkant werd een ruwe brok vuursteen gevonden. Het is onduidelijk of dit een grafgift is.

Periode 2 was in M-O en M-N profiel te herkennen als een ophoging van vuilgeel zand boven de voet van periode 1, die daar was afgedekt met een humeuze laag. De dikte van de ophoging bedroeg aan de voet ca. 0,6 m, maar nam naar het centrum toe geleidelijk af. De heuvel werd in deze tweede periode blijkbaar voornamelijk zijdelings uitgebouwd, maar nauwelijks opgehoogd. Het bijbehorende centrale graf werd waargenomen in het M-Z profiel, boven het graf van periode 1. De insteek van de grafkuil was te vervolgen tot de onderzijde van de oerbank, die zich over de heuvel had gevormd. In de sleuf langs het M-O profiel in het NO-kwadrant werd, ca. 2 m uit het profielcentrum en ca. 0,6 m beneden het oppervlak, een crematiepakket aangetroffen. In de recente vergraving in het centrum van de heuvel werden scherven van minstens drie potten van midden-bronstijd type (eventueel begin late bronstijd) gevonden. Eén daarvan is versierd met vingertopindrukken op de rand, en met drie horizontale rijen vingertopindrukken op de buitenwand, vlak onder de rand.

Volgens Bakker (1979a: 92) en A.E. Lanting (1978: 192) zou in de zool van heuvel I een fragment van een hamerbijl van Hannovers type, behorend tot de Trechterbekercultuur, zijn gevonden. Dit blijkt onjuist te zijn, berust echter op een vergissing die begaan is bij de inventarisatie in Assen. In de aanwinstenlijst van 1930 (zie *Jaarverslag Assen over 1930*, p. 19) werd dezelfde fout gemaakt. In werkelijkheid werd

dit hamerfragment gevonden in tumulus 14 op het Hijkerfeld (vondstenboekje) en wel in het heuvellichaam (summier opgravingsverslag A.E. van Giffen). De heuvels op het Hijkerfeld en bij Laaghalen werden gelijktijdig onderzocht.

¹⁴C-datering:

In 1972 verzamelde houtskool van de bekisting werd gedateerd: 3735±35 BP (GrN-6711).

Pollenanalyse:

Bij het na-onderzoek in 1972 werd een pollenmonster genomen van het oud-oppervlak onder periode 1. Dit monster is niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 17B (Westerbork), coörd. 23j,08/547,94.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1930/IX.9 (hamerbijl), 1930/IX.10 (mesje) en]1930/IX.11 (brok vuursteen).

Beschrijving (fig. 44a):

- 1930/IX.9: hamerbijl van het type Zuidvelde (vgl. Lanting, 1973: Bijlage II). Versiering op beide hoofdvlakken, bestaande uit een ribbel op enige afstand van en evenwijdig aan de zijkanten. Snede beschadigd. Vervaardigd uit een fijnkorrelige dia-baas;
- 1930/IX.10: vuurstenen mesje, vervaardigd uit een brede, platte, dunne afslag, d.m.v. afdruk verkregen van een grote vuursteenknol. Afgerond D-vormig. Slagknobbel grotendeels weggeretoucheerd. Langs de gebogen zijde zeer regelmatige, vlakke retouche. Gebruiksretouche zowel dorsaal als ventraal langs beide zijden;
- 1930/IX.11: onregelmatig brok vuursteen zonder bewerkingssporen.

a 14: Laaghalerveld, gem. Beilen

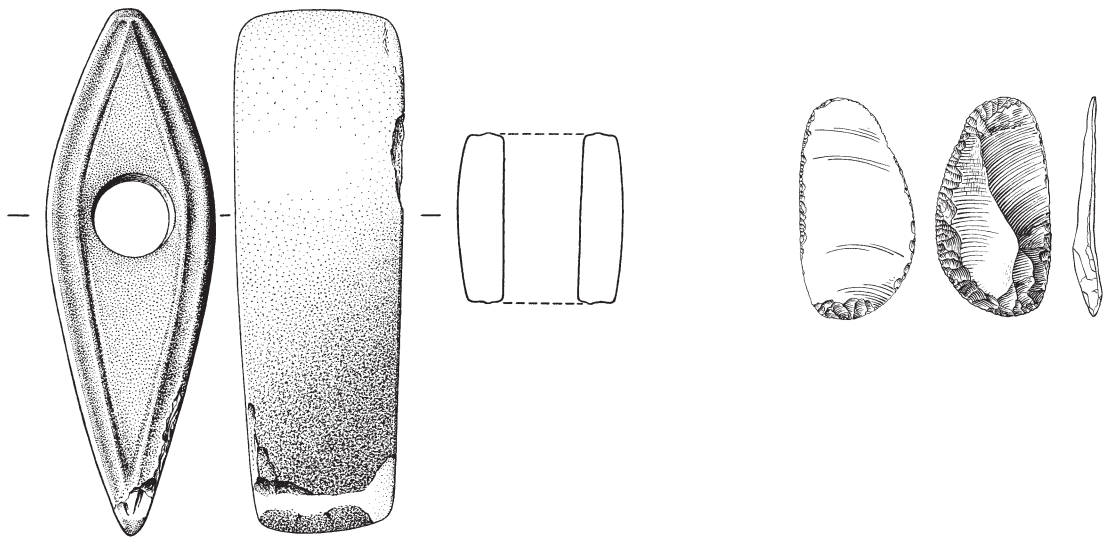
Tumulus II

Publicatie:

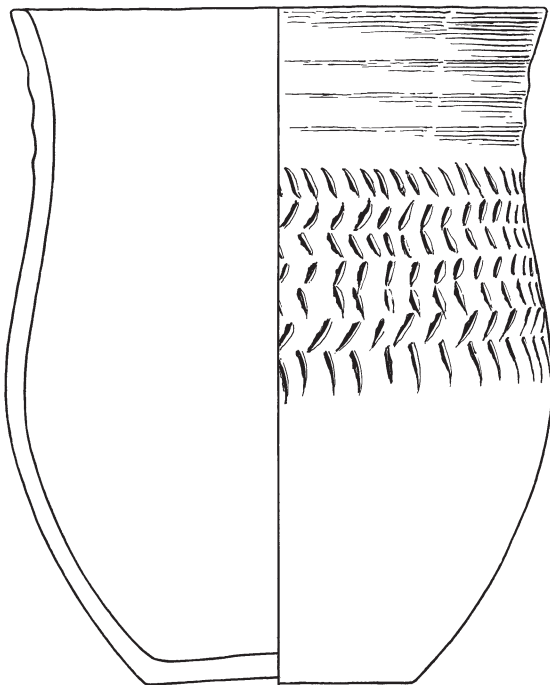
Lanting, 1973.

Documentatie:

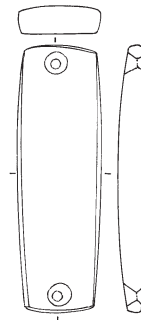
- Veldtekeningen, foto’s, vondstenboekje en een summier rapport je van A.E. van Giffen van het onderzoek in september 1930 (archieff B.A.I.);
- Dagrapport en tekening van een na-onderzoek op 10 juli 1984 (archieff B.A.I.).

a

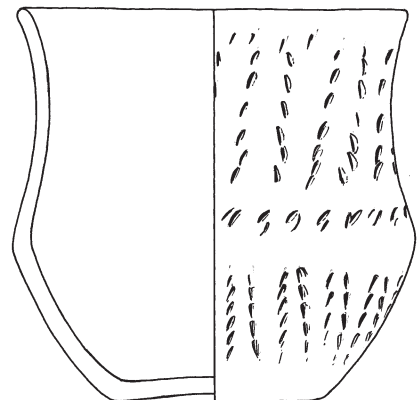

b

graf

buiten greppel

c

Fig. 44. a) De vondsten uit tumulus Laaghalerveld I, cat.nr. a 13; b) de vondsten van Buinen-Hoornseveld, cat.nr. a 15; c) polsbeschermer uit het graf binnen de kringgreppel, en bekertje gevonden buiten de greppel van Dalen-Eldijk, cat.nr. a 17. Schaal 1:2.

Vondstomstandigheden (fig. 45):

In 1930 werd de heuvel onderzocht d.m.v. sleuven langs het assenkruis in ZW- en NO-kwadrant. Het centrale graf werd vervolgens helemaal vrijgelegd door het verbreden van de sleuf in het centrum van het ZW-kwadrant en het wegnemen van een deel van het heuvelcentrum in het ZO-kwadrant. Het centrum van de heuvel was zwaar beschadigd door een ca. 0,8 m brede, NW-ZO gerichte sleuf. Deze reikte tot even beneden oud-oppervlakkniveau. Na afloop van het onderzoek werd de heuvel gerestaureerd. Bij het na-onderzoek op 10 juli 1984 bleek echter dat de heuvel na 1930 ernstig is beschadigd. De westhelft is grotendeels afgegraven tot op maaiveldniveau. Kinderen hadden in het centrum een grote rechthoekige kuil gegraven voor een schuilhut. Boomwortels en konijnenholen bleken eveneens volop aanwezig. Het kostte dan ook grote moeite om te bepalen waar de sleuven en vlakken van 1930 waren geweest. Uiteindelijk bleek dat het meest interessante profiel, vlak ten noorden van de grafkuil, niet bereikbaar was, aangezien daar een zware Amerikaanse vogelkers groeide. Daardoor was het ook niet mogelijk houtskool voor een ¹⁴C-datering te verzamelen. Het profiel dat tenslotte werd schoongestoken, bevond zich in het ZO-kwadrant en lag vermoedelijk 0,5–1 m ten oosten van de oostwand van de kuil die in 1930 werd gegraven in het centrum van dit kwadrant.

Heuvel II had een doorsnede van ca. 17 m en een hoogte van ca. 1,4 m en bleek in één keer te zijn opgeworpen van gelig en grijs zand en duidelijke, humeuze pluggen, op een bodemprofiel, dat bestaat uit een dunne, niet overal even duidelijk herkenbare humuslaag, een ca. 0,10 m dikke, lichtgrijze uitspoelingslaag, waarin enkele secundair gevormde infiltratieaders en een ca. 0,30 m dikke inspoelingshorizont, in de vorm van een oranjegele verkleuring van het vaste, gele zand. Op het oude maaiveld rond de grafkuil lag geel zand, afkomstig uit de grafkuil. Het graf was een O-W gerichte, afgerond-rechthoekige kuil van 2,6 × 1,5 m, met een diepte van ca. 0,60 m. Op enige afstand binnen de kuilwand werden verkoolde planken gevonden, de resten van een bekisting. Ca. 0,05 m boven de bodem van de kuil werden de resten van een aangekoolde kistbodem aangetroffen. Op de bodem van de kuil werden de sporen van vier (aangekoolde?) dwarsbalkjes waargenomen. In de 'uit het centrum afkomstige grond' werd een vuurstenen mesje met marginale retouche gevonden, dat 'vermoedelijk uit het hoofdgraf' afkomstig was (zie *Jaarverslag Assen over 1930*. Het vondstenboekje noemt 'een schrabber uit losse grond'). Deze 'uit het centrum afkomstige grond' is naar alle waarschijnlijkheid de grond

die tijdens het onderzoek van de grafkuil vrijkwam. Kennelijk is het mesje daarbij over het hoofd gezien en pas later ontdekt.

Pollenanalyse:

Bij het na-onderzoek in juli 1984 werden pollenmonsters genomen van de humuslaag van het oude bodemprofiel onder de heuvel en van een plag in het heuvellichaam. Deze monsters zijn nog niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 17B (Westerbork), coörd. 231,48/547,95.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1930/IX.30.

Beschrijving (fig. 32e):

Vuurstenen mesje, vervaardigd uit een brede, dikke, klingachtige afslag. Restant van de cortex op de dorsale zijde aanwezig. Door middel van verdunningsafslagen is geprobeerd het mes dunner te maken, maar dat is mislukt door de vorming van een *hinge fracture* bij het restant cortex. Vervolgens is nog geprobeerd door middel van kleinere afslagen vanaf de zijanten hetzelfde effect te bereiken, maar ook dat is gedeeltelijk mislukt. Slagknobbel grotendeels weggeretoucheerd. Vlakke retouche langs de gehele omtrek.

a 15: Buinen, gem. Borger (1971)

Urnenveld in het zgn. 'Hoornse Veld'

Publicatie:

Kooi, 1979.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten en dia's van het onderzoek in februari–mei 1971 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 46):

Het graf, gelegen op het hoogste gedeelte van een dekzandrug, werd ontdekt tijdens de opgraving van een urnenveld uit de late bronstijd. Binnen de ovale greppel, behorend bij urn nr. 24 (Kooi, 1979: fig. 60, vak K/33), werd een vage, min of meer ronde grijze vlek (diameter 1,7 à 1,8 m) waargenomen. Deze werd op 7 april 's middags routinematig door een van de arbeiders half uitgegraven. Daarbij stuitte hij op bekerscherven. Met het oog op het late tijdstip en ter voorkoming van ongewenste graafactiviteit van een belangstellende omwonende werd besloten de beker te lichten. Bij het opnemen van de scherven werden

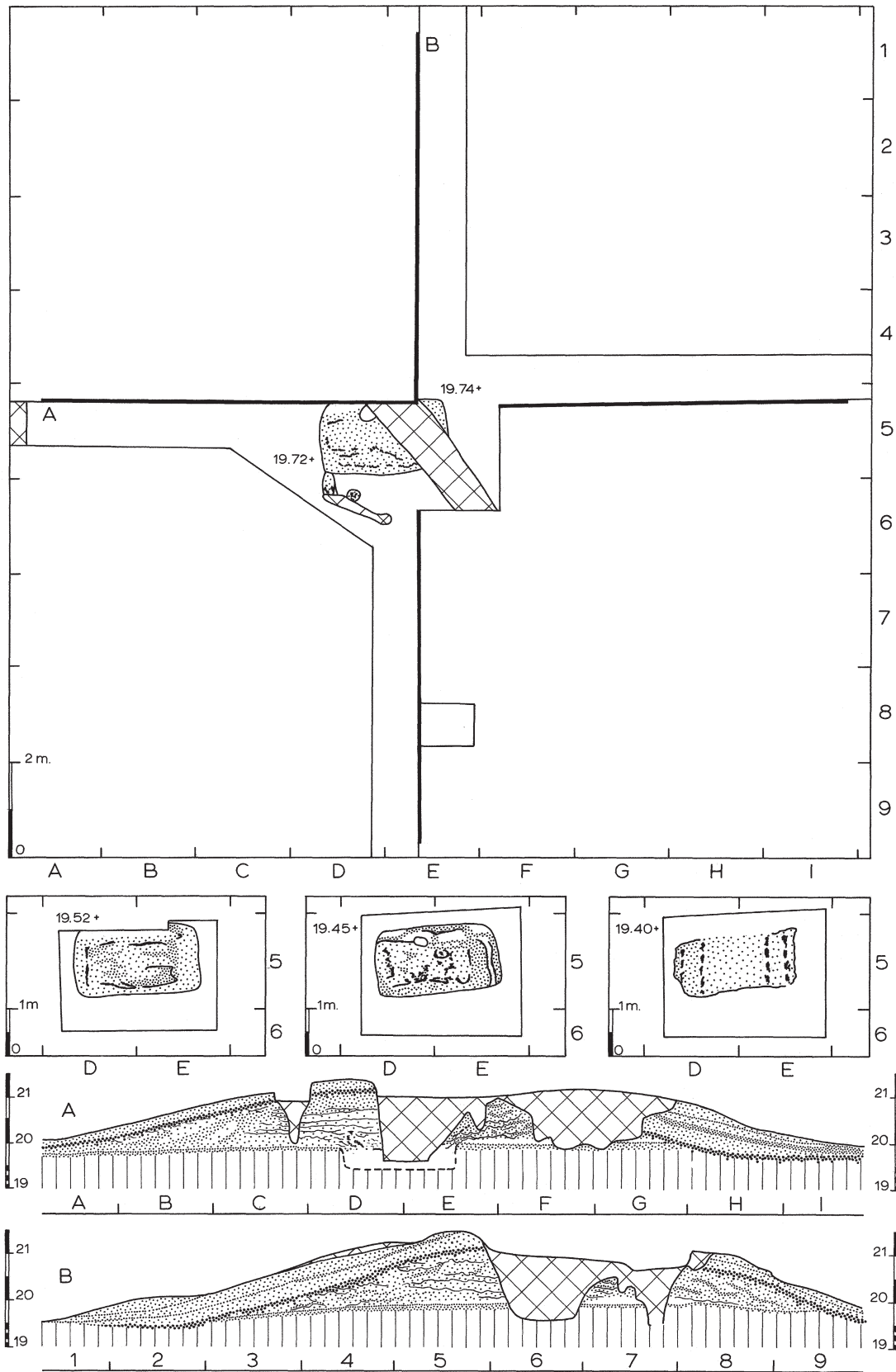

Fig. 45. Plattegrond en profielen van tumulus Laaghalerveld II, cat.nr. a 14 (tek. GIA).

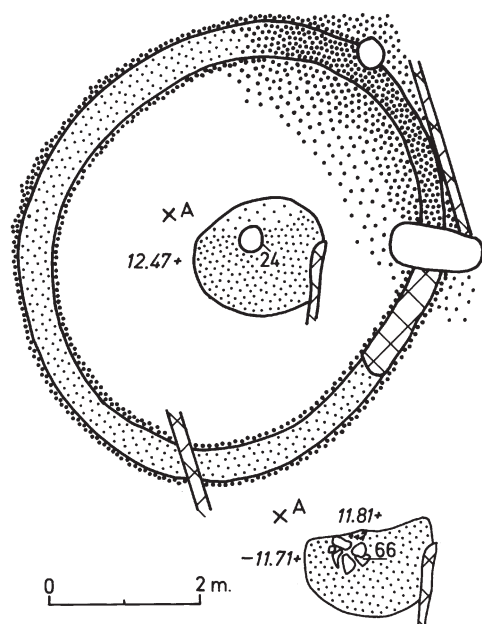

Fig. 46. Plattegrond van klokbekeergraf Buinen-Hoornseveld, cat. nr. a 15 (tek. GIA). De greppel behoort bij urnbijzetting no. 24 uit de late bronstijd.

vijf vuurstenen pijlpunten gevonden. De exacte ligging t.o.v. de beker werd helaas niet genoteerd. De volgende dag bleek dat de ronde kuil op dieper niveau overging in een afgerond-rechthoekige, vrijwel O-W gerichte kuil met een lengte van ca. 1,8 m en een breedte van ca. 1,0 m. De diepte t.o.v. het maaiveld bedroeg ca. 1,0 m. Er waren echter duidelijke aanwijzingen dat het hoogste deel van de rug afgeploegd is sinds de ontginning en dat het maaiveld oorspronkelijk hoger lag. De beker lag in scherven in de NW-hoek van de grafkuil. De pijlpunten lagen vlakbij de beker. Er werden geen crematieresten gevonden, het betrof dus een inhumatiegraf. Van een lijksilhouet werd evenwel geen spoor gevonden. Een kringgreppel, behorend bij dit graf, was kennelijk niet aanwezig. Er moet evenwel rekening gehouden worden met de volgende mogelijkheden:

- Een ondiepe greppel (minder dan 0,4 m diep) kan zijn uitgeploegd.
- De ovale greppel rond urn nr. 24 – binnenafmetingen $4,5 \times 5,2$ m, breedte 0,5 à 0,6 m – heeft de sporen van een oudere greppel, met een diameter van ca. 5 m, grotendeels uitgewist.

Waarschijnlijk is echter dat er geen greppel rond dit graf is geweest.

Ligging:

Kaartblad 12H (Stadskanaal), coörd. 251,68/551,72.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1971/V.66.

Beschrijving (fig. 44b):

- 1971/V.66: beker met S-vormig profiel, holle bodem en afgeplatte rand. Aardewerk binnen en buiten lichtrood, lichtgrijs in de kern, gemagerd met zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. Tussen rand en halsinsnoering drie brede, ondiepe geulen, gescheiden door twee lage, scherpe ribben aangebracht. De versiering, tussen halsinsnoering en grootste buikomvang, bestaat uit horizontale visgraatbanden, aangebracht met een gladde spatel;
- 1971/V.66: vijf pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken. Korte karakteristieken:
 - Ogiefvormig, donkergrijze, niet-transparante vuursteen, resten cortex op een zijde.
 - Ogiefvormig, donkergrijze, niet-transparante vuursteen.
 - Rechte zijden met flauw inbuigende weerhaken. Vervaardigd van donkergrijze, niet transparante vuursteen.
 - Rechte zijden, niet-ingebogen weerhaken, vervaardigd van lichtgrijze, niet-transparante vuursteen.
 - Rechte zijden, niet-ingebogen weerhaken, vervaardigd van licht-grijsbruine, transparante vuursteen.

Beker en pijlpunten zijn in foto afgebeeld door Drenth & Hogestijn (2007: fig. 45).

a 16: Buinerveld, gem. Borger

Grafheuvelzool

Documentatie:

- Kroniek van opgravingen in Drenthe in 1970, *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 89 (1971/72), p. 184: Ees;
- Veldtekening van het onderzoek van een grafheuvelzool bij Ees, 25–26 februari 1970 (archief B.A.I.);
- Verslagen van gesprekken met H. van Es, Oostershesselen, op 14 april en 28 november 1982 (documentatie bekervondsten, B.A.I.);
- Verslagen en gesprekken met H. Kalsbeek, Borger, op 27 april, 23 september en 3 december 1982 (documentatie bekervondsten, B.A.I.);
- Verslag van een gesprek met F. Brouwer te Assen en van diens telefoongesprek met R. Klaus te Emmen op 26 november 1982 (documentatie bekervondsten, B.A.I.). Van gesprekken met H. van Es in 1966 en 1970 zijn geen notities bewaard ge-

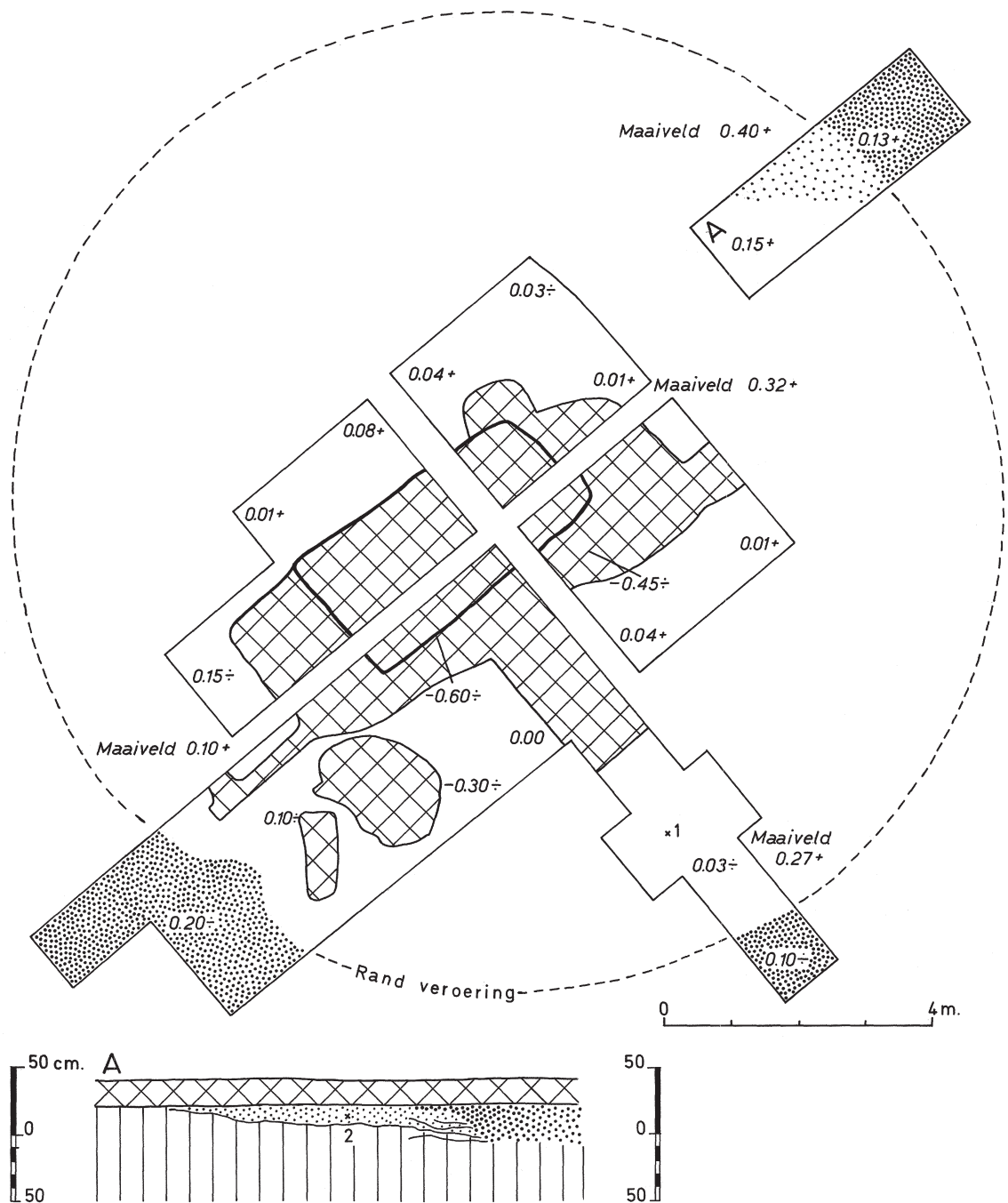

Fig. 47. Plattegrond en profiel van grafheuvelzool Buinerveld, cat.nr. a 16 (tek. GIA). De dikkere lijn geeft de jongste vergraving, kennelijk van Kalsbeek, aan.

bleven. Evenmin zijn er dagrapporten van de opgraving in 1970.

Vondstomstandigheden (fig. 47):

In 1966 kocht H. van Es, destijds wonend te Klijndijk, de scherven van een zgn. maritieme klokbeke van H.

Kalsbeek, die toen nog in Ees woonde. Volgens Van Es had Kalsbeek hem bij die gelegenheid verteld, dat hij de scherven had opgegraven uit een verploegde grafheuvel, ca. 1 km ten noorden van Ees. Volgens Kalsbeek was er al eerder door anderen in die heuvel gegraven. Van Es constateerde thuis dat de beker

weliswaar reconstrueerbaar was, maar dat een aantal scherven ontbrak. Hij stelde Kalsbeek daarvan in kennis en deelde hem mee, dat hij van plan was de reeds vergraven grond nog eens te doorzoeken. Ook bij die gelegenheid ontkende Kalsbeek niet, dat de scherven van de beker in de heuvel bij Ees waren gevonden. Het omwoelen van de vergraven grond leverde geen resultaat op: de ontbrekende scherven werden niet gevonden. Kort daarna heeft Van Es de conservator van de afdeling Prae- en Protohistorie van het Provinciaal Museum van Drenthe te Assen, Dr. J.D. van der Waals, in kennis gesteld van deze vondst. De beker werd in het Biologisch-Archaeologisch Instituut door A. Meijer gerestaureerd.

Pas enkele jaren later, op 25 en 26 februari 1970, werd het grafheuvelrestant onderzocht. De heuvelzool lag in een akker die in de dertiger jaren is ontgonnen. Het betreffende perceel ligt in het Buinerveld van de voormalige marke Buinen. Om die reden is de heuvel aangeduid als Buinerveld en niet als Ees. Het bleek dat de heuvel oorspronkelijk een diameter van 14 à 15 m had gehad. Van het heuvellichaam was niets meer over. Op enkele plaatsen was bij de voet echter nog het oude bodemprofiel onder de heuvel, in de vorm van een maximaal 0,20 m dikke, grijzige laag aanwezig. Meer naar het midden toe lag de 0,25 tot 0,30 m dikke recente bouwvoor direct op schoon, geel zand. Dat verklaart ook, waarom de zool als een geelzandig ronde vlek in de akker zichtbaar was. In het centrum waren grote, recente vergravingen aanwezig, waarin minstens twee perioden waren te herkennen. Deze reikten 0,80–0,95 m beneden de bovenkant bouwvoor, waarbij de jongste vergraving de diepste was. In het centrum van de heuvel kan ‘bovenkant bouwvoor’ ongeveer gelijk gesteld worden aan ‘oud oppervlak onder de heuvel’. Er werd geen spoor van een grafkuil gevonden, maar gezien de uitgebreide en diepe vergravingen was dat ook nauwelijks meer te verwachten. Het is verleidelijk om de jongste vergraving – een kuil van 4 × 2 m – aan Kalsbeek toe te schrijven, aangezien hij aan Van Es verteld had, dat er al eerder in de heuvel was gegraven. In dat geval moet hij de scherven van de beker onder de eerdere ingraving hebben gevonden, d.i. tussen 0,80 en 0,95 m onder de bovenzijde van de bouwvoor. De mededeling in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 89 (1971/72), p. 184, dat het ging om een bijzetting op bodemniveau, is dus niet in overeenstemming met de resultaten van de opgraving. Belangrijk is verder dat in het centrum van de heuvel geen resten van een greppel werden gevonden. In de recente vergravingen werden geen scherven van de beker of andere archeologica ontdekt. Aan de ZO-zijde van de heuvel werd in het oude bodemprofiel,

ca. 2 m binnen de voet, een houtskoolconcentratie gevonden (v.dnr. 1).

Problemen met betrekking tot de juiste vindplaats leken te ontstaan toen Kalsbeek op 27 april 1982 desgevraagd meedeelde, dat hij nooit iets in de heuvelzool in het Buinerveld had gevonden. Hij meende zich echter te herinneren, dat hij de beker had gekregen van zijn schoonzoon, F. Brouwer, en dat hij gevonden zou zijn bij de rotonde te Gieten. Navraag bij de heer Brouwer en bij de werkelijke vinder, de heer Klaus, leerde dat de pot die bij de rotonde gevonden was, in 1960–'61, een met crematieresten gevuld urtje was. Op 3 december 1982 werd Kalsbeek met deze uitspraak geconfronteerd. Het enige dat hij met zekerheid kon zeggen, was dat hij nooit een complete pot uit de heuvelzool in het Buinerveld had opgegraven. Maar hij sloot niet uit, dat hij er scherven had gevonden. Bij nader inzien bleek dat er dus geen reden was om aan het verhaal, dat Van Es sinds 1966 meerdere malen heeft gedaan betreffende vindplaats en vondstomstandigheden, te twijfelen.

Conclusie:

De klokbeker, waarvan de scherven door H. Kalsbeek uit een grafheuvelzool in het Buinerveld werden opgegraven, was vermoedelijk de grafgift in een vrij diep graf (0,80–0,95 m), dat bij het na-onderzoek in 1970 volledig vergraven bleek. Een greppel rond het graf is vrijwel zeker niet aanwezig geweest.

¹⁴C-datering:

De houtskool die nabij de voet van de heuvel werd gevonden (v.dnr. 1) werd gedateerd: 3945±35 BP (GrN-6152). De associatie van deze houtskool en het bekergraf is verre van zeker.

Pollenanalyse:

Het monster dat in 1970 van het ‘oud-oppervlak’ werd genomen, is tot dusverre niet onderzocht.

Ligging:

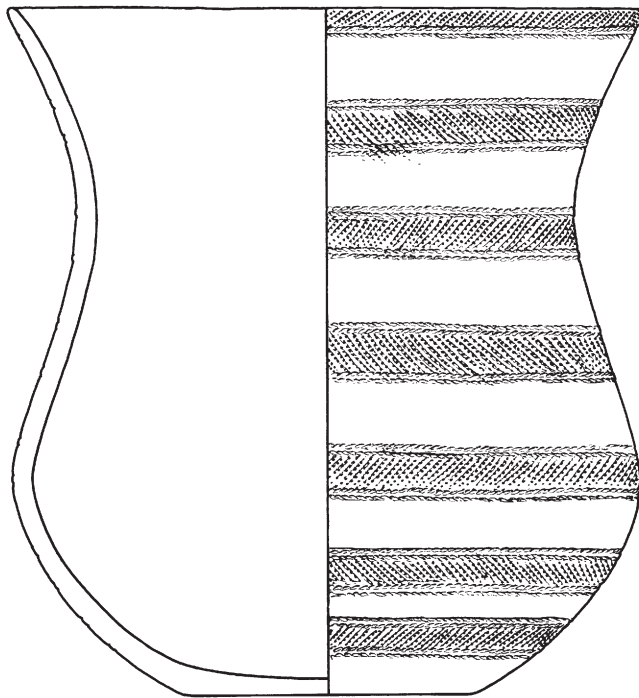
Kaartblad 17F (Exlo), coörd. 250,78/548,74.

Verblijf:

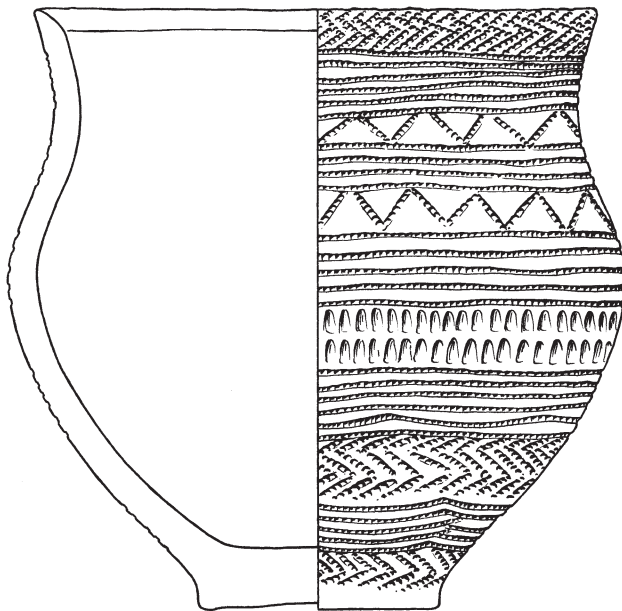
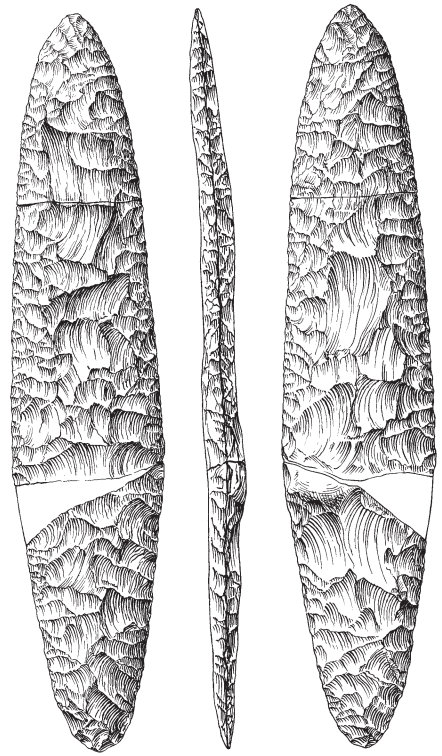
Doetinchem, collectie H. van Es. Afgietsel aanwezig in het Prov. Museum van Drenthe te Assen, inv.nr. 1983/VIII.4.

Beschrijving (fig. 48a):

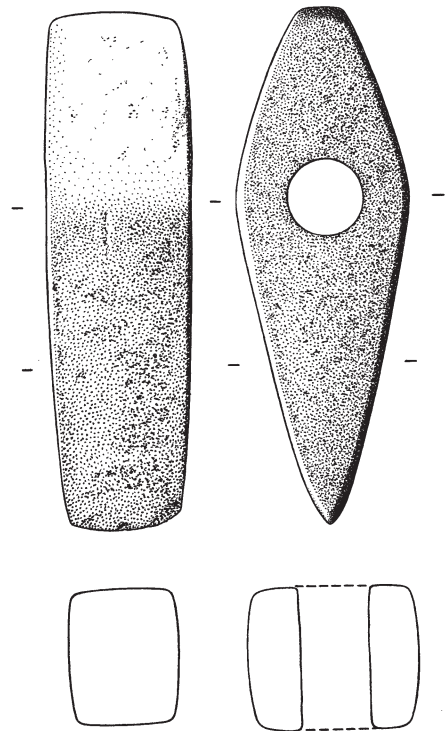
Uit vele scherven gereconstrueerde beker. Hoewel op enkele plaatsen grote fragmenten missen, is de reconstructie volledig betrouwbaar. De beker heeft een S-vormig profiel, een vlakke bodem en een afgeronde

a

b

c

Fig. 48. a) Klokbeker Buinerveld, cat.nr. a 16; b) klokbeker van Diever-steenkistheuvel, cat.nr. a 18; c) hamer een vuurstenen dolk van Emmen/1847, cat.nr. a 22. Schaal 1:2.

rand. Het aardewerk is gemagerd met fijn zand, buiten leerbruin, binnen geelbruin van kleur. Het buitenoppervlak was oorspronkelijk gepolijst, maar is kennelijk te vroeg schoongemaakt. De versiering bestaat uit horizontale rijen, diagonaal geplaatste indrukken van een enigszins gebogen, fijntandige kerfspatel, en uit horizontaal-omlopende, dubbele touwindrukken (één S- en één Z-getwijnd touwtje). In de bovenste versieringszone zijn deze touwindrukken plaatselijk drievoudig. Op sommige plaatsen, speciaal echter in de tweede zone van boven, reiken de spatelindrukken tot buiten de onderste touwbegrenzing. De beker is afgebeeld in Lanting & Van der Waals (1976: fig. 2).

a 17: Dalen, gem. Dalen (1989)

Publicatie:

Lanting & Ufkes, 1989 (met foute schaal in plattegrond!).

Documentatie:

- Inmeetschets, schaal 1:2000, van vondsten en grondsporen in de werksleuf van de 10-duims gasleiding noordelijk van Dalen, direct ten westen van de Eldijk (Prov. Museum van Drenthe, Assen, afd. Prae- en Protohistorie);

- Inventarisbriefje 1989/XI.54 (Prov. Museum van Drenthe, Assen, afd. Prae- en Protohistorie);
- Dagrapport, veldtekening en kleurenfoto's van het onderzoek op 30 november 1989 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 49):

In 1989 werd ten noorden van Dalen een gasleiding tussen de locaties Dalen-1 en Dalen-9 verdubbeld. De nieuwe leiding werd direct ten zuiden van de reeds aanwezige gelegd. Bij de aanleg van dergelijke leidingen is het gebruikelijk dat de bovengrond over een breedte van ca. 12 m wordt verwijderd. In de aldus gevormde werksleuf is ruimte voor verkeer met zware machines aan de ene zijde van de te graven smalle sleuf voor de eigenlijke pijpleiding, en voor opslag van gele grond uit deze sleuf aan de andere zijde. De bovengrond wordt naast de werksleuf gestort.

Door V.T. van Vilsteren van het Prov. Museum van Drenthe te Assen en mw. C. Breimer-Loopstra, amateur-archeologe uit Dalen, werd de werksleuf geïnspecteerd op grondsporen van archeologisch belang. Op 27 november werd op de Pol Akkers, direct ten westen van de Eldijk, een aantal donkere verkleuringen ontdekt. Eén daarvan leek een ronde kuil met een diameter van ca. 1,4 m te zijn, die slechts voor de helft in de sleuf lag, en voor de andere helft onder het stort van bovengrond naast de sleuf. Bij het uitspitten

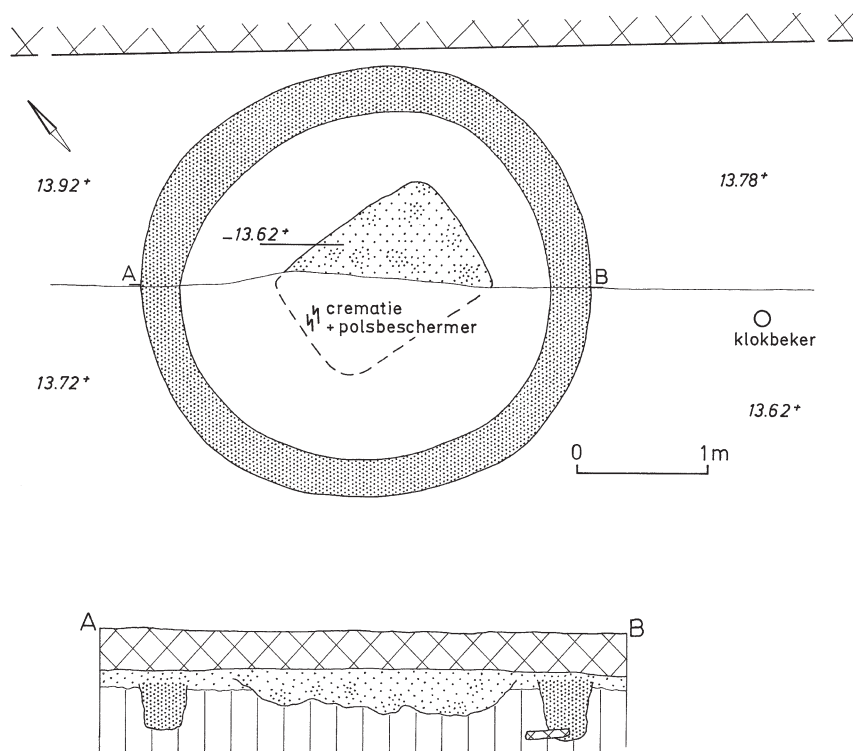

Fig. 49. Plattegrond van en profiel over klokbekegraf Dalen-Eldijk, cat.nr. a 17 (tek. GIA).

van de kuil werd een pakket crematieresten gevonden. Tussen de verbrande beenderen werden bij het schoonwassen in het museum een kleine polsbeschermmer met 2 doorboringen, en twee vuursteensplinters ontdekt. Deze bleken eveneens verbrand te zijn.

Op 30 november werd een aanvullend onderzoek verricht o.l.v. J.N. Lanting (B.A.I.). Met behulp van een hydraulische graafmachine werd een gedeelte van het gronddepot naast de sleuf verwijderd, zodat een groter vlak kon worden schoongemaakt. Ook werd het vlak in de werksleuf rond de uitgespitte kuil zo goed mogelijk geschaafd. Vanwege vorst in de grond leverde dit enige problemen op. Het bleek dat de verbrande beenderen en polsbeschermmer aan de westzijde van een O-W gerichte grafkuil van $1,4 \times 0,9$ m hadden gelegen. Deze kuil was ca. 0,3 m diep, gerekend vanaf de onderzijde van de bouwvoor, die zelf ca. 0,4 m dik was. De vulling van de grafkuil was zeer donker: wat er in de eerste plaats toe geleid had dat de kuil was ontdekt. De vulling toonde nogal wat sporen van dierlijke activiteit in de vorm van mollen- en muiszengenen. Daardoor had ook de bodem van de grafkuil een enigszins onregelmatig karakter gekregen. De wand van de werksleuf liep ongeveer diagonaal over de grafkuil. Dat deze op 27 november als 'half-rond' was gezien, hangt ongetwijfeld samen met het feit, dat vlak onder de bouwvoor de contouren door de vele diergangen moeilijk vast te stellen waren, te meer omdat het vlak nogal ruw was schoongetrokken door de graafmachine. Om dezelfde redenen was op dat moment ook niet zichtbaar geweest, dat rond de grafkuil een cirkelvormige greppel met een binnendiameter van 2,6–2,8 m, een breedte van ca. 0,3–0,4 m en een diepte van ca. 0,40 m beneden de onderkant van de bouwvoor. De vulling van de greppel was lichtgekleurd, grijzig. Om die reden was de greppel om niet zichtbaar geweest in het vlak op 27 november. Er waren bij de opgraving geen aanwijzingen gevonden, dat graf en greppel ooit door een heuvel bedekt waren geweest. Zowel binnen als buiten de greppel was direct onder de bouwvoor een op dezelfde wijze bruinig geïnfiltreerde gele ondergrond aanwezig. Kennelijk ging het dus om een vlakgraf.

Verrassend was de vondst van een compleet klok-bekertje direct buiten de greppel, aan de ZO-zijde, ca. 1,3 m vanaf de buitenkant. Het is niet zonder meer zeker dat een functioneel verband bestaat tussen graf met polsbeschermmer, en bekertje. Maar gedacht zou kunnen worden aan een aardewerkoffer. Gezien het ontbreken van een duidelijke kuil rond het bekertje, is het waarschijnlijk dat slechts het kleinst mogelijke kuiltje is gegraven om het bij te zetten in de vaste ondergrond. En dat pleit tegen een verklaring als grafgift.

In dat geval zou immers op zijn minst een kleine kuil aanwezig moeten zijn. Bij afwezigheid van crematieresten zou immers gerekend moeten worden met een inhumatie, en zelfs een babylijkje zou enige ruimte in beslag nemen en het graven van een grafkuil vergen.

¹⁴C-datering:

Tussen de verbrande beenderen die op 27 november werden verzameld, waren voldoende houtskoolbrokjes aanwezig voor een ¹⁴C-datering: 3930±55 BP (GrN-18673). Later werden ook de crematieresten zelf gedateerd aan structureel carbonaat: 3910±50 BP (GrA-13617).

Ligging:

Kaartblad 17G (Oosterhesselen), coörd. 248,28/525, 64.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs/ 1989/XI.54 (crematieresten, houtskool, polsbeschermmer en vuursteensplinter) en 1989/XI.55 (klokbekertje).

Beschrijving (fig. 44c):

- 1989/XI.54: polsbeschermmer van het niet-gedetermineerde fijn-kristallijn gesteente. In bovenaanzicht vrijwel rechthoekig, evenwel met zeer flauwconvexe zijden. In zijaanzicht enigszins dunner wordend naar de uiteinden. Bij beide uiteinden doorboord. De doorboringen zijn grotendeels vanaf één zijde aangebracht. De polsbeschermmer is kennelijk meeverbrand op de brandstapel, waardoor het oppervlak nogal heeft geleden. Aan één zijde is een groot stuk afgespleten. Ook is hierdoor de oorspronkelijke kleur niet meer te bepalen;
- 1989/XI.54: twee stukjes verbrande vuursteen, passend en samen een afslag vormend, vervaardigd uit een geslepen vuurstenen bijl. Slijpsporen nog zichtbaar op één oppervlak. Niet secundair bewerkt;
- 1989/XI.54: menselijke crematieresten; nog niet nader gedetermineerd;
- 1989/XI.55: bekertje met uitgesproken buikknik, onregelmatig afgeronde rand, een zwak-holle basis. Aardewerk binnen buiten bruinig, onregelmatig grijzig gevlekt, en zwart in de kern. Spaarzaam gemagerd met fijn steengruis. Over het hele oppervlak versierd met verticale rijen paarsgewijs aangebrachte nagelindrukken, die op de bovenhelft vrij ver uit elkaar staan, op de onderhelft dichter bij elkaar. Vlak boven de buikknik één rij onregelmatige, schuine V-vormige indrukken.

a 18: Diever, gem. Diever (1929)

Tumulus I, de zgn. 'Steenkistheuvel'

Publicaties:

Van Giffen, 1930; Lanting, 1973.

Documentatie:

- Veldtekeningen en foto's van het onderzoek in 1929 (archief B.A.I.);
- Dagrapport bemonstering t.b.v. pollenanalyse, 4-9-1953 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 50):

De heuvel werd in 1929 door Van Giffen onderzocht. Waarschijnlijk was hij oorspronkelijk van plan alleen het centrum van de heuvel te onderzoeken en profielsleuven te graven langs het assenkruis. Na de ontdekking van de TRB-steen­kist in het centrum van het ZW-kwadrant werd dit plan echter gewijzigd. De centrumgedeelten van NW- en ZW-kwadrant werden onderzocht. Aanvankelijk werd een O-W profiel­dam gespaard. Nadat deze was weggenomen, ontstond een vlak van 11 × 5 m. In het centrum van het NO-kwadrant werd een vlakje van 2,5 × 4,5 m schoon­gemaakt; verder werden meerdere sleuven naar de voet van de heuvel gegraven, zodat twee N-Z en twee O-W verlopende profielen konden worden getekend, en enkele kleinere profielen. Na het onderzoek werd de heuvel in de oude vorm hersteld. Op 4 september 1953 werden o.l.v. Van Zeist twee kleine sleuven ge­graven voor bemonstering t.b.v. pollenanalyse.

Onder de heuvel werd een steenkist van de Trechterbekercultuur aangetroffen. De steenkist was ca. WZW-ONO gericht. Het oostelijke uiteinde was vernield bij de aanleg van het primaire graf – de klokbeker-steen­kist (zie onder) – van de heuvel. De standsporen van enkele verdwenen stenen werden echter teruggevonden, zodat de binnenafmetingen be­paald konden worden op ca. 3,5 × 0,8 m. De vloer van de kist was geplaveid met platte stenen en lag ca. 0,30 m beneden het oude maaiveld. De bovenkant van de draagstenen reikte 0,10 à 0,20 m boven het oude maaiveld. De diepte van de kist bedroeg dus 0,40 à 0,50 m. Dekstenen waren niet aanwezig. Bij de aanleg van het klokbekergraf kunnen deze zijn weggenomen. Er moet echter rekening mee gehouden worden, dat de steenkist niet met stenen, maar met hout en plag­gen afgedekt is geweest. Rond de steenkist was een afgerond-rechthoekig heuveltje van zand en keien opgeworpen, ca. 5,5 m lang en ca. 3 m breed. De voet werd gemarkeerd door grotere veldkeien. Het heuveltje was ca. 0,20 m hoog. In de kist werden de sterk vergane skeletresten van minstens twee indivi-

duen gevonden (Van Giffen, 1930: 24). Op de veld­tekening zijn deze met het symbool aangegeven, dat in de regel voor crematieresten wordt gebruikt. Maar kennelijk betrof het onverbrande beenderen, waarvan een stukje schedeldak (v.d.n. 15) werd meegenomen. Verder werden vuurstenen artefacten en aardewerk van de Trechterbekercultuur aangetroffen, behorend tot Horizont 2 volgens Brindley (1986b). In het 'NW-kwadrant' werd een min of meer ronde kuil met een diameter van ca. 0,8 m en een diepte van ca. 0,55 m aangetroffen. Op de bodem van de kuil werd een bibe­ron gevonden. Er waren geen crematieresten. Indien het een grafje betrof, was het dus een inhumatiegrafje. Er is echter de mogelijkheid dat het een 'offerkuil' bij de voet van het heuveltje rond de steenkist betrof (vgl. de 'offerkuilen' bij de vernielde hunebedden G2 en G3 op de Glimmer Es; Lanting, 1974/75; Brindley, 1986a). Boven de stenen van de kist werd een frag­ment van een kom van de Trechterbekercultuur ont­dekt (Bakker, 1979a: fig. B3:3), die ongetwijfeld jon­ger is dan het aardewerk in de kist, en waarschijnlijk tot Horizont 4 behoort.

De grafheuvel zelf was opgeworpen van geel zand en enkele humeuze plaggen op een oud bodempro­fiel, bestaand uit een humuslaagje, een 0,10 à 0,15 m dikke lichtgrijze uitspoelingslaag en een ca. 0,5 m dikke oranjegele infiltratiezone. De heuvel was enigszins ovaal, 19 × 16 m, mogelijk ten gevolge van (sub) recente stuiverij, en ca. 1 m hoog. Er waren geen aan­wijzingen voor meer dan één bouw­fase. Het centrale graf was een steenkist, die vrijwel O-W gericht was (een afwijking van 10° in de richting NW-ZO). De bodem van de grafkuil lag 0,55 à 0,60 m beneden het oude maaiveld en was met platte stenen geplaveid. Langs de wanden van de kuil waren grotere stenen ge­plaatst, die maximaal tot 0,15 à 0,20 m boven het ni­veau van het oud-oppervlak reikten. Een gedeelte van deze stenen was ongetwijfeld van de TRB-steen­kist afkomstig. De afmetingen van de grafkuil bedroegen ca. 3,4 × 2,0 m; de binnenafmetingen van de steenkist ca. 2,4 × 1,0 m. Er werden geen crematieresten ge­vonden. Het betrof dus een inhumatiegraf. Als graf­gift was een versierde klokbeker meegegeven, die bij het midden van de noordelijke lange zijde lag, op de zij met de opening naar het westen. Het oranjegele zand, dat bij het graven van het klokbekergraf vrij kwam, lag op het oud-oppervlak onder de heuvel, vooral aan de noord- en oostzijde van de kuil.

In het 'NW-kwadrant' werd een tweede, primair graf aangetroffen: een ca. WZW-ONO gerichte kuil, 2,3 m lang, 0,9 m breed, met afgeronde korte zijden en een diepte van 0,50–0,55 m. In de NW-hoek wer­den resten van een aangekoolde bekisting aangetrof-

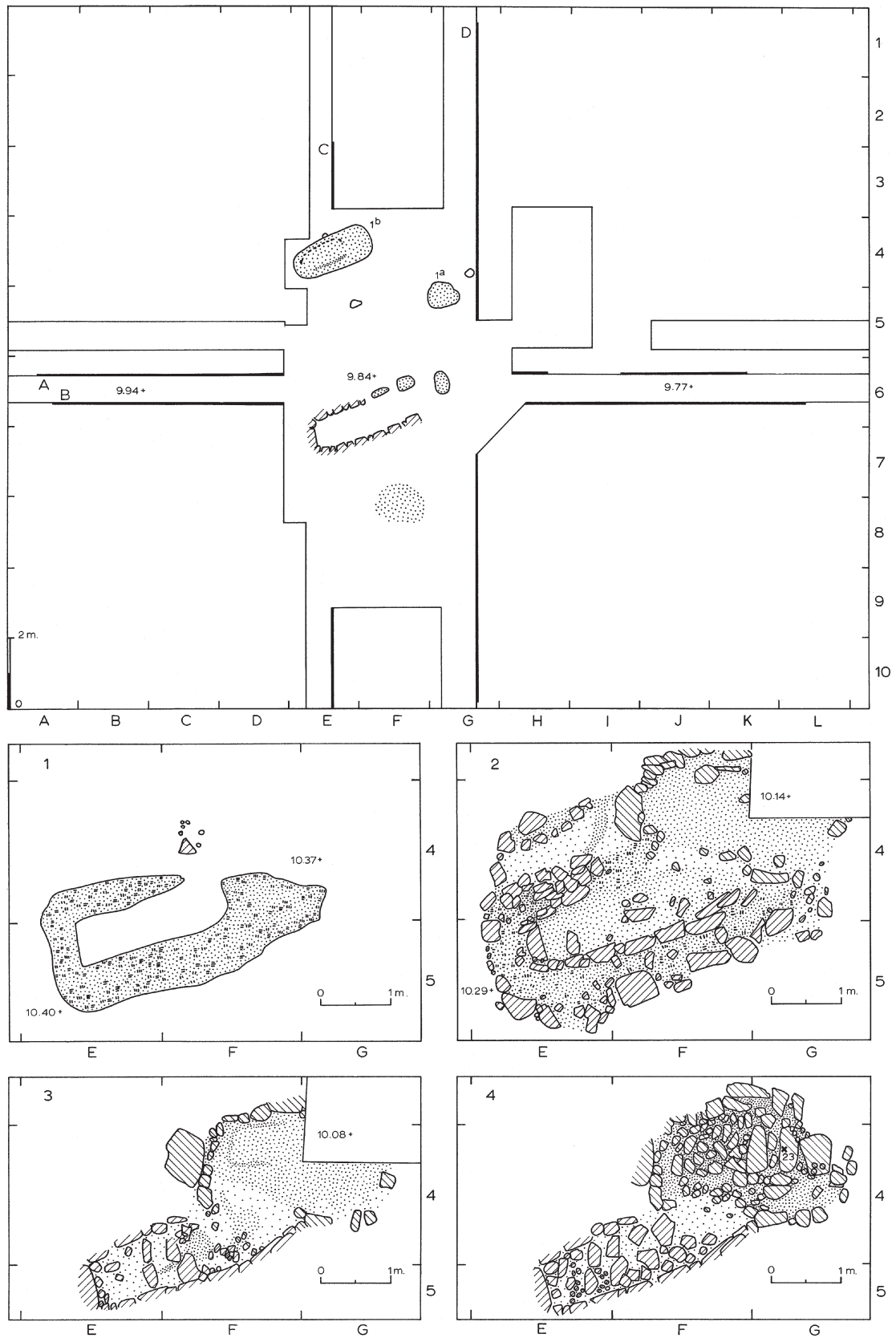

Fig. 50. Plattegrond en profielen van de steenkistheuvel van Diever, cat.nr. a 18 (tek. GIA). Vdnr. 23 in de detailtekening 4 is de klokbeker.

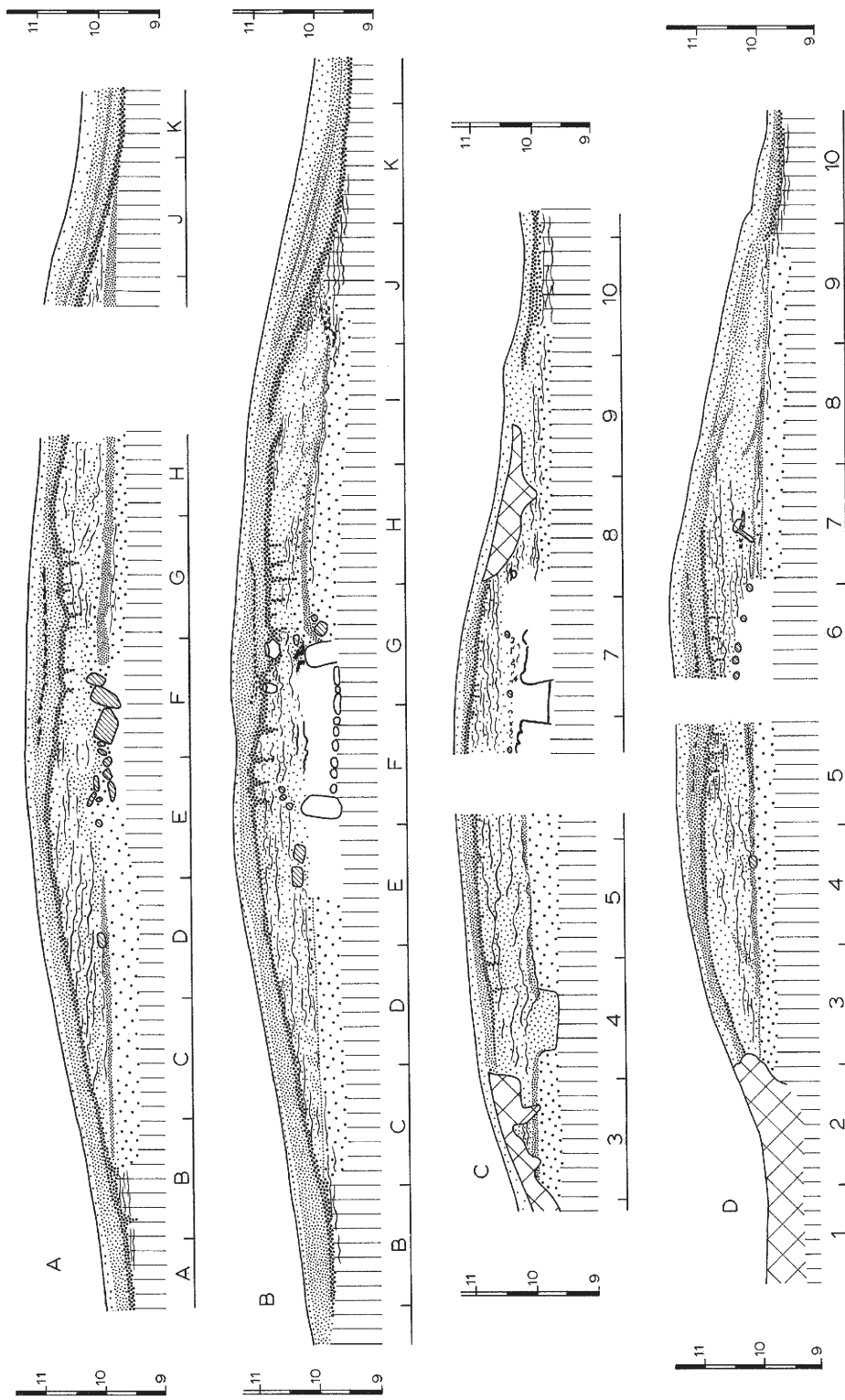

Fig. 50 (vervolg).

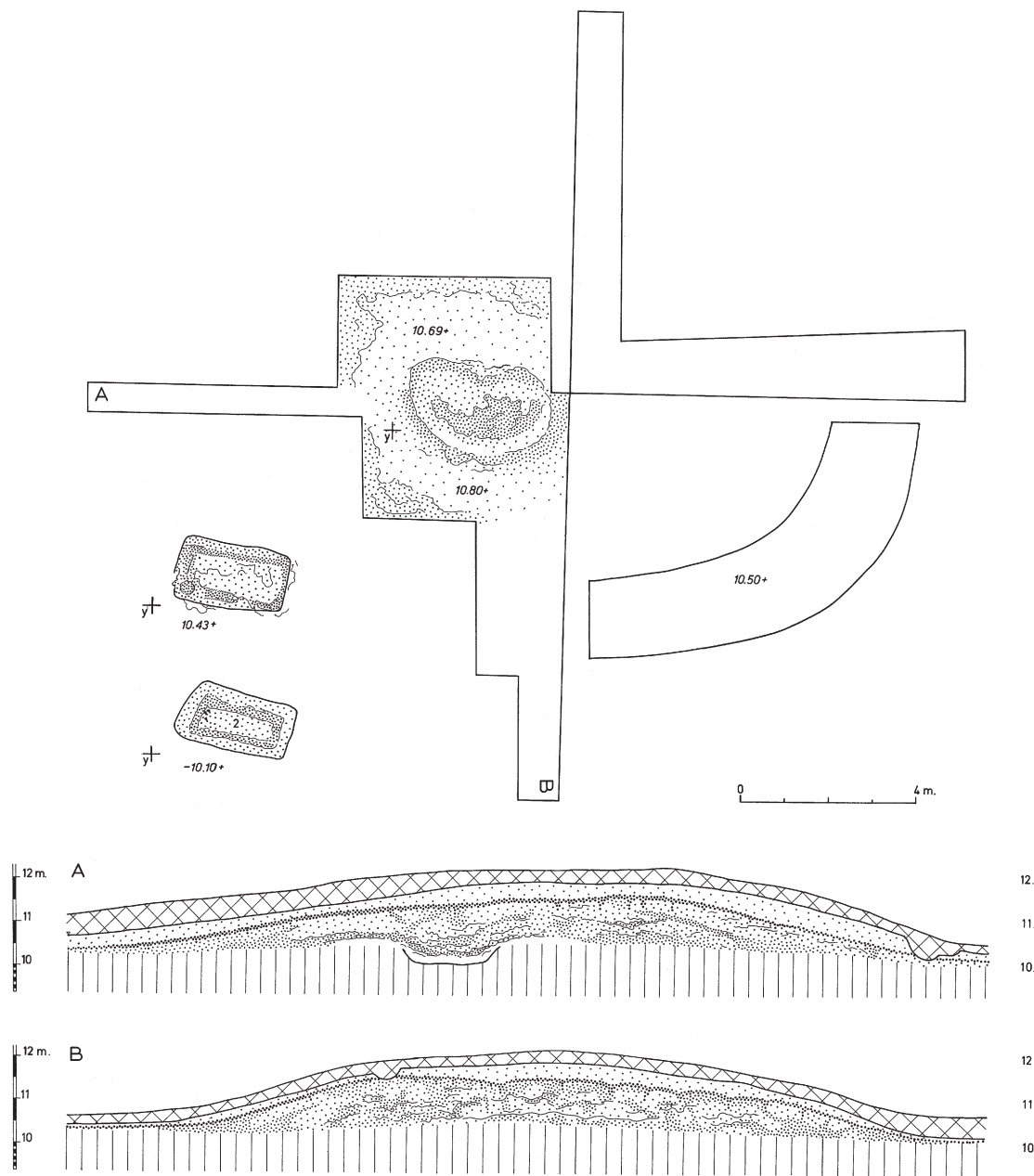

Fig. 51. Plattegrond en profielen van Diever, tumulus II, cat.nr. a 19 (tek. L. Postema, archief GIA).

fen. Geen crematieresten, dus een inhumatiegraf; geen grafgiften. In de vulling werden enkele scherfjes gevonden, die momenteel onvindbaar zijn (vdnr. 19). Volgens het vondstenboekje betrof het 'hunebedscherpen'. Mogelijk waren deze afkomstig uit de TRB-steenkuist en kwamen ze bij de gedeeltelijke afbraak daarvan vrij. Ook bij dit graf lag het oranjegele zand, dat bij het graven van de kuil vrijkwam, op het oudoppervlak onder de heuvel, in dit geval vnl. aan de zuidkant van het graf. Veldtekeningen en foto's laten

geen enkele twijfel, dat de klokbekerskuist en het graf met de resten van de aangekoelde bekisting beide primair zijn t.o.v. de heuvel. Dit verdient wel enige nadruk, aangezien Van Giffen zo overtuigd was van de gelijktijdigheid van TRB-steenkuist en heuvel, dat hij deze duidelijke aanwijzingen volledig negeerde en beide genoemde graven als nabijzettingen beschouwde.

Ca. 0,6 m beneden de top werden in het centrum van de heuvel twee urnen met crematieresten uit de

IJzertijd gevonden. In de loodzand laag, die zich later in de bovenste lagen van de heuvel had ontwikkeld, werd een dun pakket houtskoolbrokjes met een middellijn van ca. 2,5–3 m gevonden. Deze laag strekte zich boven de urnen uit en stond waarschijnlijk met de bijzetting van de urnen in verband.

Pollenanalyse:

In 1929 werd een monster genomen van een humeuze concentratie in de vulling van de TRB-steenkuil (v.d. 11; zie Van Giffen, 1930: Abb. 7f). Dit monster werd later door Waterbolk onderzocht (Waterbolk, 1954). In 1953 werden door Van Zeist monsters genomen en onderzocht van het oude maaiveld onder de heuvel en van een plag in het heuvellichaam (Van Zeist, 1955). Deze behoren dus tot de klokbekeerheuvel, hoewel Van Zeist toen nog van mening was, dat de heuvel aan de TRB-cultuur moest worden toegeschreven (ook nog in Van Zeist, 1967). Casparie & Groenman-Van Waateringe (1980) vermelden alle drie resultaten, maar schrijven het door Waterbolk onderzochte monster ten onrechte toe aan de Klokbekeercultuur.

Ligging:

Kaartblad 16F (Diever), coörd. 218,95/541,98.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1929/VIII.23 (klokbekeer).

Beschrijving (fig. 48b):

Beker met concave bovenhelft, convexe onderhelft en afgeronde buikkant. Vlakke bodem met standvoet. Naar binnen toe afgeschuinde rand. Aardewerk geelbruin, plaatselijk roodbruin gevlekt; gemagerd met grof steengruis. De versiering is aangebracht met een kerf spatel, met uitzondering van de dubbele horizontale rij ovale verticale indrukjes vlak onder de buikkant. De beker werd o.a. afgebeeld door Modderman (1955: pl. II:4).

a 19: Diever, gem. Diever (1931)

Tumulus II

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

- Hoogtelijnenkaart, vlak tekening, foto's en dagrapportjes van A.E. van Giffen van het onderzoek in september 1931 (archieff B.A.I.);
- Nettekening, t.b.v. een niet-verschenen publicatie,

- vervaardigd door L. Postema (archieff B.A.I.);
- Beschrijving heuvellichaam en -ondergrond, bij gelegenheid van bemonstering voor pollenanalyse (Van Zeist, 1955: 43).

Ontbrekende documentatie:

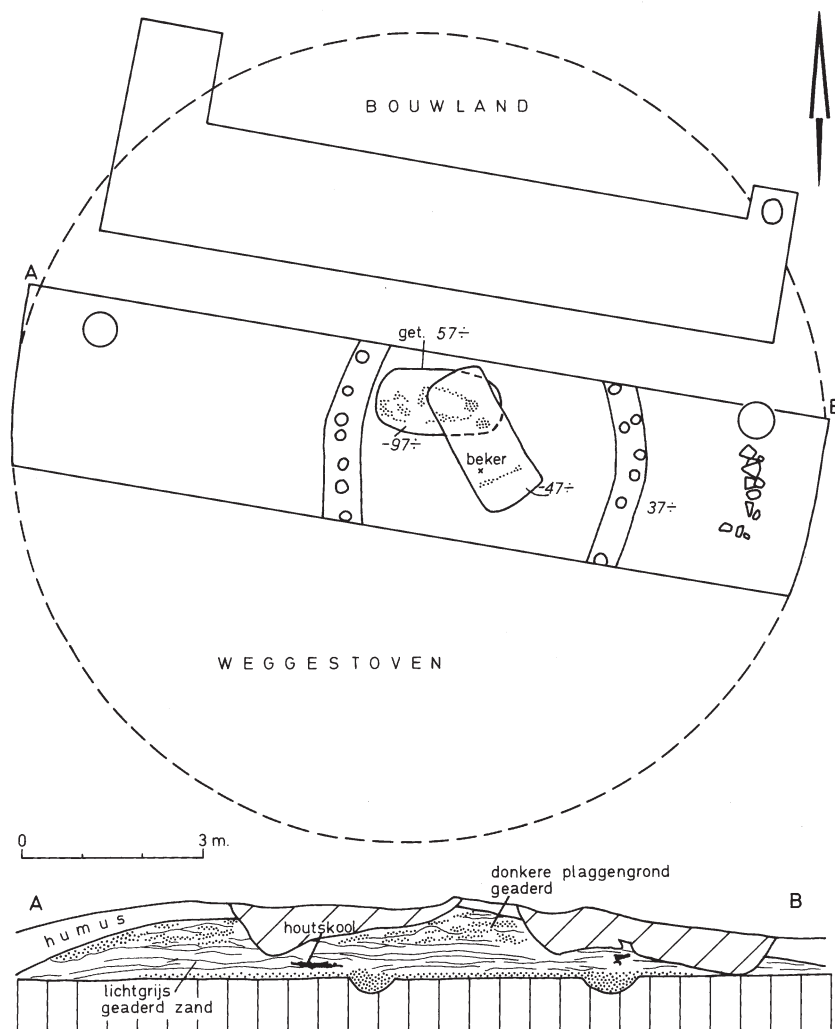
De veldtekeningen van de profielen en de detailtekeningen van het centrale graf zijn onvindbaar.

Vondstomstandigheden (fig. 51):

In 1931 werden sleuven gegraven langs het assenkruis in NO- en ZW-kwadrant. In een later stadium werden de sleuven in het centrum van het ZW-kwadrant verbreed, werd in het centrum van het NW-kwadrant een vlak gemaakt ca. 0,2 m boven het niveau van het oude maaiveld en werd een gebogen sleuf gegraven in d'e voet van het ZO-kwadrant. Tenslotte werden in het centrum M-W en M-N profieldam weggenomen en werd het vlak in het NW-kwadrant verder verdiept. Het centrale graf werd daarna vlaksgewijs verdiept.

De heuvel, die vrijwel ongestoord bleek, had een doorsnede van ca. 19 m en een hoogte van 1,2 à 1,3 m en was bedekt met een laag stuifzand. Hij was opgeworpen van gelig zand en veel lichtgekleurde pluggen op een bodemprofiel dat bestond uit een ca. 0,10 m dikke lichtgrijze uitspoelingshorizont en een zwak ontwikkelde infiltratiezone. Volgens de foto's was een vaag herkenbare humuslaag aanwezig aan de bovenzijde van de uitspoelingshorizont en bestond de infiltratiehorizont waarschijnlijk uit een oranje verkleuring met hier en daar wat licht-ontwikkelde oervlekken. Rondom het graf lag het gele zand dat uit de grafkuil afkomstig was. Het graf was een rechthoekige kuil van ca. 2,5 × 1,4 m met een diepte van ca. 0,4 m. In een vorige publicatie (Lanting, 1973: 269) is de lengte abusievelijk als 2,7 m, de diepte als ca. 0,7 m vermeld. De oriëntering was ca. O-W met een afwijking van ca. 10° in de richting ZO-NW. Langs de wanden van de grafkuil waren donkere banden met houtskoolpartikels zichtbaar, afkomstig van een vergane houten bekisting. Ca. 0,10 m beneden het niveau van het oude maaiveld waren bij ZW- en ZO-hoek van de kist ronde verkleuringen als van palen met een diameter van ca. 0,20 m zichtbaar. Volgens één van de foto's waren dergelijke ronde verkleuringen op dieper niveau ook zichtbaar bij NW- en NO-hoek van de bekisting. Maar deze werden om onduidelijke redenen niet getekend. De bekisting had bovenin afmetingen van ca. 2,2 × 1,0 m, onderin van ca. 2,0 × 0,8 m. Van Giffen schreef in zijn dagrapportje van 9 september 1931: "Rechthoekig schachtgraf met eiken verstijving. Misschien silhouet (langkoppige) schedel aan Oostkant". Dit kopsilhouet is op de foto's niet herkenbaar. Op de bodem van de

Fig. 52. Plattegrond en profiel van tumulus 9 in Emmen-Angelslo (opgraving Bursch), cat.nr. a 20 (tek. GIA: op basis van veldtekening R.M.O., Leiden).

grafkuil, ongeveer middenin, werd een vuurstenen mesje gevonden. Op grond van de oriëntering van de grafkuil, de aanwezigheid van een bekisting en de bijgift van een vuurstenen mesje, kan tumulus II geda-teerd worden in de klokbekeperiode.

Pollenanalyse:

Door Van Zeist is deze heuvel ergens tussen 1950 en 1955 bemonsterd t.b.v. pollenanalyse. Het resultaat van een plag in het heuvellichaam werd gepubliceerd (Van Zeist, 1955; Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 16F (Diever), coörd. 218,90/541,94.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1931/IX.2.

Beschrijving (fig. 32f):

Vuurstenen mesje, vervaardigd uit een brede, dikke, gebogen, klingachtige afslag. Restant cortex op de dorsale zijde. Spitsboogvormig met de spits aan de slagbultkant. Uiteinde van de afslag afgebroken. Slagknobbel vrijwel volledig weggeretoucheerd. Negatieven van verdunningsafslagen over vrijwel het gehele dorsale oppervlak. Fijne, vlakke retouche langs beide, lange zijden.

a 20: Emmen-Angelslo, gem. Emmen (1932)

Tumulus 9 ten zuiden van de Emmer Dennen

Publicatie:

Bursch, 1936.

Documentatie:

– Veldtekening van heuvel 9, onderzoek 1932 (ar-

chief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);

- Inventarisboek Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Vondstomstandigheden (fig. 52):

In 1931–'32 onderzocht F.C. Bursch (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden) een tiental grafheuvels en een urnenveld ten zuiden van de Emmer Dennen, ter plaatse van de huidige woonwijk Angelslo. Van tumulus 9 was de zuidhelft reeds grotendeels verstoven. Het restant werd onderzocht d.m.v. een 13 m lange, 3 m brede sleuf door het centrum en een 11 m lange, 2 m brede sleuf in de noordhelft van de heuvel. Tussen beide sleuven bleef een 1 m brede, ca. O-W gerichte profielendam staan. Getekend werden een plattegrond en een OW-profiel even noordelijk van het centrum. De interpretatie van het gevondene wordt bemoeilijkt, omdat niet is aangegeven t.o.v. welk punt de hoogtes zijn genomen en door het ontbreken van een hoogte-aanduiding bij het profiel. Combinatie van een aantal gegevens leidt tot de volgende reconstructie. Het vlak werd getekend op –37 cm. De greppel met paalsporen was toen nog zichtbaar. Volgens de profieltekening was de greppel ca. 25 cm diep. Daaruit volgt dat het oude oppervlak onder de heuvel niet hoger dan –12 cm kan hebben gelegen. Waarschijnlijker is echter dat het bij ca. –20 cm lag.

In het centrum van de heuvel trof Bursch twee graven aan. Het oudste graf was vrijwel O-W gericht, 2,1 m lang, 1,1 m breed en reikte tot 0,75 à 0,80 m beneden het oud-oppervlak (tot –97 cm). Volgens Bursch werden sporen van een gehurkt lijksilhouet waargenomen. De tekeningen tonen vage sporen met een kopsilhouet aan de oostkant van de grafkuil. Dat het lijksilhouet gehurkt zou zijn, is met de beste wil niet uit de getekende sporen op te maken. Grafgiften werden niet gevonden. Dit graf werd doorsneden door een ca. NNW-ZZO gerichte kuil met afmetingen van ca. 2,4 × 1,0 m en een diepte van 0,25 à 0,30 m beneden het oude maaiveld (tot –47 cm). Nabij de ZW-hoek werd de klokbekeer gevonden. Verder vermeldt Bursch sporen van een lijksilhouet en enkele stukjes onbewerkte vuursteen. Van het lijksilhouet zijn op de veldtekening alleen een kopsilhouet in de noordhelft van de grafkuil en wat een onder- of bovenbeen dwars op de richting van de grafkuil lijkt te zijn in de zuidhelft aangegeven. De oriëntering van het lijk is dus bekend, de zijligging niet. Vreemd genoeg is dit fragment been niet op de publicatietekening aangegeven.

Bij het klokbekeergraf hoort kennelijk het greppeltje, dat een binnendiameter van 4,5 à 5 m en een breedte van 0,5 à 0,6 m en een diepte van ca. 0,25–0,30 m t.o.v. het oude maaiveld heeft. Het oudere graf ligt

namelijk volledig excentrisch binnen dit greppeltje, in tegenstelling tot het klokbekeergraf. Aangezien in de vulling sporen van verticale palen werden waargenomen, gaat het dus om een zgn. standgreppel. Volgens het profiel en de beschrijving van Bursch is tumulus 9 een twee-periodenheuvel geweest. Het heuvellichaam van periode 1 hoort bij het klokbekeergraf en het standspoor. Het was een lage, vlakke heuvel van grijs, geaderd zand met een diameter van ca. 13 m en een hoogte van ca. 0,5 m. De mantelheuvel, periode 2, werd opgeworpen van plaggen. Een bijbehorend graf werd niet gevonden, was waarschijnlijk al verstoord door recente ingravingen. Na de ophoging bedroeg de diameter van de heuvel meer dan 13 m (de sleuf door het centrum is niet tot aan de voet van de heuvel uitgegraven) en de hoogte ca. 1,3 m. Volgens deze interpretatie kan het oudere graf eigenlijk alleen maar een vlakgraf zijn. Op grond van de oriëntering zou het aan de Enkelgrafcultuur toegeschreven kunnen worden.

Ligging:

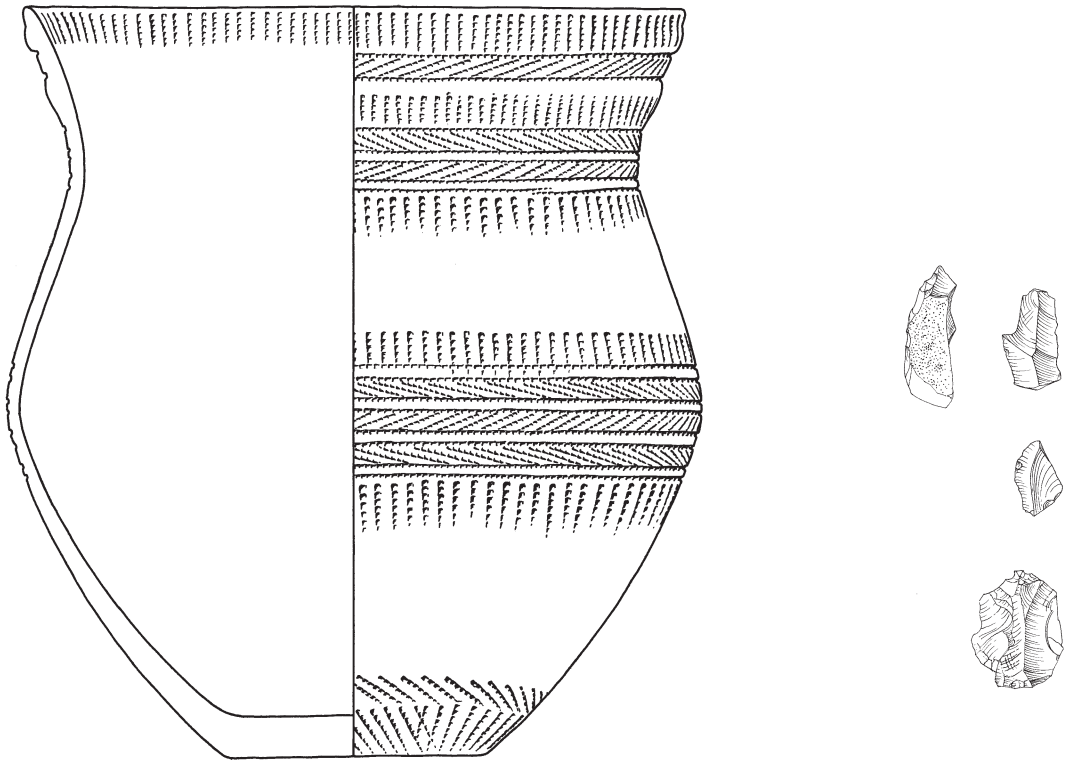
Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 258,13/533,90.

Verblijf:

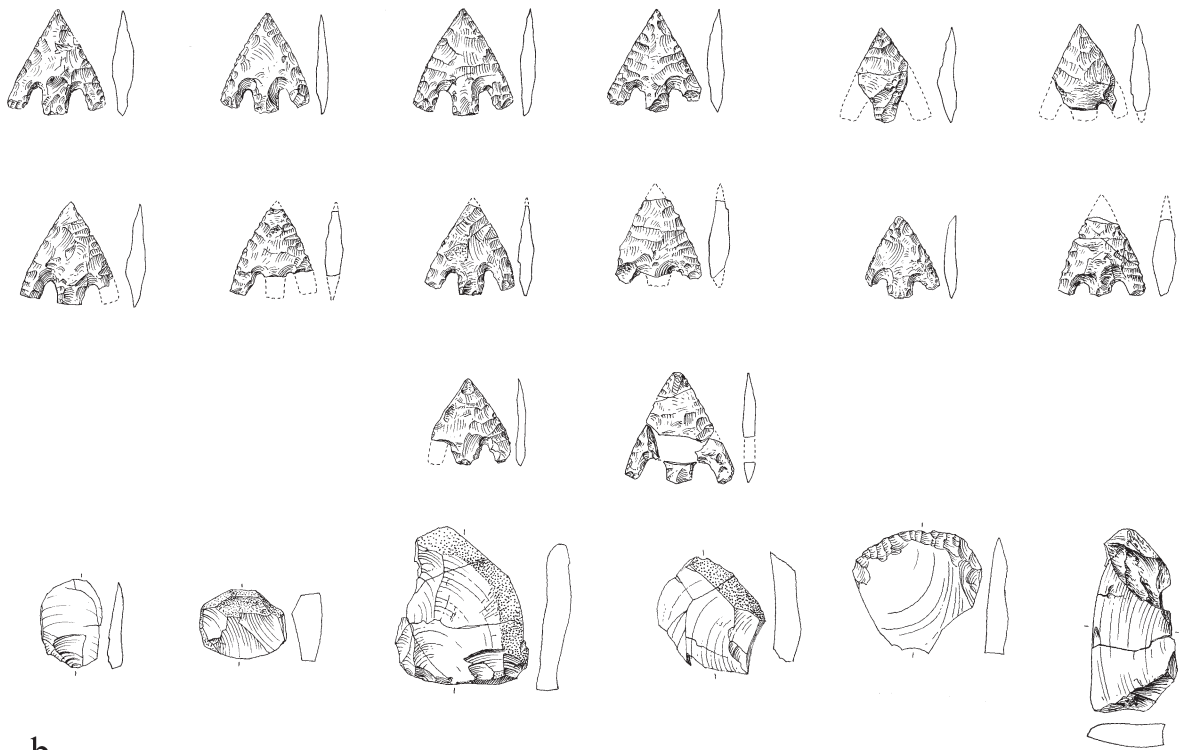
Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. c 1932/11.3 (beker) en c 1932/11.4 (vier onbewerkte vuursteenafslagen). Afgietsel van de beker aanwezig in het Prov. Museum van Drenthe, Assen, inv.nr. 1950/XII.5.

Beschrijving (fig. 53a):

- c 1932/11.3: beker met hoekig S-vormig profiel, afgeronde rand en vlakke bodem. Aardewerk buiten geelbruin, plaatselijk roodbruin gevlekt, binnenzijde geel. Buitenoppervlak gladgemaakt, vertoont een netwerk van fijne krimpscheurtjes in de sliblaag. Magering: aan het oppervlak zijn enkele grintjes zichtbaar. Versiering geheel aangebracht met een kerf spatel. Opvallend is de rij verticale kerf spatelindrukken op de binnenzijde van de rand. De beker is afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. XII:37), en in De Laet (1958: pl. 28).
- c 1932/11.4:
 - a. Klein, onregelmatig-driehoekig afslagje van gedeeltelijk transparante licht grijze, donkergrijze gevlekte vuursteen. Onbewerkt.
 - b. Onregelmatig gevormd fragment van een klingetje van lichtgrijze, transparante vuursteen. Aan de dorsale zijde is vanaf de slagbultkant naderhand nog een fragment afgesprongen. Onbewerkt.
 - c. Korte dikke afslag van een brok lichtgrijze,

a

b

Fig. 53. a) Klokbeker en afslagen uit tumulus 9 Emmen-Angelslo, opgraving Bursch, cat.nr. a 20; b) de veertien verbrande pijlpunten, twee verbrande afslagen en één onverbrande afslag uit grafje Emmen-Angelslo/1964, cat.nr. a 21. Schaal 1:2.

niet-transparante vuursteen met oude patina. Onbewerkt.

- d. Natuurlijk gevormd fragment donkergrijze niet-transparante vuursteen met oude patina en één vers breukvlak.

a 21: Emmen-Angelslo, gem. Emmen (1964)

Documentatie:

Veldtekening van wegcunet II (pennen Mj-Ma-Mb) en dagrapport van A. Meijer, d.d. 14 december 1964 (archief B.A.I.) betreffende vdnr. 1964: 108.

Vondstomstandigheden:

In wegcunet II werd, tussen de bronstijd-huizen 3 en 4, een kuiltje met crematieresten, diameter 0,50 m, ontdekt. De diepte van het kuiltje beneden het getekende vlak is niet aangegeven op de tekening. Waarschijnlijk reikte het nog 0,10–0,15 m diep. De diepte beneden het oorspronkelijke maaiveld is eveneens slechts bij benadering aan te geven. Het terrein werd in de twintiger jaren ontgonnen en was als bouwland in gebruik. Als regel was hier een bouwvoor van ca. 0,20–0,25 m aanwezig, met daaronder een restant oude cultuurgrond van 0,10–0,20 m dik. Het kuiltje zal dus tussen 0,4 en 0,6 m diep zijn geweest t.o.v. het maaiveld. Er werd rond dit graf je geen greppel gevonden en het is, gezien de betrekkelijk dunne bouwvoor, onwaarschijnlijk dat ten gevolge van latere bodembewerking een greppel volledig verdwenen zou zijn.

Tussen de crematieresten werden veertien complete of fragmentaire, verbrande vuurstenen pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken, resten van zes verbrande, onbewerkte vuursteenafslagen en één niet-verbrande, tot schrabber bewerkte afslag gevonden. Van der Waals (1967: 211) dateerde het grafje in de vroege bronstijd, op grond van de vorm van de pijlpunten. Deze vergeleek hij met exemplaren uit de vroege bronstijd in Bretagne. Deze vergelijking gaat echter mank: in Bretagne komen driehoekige pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken niet voor in vroeg-bronstijd-context, wel ogief-vormige (Giot, 1960: 131). Er komen in grafvondsten met klokbekers in Nederland wel vergelijkbare pijlpunten voor, bijv. Lunteren-De Valk, graf 2 (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 45), Garderen (Clarke, 1970: fig. 681) en Ede-Ginkelse Heide (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 4a–b). Ook het meegeven als grafgift van onbewerkte vuursteenafslagen is uit klokbekecontext bekend, bijv. Ede-Ginkelse Heide (Butler & Van der Waals, 1966: fig. 4a–b).

¹⁴C-datering:

De ¹⁴C-dateringen bevestigen dat het om een vroege klokbekebijzetting gaat. Het gedateerde materiaal is de crematie zelfs: 3940±50 BP (GrA-13614) en 3925±40 BP (GrA-27937). Het gemiddelde van beide dateringen is 3930±35 BP.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 259,62/533,94.

Verblijf:

Nuis, Noordelijk Archeologisch Depot. (Angelslo 1964: 108)

Beschrijving (fig. 53b):

- Veertien complete of fragmentaire vuurstenen pijlpunten met schachtdoorn en weerhaken. Zijden vrijwel recht; schachtdoorn en weerhaken rechthoekig afgesloten. Tweezijdig bewerkt. Verbrand.
 - Zes, slechts gedeeltelijk reconstrueerbare, onbewerkte vuursteenafslagen. Verbrand.
 - Natuurlijke afslag van lichtgrijze, niet-transparante vuursteen. Voorzien van vlakke retouche langs een gedeelte van de rand op een zijde. Niet verbrand.
- De pijlpunten en de afslagen zijn afgebeeld door Butler (1969: foto 3).

a 22: Emmen, gem. Emmen (1847)

Publicatie:

Janssen, 1848.

Vondstomstandigheden:

Janssen's beschrijving van de opgraving van de heuvel is de enige bewaard gebleven documentatie en is waard letterlijk geciteerd te worden (Janssen, 1848: 31–32): "In eenen ronden heuvel, omstreeks een half uur ten n. van Emmen, hoog 1,15 el, en van eene middellijn van 15 ellen, vond men ter diepte van 0,75 el een' steenkran, die 1,65 tot 3 ellen breed en min of meer gewelfvormig was en rondom den geheelen heuvel liep; buiten of boven dezen kran, doch onder de aarde, vond men eene bruine urn, van vorm nagenoeg als in *Germ. en Noordsche monn.* pl. II.34, die echter geene beenderen bevatte, benevens fragmenten van een potje, van vorm als *Germ. en Noordsche monn.* n. 68. Meer naar het midden des heuvels en 0,75 el dieper dan de steenkran, bevond zich een uit steenen opgezet keldertje, in den vorm van een' trog, langwerpig vierkant van vorm, 2,5 el lang o.w., breed 0,75 en diep 0,2 tot 0,3 el; in dit keldertje vond men: *eene ovale, platte zaag van vuursteen*, lang 0,2 en breed 0,045 el; terwijl gelijktij-

dig, denklijk in hetzelfde keldertje, gevonden werd: *een hamer, van graauwen graniet, aan de ééne zijde voorzien van een gat, voor den steel, de andere zijde scherp, lang 13 duimen 5 streepen. Eigen onderzoek.*”

Bij de interpretatie van dit verslag moeten we er rekening mee houden, dat Janssen het Nederlandse metrieke stelsel gebruikte, waarin meters werden aangeduid met ellen, centimeters met duimen, en millimeters met strepen (Bakker, 1978). Janssen vond dus 1,5 m onder de top van de 1,15 m hoge heuvel een uit veldkeien opgezet keldertje. Dit was O-W gericht, 2,5 m lang, 0,75 m breed en 0,2–0,3 m diep. Waarschijnlijk zijn dit de inwendige maten. Welhaast zeker hebben we hier te maken met een steenkist in een grafkuil met een diepte van 0,6 m of meer, vergelijkbaar met het primaire graf in tumulus 3 aan de Kerkweg bij Eext, gem. Anlo (Lanting, 1973; deze publicatie: a 8). De vondsten in het steenkeldertje waren een vuurstenen dolk van het Scandinavische type I (zie Bloemers, 1968) en (zeer waarschijnlijk) de naamgevende hamerbijl van het type Emmen (zie Lanting, 1973: Bijlage II). De heuvel bezat verder een steenkrans, waarvan de diameter niet bekend is. Het is niet zeker dat deze bij het steenkeldertje hoorde. De heuvel kan meer dan één periode hebben gehad.

De verwijzing naar *Germ. en Noordsche monn.* (Janssen, 1840) leert, dat boven in de heuvel een pot met afgeknot-peervormige buik en cilindrische hals uit de late bronstijd en scherven van een tonvormig potje werden gevonden. Op grond van de vuurstenen dolk en de hamer kan het graf met de steenkist aan de klokkeperiode worden toegeschreven.

Ligging:

Janssen vermeldt dat de heuvel ‘omstreeks een half uur ten n. van Emmen’ lag. Officieel was een ‘half uur gaans’ een afstand van bijna 2800 meter, maar uit de afstanden die Janssen verder geeft van identificeerbare monumenten t.o.v. dorpen kunnen we opmaken, dat in de praktijk ‘een half uur gaans’ overeenkomt met een afstand van $2,1 \pm 0,6$ km. Kennelijk werd simpelweg de tijd bepaald zonder rekening te houden met de ‘voorgescreven’ loopsnelheid. Bij de richting die Janssen aangeeft, moet er rekening mee gehouden worden, dat rond 1848 de declinatie, d.w.z. de afwijking van het magnetische noorden t.o.v. het ware noorden ruim 20° W bedroeg (Brongers, 1973: p. XXVI en pl. 12 met ware en magnetische noorden in 1833). Waarschijnlijk gebruikte Janssen een kompas bij de bepaling van de richtingen. Dit, en het gebruik van slechts 8 windrichtingen, leidde ertoe, dat door hem genoteerde richtingen vaak duidelijk af-

wijken van de op het ware noorden gebaseerde. Zo situeert Janssen hunebed D5 ten noorden van Zeijen, terwijl het ten noordwesten ligt, het vernielde hunebed D32a ten noordwesten van Odoorn i.p.v. ten westen, hunebed D6 ten zuidoosten van Vries i.p.v. ten oosten. Anderzijds plaatst hij correct hunebed D15 ten noorden van Loon, D7 ten zuidoosten van Schipborg, G1 ten zuidwesten van Noordlaren. Dit betekent dus, dat de heuvel 1,5 à 2,7 km noord tot noordwesten van Emmen gelegen is of was. Binnen dit gebied komt het groepje grafheuvels bij hunebed D41 aan de oude weg Emmen-Odoorn het meest in aanmerking. De grafheuvelgroep op het Emmerveld ligt aan de uiterste rand van het gebied. Janssen kende de kaart die de landmeter Apken van deze groep had vervaardigd voor Reuvens (Brongers, 1973: XIX–XX) en gebruikte deze ook om de ligging van een andere door hem onderzochte heuvel aan te geven (Janssen, 1848: 31, pl. II). Aangezien de heuvel met de hamer en de dolk niet op deze kaart wordt aangegeven, mag aangenomen worden, dat deze niet tot deze groep behoorde.

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv. merken E1 (hamerbijl) en E2 (dolk).

Beschrijving (fig. 48c):

- E1: hamerbijl van type Emmen (vgl. Lanting, 1973: Bijlage II). Vervaardigd van een grijzig, kristallijn gesteente (niet gedetermineerd);
- E2: vuurstenen dolk van Scandinavisch type I (vgl. Bloemers, 1968). Vervaardigd van donkergrijze vuursteen met witte insluitsels. Op de grootste breedte in tweeën gebroken; een klein driehoekig stuk mist.

a 23: Emmen, gem. Emmen (1899)

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

- Jaarverslag Museum Assen over 1899 (Afd. IIB, nrs. 1553 en 1623);
- Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen;
- Brieven van J.D. van der Waals aan mw. Rieck te Den Haag en mw. M.L. van Genderen Stort-Abeleven te Urmond, april 1973 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In 1899 werden volgens bovengenoemd jaarverslag

“in een grafkelder aan den Eschweg in de nabijheid van Emmen, achter de Chr. Ger. pastorie, ter diepte van ± 50 cM” een hamerbijl en een polsbeschermer (in het jaarverslag als “amulet” geduid) gevonden, en door het museum aangekocht. Het inventarisboek voegt daaraan toe, dat de voorwerpen werden gekocht door de heer J.G. (moet zijn C.G.J.A.) van Genderen Stort, op 25 maart 1899 en dat naast de hamerbijl en de polsbeschermer (in het inventarisboek “slijpsteentje” genoemd) ook “enige totaal vernielde urnen (= potten)” zouden zijn gevonden in de grafkelder. De Eschweg wordt geplaatst “tussen Emmen en Noordbarga”. De bedoelde Chr. Ger. pastorie was in werkelijkheid de pastorie bij de Gereformeerde Kerk op de hoek van de Westenesscherstraat (vroeger Westenesscher-steeg) en de Eschweg, die niet tussen Emmen en Noordbarga ligt, maar van Emmen naar de Emmer en Schimmer Es leidt. De pastorie is o.a. afgebeeld op de foto’s 63 en 64 in het boekje “Emmen in oude ansichten” uit 1982 van J.J. Brands.

Bij de ‘grafkelder’ moet het om een prehistorische constructie gaan, aangezien bij de Gereformeerde Kerk geen kerkhof is aangelegd. De term ‘grafkelder’ wijst er bovendien op, dat sprake was van een uit veldstenen opgezet keldertje, een steenkist dus. Voor een gewone grafkuil zou de term ‘grafkelder’ niet zijn gebruikt. Helaas is er verder niets bekend over de afmetingen van deze steenkist (met uitzondering van de diepte), de richting en de keramiek die er in gevonden zou zijn. Van der Waals meent zich te herinneren dat hij in 1959 bij een bezoek aan de toen bijna 100-jarige heer Van Genderen Stort in Den Haag (zie *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 78, 1960: 177–178) een foto heeft gezien van de grafkelder. Bij een bezoek in 1973 aan de dochter, mw. Van Genderen Stort-Abeleven te Urmond, bleek deze foto echter niet (meer) aanwezig.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 256.35/534.22.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1899/III.24 (polsbeschermer) en 24a (hamerbijl).

Beschrijving (fig. 54a):

- 1899/III.24: polsbeschermer met ingebogen lange zijden, plano-convexe dwarsdoorsnede en twee zandlopervormige doorboringen. Vervaardigd van donkergrijze steen (*Tonschiefer*);
- 1899/III.24a: hamerbijl van type Emmen (zie Lanting, 1973: Bijlage II). Enigszins excentrisch steelgat, mogelijk ten gevolge van secundaire bijwerking. Vervaardigd van fijnkorrelige diabaas.

a 24: Noordbarga, gem. Emmen (1993)

Publicatie:

Harsema, 1994.

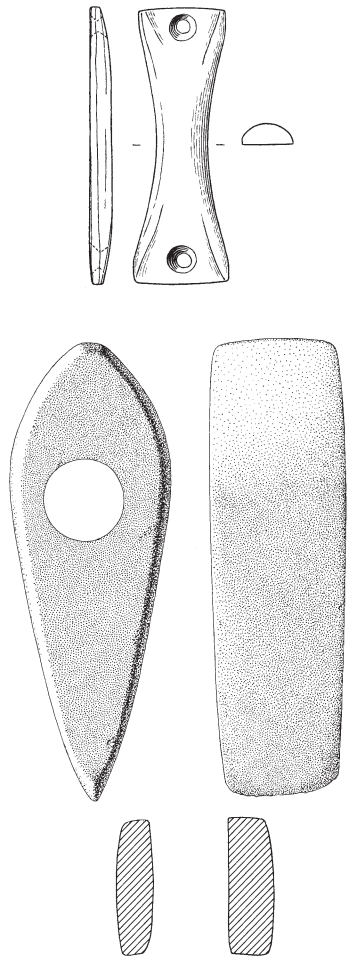
Documentatie:

- Veldtekeningen en dagrapporten van het onderzoek in juni 1993;
- Korte beschrijving, met schetsen, van het onderzoek van het klokbekeergraf door E. Taayke in diens notitieboek ‘Aardewerkonderzoek IV’ (privébezit E. Taayke);
- Beschrijving profiel ten zuiden van het graf (aantekeningen bekeervondsten, B.A.I.).

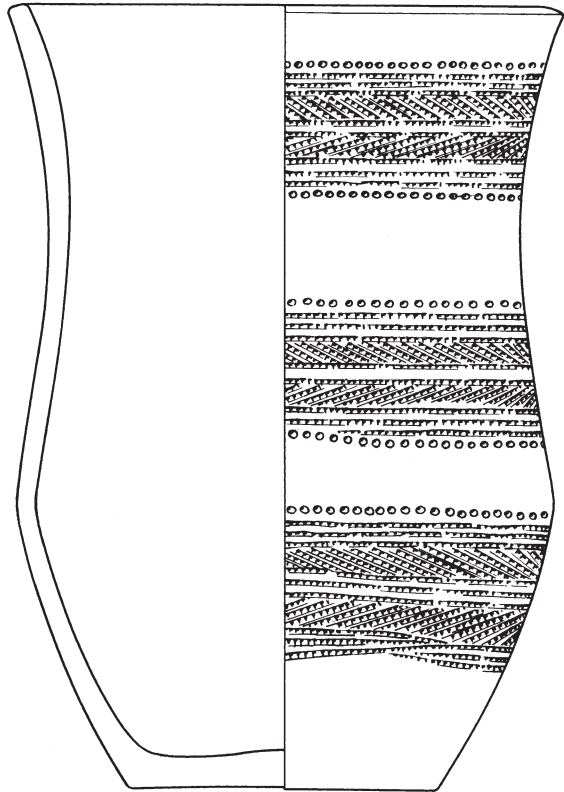
Vondstomstandigheden (fig. 55):

Ten zuiden van de Hoge Loo bij Noordbarga is al verschillende malen gegraven: in 1920, 1935 en 1949 door Van Giffen, en in 1972–1974 door Kooi en Harsema. Daarbij werden niet alleen een groot urnenveld uit de late bronstijd/vroege ijzertijd, en een nederzetting uit de voor-Romeinse en Romeinse IJzertijd onderzocht, maar werden ook drie(?) vlakgraven van de TRB-cultuur, Brindley Horizont 7, en zes vlakgraven van de Enkelgrafcultuur ontdekt. Het opgravingsterrein ligt op het hoogste gedeelte van de voormalige es ten zuiden van Noordbarga, direct aansluitend bij de zgn. Hoge Loo. Deze es lag op de smalle rug Westenesscherica, ten westen en parallel aan de Hondsrug. Tussen Noordbarga en Zuidbarga ligt een depressie tussen deze smalle rug en de Hondsrug, waarin voor ca. 1850 het zgn. Bargermeer aanwezig was. Dit droogde echter op na de aanleg van het Oranjekanaal. Overigens ligt het opgravingsterrein wel $\frac{3}{4}$ km van de rand van dit voormalige meer.

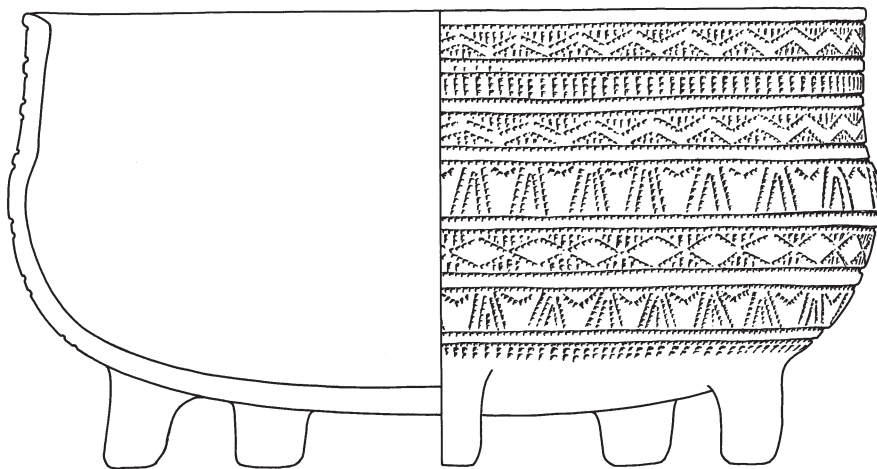
In juni 1993 werd de bouwput van een nieuw McDonald’s restaurant onderzocht. Het onderzochte terrein sloot direct aan op eerder onderzocht gebied, waardoor twee gedeelten van huisplattegronden gecompleteerd konden worden (Harsema, 1994) Verder werd een vlakgraf van de Klokbekeercultuur opgegraven. Het graf werd op 8 juni ontdekt, en meteen onderzocht. Volgens de aantekeningen van Taayke, die met onderzoek van de grafkuil werd belast, waren de sporen vaag, maar betrof het een rechthoekige kuil van het hoogst bewaard gebleven niveau. De veldtekeningen van de hand van J.-H. Zwier zijn hiermee deels in tegenspraak. Het eerste vlak laat een kuil met een curieuze eivormige omtrek zien, ca. NNW-ZZO gericht, die aan de noordzijde aanzienlijk langer, en aan de zuidzijde korter is dan de grafkuil zoals getekend in de vlakken 2 en 3. De grafkuil is in vlak 2 nog steeds enigszins eivormig, in vlak 3 echter afgerond-

a

b

c

Fig. 54. a) Hamerbij en polsbeschermer van vondst Emmen/1899, cat.nr. a 23; b) de klokbeker van Noordbarge, cat.nr. a 24; c) de vijfvoetjeschaal van Eenerschans, cat.nr. a 25. Schaal 1:2.

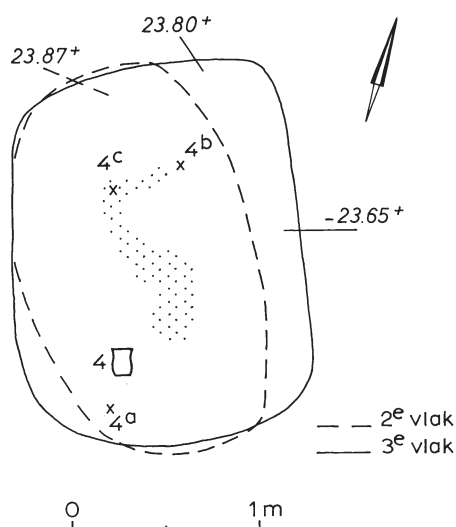

Fig. 55. Plattegrond van klokbekeergraf Noordbarge, cat.nr. a 24 (tek. GLA). Nr 4 is de beker, de nrs 4^a, 4^b en 4^c zijn toevallig in de grafkuil terechtgekomen stukjes steen en vuursteen.

rechthoekig overeenkomstig de schets en beschrijving van Taayke. De kuilen in de vlakken 2 en 3 dekken elkaar wel grotendeels. Het wezenlijke verschil is dat de kuil in vlak 3 breder is, met name aan de oostzijde. Hierbij moet aangetekend worden dat 8 juni 1993 een warme, zonnige dag was, hetgeen de waarneming van sporen die als vaag werden beschreven, niet ten goede zal zijn gekomen. Taayke schrijft dat langs de randen van de grafkuil infiltratiebandjes en steennestjes aanwezig waren, in de vaste grond, zoals blijkt uit zijn schets. De infiltratiebandjes zijn ook getekend op de veldtekening van het derde vlak. Mede gezien het betere contrast op dit vlak – de vlakken 1 en 2 zijn getekend op niveaus met de laatste resten van bruine infiltratie in de vaste ondergrond – moeten de waarnemingen op het derde vlak als de meest betrouwbare worden beschouwd. De kuil was op dit niveau (ca. 23,80 +NAP) afgerond-rechthoekig, NNW-ZZO gericht, 2,05 m lang en 1,55 m breed. Volgens een schets van Taayke was de bodem van de kuil niet vlak, maar dieper in het midden. Dit diepste punt wordt op de veldtekening aangegeven als 23,65 +NAP.

Na afloop van het onderzoek werd twee meter ten zuiden van het graf een gedeelte van de wand van de opgravingsput schoongestoken en beschreven. Het maaiveld bleek hier bij 24,52 +NAP te liggen. Onder 40 cm egaal-donkergrijze, recente bouwvoor bevond zich 10 cm gemengde lichtgrijze en bruine grond, kennelijk het restant van een slechts enkele malen geploegde oude bouwvoor. Daaronder was nog 5 à 10 cm ongestoorde bruine B-horizont aanwezig. De on-

dergrond bestond uit geel zand.

De hoogte van het oorspronkelijke maaiveld, vóór de vorming van de es, is slechts bij benadering aan te geven, namelijk 24,30 à 24,40 +NAP. De grafkuil zal dus 0,65 à 0,75 m diep zijn geweest. Hoogstwaarschijnlijk betrof het een vlakgraf. De grafkuil werd namelijk zichtbaar als vage verkleuring in het restant B-horizont onder het esdek. Indien nog een heuvel aanwezig was geweest, zou vrijwel zeker in een cirkel rond de grafkuil géén bruine infiltratie aanwezig zijn geweest, zoals bij geëgaliseerde grafheuvels onder esdekken de regel is. Rond de grafkuil was geen greppeltje aanwezig. Naar zo'n standspoor is wel gezocht, zowel tijdens de reguliere opgraving als bij het na-onderzoek.

Op het derde vlak werden in de vulling van de grafkuil vage verkleuringen zichtbaar, die mogelijk als lijksilhouet geduid kunnen worden. Indien dit het geval is, werd de dode liggend op de linkerzijde, met opgetrokken knieën, en met het hoofd naar het zuiden en blik naar het westen begraven. De lengte van de opgemeten verkleuringen suggereert dat de dode kort van stuk was (ca. 1,4 m), waarschijnlijk nog niet volwassen. Op dit zelfde niveau vertoonde de vulling van de grafkuil een zwarte spikkeling, met name langs de oostzijde. Deze spikkeling, waarschijnlijk mangaan, is een bodemkundig verschijnsel. Verspreid in de vulling van de grafkuil werden een onbewerkte afslag (nr. 4^a) en een schrabbertje (nr. 4^c) gevonden. Deze kunnen echter niet tot de grafgiftten worden gerekend. De enige grafgift was een klokbeker die in de ZW-hoek van de grafkuil werd ontdekt, schuin staand met de opening naar NNW. De rand van de beker reikte tot 23,87 +NAP. Indien de vage verkleuringen werkelijk een lijksilhouet vormen, stond de beker dus voor het hoofd van de dode.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 256.87/532.62.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1993/VI.2. Replica's zijn aanwezig in de studiecollectie van het B.A.I., en bij McDonald's, Noordbarge.

Beschrijving (fig. 54b):

Vrij forse, slanke beker met zwak ingebogen boven-deel en flauwe buikknik, vlakke bodem en afgeplatte rand. Aardewerk binnen en buiten leerbruin, plaatselijk roodbruin. Het buitenoppervlak is aan één zijde, namelijk de oorspronkelijk naar boven gekeerde kant, en plaatselijk op het binnenoppervlak aan de tegenoverliggende kant donker gespikkeld, als gevolg van

het bodemkundige proces, dat ook de zwarte spikkeling van de vulling van de grafkuil veroorzaakte. De versiering is aangebracht met een getande spatel, met uitzondering van de horizontaal-omlopende rijen kleine ronde indrukjes aan weerszijden van de bovenste en middelste versieringsgordel, en aan de bovenzijde van de onderste.

a 25: Eenerschans, gem. Norg (1936/1944)

Grafheuvel

Publicatie:

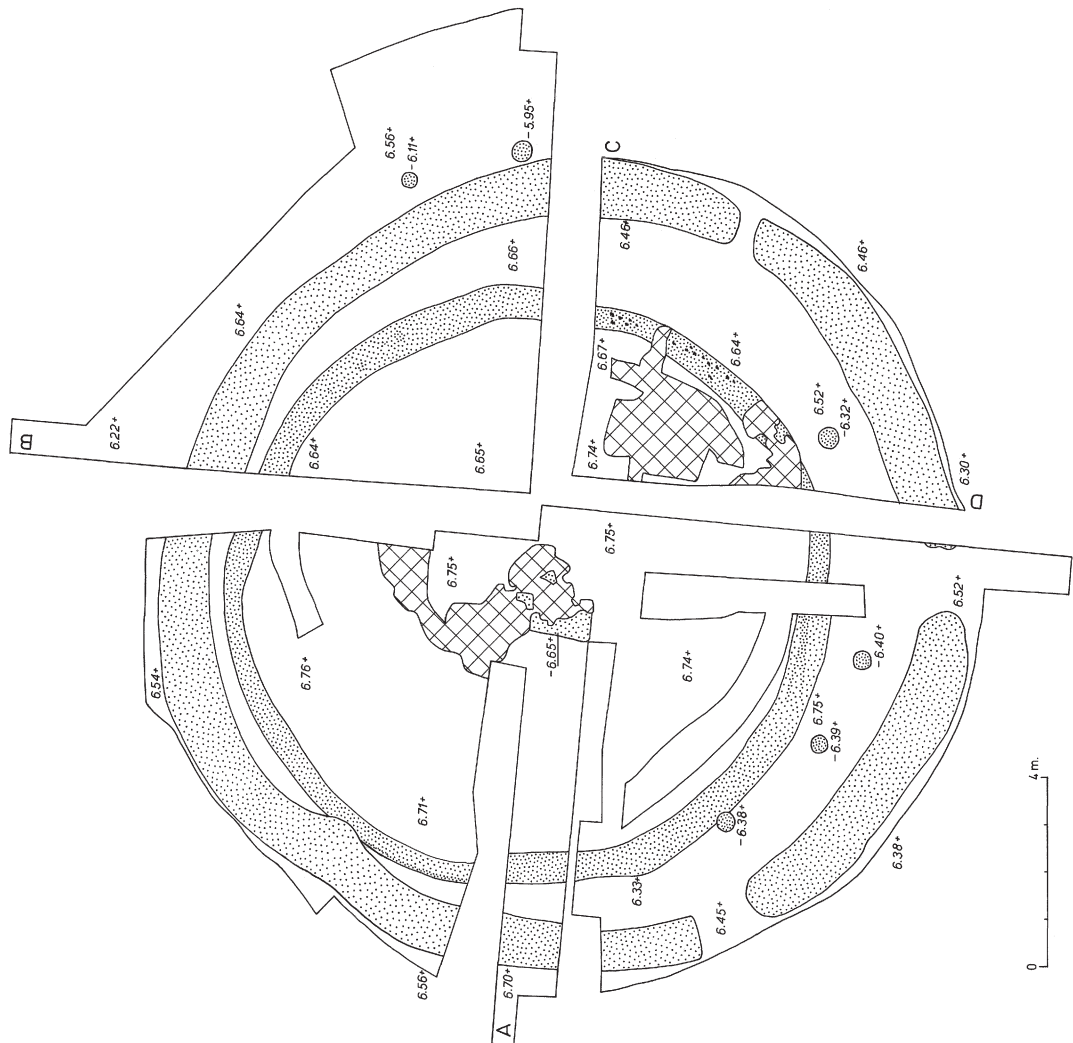
Van Giffen, 1946.

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's en dagrapporten van het onderzoek in 1944 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 56):

Vermoedelijk in de herfst van 1936 werd door A. Bijma uit Boelenslaan en enkele kennissen een groot gat gespit in het centrum van de heuvel (Van Giffen, 1946: 75). Onderin werden scherven van een rijk versierde klokbeckerschaal met vijf voetjes gevonden. Door wateroverlast werd men gedwongen het graafwerk te staken. Via Dr. Siebinga, arts te Opeinde, aan wie Bijma vonden leverde in ruil voor gratis medische behandeling, werd deze vondst in Groningen gemeld. Het onderzoek van de heuvel begon op 31 maart 1944 moest echter op 14 april al onderbroken worden, i.v.m. het noodonderzoek van een groot aantal grafheuvels op het Noordse Veld bij Zeijen (Van Giffen, 1949a). Op 21 juli 1944 werd het onderzoek hervat. Tussen 1 en 15 augustus werd niet gewerkt wegens vakanties. Op 25 augustus werd het onderzoek beëindigd. Daarna werd nog een week besteed aan het restaureren

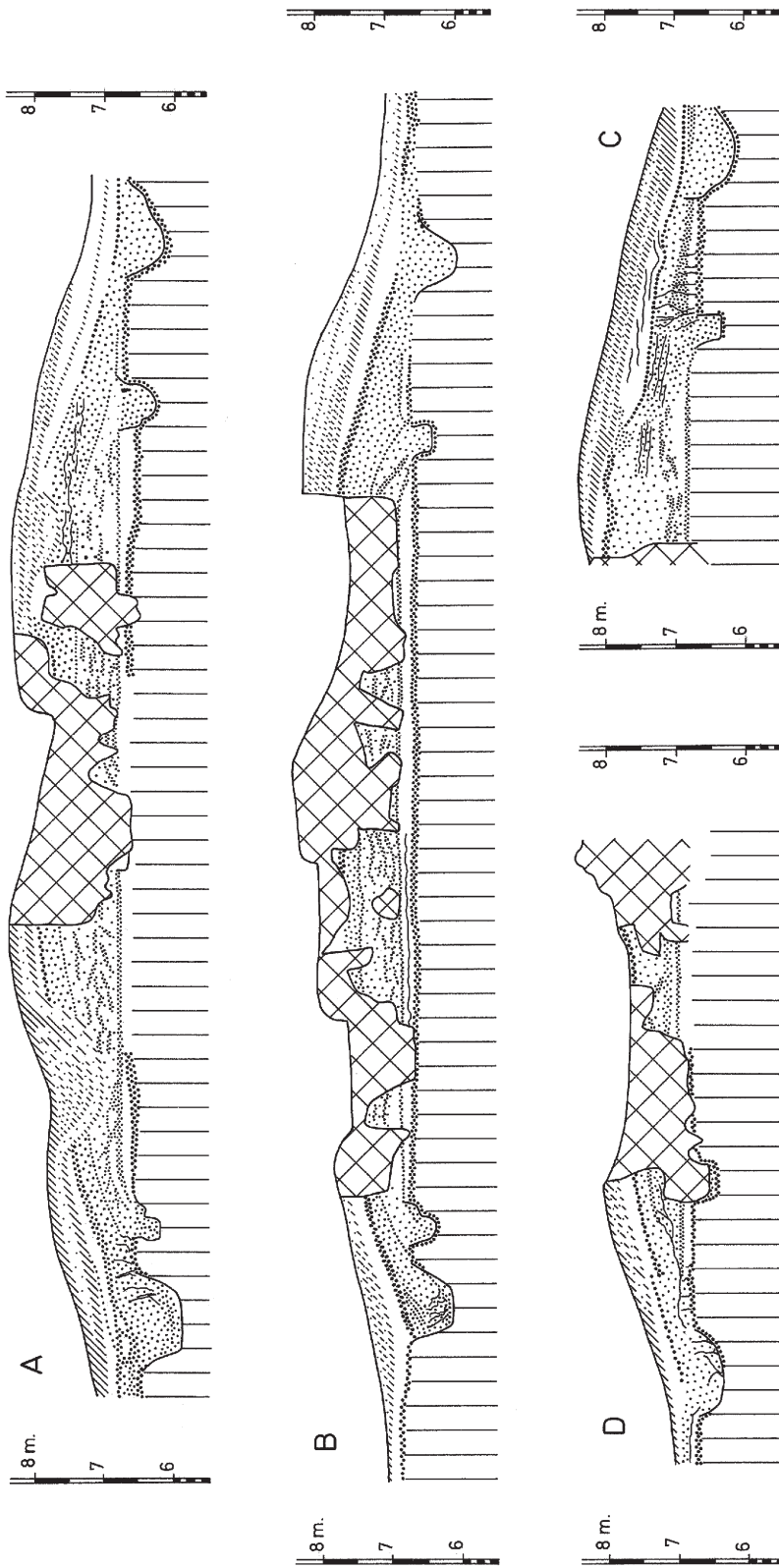

Fig. 56. Plattegrond en profielen van de grafheuvel bij de Eenerschans, cat.nr. a 25 (tek. GIA).

van de heuvel. Dit is echter vergeefse moeite geweest, aangezien de heuvel kort daarna werd geëgaliseerd.

In april 1944 werden ca. 1,5 m brede sleuven gegraven langs de N-Z en O-W assen van de heuvel. Nadat de profielen waren getekend, werd in het centrum een deel van de toekomstige M-W profiel dam en van het centrumgedeelte van het NW-kwadrant afgegraven, om het restant van het primaire graf en de recente vergraving te onderzoeken. Tijdens de tweede campagne, in juli-augustus 1944, werd de heuvel grotendeels opgegraven, volgens een variant van de kwadrantenmethode. De hoofdprofielen werden opnieuw getekend, behalve uiteraard het centrumgedeelte van het M-W profiel. De heuvel werd gekenmerkt door uitzonderlijke podsoleringsverschijnselen, die het gevolg waren van de ligging en op slecht doorlatende ondergrond. Kenmerkend voor dit laatste zijn de 'staande' infiltratieaders, die vooral in de greppels werden waargenomen. De ondergrond toonde een zeer sterke, secundaire podsolering met een dikke, witte uitlogingshorizont met infiltratieaders en een dunne, harde oerbank, die de contouren van de greppels volgde. Over de heuvel was eveneens een dikke schierzandlaag gevormd. Alleen op de top van en buiten de heuvel had zich een harde, bruine oerbank gevormd. Op de flanken van de heuvel lag, onder de schierzandlaag, een zachte, donkerbruine tot zwarte laag (zgn. 'gliede'), die door de opgravers als een humuslaag werd geïnterpreteerd. De derde periode, die Van Giffen in zijn publicatie onderscheidde, was dan ook niets anders dan de schierzandlaag in de bovenzijde van periode 2. Op de heuvel had zich een dun veenlaagje gevormd. Vervolgens was er een laag stuifzand afgezet, die opnieuw door veen werd afgedekt.

De kernheuvel, periode 1, werd opgeworpen van grijs zand en donker-humeuze plaggen. Over het oorspronkelijke bodemprofiel onder de heuvel valt niets te zeggen, aangezien dit geheel verdwenen is t.g.v. de sterke secundaire podsolering. Er was een duidelijk ontwikkelde humuslaag aanwezig. De heuvel was laag en opvallend plat. De doorsnede bedroeg 13,5 à 14 m, de hoogte ca. 0,6 m. Alleen in het M-W profiel werd plaatselijk een hoogte van ca. 0,8 m bereikt. Gezien de goed ontwikkelde humuslaag, die zich op de kernheuvel gevormd had, is deze vorm oorspronkelijk en niet ontstaan als gevolg van een opzettelijke afvlakking, voorafgaand aan het opwerpen van periode 2. Onder de voet van de heuvel lag een ronde greppel met een binnendiameter van 11,5–11,8 m, een breedte van 0,5–0,6 m en een diepte van 0,5–0,6 m. Het zand dat bij het graven was vrijgekomen, lag op het oude oppervlak binnen de greppel. Plaatselijk was dit zand weer in de greppel teruggeleden (-gespoeld?). Het

ziet er naar uit dat de greppel opzettelijk is dichtgemaakt bij het opwerpen van de heuvel. Het primaire graf was gedeeltelijk vergraven door Bijma c.s. In het vlak werd een langwerpige, ca. N-Z gerichte kuil met een lengte van minstens 1,65 m en een breedte van minstens 0,70 m getekend. In de publicatie wordt in het M-W profiel echter een doorsnede van de kuil gegeven met een breedte van 1,80 m (Van Giffen, 1946: afb. 7 profiel A). Bij controle van de veldtekeningen en foto's blijkt, dat deze doorsnede in het veld niet is gezien. De profiel dam werd namelijk afgegraven om het graf vlaksgewijs te kunnen onderzoeken. In de veldtekening van profiel A is alleen aangegeven, dat de humuslaag van het oude bodemprofiel aan de oostkant van het graf ophoudt, daar waar de recente verstoring in het vlak dieper wordt. Bij dit punt is genoteerd: "begin van het graf". Westelijk van dit punt is in het profiel nog een stuk heuvellichaam met plaggen getekend. De suggestie wordt gewekt dat de recente kuil weer ondieper werd en dat nog een stuk heuvellichaam intact was. In het vlak heeft de recente kuil dus een grotere omvang dan in het profiel. Zoals gezegd, reikte in het vlak de verstoring tot de plaats waar in het profiel de humuslaag ophoudt. De verklaring van deze tegenstrijdigheid is vrij simpel. Het ogenschijnlijk ongestoorde stuk heuvellichaam met plaggen dat in het profiel boven de grafkuil werd getekend, bevond zich niet in situ. Het was een brok heuvellichaam, dat tijdens de graverij van Bijma c.s. afbrak en op de bodem van de kuil terecht kwam. In de vlaktekening is dit inderdaad zo aangegeven, namelijk als een brok heuvellichaam met plaggen in een recente kuil. Overigens ziet het er naar uit dat in 1944 wel gepraat is over de aard van dit brok heuvellichaam. Aanvankelijk was in de profieltekening het brok heuvellichaam namelijk 'recent' gearceerd. Deze arcering is later weggegomd. Van de daardoor ontstane verschillen tussen vlak en profiel is men zich kennelijk niet bewust geweest. Er is trouwens een tweede argument tegen een brede grafkuil. Indien deze namelijk min of meer vierkant was geweest, had aan de ZO-zijde van de recente storing de grafkuil nog zichtbaar moeten zijn. Het vlak werd namelijk getekend op 0,05 m beneden het oude maaiveld, dus ruim boven de bodem van de kuil. De conclusie moet dan ook zijn:

- De primaire grafkuil was N-Z gericht;
- De afmetingen zijn niet meer volledig te reconstrueren. De lengte bedroeg minstens 1,65 m, de breedte minstens, maar niet veel meer dan 0,70 m. De diepte bedroeg 0,15 m (en niet 0,45 m, zoals Van Giffen schrijft).

Er werden geen crematieresten gevonden, ook niet in de recente verstoring. Het was dus een inhumatiegraf.

Een lijksilhouet was niet aanwezig. De schaal met voetjes bevond zich vermoedelijk in de oosthelft van het graf. Andere grafgiften werden niet gevonden.

Periode 2 bestond uit een ophoging van grijs zand. Deze was omgeven met een brede, op drie plaatsen onderbroken ringsloot met een binnendiameter van 15,0–15,2 m, een breedte van 1,2 m en een diepte van 0,9 m. De breedtes van de onderbrekingen waren 0,4 m (ZO), 1,4 m (Z) en 1,2 m (ZW). Na de ophoging bedroeg de hoogte van de heuvel ca. 1,2 m. Van een bijbehorend graf werd geen spoor teruggevonden. Het centrum van de heuvel was dan ook volledig vergraven. Heuvels met een ringsloot kunnen gedateerd worden in de tweede helft van de Vroege en de eerste helft van de midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157). Aan de zuidzijde van de heuvel werden, tussen de greppel van periode 1 en de sloot van periode 2, vier diepe paalgaten gevonden. In het NO-kwadrant lagen twee zeer diepe paalgaten buiten de sloot van periode 2. Ondanks ijverig zoeken, werden geen andere paalgaten gevonden. De functie is onduidelijk (ze kunnen in geen geval alle zes tot dezelfde cirkelvormige paalkrans hebben gehoord), evenals de datering.

Ligging:

Kaartblad 12A (Norg), coörd. 220,06/567,22.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1944/IV.1. De schaal werd in 1962 opnieuw gerestaureerd door D. Versloot (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Beschrijving (fig. 54c):

Uit vele scherven gereconstrueerde schaal met vijf voetjes. Bij de restauratie in 1962 zodanig bijgekleurd dat het verschil tussen origineel en gips moeilijk herkenbaar is. De schaal heeft een brede, zwak gewelfde bodem, een flauw-geronde buik, die via een zwakke knik overgaat in de cilindrische hals. De rand is naar binnen toe afgeschuind. De voetjes zijn ovaal op doorsnede, hun lengteas verloopt tangentiaal. In feite gaat het bij deze schaal om een brede, lage klokbeke van Veluws type op vijf pootjes, niet om een ‘open’ voetjesschaal. Het aardewerk is gedeeltelijk donkergrijsbruin en verweerd, gedeeltelijk, vooral de onderzijde, leerbruin en glad. De magering is niet te herkennen. De versiering is geheel aangebracht met een kerfspatel. Tussen de versierde zones bevinden zich smalle en lage ribbels.

N.B.: In de oude expositie in het Prov. Museum van Drenthe te Assen was de schaal geassocieerd met een

stuk kristallijngesteente en twee brokken vuursteen. Zover bekend zijn deze stukken steen niet bij de opgraving gevonden. De herkomst is onduidelijk.

a 26: Zuidvelde, gem. Norg

Tumulus 1937-I

Publicaties:

Van Giffen, 1939a; Lanting, 1973.

Documentatie:

Veldtekeningen, vondstenboekje, notitieboekje van Ch.G.E. Ubbens, foto's van de opgraving in september 1937 (archief B.A.I.). Van de foto's moet vooral de door Ubbens voor privédoeleinden vervaardigde serie in een map “Tumuli-Ausgrabungen in Holland, 1937” genoemd worden. Deze map is later aan het B.A.I. geschonken met de bijbehorende negatieven.

Vondstomstandigheden (fig. 57):

Tussen 8 en 17 september 1937 werden door het B.A.I. onder dagelijkse leiding van de heer Ch.G.E. Ubbens, twee grafheuvels onderzocht ten noorden van Zuidvelde. De veldtekeningen werden vervaardigd door Ubbens, die ook verantwoordelijk was voor een uitvoerige fotodocumentatie. In het kader van deze studie is alleen heuvel I van belang. Deze werd opgegraven volgens de kwadrantenmethode en werd na afloop van het onderzoek gerestaureerd. Op kaartblad 12A (Norg) van de topografische kaart 1:25.000, uitgave 1953, komen beide heuvels nog voor, liggend in een perceel heide. Op de uitgave 1970 van hetzelfde kaartblad zijn de heuvels verdwenen. Het betreffende perceel is in grasland veranderd. Uit de publicatie van Van Giffen (1939a) blijkt dan ook, dat in 1937 geen directe bedreiging reden van het onderzoek was. Van Giffen was vooral geïnteresseerd in de ouderdom van een aarden wal tussen beide heuvels. Deze bleek een moderne aanleg ter beschutting van bijenkorven te zijn! Heuvel I had een doorsnede van ca. 17 m en een hoogte van ca. 0,9 m (top ca. 11,70 m +N.A.P.; oudoppervlak in centrum 10,80 m +N.A.P., niet ca. 10,50 +N.A.P., zoals Van Giffen (1939a) schrijft) en was opgeworpen van gelig zand met weinig, vaag-aftekenende plaggen op een oud-bodemprofiel, dat bestond uit een 0,10–0,15 cm dikke grijzige uitspoelingslaag en een dunne infiltratiezone. Over de heuvel had zich een goed-ontwikkeld podsolprofiel gevormd. In het centrum werd een ondiepe, recente vergraving aangetroffen, die echter geen schade van betekenis had aangericht. In deze vergraving werden scherven van een urn, een nabijzetting uit de late bronstijd of vroege

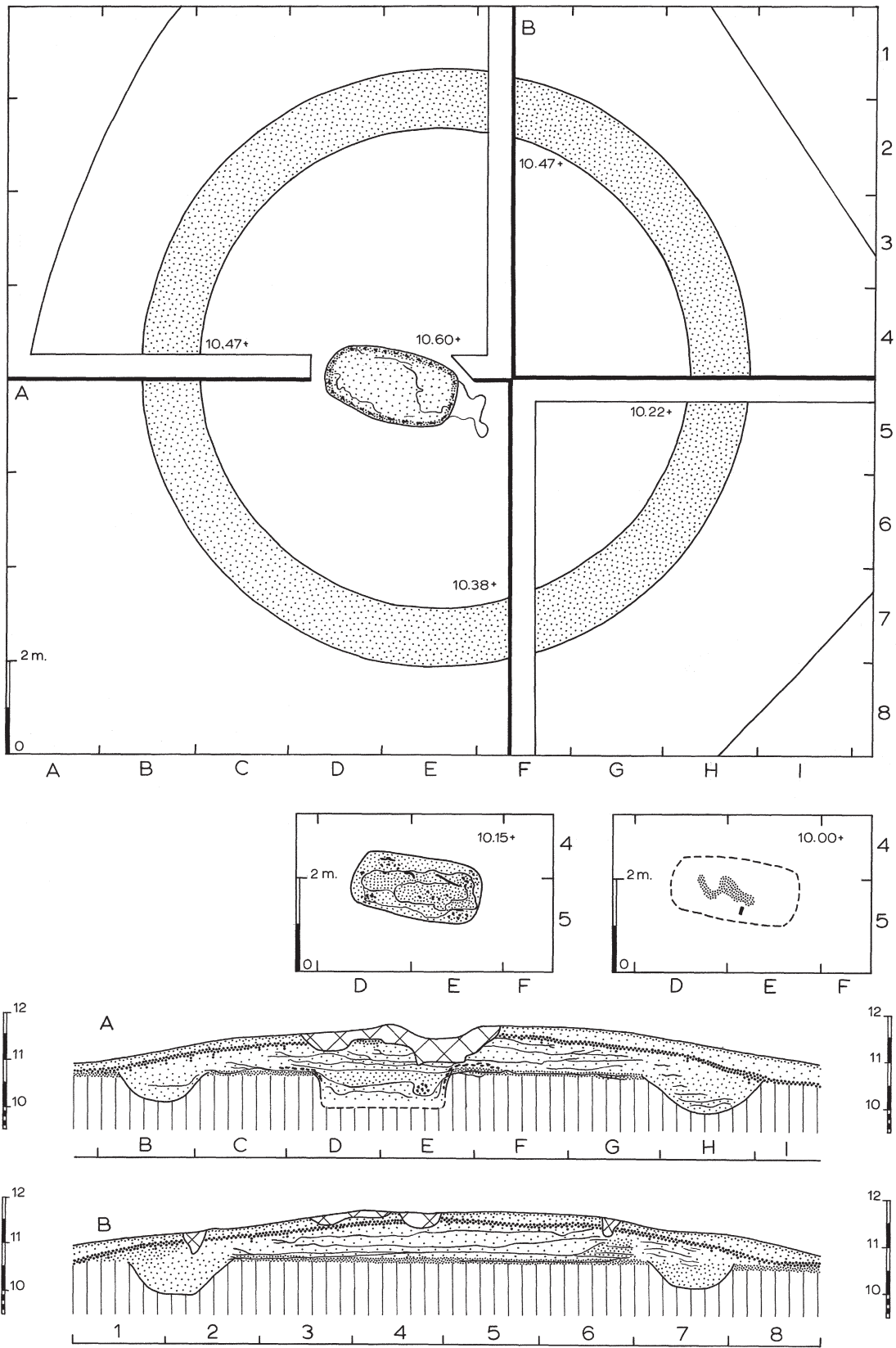

Fig. 57. Plattegrond en profielen van tumulus 1937-I bij Zuidvelde, cat.nr. a 26 (tek. GIA).

ijzertijd, aangetroffen.

Het centrale graf was een afgerond-rechthoekige kuil, ca. 2,75 m lang (niet 1,75 m, zoals abusievelijk door Lanting (1973: 266) wordt vermeld), ca. 1,20 m breed en 0,75 à 0,80 m diep. De richting was vrijwel O-W, met een afwijking van ca. 10° in de richting van OZO-WNW. Langs de wanden van de grafkuil werden bovenin houtskoolpartikels aangetroffen. Op dieper niveau toonde de kuil een tweekleurige vulling: grijs zand in het centrum, 'rood' zand langs de kanten. Samen met de strepen houtskool en concentraties houtskoolbrokjes, die de scheiding op onregelmatige wijze accentueren, wijst deze tweekleurige vulling op de aanwezigheid van een bekisting. Op de bodem van de kuil werd een lijksilhouet gevonden, liggend met opgetrokken knieën op de linkerzijde, hoofd naar het oosten. Vóór de hals lag een stenen hamerbijl, op de zijkant met de snede naar de hals toe. De hamerbijl is het naamgevend exemplaar van het type Zuidvelde, dat kenmerkend is voor de klokbekeperiode in NO-Nederland (Lanting, 1973). Het graf lag excentrisch, d.w.z. iets naar het westen verschoven binnen een greppel. De mooie cirkelvormige, overal even brede greppel van de opgravingsplattegrond (binnendiameter 10,5 m, breedte 1,25 m) is een constructie m.b.v. een passer door Ubbens. In werkelijkheid was de sloot wel regelmatig van vorm, maar niet overal even breed. Volgens de profieltekeningen was de binnendiameter in OW-richting, ca. 0,2 m beneden het oude maaiveld, ca. 9,7 m. Het NZ-profiel lag helaas excentrisch, zodat daar de diameter niet bepaald kan worden. Naar schatting bedroeg de binnendiameter in NZ-richting ca. 9,6 m. De breedte van de greppel varieerde, op ca. 0,2 m beneden het oude maaiveld, van 1,6 tot 2,3 m. De diepte varieerde van 0,65 tot 0,85 m. De doorsnede was komvormig. De vulling van deze greppel was homogeen, lichtgekleurd, vergelijkbaar met het heuvellichaam. Opvallend is het ontbreken van een humeuze laag hoog in de vulling, zoals die voorkomt bij sloten die langere tijd open hebben gelegen en die aanvankelijk snel, later geleidelijk door inspoeling en instuiving zijn gevuld. Het bodemprofiel over de heuvel reageert niet op de greppel. Boven de greppel toont het heuvelprofiel geen knik of doorbuiging. In het M-Z profiel, dat volgens een notitie van Ubbens, samen met Van Giffen werd getekend, is op het oude maaiveld binnen de greppel een walletje van iets donkerder grond aangegeven. Een infiltratieader volgt de contouren van dit walletje. In de andere profielen is dergelijke, uit de sloot afkomstige, grond niet getekend, hoewel deze volgens de foto's wel aanwezig was. Trouwens, ook de uit de grafkuil afkomstige grond, die eveneens op de foto's zichtbaar is, werd door Ubbens niet ge-

tekend. Waterbolk (1964: pl. XI:1) meende, op grond van de door hem afgebeelde foto van het M-W profiel, dat de greppel secundair was ten opzichte van de heuvel over het graf met de hamer. Veldtekeningen en overige foto's bevestigen dit niet. Dat de insteek van de greppel al boven het niveau van het oude maaiveld zichtbaar lijkt, is het gevolg van de aanwezigheid van een walletje, op de foto donkerder gekleurde grond op het oude maaiveld binnen de greppel. Alles wijst erop dat de greppel bij het opwerpen van de heuvel al is dichtgegooid en dat we hier niet te maken hebben met een ringsloot, maar met een greppel, zoals we van bekegraven kennen. Ook Van Giffen (1939a) dacht kennelijk in die richting. De excentrische ligging van het graf binnen de greppel is geen argument tegen gelijktijdigheid. Speciaal bij graven uit de klokbekeperiode komt dit wel vaker voor.

Ligging:

Kaartblad 12A (Norg), coörd. 227,40/563,05.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1937/IX.3 (hamerbijl) en 1937/IX.1 (urnscherven).

Beschrijving (fig. 58):

Hamberbijl van het type Zuidvelde (Lanting, 1973: Bijlage II). Boven- en onderzijde op dwarsdoorsnede zwak concaaf. Versiering op het ene hoofdvlak, bestaande uit een fijne ribbel, die de zijkant op enige afstand volgt, op het andere hoofdvlak uit een ingeslepen groef op de overeenkomstige plaats. Vervaardigd uit een biotietrijk gesteente, dat in Noord-Nederland niet als zwerfsteen voorkomt (determinatie Dr. G.J. Boekschoten, 1973).

De hamerbijl is afgebeeld in De Laet & Glasbergen (1959: pl. 25).

a 27: Odoorn, gem. Odoorn

Grafheuvel aan de weg naar Exlo

Publicaties:

Van Giffen, 1930; 1947.

Documentatie:

- Veldtekeningen en foto's van het onderzoek in september 1929 (archief B.A.I.);
- Tekening en dagrapport van een na-onderzoekje op 29 en 30 oktober en 2 november 1970 (archief B.A.I., dagrapporten: onder Eext, gem. Anlo, grafheuvelzolen).

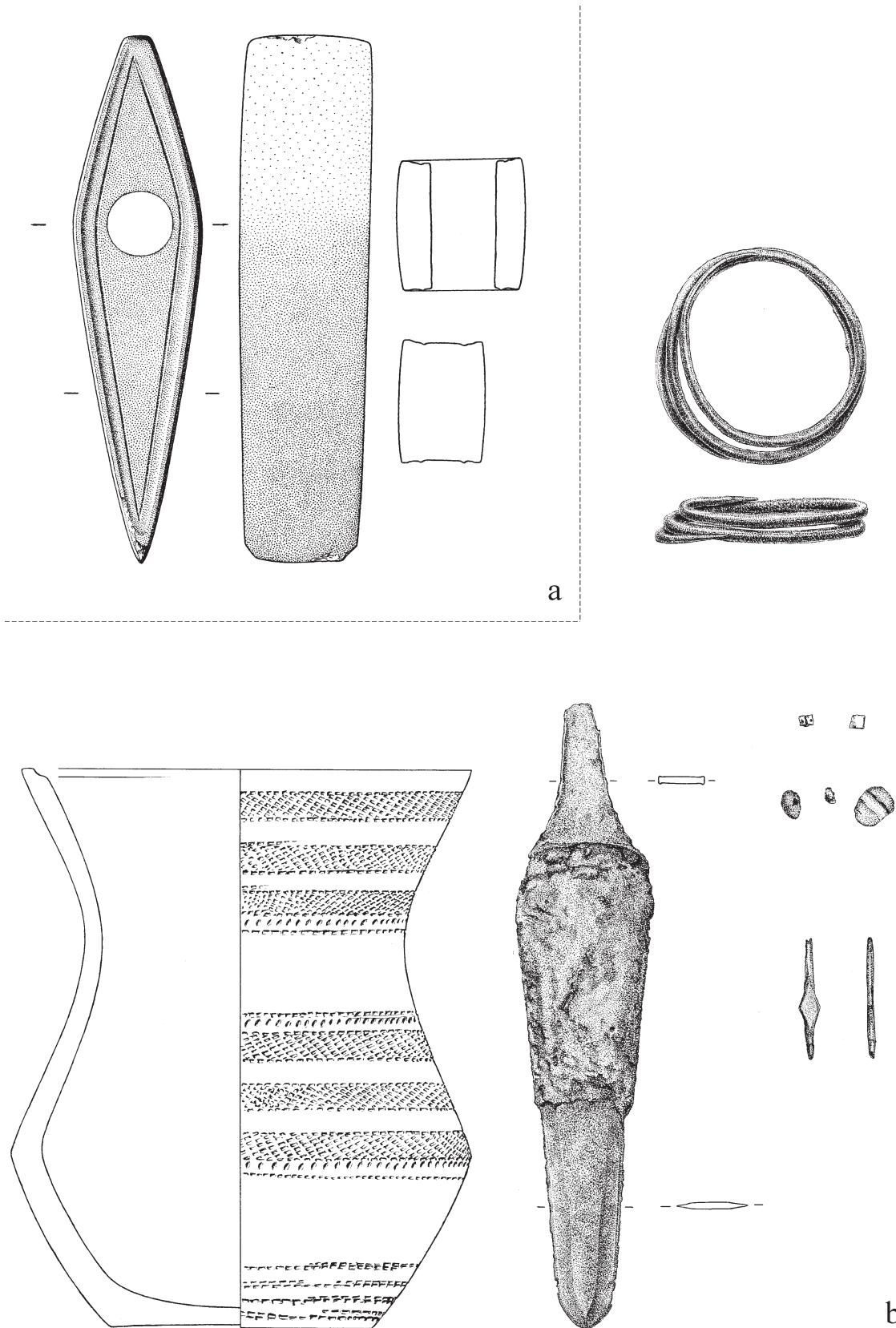

Fig. 58. a) Hamerbijl uit tumulus 1937-1 bij Zuidvelde, cat.nr. a 26; b) de vondsten van Odoorn, cat.nr. a 27. Schaal 1:2.

Opmerking vooraf:

De hier behandelde vondst wordt soms aangeduid als die van Exlo, zoals in Butler & Van der Waals (1966). Dat is echter onjuist. De grafheuvel lag in de voormalige marke Odoorn, net buiten het dorp van die naam.

Vondstomstandigheden (fig. 59):

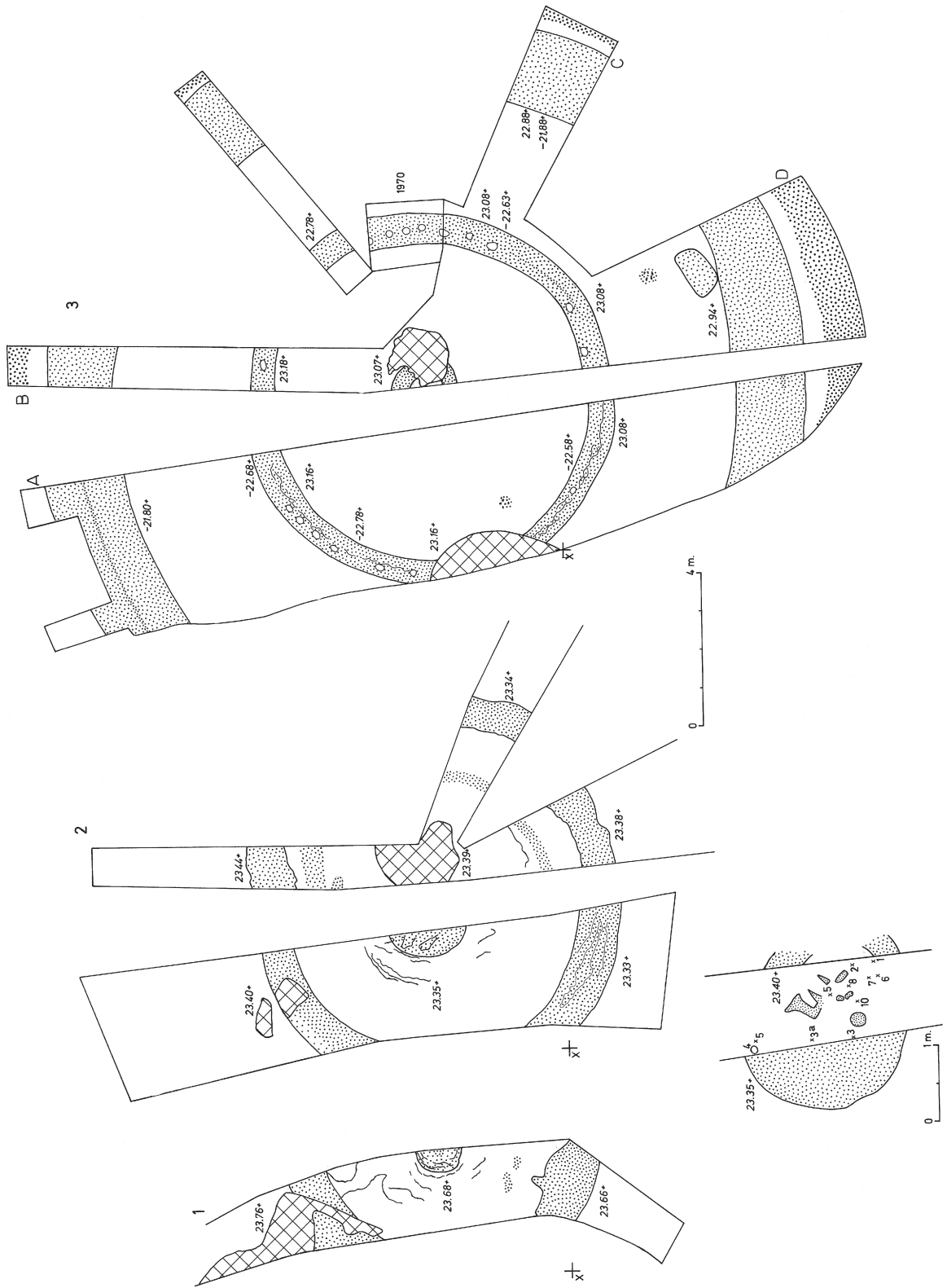
Ondanks het feit dat Van Giffen in twee publicaties ruime aandacht aan deze heuvel heeft besteed, blijkt het nodig met een nieuwe beschrijving en een nieuwe interpretatie te komen. Ten eerste is de herinterpretatie door Van Giffen van het primaire graf als bijenkorfgraf (Van Giffen, 1947) onjuist. Ten tweede heeft Van Giffen niet herkend dat het om een twee-periodeheuvel gaat. Voor hem was dit het karakteristieke voorbeeld van een laat-neolithische heuvel met intermediaire greppel en perifere ringsloot. In werkelijkheid is er een periode 1 met klokbekeergraf en greppel onder de voet en een periode 2 met schachtgraf en ringsloot. Het graf van periode 2 is op de foto's duidelijk herkenbaar en is zelfs in twee vlakken getekend! Dankzij de werkelijk zeer goede veldtekeningen en de uitvoerige fotodocumentatie is het mogelijk deze heuvel, onafhankelijk van de publicaties van Van Giffen, te interpreteren. Het enige probleem is dat er bij de hoogtemetingen in enkele gevallen iets mis is gegaan. Deze foute hoogtes zijn niet onderkend en zodoende ook in de gepubliceerde tekeningen terechtgekomen. Het meest in het oog springende voorbeeld is vlak b, volgens de publicaties, met in het centrum een hoogte van 23,25 m. De onregelmatige contouren van greppel en grafkuil wijzen er al op, dat dit vlak op of hooguit enkele centimeters onder het niveau van het oud-oppervlak kan zijn getekend. De foto's bevestigen dat. Het vlak is in het centrum niet bij 23,25 maar bij ca. 23,35 getekend. Van de beide andere hoogtes in dit vlak geldt eenzelfde correctie.

De heuvel was bij de aanvang van het onderzoek aan de westzijde en aan de noordoostzijde al gedeeltelijk afgegraven. Ook was een gat gespit in het centrum van de heuvel. De heuvel werd daarom opgegraven volgens een aangepaste methode. Met uitsparing van een ruim 1 m brede, ca. N-Z lopende profiel dam werd de westhelft – voor zover nog niet vergraven – in één vlak vrijgelegd. Dit gedeelte werd laagsgewijs afgegraven. In het ZO-kwart werden twee sleuven, eigenlijk smalle sectoren, uitgegraven en in het NO-kwart werd een smalle sleuf gegraven langs de oostzijde van de M-N dam. In totaal werden vijf vlakken getekend, waarvan er twee alleen betrekking hebben op het gedeelte westelijk van de NZ-profiel dam. De profiel dam werd aan beide zijden getekend, terwijl twee extra profielen in het ZO-kwart werden getekend. Na afloop

van het onderzoek werd de heuvel geëgaliseerd. Het terrein werd echter niet diep geploegd. In 1970 werd vastgesteld dat de ringsloot nog grotendeels aanwezig was, en dat ook de in 1929 niet uitgegraven delen van de standgreppel nog aanwezig waren.

De primaire heuvel, periode 1, werd opgeworpen van geel zand en vage grijze plaggen op een oud bodemprofiel, bestaande uit een dunne, vage humuslaag, een ca. 0,05–0,10 m dikke, vage uitspoelingshorizont en een minstens 0,15 m dikke oranje infiltratiezone. De heuvel had een doorsnede van ca. 13 m én een hoogte van ca. 1,1 m. Onder de voet werd een kringgreppel ontdekt met een binnendiameter van 8,1–8,2 m, een breedte van 0,6–0,7 m en een diepte van 0,7–0,8 m. Halverwege in de vulling werden sporen van verticale palen met een diameter van ca. 0,2 m waargenomen. Het was dus een zgn. standgreppel. Met de wijze waarop de plaggen in het heuvellichaam doorlopen in de vulling van de greppel, zijn deze paalsporen een bewijs dat de greppel opzettelijk werd dichtgegooid toen de heuvel werd opgeworpen. Opvallend is de tweekleurige vulling van de greppel, namelijk een brede, donkere zone aan de binnenzijde, waarin de paalsporen zijn opgenomen, en een smalle lichte zone langs de buitenzijde. Er zijn vage aanwijzingen dat althans aan de noordzijde van de heuvel de grond, die bij het graven van de greppel vrijkwam, aan de buitenzijde werd gedeponeed.

Het graf van periode 1 werd op een vrij ongelukkige wijze in drie gedeeltes opgegraven. Het westelijke uiteinde werd in het vlak ten westen van de profiel dam getekend op ca. 23,35 m + NAP (gecorrigeerde waarde, zie boven). Het volgende vlak, op ca. 23,12 +, lag onder het niveau van de bodem van de kuil. Van belang is, dat in dit vlak geen greppeltje werd opgetekend ter plaatse van de grafkuil in het vlak erboven. Het middendeel van de grafkuil lag onder de ruim 1 m brede profiel dam. Toen het centrumgedeelte van de dam werd afgegraven, kon dit stuk worden onderzocht. Van Giffen (1930: 169; 1947: 192) schrijft dat dit gedeelte van de profiel dam instortte. Dit heeft echter geen schade berokkend aan het onderzoek. De foto's tonen dat op het niveau van het oud-oppervlak het basale gedeelte van de dam geheel intact was. Wel is de beker bij die gelegenheid gebroken. Hoewel dit gedeelte met de meeste zorg is onderzocht – alle grafgraven werden in dit gedeelte ontdekt – werd ook hier geen greppeltje onder de grafkuil opgetekend. Het oostelijke uiteinde van het graf was gedeeltelijk verstoord door een recente ingraving. Op het niveau van het oud-oppervlak was deze nog zo omvangrijk, dat van de grafkuil niets te zien was. In het volgende vlak, dat getekend werd bij 23,07 m +, werd een ca. 0,4 m

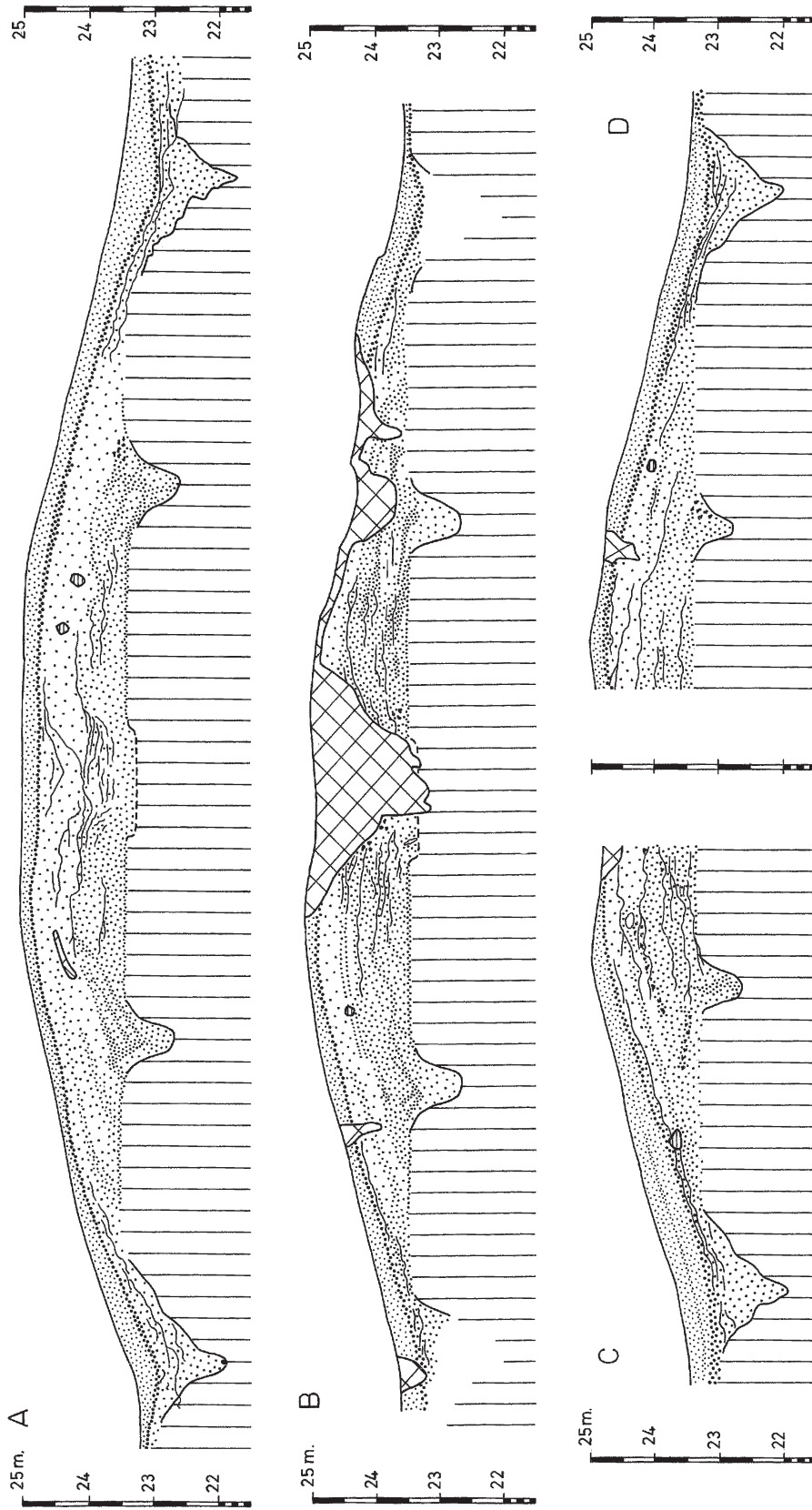

Fig. 59. Plattegrond en profielen van de klokbekeerheuveld van Odoorn, cat.nr. a 27 (tek. GIA).

breed, halfcirkelvormig gebogen greppeltje getekend, dat overigens nog gedeeltelijk versneden werd door de recente ingraving. Volgens de foto's werd later het middengedeelte op dezelfde hoogte afgeschaafd, zodat beide gedeelten in één vlak zijn gezien. Een voortzetting van het greppeltje werd toen kennelijk niet waargenomen, is althans niet opgetekend. Bij het na-onderzoek in 1970 bleek (overigens ook op de foto's van 1929 te herkennen), dat de heuvel op gelaagd dekzand ligt. In de bovenste 25–30 cm is deze gelaagdheid echter verdwenen door bioturbatie. De bovenste laag wel-gelaagd dekzand bevatte onregelmatig gevormde depressies van verschillende diepte met structuurloos zand (wortelwerking, oude diergangen?). Wellicht kan het 'greppeltje' op die wijze verklaard worden. De foto van het profiel ter plaatse geeft geen opheldering.

Samenvattend kan gesteld worden:

- De grafkuil was O-W gericht. Het westelijke uiteinde was afgerond, het oostelijke uiteinde is niet met zekerheid gezien. De lengte van de grafkuil bedroeg waarschijnlijk 2,5 m. De breedte bedroeg ca. 2 m;
- Er zijn geen aanwijzingen, dat het graf werkelijk een 'bijenkorfgraf' was, d.w.z. dat de kuil langs de wanden over een zekere breedte dieper was dan in het centrum (Lanting & Van der Waals, 1976: 42–43). De aanwijzingen die Van Giffen meende te hebben, zijn niet overtuigend.

Een probleem is de diepte van de grafkuil. De in het vondstenboekje en de publicaties voor alle vondsten aangegeven 23,40 + NAP is aantoonbaar onjuist. Dat is namelijk de hoogte van het oud-oppervlak. Bovendien tonen de foto's drie vondsten – beker, spiraalarmband en tongdolk – in situ en deze bevinden zich op verschillende niveaus. De veldtekening vermeldt twee hoogtecijfers: 0,42 (= 23,40 +) en 0,20 (= 23,18 +). Vermoedelijk slaat dit tweede getal op de bodem van de kuil. Overigens toont ook het gepubliceerde vlak c (Van Giffen, 1947) beide cijfers. Gelukkig zijn de foto's duidelijk genoeg om dit te kunnen controleren. De tongdolk is wat dat betreft het minst bruikbaar. Deze stond namelijk rechttop in de grafkuil. De armband lag, naar schatting, 0,10 m beneden het oude oppervlak, de onderkant van de beker ca. 0,20 m. Dat is dus in overeenstemming met het getal 0,20 (= 23,18) op de veldtekening. We kunnen er dus met vrij grote zekerheid van uitgaan, dat de bodem van de grafkuil ca. 0,20 m beneden het oud-oppervlak lag. In elk geval twee van de grafgiften lagen niet op de bodem van de kuil, namelijk de ring en de tongdolk.

Er werden geen crematieresten gevonden; het betreft dus een inhumatiegraf. De verkleuringen die Van

Giffen zag als resten van een lijksilhouet, zijn m.i. weinig overtuigend. De grafgiften waren:

- Een klokbeker, rechttop in de NW-hoek van het graf;
- Een spiraalarmband met 2½ winding in de ZW-hoek;
- Een koperen tongdolk, rechttop staand in de vulling van de grafkuil in de ZO-hoek. De bovenkant van de dolk stak boven het oud-oppervlak uit;
- Een priem in de westhelft van de grafkuil tussen beker en spiraalarmband;
- Twee barnsteenkralen en het fragment van een derde bij het midden van de zuidelijke lange zijde;
- Twee rechthoekige stukjes goudblek in de oosthelft van het graf, ongeveer op de lengteas;
- Enkele vuursteensplinters, een fragment van een groensteenbijltje en twee scherven, die eveneens in de vulling van de grafkuil werden gevonden, zijn zeer waarschijnlijk geen grafgiften, maar nederzettingsafval, dat met het zand en de plaggen in de heuvel terecht is gekomen. Ook in het heuvellichaam werden enkele stukjes vuursteen geborgen.

Periode 2 was eveneens opgeworpen van geel zand en vage grijze plaggen. De scheiding van periode 1 en 2 was te zien als een vage, dunne bleke band, de uitlogingshorizont van een beginnend bodemprofiel over periode 1. Verder gaven enkele keien in het heuvellichaam de top van periode aan. Deze mantelheuvel was omringd met een diepe, brede ringsloot met V-vormige doorsnede, waarvan de binnendiameter 15 m, de breedte (ca. 0,2 m beneden het maaiveld) ca. 2 m, en de diepte 1,5 à 1,6 m bedroegen. Het graf van periode 2 is in twee vlakken getekend, westelijk van het NZ-profiel. Het eerste vlak is niet gepubliceerd, het tweede vlak is vlak a in de publicaties. De doorsnede door de grafkuil is getekend en zelfs in het gepubliceerde NZ-profiel A duidelijk herkenbaar (Van Giffen, 1930: Abb. 109; 1947: afb. 7). Ook de foto's laten geen twijfel (*ibid.*: Abb 110a, resp. afb. 2). De oriëntering van de grafkuil was ca. O-W. De lengte is niet bekend, aangezien het oostelijk uiteinde was vergraven, maar bedroeg minder dan 2,5 m. De breedte bedroeg ca. 1,5 m., de diepte ca. 0,8 m. In de recente kuil werden crematieresten gevonden. Waarschijnlijk behoren deze bij het graf van periode 2. Grafheuvels met een ringsloot kunnen in de tweede helft van de Vroege en de eerste helft van de midden-bronstijd gedateerd worden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

Pollenanalyse:

In 1929 werd een zestal grondmonsters genomen

(vdnrs. 12 [oorspronkelijk 1a] en 16–20), die later door Waterbolk werden onderzocht. Het bleek dat slechts twee van de monsters voldoende pollen bevatten (Waterbolk in: Van Giffen, 1947). Deze beide (vdnrs. 12 en 16) werden later nog eens geanalyseerd (Waterbolk, 1954). Nr. 12 werd genomen direct naast de tongdolk en bevatte ‘een grote hoeveelheid, met safranine rood kleurende celfragmenten van een dunwandig, plantaardig weefsel’. Nr. 16 werd genomen van de donkere, humeuze plaggen in het standspoor. De verschillen tussen beide monsters zijn opvallend. Gezien de plaats van bemonstering en de aard van beide monsters, moet aan de pollenanalyse van nr. 16 meer waarde worden toegekend dan die van nr. 12. Beide analyses zijn ook vermeld door Casparie & Groenman-Van Waateringe (1980).

Ligging:

Kaartblad 17F (Exlo), coörd. 253,93/542,28.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1929/IX.1–20.

Beschrijving (fig. 58b):

Tot de grafgiften van de klokbekerbijzetting behoren:

- 1929/IX.1: tongdolk van koper (Butler & Van der Waals, 1966: 104). Lemmet vlak op doorsnede met brede, ondiepe na-scherpingsgroef langs de sneden. Tong heeft lage opstaande randen (gehamerd?). Resten van schede bewaard gebleven;
- 1929/IX.2: kleine strip goudblik met gaatjes in de afgeronde, omgebogen uiteinden;
- 1929/IX.3: spiraalarmband (2½ winding) van koper of brons (metaal niet geanalyseerd). Spitse uiteinden, op doorsnee rond;
- 1929/IX.3a: priem van koper (Butler & Van der Waals, 1966: 105) met ruitvormig-verbreed, plat middendeel;
- 1929/IX.4: beker met ingebogen bovendeel, scherpe buikknik en zwak-convex onderdeel. Brede, zwakholle bodem en afgeplatte rand met dekselgeul. Aardewerk buiten vaal roodbruin tot steenrood, binnen geel (bovenin) tot grijs. Aardewerk waarschijnlijk gemagerd met zand. Buitenoppervlak gepolijst, boven-binnenzijde gladgemaakt. Versiering grotendeels aangebracht met een kerfspatel. Op drie plaatsen is een horizontale rij ronde putjes aangebracht;
- 1929/IX.5: kleine strip goudblik met gaatjes in de afgeronde, omgebogen uiteinden;
- 1929/IX.7: de helft van een oorspronkelijk afgeplat-bolvormige kraal van barnsteen. Over de door-

boring gebroken, zodat nu nog een plano-convex fragment met groef resteert. Dof oranjegeel, ten gevolge van verwerking;

- 1929/IX.7a: kleine, min of meer discussvormige kraal van barnsteen met doorboring volgens het evenaar-vlak. Sterk verweerd, dof oranjegeel;
- 1929/IX.7b: klein fragmentje, dof oranjegeel verweerde barnsteen. Waarschijnlijk afkomstig van 7 of 7a).

Tot het verspreide nederzettingsafval, dat zowel in het heuvellichaam als in de grafkuil werd gevonden, behoren mijns inziens:

- 1929/IX.6: nagelvormig schilfertje vaalgrijze vuursteen;
- 1929/IX.8: drie scherven, splinter van de snede van een bijl van dioriet en twee vuursteensplinters;
- 1929/IX.10: onbewerkt vuursteensplintertje;
- 1929/IX.15: kernsteentje van lichtgrijze vuursteen.

In het heuvellichaam werden gevonden:

- 1929/IX.13: klingetje van gelatinekleurige vuursteen;
- 1929/IX.14: klingetje van grijsblauwe vuursteen.

In de recente verstering in de top van de heuvel:

- 1929/IX.11: verspreide crematierestjes.

De nrs. 1929/IX.3b, 9, 12 en 16–20 waren grondmonsters, die inmiddels zijn opgeruimd.

De beker is o.a. afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. VIII:24) en Lanting & Van der Waals (1976: fig. 5:3), terwijl de beker en overige grafgiften afgebeeld zijn in Van der Waals & Glasbergen (1959: fig. 11), in De Laet (1958: figs. 26a–f), in De Laet & Glasbergen (1959: fig. 38).

a 28: Lieveren, gem. Roden

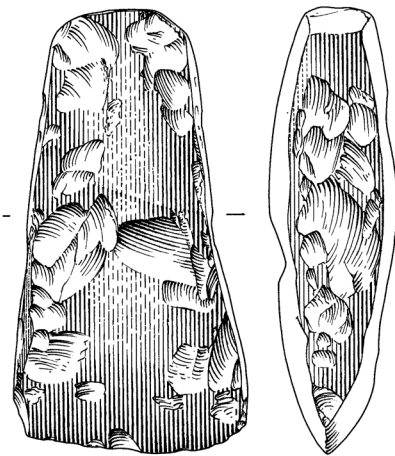
Documentatie:

- Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen, inv.nr.1930/IV.6;
- Documentatie van de in 1930 onderzochte, niet-gepubliceerde laat-neolithische grafheuvel bij Lieveren (archieff B.A.I.);
- Brief J.B. Bruins, arts te Roden, aan A.E. van Giffen, d.d. 24 april 1930 (archieff B.A.I.);
- Brief J. Ottens te Lieveren aan W. Glasbergen d.d. 3 januari 1955 (archieff B.A.I.);
- Foto van de beker met notitie op achterzijde: “Aanwezig bij J. Ottens te Lieveren, gevonden bij beitel 1930/IV.6”. Deze foto was volgens een aantekening van W. Glasbergen d.d. 15 maart 1955 op inventa-

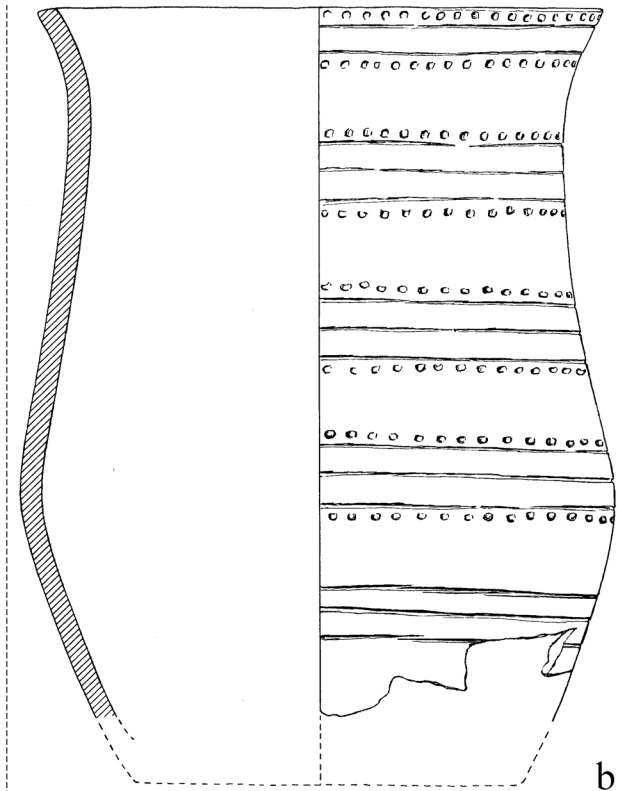

secundair?

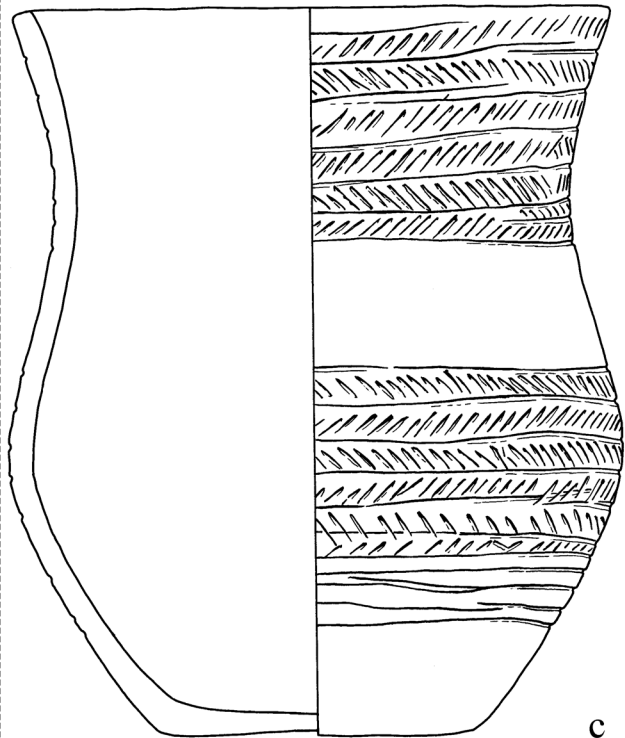
 primair?

a

b

c

Fig. 60. a) Klokbeker en vuurstenen bijl uit grafheuvel bij Lieveren, cat.nr. a 28; b) klokbeker van Erm, cat.nr. a 30; c) klokbeker van Holsloot graf 1, cat.nr. a 31. Schaal 1:2.

risbriefje 1930/IV.6, aanwezig in het B.A.I., maar is daar thans onvindbaar. Wel zijn andere afdrucken van deze foto aanwezig. Op het bijbehorende glasnegatief is een meetlatje meegephotografeerd, dat op de afdrucken ontbreekt;

- Tekening van de hand van L. Postema van de beker, op los velletje papier. Schaal 1:2 (te oordelen naar de meetlat op het negatief (archief bekervondsten B.A.I.);
- Brief L. Braaksma te Norg aan A.E. van Giffen d.d. 16 augustus 1919 (archief Prov. Museum van Drenthe, Assen).

Vondstomstandigheden:

In het voorjaar van 1930 werd bij Lieveren een grafheuvel afgegraven, die gedeeltelijk op het terrein van Ottens, gedeeltelijk op dat van Arends (beiden landbouwers te Lieveren) was gelegen. Door Arends werd een dik- en breedtoppige vuurstenen bijl gevonden welke door bemiddeling van J.B. Bruins te Roden aan het museum te Assen werd verkocht. Ottens vond de onderste helft van een klokbeke, wilde deze echter niet aan het museum afstaan. Bij navraag in december 1954 bleek, dat het bekerfragment inmiddels verloren was gegaan, waarschijnlijk bij de verbouwing van de boerderij. Hoewel de associatie van klokbeke en vuurstenen bijl niet bij voorbaat uitgesloten mag worden, zijn er geen aanwijzingen, dat het hier werkelijk een gesloten vondst betrof. Er moet m.i. rekening mee gehouden worden, dat de bijl uit een primair graf van de Enkelgrafcultuur komt (en wel uit een relatief vroeg graf) en de klokbeke uit een secundair graf.

Ligging:

Kaartblad 12A (Norg), coörd. ca. 228,20/569,40.

Verblijf:

Volgens de brief van de heer J. Ottens van 3 januari 1955 bestaat de beker niet meer. Wel bestaan een goede foto en een tekening van de pot. De bijl wordt bewaard in het Prov. Museum van Drenthe te Assen, inv.nr. 1930/IV.6.

Beschrijving (fig. 60):

- Beker: onderhelft van een beker met kennelijk S-vormig profiel. Versiering geheel aangebracht met een kerf spatel. Hoogte: vermoedelijk ca. 20 cm.
- Bijl: vervaardigd van niet-transparante lichtgrijze vuursteen. Min of meer rechthoekig op dwarsdoorsnede; hoofdvlakken echter tamelijk bol. Op hoofd- en zijvlakken slijpsporen, echter nergens grote, aaneengesloten vlakken i.v.m. onregelmati-

ge afslagnegatieven. Snede op één hoofdvlak sterk beschadigd. Daardoor lijkt de snede in zijaanzicht asymmetrisch. Het betreft echter geen dissel.

a 29: Rolde, gem. Rolde (1976)

Vlakgraven A en B aan de Volmachtenlaan

Documentatie:

Veldtekening, dagrapporten en dia's van de opgraving in oktober 1976 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 61):

Op zaterdag 2 oktober 1976 passeerde G. Holtrop in zijn auto de bouwput voor het dubbele woonhuis Volmachtenlaan 18–20 in zijn toenmalige woonplaats Rolde. Hij constateerde dat twee mannen (die de toekomstige bewoners bleken te zijn, de heren Sanders en Klaassens) bezig waren iets uit te graven, stapte uit en zag hoe de onderhelft van een pot, tot dan in situ, werd opgenomen en in een auto gezet. Bij navraag bleek dat eerder met een hydraulische graafmachine een 'kran van veldkeien' was uitgegraven. Aangezien Holtrop terecht aan een graf dacht, vroeg hij waar de uitgegraven grond was gedeponeed. Bij doorzeven later die middag, vond hij daarin scherven van twee klokbekers (+ twee randscherven van een derde) en grove crematieresten. 's Avonds wist hij, tegen een kratje pils, ook de onderhelft van de beker los te krijgen van één van de vindsters, Sanders uit Elp. Holtrop waarschuwde op 11 oktober het museum te Assen. Inmiddels was, via andere kanalen, ook opgravingstechnicus A. Meijer van het B.A.I. van een "urnvondst te Rolde" op de hoogte gesteld. Op 12 oktober 1976 werd een na-onderzoek verricht door enkele medewerkers van het B.A.I. en van het Prov. Museum van Drenthe te Assen. De bouwput voor het dubbele woonhuis was 0,7–0,8 m diep uitgegraven. Aan weerszijden was, voor de fundering van aangebouwde garages, over een oppervlak van ca. 10 × 4 m alleen de 'zwarte' grond verwijderd tot een diepte van ca. 0,4 m. Ter plaatse van 'de kran van veldkeien' bevond zich een min of meer zeskante kuil (doorsnede 3,5 à 4 m), opgevuld met geel zand.

Graf B:

Begonnen werd met het schoonmaken van een vlak rond dit recente gat. Dat leverde direct resultaat. Aan de westzijde werd een gedeeltelijk door de recente kuil vergraven grafje gevonden. De grafkuil was OZO-WNW georiënteerd en rechthoekig van vorm. De bewaarde lengte was ca. 1 m, de breedte ca. 1,1 m. De diepte bedroeg nog 0,10–0,12 m. De diepte t.o.v.

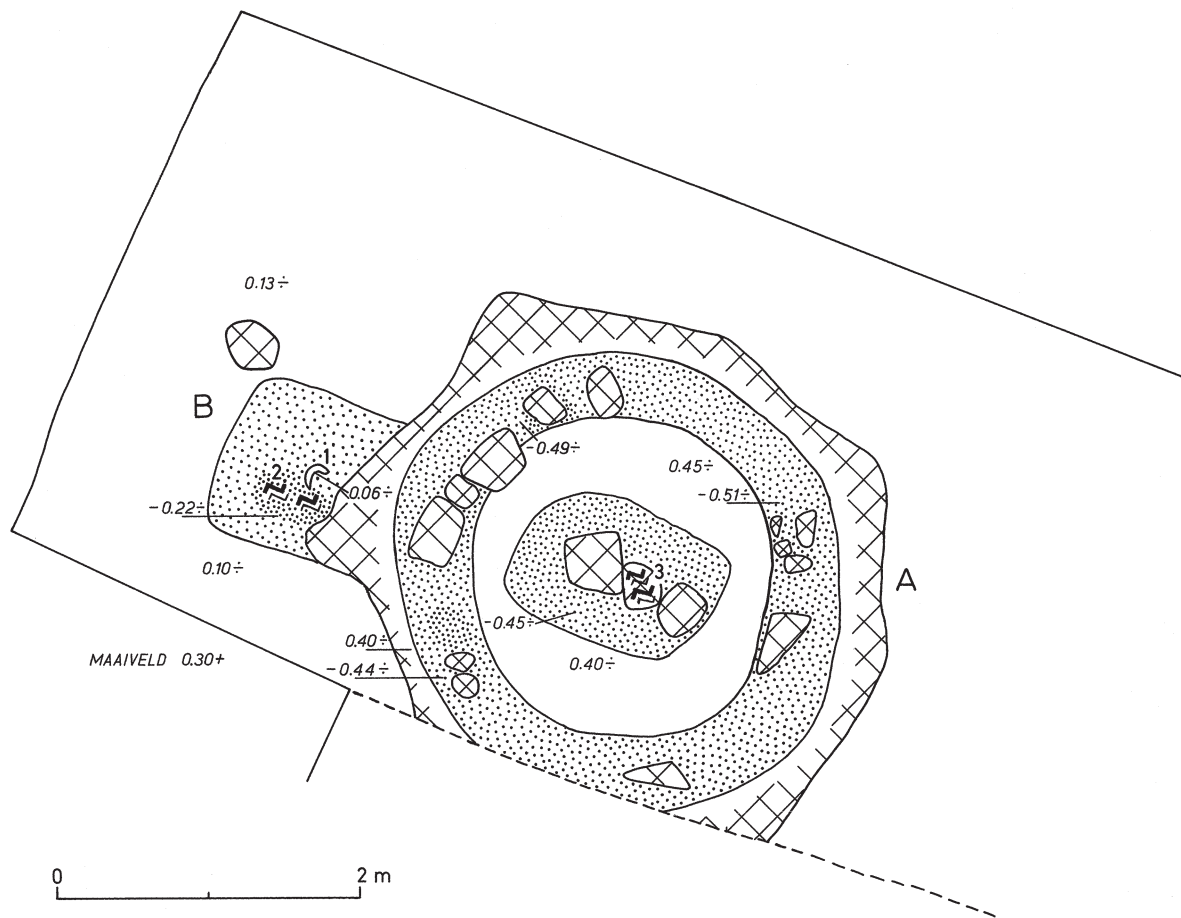

Fig. 61. Plattegronden van de klokbekervlakgraven A en B van Rolde-Volmachtenlaan, cat.nr. a 29 (tek. GIA).

het maaiveld was ca. 0,5 m. Op de lengteas lag een klokbekertje schuin op zijn zijde met de opening naar het ZO. Van de bovenrand ontbraken enkele scherven. Twee daarvan bevonden zich reeds in de verzameling-Holtrop. De graafmachine had deze beker dus niet geraakt. Zuidelijk van de beker lag een pakket fijn verdeelde crematieresten (0,6 × 0,3 m). Het graf werd niet door een greppel omgeven.

Graf A:

Toen graf B was afgewerkt, kwam Holtrop langs. Hij deelde mee dat de beker die hij nog in situ had gezien, aan de oostzijde van de recente kuil had gestaan. Dus moest aangenomen worden, dat deze in geen geval uit het gedeeltelijk vergraven grafje B kon komen. Besloten werd de recente kuil leeg te spitten, in de hoop aanwijzingen te vinden voor een tweede graf. Dit bleek onverwacht succesrijk. Precies binnen de grenzen van de kuil werden een afgerond-rechthoekig, ca. OZO-WNW gerichte, lichtgrijze verkleuring met afmetingen 1,4 × 0,9 m en een ronde greppel met een

binnendiameter van ca. 2,0 m en een breedte van 0,4 m gevonden. Deze grondsporen reikten nog ca. 0,05 m beneden de bodem van de recente kuil. De diepte t.o.v. het maaiveld bedroeg 0,85–0,90 m.

De rechthoekige verkleuring was ongetwijfeld de rest van de grafkuil. In de vulling waren drie grote recente gaten aanwezig. In één daarvan werden enkele crematieresten gevonden. In het recente gat aan de oostzijde kan de beker hebben gelegen, die Holtrop nog in situ heeft gezien. De grondsporen lijken afkomstig te zijn van een schachtgraf binnen een ronde greppel, zoals er wel meer bekend zijn van de Klokbekercultuur. Daarbij moet wel aangetekend worden, dat de greppel van Graf A de kleinste is, die van een klokbekergraf in Nederland of NW-Duitsland bekend is. Maar er moet nu eenmaal één de kleinste zijn, dus waarom deze niet. Minder duidelijk is wat die 'krans van veldkeien' nu eigenlijk voorstelde. Aangezien in de vulling van de greppel enkele recente gaten aanwezig waren, hebben we even gedacht aan een veldkeienconstructie in het greppeltje rond het

graf, een soort van bijenkorfgraf van stenen. Daar zijn echter geen parallellen voor bekend. Waarschijnlijker is dan ook, dat die recente gaten met de schep werden gemaakt tijdens het graafwerk op 2 oktober. Bij de 'krans van veldkeien' gaat het mogelijk om een steenpakking op de grafkuil, of om een steenconstructie in de grafkuil, ter ondersteuning van een bekisting. Helaas kan dit niet meer gereconstrueerd worden. Wel kan gesteld worden, dat steenconstructies in klokbekeergraven vaker voorkomen, dus geen verbazing hoeven te wekken.

Op zaterdag 2 oktober vond Holtrop in de uitgegraven grond grove crematieresten. In één van de recente gaten in de grafkuil werden eveneens crematieresten gevonden. Het crematiepakket in graf B was niet door de machine geraakt. Het is dus duidelijk dat ook in graf A crematieresten waren bijgezet. Als bijgift werd in ieder geval één beker (grote beker, collectie Holtrop) meegegeven. Tussen de veldkeien van de 'krans' die op de rand van de bouwput lagen werden twee maalstenen gevonden.

De tweede beker:

Holtrop vond in de uitgegraven grond scherven van twee bekers. Slechts één daarvan kon met zekerheid aan graf A worden toegeschreven. Aangezien bij het machinaal uitgraven van graf A ook een deel van graf B werd vernield, mag niet worden uitgesloten dat Holtrops tweede beker uit graf B afkomstig is. Aanwijzingen voor of tegen ontbreken. Alleen kon vastgesteld worden, dat de tweede beker in geen geval naast de eerste heeft gelegen. Bij het zeven van de uitgegraven grond op 2, 15, 18 en 20 oktober kwamen de scherven van beide bekers op verschillende plaatsen te voorschijn. Zij zijn dus niet met dezelfde bak grond op het stort gedeponneerd.

Er zijn geen aanwijzingen dat de graven A en B ooit door heuvels bedekt zijn geweest. Het bodemprofiel in de wanden van de bouwput rond de graven (een goed ontwikkelde bruine infiltratiezone) verliep horizontaal. Er is vrijwel zeker een oversnijding geweest van beide grafkuilen. Helaas is tengevolge van het voortijdig uitgraven van graf A de relatieve volgorde niet meer te bepalen. Het is mijn inziens niet onwaarschijnlijk, dat de oversnijding opzettelijk was en dat er nauwelijks tijdsverschil tussen beide graven is.

¹⁴C-dateringen:

Beide graven werden gedateerd aan structureel carbonaat in de gecremeerde beenderresten:

- Graf A: 3880±50 BP (GrA-13602);
- Graf B: 3840±50 BP (GrA-11264).

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 240,02/555,40.

Verblijf:

- Borger, collectie G. Holtrop: klokbeker, maalsteen en crematieresten (deels) uit graf A, tweede klokbeker;
- Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1976/X.10: beker uit graf B, en 1976/X.11: maalsteen uit graf A;
- Groningen, B.A.I.: crematieresten uit graf A (deels) en graf B.

Beschrijving (fig. 62a):

- Collectie Holtrop, graf A: beker met dubbelconisch lichaam en trechtvormig uitstaande hals. Hals- en buikknik afgerond. Holle bodem en afgeplatte rand. Aardewerk buiten bleek grijsbruin tot roodbruin, binnen egaal geelbruin, zwart in de kern. Buitenoppervlak glad met sporen van polijsting. Versiering bestaande uit horizontale groeflijnen en verticale en diagonale indrukken van een kerfspatel. Ook op de afgeplatte rand zijn diagonale kerfspatelindrukken aangebracht;
- Collectie Holtrop, graf A of B: beker met S-vormig profiel, dikke, zwakgewelfde bodem en afgeronde rand. Aardewerk buiten grijs tot vaal oranjebruin, binnen vaal geelbruin, zwart in de kern. Buitenoppervlak en binnenoppervlak boven de halsinsnoering glad. Versiering bestaande uit horizontale groeflijnen en verticale en schuine kerfspatelindrukken;
- Assen, Prov. Museum van Drenthe, 1976/X.10, graf B: onregelmatig gevormde beker met zeer kort uitstaand randje, vrijwel cilindrische bovenhelft, iets uitpuilende, afgeronde buikknik, taps toelopende onderhelft met gedifferentieerde voet en dikke, zwakgewelfde bodem. Vlak onder de rand is een zware, uitstaande lijst aangebracht. Aardewerk buiten geel tot vaal oranjebruin, binnen geelbruin, zwart in de kern. Buitenoppervlak gladgemaakt, maar niet vlak. Versiering aangebracht met een kerfspatel. Ook op de binnenzijde van de rand is een rij enigszins schuinstaande kerfspatelindrukken aangebracht.
- De drie bekers zijn afgebeeld in Van der Sanden & Van Vilsteren (1993: fig. 1.9).

a 30: Erm, gem. Sleem

Publicatie:

Waterbolk, 1959.

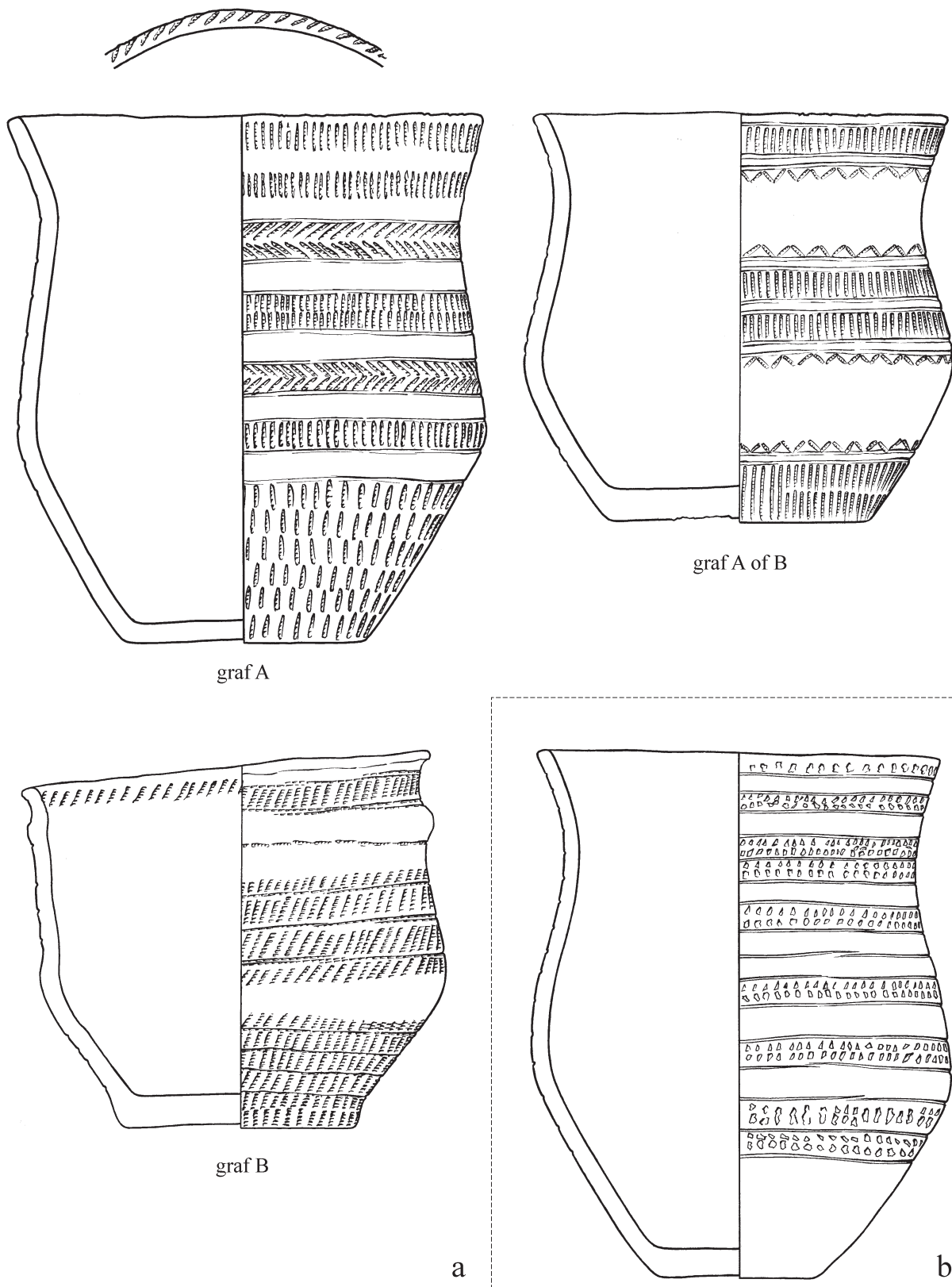

Fig. 62. a) Klokbekers uit Rolde-Volmachtenlaan graven A en B, cat.nr. a 29; b) klokbeker uit tumulus 1932-1 bij Elp, cat.nr. a 36. Schaal 1:2.

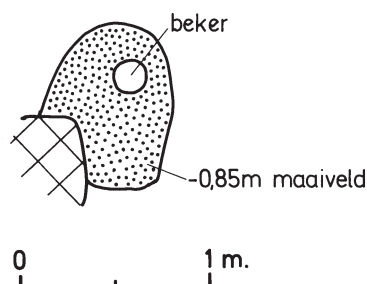

Fig. 63. Plattegrond van klokbekeergraf bij Erm, cat.nr. a 30 (tek. GIA).

Documentatie:

Dagrapport en veldtekening van het onderzoek door A. Meijer op 26 november 1958 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 63):

De beker werd gevonden bij het afgraven van een hoger gelegen gedeelte van een perceel grasland in het kader van egaliseringswerkzaamheden. Het terrein was ter plaatse al 0,65–0,70 m verlaagd, op het moment dat de beker werd ontdekt. De bodem van de beker was toen reeds weggespit. De onderste 0,15–0,20 m van de grafkuil konden nog worden onderzocht. Het graf was NNO-ZZW gericht, was 0,90 m lang en 0,70 m breed en reikte tot ca. 0,85 m beneden het voormalige maaiveld. De noordzijde van de kuil was afgerond, de zuidzijde recht. De beker stond omgekeerd in de noordhelft van de kuil. Crematierestten werden niet aangetroffen, zodat het een inhumatiegraf moet zijn geweest. Gezien de zeer geringe afmetingen moet het een kindergrafje zijn geweest. Overigens moet hierbij wel opgemerkt worden, dat het ongebruikelijk is bekers op de kop in een graf te plaatsen. Een goed gedocumenteerde, zij het iets jongere tegenhanger is de op de kop begraven wikkeldraadbeker van de tumulus ten noorden van Gasteren, die in 1939 door Van Giffen werd onderzocht (Lanting, 1973: 260–261). Rond het graf werd, zover mogelijk, een vlak met een diameter van ca. 6 m schoongemaakt. Een greppel werd niet aangetroffen. In principe bestaat dus nog de mogelijkheid dat een greppel met een binnendiameter van meer dan 6 m aanwezig kan zijn geweest. Overigens moet er ook rekening mee gehouden worden, dat het terrein reeds 0,65 à 0,70 m was afgegraven en dat een greppel reeds weggespit kon zijn.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 252,68/531,15.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1958/XI.6.

Beschrijving (fig. 60b):

Groot aantal rand- en wandscherven, tezamen ongeveer tweederde deel van de beker uitmakend. De bodem ontbreekt. Zwak ingebogen bovendee, flauwe buikknik, enigszins afgevlakte rand. Aardewerk binnen en buiten grijsbruin met zwarte kern. Spaarzaam gemagerd met aardewerkgruis. Versiering bestaande uit horizontale groeflijnen en horizontale rijen van met een pijpbeentje of hol stokje gevormde ronde indrukjes. De beker is afgebeeld in Lanting & Van der Waals (1976: fig. 5:2).

a 31: Holsloot, gem. Sleen

Grafmonument 1

Publicaties:

Waterbolk, 1958; Clason, 1959.

Documentatie:

Veldtekening en dagrapport (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 64):

De klokbekeergraf werd gevonden op 18 december 1956 bij de ontginning van een perceel heide. Dankzij de snelle waarschuwing van de opzichter van de Grontmij, de heer H.P. Mazenier, kon de vindplaats nog dezelfde dag worden onderzocht. Aangezien de graafwerkzaamheden ter plaatse onmiddellijk waren gestaakt, kwam de omtrek van de grafkuil nog volledig te voorschijn. De WNW-OZO gerichte, afgerond-rechthoekige grafkuil was ca. 1,4 m lang en 0,9 m breed, en reikte 1 m onder maaiveld. De kuil was gevuld met

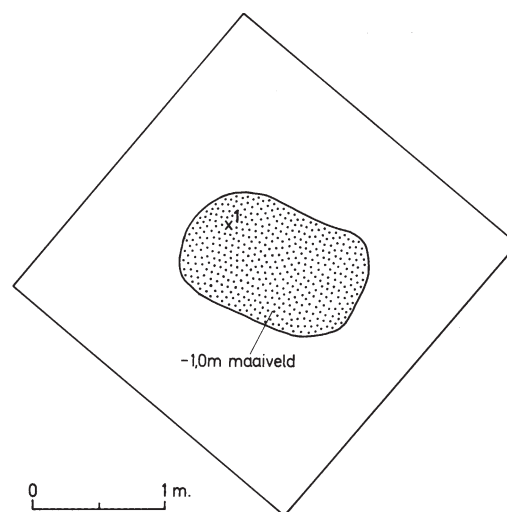

Fig. 64. Plattegrond van klokbekeergraf 1 bij Holsloot, cat.nr. a 31 (tek. GIA).

zeer donkere, structuurloze grond. Alleen vlak boven de bodem van de kuil was de vulling langs de rand iets lichter. Een dun infiltratiebandje gaf hier de omtrek van de kuil aan. De beker werd in de NW-hoek van de grafkuil gevonden. Aangezien geen crematieresten werden gevonden, betreft het een inhumatiegraf.

Blijkens het over het graf gespaarde profiel heeft zich ter plaatse geen heuvel bevonden. Rond de kuil werd een vlak van ca. $2,7 \times 2,7$ m schoongemaakt. Daarin werd geen greppel of een andere structuur waargenomen. De mogelijkheid bestaat echter dat het graf omringd was met een greppel met een binnendiameter van meer dan 3,8 m, die dus niet in het kleine vlakje gezien had kunnen worden.

Ligging:

Kaartblad 17G (Oosterhesselen), coörd. 249,88/528, 45.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1956/XII.1.

Beschrijving (fig. 60c):

Beker met S-vormig profiel met enigszins holle bodem en afgeplatte rand. Aardewerk oranjegeel van kleur, plaatselijk steenrood gevlekt. Buitenoppervlak gladgemaakt. De magering is niet herkenbaar. Versiering bestaande uit horizontale groef lijnen en diagonale indrukjes van een gladde spatel.

a 32: Holsloot, gem. Sleen

Grafmonument 5

Publicaties:

Waterbolk, 1958; Clason, 1959.

Documentatie:

Veldtekening van het onderzoek in december 1956. Er zijn geen foto's gemaakt. Het heuveltje wordt in de dagrapporten slechts één keer terloops genoemd (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 65):

Tussen 20 en 24 december 1956 werd een drietal lage heuveltjes onderzocht. Volgens de publicatie zou alleen heuvel 4 volgens de kwadrantenmethode zijn onderzocht. Uit dagrapporten en veldtekening blijkt, dat ook in beide andere heuvels (2 en 5) aanvankelijk profieldammen waren uitgespaard. In heuvel 5 was dit een N-Z gerichte dam even ten westen van het graf je met kist. Deze dam werd echter opgeruimd, zonder

dat een profiel werd getekend, waarschijnlijk omdat er te veel recente storingen waren (diepe karrensporen, zie Clason, 1959: 209) en omdat het te excentrisch over het heuveltje liep. Mede daardoor is de hoogte van het heuveltje niet bekend. Waterbolk (1958: 15) spreekt over een 'laag twee-periodenheuveltje'. Waarschijnlijk zal de hoogte niet meer dan 0,4–0,5 m hebben bedragen.

Er zijn twee perioden te herkennen:

- Periode 1 wordt vertegenwoordigd door een enigszins ovale greppel met binnenaftmetingen van $2,8 \times 2,5$ m, een breedte van 0,5–0,6 m en een diepte van 0,25 m t.o.v. het getekende vlak. In de vulling werden langs de buitenrand de verkleuringen van 20 palen met een diameter van 0,15–0,2 m waargenomen. Aan de ZO-zijde, waar het vlak volgens de veldtekening 'te diep' lag, werden geen paalsporen gezien. Aangenomen mag worden, dat hier vijf of zes palen zijn gemist en dat er in totaal 25 of 26 zijn geweest. Aan de westzijde kwamen drie paalsporen te voorschijn onder de greppel van periode 2. Een bijbehorend graf werd niet gevonden.
- Periode 2 bestaat uit een afgerond-rechthoekige greppel en een graf je met kist. De ca. NNO-ZZW gerichte, eivormige grafkuil met een lengte van 1,4 m, een maximale breedte van 1,0 m en een diepte van 0,4 m beneden het getekende vlak, doorsneed de ovale greppel van periode 1. In de kuil werd een (boom-?)kist waargenomen met een hoog-trapezoidale vorm, een lengte van 1,06 m en een breedte op-

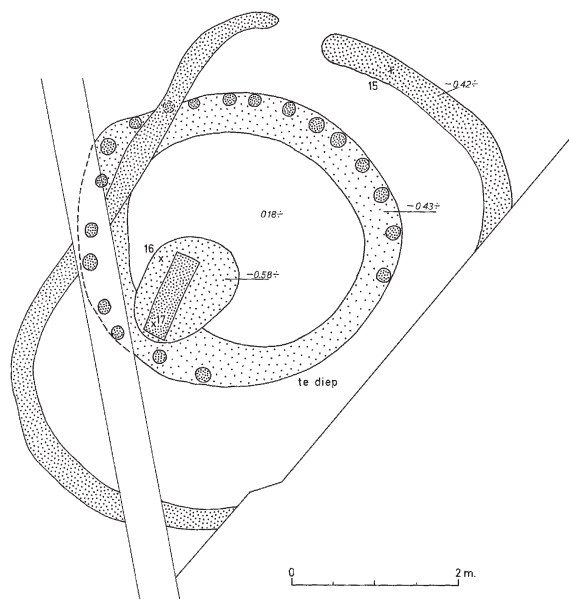

Fig. 65. Plattegrond van klokbekegraf 5 bij Holsloot, cat.nr. a 32 (tek. GIA).

lopend van 0,30 tot 0,36 m. Bovenin de vulling van de kuil werd een klokbekerscherfje gevonden (nr. 16), in de kist een vuursteenklingetje (nr. 17). Het grafje lag excentrisch binnen een eveneens NNO-ZZW gerichte afgerond-rechthoekige greppel met buitenafmetingen van ca. $7,0 \times 4,4$ m, een breedte van 0,3 m en aan de noordzijde een diepte van 0,25 m t.o.v. het vlak. Nabij de NW-hoek was de greppel onderbroken. Vorm, afmetingen en onderbreking doen sterk denken aan die van langbed-met-paalzetting nr. 2 (Clason, 1959). Palen werden echter niet waargenomen. Dat deze alle zouden zijn gemist, komt me onwaarschijnlijk voor. Waarschijnlijk is het een lang bed van 'type Noordbarge' (Kooi, 1979). Clason rekent de greppel tot een afzonderlijke derde fase, waarvan de bijzetting niet werd gevonden. Dit lijkt me te veel van het goede voor zo'n laag en onopvallend heuveltje. Lijkbijzetting is niet geheel onbekend in lange bedden, is bijv. gevonden te Gasteren (Van Giffen, 1945: tumulus 42) en Laudermarke (Van Giffen, 1936a: bijzetting 57a). De excentrische ligging van het grafje binnen de greppel kan opzettelijk zijn (ter voorkoming van verstoring, zoals in enkele Westfaalse urnenvelden is aangetoond), of gewoon slordigheid.

Aanwijzingen voor een heuveltje in periode 1:

Het is duidelijk, dat het lange bed niet toevallig op deze plaats werd aangelegd. Kennelijk lag over het ovale greppeltje en bijbehorend graf een heuveltje, dat als kern voor een langbed-heuvel dienst kon doen. Er is een aanwijzing voor de aanwezigheid van een dergelijk primair heuveltje. Aan de ZO-zijde zijn in de greppel van periode 1 geen paalsporen waargenomen, omdat daar het vlak 'te diep' lag. Aan de noordzijde reikte de onderkant van de greppel van periode 2 tot ca. 0,25 m beneden het vlak, d.w.z. vrijwel net zo diep als de greppel van periode 1. Aan de westzijde echter, kwamen onder de greppel van periode 2, die daar de greppel van periode 1 sneed, de verkleuringen van 3 palen te voorschijn. Kennelijk lag de bodem van de greppel van periode 2 daar zo hoog, dat de paalsporen er onder bewaard bleven. Dat wijst op de aanwezigheid van een heuveltje boven de greppel van periode 1. Binnen de greppel van periode 1 werd geen grafkuil gevonden, hoewel er ongetwijfeld een graf is geweest. Bovenin de vulling van de grafkuil van periode 2 werd een klokbekerscherfje gevonden. Dit is mogelijk afkomstig van de beker die als bijgift in het graf van periode 1 was geplaatst. Deze beker zou verspit kunnen zijn bij de aanleg van het graf van periode 2. Het graf van periode 2 lag echter te excentrisch om het hele graf van periode 1 vernield te kunnen hebben.

Gedacht kan worden aan een bijzetting op het oude maaiveld, of in een zeer ondiepe grafkuil, onder een lage heuvel. Iets vergelijkbaars is bekend uit tumulus III bij Schuilingsoord, gem. Zuidlaren, waar de primaire heuvel over een klokbekergraf op bodemniveau slechts 0,4 m hoog was, bij een diameter van ca. 10 m. Dit graf was omgeven met een greppel met een diameter van 5 m (Butler, Lanting & Van der Waals, 1972; deze publicatie: cat.nr. a 39). Aangezien in heuvel 5 te Holsloot het getekende vlak in ieder geval beneden het niveau van het oude maaiveld lag, behoeft de afwezigheid van een grafkuil binnen de ovale greppel niet te verbazen. Deze was al verspit. Aangezien noch in situ, noch in secundaire positie crematieresten werden gevonden, kan aangenomen worden dat de bijzetting van periode 1 een inhumatie was.

Resumerend: heuvel 5 te Holsloot werd in twee fasen opgeworpen. Periode 1 bestond zeer waarschijnlijk uit een lage heuvel, opgeworpen boven een bijzetting op het oude maaiveld of in een zeer ondiepe kuil, omgeven door een greppel, waarin palen waren geplaatst. Periode 2 was een langbed met inhumatiegraf uit het begin van de late bronstijd. Bij het graven van deze grafkuil is zeer waarschijnlijk de beker van de bijzetting van periode 1 vernield. Een scherfje kwam terecht in de vulling van de grafkuil.

Ligging:

Kaartblad 17G (Oosterhesselen), coörd. 249,94/528, 50.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1956/XII.16.

Beschrijving:

Scherfje van de onderhelft van een beker. Geelbruin, met scherfgruis gemagerd aardewerk. Versiering bestaande uit verticale, ondiepe indrukken van een getande spatel. Niet afgebeeld.

a 33: Oudemolen, gem. Vries (1954)

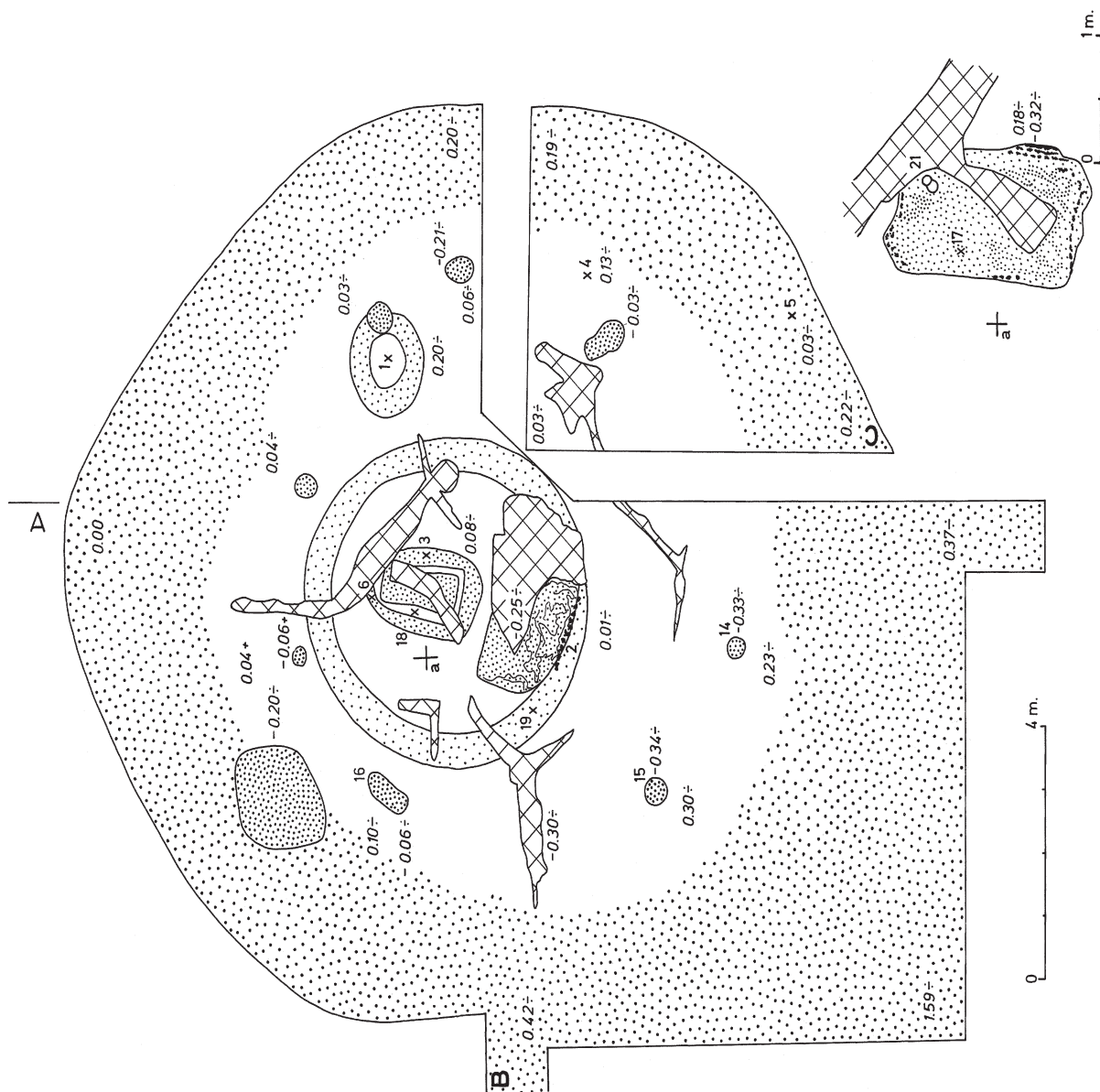
Tumulus 13

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's en vondstenboekje van de opgraving in mei-juni 1954 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 66):

De door recente ingravingen, etc., zwaar gehavende heuvel 13, werd opgegraven volgens de kwadrantenmethode en na afloop van het onderzoek in de oor-

spronkelijke vorm hersteld. Als originele delen resten alleen de M-O en M-Z profieldammen. De heuvel ligt momenteel binnen de afrastering van het militaire opslagterrein. In de heuvel waren drie bouwfases te herkennen.

Periode 1 was opgeworpen van geel en grijs zand en enkele plaggen op een goed ontwikkeld bodemprofiel. Dit bestond uit een dunne, donkergrijze humuslaag, een ca. 0,10 m dikke lichtgrijze uitspoelingslaag (met secundair gevormde infiltratieader) en een dunne oranjegele inspoelingszone. De diameter van periode 1 bedroeg ca. 10 m, de hoogte ca. 0,45 m. De centrale grafkuil was onregelmatig-ovaal van vorm.

Afmetingen $2,2 \times 1,4$ m, diepte 0,45 m beneden het oud-oppervlak. Lengteas vrijwel NZ. In de kuil werd, vrijwel over de volle diepte, een aangekooide bekisting waargenomen. Onderin de kuil was deze rechthoekig van vorm, ca. $1,65 \times 1,05$ m. Bovenin waren de lange zijden enigszins naar binnen gedrukt en de noordelijke korte zijde naar buiten, waardoor een hoog-trapezoidale vorm was ontstaan met een lengte van 1,75 m, een breedte aan de zuidkant van 0,90 m en aan de noordkant van 0,70 m. De lengteas van de bekisting was eveneens vrijwel N-Z. De grafkuil werd diagonaal van ZW naar NO gesneden door een smalle, maar diepe, recente sleuf, die aansloot bij een bredere,

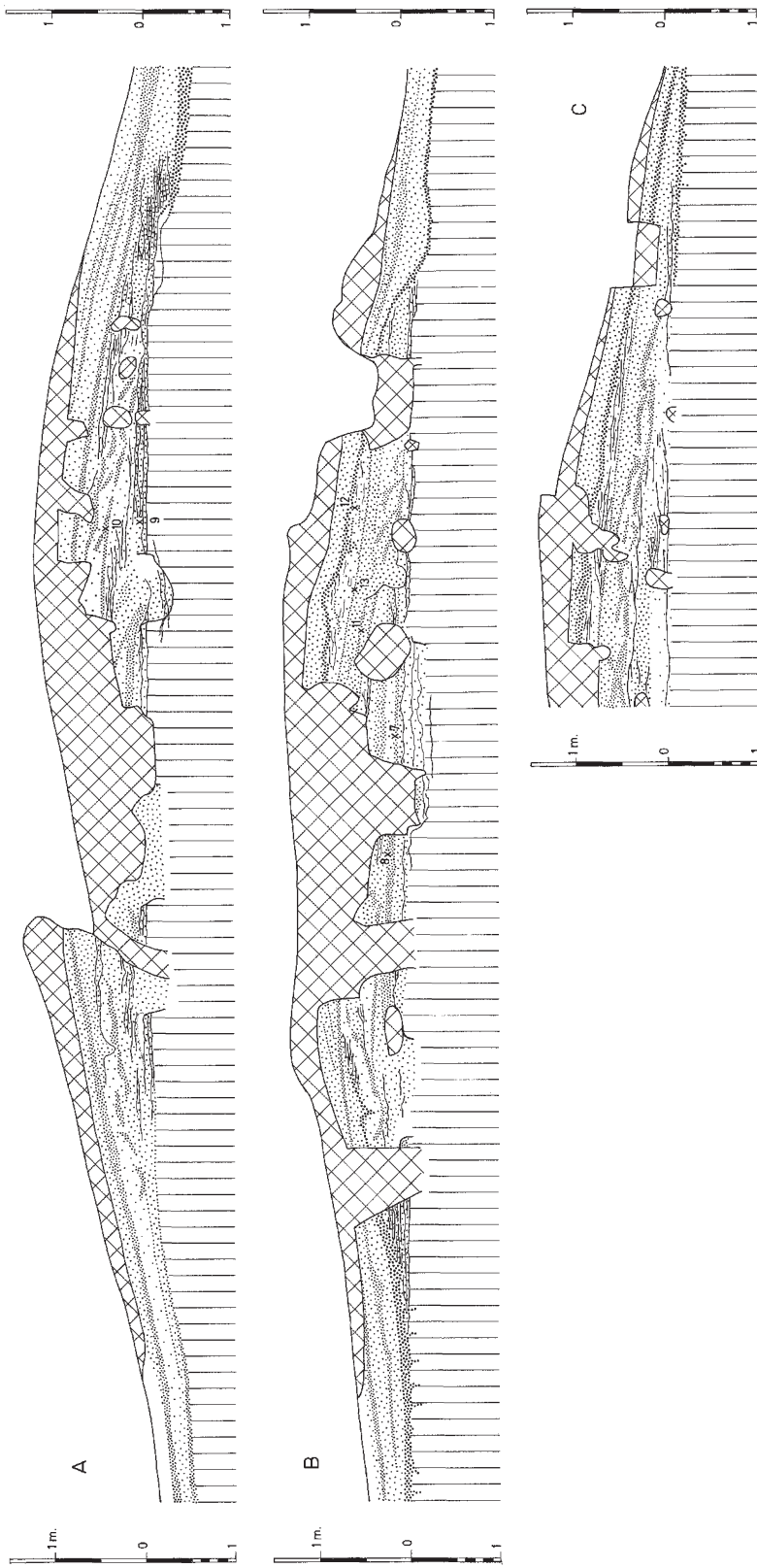

Fig. 66. Plattgrond en profielen van tumulus 13 bij Oudemolen, cat.nr. a 33 (tek. GIA).

diepe sleuf over de NO-hoek van de kuil. In het graf werd geen lijksilhouet waargenomen. Aangezien er ook geen crematieresten werden aangetroffen, betreft het kennelijk een inhumatiegraf. In de NO-hoek van de bekisting werd op de bodem van de grafkuil een klein, onversierd bekertje (v.dnr. 21) aangetroffen, liggend met de opening naar het NO. Bovenin de vulling werden bij het midden van de oostzijde, tussen bekisting en kuilwand en vrijwel op het niveau van het oude maaiveld, scherven van een rijkversierde klokbeker en een stuk vuursteen gevonden (v.dnr. 3). Dit graf lag enigszins excentrisch binnen een ronde greppel met een binnendiameter van 4,1 à 4,2 m, een breedte van 0,5 m en een diepte van 0,4 m. De grond die vrijkwam bij het graven van de greppel, lag op het oude oppervlak buiten de greppel. Plaatselijk was de grond weer teruggegooid of -geleden in de greppel tegen de buitenzijde. De greppel heeft een tijdelijke functie gehad, werd weer opgevuld vóór het opwerpen van de heuvel. De voet van periode 1 lag ca. 2,5 m buiten de greppel.

Buiten de kringgreppel, maar nog binnen de voet van de kernheuvel, werd in het NO-kwadrant een tweede graf met een klokbeker (v.dnr. 1) ontdekt. Het gaat in dit geval om een zgn. 'bijenkorfgraf'. Het was ovaal van vorm met een lengteas die O-W gericht was. De buitenafmetingen bedroegen $1,70 \times 1,35$ m. Het greppeltje was 0,40–0,50 m breed en reikte tot 0,25 m beneden het oude maaiveld. Binnen de greppel was een ovale ruimte – de eigenlijke bodem van de grafkuil – uitgespaard van $0,80 \times 0,60$ m. Deze lag hooguit 0,05 m beneden het oude maaiveld. De bovenkant van de beker werd namelijk ca. 0,10 m boven het oude maaiveld ontdekt, en de beker is maar 0,15 m hoog. Gezien de afmetingen moet aan een kindergrafje gedacht worden. Aangezien geen crematieresten werden gevonden, betreft het dus een inhumatiegraf. Sporen van een lijksilhouet werden echter niet gevonden. De beker stond ongeveer in het centrum van de ovale grafbodem. Bij gebrek aan een profiel over het graf moet de relatie tot de kernheuvel gereconstrueerd worden. De volgende drie mogelijkheden werden overwogen:

- a. Ouder dan de kernheuvel. Aangezien de bovenkant van de beker ca. 0,10 m boven het oude maaiveld uitstak, is het in geen geval een vlakgrafje, zoals Waterbolk (1958: 16) suggereerde. Er zijn ook geen aanwijzingen voor een heuveltje over dit graf. Indien er een heuveltje geweest is, was de diameter zo gering, dat de voet de M-N en M-O profieldammen niet raakte. Dit is m.i. een minder waarschijnlijke oplossing.
- b. Gelijktijdig met de kernheuvel: een tweede primair graf. Tenzij de kernheuvel een uitstulping en opho-

ging toonde ter plaatse van het bijenkorfgrafje, is ook deze verklaring (gebruikt in Lanting & Mook, 1977: 92–93) minder waarschijnlijk. De bovenkant van de beker reikte namelijk vrijwel tot het talud van de kernheuvel. De oostkant van het grafje werd bovendien ternauwernood door de heuvelvoet bedekt.

- c. Jonger dan de kernheuvel. Een nabijzetting in de voet van de kernheuvel is onwaarschijnlijk om dezelfde reden als onder b. genoemd, tenzij de heuvel werd opgehoogd. Zo'n ophoging is er natuurlijk wel, namelijk de mantelheuvel periode 2. Er moet dus serieus aan gedacht worden het bijenkorfgrafje als een graf behorend bij de ophoging van periode 2 te zien. Het gaat dan om een excentrisch gelegen tweede graf bij deze periode (zie hierna).

Periode 2 werd opgeworpen van grijs en bruin zand en plaggen, nadat zich over de kernheuvel een dunne maar duidelijke humuslaag had gevormd. Vanwege de vele recente vergravingen is de hoogte van de heuvel na de ophoging niet met zekerheid te bepalen. Waarschijnlijk bedroeg deze ca. 0,85 m. De diameter bedroeg ca. 13 m. In het centrum van de heuvel werd, zuidelijk van het primaire graf en de greppel rond het primaire graf snijdend, een WNW-OZO gerichte grafkuil gezien. De afmetingen van deze grafkuil zijn niet met zekerheid te bepalen. Het oostelijke uiteinde van de kuil was namelijk recent vergraven. De lengte bedroeg minstens 2 m, de breedte 1,50 m. De zuidelijke lange zijde van de kuil was gebogen. Eveneens vanwege de recente vergravingen was de insteek van de kuil in het profiel niet waarneembaar. Zeer waarschijnlijk is het echter het centrale graf van periode 2. In dat geval is de kuil ca. 0,80 m diep geweest. De bodem lag 0,35 m beneden het oude maaiveld. Hoog in de vulling langs de zuidzijde van de kuil, ca. 0,18 m beneden de top van de kernheuvel, werd een langerekte houtskoolconcentratie gezien (v.dnr. 2). Zeer waarschijnlijk was deze afkomstig van een, plaatselijk aangekoolde, bekisting. Geen grafgiften (maar een gedeelte van de grafkuil was recent vergraven!)

Periode 3. Tussen het opwerpen van de periodes 2 en 3 moet een behoorlijke tijd verstreken zijn, aangezien zich in de bovenste lagen van periode 2 een dik bodemprofiel ontwikkeld had in de vorm van een 0,2 m dikke schierzandlaag. Met het opwerpen van periode 3 bereikte de heuvel een hoogte van naar schatting 1,1 m en een diameter van ca. 15 m. Aangezien het centrum van de heuvel zwaar beschadigd was door recente ingravingen werd van een bij deze periode horend centraal graf geen spoor gevonden. Periode 3 was omgeven met een enkelvoudige, wijdgestelde

paalkrans van tien palen, met een diameter van 9–9,5 m. Hiervan zijn er acht opgetekend, nr. 9 was recent vergraven. Nr. 10 ligt onder de M-Z profieldam. Geen van de paalgaten, die een diameter van 0,2–0,3 m hadden, is een profiel waargenomen. De diepten van de paalgaten in de vaste ondergrond wijzen echter uit dat ze door een ophoging moeten zijn ingegraven. En dat kan alleen de ophoging van periode 2 zijn geweest. Twee van de paalgaten zijn langwerpiger, waarschijnlijk als gevolg van vervanging van een paal. De bindingslijnen van de tegenovergestelde paalgaten gaan door één punt, dat in de grote recente vergraving ligt die ook de oostzijde van het graf van periode 2 heeft vernield.

Latere bijzetting:

In de voet van de heuvel in het ZO-kwadrant werd een urn van Harpstedt-type uit de Vroege IJzertijd gevonden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: fig. 9:51).

¹⁴C-dateringen:

Boven beschreven interpretatie van heuvel 13 wijkt af van die van de opgravers in 1954. Zij waren van mening dat de paalkrans bij de ophoging van periode 2 hoorde, en het O-W georiënteerde graf in het centrum van de heuvel bij periode 3 (zie De Vries & Barendsen, 1954). De ¹⁴C-dateringen van een viertal monsters ondersteunen echter de nieuwe interpretatie:

- Vdnr. 18: houtskool van de aangekoolde kist in het N-Z gerichte graf, behorende bij periode 1: 3725±35BP (GrN-6146). Ditzelfde monster werd in 1954 gedateerd: 3505±120 PB (GrN-244);
- Vdnr. 20: houtskool van dezelfde kist: 3800±30 BP. Het gemiddelde van beide dateringen is 3770±25 BP;
- Vdnr. 2: houtskool van de gedeeltelijk aangekoolde bekisting in het O-W gerichte graf, behorend bij periode 2: 3705±35 BP (GrN-6255) en 3740±25BP (GrN-25303). Het gemiddelde van beide dateringen is: 3730±22 BP. Hetzelfde monster werd ook in 1954 gedateerd: 3620±120 BP (GrN-250).
- Humus uit de vulling van een paalgat van de enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans, behorend bij periode 3: 3180±120 BP (GrN-246).

Over de waarde van de datering van de humus uit het paalgat kan verschillend worden gedacht. Feit is echter dat de datering in overeenstemming is met het beeld, dat enkelvoudige, wijdgestelde paalkransen thuishoren in de midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 158). De dateringen van het graf van periode 1 hebben dus betrekking op de bekertjes met vdnrs. 3 en 21, de dateringen van het graf van periode 2 indirect op de beker met vdnr. 1.

Pollenanalyse:

Van deze heuvel werden in 1954 door Van Zeist meerdere pollenmonsters genomen. Onderzocht worden monsters van het oud-oppervlak onder periode 1, van een plag van periode 2 en van een plag van periode 3 (Van Zeist, 1955; Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. 238,14/563,97.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1954/V.1–3 (bekers); Groningen, B.A.I., grond- en houtskoolmonsters, urn.

Beschrijving (fig. 67a):

Primaire hoofdgraf:

- 1954/V.2: kleine bekertje met onregelmatig S-vormig profiel. Dun uitlopende rand, plaatselijk iets inbuigend. Onregelmatig-holle bodem. Aardewerk ruw aanvoelend en grof gemagerd met zand en steengruis. Kleur roodbruin tot donker grijsbruin. Onversierd. Oorspronkelijke vondstnummer: 21;
- 1954/V.3: groot aantal scherven van een op papier volledig reconstrueerbare beker. Afgerond-kegelvormig bovendeel met uitstaande rand, scherpe buikkant en onderdeel met zwak-gebogen wand. Afgeronde rand en holle bodem. Het aardewerk is buiten geelbruin tot roodbruin van kleur, plaatselijk steenrood gevlekt. Binnenzijde geelgrijs, smalle donkere kern. Het oppervlak is gladgemaakt, maar niet gepolijst. De spaarzame magering bestaat uit zand. De versiering is vnl. met behulp van een kerf spatel aangebracht, maar afhankelijk van de hoek waaronder de spatel werd ingedrukt, zijn de tanden zichtbaar of onherkenbaar. Alleen de kruisarcering in de smalle zones in de hals lijkt met een korte gladde spatel te zijn uitgevoerd. Enkele centimeters onder de rand is een smalle, lage ribbel aangebracht. Clarke (1970: fig. 292) beeldt een onjuiste reconstructie af, die overigens gebaseerd is op een oude tekening van de hand van W. Glasbergen.

Tweede secundaire hoofdgraf:

- 1954/V.1: beker met dubbelconische buik en trechtervormig uitstaande hals. Afgeronde tot afgeplatte rand. Vrijwel vlakke bodem. Aardewerk glad, maar niet gepolijst. Kleur buiten geel, plaatselijk grijs of roodbruin gevlekt, binnen licht grijsbruin. Magering uiterlijk niet herkenbaar. Versiering geheel aangebracht met een kerf spatel. Op de hals

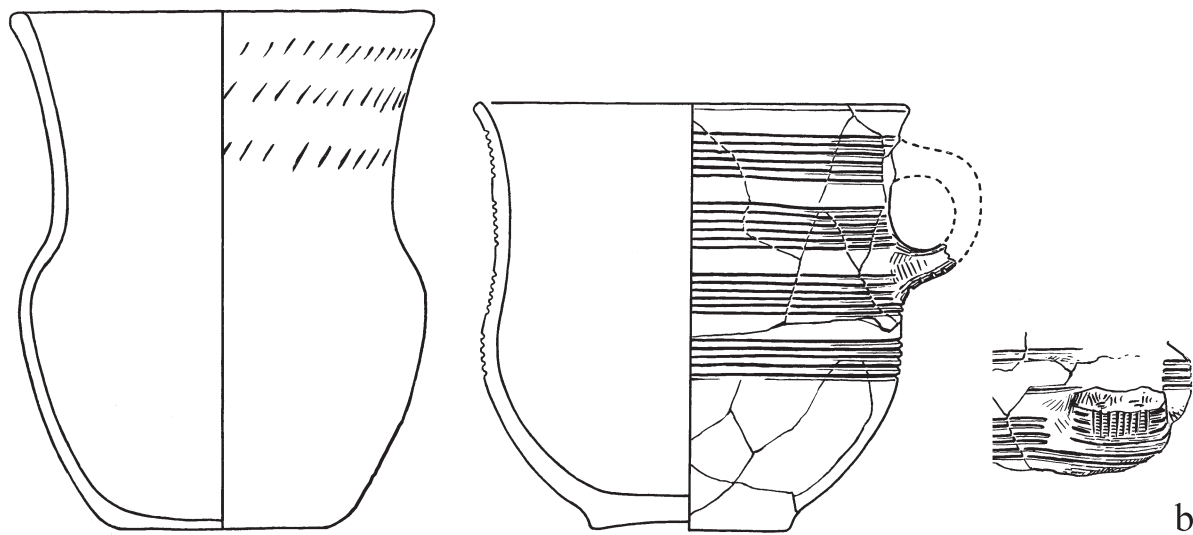
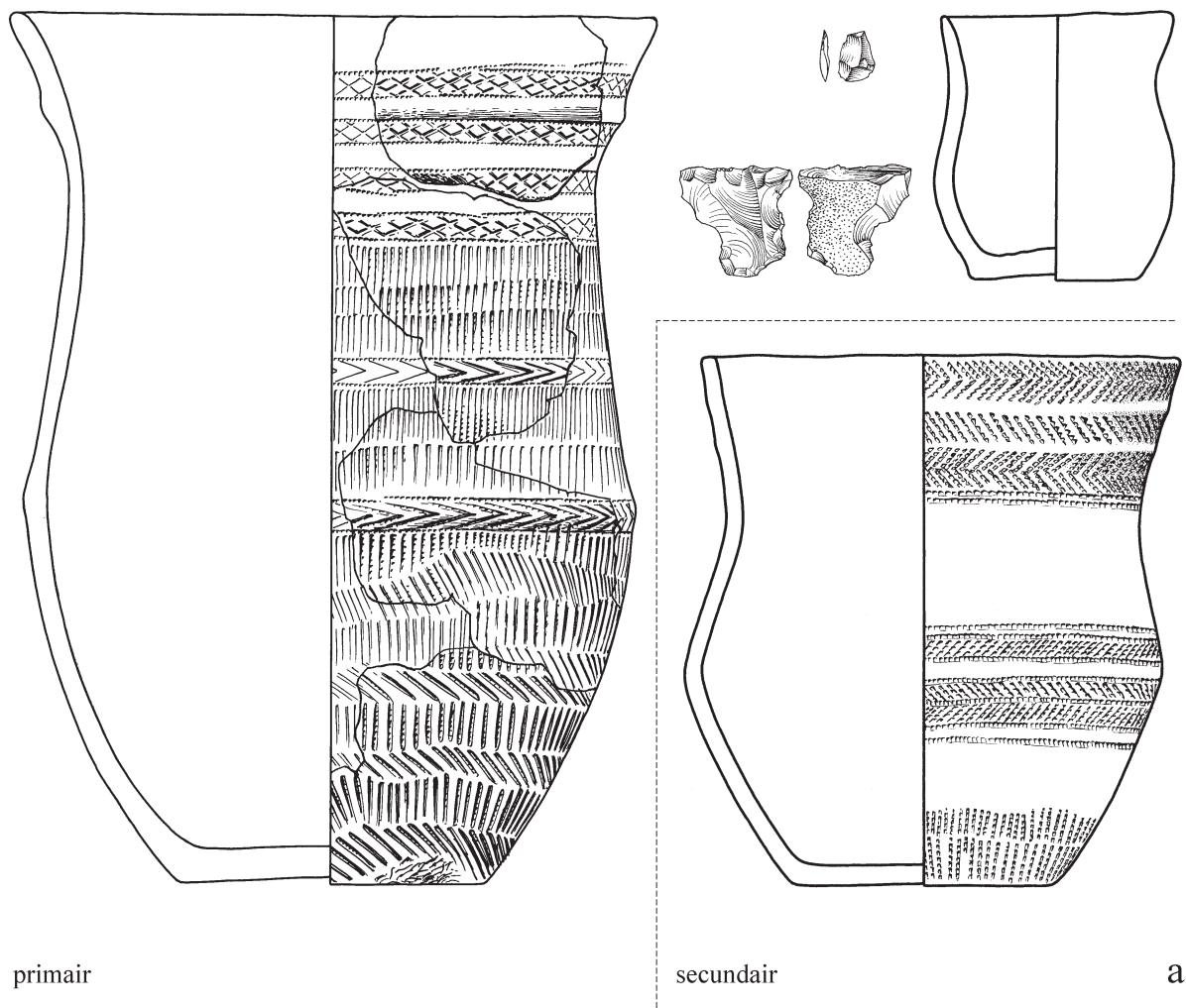

Fig. 67. a) De vondsten uit tumulus 13 bij Oudemolen, cat.nr. a 33; b) geoorde klokbeker en Enkelgrafbeker type 1e uit bovenste vlakgraf onder tumulus Jodenbergje op het Zeijerveld, cat.nr. 35. Schaal 1:2.

zijn de versierde zones gescheiden door plastische ribbels. De beker is afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1959: fig. 13).

a 34: Zeijen, gem. Vries (1949)

Tumulus 38 op het Noordse Veld

Publicatie:

Van Giffen, 1949a.

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's, dagrapporten en vondstenboekje van het onderzoek in de periode 15 april–8 juli 1944 (archief B.A.I.).

Opmerking vooraf:

In het voorjaar van 1944 werd door de Duitse militaire autoriteiten besloten tot de aanleg van een vliegveld op het Noordse Veld bij Zeijen. In verband daarmee zouden een groot aantal grafheuvels, enkele 'hoogakertjes' (in feite langgerekte lage grafheuvels uit de IJzertijd) en walletjes van het 'Celtic Field' geëgaliseerd worden. Tussen 15 april en 8 juli 1944 werden door het B.A.I. 24 grafheuvels onderzocht, en werden sleuven gegraven door de langwerpige IJzertijdheuvels (die toen nog als prehistorische akkertjes werden gezien, en daarom niet volledig onderzocht werden). Een uitvoerige beschrijving van de aanleiding tot, de uitvoering en de resultaten van dit onderzoek is te vinden bij Van Giffen (1949a). In het kader van deze studie is alleen tumulus 38 van belang.

Vondstomstandigheden (fig. 68):

Tumulus 38 had een diameter van 19 à 20 m, en een hoogte van ca. 1,2 m. In 1940 was door Duitse militairen clandestien gegraven in deze heuvel. In het centrum werd een groot gat gespit, dat echter slechts plaatselijk tot beneden het oude maaiveld reikte. Dit gat werd in 1943 gedicht (Van Giffen, 1949a: 99). Het onderzoek in 1944 vond plaats volgens de kwadrantenmethode. Gezien het grote aantal objecten, dat in korte tijd moest worden onderzocht, is het niet verwonderlijk, dat de documentatie niet optimaal is. Een probleem is met name dat de veldtekeningen van deze heuvel niet gekleurd zijn, afgezien van wat grijsnuances, en zwartgekleurde oerbanken in twee profielen. Tussen de veldtekeningen en de nettekeningen bestaan kleine verschillen, die kennelijk hun oorzaak vinden in het ontbreken van kleuren, waardoor bij het uitwerken niet altijd meer duidelijk was wat er precies gezien was. Zo is bijvoorbeeld in de nettekening in het M-Z profiel een oplopende humeuze laag aangegeven,

die ten dele boven en ten dele onder de steenpakking in het heuvellichaam ten zuiden van het graf ligt. Op de veldtekening blijkt deze laag alleen boven de laagstgelegen stenen aangegeven. Onder de hoogstgelegen stenen zijn alleen de infiltratieaders aangegeven. Een toevallige grijze vlek tussen twee aders suggereert echter een voortzetting van de humeuze laag. Anders dan in de nettekening is bovendien het profiel onder de steenpakking, met uitzondering van het gedeelte onder de hoogstgelegen stenen, niet getekend. De steenpakking lag namelijk op een sokkel, die ruim 1 m buiten het profiel uitstak.

In tegenstelling tot Van Giffen ben ik van mening dat de heuvel in twee perioden werd opgeworpen. Er kan namelijk onderscheid gemaakt worden tussen een kernheuvel met sterk ontwikkelde infiltratieaders en een niet-gederde mantel. In twee profielen is een scheiding getekend tussen kern en mantel, namelijk in het M-Z en in het M-W profiel. De beide andere profielen waren te zwaar beschadigd om deze scheiding te kunnen zien. In het M-O profiel was echter wel het verschil tussen gederde kern en niet-gederde mantel zichtbaar, net boven het oude maaiveld. In het M-Z profiel bestond de scheiding uit reeds genoemde oplopende humeuze laag net ten zuiden van de steenpakking. In het M-W profiel werd met een dunne potloodlijn een scheiding tussen kern en mantel aangegeven. Enkele toevallige geelbruine vlekken, van een soort dat ook elders op de tekening voorkomt, suggereren bovendien een kleurverschil. Maar zoals gezegd is in de profieltekeningen geen kleur aangebracht. Uit de opgravingsfoto's blijkt verder dat er een verschil in uitdrogingsnelheid bestond tussen kern en mantel. De overgang van vochtig naar droog valt samen met de getekende scheidingen in het heuvellichaam. De kern bleef langer vochtig dan de mantel. Dit is eveneens een aanwijzing voor een verschil in tijd.

Periode 1 was opgeworpen van geelbruinig zand met grijze vlekken (dagrapport Praamstra, 8 mei 1944; de grijze vlekken waren de 'humeuze plaggen', beschreven in het dagrapport van Van Giffen van 4 mei). Volgens de foto's bestond het bodemprofiel onder de heuvel uit een dunne humuslaag en een lichtgekleurde uitspoelingszone. Op de veldtekening is een ca. 0,15 m dikke, in sommige profielen lichtgrijs gekleurde band getekend, die kennelijk humuslaag en uitspoelingszone omvat. In dit oude bodemprofiel hadden zich secundair infiltratieaders gevormd. Met betrekking tot de inspoelingszone geven foto's en tekeningen geen informatie, maar waarschijnlijk was een oranjegele infiltratiezone met een dikte tussen 0,2 en 0,4 m aanwezig. De diameter van de kernheuvel bedroeg ca. 10 m. De hoogte was niet meer exact vast te stellen vanwege

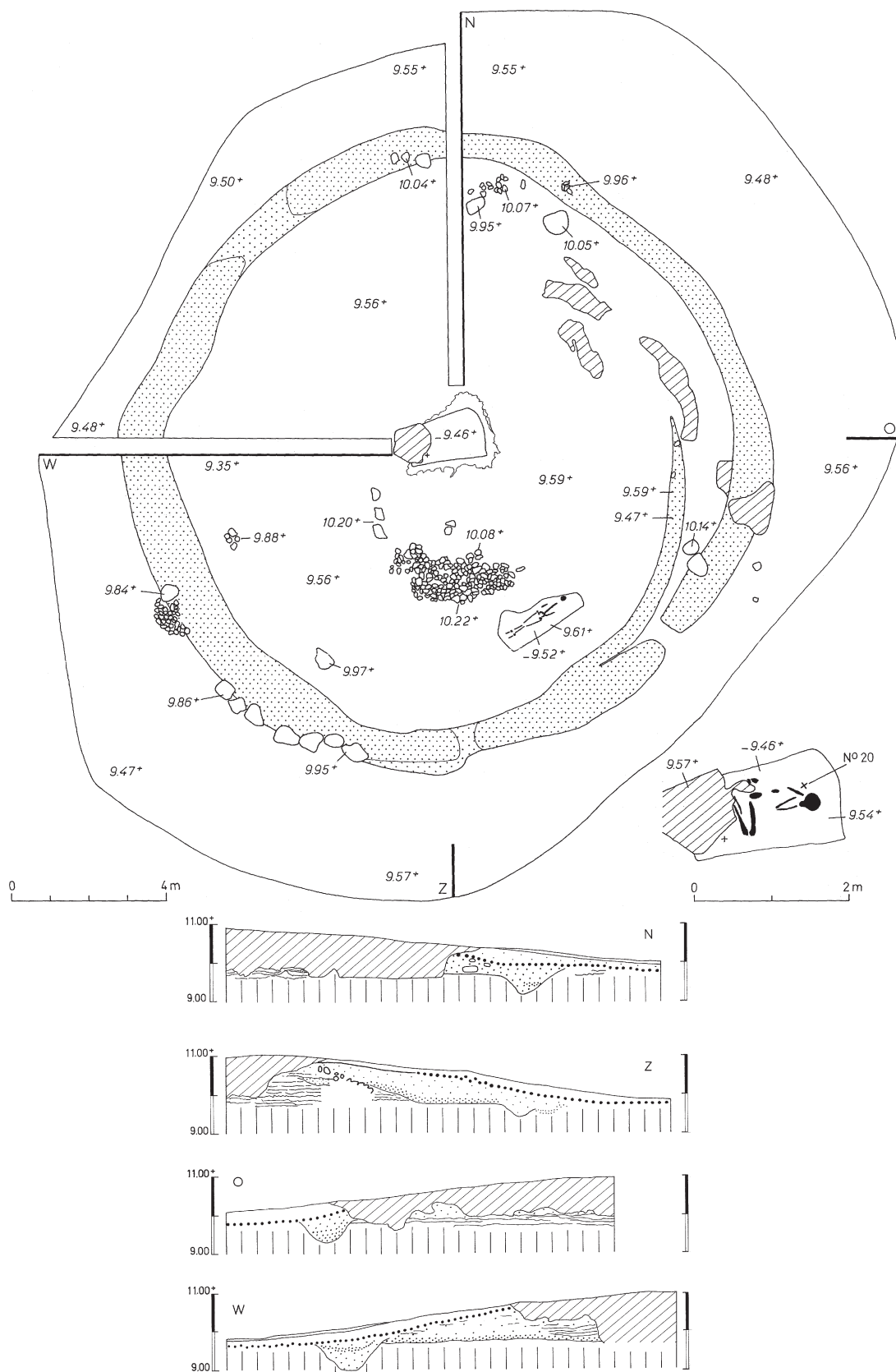

Fig. 68. Plattegrond en profielen van tumulus 38 op het Noordse Veld bij Zeijen, cat.nr. a 34 (tek. GIA).

de omvangrijke vergravingen in het centrum, maar bedroeg vermoedelijk 0,7 à 0,8 m.

In het centrum werd een vrijwel O-W gerichte grafkuil ontdekt, die volgens de tekening hoog-trapezoidaal van vorm was, met een lengte van 2,0 m, en breedtes van 1,1 m aan de westzijde en 1,3 m aan de oostzijde. De diepte bedroeg 0,35 m. Aan de westzijde bevond zich een recente vergraving, waarschijnlijk ontstaan als gevolg van de clandestiene graverijen in 1940. In het graf werd een fraai lijksilhouet ontdekt, bestaande uit hoofd, ruggengraat, bekken, sterk gebogen benen en een voor de borst gebogen arm met de hand bij de kin. De dode was liggend op de linkerzijde begraven, met het hoofd naar het oosten. Achter het hoofd werd een kleine vuursteen kling of afslag (v.d.n. 20) ontdekt. Of er bij de clandestiene graverij van 1940 in het westelijke uiteinde van het graf voorwerpen zijn gevonden, is niet bekend. Tot periode 1 moet ook de steenpakking ten zuiden van het graf worden gerekend. Blijkens de profieltekening lag deze net onder het talud van de kernheuvel. De functie van deze steenpakking is niet bekend.

Datering van periode 1:

Op grond van de ligging van het lijksilhouet en de kleine kling beschouwde A.E. Lanting (1969: fig. 2) het graf van periode 1 als dat van een vrouw van de Enkelgrafcultuur. Er is echter reden om deze toeschrijving te betwijfelen. Het is namelijk opvallend, dat bij lijksilhouetten in graven die met zekerheid aan de Enkelgrafcultuur kunnen worden toegeschreven op grond van de aanwezigheid van bekers, strijdhamers, bijlen en/of grote vuurstenen klingen, de armen nimmer gebogen voor de borst, met de hand bij de kin liggen. In de regel zijn de armen helemaal niet zichtbaar (A.E. Lanting, 1969: fig. 3-8), maar in sommige gevallen (bijv. Eext-Galgwandeneventje I, Jager, 1985: fig. 31) lijkt één arm, in andere gevallen (bijv. Swalmen 1936-8; Lanting & Van der Waals, 1974: pl. VIII) lijken zelfs twee armen gestrekt (of eventueel volledig gebogen) langs de romp te liggen. Ook bij lijksilhouetten in EGK-graven die recentelijk werden ontdekt (o.a. vier exemplaren in Borger 1984, 1985 en 1987) tekenen de armen zich niet af, of slechts in de vorm van één gestrekte arm langs de romp. In de afgelopen jaren zijn enkele EGK-graven met bewaard gebleven skeletten ontdekt. In Sijbekarspel waren beide armen zodanig gebogen, dat de handen bij de schouders lagen, en de armen tegen de borstkas aan. Als lijksilhouet zou slechts van één gebogen arm een streep langs de romp zichtbaar zijn geweest (zie Hogestijn & Woltering, 1990). In Hasbergen, Ldkr. Osnabrück, Grabhügel 7, hadden beide do-

den de handen in de schoot (Lindhorst, 1985). In het beste geval zouden hier strepen van de armen langs de romp bewaard gebleven zijn, in het geval hier alleen lijksilhouetten gevormd waren, zoals in tumulus 1936-8 bij Swalmen. Lijksilhouetten of skeletten met de armen gebogen voor de borst, soms gekruist, soms met de handen bij de kin, en met de ellebogen min of meer naar buiten gericht, zijn bekend uit graven die met zekerheid of met grote waarschijnlijkheid aan de Klokbekercultuur kunnen worden toegeschreven. Dat geldt bijv. voor de lijksilhouetten van Wehm, Kr. Emsland (Schlicht, 1958: 137 en Taf. 3:6), Heerde, tum. 3 (Remouchamps, 1928), Lunteren (Bloemers *et al.*, 1981: 49), Epe-Ballastputweg (Hulst, 1980) en Elp, tum. 2 (deze publicatie: cat.nr. a 37), en de skeletten van Molenaarsgraaf, graf I (Louwe Kooijmans, 1974: fig. 101), Oostwoud (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: fig. 5a; Louwe Kooijmans, 1985: 68) en Velzerbroekpolder (Therkorn & Van Londen, 1990: afb. 9). Zelfs van het lijksilhouet 'zonder armen' uit het primaire graf van tumulus 1941-I in Maarsbergen kan op grond van de ligging van de polsbeschermers worden aangenomen dat de armen gebogen voor de borst lagen, met de handen bij het gezicht (Lanting & Van der Waals, 1971). Het lijkt me daarom redelijk ook het graf van periode 1 van tumulus 38 op het Noordse Veld aan de Klokbekercultuur toe te schrijven. Kleine onbewerkte afslagjes zijn uit klokbekergaven niet onbekend (o.a. Harenermolen, deze publicatie: cat.nr. a 3). Maar de mogelijkheid dat dit kleine stukje vuursteen toevallig in de grafkuil verzeild is geraakt, mag niet worden uitgesloten.

Periode 2 bestond uit de niet-geaderde mantelheuvel, en was kennelijk, evenals periode 1, opgeworpen van geelbruinig zand met grijze vlekken (plaggen). Deze ophoging was omringd door een sloot met drie onderbrekingen. Eén daarvan, namelijk die aan de NW-zijde, kwam pas tevoorschijn bij het verdiepen van het vlak. In het ZO-kwadrant werd binnen de sloot een smalle en ondiepe greppel ontdekt, die voor het opwerpen van periode 2 al weer gevuld was. Deze greppel was ook zichtbaar in de onderbreking van de ringsloot aan de zuidzijde. Het is niet uitgesloten, mijns inziens zelfs waarschijnlijk, dat het ondiepe deel van de ringsloot aan de NW-zijde in feite deze weer opgevulde greppel was. Alleen was hier niet sprake van een duidelijke kleurverschil tussen opgevulde greppel en sloot, zoals dat aan de zuidzijde het geval was. Het ziet er naar uit dat men aanvankelijk een enigszins ovale sloot rond de heuvel wilde graven, maar dat men van gedachten veranderde vóór het werk was voltooid, de greppel geheel of gedeeltelijk weer dichtgooide, en

vervolgens de min of meer cirkelvormige sloot met de drie onderbrekingen groef. De dichtgegooide greppel zou ovaal zijn geworden, met afmetingen van ca. 13,5 (O-W) × 15 m (N-Z). De breedte bedroeg 0,4 m, enkele meters van het onvoltooide einde aan de oostzijde, en 0,8 m in de onderbreking aan de zuidzijde. De diepte bedroeg 0,4–0,5 m. De sloot had een binnendiameter van ca. 15 m, een breedte die varieerde van 0,8 tot plaatselijk 1,4 m, en een diepte van 1,9 m (NW), 0,4 m (Z) en 0,5 m (ZO) breed. Blijkens de donkere laag in de vulling (met name aan de westzijde goed zichtbaar) had de ringsloot lange tijd opengelegen, en was deze geleidelijk opgevuld. Opmerkelijk is de rij grote veldkeien (tot 0,7 m lang) langs de buitenzijde van de sloot aan de ZZW-zijde. Elders werden in de heuvel net binnen de sloot enkele grote veldstenen gevonden.

Van een bijbehorend centraal graf werden geen sporen meer aanwezig. Gezien de omvangrijke vernielingen in het centrum van de heuvel is dat trouwens niet verwonderlijk. Wel werd in het ZO-kwadrant een tangentielle nabijzetting gevonden. Op de tekening is de omtrek van de grafkuil, met name aan de noordzijde, onregelmatig. Kennelijk werd het graf pas ontdekt toen de bodem plaatselijk al bereikt was. De lengte van deze ZW-NO gerichte grafkuil was 2,3 m, de breedte ruim 1 m te oordelen naar het breedste bewaard gebleven gedeelte. De diepte moet ca. 1 m hebben bedragen. In het graf werd een lijksilhouet gevonden van een dode die gestrekt, liggend op de rug was begraven. Hoofd, ruggengraat, bekken, benen en onderarmen tekenden zich duidelijk af. Sporen van een kist werden niet gezien. Er waren geen grafgiften. Periode 2 kan op grond van de onderbroken ringsloot en de tangentielle nabijzetting in de tweede helft van de vroege of in de eerste helft van de midden-bronstijd worden gedateerd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

Pollenanalyse:

Van het oude bodemprofiel onder periode 1 in het M-W profiel werd tijdens de opgraving een monster genomen. Daarbij moet overigens wel worden aangekend, dat volgens de veldtekening en het dagrapport van Praamstra van 9 mei 1944 dit monster niet alleen de humuslaag bevatte, maar ook de uitspoelingslaag en een klein deel van het heuvellichaam. Waterbolk verrichtte pollenanalyse op een deel van dit monster (Van Giffen, 1949a: 104; Waterbolk, 1949; 1954: tabel 3). Deze oude analyse is echter niet meer bruikbaar. Niet alleen was de wijze van bemonsteren verre van ideaal, maar bovendien werden destijds verschillende belangrijke pollentypen (bijv. *Plantago lanceo-*

lata, *Rumex sect. acetosa*) nog niet herkend. Casparie heeft deze oude telling wel opgenomen in een recent overzicht van pollenanalyses van monsters uit grafheuvels (Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980: 20, N-36), maar had dat m.i. beter achterwege kunnen laten.

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. 230,58/565.48.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1944/VI.20.

Beschrijving:

Klingetje met een lengte van 3,4 cm. Niet afgebeeld.

a 35: Zeijerveld, gem. Vries (1934, 1936)

Tumulus Jodenbergje

Publicaties:

Van Giffen, 1936b; 1938.

Documentatie:

Veldtekeningen en foto's van de onderzoeken in januari 1934 en januari 1936 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 69):

Grafheuvel 'Jodenbergje' was bij aanvang van het onderzoek in januari 1934 reeds afgetopt, vooruitlopend op totale egalisering, waardoor hooguit 60 cm heuvellichaam resteerde. Te oordelen naar de veldtekening was de heuvel tot dat moment intact geweest. Sporen van recente ingravingen ontbreken namelijk. In 1934 werden het ZO-kwadrant en de oosthelft van het NW-kwadrant onderzocht, en werden sleuven gegraven in het NO-kwadrant langs het M-N en het M-O profiel (Van Giffen, 1936b). In januari 1936 werden de oosthelft van het 'Jodenbergje', en de zool van een naburige heuvel opgegraven (Van Giffen, 1938). De opbouw van het 'Jodenbergje' blijft een probleem, en dat heeft deels te maken met de nogal liefdeloos getekende profielen.

Ik ga er vanuit dat ondanks zijn excentrische ligging het graf onder het M-W profiel behoort bij de ringsloot met V-vormige doorsnede, en dat dus het merendeel van het nog aanwezige heuvellichaam bij deze heuvelfase hoort. Het oude maaiveld onder deze heuvel is op de veldtekeningen slechts plaatselijk aangegeven, als een ca. 10 cm dikke grijze laag, met een maaiveldhoogte van ca. 12,70 + NAP. Aan de noordzijde van de heuvel is binnen de ringsloot een opho-

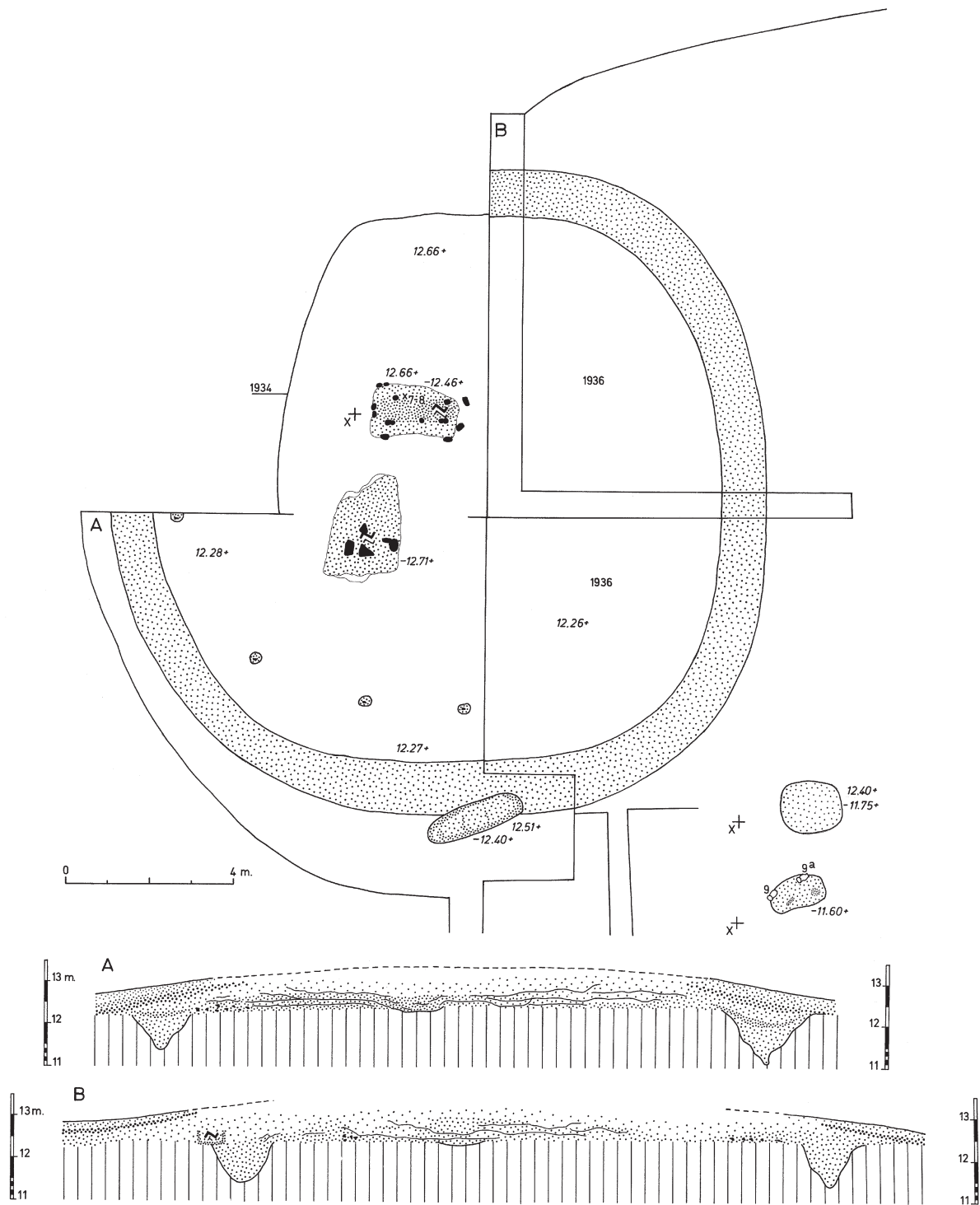

Fig. 69. Plattegrond en profielen van tumulus Jodenbergje op het Zeijerveld, cat.nr. a 35 (tek. GIA). De beide vlakgraven werden in het NW-kwadrant (bij X) gevonden. In de plattegrond is het graf met de geoorde klokbeker getekend. De beide detailtekeningen hebben betrekking op het graf van de Enkelgrafcultuur onder het klokbekergraf.

ging van grijze grond getekend in het M-N profiel, alsof hier grond uit de sloot was gedeponneerd. Het graf onder het M-W profiel is in doorsnede aangegeven. Het lijkt hooguit 10–15 cm diep te zijn geweest. In het vlak werd het getekend als een onregelmatig-rechthoekige kuil, wat kennelijk samenhangt met de geringe diepte. De afmetingen bedroegen max. 2,3 (in NZ-richting) × 1,7 m. In de vulling lagen enkele grote veldkeien, waartussen een pakket crematieresten werd aangetroffen. Met name in het M-W en in het M-Z profiel lijkt net binnen de ringsloot een talud van de bijbehorende ophoging zichtbaar te zijn. De aftopping van de heuvel maakte het echter onmogelijk duidelijke waarnemingen te verrichten. Vanwege de ringsloot moet deze heuvel met crematiegraf in de tweede helft van de vroege, of in de eerste helft van de midden-bronstijd gedateerd worden (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

De heuvel moet nadien nog eens opgehoogd en uitgebreid zijn geworden. Dat volgt onder andere uit het forse pakket heuvelgrond boven de opgevulde ringsloot. Met name aan de zuidkant ligt die sloot bovendien ver binnen de voet van de heuvel. Van een bijbehorend centraal graf zijn geen sporen meer aangetroffen. Dat graf was kennelijk al bij de aftopping verdwenen. Wel is aan de zuidzijde van de heuvel een tangentiale nabijzetting aangetroffen, die kennelijk bij deze latere ophoging hoort. Het betrof een verkoold 'boomkist' (notitie op de veldtekening) van 2,3 × 0,8 m, waarin de crematieresten (kennelijk over een groot deel van de lengte) waren bijgezet. In het M-Z profiel is de kist op doorsnede getekend, en blijkt deze een hoogte van ca. 30 cm te hebben gehad.

Het belang van het 'Jodenbergje' zit echter niet in deze bronstijd-elementen. In dit verband zijn vooral de beide bekergraven van belang, die in 1934 in het NW-kwadrant werden aangetroffen. Over beide bekergraven heeft vermoedelijk geen, of slechts een zeer laag heuveltje gelegen. In het M-N profiel, dat op korte afstand oostelijk van beide graven verloopt, zijn noch in de veldtekening, noch in de foto's aanwijzingen voor zo'n heuveltje zichtbaar. Het zou dus om vlakgraven kunnen gaan, die overigens niet toevallig op dezelfde plaats zullen zijn aangelegd. Kennelijk wist men bij de aanleg van het bovenste graf waar het onderste graf lag! De bovenste grafkuil was afgerond-rechthoekig van vorm, O-W gericht, 2,3 m lang, 1,4 m breed en reikte tot 0,25 à 0,30 m beneden het veronderstelde niveau van het oude maaiveld. Aan beide korte zijden van de kuil werden in de vulling enkele veldkeien aangetroffen. Er waren sterke aanwijzingen voor een kist of bekisting, in de vorm van een O-W gerichte, ca. 2 m lange, 0,5 m brede donkere verkleuring in de

vulling. Langs beide lange zijden ervan werden enkele veldkeien aangetroffen, die kennelijk ter ondersteuning hadden gediend. In de kist/bekisting werden aan de oostzijde crematieresten getekend, in de vorm van het bekende zigzagsymbool. Het feit dat drie parallelle zigzaglijntjes zijn gebruikt, suggereert dat het om een pakketje verbrande beenderen ging. Ook in de publicatietekening zijn deze symbolen gebruikt, maar vreemd genoeg rept Van Giffen (1936b) met geen woord over deze verbrande beenderen. Overigens verklaart de aanwezigheid van crematieresten waarom dit graf zo ondiep kon zijn. Voor een inhumatie zouden 25 à 30 cm volstrekt ontoereikend zijn geweest, zonder toevoeging van een heuvel! Tussen de veldkeien langs de noordelijke lange zijde van de kist, en kennelijk daarbuiten, werden een geoord potje met groeflijnvorsiering en direct eronder een late Enkelgrafbeker van type 1e gevonden. Beide waren kapotgedrukt. We zijn het met Van Giffen (1936b) eens, dat het geoord potje als een klokbeker moet worden beschouwd.

De onderste grafkuil tekende zich aanvankelijk af als een breed-ovale kuil, ca. O-W gericht, 1,5 m lang, 1,2 m breed. Onderin was de vorm afgerond-rechthoekig en de richting ca. WZW-ONO. De afmetingen vlak boven de bodem bedroegen 1,4 × 0,8 m. De diepte van de kuil bedroeg 1,10 à 1,15 m. Er werden sporen van een lijksilhouet waargenomen, vnl. hoofd en bovenbeen. De dode werd vermoedelijk liggend op de linkerzijde, met opgetrokken knieën, het hoofd naar het oosten begraven. De bijgiften waren een Enkelgrafbeker van type 1b, een amfoortje en een niet-bewerkte vuursteenafslag. Deze lagen langs de noordwand van de kuil: de beker bij het hoofd, het amfoortje en de afslag bij de voeten.

Ligging:

Kaartblad 12D (Assen), coörd. 231,36/563,82.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1934/I.7–8 (bekers uit het bovenste graf) en 1934/I.9, -9a en -10 (amfoor, afslag en beker uit het onderste graf). De crematieresten uit het bovenste bekergraf zijn helaas niet verzameld.

Beschrijving (fig. 67b):

In het kader van deze publicatie zullen alleen de beide bekens uit het bovenste graf worden behandeld. De potten uit het onderste graf zijn afgebeeld door Van der Waals (1964a: fig. 8).

- 1934/I.7: klokbeker met oor. Gereconstrueerd uit scherven en gips. Ca. tweederde origineel, van de rand is echter slechts een klein gedeelte (ca. 5 cm)

- aanwezig. Het profiel is aan die zijde compleet bewaard. Van het oor zijn een klein stukje van de onderkant en de aanzet van de bovenzijde aanwezig. Het potje heeft een S-vormig profiel en een standvoet met holle basis. Het aardewerk is leerbruin; de buitenzijde is glad gemaakt. Zover zichtbaar, bestaat de magering uit fijn zand of steengruis, en chamotte. De versiering bestaat uit groeflijnen;
- 1934/I.8: uit scherven en gips gereconstrueerde beker. Ca. viervijfde deel origineel. De rand is vrijwel volledig aanwezig, en de reconstructie is betrouwbaar. Onregelmatig gevormd profiel: aan één zijde min of meer S-vormig, aan de andere meer trechtervormig uitstaande hals en afgekort-peervormige buik. Geen standvoet, vlakke bodem, naar buiten uitkragende, afgevlakte rand. Aardewerk rossig, plaatselijk steenrood en grijs gevlekt. Gemagerd met zand. De versiering is aangebracht met een gladde spatel. Het betreft een late Enkelgrafbeker van type 1e.

a 36: Elp, gem. Westerbork

Tumulus 1932-I

Publicatie:

Van Giffen, 1934.

Documentatie:

- Veldtekeningen en foto's van het onderzoek 1932 (archief B.A.I.);
- Veldtekening en dagrapport van een na-onderzoekje op 3 en 27 november 1970 (archief B.A.I., dagrapporten: onder grafheuvelzolen Eext, gem. Anlo).

Vondstomstandigheden (fig. 70):

Deze grafheuvel was aan de oostzijde zwaar beschadigd door de zandweg van Elp naar Grollo. In verband daarmee werden de profieldammen niet N-Z en O-W gericht, maar NW-ZO en NO-ZW. Na afloop van het onderzoek in 1932 werd de heuvel hersteld. Volgens de foto's en veldtekening zou de NW-ZO profieldam gespaard zijn, met uitzondering van het gedeelte ter plaatse van de centrale graven. Bij het na-onderzoek in 1970 bleek echter, dat de profieldam bij het dichtmaken van de heuvel grotendeels moet zijn ingestort. Alleen bij de voet resteren nog intacte gedeeltes. Getekend werd de oostzijde van het noordelijke uiteinde van de NW-ZO profieldam. Het oude bodemprofiel onder de heuvel bestond uit een ca. 0,10 m dikke lichtgrijze, humeuze laag op een gele ondergrond zonder noemenswaardige inspoelings- of verwerings-

verschijnselen. Deze laag is op de gepubliceerde profieltekeningen nauwelijks aangegeven. De veldtekeningen zijn duidelijker. Ook bij het na-onderzoek van 1970 werd dit bodemprofiel opgetekend onder de voet van de kernheuvel. Van Giffen geeft in zijn publicatie de hoogte van het maaiveld onder de heuvel echter wel correct aan.

Tumulus I was een twee-periodenheuvel. De kernheuvel, periode 1, was opgeworpen van geel zand. Aangezien zich op de top van deze kernheuvel slechts een zeer zwak bodemprofiel had gevormd toen de eveneens geel zandige mantelheuvel werd opgeworpen, was de scheiding tussen kern- en mantelheuvel slechts vaag herkenbaar. Zeer waarschijnlijk bedroeg de doorsnede van periode 1 9 à 10 m, en de hoogte ca., 0,6 m. Het bijbehorende graf was WNW-OZO gericht, 1,40 m lang, 0,55 m breed en 0,30 m diep. Het was omringd door een cirkelvormige greppel met een binnendiameter van 3,0 m, een breedte van 0,6 m (vlak onder het oude maaiveld), had een afgerond V-vormige doorsnede en een diepte van 0,7 m (niet 0,35 m, zoals Van Giffen schrijft!). In de vulling van de greppel werden op drie plaatsen donkere humeuze ronde verkleuringen (diameter ± 0,15 m) waargenomen. Waarschijnlijk betreft het sporen van palen en is de greppel een zgn. standgreppel geweest. In de oosthelft van de grafkuil werd de platgedrukte klokbekeergroep gevonden. (De gepubliceerde plattegrond lijkt te suggereren, dat de beker in de westhelft van het graf lag, maar dat is onjuist.) Aangezien geen crematieresten werden gevonden, betreft het een inhumatiegraf. Een lijksilhouet werd niet waargenomen.

Zoals gezegd werd periode 2 eveneens opgeworpen van geel zand. Het bijbehorende graf was ca. ZW-NO gericht, 2,0 m lang en 1,2 m breed. Het reikte tot 0,4 m beneden het oude maaiveld onder de heuvel, was dus ca. 1 m diep ingegraven. Volgens Van Giffen was de insteek van dit secundaire graf niet of nauwelijks waarneembaar. De opgravingsfoto's laten echter zien, dat de infiltratieaders een heel duidelijke reactie toonden. In het graf heeft kennelijk een kist of bekisting gestaan met afmetingen van 1,7 × 0,9 m. De vulling van de kuil binnen de kist is iets donkerder dan de vulling tussen kist en wand van de grafkuil. In het graf werden crematieresten gevonden, die helaas niet meegenomen werden. De veldtekening geeft echter niet aan waar deze gevonden werden. Op één van de opgravingsfoto's is in het graf wel een serie witte vlekken te zien, maar die lijken niet op crematieresten. Periode 2 werd omgeven door een wijde ringsloot met een V- tot komvormige doorsnede, met een binnendiameter van ca. 13 m (niet 11,7 m, zoals Van Giffen schrijft), een breedte van 1,0 à 2,0 m (vlak onder het oude maai-

veld), en een diepte van 0,8 à 1,1 m (en niet 0,6, zoals Van Giffen schrijft). De sloot is later door uitzakking van de heuvel en inspoeling volledig opgevuld. Na de ophoging bedroeg de hoogte ca. 1,5 m. De ringsloot dateert deze tweede periode in de tweede helft van de Vroege, of in de eerste helft van de midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

Pollenanalyse:

Bij het na-onderzoek in 1970 werden pollenmonsters genomen van het oud-oppervlak onder de voet van periode 1 en van de humeuze laag aan de bovenzijde van de kernheuvel (= oud-oppervlak periode 2). Deze monsters werden onderzocht (Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

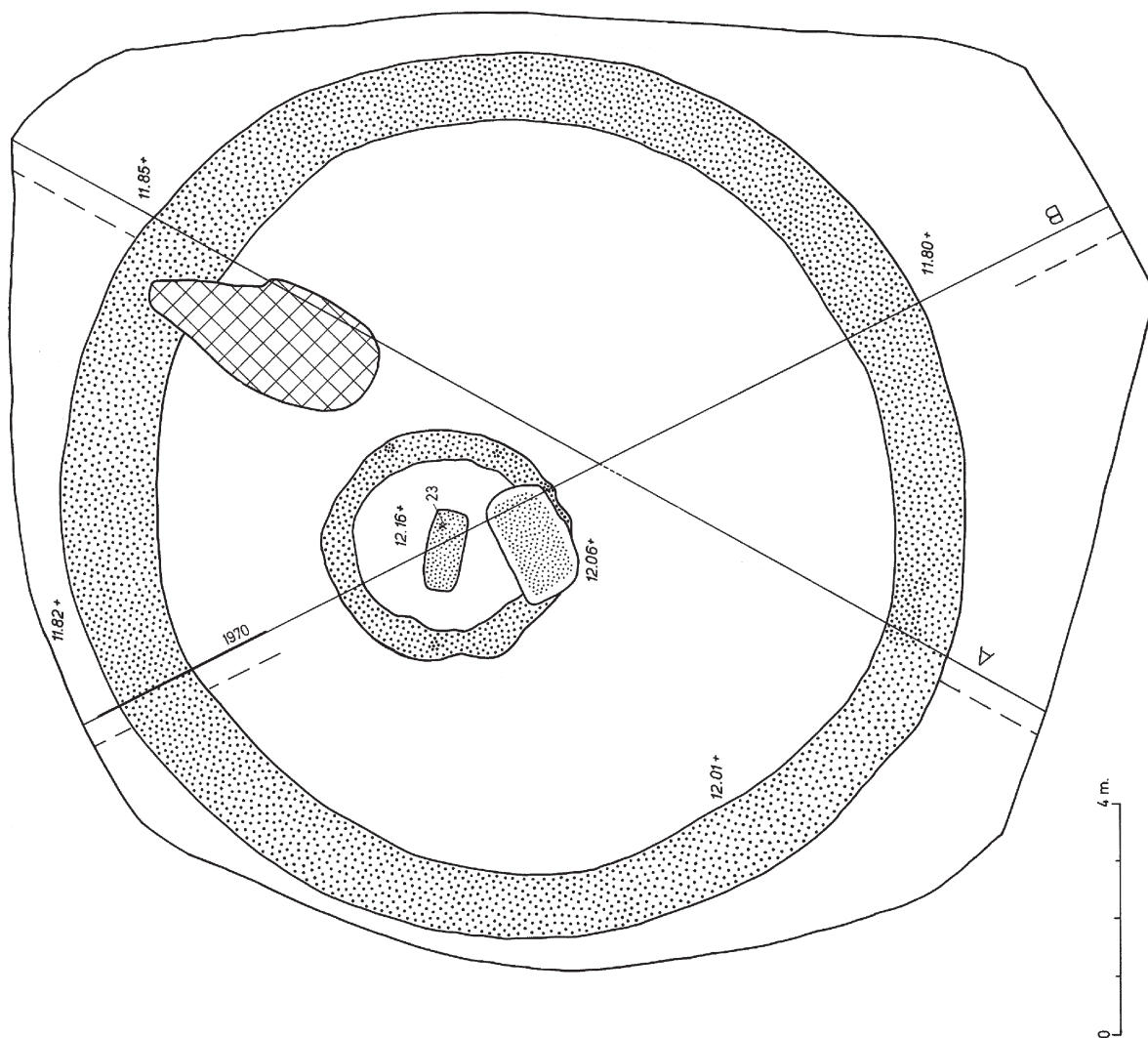
Kaartblad 17E (Schoonoord), coörd. 240,72/546,33.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1932/X.23.

Beschrijving (fig. 62b):

Beker met S-vormig profiel en vlakke bodem. Aardewerk gelig tot steenrood van kleur. Oppervlak glad gemaakt. Voor zover herkenbaar bestaat de magering uit zand. Van de versierde banden bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen. De banden zijn gevuld met de indrukken van een, waarschijnlijk zes-tandige, kerfspatel. De vorm van deze indrukken varieert, waarschijnlijk als gevolg van de verschillen in hoek tussen de spatel en oppervlak van de beker.

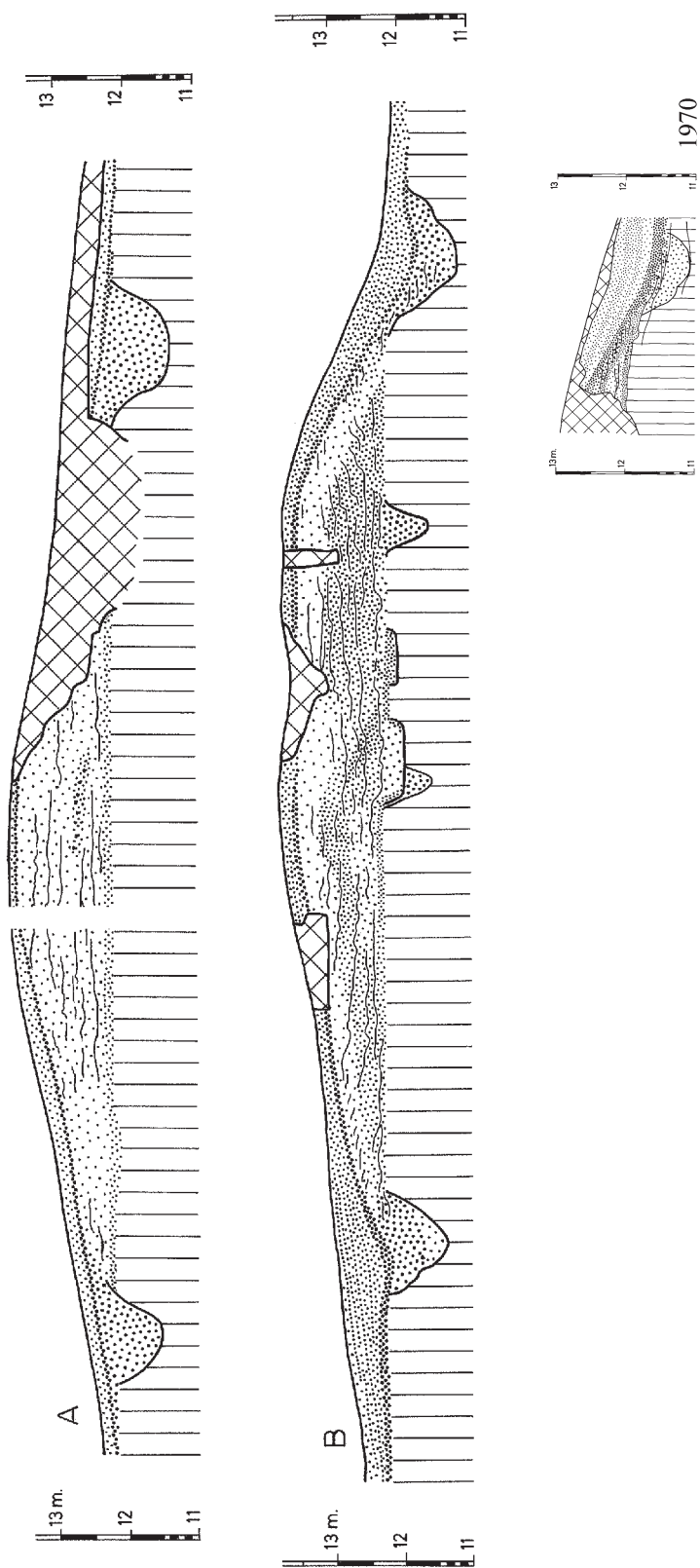

Fig. 70. Plattgrond en profielen van tumulus 1932-1 bij Elp, cat.nr. a 36 (tek. GIA). De stippellijnen geven aan waar de profieldammen stonden.

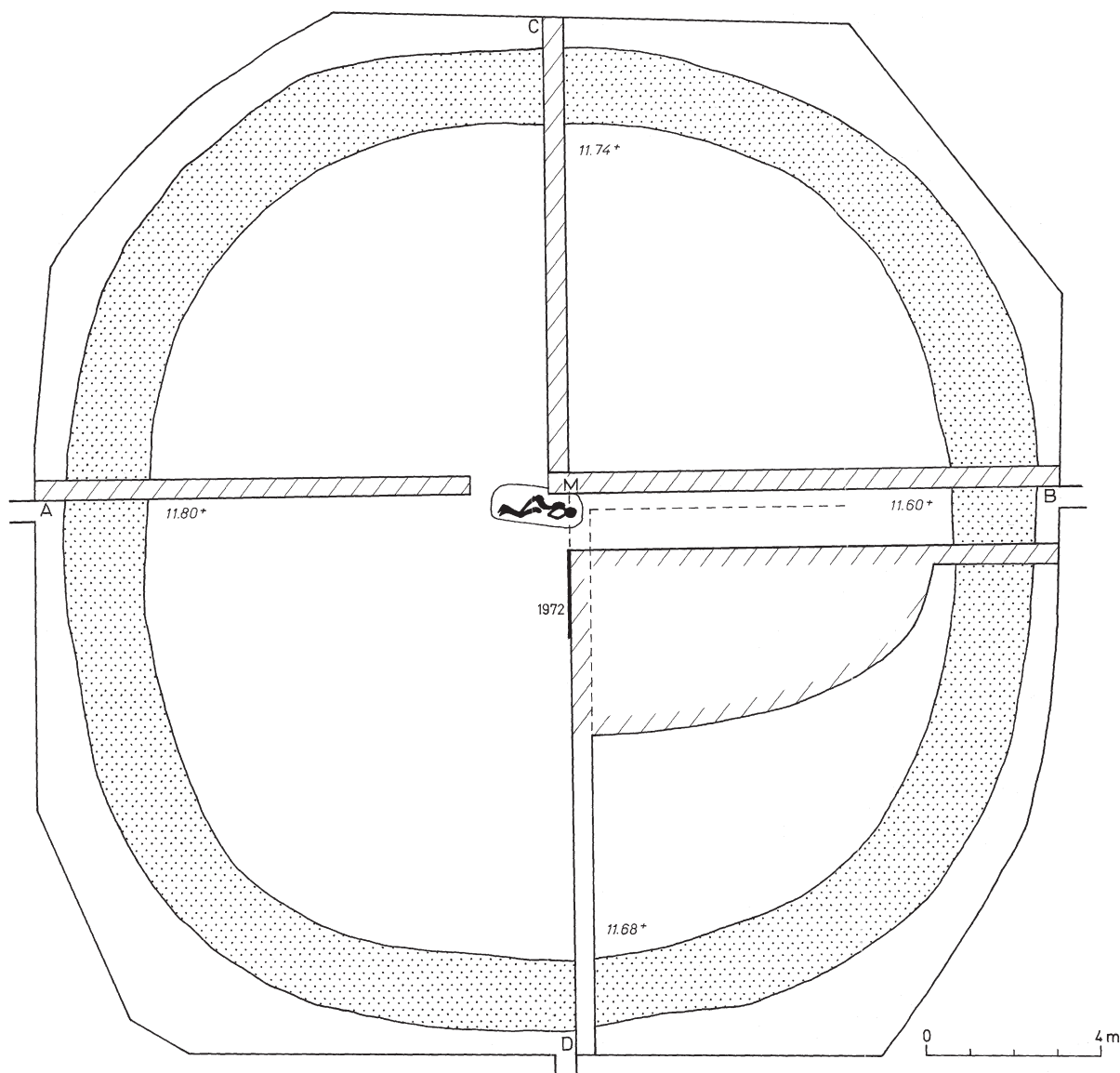

Fig. 71. Plattegrond en profielen (gecorrigeerd: zie tekst) van tumulus 1932-II bij Elp, cat.nr. a 37 (tek. GIA). Met onderbroken lijnen zijn de oorspronkelijk geplande profieldammen van het ZO-kwadrant aangegeven.

a 37: Elp, gem. Westerbork
Tumulus 1982-II

Publicatie:

Van Giffen, 1934.

Documentatie:

- Veldtekeningen, vondstenboekje en foto's van het onderzoek in oktober 1932 (archief B.A.I.);
- Dagrapporten, tekeningen en kleurendia van het na-onderzoek in september 1972 (archief B.A.I.);

- Lakprofielen van het lijksilhouet in het primaire hoofdgraf (B.A.I., Groningen, en Prov. Museum van Drenthe, Assen);
- Brief van J.J.M. Jansen, houtvester van Staatsbosbeheer in de houtvesterij Assen, aan A.E. van Giffen, d.d. 26 mei 1933 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 71):

Van deze heuvel werden in oktober 1932 het ZW-, het NW- en het NO-kwadrant volledig onderzocht, terwijl van het ZO-kwadrant alleen een sleuf langs het M-O

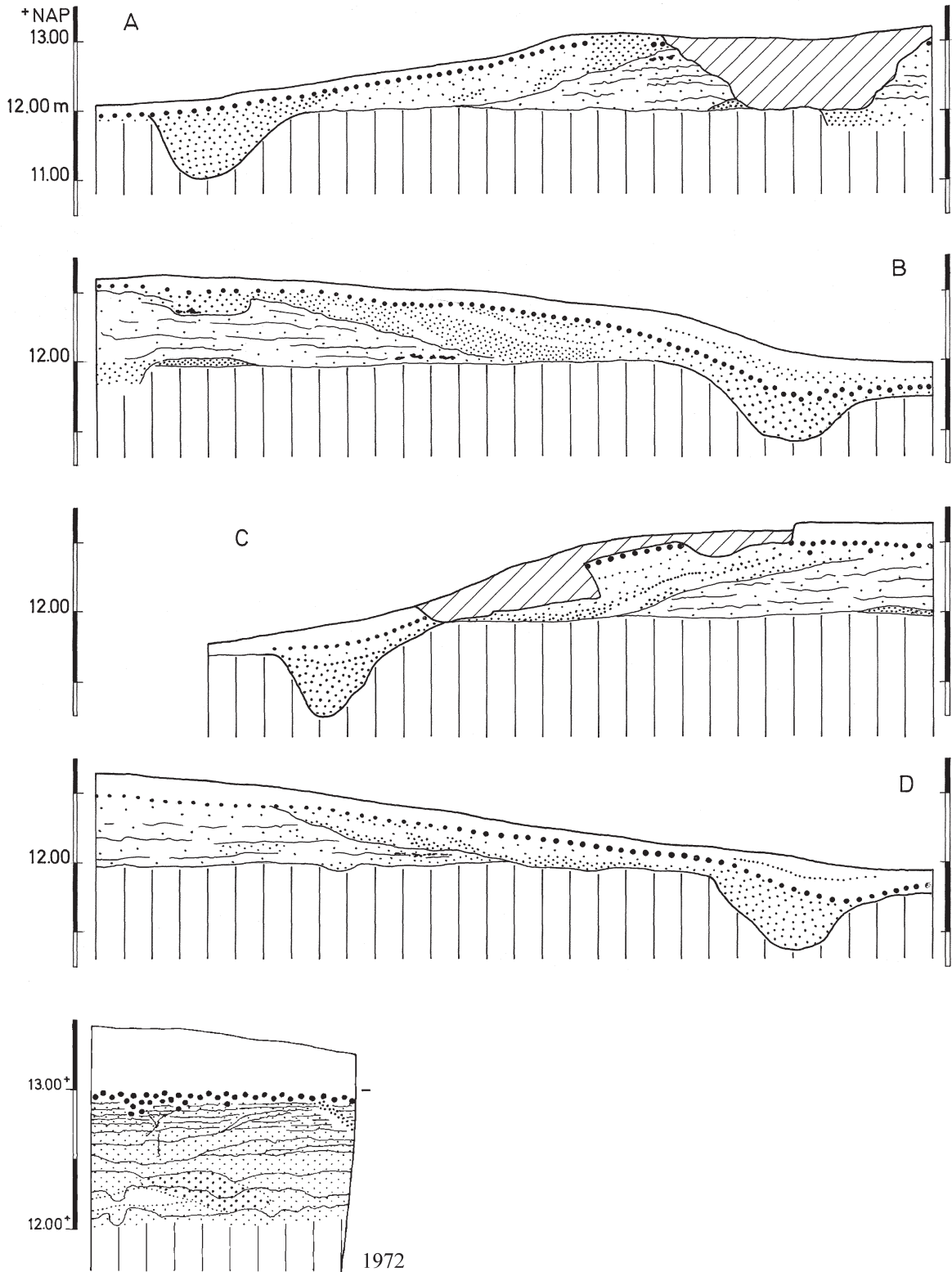

Fig. 71 (vervolg).

profiel en de randzone werden onderzocht. Van de heuvel bleven uiteindelijk twee smalle profieldammen langs het NO-kwadrant, en een groot stuk heuvellichaam in het ZO-kwadrant met aansluitende smalle profieldammen over de ringsloot staan. Na afloop van het onderzoek werd de heuvel in zijn oude vorm hersteld, al blijkt uit de brief van houtvester Jansen van 26 mei 1933, dat de heuvel toen nog steeds open lag, kennelijk omdat Van Giffen nog steeds geen beslissing had genomen over het wel of niet bewaren van het lijksilhouet.

De tekeningen van 1932, en dus ook de gepubliceerde plattegrond (Van Giffen, 1934), blijken niet geheel correct zijn. Het is heeft er alle schijn van dat oorspronkelijk een opgraving volgens de kwadrantenmethode gepland was, met in het centrum verspringende profieldammen, en niet met profieldammen in elkaars verlengde, zoals getekend werd. Nadat ZW- en NW-kwadrant waren afgegraven werd dit plan kennelijk gewijzigd, mogelijk omdat inmiddels duidelijk was geworden dat het primaire graf precies onder het centrum van het profielkruis lag. Nadat het M-W profiel in het ZW-kwadrant, en het M-N profiel in het NW-kwadrant (dus eigenlijk de verkeerde kant van de profieldam!) waren getekend, werd de M-W profieldam verwijderd. Dat het M-N profiel nu 40 cm langer werd, is niet in de profieltekening aangegeven. Vervolgens werd een sleuf gegraven langs de M-O lijn. Normaal gesproken zou het M-O profiel in het NO-kwadrant getekend zijn, maar in dit geval werd dit profiel langs de noordzijde van de sleuf getekend, waardoor het spiegelbeeldig op papier werd gezet in vergelijking met een 'echt' M-O profiel. Dit profiel reikte bovendien 40 cm voorbij het aangenomen middelpunt. De sleuf is overigens breder dan de 0,8 m die de veldtekening aangeeft. Dat volgt ook uit de getekende lengte van het M-Z profiel. Dat is ca. 0,5 m korter dan het volgens de vlaktekening zou moeten zijn. Op de hier gepresenteerde nettekening is de sleuf daarom een halve meter breder gemaakt dan op de veldtekening. Ook is de verspringing van M-N en M-Z profielen aangebracht.

Overigens zijn er meer slordigheden en onwaarschijnlijkheden aan te wijzen. De buitenbegrenzing van de ringsloot van periode 2 kan volgens de genoemde vlakhoogtes eigenlijk niet zichtbaar zijn geweest als we de profieltekeningen als uitgangspunt nemen. In profiel A blijkt die sloot bovendien in doorsnee aanzienlijk smaller te zijn dan in het vlak werd aangegeven, en dan in de andere drie profielen het geval is (zie Van Giffen, 1934). Te oordelen naar de profieltekening is de binneninsteek van de sloot een meter te ver naar buiten getekend. In het hier gepubli-

ceerde profiel A is de breedte van de sloot aangepast.

In 1932 werd wel de omtrek van de grafkuil getekend, maar niet het fraaie lijksilhouet dat in dit graf werd aangetroffen. In Van Giffen's publicatie is in de grafkuil een lijksilhouet geschetst, op basis van de foto's. Bij het na-onderzoek in 1972 werden graf en lijksilhouet en een gedeelte van het M-Z profiel weer vrijgelegd. De M-N profieldam bleek niet meer aanwezig: deze was kennelijk voor of tijdens het restaureren van de heuvel ingestort. Van het in 1972 vervaardigde lakprofiel is de tekening van het lijksilhouet vervaardigd, die in deze publicatie wordt gepresenteerd. Deze tekening is aangevuld met enkele details die op de foto's van 1932 wat beter zichtbaar waren. Op basis van de foto's van 1932 kon de plaats van de hoek van profielen B en C zonder enig probleem op de tekening van het lijksilhouet aangegeven worden. Bij projectie van deze tekening op de veldtekening van 1932 bleek het lijksilhouet echter deels buiten de getekende grafkuil te liggen. De foto's van 1932 suggereren dat die grafkuil niet geheel correct is ingetekend. Lengte en breedte zullen wel kloppen, de ligging echter niet helemaal. Dat is opgelost door op de nieuwe nettekening de grafkuil wat te verschuiven, zodat het op basis van de hoek van de profielen B en C vastgelegde lijksilhouet binnen de omtreklijn van de grafkuil komt te liggen. Ook de nauwkeurigheid van de profieltekeningen van 1932 laat hier en daar te wensen over. Zo is in het noordelijke uiteinde van profiel D niet het gele zand uit de grafkuil aangegeven, dat daar op het oude maaiveld lag, en dat op de foto's goed te zien is. In 1972 is dit uiteinde van het profiel opnieuw vrijgelegd en getekend. De nieuwe tekening wordt hier ook afgebeeld.

Tijdens het onderzoek in 1932 bleek dat een grote recente vergraving aanwezig was in het centrum van de heuvel. Deze reikte tot het oude maaiveld onder de heuvel, maar had de beide centrale graven niet geraakt. De heuvel toonde opbouw in twee fasen.

Periode 1 was opgeworpen op een oud bodemprofiel, dat volgens de waarnemingen bij het na-onderzoek van 1972 bestond uit een ca. 0,15 m dikke lichtgrijze uitspoelingshorizont zonder duidelijk humuslaagje en een minstens 0,40 m dikke oranjegele inspoelingshorizont. Het heuvellichaam bestond uit hetzelfde grijze materiaal als de uitspoelingshorizont. Rondom de grafkuil lag op het oude maaiveld het oranjegele zand, dat uit de grafkuil afkomstig was. Elders was door het ontbreken van een humuslaagje, de overgang van uitspoelingshorizont naar heuvellichaam niet zichtbaar. Periode 1 had een diameter van ca. 11 m en een hoogte van 1,1 à 1,2 m. Het bijbehorende graf was ca. O-W gericht met een afwijking van ca. 15° in de richting van OZO-WNW. Afmetingen: 2,0 × 0,85 m,

diepte: minstens 0,40 m. Het graf is niet volledig onderzocht. Van Giffen was zo onder de indruk van het duidelijke en goed geconserveerde lijksilhouet, dat hij besloot dit niet weg te graven en weer af te dekken voor toekomstig onderzoek. In 1972 werden twee lakprofielen vervaardigd. Daarna was het lijksilhouet nog steeds aanwezig. Daarom werd besloten het opnieuw af te dekken met plasticfolie en grond. Met het lijksilhouet zijn de onderste centimeters van de vulling van de grafkuil intact gebleven. Een grafgift, bijv. een vuurstenen mesje, kan dus nog aanwezig zijn. De dode was liggend op de linkerzij, met zwak gebogen benen, de handen bij de kin, en het hoofd naar oosten begraven. Uit de foto's van 1932 blijkt bovendien dat zeer waarschijnlijk een bekisting aanwezig is geweest. Vooral langs de zuidelijke lange zijde van de grafkuil is een donkere verkleuring van een vergane, misschien zelfs aangekoolde kistwand te zien. In het M-N profiel is een streep houtskool zichtbaar, die van een aangekoolde, naar buiten gedrukte kistwand afkomstig lijkt te zijn. Door het instorten van dit profiel voor of tijdens de restauratie, was het niet meer mogelijk in 1972 materiaal voor een ¹⁴C-datering te verzamelen.

Periode 2 was opgeworpen van gelig en grijs zand met duidelijke plaggen. In feite betrof het voornamelijk een zijdelingse uitbouw, aangezien in het centrum nauwelijks ophoging had plaatsgevonden. In de top van periode 1 had zich in de tussentijd een duidelijke humuslaag en een dunne uitspoelingszone gevormd. Periode 2 was omgeven door een ringsloot met V-vormige doorsnede, een binnendiameter van 18,5–19 m, een breedte van 1,6–1,8 m en een diepte van 1,0–1,2 m. Na de ophoging bedroeg de totale hoogte van de heuvel ca. 1,4 m. Het bijbehorende centrale graf werd alleen in het profiel, en wel het M-O profiel, waargenomen in de vorm van een kuil met een 'breedte' van ca. 1,2 m en een diepte van ca. 0,5 m. Op de bodem van de kuil werd wat houtskool aangetroffen. Onder deze omstandigheden valt over vormen afmetingen van de grafkuil weinig te zeggen, evenmin als over de bijzettingswijze en eventuele grafgiften. Over de heuvel had zich een zwaar podsolprofiel ontwikkeld. Aan de oostzijde van de heuvel werd in de schierzandlaag boven de sloot de onderhelft van een urn met crematieresten gevonden.

Datering:

Op grond van de oriëntering van de grafkuil en de ligging van het lijksilhouet moet periode 1 gedateerd worden in de klokbekeergroep. Periode 2 kan op basis van de ringsloot gedateerd worden in de tweede helft van de Vroege of in de eerste helft van de middenbronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

Pollenanalyse:

Bij het onderzoek in 1972 werd een pollenmonster genomen van het oud-oppervlak onder periode 1. Dit monster werd tot dusverre niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 17E (Schoonoord), coörd. 240,96/546,18.

Verblijf:

Lakprofielen van het lijksilhouet zijn aanwezig in het B.A.I., Groningen, en het Drents Museum, Assen.

a 38: Midlaren, gem. Zuidlaren

Grafheuvel

Documentatie:

- Veldtekeningen en foto's van het onderzoek, 24–27 mei 1950. Dagrappporten ontbreken (archief B.A.I.);
- Korte vermeldingen van de vondsten en vondstomstandigheden in Van Giffen & Glasbergen (1950a: 14; 1952: 129);
- Brief van W. Glasbergen aan P.J.R. Modderman, d.d. 1 februari 1955 (archief B.A.I.);
- Aantekeningen van W. Glasbergen in het "Memoriaal van de conservator van de Prae- en Protohistorische afdeling van het Provinciaal Museum van Drenthe" op 27 september en 17 oktober, 1955 (Prov. Museum van Drenthe, Assen; kopie aanwezig op het G.I.A.);
- Dagrapport van H. Praamstra, d.d. 26 maart 1956, betreffende egalisatie van perceel en heuvelrestant (archief B.A.I.);
- Verslag van een gesprek met de heer H.K. Hartman te Midlaren op 27 april 1982, door J.N. Lanting (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 72):

In het voorjaar van 1950 werd door enkele kinderen uit Midlaren een hol gegraven in de steilkant van een half afgegraven grafheuvel op een natuurlijke rug. In dit hol stootten zij op een grote versierde beker, die echter in scherven uiteenviel. Vermoedelijk was dit mede het gevolg van oude breuken. In de grote beker bevond zich een klein bekertje, dat nog gaaf was. De vindsters waren zich ervan bewust een bijzondere vondst gedaan te hebben en besloten de scherven eerlijk te delen. Helaas werd daartoe ook het kleine bekertje in stukken gebroken! De volgende dag toonde een van hen zijn scherven aan de onderwijzer van de plaatselijke school, de heer Hof. Deze slaagde erin het merendeel van de scherven te verzamelen. Inmiddels

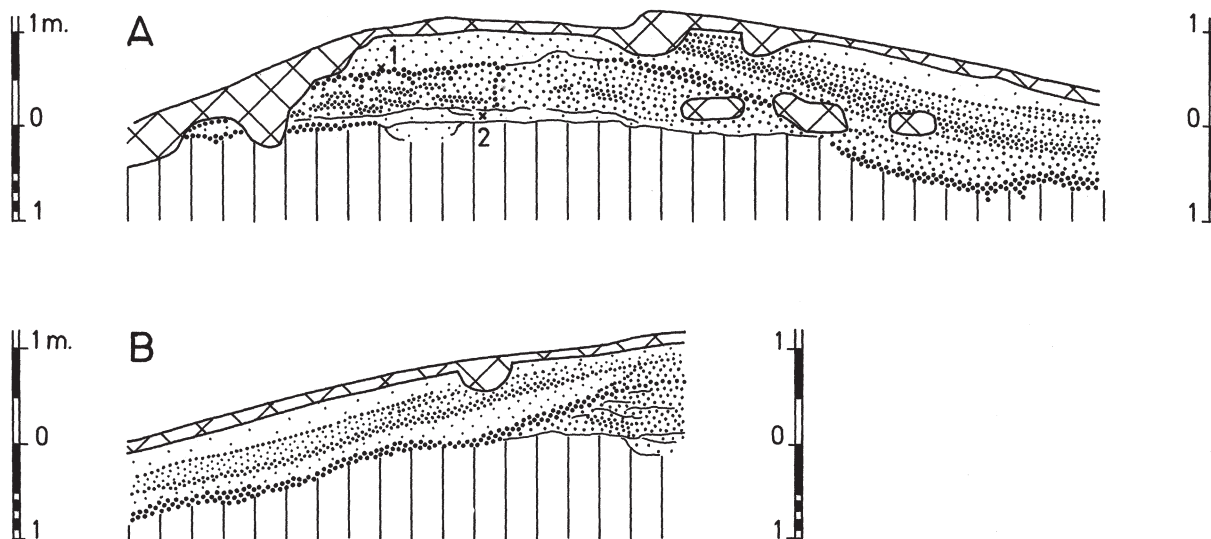
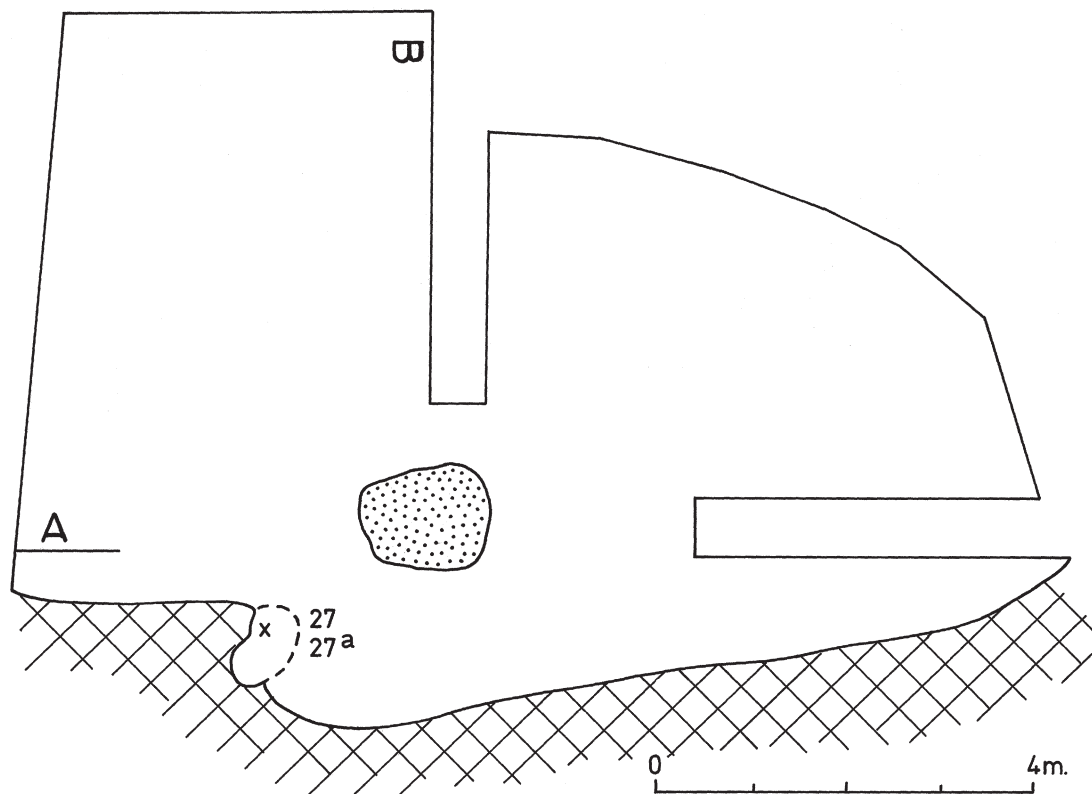

Fig. 72. Plattegrond en profielen van de grafheuvel van Midlaren, cat.nr. a 38 (tek. GIA). De klokbeckers werden bij het kruisje in de afgravingssteilkant gevonden.

was de vondst algemeen bekend geworden in de omgeving. De heer J. Seidel, wachtmeester van de Rijkspolitie te Midlaren, waarschuwde Van Giffen. Deze wist de scherven van de heer Hof en enkele an-

dere fragmenten voor het Drents Museum te verwerven. Eén groot fragment van de grote beker bleef in het bezit van de familie Hartman. Op 27 april 1982 werd ook dit aan het museum geschonken.

Het is zeker dat de kleine beker in de grote stond. Dit is niet zonder parallel. Van de beide Veluwe klokbekers, gevonden op het landgoed 'De Bijvanck' bij Beek (Gld.) bevond de kleine zich ook in de grote (Modderman, 1959). In de eerste berichten is bovendien sprake van crematieresten in beide bekers (Van Giffen & Glasbergen, 1950a: 14 en 1952: 129). Deze mededeling wordt door Glasbergen in zijn brief van 1 februari 1955 sterk gewantwoord. De heer Hartman, wiens zoon één van de vindsters was, deelde op 27 april 1982 mee nooit gehoord te hebben van 'as' of 'verbrande beenderen' in de bekers. Hij is van mening dat de kinderen crematieresten zeker bewaard zouden hebben. We mogen dus aannemen dat er geen crematieresten in (of bij) de bekers werden gevonden. Bij de scherven die in 1950 voor het museum werden verworven, bevond zich één wand-bodemfragment van een derde beker. Aangenomen mag worden dat dit fragment in de onmiddellijke omgeving van beide bekers werd gevonden. Of het hier het restant van een derde, en bij de zandafgraving al grotendeels verdwenen beker betreft, is niet duidelijk.

Tussen 24 en 27 mei 1950 werd het restant van de grafheuvel onderzocht. Ongeveer de helft van de heuvel bleek nog aanwezig. Dit gedeelte was bovendien vrijwel ongestoord. De tumulus lag op een smalle rug, hetgeen in de profielen duidelijk zichtbaar is. Onder de heuvel was een ca. 0,10 m dikke, lichtgrijze band aanwezig: de uitspoelingslaag van een oud bodemprofiel. Een inspoelingshorizont werd niet getekend. In het centrum van de heuvel bestond deze waarschijnlijk uit een dunne, oranjegele infiltratie. Aan de westzijde van de heuvel was onder de lichtgrijze band plaatselijk een dunne oerlaag aanwezig. Mogelijk is deze secundair gevormd. De heuvel zelf was opgeworpen van geel en grijs zand en plaatselijk – vooral aan de westzijde – duidelijke, humeuze plaggen. Over de heuvel en op de flanken van de smalle rug had zich een zwaar podsolprofiel gevormd. Waarschijnlijk vrij recent was een dik pakket stuifzand afgezet, vooral aan de noord- en oostzijde van de heuvel. De onderste lagen waren grijzig (verstoven akkergrond?), de bovenste geel. In het centrum van de heuvel werd in de vaste ondergrond een vrijwel ronde, grijze vlek met een diameter van ca. 1 m, een komvormige doorsnee en een diepte van ca. 0,2 m waargenomen. Aangezien de uitspoelingshorizont van het oude bodemprofiel onder de heuvel ongestoord over deze kuil doorliep, moet deze aanzienlijk ouder zijn geweest dan de heuvel. Gedacht kan worden aan een nederzettingsskuil van oudere bewoning op de rug. Daterende vondsten werden in de kuil echter niet gedaan. Verder was de heuvel volledig structuurloos: geen primaire grafkuil,

geen randstructuren, geen secundaire begravingen.

Een probleem blijft de relatie van de klokbekers en de heuvel. De vermoedelijke vindplaats in de steilkant is op de veldtekening aangegeven. Dit punt ligt echter excentrisch. Het is daarom niet waarschijnlijk dat de heuvel werd opgeworpen over een primair graf met bekers. Er zijn twee andere mogelijkheden:

- De bekers lagen in een vlakgraf en de heuvel is later toevallig min of meer op dezelfde plaats opgeworpen;
- De bekers vormden een nabijzetting in de voet van de heuvel.

Mogelijk zou pollenanalyse van de in 1950 genomen grondmonsters uitkomst kunnen brengen. In 1956 werd het terrein geëgaliseerd en verdwenen ook de laatste resten van de rug en de grafheuvel. Bij deze werkzaamheden werden geen vondsten gedaan.

Pollenanalyse:

Bij het onderzoek in 1950 werden enkele pollenmonsters genomen. Deze werden niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. 239,86/570,10.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1950/V.45, 45a en 45b (vondsten 1950), en 1982/IV.1 (scherf H.K. Hartman).

Beschrijving (fig. 73a):

- 1950/V.45: beker met het model van een Veluwe klokbeke, gereconstrueerd uit groot aantal scherven. Profiel geheel verzekerd. Van de bodem is echter slechts aan één kant een klein gedeelte, niet geheel tot het midden reikend, aanwezig. Ronde buik, scherpe halsknik, cilindrische hals en naar binnen afgeschuinde rand. In de halsknik is een ondiepe geul aangebracht. Het aardewerk is geel-tot roodbruin van kleur en heeft een dikke zwarte kern. Het is gemagerd met zand en scherfgruis. Het buitenoppervlak is glad gemaakt. Van de versieringsgordels op hals en buik bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen. De wisselende patronen, waarmee deze zones zijn gevuld, zijn met een kerf spatel aangebracht. Vlak boven de voet zijn met een gladde spatel drie halve visgraatbanden aangebracht. Zowel op de hals als op de buik neigen de smalle onversierde tussenzones tot uitpuilen. Tot deze beker behoort ook de scherf 1982/IV.1;
- 1954/V.45a: kleine slanke beker met het model van een Veluwe klokbeke. Tonvormige buik, iets trechtervormig uitstaande hals, enigszins schuin

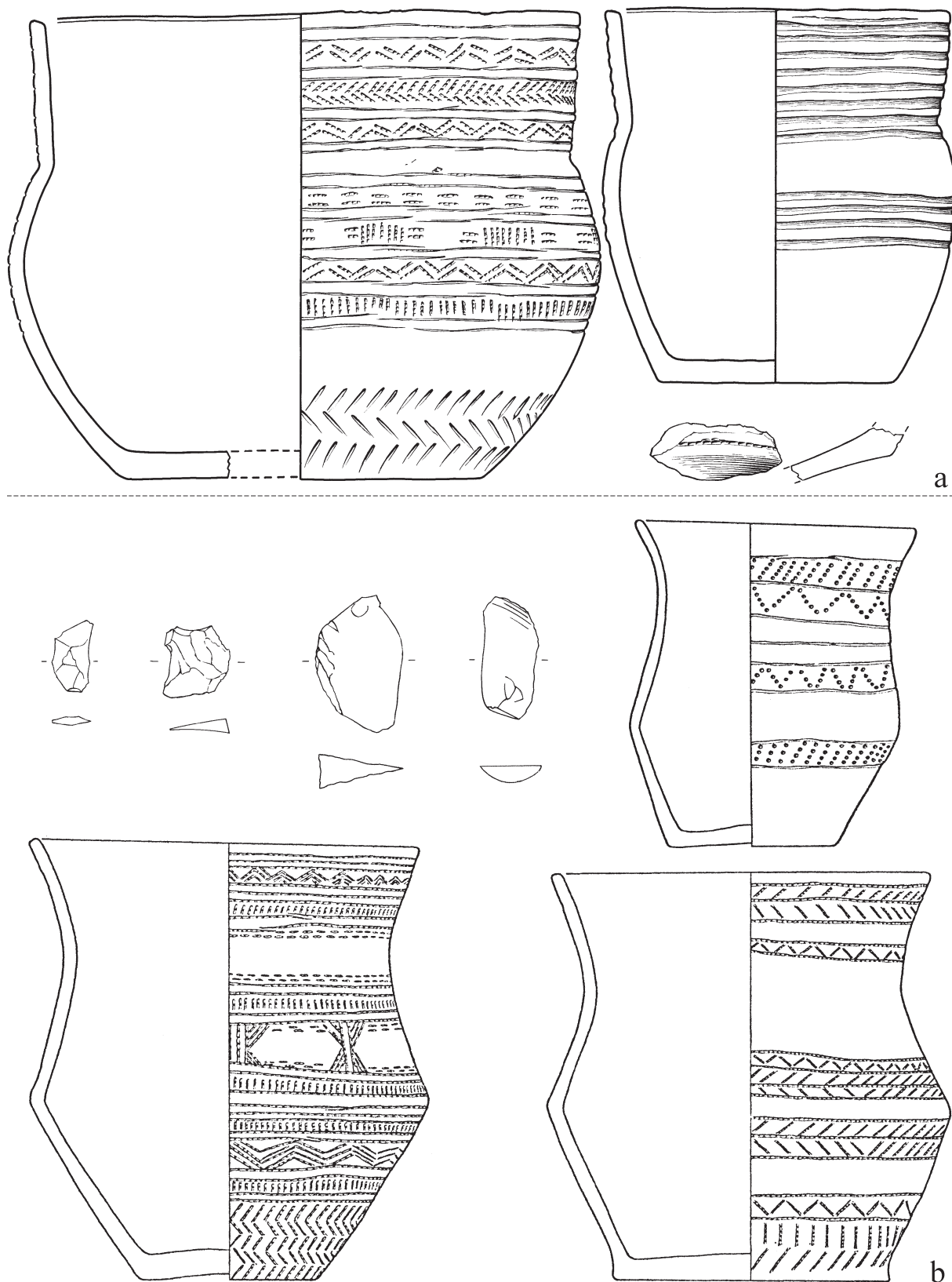

Fig. 73. a. De beide klokbekers en scherf van een derde beker van Midlaren, cat.nr. a 38; b. klokbekers en vuursteenafslagen van Oud-Avereest, cat.nr. a 41. De bekers van b zijn overgenomen uit Verlinde, 1978. Schaal 1:2.

naar binnen afgeplatte rand en vlakke bodem. Aardewerk gelig tot grijsbruin van kleur, plaatse-lijk licht roodbruin. Waarschijnlijk gemagerd met zand. Buitenoppervlak glad gemaakt. Versiering bestaande uit brede, horizontale groeflijnen;

- 1954/V.45b: bodemscherf van een beker met holle bodem. Kleur donker grijsbruin. Gemagerd met steengruis. Op de buitenwand, vlak boven de bodem, is een horizontale, met kerf spatel ingedrukte lijn zichtbaar.

a 39: Schuilingsoord, gem. Zuidlaren (1970)

Tumulus III bij de voormalige Anner Tol

Publicatie:

Butler, Lanting & Van der Waals, 1972.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten, foto's en dia's van de opgraving in september-oktober 1970 (archief B.A.I.). Het onderzoek van 1921 is vreemd genoeg niet gedocumenteerd.

Vondstomstandigheden (fig. 74):

Het onderzoek van deze heuvel in 1921, o.l.v. A.E. van Giffen, en 1970, o.l.v. J.J. Butler, is uitvoerig beschreven in bovengenoemde publicatie. Er kan daarom hier met een samenvatting worden volstaan. In 1921 groef Van Giffen, gebruik makend van een oudere verstorring, een gat van 4 × 4 m in het centrum van de heuvel. Hij ontdekte een ca. N-Z gericht graf met aangekoolde kist, crematieresten en een bronzen dolk. In het heuvellichaam òf in grond die vrijkwam bij het uitgraven van het graf vond hij een wandscherf van een klokbeker (Van Giffen, 1923b; 1930). In 1970 werd de kuil van 1921 weer schoongemaakt en werd het ZW-kwadrant van de heuvel onderzocht. Deze bleek in vier fasen te zijn opgeworpen. Combinatie van de gegevens van 1921 en 1970 leverde het volgende op.

Periode 1 werd opgeworpen van grijs zand op een bodemprofiel, bestaande uit een dunne, duidelijke humuslaag, een dunne, lichtgrijze uitspoelingshorizont en een dunne, geelbruine inspoelingszone. Dit bodemprofiel was echter op de meeste plaatsen secundair vervangen door een sterk-ontwikkeld podsolprofiel. Alleen onder het zand uit de greppel bleek het oorspronkelijke profiel nog intact. De doorsnede van de heuvel bedroeg ca. 10 m, de hoogte 0,4 m. Het centrale graf op bodemniveau was omgeven door een kringgreppel met een binnendiameter van 5,0 m, een breedte van 0,5–0,6 m en een diepte van 0,5 m. De grond die bij het graven vrijkwam, lag op het oude maaiveld

binnen de greppel. In het centrum van de kringgreppel werden een grote, onversierde en een kleine, versierde klokbeker gevonden. Tussen de scherven van de grote beker werden naderhand enkele onbewerkte klompjes barnsteen ontdekt. Vermoedelijk was er oorspronkelijk een derde beker, of beter een klokbekerschaal, als grafgift meegegeven. Hiervan vond Van Giffen in 1921 het wand-bodemfragment en werden in 1970 twee scherven gevonden in een subrecente diergang, die dwars door het graf liep. In de voet van periode 1, aan de ZW-zijde, werden verspreid over een oppervlak van ca. 1 m² scherven van een versierde klokbekerschaal en houtskool gevonden. Gezien de verspreiding moeten deze gelijktijdig zijn met periode 1. Gedacht kan worden aan een 'bouwoffer'.

Periode 2 bestaat uit een ophoging van grijs zand en plaggen, max. 0,4 m dik, met een diameter van ca. 11–12 m. Bij deze periode hoort naar alle waarschijnlijkheid het in 1921 door Van Giffen onderzochte graf. De uitgegraven kuil werd teruggevonden. Op basis daarvan kan gezegd worden, dat de oriëntering ca. NW-ZO is geweest, dat de afmetingen maximaal 2,4 × 0,8 m zijn geweest en de diepte maximaal 0,4 m. Waarschijnlijk stond in de kuil een (gedeeltelijk?) aangekoolde bekisting (niet een boomkist, zoals Van Giffen dacht). In het graf werden crematieresten en een bronzen dolk van vroeg-bronstijd-type, waarschijnlijk een import uit Zuid-Engeland, gevonden. In de voet van periode 2, aan de westzijde, werden scherven van een grote pot met wikkeldraadversiering gevonden. Waarschijnlijk moet ook deze als een 'bouwoffer' worden opgevat.

Periode 3 is een ophoging van grijs zand en enkele plaggen, met een diameter van ca. 10 m (reikt dus niet buiten de voet van periode 2) en een dikte van ca. 0,3 m. Het restant van het bijbehorende graf werd in de westwand van Van Giffen's kuil van 1921 waargenomen. De kuil was ca. 0,6 m diep en bevatte verspreide houtskoolbrokjes in de vulling.

Periode 4 was opgeworpen van geel zand en plaggen. Deze ophoging is minstens 0,7 m dik en heeft een diameter van ca. 16 m. Het bijbehorende graf werd niet gevonden, was waarschijnlijk al vóór 1921 vergraven. Op het oppervlak van periode 3, dus het oud-oppervlak onder periode 4, werd houtskool gevonden.

¹⁴C-dateringen:

Alle vier perioden werden gedateerd volgens de ¹⁴C-methode:

- Periode 1: houtskool, gevonden bij de scherven van de klokbekerschaal in de voet: 3870±35 BP (GrN-6634);

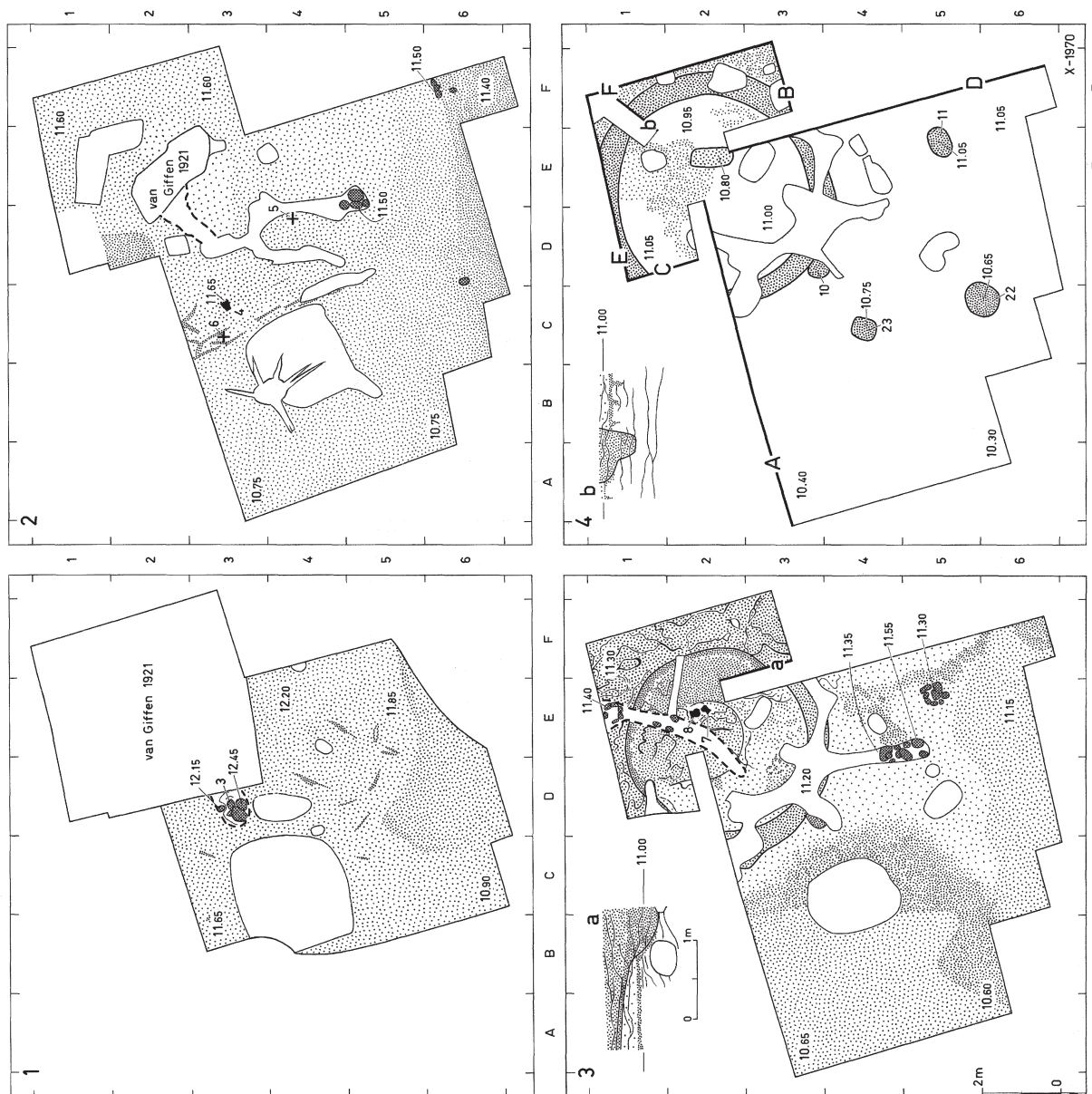

Fig. 74. Plattegrond en profielen van tumulus III bij de Anner Tol te Schuilingsoord, cat.nr. a 39 (tek. GIA).

- Periode 2: houtskool van de aangekoelde bekisting van het dolfgraf. Verzameld in 1921 door Van Giffen. Tot 1970, samen met de dolk, gemonteerd op een blok gips: 3450±35 BP (GrN-6753C). Crematieresten, tot 1970 gemonteerd op een blok gips, met bronzen dolk en houtskool: 3360±50 BP (GrA-19102);
- Periode 3: houtskool uit de vulling van de grafkuil: 3375±35 BP (GrN-6412);
- Periode 4: houtskool op de top van periode 3: 3335±35 BP (GrN-6411).

Pollenanalyse:

In 1970 werden pollenmonsters genomen uit de oudoppervlakken van alle vier perioden door S. Bottema. Deze werden geteld door W.A. Casparie (Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 12E (Zuidlaren), coörd. 242,64/566,11.

Verblijf:

De vondsten van de opgravingen van 1921 en 1970 zijn geïnventariseerd in het Prov. Museum van

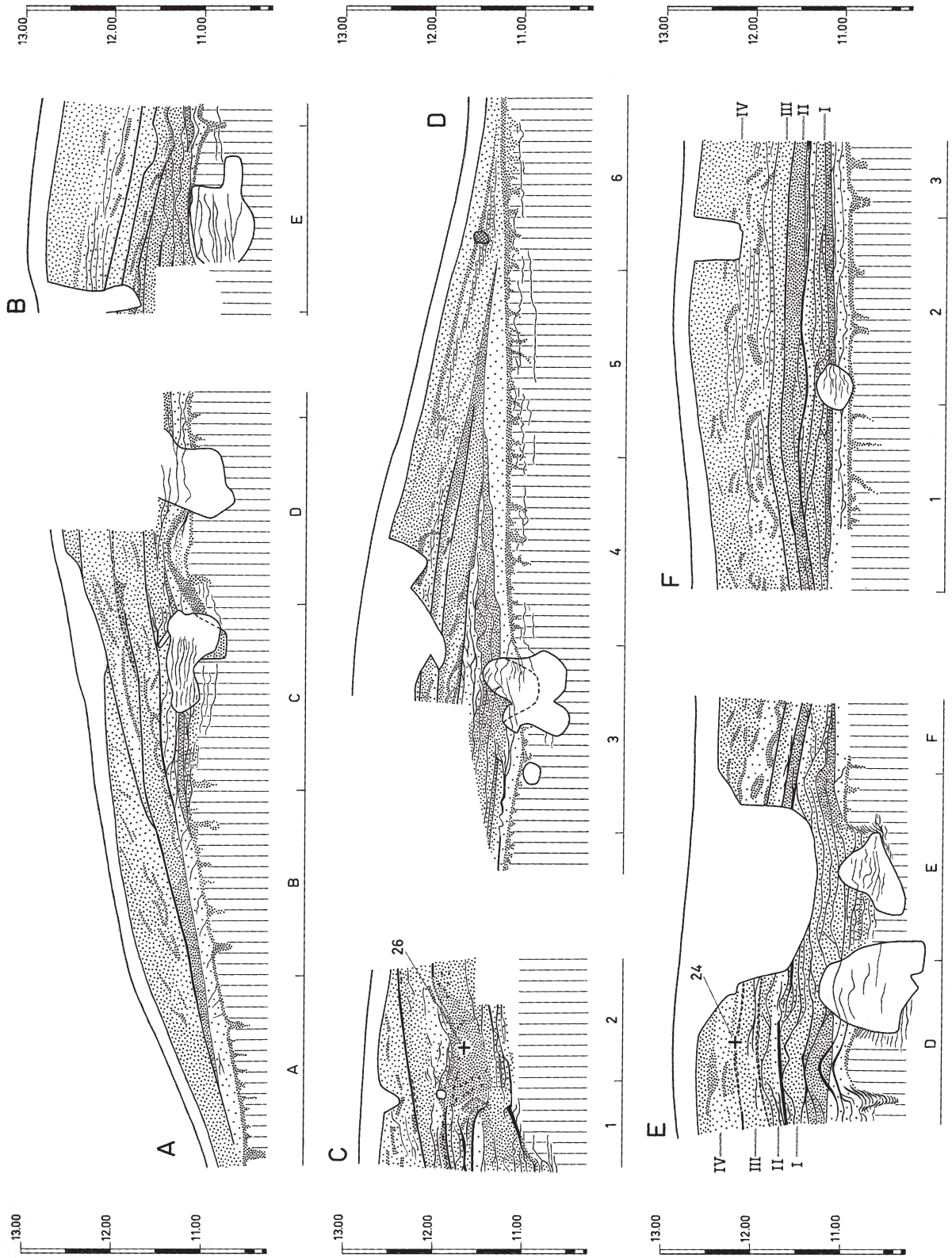

Fig. 74 (vervolg).

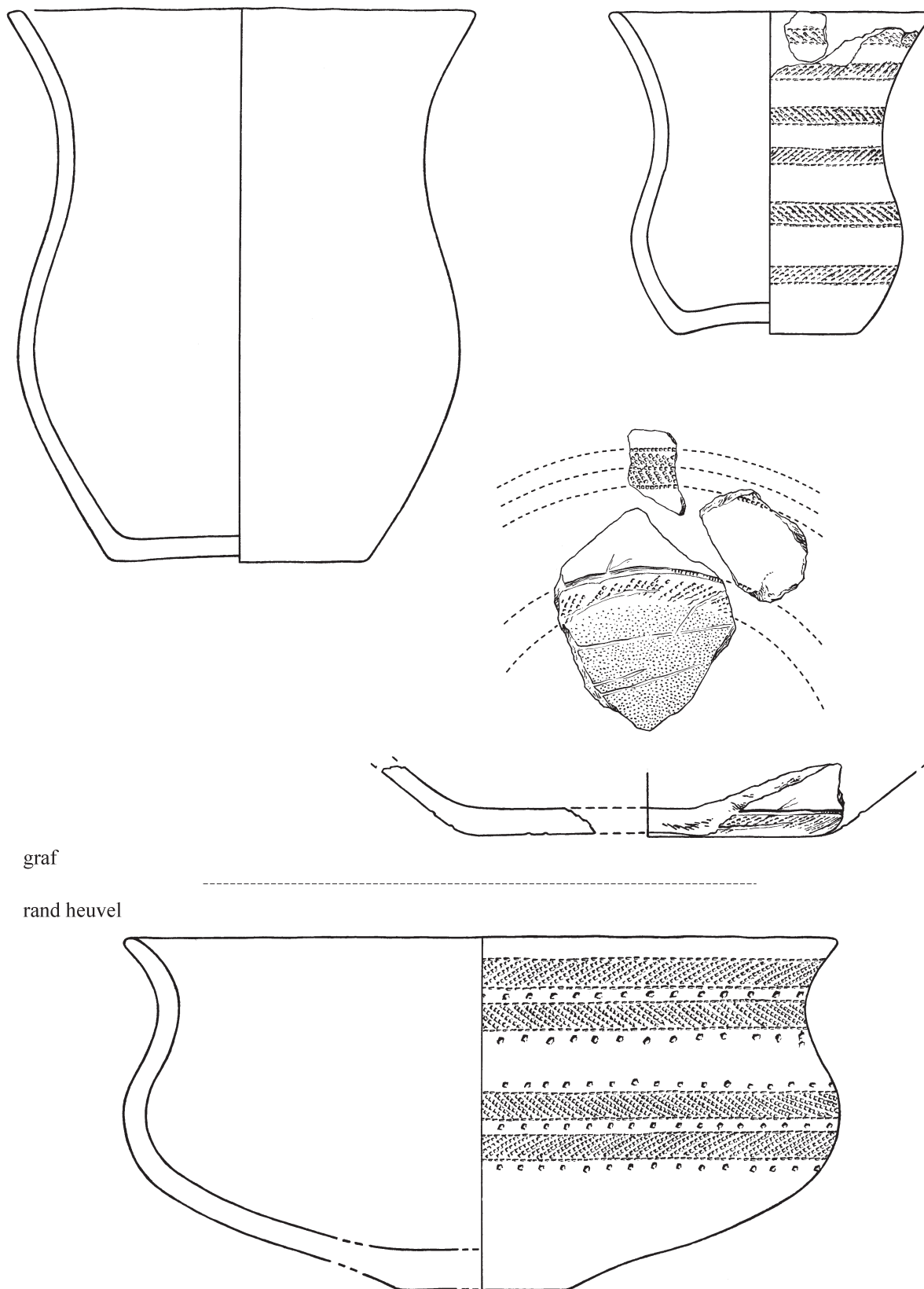

Fig. 75. De vondsten uit periode 1 van tumulus III bij de Anner Tol te Schuilingsoord, cat.nr. a 39. Schaal 1:2.

Drenthe te Assen onder de nummers 1921/7.12 en 12a en 1970/X.201–227. De houtskool- en grondmonsters worden bewaard in het B.A.I. te Groningen, het aardewerk en de bronzen dolk te Assen. Van belang zijn:

- Periode 1: kleine beker uit graf 1970/X.207; grote beker uit graf 1970/X.208; fragmenten barnsteen uit graf 1970/X.208a; wand-bodemscherf van schaal uit graf 1921/7.12a; twee wandscherven van schaal uit graf 1970/X.203; scherven van schaal uit voet periode 1 1970/X.205.
- Periode 2: bronzen dolk uit graf 1921/7.12; wikeldraadpot uit voet van periode 2 1970/X.204 en 206.

Beschrijving (fig. 75):

- 1970/X.207: kleine beker met S-vormig profiel, holle bodem en afgeronde rand, waarvan oudtijds een gedeelte van de bovenhelft schuin is afgestoken. Slechts een randscherfje aanwezig. Aardewerk rossig tot steenrood met grijze vlekken, in de kern zwart. Gemagerd met zand. Buitenoppervlak oorspronkelijk glad, thans verweerd. Versiering aangebracht met een kerf spatel;
- 1970/X.208: uit scherven gereconstrueerde, doch complete, onversierde beker met S-vormig profiel, holle bodem en afgevlakte rand. Aardewerk buiten leerbruin, binnen grijs, in de kern donkergrijs. Gemagerd met zand en scherfgruis. Buitenoppervlak glad gemaakt, plaatselijk verweerd;
- 1921/7.12a: wand-bodemscherf van een lage brede beker of schaal met holle bodem. Aardewerk buiten leerbruin, binnen grijsbruin, in de kern zwart. Gemagerd met zand. Buitenoppervlak glad gemaakt. Versiering aangebracht met een kerf spatel;
- 1970/X.203: twee wandscherven van bovengenoemde schaal;
- 1970/X.208a: fragmenten van meerdere, min of meer bolvormige, maar kennelijk niet doorboorde klompjes barnsteen. Niet afgebeeld;
- 1970/X.205: groot aantal scherven van een op papier vrij betrouwbaar te reconstrueren klokberschaal met S-vormig profiel, relatief kleine, vlakke bodem en afgeronde rand. Brokkelig, met fijn kwartsgruis gemagerd aardewerk. Buiten- en binnenoppervlak glad gemaakt, met sporen van polijsting. Kleur rossig tot roodbruin. De met schuine indrukjes gevulde zones zijn geheel aangebracht m.b.v. een kerf spatel en worden begeleid door horizontale rijen diepe afgerond-rechthoekige indrukjes.

a 40: Kerkenbos, gem. Zuidwolde

Tumulus 1954-1

Publicatie:

Lanting, 1973.

Documentatie:

- Brief van G.J. Landweer aan W. Pleyte, d.d. 9 oktober 1898, betreffende de opgraving van een heuvel ten zuiden van Kerkenbos op 23 september 1898, met twee foto's (Pleyte-archief, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Twee niet-gedateerde knipsels uit een onbekende krant betreffende grafheuvelonderzoek bij Zuidwolde (Pleyte-archief, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Jaarverslagen van het Provinciaal Museum van Oudheden te Assen over 1898 en 1899;
- Gedrukt opgravingsverslag van onderzoek Nekelenberg: zie Uilenberg (1899);
- Veldtekeningen, dagrapporten, vondstenboekje en foto's van het onderzoek van een drietal grafheuvels en een stukje urnenveld ten zuiden van Kerkenbos, tussen 23 augustus en 3 september 1954 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 76):

De hier beschreven heuvel 1954-1 is al eerder door mij summier gepubliceerd (Lanting, 1973: 273). Aan de interpretatie van het gevondene is weinig toe te voegen. Wel blijkt meer bekend over een eerdere graafpartij in deze heuvel. Uit het artikel van Uilenberg, de twee krantenknipsels in het Pleyte-archief (die betrekking hebben op het onderzoek van 1898), en de brief met foto's van Landweer kunnen we het volgende opmaken:

Even ten zuiden van het tolhek aan de straatweg naar Dedemsvaart ten zuiden van Kerkenbos lagen drie grafheuvels op een min of meer ZW-NO gerichte lijn, op onderling min of meer gelijke tussenafstanden. De middelste en tevens grootste heuvel, genaamd Nekelenberg, lag direct ten westen van de straatweg. Dat betekent, dat de meest oostelijke heuvel oostelijk van de straatweg gelegen moet hebben. Kennelijk is deze heuvel na 1899 onopgemerkt afgegraven, want in de B.A.I.-documentatie van grafheuvels bij Zuidwolde is geen heuvel bekend die ervoor in aanmerking zou komen. De beide grafheuvels van Terpstra, Hielkema en De Vries (1927) liggen te ver noordelijk, tenzij Uilenberg's beschrijving met een zeer forse korrel zout genomen moet worden.

Uit de krantenknipsels in het Pleyte-archief blijkt dat twee heuvels op het terrein van de Maatschappij

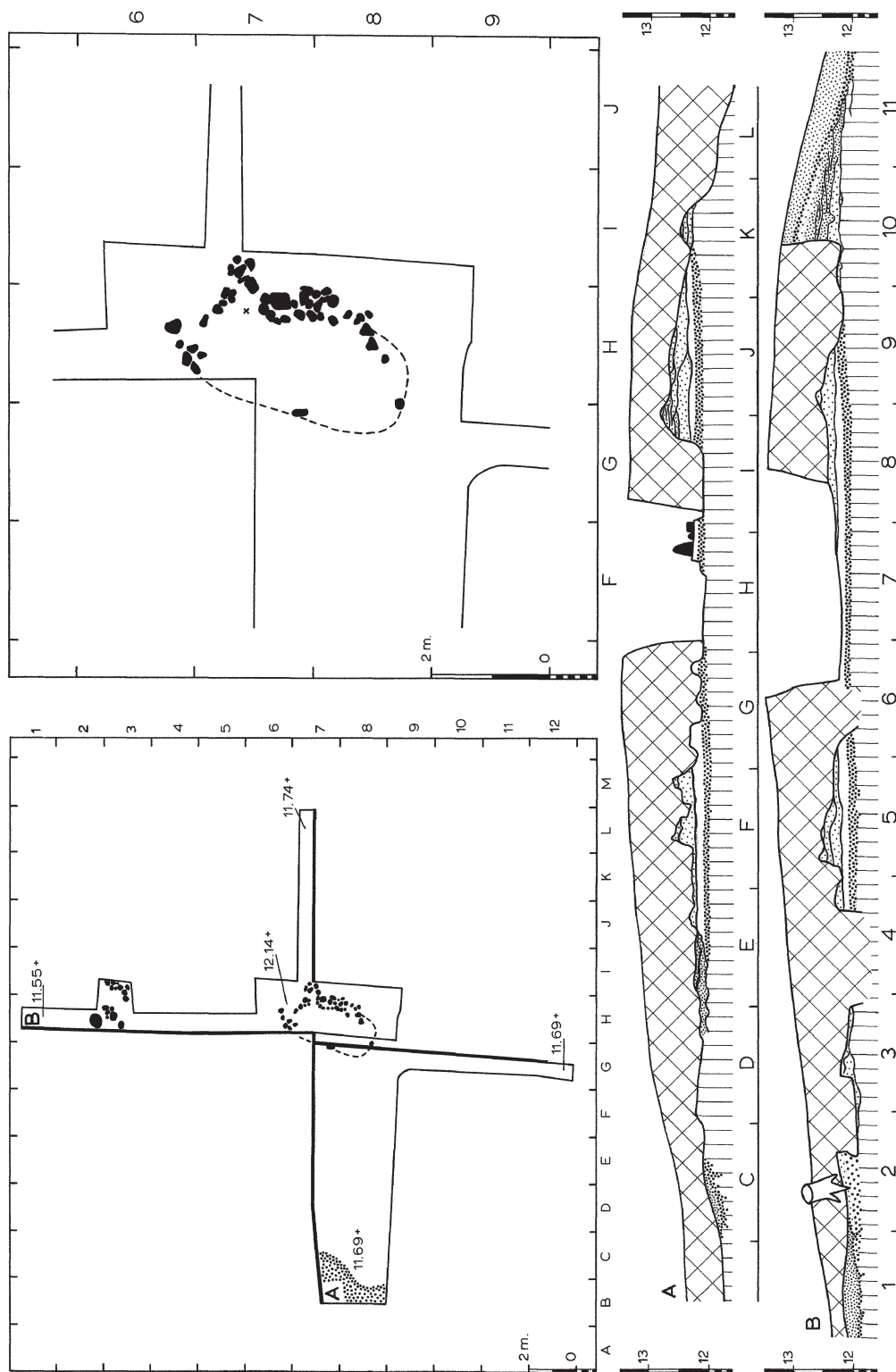

Fig. 76. Plattgrond en profielen van tumulus 1954-I bij Kerkenbos, cat.nr. a 40 (tek. GIA). Het kruisje in de detailtekening van het centrale graf geeft de vindplaats van de hamer aan.

voor Boschcultuur lagen, en dat het spitten van dit terrein ter voorbereiding van bosaanplant de reden voor archeologisch onderzoek van deze heuvels door leden van de Commissie van Bestuur van het Museum in Assen was. En dankzij Uilenberg weten we, dat de meest westelijke heuvel in september 1898, en de middelste, de Nekelenberg, op 11 september 1899 werd onderzocht. De brief van Landweer maakt duidelijk dat het onderzoek van 1898 op 23 september plaats vond. In beide gevallen ging het dus om één-daagse graafpartijen! In 1898 waren volgens de foto's van Landweer zes arbeiders ingehuurd voor dit graafwerk. Uilenberg en één van de krantenknipsels in het Pleyte-archief wijzen ook op de ontdekking van een urnenveld op het terrein van de grafheuvels.

In 1954 werden op het zelfde terrein drie grafheuvels onderzocht, en een klein stukje urnenveld (zie Kooi, 1979: 104 en figs. 104 en 105). Het is zo goed als zeker, dat de heuvels 1954-1 en 1954-2 de in 1898/99 'onderzochte' heuvels zijn. Heuvel 1954-1 ligt dicht bij de weg naar Dedemsvaart, en is de grootste van de drie. Aangezien heuvel 1954-2 een aanzienlijk hogere heuvel is dan heuvel 1954-3, en laatstgenoemde in 1898/99 gemakkelijk over het hoofd gezien kan zijn, zal heuvel 1954-2 de meest westelijke van 1898/99 zijn geweest. Heuvel 1954-1 is op één van de foto's van Landweer zichtbaar op de achtergrond, als forse bult. Landweer spreekt in zijn brief over een hoogte van 3 m, en een omtrek van $63\frac{3}{4}$ m, dus is een middellijn van ruim 20 m. Qua diameter past dit heel aardig bij de in 1954 geconstateerde diameter. De hoogte van heuvel 1954-1 kan echter geen 3 m zijn geweest. Weliswaar was de heuvel grotendeels vergraven, en was slechts aan de zuidzijde nog een klein stuk heuvellichaam aanwezig, maar dit kleine stuk bleek voldoende om duidelijk te maken dat de heuvel hooguit 2 m hoog kan zijn geweest. Een hoogte van 3 m is overigens onwaarschijnlijk voor een Drentse grafheuvel. Ik ga er daarom vanuit, dat Landweer hier overdreef of een schrijffout (3 in plaats van 2) gemaakt heeft.

Van het onderzoek van de meest westelijke heuvel (1954-2) in 1898 is het meest bekend, dankzij de brief met foto's van Landweer, de beide krantenknipsels en de publicatie van Uilenberg. In deze heuvel werd in het centrum een steenkist aangetroffen, die volgens het Jaarverslag Assen over 1898 een lengte van 202 en een breedte van 54 cm had. Dat zullen binnenwerkse afmetingen zijn, te oordelen naar de foto's. Landweer beschrijft de vondst als volgt: "In het midden vonden wij twee rijen van dubbelopgezette keien, die aan 't noordeinde met een kleine deksteen waren afgedekt.

In de daartussen bevatte ruimte vonden wij niets dan zand met zeer geringe sporen van houtskool." De in één van de krantenknipsels genoemde menselijke beenderen ('zoals door twee aanwezige artsen geconstateerd werd') uit deze steenkist berusten waarschijnlijk op een misverstand. Waarschijnlijk betreft het de crematie uit de urn die aan de voet van de heuvel werd gevonden. De foto's suggereren dat de kist in, en niet onder de heuvel werd ontdekt. Dat wordt bevestigd door de opgravingsresultaten van 1954. Van heuvel 1954-2 was namelijk het basale gedeelte van het heuvellichaam in het centrum nog intact. De heuvel bleek in twee perioden opgeworpen, en de steenkist kon dus het secundaire hoofdgraf zijn geweest. Overigens was de richting van deze steenkist NO-ZW volgens Uilenberg (1899: 109).

Deze uitwijding over de heuvel van 1898 is nodig, omdat over de opgraving van de Nekelenberg in 1899 veel minder is gepubliceerd, en dan alleen door Uilenberg, met een verwijzing naar de heuvel van 1898. Volgens Uilenberg (1899: 109) 'was de uitkomst dezelfde als bij nr. 1, ook de richting van het graf; alleen was de hoop stenen in het midden veel groter'. Het graf was dus NO-ZW gericht, maar de steenpakking uit meer stenen vervaardigd, die over een groter oppervlak lagen.

Heuvel 1954-1 werd in eerste instantie onderzocht door middel van sleuven langs het NZ-OW gerichte assenkruis, in wat ZW- en NO-kwadrant hadden kunnen worden. Langs het M-W profiel was deze sleuf zo'n 3,5 m breed, langs de overige drie profielen niet meer dan 60 tot 80 cm. Na de ontdekking van veldkeien in situ in het centrum van de heuvel werd een vlak van 6×2 m schoongemaakt in dit centrum, deels in het NO-, deels in het ZO-kwadrant. Een deel van het M-O profiel werd hierbij geofferd zonder getekend te zijn. Aanvankelijk bleef een smalle profieldam gespaard tussen het ZW-kwadrant en het centrumgedeelte van het ZO-kwadrant, maar ook dat werd vervolgens weggenomen zonder getekend te zijn. Tijdens de opgraving bleek dat het heuvellichaam grotendeels verspit was; alleen aan de zuidkant bleek een stuk heuvellichaam nog volledig intact te zijn, inclusief het bodemprofiel over de heuvel. Vanwege deze zware beschadiging zijn omvang en hoogte van de vroegere heuvel slechts bij benadering te bepalen, namelijk 20 bij 2 m. Ten tijde van de opgraving was de heuvel nog maar 1,2 m hoog. Over de opbouw van de heuvel is weinig te zeggen, maar er zijn aanwijzingen voor een opbouw in (minstens) twee perioden. Alleen onder het centrum van de heuvel komt een oud bodemprofiel voor, met een tot 20 cm dikke uitgeloopte zone, en

een dunne vlekkege infiltratiezone. Omdat dit bodemprofiel halverwege het M-W profiel uitloopt tegen een grijzige laag met zware infiltratieaders, en in M-Z en M-O profielen geleidelijk dunner wordt richting voet, en halverwege middenpunt en voet verdwijnt (in het M-N profiel is waarschijnlijk hetzelfde aan de hand, maar verstoort een diepe vergraving de waarneming), is het niet onredelijk om te veronderstellen dat het hier om het bodemprofiel onder een kernheuvel gaat. Zo'n kernheuvel zou dan een diameter van ca. 12 m gehad hebben. Het bijbehorend heuvellichaam bestond uit oranjegeel zand, waarin zich enkele forse aders hadden gevormd, waarvan de onderste het niveau van het oude maaiveld volgde. Te oordelen naar het kleine stuk intact heuvellichaam aan de zuidzijde bestond de tweede periode uit grijs zand. In de smalle M-N sleuf werden nabij de voet van de heuvel enkele veldkeien ontdekt. In een kleine zijdsleuf bleken meer keien aanwezig. Mogelijk horen deze bij een steenkrans die in de andere sleuven niet meer aanwezig was, omdat daar dieper gespuit was. Deze steenkrans moet bij de tweede periode hebben gehoord.

Het centrale graf van periode 1 was kennelijk aangelegd op het niveau van het oude maaiveld, of anders slechts enkele centimeters ingediept. Het graf was afgezet met veldkeien die op het oude maaiveld stonden. De bij de opgraving nog in situ aangetroffen stenen geven vermoedelijk een incompleet beeld. Aangenomen moet worden dat aan west- en zuidzijde van het graf nogal wat keien verdwenen zijn. De stippe lijn is niets meer dan een mogelijke buitenomtrek van de oorspronkelijke steenpakking. Desondanks is tamelijk zeker dat het om een min of meer NNO-ZZW gerichte constructie ging. Het gevondene lijkt het restant te zijn van het door Uilenberg beschreven NO-ZW gerichte graf, met 'een grote hoop stenen' te zijn. Aan afmetingen van de ruimte binnen deze steenpakking wagen we ons dit keer niet. De in onze vorige publicatie (Lanting, 1973) genoemde $3,5 \times 1,5$ m zijn waarschijnlijk onjuist: de eigenlijke grafruimte zal kleiner zijn geweest. In de NO-hoek van deze met veldkeien afgezette grafruimte werd een hamerbijl van type Emmen gevonden. Of dit de enige grafgift is geweest, staat niet vast. Zeker is dat in 1899 geen grafgiften zijn geborgen, maar in dat jaar heeft men ook de hamerbijl niet zien liggen!

Ligging:

Kaartblad 22A (Dedemsvaart), coörd. 225,60/519,83.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, 1954/VIII.1.

Beschrijving (fig. 79):

Hamerbijl van type Emmen (Lanting, 1973: Bijlage II). Vervaardigd uit een grove diabaas.

a 41: Oud-Avereest, gem. Avereest

Publicatie en documentatie:

Verlinde, 1978.

Vondstomstandigheden (fig. 77):

Verlinde schrijft: "Medio november 1976 vond de heer W.J.A. Matla op ca. 1½ km ten noorden van Oud-Avereest een aantal klokbekerscherven bij de uitbreiding van een moestuinkuil op een voormalig boeren erf. Na zijn melding hiervan aan het Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle en de R.O.B. vond op 24 november daaraanvolgend een klein onderzoek plaats door de vinder en ondergetekende. Het bleek te gaan om de aansnijding van een grafkuil met drie klokbekers. De westelijke helft van de afgerond rechthoekige grafkuil, die zich vrij vaag aftekende, was nog intact. De oriëntatie van de kuil was NNW-ZZO, de lengte bedroeg 90 cm, de breedte ca. 60 cm, terwijl de diepte ten opzichte van het huidige oppervlak 75 cm was. De kuil bezat een geelbruine vulling, het donkerst en best zichtbaar in de onderste 10 cm. Er werden geen aanwijzingen gevonden voor een vroegere grafheuvel, zoals een nauwe of wijde kringgreppel om de kuil of een afwijkend verloop van fibers, waarbij aangetekend moet worden dat de bovenste 30 à 35 cm van de bodem geroerd was. [...] De drie bekers werden door de heer Matla op 30-40 cm afstand van elkaar gevonden en stonden alle (bijna) op de bodem van de kuil. Beker 1 stond rechtop. Beker 2 werd als enigszins verspreide scherven gevonden. Beker 3 lag op zijn kant met de mondopening naar het zuiden. Vlak naast deze beker lagen vier vuursteenafslagjes."

Ligging:

Kaartblad 22A (Dedemsvaart), coörd. 221,25/516,96.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Prov. Overijssels Museum, inv.nr. 5779.

Beschrijving (fig. 73b):

De drie bekers tonen qua vorm grote overeenkomst, met een sterk inbuigend bovendeel, een scherpe buikknik en een weinig gewelfd, haast taps toelopend onderdeel. Beker 1 heeft een enigszins holle bodem en een afgeronde rand. Het aardewerk is roodachtig geel

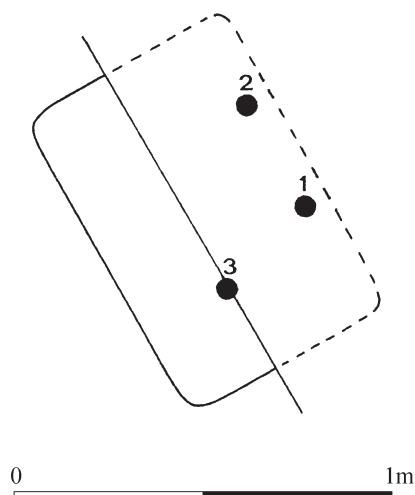

Fig. 77. Plattegrond van het klokbekergraf van Oud-Avereest, cat. nr. a 41 (overgenomen uit Verlinde, 1978). Baker 3 is de beker met metopenversiering. Bij deze pot lagen ook de vuursteenafslagen.

en licht geelbruin van kleur en is gemagerd met zeer fijn steengruis. Van de versierde zones bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen en bestaan de vullingen uit kerfspatelindrukken.

Baker 2 heeft een brede vlakke bodem en een standvoet. De rand is enigszins afgeplat. Het aardewerk is licht geelbruin, rood en donkergrijs gevlekt. De magering bestaat uit zeer fijn steengruis. De versiering is geheel m.b.v. een kerfspatel aangebracht.

Baker 3 heeft een holle bodem en een enigszins afgeplatte rand. Het aardewerk is licht geelbruin van kleur. De versiering bestaat uit zeer fijn steengruis en dito scherfgruis. De versiering is geheel m.b.v. een kerfspatel aangebracht. Opvallend is de metopenzone vlak boven de buikknik.

Bij de vier stuks vuursteen gaat het om twee kleine onregelmatig gevormde en dunne afslagjes, om een klingetje met resten cortex op de ronde rug, en om een mogelijk natuurlijke afslag met driehoekige doorsnede, met twee 'verse' splijtvlakken en een hoge, halfronde en van resten cortex voorziene zijkant. Geen van deze voorwerpen toont sporen van verdere bewerking.

a 42: Nutterveld, gem. Denekamp

Tumulus II

Publicatie:

Hijszeler, 1945.

Documentatie:

De veldtekeningen van deze opgraving bleken noch in de Oudheidkamer Twente te Enschede, noch in de nalatenschap van Dr. C.C.W.J. Hijszeler (overleden in 1983) aanwezig. Wat ermee is gebeurd, is onbekend. Wel zijn in de Oudheidkamer de nettekening en een serie opgravingsfoto's met negatieven aanwezig. Deze zullen binnenkort in bruikleen afgestaan worden aan het Provinciaal Archeologisch Depot in Deventer. Bij afwezigheid van de veldtekeningen zal voor een beschrijving van deze heuvel voornamelijk gebruik gemaakt moeten worden van Hijszeler's beschrijving, aangevuld met de opgravingsfoto's.

Vondstomstandigheden (fig. 78):

De heuvels I en II in het Nutterveld werden in 1942 opgegraven, aangezien ze geëgaliseerd zouden worden in het kader van ontginningswerkzaamheden. Heuvel II werd onderzocht volgens de kwadrantenmethode. De profieldammen waren echter niet N-Z en O-W gericht, maar NNO-ZZW en WNW-OZO. Bovendien bleek dat, ten gevolge van jongere aanstuiving en recente graverij, de top van de heuvel nogal excentrisch lag t.o.v. het oorspronkelijke centrum. Hijszeler ging er kennelijk van uit dat de heuvel in één keer werd opgeworpen. De foto's suggereren echter heel sterk dat het om een twee-periodenheuvel ging. In de foto van het M-O profiel (Hijszeler, 1945: afb. 5) is een verschil te zien tussen een vooral uit plaggen opgeworpen eerste periode, en een uit zand en enkele plaggen opgeworpen tweede periode, gescheiden door een grijze band, die boven de standgreppel van periode 1 een kleine dip vertoont. Ook op de foto van de M-Z en M-O profielen (Hijszeler, 1945: afb. 7) is deze grijze band van afbeelding 5 herkenbaar. Aangezien deze band alleen op de foto's zichtbaar is, zijn hoogte en omvang van periode 1 alleen bij benadering aan te geven. Afgaande op de spreiding van het gele zand uit de greppel en de hoogte van de plaggenkern, zal periode 1 een diameter van ca. 14 m hebben gehad, en een hoogte van 0,6 m. De kernheuvel was opvallend plat. Na het opwerpen van periode 2 had de heuvel een diameter van ca. 16 m, dus nauwelijks meer dan tijdens periode 1, maar een hoogte van ca. 1,5 m volgens Hijszeler. In de profielen, die enigszins excentrisch lagen, was de maximale hoogte van het ongestoorde heuvellichaam ca. 1,25 m. De heuvel was volgens Hijszeler opgeworpen op een oud-bodemprofiel, dat alleen uit een dunne, lichtgrijze laag bestond. Deze is op de foto's duidelijk herkenbaar. Een humuslaagje was kennelijk niet aanwezig. Over het karakter van de inspoelingszone, die ongetwijfeld aanwezig was,

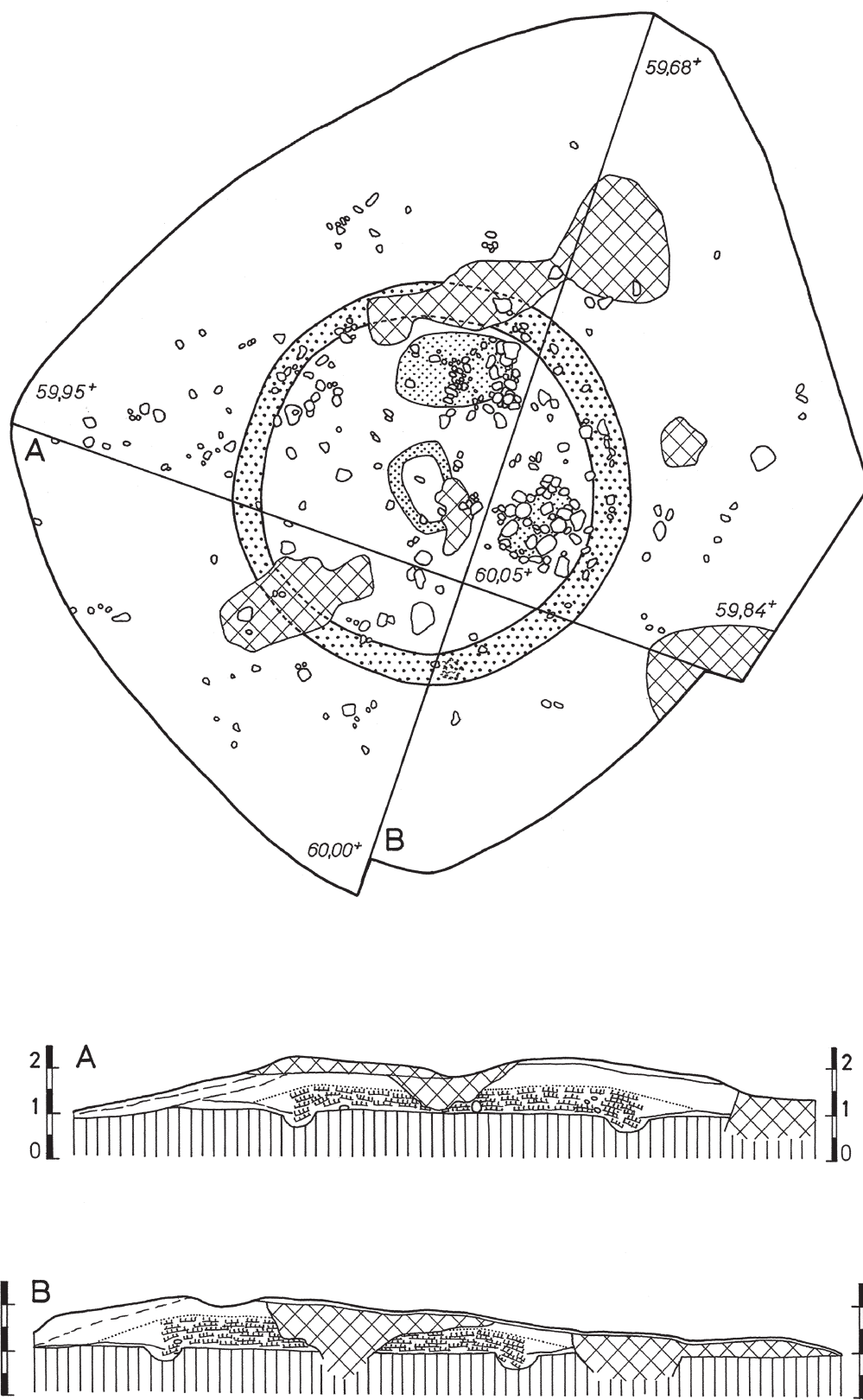

Fig. 78. Plattegrond en profielen van tumulus II in het Nutterveld, cat.nr. a 42 (overgenomen uit Hijzeler, 1945). De stippellijn geeft de waarschijnlijke scheiding van periodes 1 en 2 aan, en is door mij toegevoegd.

werden geen mededelingen gedaan. Vermoedelijk betrof het een oranjegele, niet al te dikke zone. In de lichtgrijze laag, die naar schatting 0,05–0,10 m dik was, waren secundair twee infiltratieaders gevormd. Er moet rekening mee gehouden worden dat de lichtgrijze laag secundair nog iets versterkt kan zijn, onder invloed van de plaggenophoging. De kern van periode 1 bestond uit plaggen met een vrijwel zwarte humuslaag en een lichtgrijze uitspoelingslaag. Verder waren hier en daar ‘plokken geel zand’ aanwezig. Volgens Hijszeler toonden de plaggen dezelfde geaardheid als de ondergrond. Dat is een enigszins bevreemdende opmerking, want de ondergrond toonde immers geen humuslaag en zeker geen dikke, zwarte, zoals de plaggen. Een dergelijk verschil in bodemvorming in bodemprofiel onder de heuvel en in plaggen in het heuvellichaam is ook bekend van tumulus 12 op het landgoed Oostereng bij Bennekom (Bursch, 1933; na-onderzoek J.D. van der Waals & J.N. Lanting in juli 1972). Volgens ir. J.C. Pape van de Stichting voor Bodemkartering was het verschil daar alleen te verklaren als gevolg van verschil in vegetatie. De donkerhumeuze plaggen in het heuvellichaam moeten z.i. gestoken zijn in reeds lang voordien kaal gekapt en sindsdien open gebleven terrein. Waarschijnlijk geldt voor de tumulus in het Nutterveld iets dergelijks. De plaggenkern had een doorsnede van ca. 8 m, reikte tot even voorbij het midden van de kringgreppel. De rest van het heuvellichaam van periode 1 bestond volgens de foto van het M-O profiel (Hijszeler, 1945: afb. 5) uit lichter gekleurde plaggen. Nadat zich over periode 1 een duidelijk bodemprofiel had gevormd, werd periode 2 opgeworpen.

In het centrum van de heuvel werden twee primaire graven en een kennelijk oudere nederzettingsskuil ontdekt. Die interpretatie wijkt af van die van Hijszeler, die aan drie primaire graven dacht. Rond deze graven was een greppel gegraven met een binnendiameter van 7,1 m, een breedte van ca. 0,7 m en een diepte van 0,25 m. De greppel had een komvormige doorsnede. Het zand dat bij het graven was vrijgekomen, lag volgens Hijszeler gedeeltelijk nog op het oude maaiveld buiten de greppel. En dat lijkt op één van de foto's inderdaad zichtbaar. Opvallend en instructief was de vulling van de greppel. Deze bleek namelijk voor ca. tweederde deel vanaf de binnenzijde gevuld met plaggen. Het resterende derde deel, langs de buitenzijde, was gevuld met het gele zand dat bij het graven was vrijgekomen. De greppel werd dus opzettelijk gevuld in het eerste stadium van opwerpen van de heuvel. Vergelijkbare tweekleurige vullingen komen vaker voor bij greppels rond bekergraven (zowel bij EGK, AOO als bij KB). In een aantal gevallen waren bo-

vendien verkleuringen van verticaal geplaatste palen zichtbaar in de vulling, op de scheiding van beide grondsoorten. Een goed voorbeeld werd gevonden bij vlakgraf I op het Hijkerveld, gem. Beilen (Lanting & Van der Waals, 1976: fig. 30). Dergelijke paalverkleuringen werden tot dusverre alleen in de vulling van greppels waargenomen, niet in het heuvellichaam erboven. Maar dat kan wellicht geweten worden aan een gebrek aan specifiek op dit probleem gerichte observaties.

In de greppel van tumulus II op het Nutterveld werden volgens Hijszeler (1945: 6) geen paalsporen gezien. Op grond van analogie is echter aan te nemen, dat ook hier palen in de greppel hebben gestaan. En opvallend is dat de foto van het M-O profiel (Hijszeler, 1945: afb. 5) een paalspoor in doorsnee lijkt te tonen, dat 20–30 cm boven het oude maaiveld uitsteekt. Dit mogelijke paalgat bevindt zich op de overgang van donkere plaggenkern en lichtere plaggenophoging buiten de greppel. Aangezien Hijszeler geen melding maakt van dit paalgat-op-doorsnede moeten we echter niet teveel gewicht toekennen aan deze foto: het zou om een toevallige verstoring of verkleuring kunnen gaan. Wat wel van belang is, is de waarneming van een doorlopende humuslaag over donkere plaggenkern binnen en lichter gekleurde plaggenophoging buiten de greppel. Dat toont aan dat deze tot dezelfde heuvelperiode horen, los van de vraag of er wellicht een tijdelijk monument heeft bestaan in de vorm van een schijfvormige plaggenkern, omgeven door een palissade in een opgevulde kringgreppel. Dit tijdelijke monument kan maar kort bestaan hebben, want het gele zand uit de greppel dat op het maaiveld er buiten lag, is niet begroeid geraakt of door regen en wind over een groot oppervlak verspreid.

Het centrale graf binnen de greppel was een zogenaamd bijenkorfgraf op bodemniveau. Het bestond in feite alleen maar uit een rechthoekige greppel, ca. NNW-ZZO, met buitenafmetingen van $2,1 \times 1,3$ m. De greppel was 0,25 m breed en 0,25 m diep. Een foto van dit graf laat zien dat binnen de greppel de schierzandlaag nog aanwezig was en dat de bijzetting dus op het maaiveld heeft plaatsgevonden. In de ZO-hoek van het graf werden, gedeeltelijk langs de rand van een recente vergraving, scherven van een versierde klokbekeergroep gevonden. Waarschijnlijk lag deze beker in scherven in het graf en werd het grootste gedeelte ervan ‘recent’ weggespit. Er werden geen crematieresten gevonden. Het betrof dus een inhumatiegraf. Een lijksilhouet werd niet waargenomen, zou echter in de donkere plaggengrond van de heuvelkern niet of nauwelijks zichtbaar zijn geweest. Ten oosten van het centrale graf werd binnen de kringgreppel een

tweede graf ontdekt. Dat dit eveneens primair was ten opzichte van de heuvel, blijkt uit Hijszeler's waarneming, dat het zand en de plaggen, die bij het graven van de kuil waren vrijgekomen, op het oude maaiveld lagen, bij de korte zijden. De kuil was NO-ZW gericht, ca. 1,75 m lang, ca. 0,90 m breed en 0,27 m diep. Langs de randen lagen veldkeien, op het oude maaiveld langs de lange zijden en op het zand uit de kuil bij de korte zijden. Verder lagen veldkeien tegen de wanden van de kuil en op de bodem. De vrije ruimte binnen deze steenbekleding bedroeg ca. $1,5 \times 0,6$ m. Hijszeler sprak van een steenkist. Waarschijnlijk hebben wij hier echter te maken met een steunconstructie van een houten kist. In de vulling van de kuil werden houtskoolpartikels en beenderresten gevonden. Bij de laatstgenoemde ging het vermoedelijk om een geringe hoeveelheid verbrand been, mogelijk de crematieresten van een klein kind. Helaas werden houtskool en beenderresten niet meegenomen. Grafgiften werden niet aangetroffen.

Ten noorden van het centrale graf werd een grote, afgerond-rechthoekige, O-W gerichte kuil aangetroffen, binnen de greppel. De lengte bedroeg ca. 2,40 m, de breedte ca. 1,60 m en de diepte ca. 0,40 m. Hijszeler duidde deze kuil aan als een 'gedegeneerde steenkist', vanwege een aantal stenen op en in de vulling en langs de rand. Hij meende, dat ook dit een primair graf was, aangezien in het profiel over het oostelijke uiteinde van de kuil een laagje geel zand zichtbaar was op het oude maaiveld. Dit zand zou volgens Hijszeler uit de kuil afkomstig zijn. Er zijn echter bezwaren tegen deze interpretatie:

- Bij het graven van de kuil moet ca. $1,5 \text{ m}^3$ zand zijn vrijgekomen, voor het grootste gedeelte geel zand. De kuil was volgens Hijszeler echter gevuld met plaggen en grijs zand. Dat betekent, dat het gele zand niet werd gebruikt voor het vullen van de kuil en dat het dus grotendeels of helemaal naast de kuil had moeten liggen. En dat is kennelijk niet het geval geweest. Het dunne laagje geel zand in het profiel kan misschien ook wel anders verklaard worden, namelijk als zand uit de greppel. Weliswaar lag het gele zand uit de greppel volgens Hijszeler op het oude maaiveld erbuiten, maar dat sluit natuurlijk niet uit, dat hier en daar ook wel eens een paar scheppen zand naar binnen kunnen zijn gegooid;
- Volgens Hijszeler bestond de vulling van de kuil uit enkele plaggen op de bodem, maar voor het grootste gedeelte uit grijs zand. Eén van de foto's laat dat ook heel duidelijk zien. Aangezien de heuvelkern volgens Hijszeler uit plaggen bestond, kan dit grijze zand niet als nazakking verklaard wor-

den. Op de foto ziet het grijze zand er uit, als in situ gevormd schierzand. Maar dat zou alleen mogelijk zijn, indien het hier een kuil betrof, die ouder dan de heuvel was en reeds opgevuld toen de heuvel werd opgeworpen en waarin zich toen al een bodemprofiel had gevormd. Zo'n bodemprofiel zou overigens secundair versterkt kunnen zijn onder invloed van de plaggenkern. Gezien de ligging van de veldkeien op de rand van de kuil, is het zeer onwaarschijnlijk, dat het om een latere ingraving zou gaan;

- Tenslotte pleiten ook de fragmenten van de gordelpotbeker, die op de bodem van de kuil werden gevonden, tegen een functie als grafkuil. Potbekers zijn namelijk als bijgiften in graven van de Klokbekercultuur niet bekend, tot dusverre. Aangezien het hier bovendien gaat om slechts enkele fragmenten in een ongestoorde kuil, ligt het eerder voor de hand te denken aan een nederzettingkuil dan aan een graf.

De conclusie moet dus zijn dat periode 1 van heuvel II werd opgeworpen over twee graven binnen een intermediaire standgreppel. De a-centrische 'steenkist' bevatte mogelijk crematieresten van een kind. De grote kuil met scherven van een potbeker is vrijwel zeker ouder dan de heuvel, en een nederzettingkuil. Over periode 2 valt verder weinig te zeggen. En bijbehorend graf is niet ontdekt, maar kan al voor de opgraving verspit zijn. Het centrum van de heuvel was immers zwaar beschadigd.

Pollenanalyse:

Enkele grondmonsters werden door F. Florschütz pollenanalytisch onderzocht. De resultaten werden door Hijszeler (1945: 13–14) gepubliceerd. Aangezien diverse pollentypen destijds nog niet werden herkend, is de waarde van deze tellingen gering.

Ligging:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 257,08/494,34.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nrs. 'ongenummerd' (bekerscherven) en 140 (fragmenten pot beker).

Beschrijving (fig. 79b):

- Ongenummerd: klein aantal wand scherven van de onderhelft van een beker met buikknik. Aardewerk geelbruin binnen en buiten en zwart in de kern. De versiering bestaat uit horizontale rijen van om en om scheefstaande indrukken van een gladde spa-

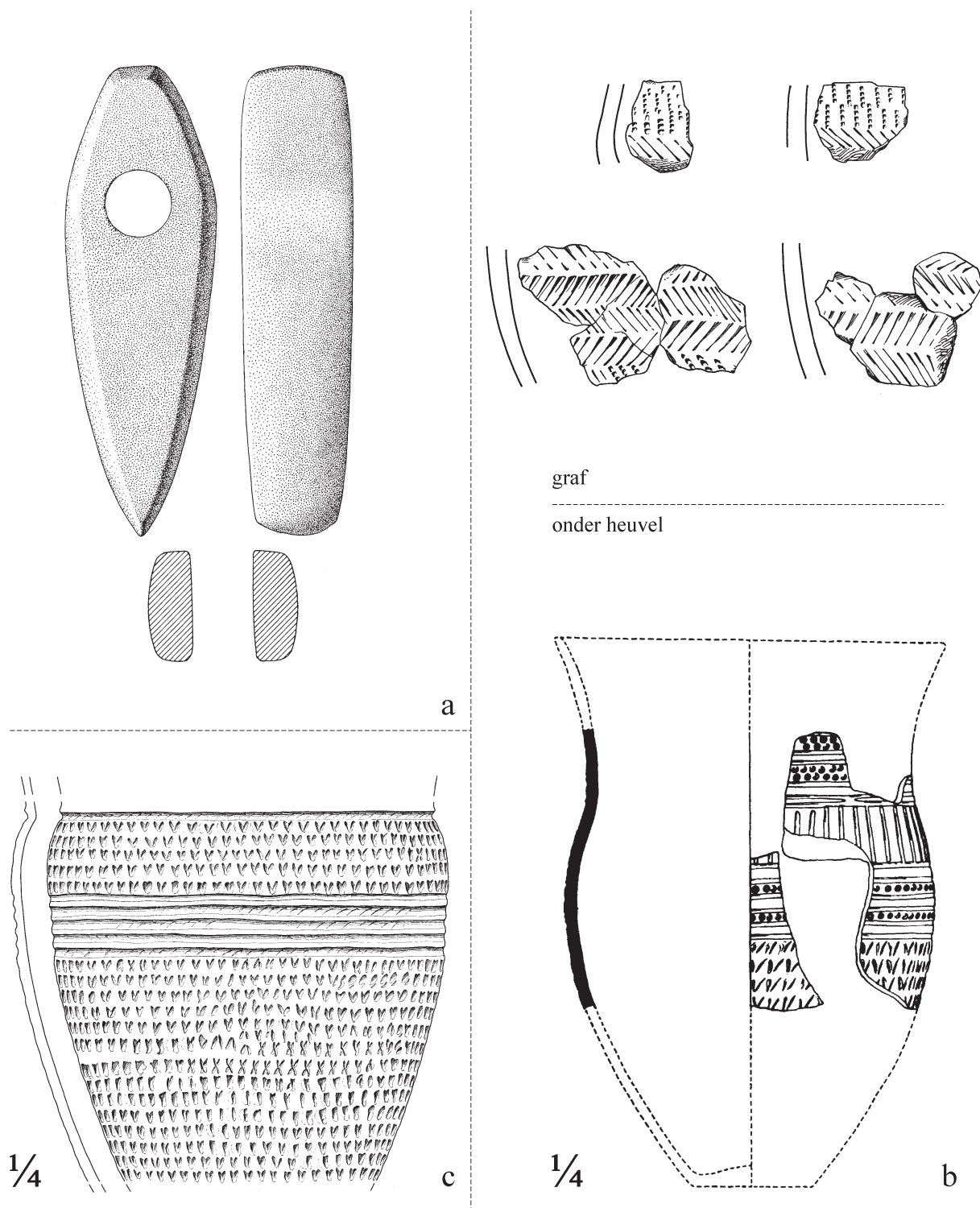

Fig. 79. a. Hamerbijl van tumulus 1945-I bij Kerkenbos, cat.nr. a 40; b. klokbekerscherven uit het centrale graf van, en potbekerfragmenten uit nederzettingsskuil onder tumulus II in het Nutterveld, cat.nr. a 42; c. potbekerfragment uit hunebed D9 bij Annen, cat.nr. b 2. Schaal 1:2 (hamerbijl en klokbekerscherven), resp. 1:4 (potbekerfragmenten). De potbeker Nutterveld is overgenomen uit Lehmann (1965).

tel, aan de onderzijde overgaand in scheefstaande indrukken van een kerf spatel en aan de bovenzijde in horizontale rijen verticaal geplaatste indrukken van een kerf spatel;

- 140: twee grote wandfragmenten met de aanzet van de hals van een potbeker met S-vormig profiel. Het aardewerk is geel- tot roodbruin van kleur en is gemagerd met steengruis. De versiering op de hals en op het bovenste deel van de buik bestaat uit groeflijnen en horizontale rijen ronde putjes. Tussen het widest gedeelte van de buik en de voet bestond de versiering vermoedelijk uit horizontale rijen, V-vormig gepaarde vingernagelindrukken. Door Lehmann (1965) wordt deze pot tot de gordelpotbekers gerekend. Dat is juist, mits er rekening mee gehouden wordt, dat gordelpotbekers de NO-Nederlandse/NW-Duitse tegenhangers van de Midden-Nederlandse halspotbekers zijn (zie hoofdstuk 10).

a 43: Zuid-Esmarke, gem. Enschede

Documentatie:

- Inventariskaarten Oudheidkamer Twente, Enschede;
- Briefkaart d.d. 19-7-1924 en brief d.d. 31-7-1924 van J.H. Holwerda (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vondstomstandigheden:

Uit de brief van Van Deinse blijkt, dat de beker in de zomer van 1924 gevonden werd door een landbouwer in een perceel heide, tijdens het graven van zand t.b.v. de bouw van zijn huis. Hij had toevallig een duimstok bij zich en was zo verstandig een aantal maten te nemen en te noteren. De beker bevond zich 0,70 m beneden het maaiveld. Op 0,30 m afstand en op dezelfde diepte lag een pakket crematieresten, zonder houtskool. De beker was gaaf, maar brak later bij het schoonmaken thuis. De inhoud bestond uitsluitend uit schoon zand. Er was geen heuvel, maar volgens de vinder was het perceel heide vroeger bouwland geweest. Op de oude inventariskaart in de Oudheidkamer Twente zijn deze gegevens eveneens vermeld, al wordt daar gesproken van een diepte van 0,80 m. De naam van de vinder wordt niet vermeld. De vindplaats wordt aangeduid als “bij de Knalhutte, vlakbij de Duitse grens, tussen grenspaal 42 en 43”. Dit gegeven wordt eveneens vermeld door Stroink (1962: 50, sub 2), die echter abusievelijk van een visgraatbeker melding maakt.

In 1970 ontmoette A.D. Verlinde, provinciaal archeoloog van Overijssel, min of meer bij toeval de vinder

van de beker, de heer H.W.J. de Jong. Deze kon aan de vondstomstandigheden weinig toevoegen, bevestigde wel de aanwezigheid van crematieresten naast de beker. Belangrijker was echter dat hij de vindplaats nog kon aanwijzen. Deze gegevens zijn vastgelegd op de nieuwe inventariskaart in de Oudheidkamer Twente.

Op 18 november 1981 werd door J.D. van der Waals en J.N. Lanting (B.A.I.) een kuil gespit in het thans met bos bedekte perceel om het bodemprofiel te bekijken. Het lijkt er inderdaad op – maar nader onderzoek zou dit moeten bevestigen – dat het terrein lang geleden al eens diep gespit of -geploegd is geweest. Onderin de uitspoelingslaag bevonden zich namelijk sterk-humeuze (plaggen)resten. Er kan m.i. nauwelijks aan getwijfeld worden dat de klokbeker van de Zuid-Esmarke de bijgift vormde van een crematiebijzetting.

Ligging:

Kaartblad 35A (Glanerbrug), coörd. 260,07/466,81.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nr. 151 (afgietsel aanwezig in het Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, inv. nr. d 1925/5.1.).

Beschrijving (fig. 81a):

Beker met zwak S-vormig profiel, holle bodem en rand. Aardewerk rossig, grijs en rood gevlekt. Verschraald met fijn steengruis. Oppervlak glad gemaakt. Van de versieringszones bestaan de horizontale elementen uit groeflijnen. De schuine en verticale indrukjes zijn met een kerf spatel aangebracht. De beker is afgebeeld door Stampfuss (1929: Taf. XII:9), Bursch (1933: Taf. IV:1), Clarke (1970: no. 237) en door Lanting & Van der Waals (1976: fig. 5:5).

a 44: Holten, gem. Holten

Tumulus IV

Documentatie:

- Veldtekeningen, vondstenboekje en fotos van de opgraving in augustus 1930 (archief B.A.I.);
- Correspondentie A.E. van Giffen/J. Butter uit de periode juli-oktober 1930 (archief B.A.I.: map Butter);
- Brieven van G.J. Lugard jr., conservator van Museum ‘De Waag’ te Deventer, aan A.E. van Giffen d.d. 15 augustus en 4 oktober 1940 en antwoord d.d. 25 september 1940, betreffende de overdracht van de opgravingsvondsten (archief B.A.I.);

- Brief van J. Butter aan W. Glasbergen d.d. 25 december 1956, o.a. betreffende het verblijf van de vondsten sinds 1940 (archief B.A.I.: map Butter);
- Brief van E. Sangmeister te Freiburg aan J.N. Lanting d.d. 17 december 1981, betreffende aantekeningen van eerstgenoemde over de vondsten van Holten (B.A.I., aantekeningen bekervondsten).

Vondstomstandigheden (fig. 80):

In augustus 1930 werden onder leiding van J. Butter uit Deventer en A.E. van Giffen drie grafheuvels (van een groep van vijf) onderzocht, nabij Holten. Het onderzoek werd gedeeltelijk bekostigd door Museum 'De Waag' te Deventer, op voorwaarde dat de vondsten aan dit museum zouden worden afgestaan.

Heuvel IV had een doorsnede van ca. 12 m en een hoogte van ca. 1,2 m. Het onderzoek vond plaats volgens de kwadrantenmethode. Blijkens de opgravingsfoto's werden de profieldammen in een vroeg stadium weggenomen. Alleen in het M-N profiel werd de doorsnede van de greppel in het profiel getekend. In de overige profielen zijn de doorsneden van de greppel en van de grafkuil latere toevoegingen, gebaseerd op de vlaktekeningen. Heuvel IV was kennelijk in één keer opgeworpen. Het heuvellichaam bestond uit geel zand en humeuze plaggen. Onder de heuvel was een bodemprofiel aanwezig dat in ieder geval bestond uit een duidelijk ontwikkelde humuslaag en uit een dunne, witte uitspoelingszone. Deze laatste is op de veldtekeningen niet aangegeven, maar is op de opgravingsfoto's goed te herkennen. In deze uitspoelingszone was secundair een infiltratieader gevormd. De foto's geven geen informatie over de inspoelingslaag. Deze zal echter wel bestaan hebben uit een oranjegele laag, zoals vaak het geval is onder laat-neolithische heuvels. Hoewel het centrum van de heuvel zwaar beschadigd bleek door een grote, recente ingraving, was het centrale graf vrijwel in tact. Alleen bij de NO-hoek raakte de recente storing de grafkuil, maar schade van betekenis bleek daardoor niet te zijn aangericht. De grafkuil was vrijwel vierkant. Aangezien de noordwand gebogen was, was de lengte in NZ-richting groter dan die in OW-richting en was er dus sprake van een lengteas. Die was ca. NNW-ZZO gericht. De afmetingen van de kuil waren $2,8 \times 2,4$ m. De diepte bedroeg 0,30 m. In het graf werden geen sporen van een bekisting waargenomen. Er werden geen crematieresten gevonden. Het betrof dus een inhumatiegraf, maar sporen van een lijksilhouet werden niet ontdekt. In het graf werden de volgende voorwerpen gevonden:

Een versierde klokbeker (vnr. 10), even ten oosten van het midden van de kuil. Volgens de opgravingsfo-

to's stond de beker rechtop. Butter beklagde zich in zijn brief van 25 december 1956 over de 'rommelige uitgraving van Van Giffen, onder wiens leiding door Geert de beker stuk gemaakt werd'. Deze Geert was de broer van opgravingstechnicus J. Lanting. Uit de correspondentie van september-oktober 1930 blijkt, dat Butter na afloop van het onderzoek de grond uit het graf heeft gezeefd en dat hij daarbij nog enkele scherven van de beker terugvond. De beker maakt inderdaad de indruk met de schep schuin doorgestoken te zijn;

- Een polsbeschermmer (vnr. 12), 0,70 m ZZW van de beker;
- Drie vuurstenen pijlpunten, waarvan een (vnr. 11) naast de beker lag, de beide andere (oorspronkelijk vnr. 13, later hernoemd tot 13 en 14) 0,60 m ZZO van de beker lagen.
- Een langwerpige, op doorsnee onregelmatig-rond stuk vuursteen met enige retouche, dat waarschijnlijk als vuurslag heeft gediend (oorspronkelijk vnr. 13, later hernoemd tot 15).

Volgens het vondstenboekje en de veldtekening bestond vondstnummer 13 uit twee pijlpunten en een 'vuurslag'. Later is dit in het vondstenboekje veranderd in twee pijlpunten (vnr. 13 en 14) en twee 'vuurslagen' (vnr. 15 en 16). De tweede vuurslag (vnr. 16) is blijkens foto en tekening een zeer onregelmatig stuk vuursteen. Waarom dit op de veldtekening en in de oorspronkelijke beschrijving in het vondstenboekje niet werd genoemd, is onduidelijk.

Het graf werd omgeven door een vrijwel cirkelvormige greppel met een binnendiameter van 7,2–7,5 m, een breedte van 0,6–0,8 m vlak onder het oude maaiveld en een diepte van 0,5–0,6 m. Boven de ZO-hoek van het centrale graf werd in het heuvellichaam, ca. 0,15 m boven het niveau van het oude maaiveld, een pakket verbrande beenderen gevonden. Waarschijnlijk betrof het een nabijzetting uit de Urnenveldentijd.

Ligging:

Kaartblad 28C (Holten), coörd. 227,87/476,82.

Zoekgeraakte vondsten:

In september 1940 werden de vondsten van Groningen naar Deventer gestuurd. In zijn brief van 4 oktober 1940 bevestigde de heer Lugard, conservator van Museum 'De Waag', de ontvangst van de vondsten. Aangenomen mag worden, dat hij het kistje had geopend om de vondsten te bekijken. Uit de brief van Butter aan Glasbergen van 25 december 1956 blijkt, dat het kistje vervolgens 'onuitgepakt' op een kast in de kamer van Butter in het museum is neergezet en is blijven staan. In 1956 bleek in dit kistje alleen de

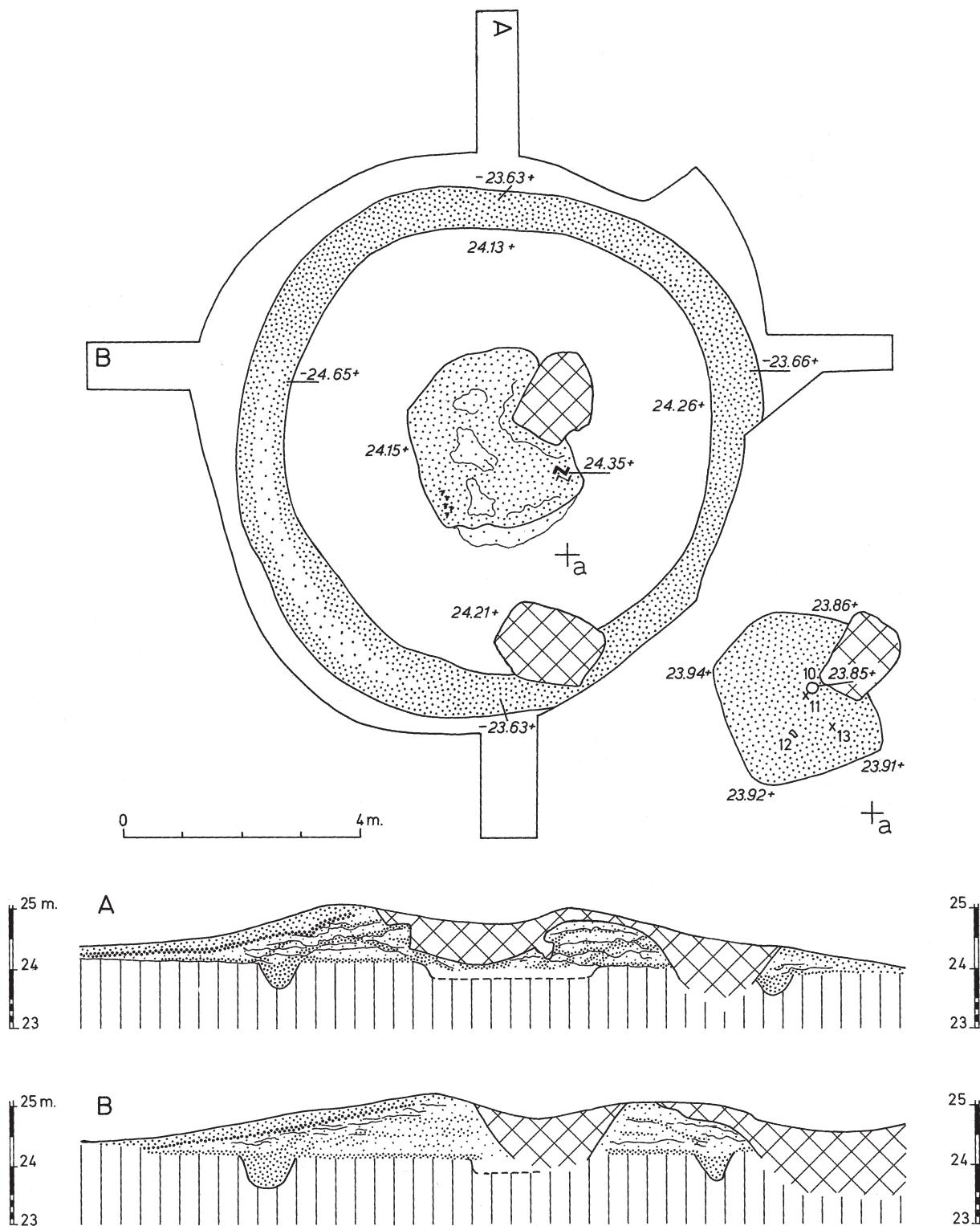

Fig. 80. Plattegrond en profielen van tumulus IV bij Holten, cat.nr. a 44 (tek. GIA).

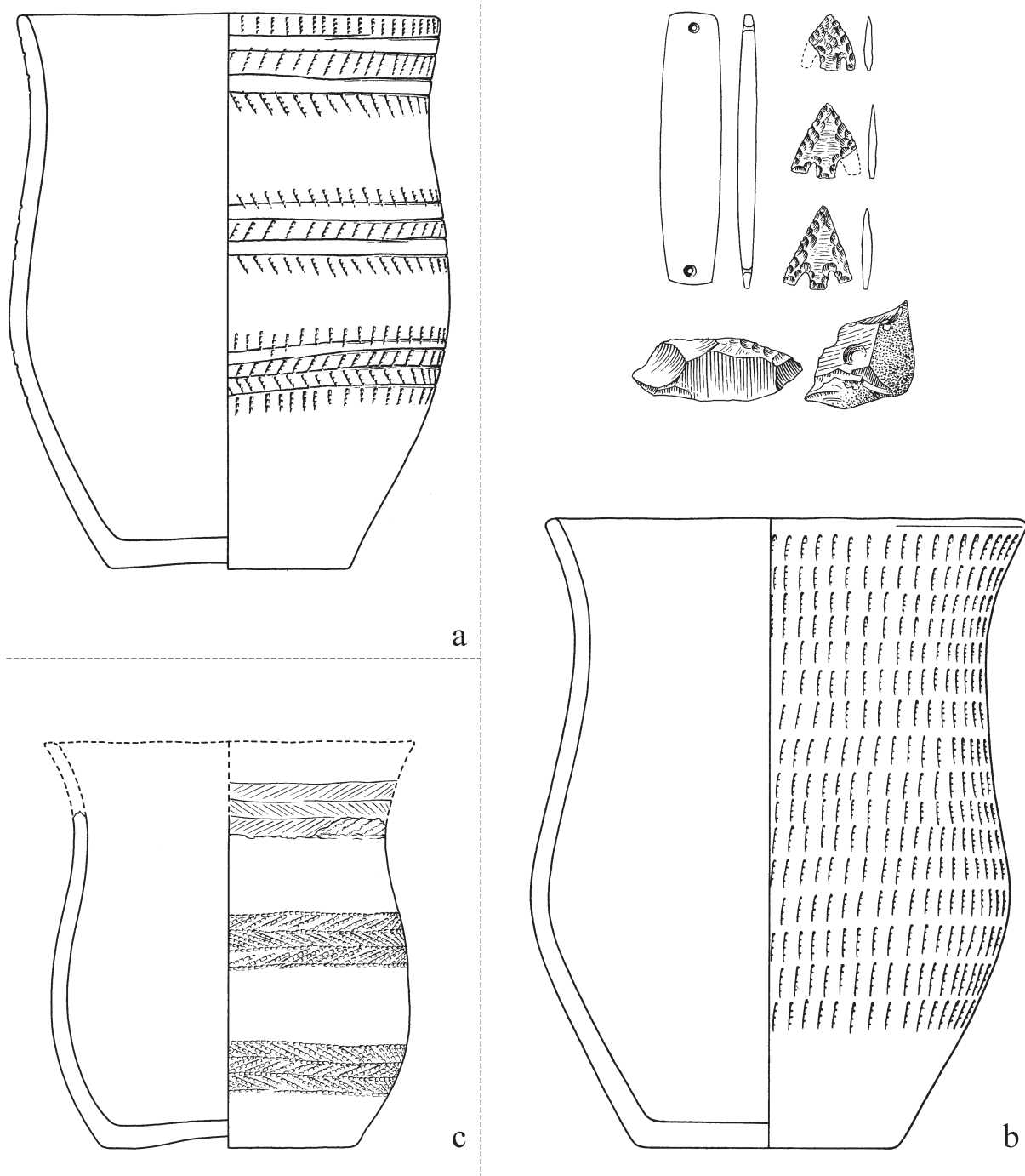

Fig. 81. a. Klokbeker van Zuid-Esmarke, cat.nr. a 43; b. grafgiften van tumulus IV bij Holten, cat.nr. a 44; c. klokbeker uit tumulus IV van De Eese, cat.nr. a 45. Schaal 1:2. Polsbeschermer, pijlpunten en vuursteenfragmenten van Holten zijn overgenomen van een oude nettekening, van de hand van L. Postema.

beker nog aanwezig. Waar de rest van de vondsten is gebleven, is onbekend. Gevreesd moet worden, dat ze ontvreemd zijn. Ze bevinden zich in ieder geval niet in Groningen. Daar zou aan getwijfeld kunnen worden, aangezien Sangmeister in één van zijn publica-

ties vermeldde, dat de polsbeschermer op het B.A.I. werd bewaard (Sangmeister, 1964: 111). Bij navraag stelde Sangmeister mij kopieën beschikbaar van de aantekeningen die hij bij een bezoek aan Groningen in 1951 had gemaakt. Op grond van de schetsen die toen

werden gemaakt, ben ik van mening dat Sangmeister niet de voorwerpen heeft gezien op het B.A.I., maar tekeningen ervan. De polsbeschermer en de pijlpunten werden namelijk niet op ware grootte getekend, wat voor de hand zou liggen indien hij de voorwerpen in handen had gehad. In dat geval zouden namelijk simpele omtrektekeningen sneller te maken en nauwkeuriger zijn geweest dan de nu voorhanden verkleiningen. Ook het feit dat de pijlpunten in gereconstrueerde vorm zijn getekend, wijst op het gebruik van een bestaande tekening. Tenslotte mag er nog wel op gewezen worden, dat Glasbergen in 1956 niet zoveel moeite had gedaan om de verblijfplaats van de voorwerpen te achterhalen, als deze kort tevoren nog op het B.A.I. aanwezig waren geweest.

Verblijf:

Deventer, Museum 'De Waag', inv.nr. E19 (beker); van de polsbeschermer en vuurstenen voorwerpen is de huidige verblijfplaats niet bekend. Gelukkig bestaan foto's en tekeningen van deze voorwerpen.

Beschrijving (fig. 81b):

- Vdnr. 10: klokbeker met S-vormig profiel, vlakke bodem en afgeronde, plaatselijk echter afgeplatte rand. Aan één kant bestaat de beker tussen de grootste omvang van de buik en de rand grotendeels uit gips en enkele 'losse' scherven. Kennelijk werd dit gedeelte tijdens de opgraving met de schep kapot gestoten (zie boven). De vorm is echter zeker. Het aardewerk is buiten roodbruin tot steenrood, binnen geelbruin en zwart in de kern. Het is gemagerd met scherfgruis, waarschijnlijk ook fijn steengruis en met enkele grintjes. Het buitenoppervlak is plaatselijk verweerd. De versiering bestaat uit horizontale rijen verticale indrukken van een korte kerf spatel, van de rand tot enkele centimeters boven de bodem. De beker is afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. IX:29);
- Vdnr. 12: smalle, platte polsbeschermer met zwak gewelfde lange zijden. Volgens de tekening van Postema zijn de hoofdvlakken eveneens zwak gewelfd. Bij het midden van elk der korte zijden bevindt zich een, vermoedelijk zandlopervormige, doorboring. Het gesteente is niet gedetermineerd. Lengte 8,5 cm, grootste breedte 1,9 cm, grootste dikte 0,6 cm;
- Vdnr. 11: driehoekige pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken. Lengte: 2,6 cm;
- Vdnr. 13: driehoekige pijlpunt met schachtdoorn en weerhaken, waarvan één bij het vinden al afgebroken bleek. Lengte 2,4 cm;
- Vdnr. 14: ogievormige pijlpunt met schachtdoorn

en weerhaken, waarvan één bij het vinden al afgebroken bleek. Lengte 1,8 cm;

- Vdnr. 15: langwerpig, op dwarsdoorsnede kennelijk onregelmatig rond stuk vuursteen. Beide uiteinden puntig. Volgens de tekening van Postema is langs één van de ribben enige retouche aanwezig. Overeenkomstige objecten zijn o.a. bekend uit klokbekergraven uit Harenermolen en Ede-Ginkelse Heide. Waarschijnlijk is het een vuurslag. Lengte 5,3 cm, breedte 1,9 cm;
- Vdnr. 16: onregelmatig gevormd brokje vuursteen, voorzien van resten cortex en een natuurlijk gat. Het gebruik als werktuig (vuurslag) is onwaarschijnlijk. Het is zelfs twijfelachtig, ook gezien de oorspronkelijke vondstdocumentatie, of dit een grafvondst in de eigenlijke zin is. Lengte 4,4 cm.

a 45: De Eese, gem. Steenwijk

Tumulus IV

Publicatie:

Van Giffen, 1930.

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's en vondstenboekje van de opgraving in 1918 (archief B.A.I.);
- Inventarisboek archeologische collectie B.A.I.

Vondstomstandigheden (fig. 82):

In 1918 onderzocht Van Giffen een vernield hunebed en zeven grafheuvels op het Overijsselse deel van het landgoed 'De Eese', met behulp van een ploeg geïnterneerde Belgische militairen. Twee daarvan, A. van Dinter en J. Verdonckt, traden als opgravingstechnici op. Dit behoort tot de vroegste grafheuvelopgravingen van Van Giffen en dat is helaas goed te merken in de veldtekeningen. Het is duidelijk dat de opgravers niet altijd begrepen wat ze zagen. Uit vergelijking met de opgravingsfoto's blijkt bijv. dat een gedeelte van het bodemprofiel over de heuvel als recente verstoring werd gezien. Een secundaire greppel werd wel opgetekend, maar niet als zodanig geïnterpreteerd. Het oude bodemprofiel onder de heuvel werd niet herkend, althans niet getekend. Vergelijking van foto's en veldtekeningen van de profielen wordt bemoeilijkt door de vertekening in de laatsten. In deze tekeningen is namelijk horizontaal een verkleiningsfactor 1:20 toegepast, verticaal echter 1:15.

De profieltekeningen zijn niet voorzien van een absolute of relatieve hoogte. Er is een gedetailleerde hoogtelijnenkaart gemaakt met meetpunten om de meter, o.a. langs de profieldammen. Maar vergelijking

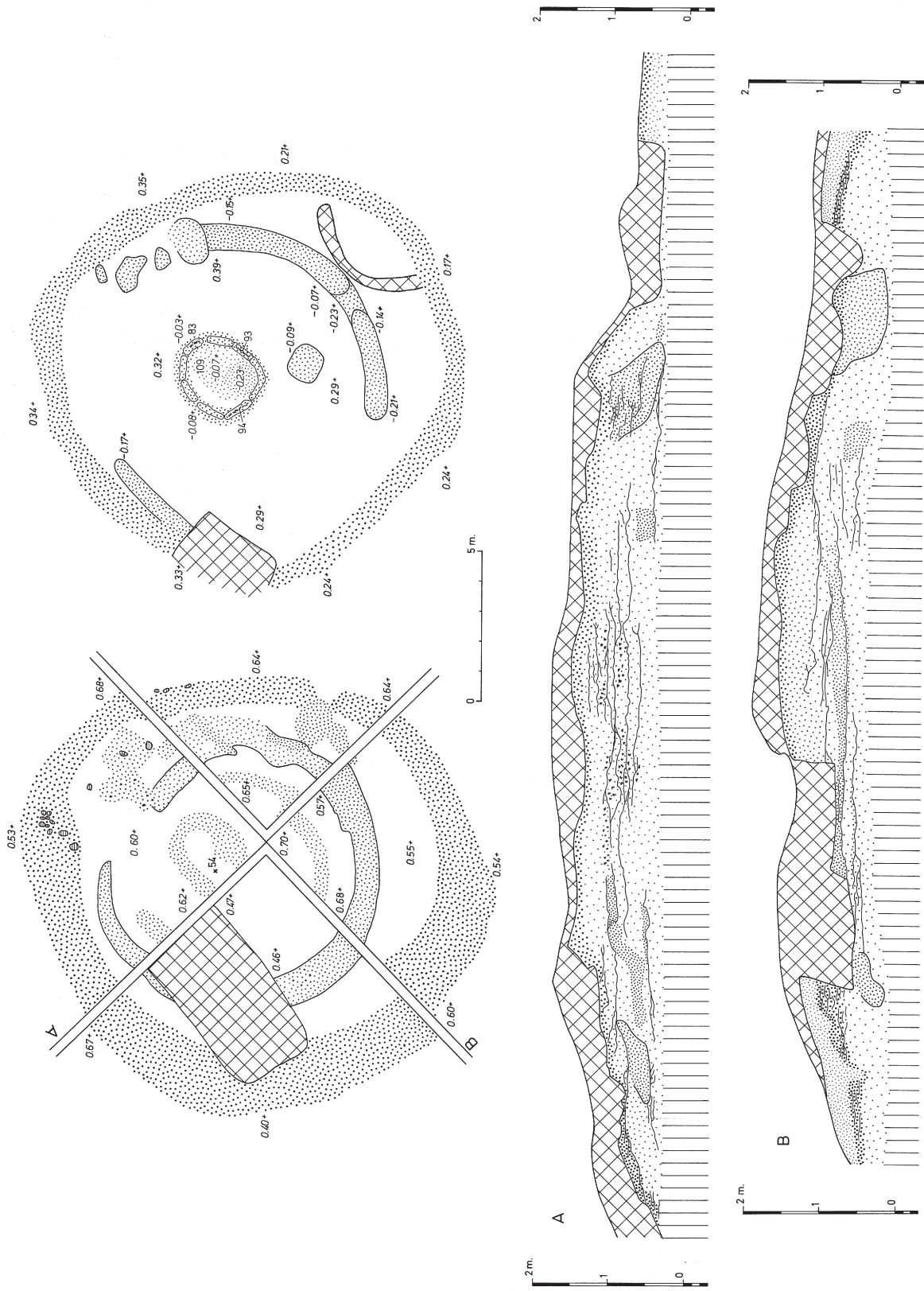

Fig. 82. Plattgrond en profielen van tumulus IV van De Eese, cat.nr. a 45 (tek. GIA). Het kruisje met nr. 54 geeft de vindplaats van de klokkekers aan.

van hoogtelijnenkaart en profieltekeningen levert ten dele tegenstrijdige resultaten op. Een beter resultaat wordt verkregen door de vergelijking van de foto met het kringgreppeltje in het centrum van de heuvel en de M-NO profieldam met de tekening van het M-NO profiel. Het vlak is, volgens de veldtekening, getekend op ca. 0,40 m +. De infiltratieaders in de profielen zijn zeer nauwkeurig getekend. De onderste ader in het M-NO profiel ligt in de uitlogingszone van het oude bodemprofiel, dat op de foto goed herkenbaar is. Door vergelijking met de overige infiltratieaders, waarvan de onderlinge afstanden bekend zijn dankzij de veldtekening, kan berekend worden, dat de onderste ader op ca. 0,45 m + ligt. Het oude maaiveld ligt bij ca. 0,50 +, in het centrum van de heuvel.

Heuvel IV was een heuvel met een diameter van ca. 20 m op een natuurlijk kopje. De oorspronkelijke hoogte bedroeg 1,3 à 1,4 m. De heuvel werd onderzocht volgens de kwadrantenmethode. De profieldammen waren echter niet N-Z en O-W gericht, maar NW-ZO en NO-ZW. Er zijn twee vlakken getekend. Vlak 1 werd in het noordkwadrant getekend op ca. 0,60 m +, d.w.z. nog in het heuvellichaam. In dit kwadrant werd, nabij het centrum van de heuvel, een ca. NO-ZW gerichte onregelmatige ovale verkleuring opgetekend. De afmetingen bedroegen ca. 3 × 2,3 m. In het centrum was de kleur geel, langs de randen grijs. Daar werden ook stukjes houtskool aangetroffen. Midden boven deze vlek werd de klokbeker gevonden, volgens het vondstenboekje op 0,88 m +. Belangrijk is de opmerking in het inventarisboek van de archeologische collectie van het B.A.I.: "Rand (van de beker) met de schop afgeschoven". Dat betekent, dat de beker door onoplettendheid van de gravers werd beschadigd. Kennelijk werden op dat niveau geen vondsten verwacht. Het is overigens niet bekend of gepoogd is de ontbrekende randscherven terug te vinden. Waarschijnlijk heeft de hoogte 0,88 m + betrekking op de bovenkant van het restant. Aangezien dit nog 11 cm hoog is, bevond de voet van de beker zich bij 0,77 m +, dus ca. 0,27 m boven het oude maaiveld.

Het tweede vlak werd getekend onder het niveau van het oude maaiveld; in het noord- of oostkwadrant op ca. 0,40 m +. In het centrum van de heuvel, grotendeels in het noordkwadrant en vrijwel onder de in het 1e vlak getekende, ovale verkleuring, werd een ovaal kringgreppeltje waargenomen. De foto's geven een beter beeld van dit grondspoor dan de veldtekening, aangezien daar omtrek en infiltratieaders secundair sterk zijn aangezet ten behoeve van het overbrengen op de nettekening door middel van een 'doordruk'-methode, waarbij de achterkant van de veldtekening zwart werd gemaakt met potlood. Kennelijk had de greppel een

lichtgrijze vulling met vrij vage begrenzingen en grillig gevormde, nagezakte infiltratieaders. In de vulling van de greppel bevonden zich houtskoolpartikels en op twee plaatsen langgerekte houtskoolconcentraties. Hiervan werden monsters genomen, die gelukkig bewaard zijn gebleven. De greppel was ovaal. Lengtes: NO-ZW, binnenafmetingen: 2,2 × 2,0 m, breedte: 0,4–0,5 m, diepte: ca. 0,5 m t.o.v. het oud-oppervlak. Het is mijns inziens niet onwaarschijnlijk dat de in vlak 1 op ca. 0,60 m +, d.i. vlak boven het oud-oppervlak waargenomen ovale vlek samenhangt met de 0,20 m dieper opgetekende kringgreppel. Binnen de greppel werd geen grafkuil waargenomen. Kennelijk behoort het bij een vondstloos graf op bodemniveau of is het de funderingsgreppel van een ondiep 'bijenkorfgraf' (zie Lanting & Van der Waals, 1976: 42–43). Gezien de ¹⁴C-datering van houtskool uit de greppel (zie onder) ging het kennelijk om een graf van de late Enkelgrafcultuur.

Het is uitgesloten dat de klokbeker bij dit graf hoort. De beker is immers 0,27 m boven het niveau van het oude maaiveld in het heuvellichaam gevonden. Waarschijnlijk was de beker de bij gift in een niet-herkend secundair centraal graf. Er zijn in de omgeving van de beker geen crematieresten gevonden. Het betrof dus een inhumatiegraf.

In het eerste vlak werd een aantal min of meer concentrische grijze banden opgetekend. Gedeeltelijk kunnen deze verklaard worden als dagzomende, humeuzere lagen in het heuvellichaam. Eén van deze banden bleek echter ook in het tweede vlak – 20 cm dieper en in de vaste ondergrond – nog aanwezig. Kennelijk betreft het een greppel met een brede onderbreking aan de noordzijde. Deze onderbreking is reëel; aan weerszijden is de greppel vrij diep. Ook in de profielen is de greppel opgetekend. Daar wordt bevestigd, dat de greppel door het heuvellichaam is ingegraven, dus een latere toevoeging is. Het ziet er overigens naar uit, dat de greppel slechts kort open heeft gelegen, te oordelen naar de lichte vulling en de, ook volgens één van de foto's, vage aftekening. De binnendiameter bedroeg 7–8 m, de breedte 0,5–1 m. Op de meeste plaatsen reikte de greppel tot ca. 0,30 m beneden het oude maaiveld; de oorspronkelijke diepte zal ca. 1–1,2 m zijn geweest. De onderbreking aan de noordzijde was 2 m breed. Het is onduidelijk waar deze greppel bij hoort. Theoretisch kan hij bij het secundaire klokbekergraf horen, maar de ervaring tot nu toe is eigenlijk, dat secundaire bekergraven nooit een 'eigen' greppel hebben. De greppel kan ook bij een tertiaire, eveneens niet-herkende bijzetting hebben gehoord. In dat geval ligt een datering in de tweede helft van de Vroege of in de eerste helft van de mid-

den-bronstijd het meest voor de hand (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 157).

¹⁴C-datering:

Houtskool uit het greppeltje, in 1918 verzameld en gelukkig bewaard gebleven, werd gedateerd: 4055±55 BP (GrN-6127). Deze datering heeft betrekking op periode 1, en is een *terminus post quem* voor de klokbeke.

Ligging:

Kaartblad 16E (Noordwolde), coörd. 203,40/537,81.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nr. 1918/VII.46.

Beschrijving (fig. 81c):

Beker met S-vormig profiel en holle bodem. Rand tijdens de opgraving afgestoten en in gips gereconstrueerd. Aardewerk lichtrood, plaatselijk steenrood gevlekt; gemagerd met fijn zand. Buitenoppervlak glad gemaakt, plaatselijk zijn nog sporen van polijsting aanwezig. Versiering aangebracht m.b.v. een kerf spatel. De beker is afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. IX:29).

a 46: Mander, gem. Tubbergen (1957)

Grafheuvel in de 'Kerkedennen'

Documentatie:

- Veldtekeningen van het onderzoek in 1957 (Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen OKT).
- foto's en dia's van het onderzoek in 1957 (Enschede, archief OKT).
- Veldtekeningen en dagrapport van het na-onderzoek op 18 en 19 mei 1987 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 83):

Deze grafheuvel werd in 1957 onderzocht o.l.v. Dr. C.C.W.J. Hijzeler. Als veldtechnicus fungeerde waarschijnlijk C. van Duyn van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. De heuvel werd onderzocht volgens de kwadrantenmethode. De profiel dammen werden echter niet N-Z en O-W gericht, maar bij benadering NNO-ZZW en WNW-OZO. Het meetlijnsysteem werd echter wel N-Z en O-W gericht. Het is niet zeker dat alle vier kwadranten werden onderzocht. Van het NW-kwadrant werd namelijk alleen een klein gedeelte in het centrum getekend. Maar gezien de summiere wijze waarop de randgedeelten van de andere kwadranten werden getekend, zegt dat niet veel. Tijdens het onderzoek werden in het cen-

trum van de heuvel delen van de M-W, M-N en M-Z profiel dammen opgeruimd, na getekend te zijn, om het centrale graf te kunnen onderzoeken. Na afloop werd de heuvel in de oude staat hersteld. Sinds 1977 staat hij op de archeologische monumentenlijst.

Op 18 en 19 mei 1987 vond een aanvullend onderzoekje plaats, waarbij delen van het M-O profiel, en van de westzijde van de M-N profiel dam (beide in 1957 getekend) werden vrijgelegd. Dit na-onderzoek diende vooral om de ligging van het oude maaiveld vast te stellen. De heuvel lijkt in één keer te zijn opgeworpen, van hetzelfde lichtgrijze zand, dat ook de bovenste laag van het bodemprofiel onder de heuvel vormde. Tussen heuvel en ondergrond was geen scheiding in de vorm van een humuslaag aanwezig. Evenmin was geel zand uit de grafkuil aanwezig, als aanduiding voor het niveau van het oude maaiveld. Op grond van het verloop van het maaiveld in de omgeving van de heuvel kon de hoogte van het oudoppervlak onder de heuvel gereconstrueerd worden. Een klein probleem daarbij was, dat de heuvel op een duidelijke helling ligt: aan de ZO-zijde is het maaiveld 30–40 cm hoger dan aan de NW-zijde. Omdat de profielen van 1987 goed in te passen waren in de profielen van 1957, kon vastgesteld worden, dat het oude maaiveld in het centrum van de heuvel –6 cm t.o.v. het nulniveau van 1957 ligt.

Het oude bodemprofiel onder de heuvel bestaat uit een 20–25 cm dikke lichtgrijze, egaalgekleurde laag, met daaronder een helderoranje inspoelingszone. De infiltratieaders die zich in de kern van het heuvellichaam hebben gevormd, reiken plaatselijk tot in de lichtgrijze zone van de ondergrond. Het ontbreken van een humuslaag aan de bovenzijde van het bodemprofiel wijst er waarschijnlijk op, dat de ondergrond geploegd is geweest, en dat zich nog geen nieuwe humuslaag had kunnen vormen op het moment dat de heuvel werd opgeworpen. De diameter van de heuvel was ca. 15 m, de hoogte ca. 0,9 m. Zoals gezegd, bestond de kern uit egale lichtgrijze grond, met infiltratieaders. De randzones waren vuilgrijs, en niet gaderd. Dit is waarschijnlijk een kwestie van versterkte infiltratie en bodemvorming. Over de heuvel had zich een podsolprofiel ontwikkeld. Hoewel de heuvel in één keer lijkt te zijn opgeworpen, sluit dat de mogelijkheid van een tweede gebruiksfase, met nabijzettingen in het centrum van de heuvel zonder bijbehorende ophoging van het heuvellichaam niet uit. In dit geval ziet het er naar uit, dat naast een primair centraal graf met steenpakking, ook twee later ingegraven grafkuilen aanwezig zijn. Eén daarvan is aangelegd net boven het graf met de steenpakking, en heeft kennelijk tot in de vulling ervan gereikt.

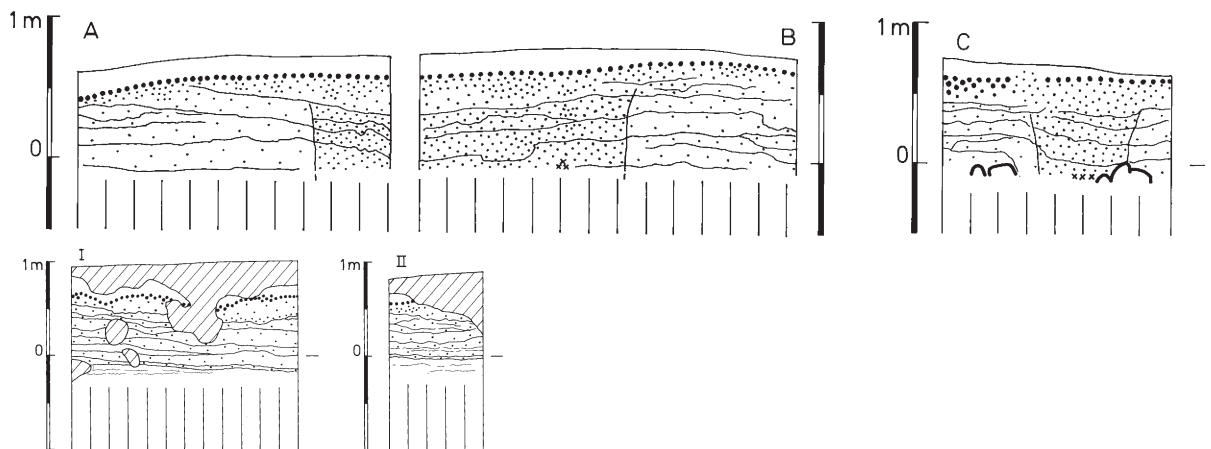
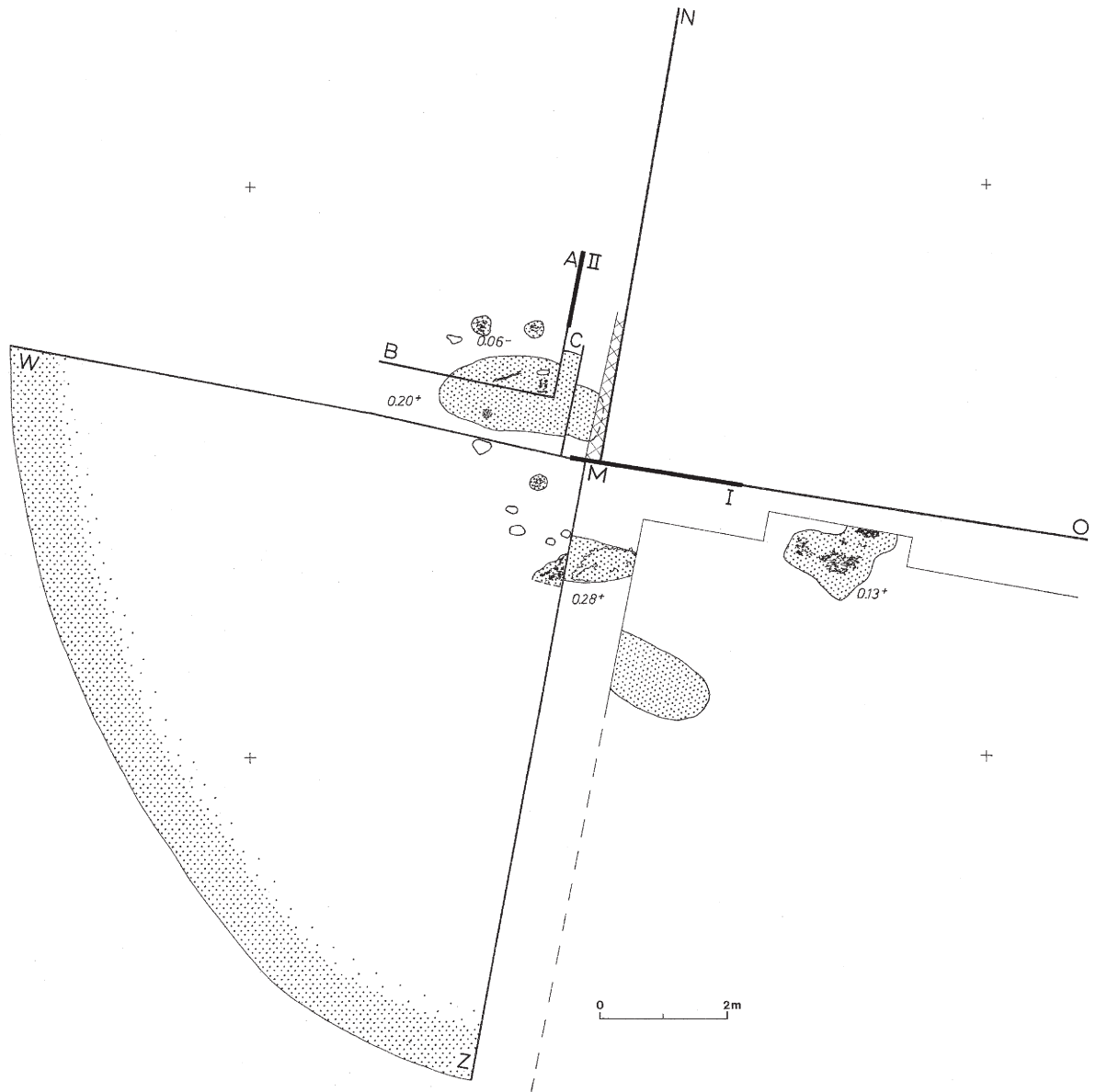

Fig. 83. Plattegrond en profielen van tumulus Mander-Kerkedennen/1957, cat.nr. a 46 (tek. GIA, naar veldtekeningen in het Provinciaal Archeologisch Depot van Overijssel te Deventer (bruikleen Oudheidkamer Twente). De profielen I en II werden bij het na-onderzoek in 1987 getekend.

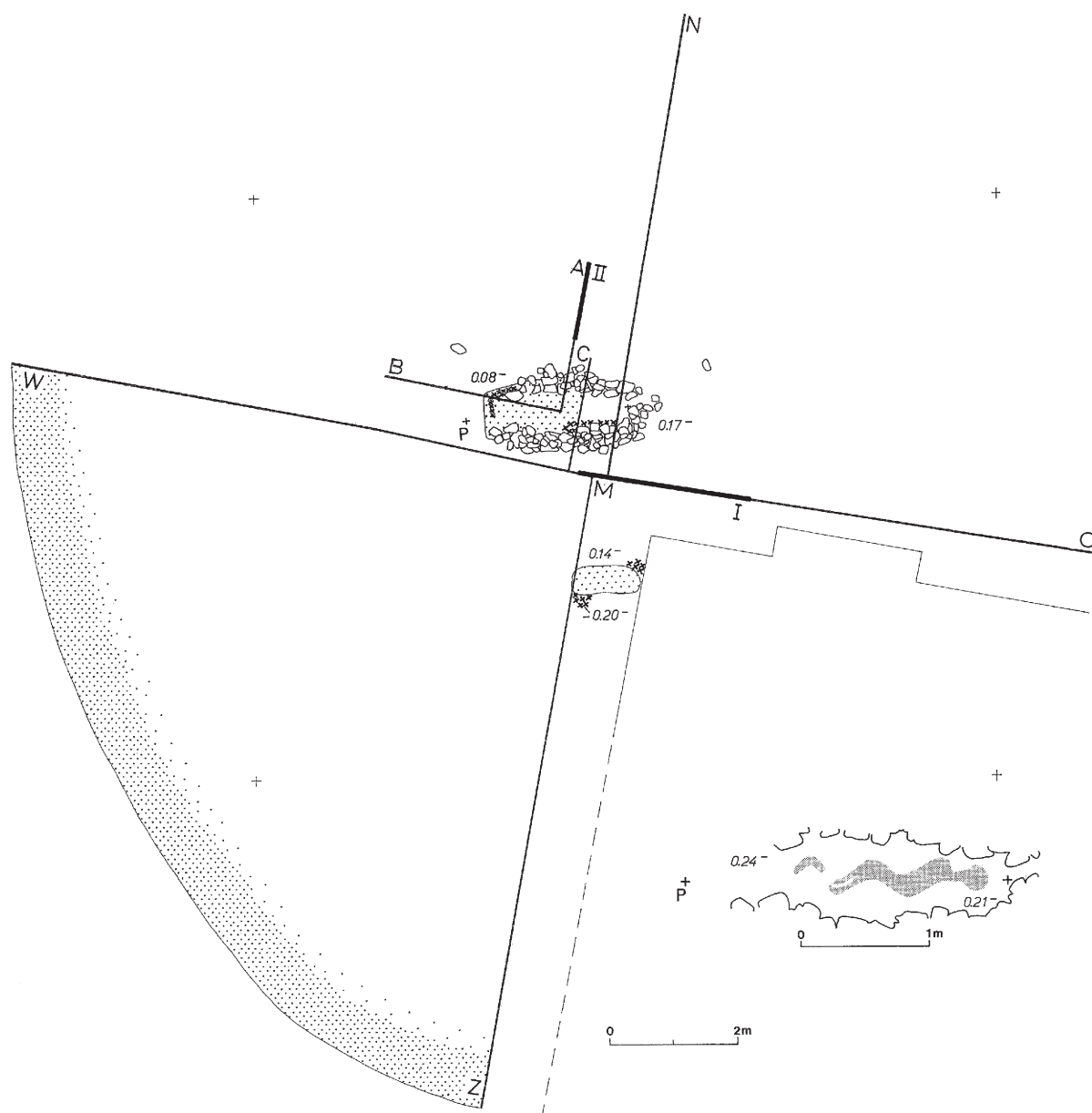

Fig. 83 (vervolg).

Het primaire hoofdgraf werd net ten noorden van het centrum van het profielenkruis ontdekt, gedeeltelijk in het NW-kwadrant, gedeeltelijk onder de M-N profieldam en voor een klein deel in het NO-kwadrant. Het betrof een graf dat voor een groot deel van de omtrek van een steenpakking was voorzien. De steenpakking ontbrak echter aan de westzijde. Alleen daar was de insteek van de grafkuil zichtbaar en waren resten van een aangekoelde bekisting aanwezig. Sporen daarvan waren kennelijk ook in het midden van de zuidzijde aanwezig, in de vorm van grijze vlek met veel houtskool op en tegen de binnenzijde van de steenpakking ter plaatse. Op grond van steenpakking

en insteek kon aangenomen worden dat de grafkuil ca. $2,4 \times 1,0$ m mat. De richting was O-W. De bekisting zal iets kleiner zijn geweest: ca. $2,0 \times 0,8$ m. Van de steenpakking reikten de toppen van de hoogstgelegen stenen tot enkele centimeters boven het oude maaiveld. In de omgeving van het graf lagen verspreid enkele stenen op het oude maaiveld. Op de bodem van de grafkuil, ca. 15–18 cm onder het oude maaiveld, werd een vaag lijksilhouet gezien, van een dode die liggend op de linkerszijde was begraven, met het hoofd naar het oosten, en met enigszins opgetrokken knieën. Waarschijnlijk lagen de armen gekruist voor de borst, te oordelen naar de 'uitbochting' van de verkleuring

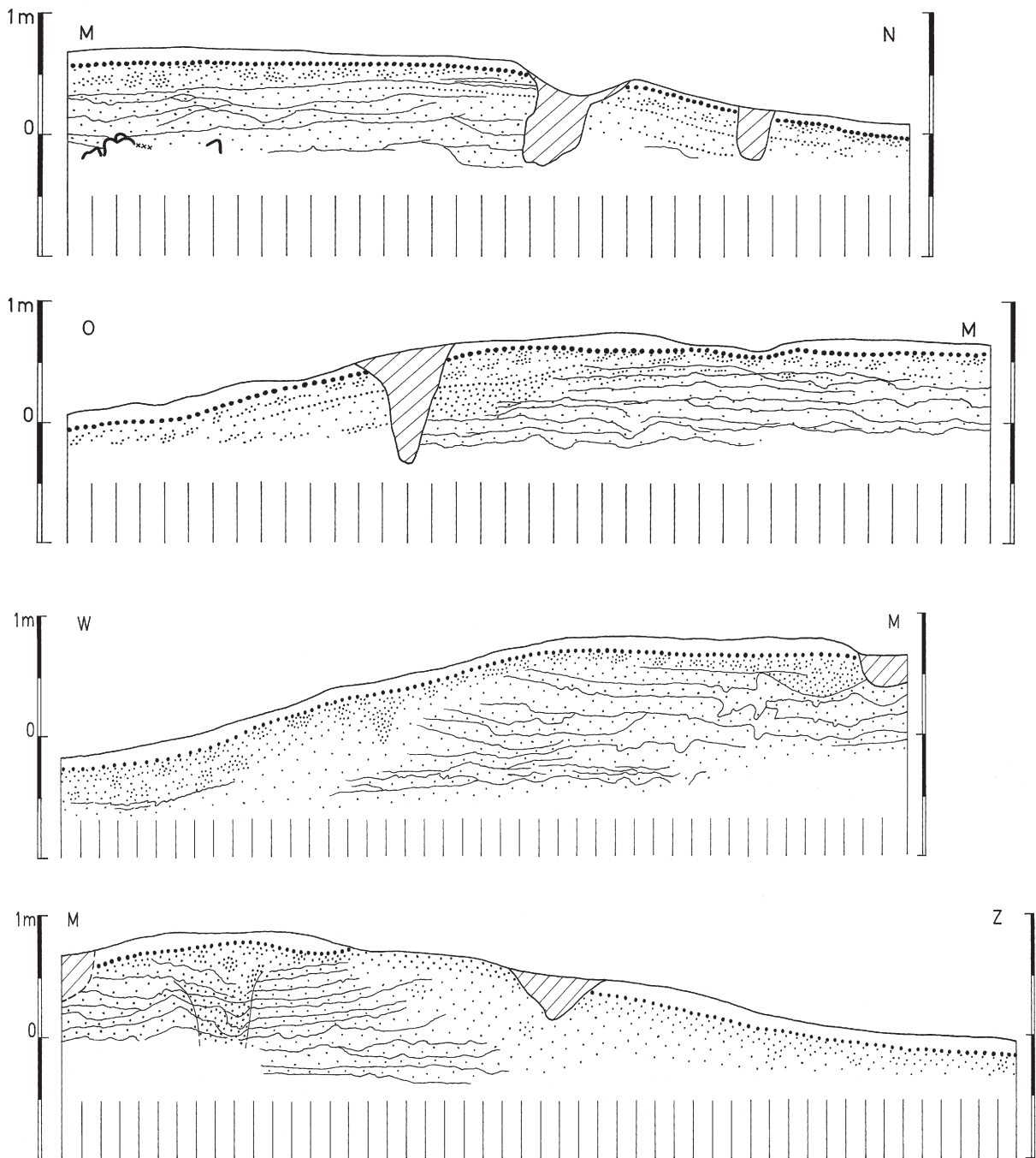

Fig. 83 (vervolg).

ter plaatse. Grafgiften werden niet aangetroffen. Mede op grond van een ^{14}C -datering staat toewijzing aan de Klokbekercultuur eigenlijk wel vast.

Direct boven dit graf met steenpakking lijkt een secundair graf aanwezig te zijn, dat werd waargenomen en getekend in beide profielen in het centrum van het NW-kwadrant, en vervolgens in het vlak, toen de

M-W dam in het centrum over de volle breedte en de M-N dam tot de helft van de oorspronkelijk breedte werden afgegraven. In het nieuw-ontstane N-Z profielje werd de grafkuil nogmaals getekend. Daarna werd ook de andere helft van het centrumgedeelte van de M-N dam vlaksgewijs afgegraven. De grafkuil werd ook in dit stuk getekend. Belangrijk is dat in het

M-N profiel in het NO-kwadrant de insteek van deze grafkuil niet getekend, en ook niet zichtbaar is op foto's en dia's. De waarnemingen in de diverse profielen en vlakken corresponderen niet helemaal. Maar het ziet er naar uit, dat een vaag-aftekenende, min of meer ovale kuil van $2,5 \times 1$ m aanwezig was, die O-W gericht was. Op de hoogte van het oude maaiveld werd in het NW-kwadrant de insteek van deze grafkuil nog opgetekend. Op dit zelfde niveau waren echter ook al de hoogste steen van de steenpakking van het primaire graf, en houtskool van de aangekoolde bekisting in dit graf zichtbaar. De insteek van deze kuil was te zien tot aan het podsolprofiel, dat zich in de bovenzijde van de heuvel had gevormd. Crematieresten of grafgiften werden niet aangetroffen. Indien het een graf was, was het dus een vondstloze inhumatiegraf.

Ook in het M-Z profiel werd de insteek van een kuil gezien. Bij het afgraven van het betreffende stuk profieldam bleef op oud-oppervlak niveau een afgerond-rechthoekige, ca. O-W gerichte kuil van $0,9 \times 0,4$ m over. Sporen van een bekisting werden niet gezien. De afwezigheid van crematieresten duidt op een inhumatiegraf, dat gezien de afmetingen de inhumatie van een kind moet hebben bevat. Grafgiften waren niet aanwezig. Voor beide secundaire ingravingen geldt, dat de infiltratieaders in het heuvellichaam er nauwelijks op reageren. Dat houdt kennelijk in, dat deze graven werden aangelegd op een moment dat het heuvellichaam nog niet geconsolideerd was, dus betrekkelijk kort na het opwerpen van de heuvel.

¹⁴C-datering:

Hijzeler heeft destijds houtskool uit deze heuvel laten dateren. Het is niet bekend waar het monster werd verzameld, maar vrijwel zeker betrof het houtskool van de aangekoolde bekisting in het primaire graf. De ¹⁴C-ouderdom is: 3660 ± 55 BP (GrN-2969). Dat steunt de veronderstelling dat deze heuvel in de klokbekeerperiode geplaatst moet worden.

Ligging:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 253,91/497,34.

a 47: Mander, gem. Tubbergen (1958)

Grafheuvel met het (secundaire) graf van de 'Man van Mander'

Documentatie:

- Veldtekeningen (Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen OKT);
- Lakfilm van het lijksihouet (Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen OKT). Sinds kort in de ex-

positie van Museum Twentse Welle in Enschede.

- Foto's (Enschede, Van Deinse Instituut of OKT: op het moment van schrijven wordt materiaal overgedragen van VDI aan OKT; t.z.t. moet deze documentatie in bruikleen overgedragen worden aan het Prov. Archeologisch Depot in Deventer).

Het is mij niet bekend of er dagrapporten zijn vervaardigd.

Vondstomstandigheden (fig. 84):

Deze grafheuvel (de noordelijkste van drie elkaar rakende heuvels op een N-Z lijn, van een groepje van vijf) werd in 1958 onderzocht door Dr. C.C.W.J. Hijzeler (directeur van het Rijksmuseum van Twente) namens de Oudheidkamer Twente, met medewerking van A. Bruyn, technicus van de R.O.B. Volgens Bruyn (brief 30-5-1984) zou al in 1956 in deze heuvel zijn gegraven, maar daarvoor kan ik geen aanwijzingen vinden. De tekeningen lijken me deels door Hijzeler, deels door Bruyn te zijn vervaardigd. Helaas zijn deze tekeningen nogal summier. Bovendien zijn er problemen met de hoogtemetingen.

De heuvel werd kennelijk onderzocht volgens de kwadrantenmethode, maar met een kruisvormig systeem van profieldammen, niet verspringend in het centrum van de heuvel. Het kruis was niet exact N-Z gericht, maar toonde een afwijking van de M-Z profieldam van 10° in oostelijke richting. De indruk bestaat dat op deze tekening de M-N profieldam wel eens fout ingemeten zou kunnen zijn. Deze loopt namelijk niet in het verlengde van de M-Z dam, maar wijkt ca. 14° naar het westen af. Gezien enkele details, zoals de inmeting van verkoold hout van het primaire graf onder de profieldammen, en een detailtekening van de tangentiale graven in het NW-kwadrant, zou de M-N dam inderdaad in het verlengde van de M-Z dam kunnen hebben gelopen. Ook de opgravingsfoto's suggereren heel sterk dat de M-N dam in het verlengde van de M-Z dam liep.

De enige overzichtstekening toont de omtrek van drie van de vier kwadranten; het ZO-kwadrant ontbreekt. Ook hier doet zich een probleem voor. De foto's maken duidelijk, dat het ZO-kwadrant volledig werd onderzocht, maar suggereren tegelijkertijd, dat het NO-kwadrant niet werd onderzocht. Er is geen enkele foto van dat kwadrant, en op de overige foto's lijkt dit gedeelte van de heuvel nog intact te zijn. Aangezien niet duidelijk is, hoe de foute inmeting van de M-N profieldam, en een eventuele verwisseling van NO- en ZO-kwadrant tot stand kon komen, en dagrapporten (momenteel) ontbreken en het verloop van de opgraving slechts deels gereconstrueerd kan worden uit de

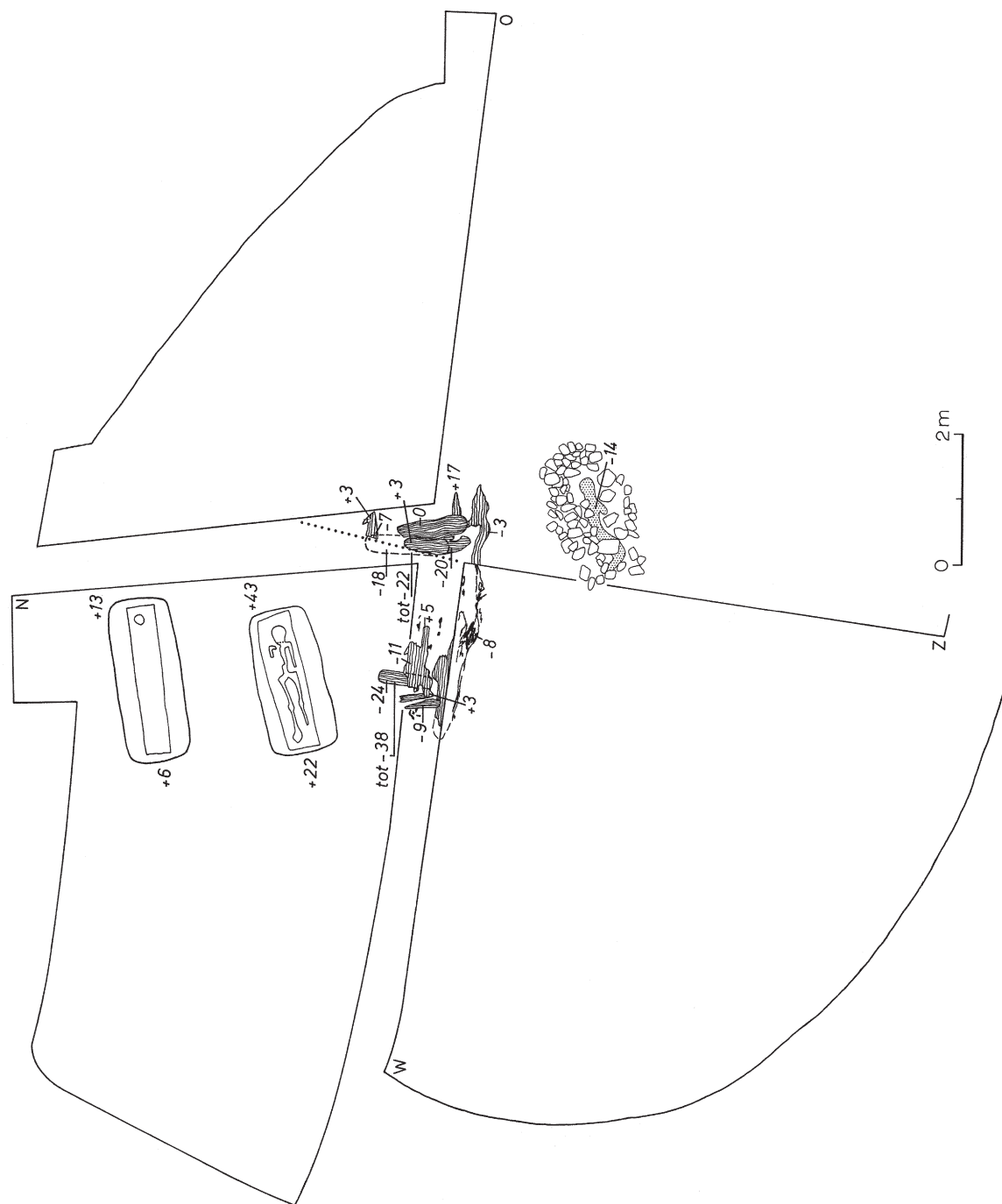

Fig. 84. Plattegrond en profielen van tumulus Mander/1958, cat.nr. a 47. Tekening GIA, naar veldtekeningen in het Provinciaal Archeologisch Depot van Overijssel te Deventer (bruikleen Oudheidkamer Twente). De stippellijn in de M-N profiel dam is getrokken langs de kennelijk met een schep recht afgestoken delen van een verkoolden plank en een verkoolden balk. De richting van deze lijn doet vermoeden dat de M-N dam in werkelijkheid in het verlengde van de M-Z dam liep.

foto's, is in figuur 84 de plattegrond weergegeven van de veldtekening.

De documentatie van structuren in de heuvel is verre van compleet. Zo tonen de opgravingsfoto's in het cen-

trum van de heuvel een soort van steenpakking, mogelijk op de top van periode 1 liggend, die niet getekend is, en ook in de profielen nauwelijks zichtbaar is. Ook laten de foto's zien, dat met name de noordelijke lange

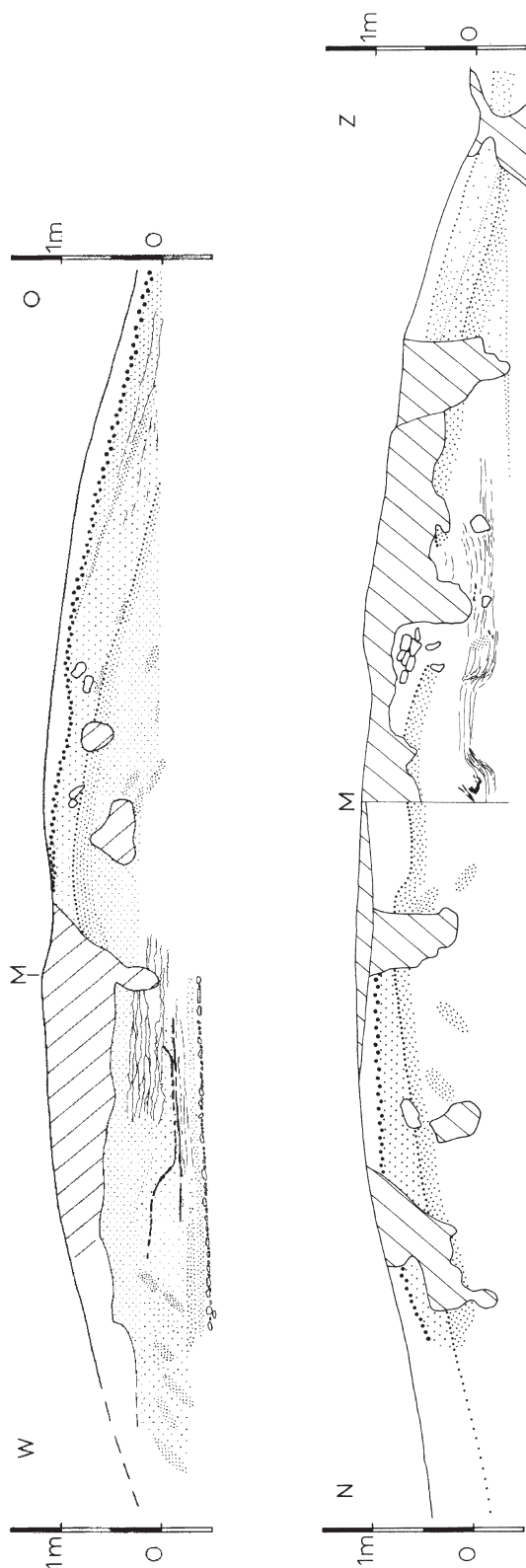

Fig. 84 (vervolg).

zijde van de steenkist van periode 2 uit een aantal lagen gestapelde veldkeien bestond. Aangezien er geen aanwijzingen zijn dat er tekeningen zoekgeraakt zijn, zijn de betreffende details kennelijk niet getekend.

Er zijn twee doorlopende profielen getekend, N-Z en O-W gericht. Het centrum van het profiel dammenkruis is dus zodanig verwijderd, dat de profielen aangevuld konden worden. Helaas zijn de profielen incompleet. Slechts plaatselijk zijn het oude maaiveld en het bodemprofiel eronder aangegeven, en ook de informatie over het heuvellichaam zelf is niet overal van dezelfde kwaliteit. Naast deze twee doorlopende profielen zijn ook twee stukken profiel getekend, delen van de M-W en M-Z profielen, die kennelijk als aanvullingen en verbeteringen moet worden beschouwd, en die mogelijk na terugzetten of beter afschaven van de profiel dammen zijn vervaardigd. Deze stukken zijn in de hier gepresenteerde nettekeningen van N-Z en O-W profiel ingepast.

De heuvel was waarschijnlijk ovaal: 12 m in N-Z richting en 14 m in O-W richting, maar helemaal zeker is dat niet, omdat de ligging van het oude maaiveld niet overal bekend is, en de heuvel op een helling lag. In het heuvellichaam zijn twee ophogingsfasen herkenbaar, terwijl aan de voet van de heuvel aan de noordzijde aanwijzingen voor een derde periode zichtbaar lijken.

Periode 1 had een diameter van ca. 11 m, een hoogte van ruim 1 m, en was opgeworpen op een bodem, bestaande uit een ca. 10 cm dikke egaal-grijze laag boven een ca. 5 cm dikke oranje infiltratiezone. Direct onder deze infiltratiezone was een natuurlijke keienvloer aanwezig. Volgens de profielen bestond het heuvellichaam grotendeels uit donker gekleurd materiaal, maar waren ook enkele dikke pluggen aanwezig met dezelfde egaal-grijze en oranje lagen als de bodem onder de heuvel. Een hier niet gereproduceerde detailtekening van een deel van het NW-kwadrant laat in het vlak een veel uitgesprokener pluggenopbouw zien.

Het bijbehorende graf was kennelijk een kistachtige constructie die op twee dwarsbalkjes op het oude maaiveld was geplaatst. Van die 'kist' waren alleen aangekoolde delen van balken en planken nog aanwezig, waardoor de exacte vorm en constructiewijze niet duidelijk zijn. Daarbij komt nog dat in het NW-kwadrant de betreffende aangekoolde resten kennelijk onopgemerkt vergraven zijn.

Bij de interpretatie van de veldtekeningen doet zich nog een probleem voor, en dat betreft het feit dat er kennelijk twee verschillende series hoogtemetingen zijn. Een deel van de hoogtes is genomen ten opzichte van de profielmeetlijn, blijktens notities op de tekeningen. Deze meetlijn was kennelijk ingemeten ten opzichte

van een vast punt buiten de heuvel, dat 19 cm onder die meetlijn lag. Bij de detailtekening van een deel het M-W profiel is dan ook bij de meetlijn aangetekend, dat deze op een hoogte van +19 cm lag. Een ander deel van de hoogtemetingen, en dat geldt met name voor het westelijke uiteinde van het primaire graf, en voor een diepte van het secundaire graf is echter aantoonbaar zo'n 20 cm 'te laag' uitgevallen. Waarschijnlijk speelt het verschil van 19 cm tussen vast punt buiten de heuvel en profielmeetlijn hierbij rol, en is dit verschil per ongeluk de foute kant op verdisconteerd. Voor het secundaire graf kan dit aangetoond worden, omdat de bodem van dit graf (-33 volgens de vlaktekening) ook in het M-Z profiel te zien is (en dan bij ca. -14 cm ten opzichte van de profielmeetlijn ligt). Voor het westelijke uiteinde van het primaire graf leidt vergelijking van hoogtes in het vlak met die in het detailprofiel tot dezelfde conclusie.

In de nettekening zijn deze foute hoogtemetingen gecorrigeerd. Maar zelfs met deze correctie blijkt de kist aan de oostzijde hoger te liggen dan aan de westzijde. Dat hangt samen met de duidelijke helling van het oude maaiveld die in het M-W profiel zichtbaar is.

Hoe de kist in het primaire graf precies gemaakt was, is nauwelijks meer na te gaan. De diepst gelegen delen zijn kennelijk twee dwarsbalken. Die aan de oostzijde mat $1,3 \times 0,3$ m en reikte tot 22 cm onder de profielmeetlijn, d.w.z. ongeveer tot aan de onderzijde van de grijze laag van het bodemprofiel, en was dus ingegraven. Die aan de westzijde mat $0,85 \times 0,15$ m, reikte tot -38 cm, d.w.z. eveneens tot aan de onderzijde van de grijze laag, en was dus eveneens ingegraven. Op deze dwarsbalkjes rustte kennelijk de eigenlijke 'kist'. Zij zijn dus vergelijkbaar met de dwarsbalkjes in de graven Eext-Bergackers (cat.nr. a 9), Hijken-Hooghalen tum. I (cat.nr. a 12) en Laaghalerveld tum. II (cat.nr. a 14). Kennelijk lag er een lange balk langs de zuidzijde, met een lengte van ca. 3,9 m. Deze is in het M-Z profiel ook in doorsnede gezien. Mogelijk lag een vergelijkbare balk langs de noordzijde, maar die werd dan wel grotendeels onopgemerkt vergraven in het NW-kwadrant. Kennelijk lagen binnen deze rechtehoek van twee lange balken en twee dwarsbalkjes ook resten van aangekoolde planken, wellicht van de vloer van de 'kist'. Andere stukken verkoold hout waren kennelijk afkomstig van wanden van de kist. In het M-Z profiel lijkt een schuin staande plank te zijn gesneden, die tot 20 cm boven de profielmeetlijn reikte. Ook de merkwaardige doorbuigende streep houtskool in het M-W profiel zou van deze schijn naar buiten gedrukte wand afkomstig kunnen zijn. Deze wand boog in het midden kennelijk wat verder naar buiten uit, en

werd daarom in het profiel wat lager, dit is dichter bij het maaiveld gesneden. Aan de westzijde reikte deze wand tot +15. Het maaiveld lag daar echter op een lager niveau dan in het M-Z profiel. Ook bij de oostzijde stond een stuk aangekoold hout schuin omhoog, met een hoogste punt bij +17.

De oriëntering van de 'kist' was min of meer O-W. Grafgiften werden niet aangetroffen. De ^{14}C -datering (zie onder) wijst op een laat-neolithische ouderdom. De beste parallel voor deze constructie is gevonden in het primaire graf in de grafheuvel van Mol (prov. Antwerpen, België) (Beex & Roossens, 1962; 1963). Ook daar was sprake van twee ingegraven dwarsbalken, waarop bekisting stond die in het heuvellichaam was opgenomen, en die ook deels door het nog niet gestabiliseerde heuvellichaam uit verband was gedrukt. In Mol werd het graf archeologisch gedateerd door de beide maritieme klokbekers met touwbegrensde zones, en natuurwetenschappelijk door de ^{14}C -datering aan houtskool van 3935 ± 40 BP (gemiddelde van GrN-3641 en GrN-6646).

Periode 2 werd opgeworpen, nadat zich in de top van periode 1 een dikke grijze bodem had gevormd. Het bijbehorende graf is kennelijk de kuil met steenconstructie en lijksilhouet, die even ten zuiden van het primaire graf in het talud van periode 1 was ingegraven. Hoewel de heuvel ter plaatse veel verstoringen toonde, lijkt de onderbreking van de grijze bodem in de bovenzijde van periode 1 ter plaatse van dit graf goed waarneembaar te zijn geweest, inclusief de doorbuiging van beide uiteinden van het onderbroken bodemprofiel die bij een secundaire grafkuil verwacht kan worden. Het graf was niet meer dan een meter diep; de bodem reikte net tot het bodemprofiel onder de heuvel. Aangezien geen omtrek van de grafkuil in het heuvellichaam getekend is, en alleen lijksilhouet en steenpakking getekend is, kunnen de afmetingen van dit graf alleen bij benadering bepaald worden. Te oordelen naar de steenpakking op de bodem, waarvan ook een foto is gepubliceerd (Hijszeler, 1961: 52), was dit graf ca. 2,2 m lang en ca. 1,4 m breed. Het was ONO-WZW gericht. Op de in Enschede aanwezige opgravingsfoto's is te zien, dat de noordelijke lange zijde van de steenpakking uit meerdere lagen gestapelde veldkeien bestond, wellicht zo'n 40 cm hoog. Of dit rondom zo geweest is, is niet duidelijk, maar wel waarschijnlijk. Binnen de steenpakking op de bodem van de kuil werd een lijksilhouet waargenomen van een dode die liggend op de linkerzijde met opgetrokken knieën en met het hoofd naar het ONO was begraven. De armen lagen kennelijk gebogen voor de borst, met de ellebogen een eind van de borstkas af. Op of bij de heup lag een 'klokbekermesje'. Dit

lijksilhouet is goed herkenbaar op de foto bij Hijzeler (1961: 52) en staat bekend als de ‘Man van Mander’. Van dit lijksilhouet is een lakfilm vervaardigd.

Op de tekening van dit graf zijn ook enkele kleine concentraties houtskool aangegeven tussen steenpakking en lijksilhouet. Mogelijk betreft het resten van een deels aangekoelde kistwand. De kist zou dan door de steenpakking op zijn plaats zijn gehouden. Overigens lagen ook stenen hoger in de grafvulling. Dat verklaart o.a. het verschil in aantal stenen op de foto en tekening van dit graf. Ook in het profiel over dit graf zijn stenen waargenomen, deels zelfs in het heuvellichaam van periode 2.

De foto's in Enschede maken duidelijk dat ten noorden van het steenkistgraf, en vermoedelijk grotendeels op het talud van periode 1 een steenpakking lag, die in ieder geval in de ZO-hoek van het NW-kwadrant en in de NO-hoek van het ZW-kwadrant is vrijgelegd en gefotografeerd. Wat de functie van deze stenen was is niet duidelijk.

Bij de steenkist hoort een ophoging van vuilgeel zand met enkele keien, die de heuvel min of meer zijn definitieve omvang en hoogte gaven. Deze ophoging lag overigens niet centrisch rond het graf: ten noorden en oosten van de grafkuil lag meer heuvellichaam van periode 2 dan ten westen en zuiden.

Periode 3 is eigenlijk alleen herkenbaar aan de noordzijde van de heuvel. In het M-N profiel lijkt aan de voet een ophoping zichtbaar, door een dunne humeuze laag gescheiden van periode 2. In het NW-kwadrant werden bovendien twee graven met een boomkist gevonden, die gezien hun ligging tangentiale nabijzettingen zouden kunnen zijn. Een bijbehorend centraal graf is echter niet gevonden. Er moet daarom rekening mee gehouden worden dat het twee gelijktijdige graven zijn, op te vatten als ‘vlakgrafjes’ in een grafheuvel, van het type dat Waterbolk (1962: 14–15 en Abb. 4) heeft beschreven, en die soms ook in grafheuvels (Wessinghuizen III) werden aangelegd. Het gaat om twee min of meer O-W gerichte, naast elkaar liggende graven. Het zuidelijke graf bevatte een boomkist van 2,1 × 0,5 m en reikte tot 89 cm onder de profielmeetlijn. De kist bevatte een fraai lijksilhouet van een gestrekt op de rug liggende dode, met het hoofd naar het oosten. Op de hals werd volgens de veldtekening een ‘kraal’ gevonden. In feite gaat het hier om een aantal objecten, namelijk drie barnstenen kralen, twee kleine bronzen spiraaltjes, een ringetje van bronsdraad, en een plat-conisch object van bronsblik met open top (mogelijk een ‘tutulus’ met beschadigde top) (Butler, 1990: 84 en 86 en fig. 19). Het noordelijke graf bevatte een boomkist van 2,25 × 0,4 m, dat tot minstens

101 cm beneden de profielmeetlijn reikte. Bij het oostelijke uiteinde van de kist werden fragmenten van een schedel gevonden, waarvan de botsubstantie zo goed bewaard was gebleven, dat nog een flink deel uitgerepareerd kon worden. Een foto is gepubliceerd door Hijzeler (1961: 55). Vreemd genoeg waren van het skelet verder geen sporen bewaard gebleven, zelfs geen lijksilhouet.

Beide graven kunnen in de midden-bronstijd geplaatst worden.

¹⁴C-dateringen:

Uit deze heuvel werden twee houtskoolmonsters gedateerd, waarbij toewijzing aan deze heuvel overigens uitsluitend berust op de beschrijving in Vogel & Waterbolk (1967: 16-26-127):

- Houtskool van het primaire graf (plaats van het monster niet bekend): 3910±55 BP (GrN-2388);
- Houtskool uit de secundaire steenkist (plaats van het monster niet bekend): 3620±70 BP (GrN-2982).

Ligging:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 253,84/497,01.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot (bruikleen Oudheidkamer Twente): inv.nrs. 1011 (barnsteen en brons uit nabijzetting in boomkist) en 1122 (mesje uit secundair graf met steenkist en lijksilhouet van de ‘Man van Mander’). Verder zijn aanwezig: de lakfilm van de ‘Man van Mander’ en het preparaat met de schedel uit de andere nabijzetting in boomkist. De lakfilm is momenteel te bezichtigen in Museum Twentse Welle te Enschede, evenals het vuurstenen mesje. In dit verband is alleen het mesje met inv.nr. 1122 van belang.

Beschrijving (fig. 32 g):

- 1122. Min of meer ovaal mesje van lichtgrijze, halftransparante vuursteen met lichte insluitsels. Vervaardigd uit een afslag; het slagvlak met natuurlijk oppervlak is nog aanwezig. De slagbult is onregelmatig gevormd, mogelijk als gevolg van de kwaliteit van de vuursteen. Marginale retouche langs de gehele omtrek, op beide zijden. Bij de punt is een schuine afknotting aanwezig, die beschadiging zou kunnen zijn.

a 48: Mander, gem. Tubbergen (1963/71)

Documentatie:

Er is een aantal korte mededelingen gepubliceerd over het onderzoek in 1963 en 1971, namelijk in:

Fig. 85. Opgravingsfoto's van grafheuvel Mander (1963/71), cat.nr. a 48, vervaardigd door A.D. Verlinde in 1971. Boven: het noordelijke primaire graf met de beide stenen muurtjes, gezien vanuit het zuiden; onder: het zuidelijke primaire graf met het lijksilhouet, eveneens gezien vanuit het zuiden. Foto's RACM, neg.nr. KB 1311-7, resp. KB 1311-9.

- Jaarverslag Oudheidkamer Twente over 1963: 7;
- Archeologisch Nieuws 1964, *61;
- Jaarverslag R.O.B. over 1971, 73;
- Jaarverslag Oudheidkamer Twente over 1971, 9–10;
- Jaarverslag Rijksmuseum Twente over 1971, in: *Nederlandse Rijksmusea* XCIII: 211.

Deze korte mededelingen blijken van groot belang, want met de eigenlijke opgravingsdocumentatie is het momenteel droevig gesteld. De veldtekeningen die in 1984 nog bij A. Bruyn in Amersfoort lagen (brief 30-5-1984) zijn inmiddels zoekgeraakt. Twee dozen met dia's van het onderzoek in 1971 die op 9-4-1984 door de erven-Hijszeler aan de Oudheidkamer Twente werden overgedragen (notities archeologische nalatenschap Hijszeler, vervaardigd door J.N. Lanting) zijn momenteel onvindbaar. Tot overmaat van ramp zijn ook de vuurstenen voorwerpen uit de beide primaire graven al sinds 1984 zoek.

De beschrijving hieronder is gebaseerd op de korte gepubliceerde mededelingen en op een tamelijk summier verslag van de hand van A. Verlinde, destijds provinciaal-archeoloog van Overijssel, die de opgraving tussen 19 april en 25 mei 1971 zeven keer bezocht. Aan dat verslag is een aantal foto's toegevoegd, waarvan er hier twee worden afgebeeld (fig. 85).

Vondstomstandigheden:

Direct ten zuiden van de grafheuvel die in 1958 bij Mander werd onderzocht (zie cat.nr. a 47) lagen nog twee grafheuvels, waarvan de noordelijke zowel de heuvel van 1958 als de zuidelijke heuvel raakte. De middelste heuvel wordt overeenkomstig het rapport van Verlinde verder aangeduid als heuvel 2, de zuidelijke als heuvel 3. De heuvels 2 en 3 zouden al in 1963 worden onderzocht, maar toen van heuvel 2 de vier kwadranten tot op de vaste ondergrond waren uitgegraven moest het onderzoek worden gestaakt vanwege een loonconflict. Zonder dat vlakken en profielen waren gedocumenteerd werd de heuvel weer toegeworpen.

Pas in 1971 werd het onderzoek hervat. Tussen 19 april en 28 mei werden beide heuvels onderzocht, met technische assistentie van A. Bruyn van de R.O.B. Eerst werden in heuvel 2 de vlakken en profielen weer vrijgelegd, daarna werd ook heuvel 3 aangepakt. Uit Verlinde's verslag blijkt, dat in 1963 ZO- en ZW-kwadrant van heuvel 2 zo ruim waren uitgezet, dat ook de noordelijke randzone van heuvel 3 daarin was opgenomen. Heuvel 3 werd vervolgens met uitsparing van één doorlopende N-Z gerichte profiel dam van één doorlopende N-Z gerichte profiel dam (in het verlengde van de N-Z profiel dam in heuvel 2), en van twee parallelle O-W gerichte profiel dammen

opgegraven. De heuvel werd dus niet in vier kwadranten, maar zes 'sextanten' onderzocht, waarvan de twee noordelijkste onderdeel van de ruim uitgezette ZO- en ZW-kwadranten van heuvel 2 zijn. Heuvel 2 is overigens verder niet van belang.

Heuvel 3 bleek zwaar beschadigd, o.a. in het centrum, maar dat het niet tot verstoring van de beide primaire graven geleid. De opbouw wordt niet helemaal duidelijk uit het verslag van Verlinde of uit de korte gepubliceerde mededelingen. Ook Bruyn zwijgt er over in zijn brief van 30-5-1984. Volgens Casparie & Groenman-van Waateringe (1980: 20, sub N-39) betrof het een twee-periodenheuvel van vuilgeel zand. Waar wel duidelijkheid over bestaat, is dat deze heuvel twee parallelle O-W gerichte primaire graven kende. Het noordelijke graf wordt in Jaarverslag Oudheidkamer Twente over 1971 als volgt beschreven: "Aan het hoofd- en voeteneinde van de rechthoekige grafkuil bevond zich een fundamentgreppel, waarin naar verhouding zware fundamentstenen lagen, waarop een wand van kleinere veldkeien was opgebouwd. Nadat de dode was bijgezet is het graf afgedekt met een brede plank (of twee brede planken), gelegen op de brede wanden van veldkeien. We hebben hier derhalve met een grafkelder te maken. De plank (of beide planken), aan de onderzijde verkoold, is (of zijn) door de druk van het heuvellichaam zeer langzaam in het graf gezakt." Het rapport van Verlinde maakt echter duidelijk, dat dit graf wat groter was, twee gestapelde stenen muurtjes en ook een bekisting moet hebben bevat. Op 13 mei 1971 schreef hij: "De profiel dammen bij E in heuvel 3 zijn t.b.v. de grafkuil in het centrum verwijderd. De brede grafkuil bleek op basis van verschillen in kleur en steengehalte een bredere insteek te hebben dan de grijze verkleuring der kuil. De rand van de grijze kuil (met ijzerfibers) toont een aantal stenen van een "gedegeneerde steenkist", alsmede vrij veel houtskool, kennelijk van planken (geen boomkist)."

Ik maak hieruit op dat deze grafkuil een tweekleurige vulling had: lichter gekleurd, en op hoger niveau slechts herkenbaar langs de randen, waar de vulling kennelijk uit steenrijkere grond uit de ondergrond bestond, donkerder in het centrum, binnen de sporen van een aangekoolde bekisting. Ook de foto's die bij het rapport van Verlinde zijn gevoegd wijzen in die richting. Op die foto's (fig. 85 boven) is namelijk te zien, dat de grafkuil verdiept is binnen een rechthoekige bekisting, waarvan langs de wanden van het verdiepte gedeelte, en op de bodem nog sporen van verkoold hout zichtbaar zijn. De randzone van de grafkuil is op deze foto's nog niet uitgegraven. Ook de beide muurtjes van gestapelde veldkeien zijn nog aanwezig. Deze stonden dus buiten de bekisting, maar in de grafkuil.

Verlinde spreekt niet over de verkoolde plank(en) van de deksel. Het is echter mogelijk, dat deze tussen zijn bezoeken van 4 en 13 mei zijn ontdekt en weggegraven, en hij deze dus niet heeft gezien!

Volgens het Jaarverslag Oudheidkamer Twente 1971 "... werden onder deze nagezakte plank geen sporen van de dode gevonden. Wel lagen in het midden, blijkbaar op heuphoogte van de dode, een fraai geretoucheerde pijlpunt alsmede een kling van vuursteen." Verlinde schrijft op 25 mei 1971: "In het oostelijke deel van de steenkist was een verkleuring te zien als van een schedel" en "In de steenkist zijn gevonden een vuurstenen mesje/pijlsplitsje en een klingetje." Vrijwel zeker gaat het bij dit vuurstenen mesjes/pijlsplitsje om een zgn. 'klokbekermesje'.

Volgens het Jaarverslag Oudheidkamer Twente 1971 bestond het zuidelijke graf "alleen uit een rechthoekige kuil, waarin de dode met opgetrokken benen was begraven". Verlinde schreef op 25 mei 1971: "De grafkuil bij G toonde een lijksilhouet in hurkhouding (beneden benen [lees: onderbenen] slecht zichtbaar). Het hoofd lag naar het oosten. In het profiel is te zien geweest dat deze grafkuil vanaf het oude oppervlak was ingegraven. De stenige grond onder deze oude podsol was naast de kuil erop gegooid. De kuil bevatte stenen i.t.t. omringende, ongestoorde grond. Het lijksilhouet was veel kleiner dan de kuillengte". Op de bij het rapport gevoegde foto's is dit lijksilhouet duidelijk herkenbaar (fig. 85 onder). Verlinde vermeldt geen grafgift, maar volgens het Jaarverslag Oudheidkamer Twente 1971 lag "ter hoogte van de heup en driehoekig klingetje, dat aan de ene zijde voor de helft was geretoucheerd (onafgewerkte pijlpunt?)".

Volgens Bruyn (brief 30-5-1984) zou ook dit tweede hoofdgraf een aangekoolde deksel hebben gehad, maar dat berust mogelijk op een vergissing, gezien het feit dat noch het Jaarverslag, noch Verlinde deze deksel noemt. Bij het driehoekige, en slechts deels marginaal geretoucheerde klingetje gaat het waarschijnlijk om een variant op de 'klokbekermesjes'.

Volgens Bruyn (brief 30-5-1984) werden in heuvel 3 twee nabijzettingen aangetroffen, van een volwassene, en van een kind. Laatstgenoemd graf bevatte volgens hem een kommetje als bijgift. Deze graven worden ook genoemd in het Jaarverslag Oudheidkamer Twente 1971, maar worden daar toegewezen aan heuvel 2. Volgens Verlinde (rapport 25 mei 1971) werd het geoorde potje bij een graf in het zuidelijke gedeelte van heuvel 3 gevonden. Zonder veldtekeningen zal het moeilijk blijven uit te vinden welk graf in welke heuvel lag.

¹⁴C-datering:

Uit heuvel 3 is een monster houtskool gedateerd, dat ik in maart 1973 van Dr. Hijzeler heb gekregen met de mededeling, dat het afkomstig was van een aangekoolde plank die de afdekking van een graf vormde, waarin een vuurstenen mesje was gevonden. Vrijwel zeker betreft het houtskool uit het noordelijke graf, met de gestapelde veldsteen-muurtjes. De datering was 3835±55 BP (GrN-6856). Deze datering lijkt me te oud voor dit type graf, maar er moet natuurlijk rekening worden gehouden met een eigen leeftijd van het verkoolde hout. Het is niet bekend uit welk deel van de brede plank het monster werd genomen.

Pollenanalyse:

In 1971 werd de heuvel bemonsterd door W. Groenman-van Waateringe. Monsters van het oude oppervlak onder periode 1 en onder periode 2 werden geteld door W.A. Casparie. De resultaten werden gepubliceerd (Casparie & Groenman-van Waateringe, 1980: 20, sub N-39). Het is twijfelachtig of periode 2 ook aan de Klokbekercultuur mag worden toegeschreven zoals beide auteurs willen (en die twijfel geldt ook heuvel 2; *ibid.*: 21, sub N-40).

Ligging:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 253,84/496,97.

Beschrijving:

Helaas zijn de vuurstenen objecten uit de beide hoofdgraven al geruime tijd zoek.

b 1: Glimmer Es, gem. Haren

Vernield hunebed G2

Publicaties:

Lanting, 1974/75; Brindley, 1986a.

Documentatie:

Veldtekeningen, dia's, dagrapporten en vondstenboekje van de opgraving in de winter van 1969-1970 (archieff B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In de winter van 1969-1970 werden op de Glimmer Es de resten van een vernield hunebed onderzocht. Op grond van de vondst van een grote randscherf van een kogelpot in één van de extractiekuilen van de zijstenen mag worden aangenomen, dat het hunebed al in de 11e eeuw werd gesloopt. Nieuwe analyse van de opgravingstekeningen heeft duidelijk gemaakt, dat de kelder zeven paar zijstenen heeft gehad (Brindley,

1986a), en niet zes paar, zoals in de voorlopige publicatie werd aangenomen (Lanting, 1974/75). De kamer was WZW-ONO gericht, de inwendige afmetingen bedroegen ca. 11×2 m. De opening lag in de zuidzijde, tussen Z'_3 en Z'_4 . Bij de sloop werd ook de vloer van veldkeien in de kamer grotendeels verwijderd. Desondanks bleken van de meeste potten de fragmenten slechts over een betrekkelijk gering oppervlak verspreid geraakt. Dat kon worden vastgesteld, omdat de kelderinhoud in vakken van 1×1 m werd opgegraven. In de kelder werden scherven van ca. 360 potten van de TRB-cultuur gevonden, behorend tot de Horizonten 2 t/m 7 volgens Brindley (1986b). Verder ca. 50 barnstenen kralen, drie vuurstenen bijlen, ca. 100 transversale pijlpunten, meerdere bikkels, twee klingen met sikkelglans, en een grote hoeveelheid afslagen en brokken, die eveneens tot de TRB-inventaris mogen worden gerekend. Daarnaast werden fragmenten van een grote amfoor van de Enkelgrafcultuur en van drie klokbekers gevonden. Twee platte vuurstenen mesjes met marginale retouche kunnen eveneens aan de Klokbekercultuur worden toegeschreven.

De scherven van klokbeker 1 werden in de oosthelft van de kamer, niet ver van de ingang gevonden. De scherven van beker 2 lagen in de westhelft, enkele meters van de ingang. De fragmenten van beker 3 lagen in het westelijke uiteinde van de kamer (zie Brindley, 1986a: fig. 14). Er zijn dus geen aanwijzingen voor gelijktijdige bijzetting van deze bekera.

Ligging:

Kaartblad 12B (vries), coörd. 238,90/572,55.

Verblijf:

Groningen, Groninger Museum, inv.nr. 1969/X.

Beschrijving (fig. 86):

- Beker 1: van deze beker werd een groot aantal fragmenten gevonden, voldoende voor een volledig betrouwbare reconstructie. Holle bodem, afgeplatte rand. Gepolijst, geelbruin aardewerk. Gemagerd met zand. Versiering op de buitenzijde bestaande uit horizontale zones met in alternerende richting scheefstaande indrukken van een kerfspatel, begrensd door indrukken van een S- en van een Z-getwijnd touwtje. Op de binnenzijde van de rand zijn 2×2 touwindrukken aangebracht;
- Beker 2: van deze beker zijn de bodem, een aansluitend gedeelte van de wand tussen bodem en buikknik, en een scherf, die vlak onder de rand geplaatst kan worden, bewaard gebleven. Holle bodem. Leerbruin, gepolijst aardewerk. Met zand gemagerd. Versiering aangebracht in horizontale

zones, met in alternerende richting scheefstaande indrukken van een kerfspatel, begrensd door drievoudige indrukken van een zeer fijn touw (S- en Z-getwijnd). Op de binnenzijde van de wand eveneens drievoudige indrukken van fijn touw. In de breuken is de opbouw volgens de N-techniek (Hulthén, 1977) goed herkenbaar. De raakvlakken van de strippen lopen op van binnen naar buiten. De strippen zijn ca. 2,5 cm breed. Dankzij de strippenopbouw en de zeer regelmatige versiering kon de beker met een grote mate van waarschijnlijkheid gereconstrueerd worden;

- Beker 3: van deze beker zijn twee randscherven en enkele wandfragmenten gevonden. Een reconstructie van de bovenhelft van de beker bleek mogelijk. Het betreft een pot met S-vormig profiel en afgeplatte rand. Aardewerk buien donkerleerbruin, binnen grijsbruin. Op de breuk zijn twee lagen herkenbaar: rossig aan de buitenzijde, grijs aan de binnenzijde. Gemagerd met granietgruis. Buitenoppervlak glad gemaakt. De versiering bestaat uit brede bundels horizontale kerfspatellijnen, gescheiden door smalle onversierde zones.

b 2: Annen, gem. Anlo

Hunebed D9

Publicatie:

De Groot, 1988.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapport, foto's en vondstenlijst van het onderzoek in 1952 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

Van dit hunebedje zijn nog één sluitsteen, twee paar zijstenen en twee dekstenen aanwezig. Deze toestand bestond al in 1768/69, toen het door P. Camper werd getekend (De Groot, 1988). De opgraving in mei 1952 toonde aan, dat D9 oorspronkelijk vier paar zijstenen en één paar portaalstenen heeft gehad. Het hunebed is vrijwel O-W gericht, en is binnenwerks 5,4 m lang en ca. 1,6 m breed. De ingang lag in het midden van de zuidelijke lange zijde. Tijdens het onderzoek bleek, dat ongeveer driekwart van de oorspronkelijke kelder-vloer nog aanwezig was. Opmerkelijk is dat enkele van de draagstenen zeer ondiep gefundeerd blijken te zijn. Het onderzoek van het nog intacte deel van de kelder moest op 16 mei 1952 namelijk overhaast worden gestopt, omdat enkele stenen dreigden te verschuiven. De opgraving was toen echter al zover gevorderd, dat aangenomen kan worden dat het vondstmateriaal min

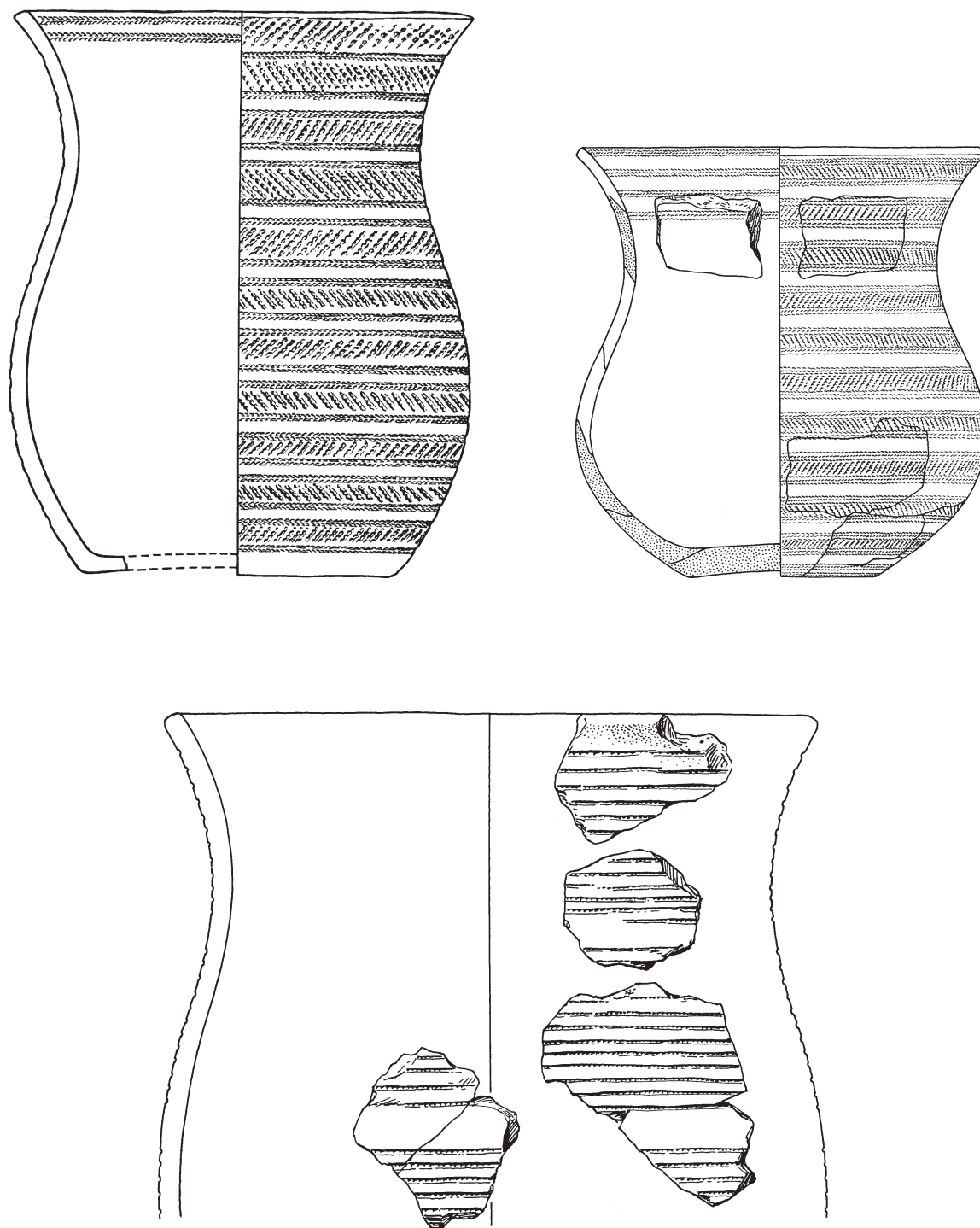

Fig. 86. De drie klokbekers uit hunebed G2 op de Glimmer Es, cat.nr. b 1. Schaal 1:2.

of meer volledig geborgen is.

Behalve aardewerk, vuursteenartefacten en kralen van de Trechterbekercultuur werden in de kamervulling scherven van meerdere Enkelgrafbekers, scher-

ven van wikkeldraadaardewerk uit de vroege bronstijd, en een groot wandfragment van een halspotbeker van de Klokbekercultuur gevonden. Dit fragment lag in de nog intacte westhelft van de kamer.

Ligging:

Kaartblad 12E (Zuidlaren), coörd. 244,02/564,67.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1952/IV.1–12. Het potbekerfragment heeft inv.nr. 1952/IV.9.

Beschrijving (fig. 79c):

Meerdere scherven, aaneenpassend tot een groot wandfragment van een halspotbeker. Het fragment omvat een groot stuk van de buik, de schouder en de aanzet van de hals. De vorm is daardoor grotendeels bekend. Het onderste deel is slank omgekeerd-afgeknot-kegelvormig, en gaat geleidelijk over in de zeer korte schouder. De hals was cilindrisch, of zeer zwak uitstaand. De versiering bestaat uit horizontale rijen vingertop- en nagelindrukken beneden het breedste gedeelte van de pot en op de schouder. Rond het breedste deel van de buik zijn vier horizontaal-omlopende ribbels aangebracht, die tussen de vingers uitgeknepen lijken te zijn, gezien de grotendeels weggewerkte nagelindrukken in de begeleidende geulen. Het kleine stukje hals toont een zelfde horizontale ribbel.

b 3: Eext, gem. Anlo (1927)

Vernielde TRB-steenbuis D13b nabij hunebed D13

Publicatie:

Van Giffen, 1944b.

Documentatie:

Veldtekeningen en vondstenboekje van het onderzoek in 1927 (archieff B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In 1927 werden in de omgeving van de Eexter grafkelder D13 de resten van twee vernielde steenkisten gevonden en onderzocht. Aangezien Van Giffen meende dat het vernielde hunebedjes betrof werden deze D13b en D13c genoemd. Op grond van de afmetingen is echter duidelijk, dat het hier om steenkisten van de Trechterbekercultuur ging. Steenkisten worden officieel niet genummerd. De vermeldingen D13b en D13c kunnen dus vervallen.

Van steenkist D13b, dat in het talud van een sloot in pas ontgonnen land werd ontdekt, bleek een groot gedeelte bij het graven van de sloot te zijn opgeruimd. Er restte een langwerpige kuil met steengruis met een lengte van 6,0 m, een breedte van 1,4 m en een diepte van 0,4 m. Tussen het steengruis werden enkele scherven en wat vuursteenartefacten ontdekt. De scherven

bleken niet alleen afkomstig van TRB-aardewerk, maar ook van een klokbeker.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,89/559,12.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1927/IX.3i.

Beschrijving (fig. 87a):

Van deze beker zijn bewaard gebleven:

- Een groot wand-bodemfragment met de aanzet van de onderste versieringszone;
- Een randscherf met de aanzet van de bovenste versieringszone;
- Twee wandscherven, beide met versiering. De grootste moet op grond van de kromming op de afgeronde buikknik geplaatst worden. De tweede scherf is te klein om met zekerheid geplaatst te kunnen worden, hoort echter waarschijnlijk thuis in de bovenhelft.

Van Giffen (1944b: afb. 8) heeft uit deze fragmenten een curieus tonvormig potje met één versieringsgordel op de buik gereconstrueerd. Waarschijnlijker is echter de hier gegeven reconstructie, die rekening houdt met de afgeronde buikknik en de stand van de rand. Zeer waarschijnlijk betreft het dus een beker met afgeknot-kegelvormig bovendeel en uitstaande rand, afgeronde buikknik, onregelmatig gevormde bodem en flauwe standring. Het aardewerk is grijs- tot leerbruin, binnen geel- tot grijsbruin, met een dikke zwarte kern. De magering bestaat uit steengruis. Het buitenoppervlak is gladgemaakt. De versiering is aangebracht met een kerf spatel met forse, rechthoekige tanden. Uit de breuken blijkt de opbouw van de pot volgens de zgn. N-techniek (Hulthén, 1977). De raakvlakken lopen op van binnen naar buiten. De streppen zijn ca. 3½ cm breed.

b 4: Eext, gem. Anlo (1927)

Vernielde TRB-steenbuis D13c nabij hunebed D13

Publicatie:

Van Giffen, 1944b.

Documentatie:

Veldtekeningen en vondstenboekje van het onderzoek in 1927 (archieff B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In 1927 werden in de omgeving van de Eexter graf-

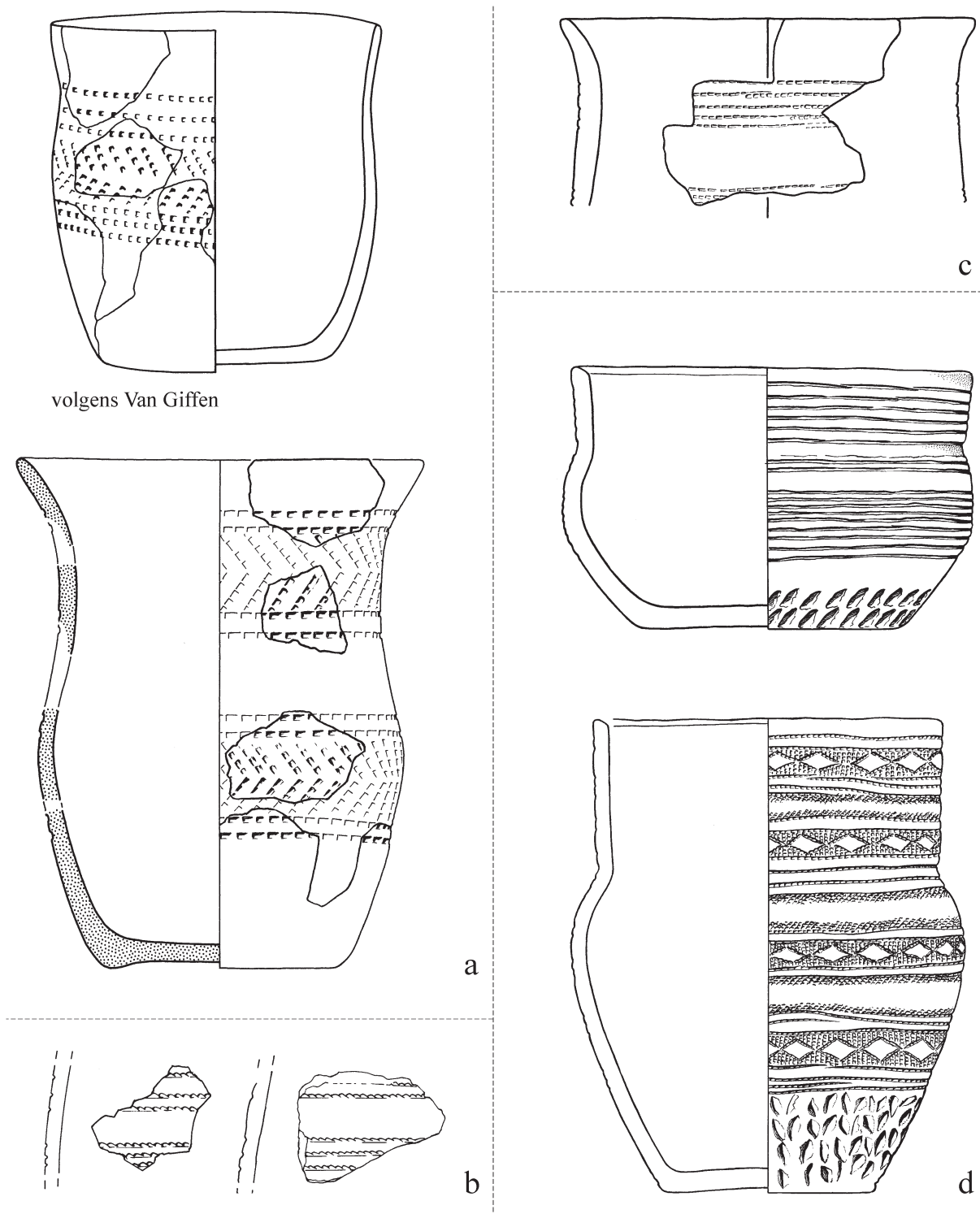

Fig. 87. a. Klokbeke uit vernielde TRB-steenist D13b bij Eext, cat.nr. b 3. Boven de reconstructie volgens Van Giffen (1944b: afb. 8), onder de nieuwe reconstructie; b. de beide scherven van een *Schnurzonbeke* uit de vernielde TRB-steenist D13c bij Eext, cat.nr. b 4; c. randfragment van een klokbeke uit hunebed D14 bij Eext, cat.nr. b 5; d. de beide klokbekers uit hunebed D15 bij Loon, cat.nr. b 6. Schaal 1:2.

kelder de resten van twee vernielde steenkisten ontdekt en onderzocht. Aangezien Van Giffen meende dat het om vernielde hunebedjes ging, noemde hij deze D13b en D13c. Op grond van de afmetingen is echter duidelijk dat het hier om steenkisten van de Trechterbekercultuur gaat. Steenkisten vallen buiten de nummering van de hunebedden, en de vermeldingen D13b en D13c kunnen dus vervallen (evenals D13a, die ook een steenkist blijkt te zijn geweest).

Op het hoogste leesbare vlak, ca. 0,35 m onder het maaiveld, tekenden de resten van de steenkist zich af als een NNW-ZZO gerichte, onregelmatig-rechthoekige vlek van ca. $5 \times 2,5$ m. In de recent vergraven ondergrond lagen veel veldkeien verspreid. Op ca. 0,60 m onder het maaiveld waren in de vaste ondergrond acht of negen extractiekuilen van zijstenen van de steenkist zichtbaar, rond een centrale, wat dieper reikende verstoring. Gezien de onregelmatige tussenafstanden is het niet onwaarschijnlijk, dat op dit niveau al sporen van minder diep gefundeerde zijstenen verdwenen waren. De sporen doen vermoeden dat de steenkist NNW-ZZO gericht was en intern tussen 3 en 3,5 m lang is geweest, en ca. 1,5 m breed. De diepste sporen reikten tot ca. 0,80 m beneden maaiveld.

In de vulling van de recente kuil, met donkere grond, steengruis en veldkeien gevuld, werden een klein aantal TRB-scherven, drie transversale pijlpunten, een lange rechthoekige kling met geslepen rug en geretoucheerde zijden (kennelijk uit een geslepen vuursteen bij vervaardigd), twee kleine niet bewerkte klingetjes en een klopsteen gevonden. Daarnaast waren twee scherven aanwezig van een beker versierd met zones met meerdere horizontale touwindrukken, gescheiden door een brede onversierde zone. In de opgravingspublicatie beeldt van Giffen (1944b: afb. 8) slechts één van deze scherven af.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,89/59,11.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1927/IX.2.

Beschrijving (fig. 87b):

Twee scherven van dezelfde beker. Buitenoppervlak leerbruin, binnenoppervlak donkergrijsbruin. Op breuk tweekleurig: dunne geoxideerde buitenlaag op dikkere donkergekleurde laag. Magering: fijn zand en mogelijk ook chamotte. Versiering kennelijk bestaande uit bundels horizontaal-omlopende indrukken van een Z-getwijnd touwtje, gescheiden door onversierde zones.

b 5: Eext, gem. Anlo (1927)

Hunebed D14 bij de Eexterhalte

Documentatie:

Veldtekeningen, foto's en vondstenboekje van het onderzoek in augustus-september 1927 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In augustus en september 1927 onderzocht Van Giffen o.a. het hunebed D14 bij de Eexterhalte ten zuiden van Eext, ter gelegenheid van de excursie in Drente van de deelnemers aan het Internationale Anthropologische Congres te Amsterdam, die op 28 september 1927 plaatsvond. Dit is een hunebed met negen paar zijstenen en twee sluitstenen, die alle nog aanwezig zijn. De binnenwerkse afmetingen van de kamer bedragen $16 \times 2,7$ m. De oriëntering is WNW-OZO. Van de dekstenen zijn nog 6 stuks aanwezig en een fragment met langwerpige wiggaten van een zevende. De ingang bevindt zich in het midden van de zuidelijke lange zijde, tussen Z'_4 en Z'_5 . Van de oorspronkelijk aanwezige twee paar portaalstenen zijn de beide stenen ten westen van de ingang nog aanwezig. Het hunebed heeft een steenkrans gehad; de meeste stenen daarvan zijn echter verdwenen.

Er bleek al eerder in het hunebed te zijn gegraven. De vloer was namelijk verre van intact, met name in de westelijke helft. De vondsten werden in twee lagen verzameld, in vakken ter breedte van de kamer en ter lengte van ca. een negende deel van de totale kamerlengte. De vondsten werden in 1927 wel gedeeltelijk genummerd, maar niet gesorteerd. In 1985 werd ook de rest genummerd en werden de versierde scherven uit de kamer gesorteerd. Het oudste materiaal wordt gevormd door enkele scherfjes die aan Horizont 3 kunnen worden toegeschreven (Brindley, 1986b). Het overgrote deel bestaat uit aardewerk van Horizont 4. Verder is er aardewerk van Horizonten 6 en 7, maar Horizont 5 ontbreekt vrijwel geheel. Daarnaast zijn scherven van een beker met touwersiering, van een *Wellenband*-pot, van een grote bekerpot met vingernagelindrukken over de gehele buitenwand en van een klokbeker aanwezig. Van deze laatste zijn vijf scherven gevonden bij het sorteren. Vier daarvan passen aaneen tot een groot randfragment. De scherven werden verspreid door de kamer aangetroffen.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 245,18/558,04.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., niet geïnventariseerd.

Beschrijving (fig. 87c):

Randfragment van een grote klokbeke met vrijwel vertikaal verlopende wand en korte uitgebogen, afgeplatte rand. Op grond van het verloop van de wand mag worden aangenomen, dat de beke een buikknik bezat. Aardewerk buiten geelbruin met roodbruine vlekken, binnen geelgrijs en zwart in de kern. De magering is niet herkenbaar. Het buitenoppervlak is gladgemaakt. De versiering bestaat uit bundels horizontale, met kerfspatel aangebrachte lijnen, gescheiden door bredere onversierde zones.

b 6: Loon, gem. Assen

Hunebed D15

Documentatie:

Verslagen van het na-onderzoek op 22 augustus en van het gesprek met de vindere op 27 augustus 1974. Bijgevoegd zijn de beschrijvingen van de clandestiene graverij door beide vindere zelf (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

D15 is een redelijk intact hunebed met vijf paar zijstenen, twee sluitstenen en nog vier gave dekstenen. Resten van de vijfde deksteen liggen in de kelder. De richting van de kamer is WNW-OZO. De ingang ligt in de zuidelijke lange zijde tussen Z'_3 en Z'_4 en was oorspronkelijk voorzien van één of twee paar portaalstenen, waarvan nog maar één aanwezig is. De voet van de dekheuvel is aangeduid door een ovale krans van zware randstenen. De dekheuvel zelf werd helaas weggegraven tijdens een uit de hand gelopen opknaptuur in 1870 (Bakker, 1979b).

Op 19 en 20 augustus 1974 werd door twee scholieren uit Assen een sleuf van $1,8 \times 0,5$ m en ca. 0.5 m diep gegraven in D15. De sleuf werd langs de noordwand van de kelder gegraven en strekte zich uit van de westzijde van Z_2 tot halverwege Z_2 en Z_3 . Tegen de binnenzijde van Z_2 werden de beide klokbeke aangetroffen. De grote beke stond rechtop op het gele zand (vloerstenen werden hier niet gevonden). De kleine beke was omgekeerd over de opening van de grote beke geplaatst. In de directe omgeving van de beke werden crematieresten gevonden. Toch zou het voorbarig zijn hieruit de conclusie te trekken, dat de beke bij een crematiebijzetting van de Klokbekecultuur behoren. Vlakbij de beke werden namelijk ook een klein TRB-potje gevonden en een afgerond-rechthoekig, zwaar gepatineerd koperen of bronzen plaatje, dat zeer waarschijnlijk ook aan de TRB-cultuur kan worden toegeschreven (zie Schlicht, 1973). Bij het na-onderzoek op 22 augustus 1974 wer-

den nog enkele TRB-scherven (o.a. een groot stuk van een trechterbekertje) gevonden in de door beide scholieren vergraven grond. Dat de crematieresten inderdaad niets met de klokbeke van doen hebben, bleek toen in 2000 een monster gedateerd werd: 4480 ± 60 BP (GrA-15641). Het gaat dus eenduidig om TRB-crematieresten.

Ligging:

Kaartblad 12D (Assen), coörd. 237,25/560,24.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1974/VIII.2a en -2b.

Beschrijving (fig. 87b):

- 1974/VIII.2a: slanke beke met het model van een Veluwe klokbeke. Holle bodem en afgeschuinde binnenrand. Aardewerk buiten leerbruin, binnen geel tot grijs. Secundaire zwarte vlekken op de buitenzijde. Waarschijnlijk gemagerd met zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. De horizontale versierde zones zijn geheel aangebracht met een kerfspatel. Tussen de voet en de onderste zone plastische versiering, bestaande uit min of meer V-vormig gepaarde vingernagelkneepjes. Deze beke is afgebeeld door Cuyper *et al.* (1994);
- 1974/VIII.2b: kleine brede beke met het model van een Veluwe klokbeke. Vrijwel vlakke bodem en afgeschuinde binnenrand. Aardewerk buiten grijs- tot roodbruin, binnen geelgrijs met een dikke zwarte kern. Gemagerd met grof zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering bestaande uit horizontale groeflijnen en vingernagelindrukken vlak boven de voet.

Beide beke zijn afgebeeld door Drenth & Hogestijn (1999).

b 7: Hooghalen (gem. Beilen)

Vernielde hunebed D54b

Documentatie:

- Veldtekeningen, vondstenboekje, foto's en dagrapporten van de opgraving van twee vernielde hunebedden, D54b en c, in juli 1947 (archief B.A.I.);
- Doctoraalscriptie betreffende opgraving en vondsten van H. Bouman (B.A.I., 1985).

Vondstomstandigheden:

In 1947 werden door het B.A.I. twee vernielde hunebedden onderzocht in de ontginningen ten oosten van Hooghalen. Geheel volgens de regels werden deze

D54b en c genoemd, aangezien de gemeente Beilen geen intacte hunebedden meer voorkomen. Ze werden daarom genoemd naar het hoogst genummerde intacte hunebed in Drenthe, D54 bij Havelte, en niet naar het dichtstbij gelegen intacte hunebed, D18 bij Rolde. D54a werd al eerder in de gemeente Beilen ontdekt, namelijk bij Spier. Hunebed D54b was O-W gericht, had vijf paar zijstenen en een ingang tussen Z'_2 en Z'_3 aan de zuidzijde. De inwendige afmetingen waren ca. $6 \times 1,8$ m. In de westhelft van de kamer was de vloer nog grotendeels intact. Daar werden ook voornamelijk de vondsten gedaan. Verspreid in de vulling van de westhelft van de kamer werden, naast grote hoeveelheden TRB-aardewerk behorend tot Brindley's Horizonten 2 t/m 7, ook de scherven van een klokbeke gevonden.

Ligging:

Kaartbad 17B (Westerbork), coörd. 234,30/549,28.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nr. 1947/VII.19 en 20.

Beschrijving (fig. 88a):

Drie scherven, waarvan twee aaneenpassend, van een versierde klokbeke. Aardewerk buiten geel- tot roodbruin, binnen geel- tot grijsbruin, rossig in de kern. Zeer spaarzaam gemagerd met zand. De met schuine indrukken gevulde zones en de begeleidende horizontale lijnen werden met een kerfspatel aangebracht. De zones worden bovendien nog begeleid door horizontale rijen ronde indrukjes. De beide aaneenpassende scherven zijn waarschijnlijk voor de onderhelft van de beke, vlak boven de bodem, afkomstig.

b 8: Spier, gem. Beilen

Vernield hunebed D54a

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's, vondstenboekjes en dagrapporten van het onderzoek in 1949 (archief B.A.I.);
- Doctoraalscriptie W. Meeÿsen: "Het verdwenen hunebed D54a bij Spier, gem. Beilen", B.A.I., 1983.

Vondstomstandigheden:

Dit vernielde hunebed werd in 1921 ontdekt door W. Beijerinck, die in hetzelfde jaar en in 1923 een sleuf groef in de kamer, en een hoeveelheid TRB-aardewerk verzamelde (Van Giffen, 1925/27: II, 281–285. Een grootschalig onderzoek van de vernielde kamer en de grotendeels geëgaliseerde dekheuvel vond plaats in de

zomer van 1949. De kamer bleek grondig vernield. Wat restte was een ovale kuil van ca. 10×4 m, ca. NW-ZO gericht en gevuld met de stenige grond die na verwijdering van steenpakking, vloerstenen en een gedeelte van de zij- en dekstenen was achtergebleven. Langs de westzijde van de kuil lagen vijf grote stenen en een aantal kleinere. Vier van deze grote stenen waren reeds door Beijerinck gezien. Ze lagen, met uitzondering van de zuidelijkste die niet door Beijerinck was ontdekt, echter niet in situ (Beijerinck's sleuf van 1923 was overigens niet W-O, zoals van Giffen's tekstfiguur suggereert, maar NW-ZO georiënteerd). Op dieper niveau kwamen aan de oostzijde de extractiekuilen van drie zijstenen, en aan de zuidzijde de extractiekuil van een sluitsteen te voorschijn. Rond de nog aanwezige stenen bleek de ondergrond te diep vergraven te zijn (waarschijnlijk in 1923) om nog extractiegaten te kunnen vinden. Waarschijnlijk heeft de kamer vier paar zijstenen gehad, met inwendige afmetingen van ca. $8 \times 1,5$ m. De ingang werd niet teruggevonden, maar zal in het midden van de westelijke lange zijde hebben gelegen. De dekheuvel lijkt min of meer rond te zijn geweest, met een diameter van ruim 16 m.

In de kelder werd een grote hoeveelheid scherven gevonden, vnl. behorend tot de Horizonten 4 t/m 7 volgens Brindley. Er is echter ook een kleine hoeveelheid aardewerk van de Horizont 3 aanwezig. Daarnaast werden ook scherven van meerdere grote EGK-potten (amforen en/of *Wellenband*-potten) en drie scherven van een klokbeke gevonden.

Ligging:

Kaartblad 17C (Hoogeveen), coörd. 228,55/536,24.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1949/IX.6–9 (vondsten buiten de kelder) en 1949.IX.10 (vondsten in de kelder). Overigens zijn de klokbekerscherven niet genummerd, maar alleen van een jaartal voorzien.

Beschrijving (fig. 88b):

Drie wandscherven, waarvan één met zekerheid uit de bovenhelft, een ander met zekerheid uit de onderhelft afkomstig is, terwijl de derde mogelijk vlak onder de rand te situeren is. Het aardewerk is binnen en buiten dof donkerbruin van kleur, in de kern echter rossig. Binnen- en buitenoppervlak zijn gladgemaakt. Het aardewerk is gemagerd met steengruis. Overigens is bij twee van de drie scherven het binnenoppervlak grotendeels verdwenen. De versiering bestaat uit horizontale kerfspatellijnen en (tenminste) één horizontale rij diagonale indrukken van een gladde spatel.

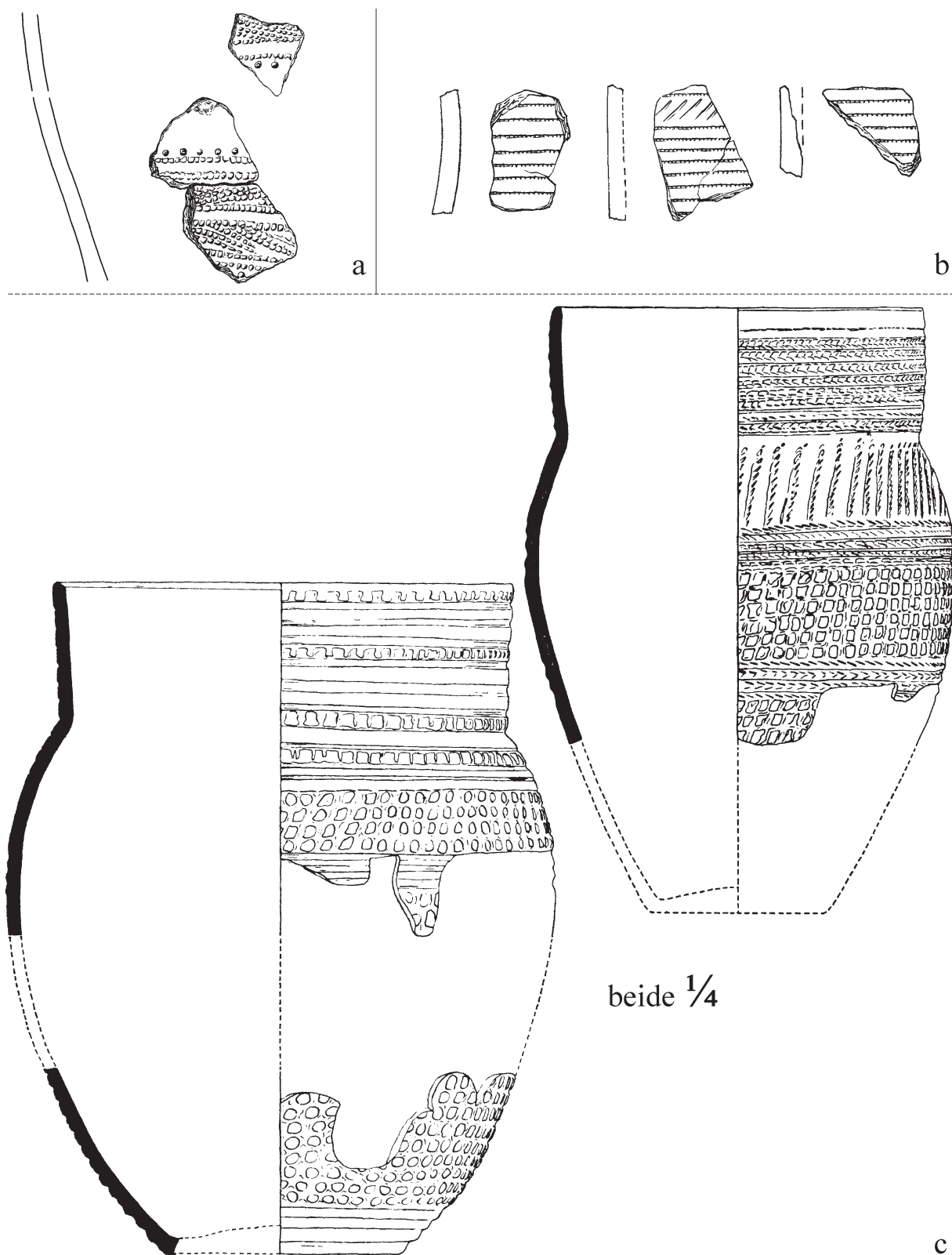

Fig. 88. a. Fragmenten van een klokbeaker uit hunebed D54b bij Hooghalen, cat.nr. b 7; b. fragmenten van een klokbeaker uit hunebed D54a bij Spier cat.nr. b 8; c. de beide halspotbekers uit hunebed D21 bij Bronneger, cat.nr. b 9. Schaal 1:2 (a en b), resp. 1:4 (c). De beide potbekers van C zijn overgenomen uit Lehmann (1965).

Waarschijnlijk bestond de versiering uit meerdere van deze banden met diagonale indrukken, gescheiden door brede zones met horizontale lijnen, zoals bij één van de bekera van Klijndijk, gem. Odoorn (cat.nr. c 8, zie fig. 93a).

b 9: Bronneger, gem. Borger

Hunebed D21

Publicatie:

Van Giffen, 1925/27.

Documentatie:

- Veldtekeningen en vondstenboekje van het onderzoek in 1918 (archief B.A.I.);
- Inventarisboek archeologische collectie B.A.I.

Vondstomstandigheden:

In 1918 onderzocht Van Giffen het hunebed D21 bij Bronneger. Dit hunebed was nog geheel gaaf, met vier paar zijstenen, waarvan één oudtijds was omgevallen en in de kamer lag, en drie dekstenen. De richting is ZW-NO, de inwendige afmetingen van de kamer zijn ca. 6 × 1,8 m en de ingang bevindt zich in het midden van de ZO lange zijde. In de kelder werden fragmenten van ca. 260 stuks aardewerk van de Trechterbekercultuur gevonden. Daarnaast werden scherven van twee Enkelgrafbekers, van een *Wellenband*-pot, van een 'bekerpot' met twee ribbels onder de rand en vingernagelindrukken over de gehele wand en van twee halspotbekers gevonden. Alleen deze halspotbekers worden hier behandeld. De fragmenten lagen op en boven de 'tweede vloer', een min of meer gesloten laag veldkeien, 0,10 à 0,15 m boven de eigenlijke keldervloer, door de gehele kamer verspreid. In deze tweede vloer was ook de omgevallen zijsteen Z₁ opgenomen. Een echte stratificatie was in de keldervulling echter niet aanwezig.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 249,98/551,70.

Verblijf:

Groningen, B.A.I. De kleine potbeker is samengesteld uit scherven met de inv.nrs. 1918/X.33, 34 en 35; de grote uit scherven met de nummers 1918/X.20, 24, 33 en 36 (zie Van Giffen, 1925/27: 433). Het door Lehmann (1965: 13) voor de kleine potbeker genoemde nummer 1920/53/3 bestaat niet.

Beschrijving (fig. 88c):

- Kleine halspotbeker. Hals en ca. tweederde deel

van de romp zijn aanwezig; de bodem ontbreekt. Het aardewerk is geelbruin tot leerbruin van kleur en gemagerd met fijn steengruis. De versiering bestaat uit smalle, lage, m.b.v. twee spatels of de vingernagels opgedrukte ribbels en tussen de vingertoppen of spatels opgedrukte onregelmatige knobbels, gescheiden door horizontale rijen nagel- of spatelindrukken;

- Grote halspotbeker. Bewaard gebleven zijn hals en bovendeel van de romp en een groot fragment van de wand vlak boven de voet, met de aanzet van de bodem. Afgeschuinde binnenrand. Het aardewerk is leerbruin tot grijsbruin van kleur en gemagerd met fijn steengruis. De versiering bestaat uit ondiepe, brede groeven, waartussen een aantal horizontale rijen min of meer verticale vingernagelindrukken is aangebracht en tussen de vingertoppen uitgeknepen oneffenheden, min of meer in horizontale rijen.

Beide potbekers zijn afgebeeld door Lehmann (1965: nrs. 6 en 7).

b 10: Buinen, gem. Borger (1927)

Hunebed D28

Publicatie:

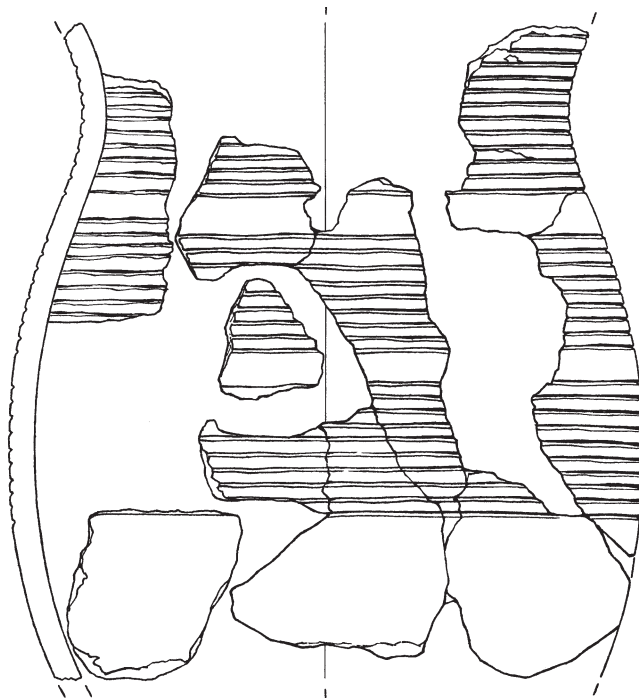
Van Giffen, 1943.

Documentatie:

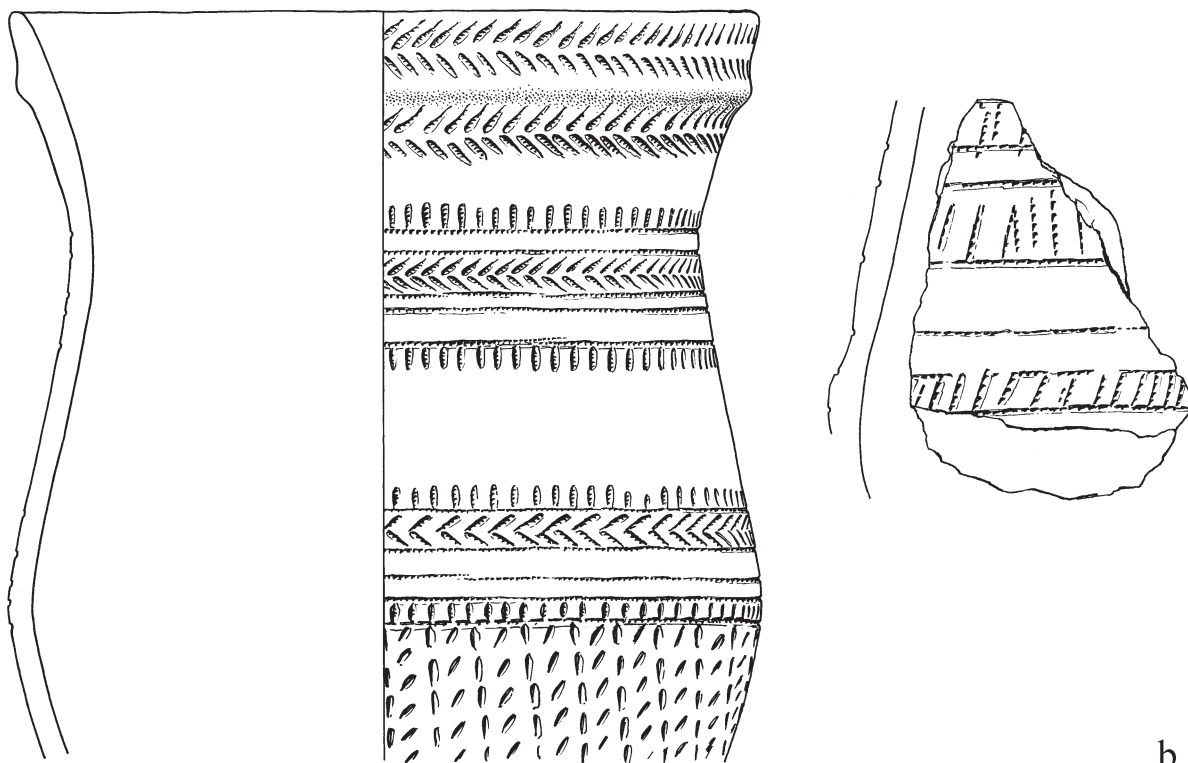
Veldtekeningen en vondstenboekje van het onderzoek in 1927 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In 1927 onderzocht Van Giffen, ter gelegenheid van het Internationale Congres voor Anthropologie te Amsterdam, het vrij gave en nog in een dekheuvel liggende hunebed D28 bij Buinen. Dit is een hunebed met vier paar zijstenen en een ingang met één paar portaalstenen. Boven de eigenlijke intacte keldervloer werden in de vulling drie tamelijk onregelmatige en niet aaneengesloten plaveisels waargenomen. De vondsten werden in vier vakken (ter lengte en breedte van de zijsteenparen) en in drie lagen (d.i. de lagen tussen de vier plaveisels) verzameld. In de bovenste laag in de oosthelft van de kamer werden de fragmenten van een klokbeker gevonden. Aan deze ligging moet overigens niet al te veel waarde worden toegekend. Van Giffen was zelf van mening dat de drie plaveisels in de vulling secundair waren gestoord. Zo werden bijv. scherven van twee late Enkelgrafbekers en van een golfbandpot van de Enkelgrafcultuur in de onderste laag aangetroffen, terwijl bijbehorende

a

b

Fig. 89. a. Klokbekefragment uit hunebed D28 bij Buinen, cat.nr. b 10; b. klokbekefragmenten uit hunebed D19 bij Drouwen, cat.nr. b 11. Schaal 1:2.

fragmenten van TRB-aardewerk verspreid door de hele vulling lagen.

Ligging:

Kaartblad 17F (Exlo), coörd. 250,76/549,70.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nr. 1927/VIII.176.

Beschrijving (fig. 89a):

Aantal wandscherven van een forse beker. Geen rand- of bodemfragmenten. Aardewerk buiten leerbruin, binnen geel- tot grijsbruin, grijs in de kern. Buitenoppervlak gladgemaakt. Rijkelijk gemagerd met steengruis. Versiering bestaande uit bundels horizontale groeflijnen, gescheiden door smalle onversierde zones, tot even beneden de grootste buikomvang.

b 11: Drouwen, gem. Borger

Hunebed D19

Publicaties:

Holwerda, 1913; Modderman, 1971.

Vondstomstandigheden:

In 1912 werden door J.H. Holwerda van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden de hunebedden D19 en D20 bij Drouwen onderzocht. Hunebed D19 bleek betrekkelijk goed geconserveerd. Weliswaar ontbraken enkele dekstenen geheel of gedeeltelijk en bleek de steenkrans aan de voet van de dekheuvel grotendeels uitgegraven, maar de dekheuvel zelf was nog aanwezig en de kelderinhoud was niet of nauwelijks geroerd. D19 heeft negen paar zijstenen, nog zeven dekstenen en twee paar portaalstenen. De richting is OZO-WNW; de ingang bevindt zich in het midden van de zuidelijke lange zijde. De inwendige afmetingen van de kelder bedragen ca. 14 × 2 m. In de kelder werden resten van een groot aantal potten van de Trechterbekercultuur gevonden, die toegeschreven kunnen worden aan Brindley's Horizonten 2 t/m 5 (Staal-Lugten, 1976; Brindley, 1986b), en verder de nodige bijlen, transversale pijlpunten etc. (doctoraalscriptie P. Deunhouwer, Instituut voor Prehistorie, Leiden, 1983). Daarnaast werden ook scherven van twee klokbekers gevonden. Nadere gegevens over de ligging van de scherven binnen de kamer ontbreken. Verder werden fragmenten van zeker vijf bekerpotten ontdekt (Modderman, 1971), die hier niet behandeld zullen worden.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 248,96/552,55.

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. c 1912/12.29.

Beschrijving (fig. 89b):

- Scherven van een grote, relatief dikwandige beker met een uitstaande hals, die via een afgeronde knik overgaat in het afgeknot-kegelvormige bovendeel, dat op zijn beurt via een afgeronde buikknik overgaat in het onderdeel. Afgeronde rand, horizontale ribbel vlak onder de rand. De bodem ontbreekt. Aardewerk licht roodbruin, in de kern rossig, sterk gemagerd met grof zand. Buitenoppervlak gladgemaakt, met sporen van polijsting. Versiering boven de grootste omvang van de buik aangebracht met een kerf spatel. Tussen de onderste versieringszone en de voet is de beker voorzien van verticale rijen om en om enigszins schuinstaande indrukken van een korte gladde spatel, op regelmatige afstanden onderbroken door verticale rijen verticale indrukken;
- Wandscherf met buikknik van een forse klokbeker. Aardewerk rossig geel, gemagerd met fijn grint. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering aangebracht m.b.v. een kerf spatel. Bij deze scherf is de opbouw volgens de zgn. N-techniek (Hulthén, 1977) goed waar te nemen. De raakvlakken tussen de streppen lopen schuin op van binnen naar buiten. De strip waarvan beide raakvlakken herkenbaar zijn, is 5 à 6 cm breed.

b 12: Emmen-Angelslo, gem. Emmen (1809)

Hunebed D46 of D47?

Publicaties:

Janssen, 1840; Pleyte, 1882; Kramer-Clobus, 1978.

Documentatie:

- Inventarisboek 2, 1825–1827 (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Catalogus van het Museum van Oudheden te Leijden: Germaansche, Noordsche, Celtische, Frankische monumenten (dit is in feite de gedrukte catalogus van Janssen uit 1840: *Germaansche en Noordsche Monumenten van het Museum te Leijden*, doorschoten met wit papier, waarop aantekeningen betreffende inventarisnummers, etc. zijn aangebracht) (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Reuvens-archief: bevat o.a. de door Hofstede geschreven lijsten van archeologica uit Drenthe die in 1809 aan het Koninklijk Museum te Amsterdam werden gezonden (CII 22-31, resp. CII 32-36). Bij

- lijst CII 22-31 is een handgeschreven notitie van Reuvens uit 1833 gevoegd, waarin in het kort de verplaatsing van de voorwerpen sinds 1809 en de problemen betreffende identificatie zijn beschreven. Verder is een door Reuvens geschreven lijst van ‘Drentsche Oudheden door den Hr. J. Hofstede in 1809 aan Rijks Museum vereerd’ aanwezig (CI 79) die een kort resumé van de lijsten van Hofstede vormt (Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Pleyte-archief: bevat o.a. in het convoluut Drenthe op p. 88 een foto van ‘vondsten uit hunebedden Angelslo 1809’, waarop ook de hier behandelde klokbekerscherf is afgebeeld, en verder een duplicaat-inventaris van vondsten uit Drenthe, waarin onder 1826 de nrs. AMKZ 21, 40, 41, 44–53, 80 en 88–96 worden toegeschreven aan de collectie-Hofstede, en waarbij in potlood de notitie is geplaatst, dat de bekierscherf AMKZ 21d correspondeert met nummer C.191 in de catalogus van Janssen (1840), en als vindplaats Angelslo heeft;
 - Janssen-archief: bevat o.a. in map B.P.L. 944 III V-Z, onder Wageningen een notitie waarin het fragment van een versierde pot gevonden in een hunebed bij Angelslo wordt vergeleken met een Veluwe klokbeker gevonden op de Wageningse Berg (vgl. Pleyte, 1889: pl. XII:1; Kramer-Clobus, 1978: 521) (Universiteitsbibliotheek, Leiden).

Vondstomstandigheden:

In het deel Drenthe van *Nederlandsche Oudheden* beeldt Pleyte als nr. 5 op pl. × een hals-schouder-fragment af van een klokbeker, die qua vorm en versiering sterk doet denken aan de klokbeker die in 1974 in hunebed D15 bij Loon, gem. Assen werden opgespit (cat.nr. b 6, fig. 87b). Als vindplaats wordt één van de hunebedden van Angelslo genoemd. De scherf is momenteel onvindbaar in het Rijksmuseum van Oudheden, maar dankzij de notitie in de duplicaat-inventaris in het Pleyte-archief is bekend, dat het inventarisermerk AMKZ 21d is(was). Uit de duplicaat-inventaris in het Pleyte-archief blijkt verder, dat de scherf in 1809 door Hofstede zou zijn opgegraven. Daarbij moet wel aangetekend worden, dat geen van de vier in Hofstede’s lijsten genoemde potten uit Angelslo (CII 32-36, nrs. 36–39) lijkt te corresponderen met de hier beschreven scherf! Op de genoemde foto in het Pleyte-archief is overigens te zien, dat die scherf groter is(was) dan afgebeeld op pl. × in *Drenthe*. Om ruimte te sparen is slechts een deel van de scherf getekend; de rechte begrenzing aan de linkerzijde is een product van de tekenaar (fig. 90a). Dezelfde scherf werd al eerder gepubliceerd door Janssen (1840: 52, nr. C191, pl. II:93), zij het op postzegelformaat en

onherkenbaar als klokbeker zonder de afbeelding bij Pleyte (fig. 87b). Janssen noemt echter als vindplaats ‘Drenthe’. Vergelijking van vermeldingen van voorwerpen uit de collectie-Hofstede door Janssen, resp. Pleyte maakt duidelijk, dat dergelijke verschillen vaker voorkomen. Zo laat Pleyte (1882: 45 en pl. LI:4) een ‘Grieks’ schaalje bij Eext gevonden zijn, Janssen (1840: 33, nr. C96, pl. II:40) daarentegen bij Zweelo (zie ook Janssen, 1848: 39).

Als twee medewerkers van het Rijksmuseum van Oudheden verschillende vindplaatsen toekennen aan voorwerpen, moet de oorzaak waarschijnlijk gezocht worden in een gebrekkige administratie van gegevens. Aangezien de Hofstede-collectie meer interessante vondsten omvat, is een beschrijving van de gang van zaken rond deze collectie op zijn plaats. In Inventarisboek 2 worden op pagina’s 7–11 de voorwerpen genoemd, die in 1825 worden overgenomen van het ‘s Rijks Museum in Amsterdam en van het Museum van Natuurlijke Historie in Leiden en die gemerkt werden met AM en een volgnummer. Op pagina’s 12–15 worden de voorwerpen genoemd die in 1826 werden overgenomen van het Koninklijk Ethnografisch Kabinet in Den Haag, door Reuvens aangeduid als het ‘Kabinet van Zeldzaamheden’ en die gemerkt werden met AMKZ en een volgnummer. In beide series zijn voorwerpen uit de collectie-Hofstede aanwezig. Een deel van de collectie van ‘s Rijks Museum – onder Lodewijk Napoleon gesticht als Koninklijk Museum – was namelijk eerder aan het Koninklijk Ethnografisch Kabinet overgedragen, een ander deel bij vergissing naar het Museum van Natuurlijke Historie in Leiden gestuurd. De beschrijving van de voorwerpen met kenmerken AM en AMKZ is zeer summier: in feite niet meer dan een opsomming zonder vindplaatsen. Reuvens beschrijft in zijn notitie van juni 1833, gevoegd bij lijst CII 22-31, dat alleen de voorwerpen uit Hofstede’s eerste lijst voorkwamen in de gedrukte *Catalogus der Schilderijen, Oudheden, enz. op ‘s Rijks Museum te Amsterdam*, onder de nummers 488–517, dat de voorwerpen zelf echter opgeplakte nummers bezaten, lopend van 498 tot 527. (Om de zaak nog gecompliceerder te maken: in een in Leiden bewaarde gedrukte lijst van oudheden uit Drenthe gevonden door J. Hofstede, en die volgens een notitie in de marge afkomstig is uit de catalogus van ‘s Rijks Museum te Amsterdam, pp. 102–105, worden dezelfde objecten beschreven onder nrs. 503–532!) Volgens Reuvens waren de voorwerpen uit beide lijsten echter nog grotendeels te identificeren aan hand van de beschrijvingen in die lijsten, en van de nummers die Hofstede op de voorwerpen had gezet.

In Hofstede’s lijst CII 22-31 heeft Reuvens bij

elk voorwerp het nummer geschreven, dat het in de genoemde Catalogus der Schilderijen etc. had, dus lopend van 488 tot 517. Deze nummers zijn ook in potlood bij de betreffende voorwerpen geschreven in Inventarisboek 2. Later zijn in Inventarisboek 2 in rode inkt de nummers geplaatst die voorwerpen met kenmerken AM en AMKZ in de gedrukte catalogus van Janssen van 1840 hadden gekregen. Nog weer later zijn bovendien in potlood de vindplaatsen genoteerd, echter volgens de gedrukte catalogus van 1840. Hierbij zijn aantoonbaar fouten gemaakt. In Inventarisboek 2 is bij inventarismerk 28 met potlood '513 = Hofstede 28' geschreven, en met rode inkt 'C96'. C96 is echter het reeds genoemde 'Griekse' schaalte, terwijl Hofstede 28 een versierd TRB-amfoor uit hunebed D13 bij Eext is. De fout is ongetwijfeld door Reuvens gemaakt: 513 correspondeert namelijk met Hofstede 27 in lijst CII 22-31.

Kennelijk zijn deze fouten al vroeg ontdekt in Leiden. In de Catalogus van het Museum van Oudheden te Leiden – de met vellen wit papier doorschoten gedrukte catalogus van Janssen uit 1840 – zijn de inventarismerken bijgeschreven binnen rode lijnen, en zijn ook de nummers volgens Hofstede en de Amsterdamse catalogus vermeld. Op het schutblad wordt met nadruk vermeld, dat 'de merken binnen de rode lijnen de juiste zijn'. In de catalogus van Janssen van 1840 komt het TRB-potje uit Eext voor onder nummer C73. Het bijbehorende inventarismerk is AM 29, de nummers volgens Hofstede en de Amsterdam catalogus zijn 28 en 514. Deze combinatie lijkt dus correct te zijn. Het 'Griekse' schaalte C96 heeft inventarismerk AM 28, en nummers 27 en 513. Hofstede 27 werd in 1756 bij Eext gevonden. Volgens Janssen (1840) zou C96 echter bij Zweelo zijn gevonden! In dit geval is de combinatie van nummers dus niet correct. Nu komen in de lijst van Hofstede twee urnen uit Zweelo voor, onder de nummers 17 en 18. Volgens de Amsterdamse catalogus, geciteerd door Reuvens, zouden deze de nummers 503 en 504 hebben. De door Reuvens vermelde opgeplakte nummers zouden 513 en 514 moeten zijn geweest. Is het mogelijk dat Janssen per ongeluk bij C96 de vindplaats van het opgeplakte nummer 513 vermeldt, in plaats van het catalogusnummer 513? Dat betekent, dat de correlatie van inventarismerken en Janssen's catalogusnummers in de Catalogus Leiden wel correct mag zijn, maar dat de vindplaatsvermeldingen minder betrouwbaar zijn. Dus Janssen's vermelding 'Drenthe' als vindplaats van klokbekeerschep AMKZ 21d kan niet zonder meer geaccepteerd worden. Dat betekent echter niet, dat Pleyte's vermelding 'Angelslo' wel zonder meer aanvaard moet worden. Zoals gezegd,

komt de schep niet herkenbaar voor in de tweede lijst van Hofstede (CII 32-36), waar de vondsten uit een hunebed bij Angelslo worden genoemd.

Het is echter opvallend dat Janssen zelf een notitie heeft nagelaten, waarin hij deze bekeerschep beschrijft als gevonden in een hunebed bij Angelslo (Kramer-Clobus, 1978: 521). Zeer waarschijnlijk is deze notitie gemaakt in 1845 toen Janssen opgravingen verrichtte op de Wageningse Berg. Op basis waarvan Janssen van mening veranderde is niet duidelijk. Omdat uiteindelijk Janssen en Pleyte dus beiden de klokbekeerschep uit een hunebed bij Angelslo afkomstig laten zijn, is deze herkomst met enige aarzeling als de meest waarschijnlijke geaccepteerd. Ik wil er echter op wijzen, dat de beste tegenhanger van deze beker werd gevonden in het hunebed van Loon en dat vergelijkbare versiering is bekend van de klokbekeerschep van Een, en van scherven uit de Ketenberg bij Eext, wat een argument voor een Noord-Drentse herkomst kan zijn.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 259,47/533,08 (D46) of 259,60/532,78 (D47).

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.merk AMKZ 21d. De schep is echter al sinds geruime tijd onvindbaar.

Beschrijving (fig. 90a):

Hoewel Pleyte de afmetingen van de schep niet vermeldt, en ook geen schaalaauiding geeft bij pl. X, ligt het voor de hand, dat de klokbekeerschep op ware grootte is afgebeeld. Het betreft een randschep van een beker van Veluws-aandoend type, die een min of meer cilindrische of zelfs iets uitstaande hals zal hebben gehad, anders dan Pleyte tekent. De hals gaat met een duidelijke knik over in de schouder, waarvan echter maar een klein stukje aanwezig is. De binnenrand is afgeschuind. De afbeelding bij Pleyte suggereert, dat het buitenoppervlak leerbruin van kleur was. Ik neem echter aan, dat de versiering, anders dan bij Pleyte is aangegeven, met een kerf spatel is aangebracht (overeenkomstig Loon D15, Eext-Ketenberg en Eenerschans).

b 13: Emmen, gem. Emmen (1918)

Hunebed D40

Publicaties:

Van Giffen, 1925/27; Brindley & Lanting, 1991/92.

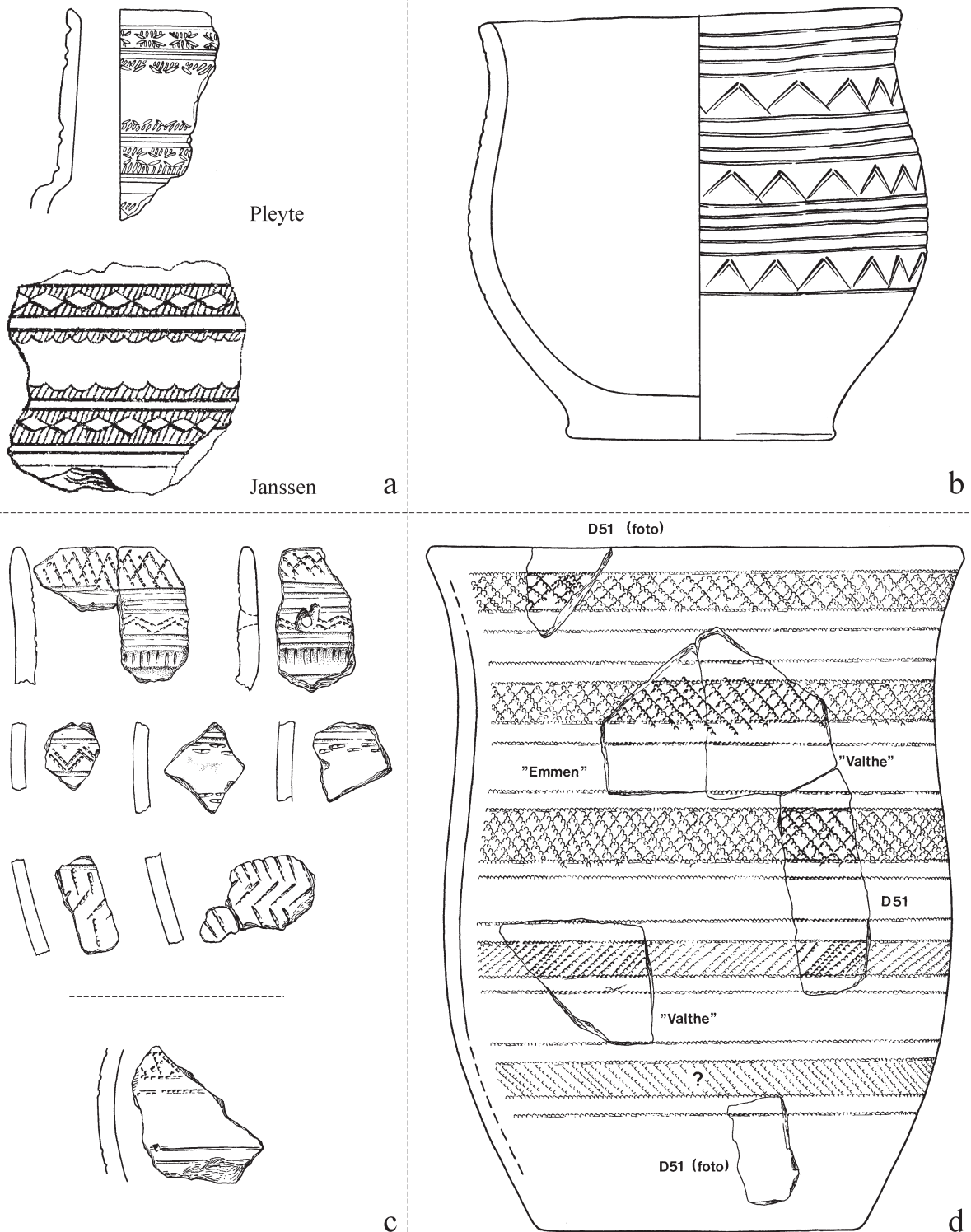

Fig. 90. a. Randscherf van een klokbeker, vermoedelijk afkomstig uit één van de hunebedden (D46 of D 47) van Angelslo, cat.nr. b 12. Afgebeeld zijn de tekening van een deel van de scherf bij Pleyte (1882: pl. X:5), en het schetsje op postzegelformaat van de hele scherf bij Janssen (1840: pl. II:93) opgeblazen tot dezelfde grootte; b. de klokbeker gevonden in de oudtijds uitgeruimde kelderinhoud van hunebed D40 bij Emmen, cat.nr. b 13; c. scherven van twee klokbekers uit hunebed D53 bij Havelte, cat.nr. b 14; d. reconstructie van een klokbeker uit hunebed D51 bij Noordsleen, cat.nr. b 16. Scherf 'Pleyte' onder a is nagetekend vanuit de publicatie van 1882; het schetsje van Janssen is gekopieerd uit diens publicatie. Schaal 1:2.

Documentatie:

- Veldtekeningen, vondstenboekje en foto's van het onderzoek in september 1918 en september 1921 (archief B.A.I.);
- Veldtekeningen, dagrapporten en foto's van het na-onderzoek in de heuvel op 21–22 oktober 1987 (archief B.A.I.);
- Inventarisboek archeologische collectie B.A.I.

Vondstomstandigheden:

D40 is een klein hunebed, met twee paar zijstenen, twee sluitstenen en twee dekstenen, vrijwel N-Z gericht, met de ingang in het midden van de oostzijde, die oorspronkelijk werd geflankeerd door twee portaalstenen, waarvan één echter verwijderd was. Deze werd in 1918 in de kamer teruggevonden, werd merkwaardigerwijs echter niet herplaatst. Het hunebed lag in een ronde heuvel die tot aan de bovenzijde van de zijstenen reikte, en die een diameter van ca. 23 m had. De inwendige afmetingen van de kelder bleken op vloerniveau $4 \times 2,5$ m te zijn. Hunebed en dekheuvel werden in september 1918 onderzocht door Van Giffen, met assistentie van geïnterneerde Belgische militairen. Van de heuvel bleven slechts twee tangentiale en één kort radiaal profiel aan de voet staan. Na afloop werd de heuvel in de oude vorm hersteld. In september 1921 werd in de tangentiale profieldam ten noorden van de kamer nog een sleufje gegraven, en werd een nieuwe profieltekening vervaardigd.

Op grond van de veldtekeningen en van de opgravingsfoto's was al vrijwel zeker, dat in de dekheuvel twee bouwfases, gescheiden door een duidelijk bodemprofiel, aanwezig waren. Ter verificatie werden in oktober 1987 het radiale profiel en één van de tangentiale profielen vrijgelegd. Daarbij bleek dat de dekheuvel niet twee maar zelfs drie perioden kende. Met deze gegevens erbij zijn de tekeningen van 1918 beter te begrijpen, en kunnen ook de vondstomstandigheden van het archeologische materiaal verklaard worden. Het grootste gedeelte van de vondsten werd namelijk aangetroffen buiten de kamer, en wel voornamelijk enkele meters ten oosten en zuidoosten van de kelderingang, in de vakken V-15/17 (vndrs. 25–28; Van Giffen, 1925/27: Atlas pl. 129). De kelder zelf bleek vrijwel leeggeruimd, op enkele scherfjes en een beschadigd vuurstenen bijltje na. De vulling bestond grotendeels uit ingestoven zand.

Op de door Van Giffen (1925/27: Atlas pl. 130) gepubliceerde profielen is de oorspronkelijke, lage heuvel rond de kamer met enige goede wil wel te herkennen, in de vorm van een dunne zone infiltratieaders. Over de heuvel bleek zich een vage, maar goed herkenbare bodem te hebben ontwikkeld, waar-

in zich na de ophoging met periode 2 infiltratieaders vormden. Periode 1 had een diameter van ca. 15 m, en reikte tot halverwege de zijstenen. Kennelijk heeft de heuvel deze vorm gehouden gedurende de rest van de Trechterbekerperiode. Op het oppervlak werden namelijk scherven van een golfbandpot van de Enkelgrafcultuur, kennelijk in situ, aangetroffen. Ook het feit dat tussen de archeologica in de vakken V-15/17 scherven van een klokbeke lagen, pleit hiervoor. Kennelijk is op een goed moment de kelder leeggehaald en is dit materiaal op de voet van periode 1 gestort. Door bioturbatie, of door bewuste handeling zijn de archeologica vervolgens in het zand van de voet van de kernheuvel terechtgekomen. De ophoging van periode 2 tot aan de bovenzijde van de draagstenen, en afgedekt met een duidelijk podsolprofiel, kan pas in de klokbekeertijd en nog later hebben plaatsgevonden. Wellicht bestaat er verband tussen het leeghalen van de kelder en deze ophoging. De reden van de uitruiming is niet bekend, maar gedacht zou kunnen worden aan een hergebruik t.b.v. begraving. Overigens is de kamer nog een tweede keer leeggeruimd, gezien de losse, recent-aandoende vulling. Bij die gelegenheid is waarschijnlijk op het talud van periode 2 de grond met steengruis gedeponeed, die door Van Giffen als 'verharding' voor het slepen van de dekstenen werd geïnterpreteerd (Van Giffen, 1925/27: II, 186–187). Bij het na-onderzoek van 1987 bleek echter duidelijk, dat deze laag subrecent moet zijn.

Van de klokbeke werden overigens niet alleen scherven ontdekt in vak V-16 (vndr. 27), zoals Van Giffen (1925/27: II, 204) schrijft, maar ook – blijkens inventarisboek en nummers op de scherven – in de vakken R-16 (vndr. 6), T/U-13/14 (vndr. 21) en V-17 (vndr. 28).

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 256,20/537,00.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nr. 1918/IX.27.

Beschrijving (fig. 90b):

Uit vele scherven gereconstrueerde beker. Ca. één-vijfde deel is gips, vnl. op het breedste gedeelte van de buik. S-vormig profiel, vlakke bodem met standvoet, afgeronde rand. Aardewerk binnen en buiten bruin; gemagerd met zand. De versiering bestaat geheel uit groeflijnen. Dat ook touw zou zijn gebruikt, zoals Modderman (1955: 41) schrijft, is onjuist. De beker is afgebeeld door Modderman (1955: pl. II:1) en Clarke (1970: no. 407).

b 14: Havelte, gem. Havelte (1918)

Hunebed D53

Publicatie:

Van Giffen, 1925/27.

Documentatie:

- Vondstenboekje van de opgraving in juli-augustus 1918 (archieff B.A.I.);
- inventarisboek archeologische collectie B.A.I.

Vondstomstandigheden:

In juli-augustus 1981 onderzocht Van Giffen het hunebed D53 bij Havelte. Dit hunebed bezit tien paar zijstenen, negen dekstenen (één grote deksteen rust op twee paar zijstenen), een portaal geflankeerd door twee paar portaalzijstenen en een ovale steenkrans. De inwendige afmetingen bedragen ca. 17 × 2,2 m. De oriëntering is ca. ONO-WZW. Bij het onderzoek werden de vondsten verzameld in vakken ter grootte van de dekstenen. Per vak werd de kelderinhoud in één keer tot op de vloer afgegraven. De dikte van de vondstenlaag bedroeg ca. 0,35 m. Naast scherven van ruim 600 stuks aardewerk en andere artefacten van de TRB-cultuur, werden ook fragmenten van laat-neolithisch bekeeraardewerk gevonden. Het betreft o.a. scherven van een golfbandpot van de Enkelgrafcultuur, van meerdere grote bekerpotten met nagelindrukken en cordons onder de rand, van een AOC-beker en van minstens twee klokbekers. Alleen de scherven van de beide klokbekers worden hier behandeld. De fragmenten van beker 1 werden gevonden onder de dekstenen D4, D5/6, D7 en D8, d.w.z. verspreid over een afstand van ca. 7 m. De scherf van beker 2 werd gevonden onder deksteen D2.

Ligging:

Kaartblad: 16H (Havelte), coörd. 211,03/534,24.

Verblijf:

Groningen, B.A.I., inv.nrs. 1918/VIII.690 en 694 (beker 1), 1918/ VIII.693 (beker 2).

Beschrijving (fig. 90c):

- Beker 1: Scherven, vooral van de hals, van een pot met het model van een Veluwe klokbeker. Hals cilindrisch, aanzet van de schouder aanwezig. Aardewerk buiten leerbruin, binnen bruinig, in de kern geelbruinig. Buitenoppervlak gepolijst. Van de versiering op de hals bestaan de horizontale begrenzingen uit brede, ondiepe groeflijnen. De patronen waarmee de zones zijn gevuld, zijn m.b.v. een kerf spatel aangebracht. Op grond van

de kwaliteit van het aardewerk worden tot deze beker ook enkele buikscherven gerekend. Van de versieringszone op de buik zijn een brede, ondiepe, horizontale groef en een rij horizontaal geplaatste, korte indrukjes aanwezig. Waarschijnlijk was vlak boven de voet horizontale visgraatversiering aangebracht, uitgevoerd m.b.v. een kerf spatel.

- Beker 2: Wandscherf, waarschijnlijk te plaatsen tussen voet en grootste buikomvang van een kleine beker. Aardewerk buiten vaalrood, plaatselijk grijs gevlekt, binnen grijsig. Gemagerd met zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering: een zone, met kerf spatel aangebracht, nabij de grootste omvang van de buik; en horizontale, scherpe groeflijnen vlak boven de bodem.

b 15: Exlo, gem. Odoorn

Hunebed D30

Publicaties:

Van Giffen, 1925/27; Brindley & Lanting, 1991/92.

Documentatie:

Veldtekeningen en vondstenboekje van de opgraving in 1918 (archieff B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

Van dit hunebed met vier paar zijstenen ontbraken in 1918 slechts twee dekstenen. De dekheuvel was grotendeels ongestoord, hoewel een deel van de steenpakking tegen de buitenzijde van de grafkelder uitgegraven bleek door keiendelvers. In de kamer was nauwelijks gegraven, en de keldervloer was opmerkelijk intact. Tijdens het onderzoek van 1918 werd de kelder volledig onderzocht, en werd ook de dekheuvel vrijwel helemaal afgegraven. Van Giffen (1925/27) gaf al een voorlopig overzicht van de kelderinhoud, terwijl Brindley & Lanting (1991/92) de definitieve publicatie hebben verzorgd.

In de kelder werden fragmenten van drie Enkelgrafbekers, en een ruw gevormd schaalpje, mogelijk midden-bronstijd aardewerk, gevonden (Brindley & Lanting, 1991/92: fig. 169). Klokbekeraardewerk werd niet aangetroffen. Desondanks blijkt dit hunebed wel degelijk in Klokbekertijd te zijn bezocht, en zelfs gebruikt voor de bijzetting van crematieresten. Van Giffen (1925/27: II, 222) vermeldt, dat op de onderste vloer, in de ZO-hoek van de kamer een hoopje verbrande menselijke beenderen werd aangetroffen. Deze beenderen, met vdnr. 48, werden in een glazen stopfles bewaard in het museum in Assen, en trokken pas de aandacht nadat bij het onderzoek

van crematieresten uit het Laat-Havelte grafveldje van Leer-Westerhamrich in 1996 ook resten van dierlijke beenderen en van verbrande artefacten van dierlijk been, en van verbrande berenklaauwen waren gevonden. Als gevolg daarvan werden de crematieresten uit Drentse Laat-Havelte graven onderzocht, met vergelijkbare resultaten, en ook twee concentraties crematieresten uit Drentse hunebedden, namelijk uit D15 bij Loon, opgespit door amateurs in 1974, en uit D30 (opgraving Van Giffen). De crematieresten uit Laat-Havelte vlakgraven, en de beide vondsten uit hunebedden werd ¹⁴C-gedateerd. De vlakgraven leverden een fraaie serie dateringen op (Lanting & Van der Plicht, 1999/2000: 66–67). De crematie van Loon bleek eveneens in de TRB-periode thuis te horen (deze publicatie: cat.nr. b 6), maar die van Exlo is verrassend genoeg een stuk jonger: 3695±35 BP (GrA-28350). Er zijn geen redenen om aan de betrouwbaarheid van deze datering te twijfelen, zodat we dus moeten accepteren, dat in de klokbekerperiode in een hoekje van de kelder een crematie is begraven.

Ligging:

Kaartblad 17F (Exlo), coörd. 253,01/546,36.

b 16: Noordsleen, gem. Sleen

Hunebed D51

Documentatie:

- Handgeschreven notitie van A.E. van Giffen, d.d. 23 juli 1962 in doosje met twee niet-geïventariseerde klokbekerscherven uit hunebed D51 (Prov. Museum van Drenthe, Assen, magazijn afd. Prae- en Protohistorie, lades R 47/48);
- Foto van een viertal klokbekerscherven, gevonden in D51 in 1953 (fotodocumentatie Drentse bekers, samengesteld door Van der Waals & Glasbergen. Eén exemplaar aanwezig op het B.A.I. (documentatie bekervondsten), één op het Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam (coll. W. Glasbergen);
- Inventarisboekje afd. Prae- en Protohistorie, Prov. Museum van Drenthe, Assen (scherf 1955/VII.3);
- Dagrapport H.T. Waterbolk, d.d. 13 juni 1958 van een bezoek met W. Glasbergen aan J. Bosch te Valthermond (archief B.A.I.);
- Concept-inventarisbriefje van de hand van J.D. van der Waals betreffende de scherven van een klokbeker geschonken door J. Bosch aan het Prov. Museum van Drenthe te Assen. Dit briefje is niet uitgewerkt, en in Assen niet aanwezig (B.A.I., documentatie bekervondsten).

Vondstomstandigheden:

Van de hier beschreven klokbeker zijn in totaal negen scherven bekend. Vier ervan vormen één groot wandfragment. Deze vier scherven hebben echter drie vindplaatsen, te weten Noordsleen D51, Valthe en Emmen! Het zal duidelijk zijn dat twee van deze vindplaatsen niet correct kunnen zijn. Betreffende de juiste vindplaats bestaat geen twijfel. Het briefje van Van Giffen van 23 juli 1962 is duidelijk: “Hunebed D51, Noordsleen. Scherven in losse grond. Hierbij twee bekerscherven, westelijk van deksteen, achter de ingang in de kelder. Hier heeft J. Lanting vroeger (10 à 12 jaar geleden) ook een paar derge(lijke) bekerscherven gevonden. Deze zijn nog in B.A.I.; ornament van klokbeker. Bij de andere scherven zulke van Havelter stijl.” Kennelijk zijn dit dezelfde scherven, die in Van Giffen’s verslag over de rijkshunebedden in 1965 worden beschreven als ‘standvoetbekerscherven’ (zie Bakker & Waterbolk, 1980: 41). Van de scherven die 10 à 12 jaar eerder door J. Lanting werden gevonden zijn foto’s bekend. De scherven zelf, die kennelijk in 1953 werden gevonden, zijn momenteel onvindbaar in Assen en Groningen. Als vindplaats staat in de fotoklappers ‘klein hunebed Noordsleen’ aangegeven. In Glasbergen’s exemplaar werd de toevoeging ‘D50?’ op 13 juni 1965 op verzoek van Van Giffen gewijzigd in D51. De foto’s zijn van goede kwaliteit, waardoor er nauwelijks twijfel kan bestaan, dat ze tot dezelfde beker als die van 1962 behoren.

Eveneens tot dezelfde beker behoort een drietal scherven dat in het Prov. Museum van Drenthe te Assen wordt bewaard. Een scherf met inv.nr. 1955/VIII.3 werd geschonken door D. van der Meulen, arts te Emmen. De scherf werd door schenker bewaard tussen een aantal fragmenten TRB-aardewerk. Hij deed echter tegenstrijdige opgaven met betrekking tot de vindplaats. Eerst werd ‘een rioolsleuf in Emmen’ genoemd, later ‘omgeving Emmen’. De beide ongenummerde scherven uit de collectie van J. Bosch te Valthermond zouden in 1958 door deze gevonden zijn in omgewerkte grond op een perceeltje heide met opslag, aardappelkuilen, etc. aan de oostrand van de Oosteres van Valthe, tussen de es en de Kampervenen. Volgens het dagrapport van 13 juni 1958 zou Bosch op dezelfde plaats een hoeveelheid TRB-scherven hebben gevonden. Ook in de collectie-Jeuring in Klazienaveen was TRB-aardewerk van deze ‘vindplaats’ aanwezig.

Bij bestudering van de verschillende scherven bleek dat de scherf van Van der Meulen past aan één van de scherven uit de collectie-Bosch, en dat laatstgenoemde ook past aan één van de scherven die in 1962 in D51 werden gevonden (fig. 90d). Dat ver-

klaart m.i. ook de TRB-scherven in de collecties Van der Meulen, Bosch en Jeuring. Kennelijk zijn deze, en de klokbekerscherven, afkomstig van een clandestiene opgraving in D51, waarvoor de heren niet wilden uitkomen. In plaats daarvan werden valse vindplaatsopgaven gedaan.

D51 is een zwaar beschadigd hunebed, dat zes of zeven paar zijstenen heeft gehad, waarvan nog elf aanwezig zijn. Van de zes of zeven dekstenen zijn nog twee aanwezig; van de twee paar portaalstenen allen nog het buitenste paar. De richting van de kamer is WZW-ONO. De plaats van het onderzoekje van 1962 is gemakkelijk te lokaliseren. Midden in de kelder, achter de ingang in het midden van de zuidelijke lange zijde ligt een grote deksteen (door Van Giffen (1925/27) als D4 aangeduid). Direct westelijk van deze steen moeten de scherven van de klokbeker zijn gevonden, en heeft ook de clandestiene graverij plaatsgevonden. Bij het aanbrengen van betontegels in de kelder in juni 1985 zijn geen verdere klokbekerscherven gevonden.

Ligging:

Kaartblad 17G (Oosterhesselen), coörd. 249,36/535, 08.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1955/VIII.3 (ex-coll. Van der Meulen) en ongenummerd (twee scherven, ex-coll. Bosch). Deze drie fragmenten liggen in hetzelfde doosje. Daarnaast zijn aanwezig twee ongenummerde, aan elkaar passende scherven, in een luciferdoosje gemerkt 23-VII-1962 D51 (lades R 47 en 48). De vier scherven die in 1953 in D51 werden gevonden zijn momenteel onvindbaar. De TRB-scherven uit de collectie Jeuring zijn via een tussenpersoon inmiddels in de collectie van het B.A.I. beland, die uit de collectie-Bosch zijn na zijn overlijden zoekgeraakt. Wat er met het materiaal uit de collectie-Van der Meulen is gebeurd, is mij niet bekend.

Beschrijving (fig. 90d):

Aan de hand van bewaard gebleven scherven, en de foto's van de vier missende fragmenten van 1953 kan deze beker voor een groot deel gereconstrueerd worden, mede omdat één van de missende scherven een randscherf was. Het betreft een forse beker met flauw S-vormig profiel. Het aardewerk is binnen en buiten rossig, en zwart in de kern. Het is gemagerd met zand. Het buitenoppervlak is gladgemaakt, en toont sporen van polijsting. De versiering is aangebracht in de vorm van horizontale banden, die aan weerszijden op korte afstand worden begeleid door horizontale lij-

nen, en die gescheiden worden door onversierde zones. De drie bovenste zones tonen kruisarcering; de vierde zone van boven heeft een diagonale arcering. Waarschijnlijk was er nog een vijfde versieringszone, eveneens met diagonale arcering, waarna een vrij brede onversierde strook volgde tot aan de voet.

b 17: Tinaarlo, gem. Vries

Vernield hunebed D6a

Publicaties:

Van Giffen, 1944a; Brindley, Lanting & Neves Espinha, 2001/02.

Documentatie:

Veldtekeningen en foto's van het onderzoek in 1928 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In augustus 1927 werden bij de gedeeltelijke ontginning van een perceel woeste grond, ca. 300 m ten OZO van hunebed D6 bij Tinaarlo, stenen en scherven van TRB-aardewerk gevonden. Een eerste verkenning deed vermoeden, dat resten van een vernield hunebed waren gevonden. Van Giffen was echter niet in staat ogenblikkelijk een opgraving te verrichten, wegens drukke werkzaamheden elders. Het onderzoek vond daarom pas in maart-april 1928 plaats. Bij dit onderzoek bleek, dat bij de ontginningswerkzaamheden de ZO-zijde van een NW-ZO gerichte, ovale heuvel van 24 × 15 m was verspit. Juist op de grens van het reeds diepgespitte terrein en de nog intacte heuvel was een kuil met een doorsnede van ca. 2,8 m en een diepte van ca. 1,2 m aangesneden, die veel stenen, steengruis en scherven bevatte. Door Van Giffen werd deze kuil geïnterpreteerd als de laatste rest van een vernield hunebedje D6f. Zoals Brindley *et al.* (2001/02) duidelijk hebben gemaakt, gaat het in feite om een kuil waarin afval van de afbraak van het eigenlijke hunebed (D6e volgens Van Giffen; hernummerd tot D6a door Brindley *et al.*) werd gestort.

De resten van hunebed D6a werden tijdens de opgraving aangetroffen in het centrum van de ovale heuvel. Het bleek te gaan om een megalietgraf met vier paar zijstenen, dat binnenwerks 4,8 × 2,0 m mat. Van de oorspronkelijke constructie waren alleen nog delen van de keldervloer aanwezig. De vondsten uit de vernielde kelder kregen hetzelfde vondstnummer 12, maar zoals gezegd behoort ook het materiaal uit de ronde kuil in de ZO-voet van de dekheuvel, dat vondstnummer 13 kreeg, tot de oorspronkelijke kelderinhoud, evenals het materiaal dat vóór de voor-

malige ingang van de kamer werd verzameld, en dat vondstnummer 14 kreeg. In de kelder werd ook het wand-bodemfragment gevonden van wat hoogstwaarschijnlijk een maritieme klokbeker was, dat bij de inventarisatie in Assen nummer 1928/III.146 kreeg. In de catalogus van Brindley *et al.* (2001/02) heeft dit fragment het nummer 308. Het is echter niet volledig uit te sluiten, dat de scherf van een AOO-beker van type 2IIa afkomstig is.

Ligging:

Kaartblad 13B (Vries), coörd. 238,54/565,90.

Verblijf:

De vondsten van D6a zijn in Assen geïnventariseerd onder nummer 1928/III.15-196; de scherf van de klokbeker kreeg nummer 1928/III.146.

Beschrijving (fig. 91a):

Wand-bodemscherf van een klokbeker. Aardewerk binnen en buiten rood. Versiering bestaande uit een omlopende rij schuingeplaatste indrukken van een kerf spatel. De onderzijde van deze zone wordt gevormd door de indruk van een fijn touwtje. De scherf is afgebroken langs de bovenzijde van de zone, zodat niet duidelijk is, of ook daar een touwindruk aanwezig was.

c 1: Eext, gem. Anlo

Tumulus Galgwandenveen 1

Publicatie:

Jager, 1985.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten, foto's en dia's van het onderzoek tussen 19–22 oktober 1970 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (zie Jager, 1985: fig. 31):

Directe aanleiding tot het onderzoek was de vondst door O.H. Harsema van een scherfje van een 'maritieme klokbeker' op de zool van de heuvel in het voorjaar van 1970. De heuvel bleek vrijwel volledig geëgaliseerd. De NW-helft was verploegd tot op de oranjegele infiltratiezone van het oude bodemprofiel. De ZO-helft was minder diep gestoord. Hier waren ook de dunne donkergrijze humuslaag en de 0,10–0,20 m dikke lichtgrijze uitspoelingshorizont van het oude bodemprofiel nog aanwezig, direct onder de bouwvoor. Over de heuvel had zich een zwaar podsolprofiel ontwikkeld. Aan hand van de dagzomende oerbank

kon de omvang van de heuvel bepaald worden. Deze bleek enigszins ovaal te zijn, 15×17 m. Deze vorm werd waarschijnlijk veroorzaakt door de ligging op een lage rug. De zool werd onderzocht d.m.v. een ca. 4 m brede en ca. 18,5 m lange, ca. O-W gerichte sleuf en een ca. 2 m brede en ca. 17 m lange, ca. N-Z gerichte sleuf; beide over het centrum. In het centrum werd een ca. O-W gericht graf ontdekt, dat zich aanvankelijk aftekende als een grijze rechthoek van $2,5 \times 0,8$ m. Bij verder verdiepen bleek, dat deze grijze rechthoek onderdeel was van de vulling van een grafkuil van $2,8 \times 1,2$ m, die langs de wanden gevuld was met oranjegeel zand. De grijze rechthoek kan beschouwd worden als de vulling van een kist of bekisting. Op de bodem van de grafkuil werd een lijksilhouet gevonden, liggend met opgetrokken knieën op de linkerzijde, met het hoofd naar het oosten. Eén arm lag gestrekt langs het lichaam. Evenwijdig aan de scheenbenen lag een Enkelgrafbeker van type 1e, liggend op de zij met de opening naar het zuiden. Oostelijk van het hoofd lag een grote vuurstenen kling. De grafkuil was nog 0,25 m diep. Ter plaatse van het graf was het oude bodemprofiel echter al verploegd. De werkelijke diepte zal ca. 0,45–0,50 m zijn geweest.

Bij de ZO-hoek van de grafkuil werd een afgerond-vierkante kuil ontdekt, met lichtgrijze vulling langs de randen en donkergrijze vulling in het centrum. De afmetingen, direct onder de bouwvoor, bedroegen $1,4 \times 1,4$ m. De kuil raakte de grafkuil, maar een oversnijding was niet zichtbaar. Op dieper niveau werd de kuil rond en waren langs de wanden roodverbrand zand en grote hoeveelheden houtskool aanwezig. Deze componenten volgden de wand van de op doorsnee komvormige kuil. De kuil was te vervolgen over een diepte van ca. 0,45 m. De werkelijke diepte t.o.v. het reeds weggeploegde oude maaiveld zal ca. 0,60–0,65 m hebben bedragen. De kuil bevatte geen archeologica of crematieresten. De relatie van grafkuil en 'brandkuil' is onduidelijk. A.E. Lanting (pers. meded.) was van mening, dat de brandkuil een *ritual pit* bij het bekergraf zou kunnen zijn. Het probleem is echter, dat daarvoor geen parallellen zijn aan te wijzen. De bovenste lagen van de vulling leken veel op het bodemprofiel onder de heuvel, alsof de kuil al weer dicht was en afgedekt met een bodem toen het graf werd gegraven en de heuvel opgeworpen. Er zijn geen aanwijzingen, dat de kuil jonger is dan het graf, in de vorm van een duidelijke doorsnijding. Zeer waarschijnlijk kan de datering van houtskool uit de kuil (3930 ± 45 BP, GrN-8254) dus worden opgevat als een *terminus post quem* voor de heuvel.

Aanleiding tot het onderzoek was, zoals gezegd, de vondst van een klokbekerscherf op de zool. Het is ui-

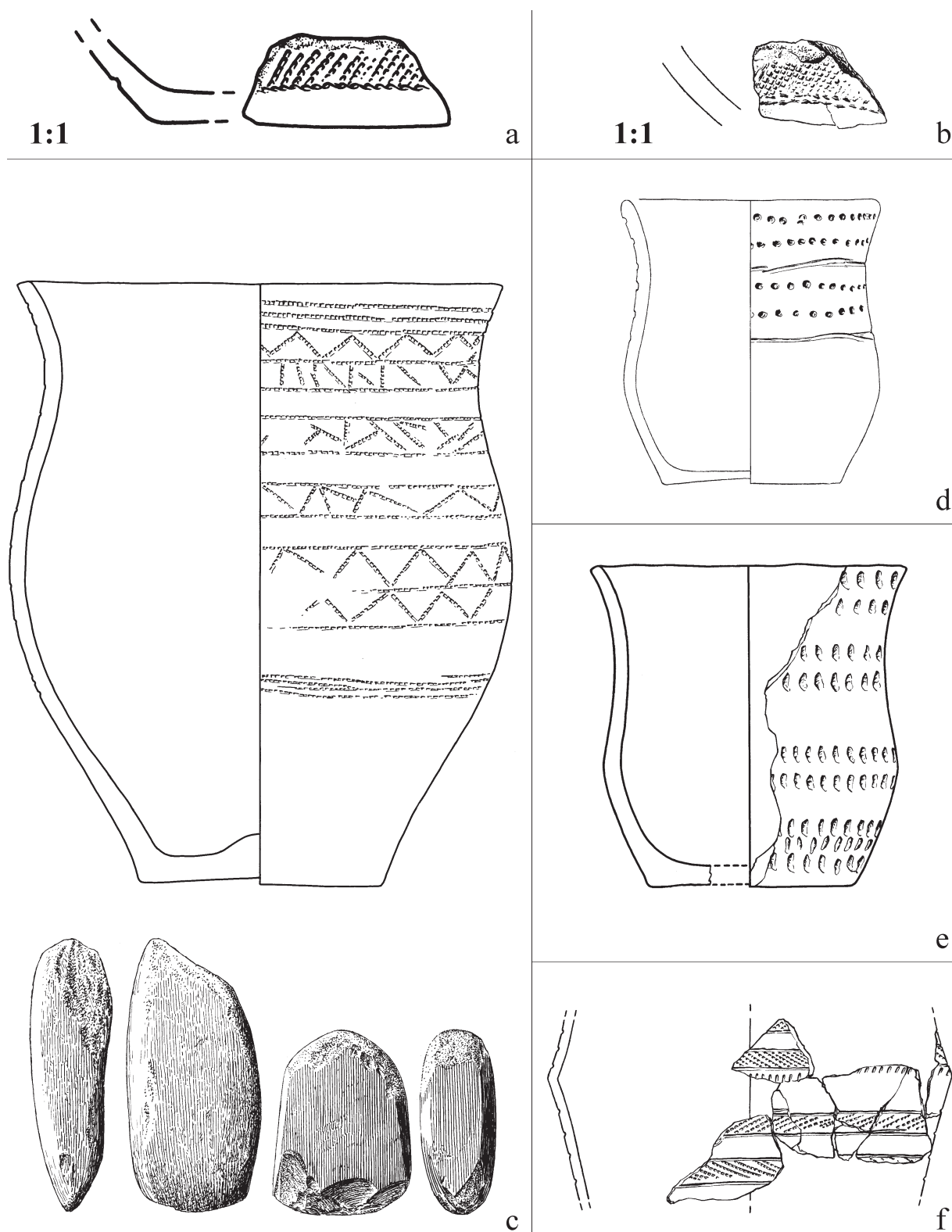

Fig. 91. a. Scherf, waarschijnlijk van een maritieme klokbeker, uit hunebed D6a bij Tinaarlo, cat.nr. b 17; b) scherf, waarschijnlijk van een maritieme klokbeker, gevonden op grafheuvelzool Galgwandenvveen 1 bij Eext, cat.nr. c 1; c. klokbeker, bijl en bijlfragment van kristallijn-gesteente uit Schipborg, cat.nr. c 2; d. klokbekertje uit Dalen, cat.nr. c 3; e. klokbekertje van het Emmerveld, cat.nr. c 5; f. klokbekerfragment van Emmen-Angelslo/1936, cat.nr. c 4. Schaal 1:1 (a en b), resp. 1:2 (c-f).

terst onwaarschijnlijk, dat deze scherf afkomstig zou zijn van een beker in een secundair graf in de heuvel, die lang geleden verploegd zou zijn. De kwaliteit van de scherf en de scherpe breukranden wijzen erop, dat deze niet lang in de recente bouwvoor vertoefd kan hebben. In het centrum van de heuvel ‘dagzoomt’ de humuslaag van het oude bodemprofiel. Het is niet onwaarschijnlijk dat de klokbeker scherf uit dit oude bodemprofiel is opgeploegd. Helaas is tijdens het onderzoek met deze mogelijkheid te weinig rekening gehouden. Er is niet geprobeerd materiaal uit het oude bodemprofiel te verzamelen, hoewel hier en daar wel scherfjes en vuursteensplinters werden aangetroffen. Een na-onderzoek behoort echter nog tot de mogelijkheden. Desondanks hebben we hier mijns inziens een sterke aanwijzing, dat een scherf van een klokbeker stratigrafisch ouder is dan een Enkelgrafbeker van type 1e. De ¹⁴C-datering van de houtskool uit de brandkuil is zeker geen argument tegen deze veronderstelling. Het probleem is echter dat niet met volle zekerheid vaststaat, dat het om een scherf van een maritieme klokbeker van type 2Ia gaat. Het zou ookeen scherf van een AOO-beker van type 2IIa kunnen zijn.

Pollenanalyse:

Er zijn uit het oud-oppervlak onder de heuvel drie pollenmonsters genomen, waarvan één werd onderzocht (Casparie & Groenman-Van Waateringe, 1980).

Ligging:

Kaartblad 12 G (Gieten), coörd. 244.85/561.15.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1970/XII.1 (klokbekerscherfje), 1970/XII.5 (Enkelgrafbeker) en 1970/XII.6 (kling).

Beschrijving (fig. 91b):

- 1970/XII.1: klein scherfje van een klokbeker, waarschijnlijk uit de sterk hellende wand vlak boven de voet. Aardewerk lichtrood aan de buitenzijde, geelgrijs aan de binnenzijde, zwart in de kern. Spaarzaam gemagerd, o.a. met scherfgruis. Versiering bestaande uit een horizontale band, gevuld met schuin geplaatste indrukken van een kerfspatel en aan de onderzijde begrensd door indrukken van twee fijne, resp. S- en Z-getwijnde touwtjes.

Verder uit deze heuvel afkomstig:

- 1970/XII.5: Enkelgrafbeker met hoog, slank model, S-vormig profiel en uitgesproken standvoet. Versiering bestaande uit horizontale rijen schuine indrukken van een gladde spatel, die alle dezelfde richting hebben (zgn. halve visgraat). Type 1e (zie

Jager, 1985: fig. 32);

- 1970/XII.6: grote, gebogen kling van grijze vuursteen (zie Jager, 1985: fig. 32).

c 2: Schipborg, gem. Anlo

Publicatie en documentatie:

Van der Waals, 1962.

Vondstomstandigheden:

De scherven van de beker, de bijl en het bijlfragment werden omstreeks 30 maart 1959 gevonden tijdens de egalisering van een hoge rug in weiland ten ZW van de weg Anlo-Schipborg, oostelijk van hoeve “De Schipborg”. De vondsten werden gedaan in een ca. 0,6–0,7 m onder maaiveld reikende, in de lichte ondergrond duidelijk aftekenende kuil. Volgens de arbeiders die de vondsten borgen, lagen de bekerscherven op een diepte van ca. 0,5 m, lag de bijl direct boven de scherven op een diepte van ca. 0,4 m en lag het bijlfragment op een afstand van ca. 0,5 m van beide vorige. De afmetingen van de kuil in het horizontale vlak zijn niet bekend. Van der Waals (1962: 251) was van mening, dat het een nederzettingsskuil betrof. Er waren hem geen bijlen als bijgiften in klokbekergroeven bekend. Ook het feit dat het bijlfragment als klopsteen werd gebruikt, leek hem beter te rijmen met een nederzettingsskuil dan met een graf. Nadien hebben Butler & Van der Waals (1966) twee grafvondsten van de Veluwe klokbekergroep gepubliceerd, die aantonen dat bijlen en uit bijlfragmenten vervaardigde werktuigen een enkele keer als grafgift kunnen zijn meegegeven. Het betreft het primaire graf van een tumulus op het landgoed De Valk bij Lunteren (opgraving Bursch 1939), dat o.a. twee Veluwe klokbekers, kussen- en hamerstenen en een vuurstenen bijtje bevatte, een vlakgraf op het terrein van het vliegveld Soesterberg (toevalsvondst 1942), dat een polsbeschermer, kussen- en hamerstenen, een hamer vervaardigd uit de top van een groensteenbijtje en vermoedelijk een klokbeker opleverde. Het is daarom niet uit te sluiten, dat de kuil in Schipborg in feite een graf is geweest.

Ligging:

Kaartblad 12E (Zuidlaren), coörd. ca. 241,9/564,3.

Verblijf:

Schipborg, collectie F. Goosen.

Beschrijving (fig. 91c):

- Uit scherven en veel gips gerestaureerde beker. Ca. éénderde deel origineel. Aan één zijde van rand tot

bodem aanwezig; profiel en afmetingen derhalve verzekerd. S-vormig profiel, holle bodem, afgeplatte rand. Aardewerk geel- tot grijsbruin, donker in de kern. Buitenzijde gladgemaakt, met sporen van polijsting. Versiering aangebracht m.b.v. een kerf spatel;

- Bijl van groen, kristallijn gesteente. Min of meer rechthoekig op dwarsdoorsnede, top afgebroken, één vlak sterk beschadigd;
- Topfragment van een bijl van fijnkorrelig lichtgrijs gesteente. Rechthoekig op dwarsdoorsnede. Secundair met de top als kloppsteen gebruikt.

c 3: Dalen, gem. Dalen (1947/48)

Publicatie:

Waterbolk, 1958.

Documentatie:

- Dagrapport van een bezoek aan Dalen, d.d. 15 augustus 1957, door A. Meijer (archief B.A.I.);
- Aantekeningen van een bezoek aan Dr. H.G. Remmelts, huisarts te Dalen, op 19 februari 1982 (aantekeningen bekervondsten B.A.I.);
- Brief van V.T. van Vilsteren, Prov. Museum van Drenthe te Assen, aan Dr. H.G. Remmelts, d.d. 20 januari 1990, en brief van Remmelts aan Van Vilsteren, d.d. 8 maart 1990 (archief archeologische afd. Prov. Museum van Drenthe, Assen; in kopie aanwezig bij aantekeningen bekervondsten B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

Het bekertje werd in 1947 of 1948 gevonden door J. Zwiers te Dalen, in de steilkant van een ontzanding vlak bij zijn huis aan de Dalerveensestraatweg, de huidige Oude Dalerveensestraat. Volgens Waterbolk (1958: 16) had het op een diepte van ca. 0,5 m in schijnbaar ongeroerde grond gelegen. Aangezien het bekertje gaaf is, was het vrijwel zeker een grafgift. Nadere gegevens over afmetingen en oriëntering van de grafkuil ontbreken echter. Volgens Dr. Remmelts (gesprek 19 februari 1982) bevatte het bekertje, toen hij het kreeg van de vinder, crematieresten, o.a. een lendenwervel van een volwassene. Het is niet uitgesloten dat deze crematieresten bij het bekertje zijn gevonden, en dat het dus om een crematiebijzetting van de Klokbekecultuur gaat. Voorzichtigheid is echter geboden. Volgens Meijer bevatte de beker op 15 augustus 1957 een ovaal steentje, dat later niet meer genoemd wordt. Van crematieresten was op dat moment

echter geen sprake. Ook Waterbolk (1958) noemt de crematieresten niet.

Ligging:

Kaartblad 22E (Coevorden), coörd. ca. 248,75/523,75.

Verblijf:

Collectie Stichting Aold Daol'n (geschenk van Dr. H.G. Remmelts).

Beschrijving (fig. 91d):

Bekertje met S-vormig profiel, holle bodem en afgeronde rand. Aardewerk binnen en buiten geelbruin van kleur, plaatselijk donker gevlekt. Waarschijnlijk gemagerd met zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering bestaande uit twee onregelmatige, horizontaal-omlopende groeflijnen en vier horizontale rijen ondiepe, ronde indrukjes.

c 4: Emmen-Angelslo, gem. Emmen (1936)

Documentatie:

Inventarisboek Rijksmuseum van Oudheden, Leiden.

Vondstomstandigheden:

De scherven van deze klokbeke werden verkregen door bemiddeling van G. Middelveld te Westenesch, gem. Emmen, en waren gevonden 'op het terrein van de opgravingen van 1931 en 1932'. Deze opgravingen van 1931-'32 vonden plaats op een terrein zuidelijk van de Emmer Dennen, in de huidige woonwijk Angelslo. Vlak voor de ontginning werden tien grafheuvels, een vlakgrafgroepje en een urnenveld onderzocht (Bursch, 1936; 1937). Eén van de grafheuvels was de onder cat.nr. a 20 beschreven tumulus 9, waarin de klokbeke c 1932/11.3 werd gevonden. De hier beschreven scherven werden na de ontginning gevonden. Het is niet onwaarschijnlijk dat zij afkomstig zijn uit een verploegd vlakgraf of laag heuveltje.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 258,10-35/533,88-534,08.

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. c 1936/5.8.

Beschrijving (fig. 91f):

Enkele wandscherven van een vrij grote, dunwandige beker met scherpe buikknik. Het aardewerk is rood-

bruin van kleur, zowel binnen als buiten, met zwarte kern. Spaarzaam gemagerd met zand (en chamotte?). Het oppervlak is glad, met sporen van polijsting. Van de versierde zones bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen en zijn de schuine indrukken aangebracht met een kerfspatel. Op de buikknik zijn korte, verticale groefjes aangebracht.

c 5: Emmerveld, gem. Emmen

Documentatie:

- Inventarisboek Rijksmuseum van Oudheden, Leiden;
- Brief G. Middelveld aan F.C. Bursch, d.d. 23 oktober 1939 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vondstomstandigheden:

De fragmenten van deze klokbeke werden door het Rijksmuseum van Oudheden gekocht van de heer G. Middelveld te Emmen en waren door deze gevonden op het perceel van de heer Horing in het Emmerveld, nadat dit was geploegd in het kader van een ontginning. Middelveld verkocht bij dezelfde gelegenheid ook TRB-scherven van hetzelfde terrein. Op hetzelfde perceel groef Dr. F.C. Bursch in 1934 enkele brandheuvels uit de Late IJzertijd en een brandgrafje met fibulae uit de 6^e eeuw A.D. op (Bursch, 1937) Waarschijnlijk is de beker een verploegde grafgift. Niet bekend is, of deze afkomstig is uit een vlakgraf, of uit een verploegde heuvel.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 254,70-85/536,05-25.

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. c 1939/12.1 (foutief genummerd c 1939/12.2). Een scherf van deze beker bevindt zich onder de TRB-scherven die nummer c 1939/12.2 hebben gekregen.

Beschrijving (fig. 91e):

Uit scherven gereconstrueerd fragment van een beker. Ca. een kwart deel aanwezig, echter met bodem en volledig wandprofiel. Onregelmatig holle bodem met standring, buikknik en afgeplatte rand. Aardewerk roodbruin van kleur, plaatselijk lichter gevlekt. Oppervlak glad, met sporen van polijsting. Versiering aangebracht met een spateltje met een dik, zwak gebogen uiteinde, waardoor de indrukken enigszins nagelvormig aandoen.

c 6: Emmer Dennen (voorm. Emmerzand), gem. Emmen

Documentatie:

Inventarisboek van de afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen.

Vondstomstandigheden:

Deze klokbeke werd gevonden in het Emmerzand bij Emmen door de heer C.G.J.A. van Genderen Stort en door deze aan het museum te Assen geschonken. Over de vondstomstandigheden is verder niets bekend. Gezien het feit dat de beker onbeschadigd is, mag aangenomen worden dat het een grafgift betreft, die kort voor het vinden vrijgestoven was. Het Emmerzand was een stuifzandgebied oostelijk van Emmen, dat later grotendeels bebost werd. Het beboste gedeelte werd vervolgens als Emmerdennen aangeduid. De topografische kaarten laten de stapsgewijze bebossing van dit gebied goed zien.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. ca. 257,8-258,5/535,5-536,1.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1899/IV.2 (afgietsel aanwezig in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, inv.nr. c 1967/6.1).

Beschrijving (fig. 92a):

Bekertje met S-vormig profiel, vlakke bodem met zwak-ontwikkelde standvoet en afgeronde rand. Aardewerk warm roodbruin tot steenrood, gemagerd met zand. Buitenoppervlak glad met sporen van polijsting. Versiering aangebracht met een kerfspatel. De beker is afgebeeld in Stampfuss (1929: Taf. VI:9), Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. VIII:22) en Lanting & Van der Waals (1976: fig. 2).

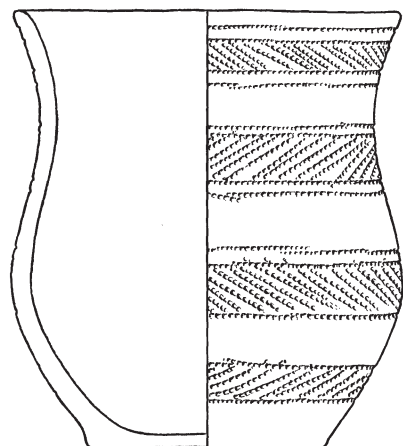
c 7: Omgeving Emmen, gem. Emmen (Emmerschans?)

Documentatie:

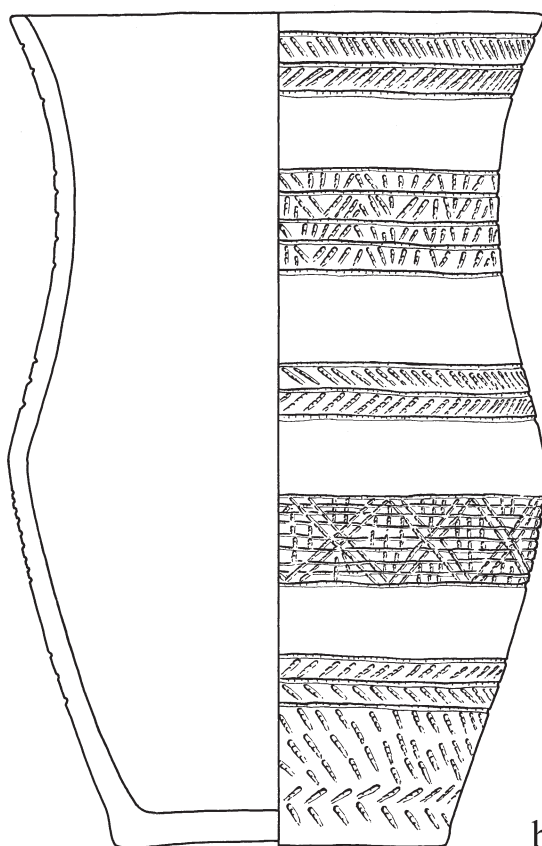
Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen.

Vondstomstandigheden:

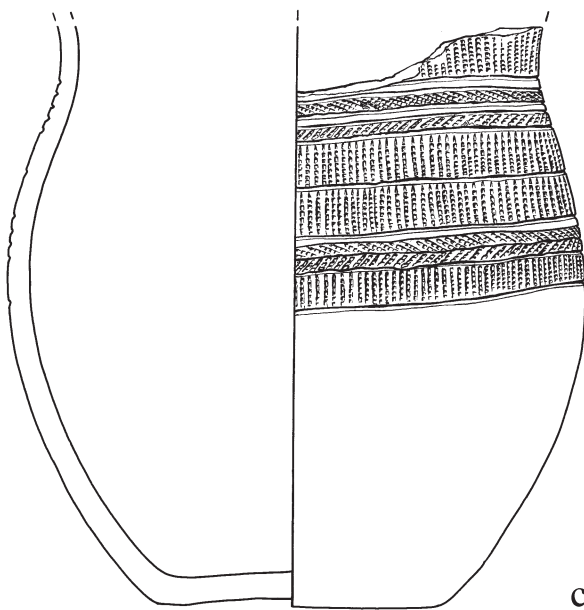
De scherven van de beker werden aangetroffen in de nalatenschap van H.T. Buiskool te Emmen. Vindplaats en vondstomstandigheden zijn niet bekend.

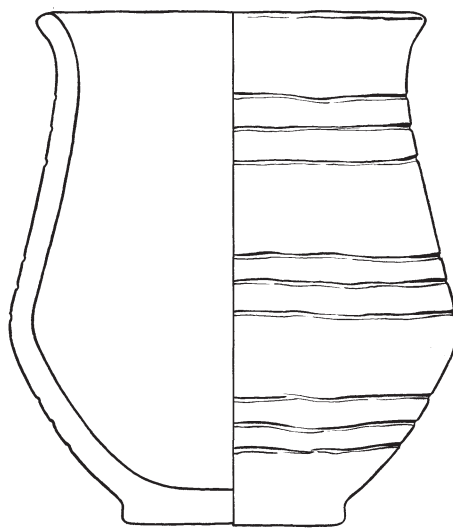
a

b

c

d

Fig. 92. a. Klokbeker uit de Emmer Dennen (voorm. Emmerzand), cat.nr. c 6; b. klokbeker, vermoedelijk gevonden bij de Emmerschans, cat. nr. c 7; c. klokbeker van Ballo, cat.nr. c 9; d. klokbeker van Elderslo, cat.nr. c 10. Schaal 1:2.

Aangenomen mag worden dat de beker in de omgeving van Emmen werd gevonden. De heer Snijders, bestuurslid van de Oudheidkamer te Emmen, die de scherven in de nalatenschap ontdekte en de beker reconstrueerde, meende zich te herinneren, dat ze gevonden waren in het gebied van de zandafgraving achter de Emmerschans. Zeer waarschijnlijk is de beker uit een graf afkomstig.

Ligging:

Niet bekend; wellicht in de omgeving van de Emmerschans.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1961/XI.1.

Beschrijving (fig. 92b):

Slanke beker met ingebogen bovenhelft, afgeronde buikknik, afgeknot-kegelvormige onderhelft, brede, vrijwel vlakke bodem en afgevlakte rand. Aardewerk okerbruin, aan de buitenzijde plaatselijk rood gekleurd. Buitenoppervlak gepolijst. Versiering aangebracht met een kerf spatel. Opmerkelijk is het patroon in de horizontale band vlak onder de buikknik, bestaande uit St.-Andrieskruizen en verticale spatelindrukken op een bundel van negen horizontale lijnen. De beker is afgebeeld door Van der Waals (1964b: fig. 11).

c 8: Klijndijk, gem. Odoorn

Publicaties:

Jager, 1989 (speciaal pp. 46–47); Prummel & Van der Sanden, 1995 (cat.nr. 29); Van der Sanden, 1997.

Documentatie:

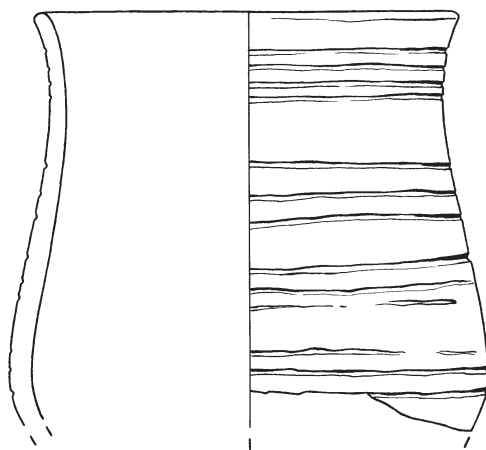
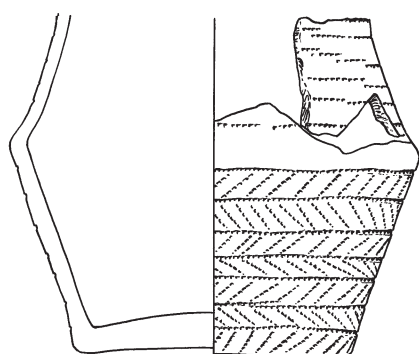
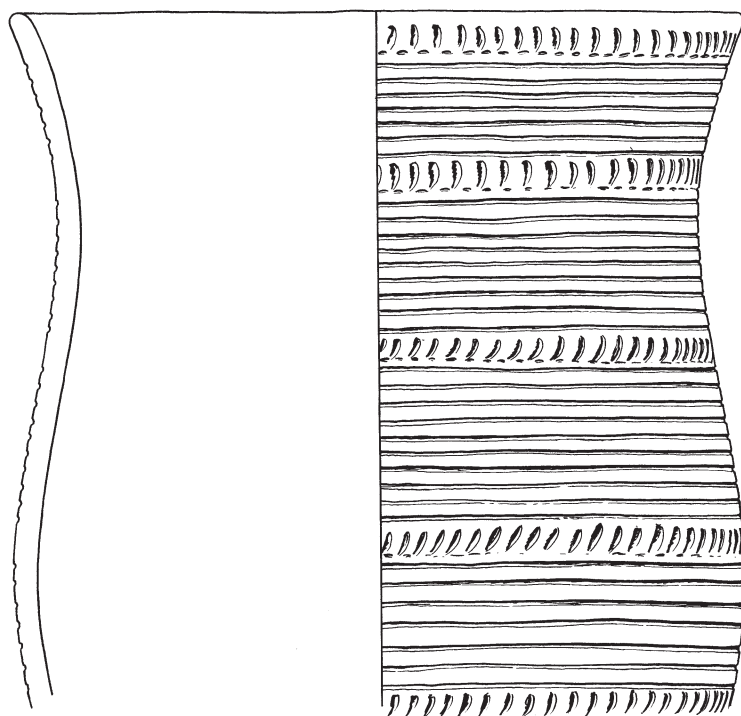
- Opschriften op de scherven;
- Brief d.d. 18 september 1938 van G.J. ter Kuile aan J.H. Holwerda, en antwoordbrief d.d. 27 september 1938 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Aantekenboekje van wijlen J. Zoer te Odoorn, getiteld “Vindplaatsen en hoedanigheden van mijn voorwerpen”, gedateerd Odoorn 21 november 1940 (eigendom erven J. Zoer, in beheer bij R. Koudenburg, Odoorn);
- Brief d.d. 15 september 1955 van H.I. de Smit te Valthermond aan H.T. Waterbolck (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

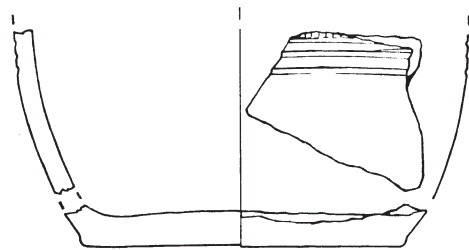
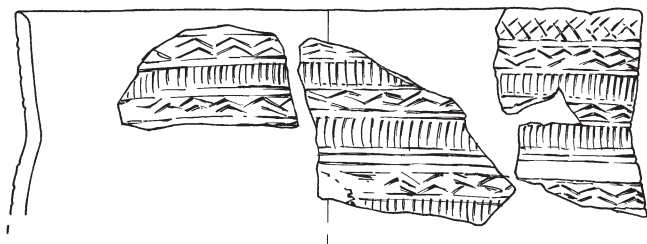
In de verzameling van G.J. ter Kuile sr., die sinds 1952 in de Oudheidkamer Twente te Enschede wordt

bewaard, bevinden zich fragmenten van een drietal klokbekers, fragmenten van enkele bekerpotten en de helft van een grote bekerpot uit de vroege bronstijd, die blijkens de opschriften gevonden zouden zijn te ‘Odoorn’ (Van der Sanden, 1977: fig. 6). De vondstomstandigheden waren in de Oudheidkamer niet bekend. Op de inventariskaarten werd onder ‘vinder’ vermeld: ‘dhr. Middelveld?’. Waarschijnlijk speelde daarbij een rol, dat Ter Kuile ooit een kraagflesje uit de omgeving van Odoorn had gekocht van Middelveld. Bij navraag op 4 december 1981 bleek Middelveld (toen 69 jaar oud, in goede gezondheid, en in bezit van een goed geheugen) de bekerfragmenten niet te kennen en zich ook niet te herinneren ooit bekeraan Ter Kuile te hebben geleverd. In het brievenarchief van het Rijksmuseum van Oudheden bleek een brief van Ter Kuile aanwezig, waarin deze aan Holwerda vroeg een bekerpot voor hem te willen restaureren die hij dat jaar ‘van een barbier te Odoorn’ had gekregen. De vindplaats was ‘in de onmiddellijke omgeving van Odoorn’. Die barbier was ongetwijfeld J. Zoer, kapper en amateur-archeoloog te Odoorn. Dankzij de brief van Holwerda, waaruit blijkt dat de bekerpot slechts voor de helft aanwezig was in de scherven, is duidelijk dat het bij deze pot om bovengenoemde halve bekerpot uit de vroege bronstijd gaat.

Dat echter een volledige beschrijving van de vondstomstandigheden van de klokbekeerfragmenten en overige scherven aanwezig was, bleek pas toen S.W. Jager in 1989 een archeologische inventarisatie van de gemeente Odoorn uitvoerde. Van de fam. Koudenburg (mw. Koudenburg is een dochter van J. Zoer) kreeg hij het bovengenoemde aantekenboekje ter inzage. In twee passages beschrijft Zoer, dat een ‘partij urnresten, waarvan één rest van een zeer dikke en grote pot met een bodemdikte van ±3 cm’ werd gevonden bij het graven van een O-W gerichte sleuf met een breedte van ca. 3 m dwars door het zgn. Veentje van Kooiker. De scherven lagen op de zandbodem. In het veentje werden bovendien resten van afgerotte palen gevonden, die rechtop in de zandbodem stonden. Zoer vermeldt ook, dat hij de partij scherven van de grote pot aan Mr. Ter Kuile had meegegeven. De sleuf door het veentje was later weer opgevuld met zand. De rest van het veentje is tot op heden onaangetast gebleven. Hoewel de fragmenten van de overige bekeraan Ter Kuile niet als zodanig worden beschreven, en ook niet wordt vermeld dat deze aan Ter Kuile werden afgestaan, kan er geen twijfel over bestaan, dat die overige ‘urnresten’ in feite de andere in Enschede aanwezige beker- en bekerpotfragmenten zijn. Met deze gegevens blijkt ook de vondstmelding in de brief van De Smit van 1955 te plaatsen. Hij kreeg zijn gegevens van de vinder zelf,

a

b

Fig. 93. a. De drie klokbekers uit natte context van Klijndijk, cat.nr. c 8; b. fragmenten van twee klokbekers van Papenvoort, cat.nr. 11. Schaal 1:2.

L. Reurink, een neef van Zoer. Reurink meldde ook de vondst van 'ossehorens' en 'resten van dieren'. Eén van die 'ossehorens' bleek in het museum te Assen terecht zijn gekomen, via de Oudheidkamer Emmen (inv.nr. 1962/II.247). De hoorn werd ¹⁴C-gedateerd op 3540±70 BP (GrN-20376).

Overigens is van een gesloten vondstcomplex geen sprake. Een van de bekerpotten is vrijwel zeker een variatie op een golfbandpot van de Enkelgrafcultuur, terwijl de helft van de grote bekerpot in de vroege bronstijd geplaatst kan worden. De hoorn zou gelijktijdig kunnen zijn met deze bekerpot.

Ligging:

Kaartblad 17F (Exlo), coörd. 254,45/538,80.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologische Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nrs.:

- 1044 (oud nr. 500-791): onderhelft en enkele scherven van de bovenhelft van een klokbeke;
- 1045 (oud nr. 500-63): groot rand-wandfragment, inclusief buikknik van een klokbeke;
- 1045 groot rand-wandfragment van een grote klokbeke;
- 1062 halve, van rand tot bodem aanwezige bekerpot. Deze zal hier verder niet behandeld worden, maar is afgebeeld in figuur 24.

N.B. Inv.nr. 1045 omvat, behalve beide genoemde klokbekefragmenten, ook nog een grote wandscherf van een bekerpot, geheel versierd met horizontale rijen verticale indrukjes (oud nr. 500-73), en een randscherf van een grote pot met één rij grove visgraatversiering onder de rand (waarschijnlijk van een bekerpot van de Enkelgrafcultuur, verwant aan golfbandpotten; oud nr. 500-74).

Beschrijving (fig. 93a):

- 1044: onderhelft en enkele niet-aanpassende scherven van de bovenhelft van een klokbeke met holle bodem en scherpe, d.m.v. een plastische ribbel geaccentueerde buikknik. Het aardewerk is geel- tot grijsbruin van kleur, heeft een zwarte kern en is spaarzaam gemagerd met zand. Het buitenoppervlak is gladgemaakt. De versiering is aangebracht met een kerfspatel en bestaat boven de buikknik uit onregelmatige, horizontale lijnen, onder de buikknik uit zeven horizontale banden van om en om afwisselend schuingeplaatste spatelindrukken, gescheiden door horizontale lijnen;
- 1045: enkele scherven, tezamen een groot rand-wandfragment vormend. Op papier is de reconstructie van het bovendeel van deze beke, tot en

met de buikknik, mogelijk. Boven de afgeronde buikknik is de beke afgeknot-kegelvormig met uitgebogen rand. Het aardewerk is buiten leerbruin, binnen grijsbruin en gemagerd met steengruis. De buitenwand is gladgemaakt. De versiering bestaat uit bundels horizontale groeflijnen;

- 1045: aantal scherven, tezamen rand-wandfragment van een grote klokbeke vormend. Op papier reconstrueerbaar tot beneden grootste buikomvang. S-vormig profiel. Aardewerk buiten geel- tot roodbruin, binnen grijsbruin van kleur, gemagerd met steengruis. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering bestaande uit brede bundels horizontale groeflijnen, waartussen smalle zones verticale halvemaanvormige indrukken zijn aangebracht.

c 9: Ballo, gem. Rolde

Publicatie:

Pleyte, 1882 (69–70, pl. LXIX, no. 3).

Documentatie:

Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie, Prov. Museum van Drenthe, Assen.

Vondstomstandigheden:

De beke werd in 1858 aan het museum geschonken door W.H. Hofstede, griffier der Staten van Drenthe, te Assen. Als herkomst werd Ballo, gem. Rolde opgegeven. Van de vondstomstandigheden is verder niets bekend.

Ligging:

Niet nader bekende plaats in de omgeving van Ballo.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1858/1.2.

Beschrijving (fig. 92c):

Onderhelft van een beke met S-vormig profiel en holle bodem. Aardewerk roodbruin van kleur. Oppervlak gladgemaakt, plaatselijk echter verweerd. Beneden de grootste buikomvang onversierd. Daarboven bestaat de versiering uit horizontale groeflijnen en verticale of schuine kerfspatelindrukken. De beke is afgebeeld door Stampfuss (1929: Taf. XII:7).

c 10: Elderslo, gem. Rolde

Documentatie:

- Inventarisboek van de afd. Prae- en Protohistorie

van het Prov. Museum van Drenthe, Assen;

- Artikelje ‘Merkwaardige oudheidkundige vondsten in Drenthe’ van de hand van H.J.B(ellen) in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 16 april 1937 (Oud Vondstarchief: Drente; Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Topografische kaart 1:50.000, kaartblad 12 (Assen), uitgave 1909, vroeger eigendom van H.J. Bellen te Assen, thans in de collectie topografische kaarten van het B.A.I.

Vondstomstandigheden:

In de N.R.C. van 16 april 1937 schrijft Bellen o.a.: “Enige tijd geleden vond de landbouwer L. Wichers te Nijlande (gem. Rolde) bij ontginning van een perceel heide nabij de Klaassteen in ’t Westerveld van Rolde, een aantal voorwerpen en talrijke scherven van aardewerk, alles van voorhistorische herkomst. Daar hem de gelegenheid tot nader onderzoek ontbrak, kon hij uit talrijke offercrematies slechts een vijftal zware bronzen ringen en wat scherven redden. Dezer dagen, bij het graven van een aardappelkuil in ’t naastgelegen perceel van R. Smeenge te Nijlande, trof hij een drietal bekers aan van bronstijdaardewerk, waarvan, jammer genoeg, slechts één, nogal fragmentarisch kon worden gespaard. [...] De bekers in de aardappelkuil bleken, in deze noordelijke streken zeldzame, klokbekers te zijn.”

Op bovengenoemd kaartblad van de topografische kaart 1:50.000 is door Bellen westelijk van de Klaassteen met potlood een kruisje gezet, met de datum 17.4.37. Kennelijk is dat de vindplaats van de crematies, de bronzen ringen en van de drie klokbekers. Die vindplaats ligt derhalve niet in het Westerveld van de marke Rolde, maar op het gebied van de marke Nijlande. In 1940 onderzocht Dr. H. Brunsting (B.A.I.) een grafheuvel en een klein gedeelte van een urnenveld op een perceel in de onmiddellijke omgeving. De in 1937 door Wichers en Bellen gevonden crematies en bronzen ringen behoren ongetwijfeld tot hetzelfde urnenveld. Brunsting gebruikte de naam ‘Elderslo’ (Brunsting, 1942). Om die reden wordt deze door mij ook aan de vindplaats van de beker(s) gegeven.

Ligging:

Kaartblad 12D (Assen), coörd. ca. 238,9/553,7.

Verblijf:

De bronzen ringen, de fragmenten van de beker en enkele andere scherven werden door Bellen geschonken aan het Prov. Museum van Drenthe te Assen. De beker kreeg inventarisnummer 1937/IV. 2.

Beschrijving (fig. 92d):

Het grootste gedeelte van de onderhelft en enkele fragmenten van de bovenhelft, inclusief randscherven van een kleine beker. Op papier volledig reconstrueerbaar. Taps toelopend bovendeel met uitgebogen rand, vrij scherpe buikknik, vlakke bodem met standvoet. Aardewerk geel- tot roodbruin van kleur, zwart in de kern. Gemagerd met zand. Versiering bestaande uit drie groepen van elk drie horizontale groeflijnen.

c 11: Papenvoort, gem. Rolde

Documentatie:

- Documentatie particuliere collecties in de afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen;
- Mededelingen P. Kroezenga, d.d. 8 juni 1982.

Vondstomstandigheden:

De scherven van beide bekers werden bij elkaar gevonden door J. Geerts uit Gasselte tijdens het eierzoecken in het voorjaar van 1966. De akker waarop de scherven werden gevonden is bekend, maar de exacte plaats op de akker niet. Gezien de verse breuken is het waarschijnlijk dat de scherven kort te voren waren opgeploegd. Bij latere verkenning op deze akker heeft P. Kroezenga geen scherven van deze of andere klokbekers gevonden.

De fragmenten werden in het Prov. Museum van Drenthe te Assen gefotografeerd en beschreven door J.D. van der Waals. Hij was van mening dat het scherven van één beker waren. Nadere bestudering maakt echter duidelijk dat het om scherven van twee bekers gaat, namelijk hals-schouderfragmenten van een brede beker met het model van een Veluwe klokbeker en een bodemfragment en een buikscherf van een slanke beker. De scherven kunnen afkomstig zijn uit een verploegde grafkuil of nederzettingsskuil. De combinatie van een brede klokbeker van Veluws type en een slanke beker is ook bekend uit Midlaren.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 244,4-8/552,5-8.

Verblijf:

Gasselte, collectie P. Kroezenga.

Beschrijving (fig. 93b):

- Vier fragmenten, samengesteld uit negen scherven van hals en schouder van een klokbeker van Veluws model. Cilindrische hals, afgeschuinde binnenrand. Aardewerk rossig-bruin op binnen- en

buitenoppervlak. Dikke zwarte kern. Spaarzaam gemagerd met fijn zand. Versiering: groeflijnen en indrukken van een gladde spatel;

- Groot fragment van de bodem en één wandscherf, vermoedelijk van de onderhelft van de buik van een slank bekertje. Vlakke bodem. Aardewerk grijsbruin buiten en geelgrijs binnen. Dikke zwarte kern. Spaarzaam gemagerd met zand en scherfgruis. Versiering: horizontale groeflijnen met daarboven de aanzet van een met verticale spatelindrukken gevulde zone.

c 12: Rolder Veld, gem. Rolde (1954–1955)

Zandput

Publicatie:

Van der Sanden, 1994: 183–184.

Documentatie:

- Dagrapporten opgraving Odoorn najaar 1977–voorjaar 1978 van A. Meijer (archief B.A.I.);
- Notitie van een gesprek met R. Zoer op 21 april 1983, en van een telefoongesprek op 5 juli 1984 (documentatie bekervondsten B.A.I.);
- Brief van D.A. van Willigen, hfd. Gemeentewerken Rolde, d.d. 26 september 1983, betreffende de zandput in het Rolder Veld, met kaart (documentatie bekervondsten B.A.I.);
- Notities van gesprekken en telefoongesprekken met J. Fuhler, Barger-Oosterveld, en G. Fuhler te Silvolde, in de periode april 1983–juli 1984 (documentatie bekervondsten B.A.I.).

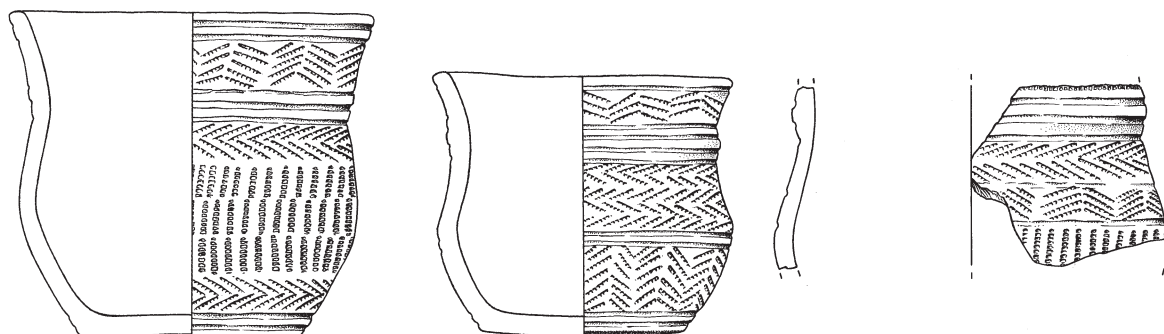
Vondstomstandigheden:

Tijdens de opgraving van de vroeg-Middeleeuwse nederzetting in de es ten zuiden van de sportvelden van Odoorn berichtte R. Zoer uit Emmen, die de opgraving meermalen bezocht, op 5 december 1977, dat hij in zijn collectie twee bekertjes en de scherf van een derde had. Later die dag, bij hem thuis, bleek het te gaan om twee kleine, rijk versierde klokbekeertjes en een groot wandfragment van een derde. De drie bekers bleken in de vorm en versiering zeer overeenkomstig. Zoer was aanvankelijk nogal zwijgzaam over de vondstomstandigheden. De bekertjes zouden afkomstig zijn uit een zandkuil bij Rolde, en door hem gekocht zijn van iemand in Barger-Oosterveld. Bij een bezoek aan Zoer op 21 april 1983, vertelde hij hoe hij de bekertjes in bezit had gekregen. Hij had ca. 30 jaar eerder, gehoord dat iemand in Barger-Oosterveld enkele oude potjes op de kast had staan. Op goed geluk was hij vervolgens ter plaatse gaan vragen, en had hij

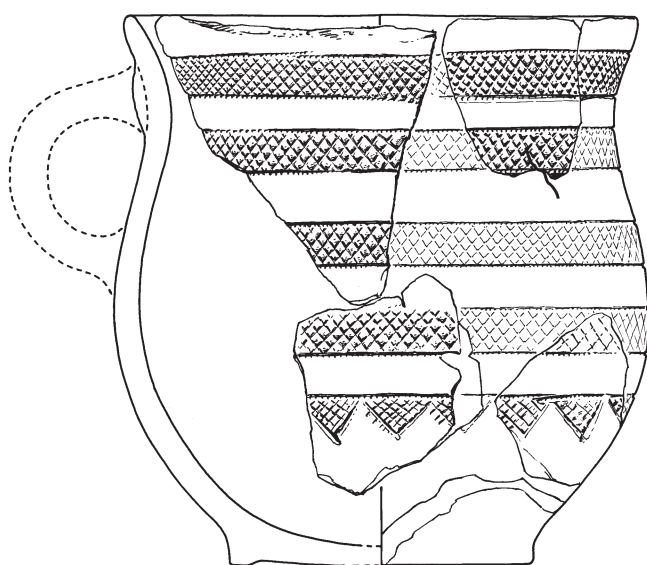
tenslotte beetgekrepen. In café Fuhler aan de Splitting was hem verteld dat een familielid van de eigenaar, eveneens Fuhler geheten, en werkzaam als chauffeur bij grindbedrijf Fuhler te Barger-Oosterveld, de potjes bezat. Na enig loven en bieden had hij ze kunnen kopen. Van de vondstomstandigheden wist hij het volgende. De fa. Fuhler was betrokken bij wegaanleg in de buurt van Rolde, en groef daartoe zand in een perceel bos in het Rolder Veld. Op een wagen met zand had chauffeur Fuhler de beide bekertjes en de scherf van de derde zien liggen.

Aanvankelijk bestond de hoop deze vondstomstandigheden te kunnen verifiëren door de betrokken chauffeur Fuhler op te sporen. Dat liep op een teleurstelling uit, omdat deze niet met volle zekerheid geïdentificeerd kon worden (Fuhler is een zeer algemene naam in Barger-Oosterveld!), en omdat de meest waarschijnlijke kandidaat van niets bleek te weten. Wel wist deze van ‘urnen’ te vertellen die in 1953 aan de weg Borger-Gasselte waren gevonden, direct ten zuiden van het theehuis in het Drouwenerzand. Deze waren echter al ‘op het werk’ verkocht. Bovendien is bekend dat ter plaatse een groot urnenveld ligt. Geconfronteerd met dit verhaal, herhaalde Zoer bovendien nog eens nadrukkelijk zijn verhaal over de aankoop en de vondstomstandigheden. Het verhaal van Zoer kan bovendien langs een andere weg min of meer geverifieerd worden. Gemeentewerken Rolde deed mee dat tussen december 1954 en juni 1954 zand was gegraven in een zandput in het Rolder Veld, westelijk van de weg Rolde-Borger, even ten noorden van Papenvoort, ten behoeve van een volledige reconstructie van de weg Rolde-Grollo. Het is weliswaar niet bekend of de fa. Fuhler daarbij betrokken was, maar verder kloppen plaats, tijd en aard van de werkzaamheden goed met Zoer’s verhaal. De zandput lag niet in een bosperceel destijds, maar in een perceel heide, maar dat lijkt een verwaarloosbaar verschil. Mogelijk was het heide met veel natuurlijke opslag.

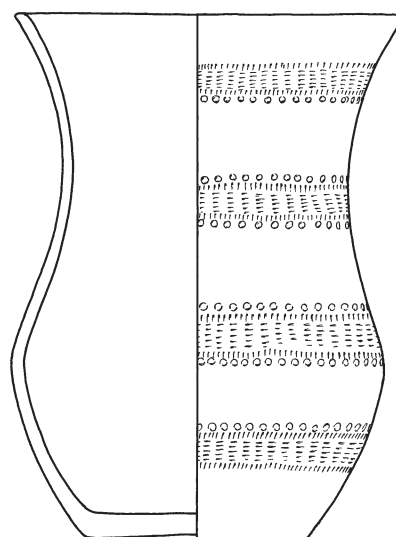
Het lijkt dus vrijwel zeker dat de drie bekertjes afkomstig zijn uit de zandput in het Rolder Veld. Aangezien de twee gave bekertjes en het fragment van de derde op één vrachtwagen zand werden gevonden, en kennelijk gelijktijdig zichtbaar waren, en gezien het feit dat de drie bekers in vorm en versiering zeer overeenkomstig zijn, en tamelijk afwijkend zijn van andere Drentse klokbekeers, mag aangenomen worden dat ze afkomstig zijn uit dezelfde grafkuil. Eventueel zouden ze uit twee graven kunnen zijn, maar dan moeten de grafkuilen wel pal naast elkaar hebben gelegen, en bovendien gelijktijdig zijn aangelegd. Over graforiëntering, begrafenisritueel en overige grafgiften is uiteraard niets bekend. Evenmin is bekend of het hier

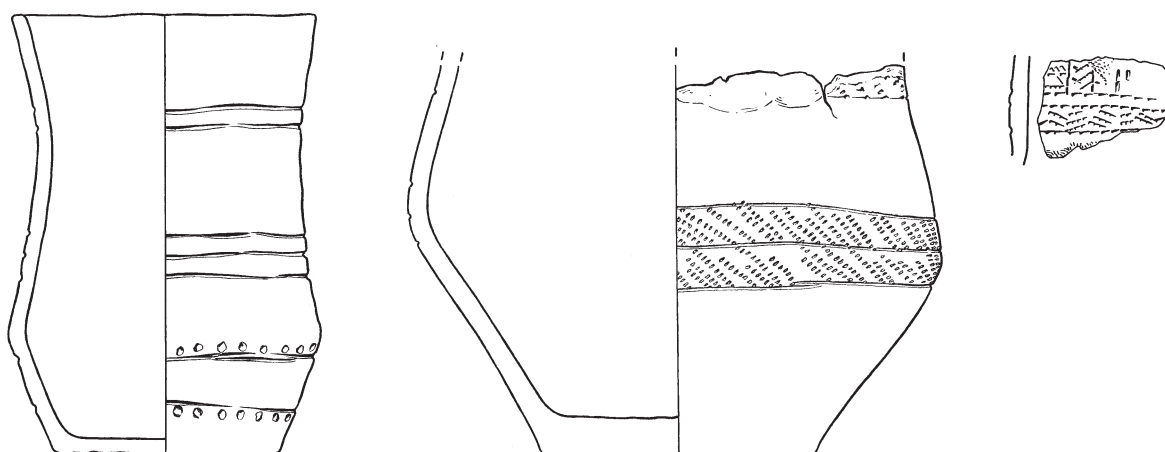
a

b

c

d

Fig. 94. a. Twee klokbekertjes en groot fragment van een derde van het Rolder Veld, cat.nr. c 12; b. geoorde klokbeker uit Sleen, cat.nr. c 13; c. klokbeker uit Oudemolen (1934), cat.nr. c 14; d. beide klokbekers en scherf van een derde van Oudemolen (1939), cat.nr. c 15. Schaal 1:2.

om een vlakgraf (eventueel vlakgraven) of om een be-graving onder een grafheuvel gaat.

Na het overlijden van Zoer, in februari 1992, werden de beide bekertjes en de scherf door de erfgenamen verkocht aan het museum in Assen.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. Ca. 241,2/553,8.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 9112/III.2.

Beschrijving (fig. 94a):

De drie bekertjes zijn vrijwel identiek wat betreft vorm en makelij. Kenmerkend zijn de brede vorm, en de ribbel op de halsbasis. Het aardewerk is binnen en buiten gelig. Op de breuk blijkt echter dat deze gelige kleur waarschijnlijk secundair is. Direct onder het oppervlak is het aardewerk rossig, in de kern zwart. Het aardewerk is gemagerd met zand. Binnen- en buitenoppervlak zijn glad afgewerkt, maar tonen geen sporen van polijsting. Van de versiering bestaan de horizontale lijnen uit groeven. De rest van de versiering is met kerfspatel aangebracht.

c 13: Sleem, gem. Sleem

Documentatie:

- Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie, Prov. Museum van Drenthe, Assen;
- Dagrappport H. Praamstra betreffende vondstmelding van een “Saksische” urn, d.d. 29-11-’47 (archief B.A.I.);
- Dagrappporten J. Lanting van onderzoek urnenveld Sleem, onder 16-2-1948 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

Op 23 november 1947 werd door H. Klaassens te Noordsleem de vondst gemeld van een “Saksisch” urtje op de es van Sleem. Op 29 november 1947 werd door H. Praamstra en A. Meijer, medewerkers van het B.A.I., een bezoek gebracht aan de vindplaats en werden met de eigenaar van het betreffende perceel, A. Tingen te Sleem, afspraken gemaakt voor het graven van een proefsleuf en, eventueel, een uitgebreid onderzoek. De proefsleuf werd gegraven op 16 februari 1948 tijdens het onderzoek van het urnenveld bij de kerk van Sleem. Het resultaat was kennelijk negatief, want een uitgebreider onderzoek heeft niet plaatsgevonden. De vondsten uit de proefsleuf werden bij de vondsten uit het urnenveld geïnventariseerd, als “losse vondsten uit het land van Anne Tingen”. Het betreft,

naast een stuk tufsteen en scherven van zeer uiteenlopende aard en ouderdom, fragmenten van twee klokbekeers. Eén daarvan is door zoveel scherven vertegenwoordigd dat reconstructie-op-papier mogelijk is.

Aangenomen moet worden dat de scherven niet in een kuil werden gevonden, aangezien die ongetwijfeld zou zijn getekend. Vermoedelijk werden ze in of vlak onder de bouwvoor aangetroffen, zonder duidelijke context. De mogelijkheid van een bij de ontginning volledig vernielde graf- of nederzettingsskuil, waarvan de inhoud verspreid raakte in de bouwvoor, mag niet uitgesloten worden.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 250,6/533,4.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1948/III.201.

Beschrijving (fig. 94b):

- Kleine, verweerde wandscherf van een klokbekeer. Aardewerk gelig, gemagerd met steengruis. Buitenoppervlak glad. Versiering aangebracht met een kerfspatel. Niet afgebeeld;
- Aantal, grotendeels niet-aanpassende scherven, van rand tot bodem, van een klokbekeer. Op papier vrij betrouwbaar te reconstrueren. S-vormig profiel, flauw doorbuigende bodem met goed-ontwikkelde standring. Eén randscherf toont, vlak onder de rand, een verdikking van de wand. Op dezelfde plaats vertoont de zone met kruisarcering een onregelmatigheid in het patroon. Beide zijn indicaties voor de aanzet van een oor, dat helaas verder bij de scherven niet aanwezig is. Aardewerk buiten grijs tot vaal grijsbruin, binnen geelgrijs, zwart in de kern. Grof gemagerd met zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. Versiering aangebracht met een getande spatel. Het breukpatroon in één van de buikscher-ven suggereert een opbouw volgens de N-techniek (Hulthén, 1977). Het raakvlak tussen beide strippen loopt zeer steil op, van binnen naar buiten.

c 14: Oudemolen, gem. Vries (1934)

Documentatie:

Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen (met situatiekaartje).

Vondstomstandigheden:

De fragmenten van dit klokbekertje werden aange-

kocht van de heer J. Luinge te Groningen en waren door deze gevonden op 20 juni 1934 bij een tumulus op omgeploegd land, westelijk van de weg Oudemolen-Zeegse. De juiste plaats is aangegeven op het situatiekaartje bij het inventarisbriefje. Het gaat in dit geval vrijwel zeker om een bij de ontginning opgeploegde grafgrift. Het is niet duidelijk, of het bekertje uit de genoemde tumulus opgeploegd is, of uit een vlakgraf of zeer lage grafheuvel ernaast.

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. ca. 238,95/563,9.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1934/VI.5.

Beschrijving (fig. 94c):

Uit vele scherven gereconstrueerd bekertje (opnieuw gerestaureerd door D. Versloot, Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, in 1955). Holle bodem, scherpe buikknik. Donker leerbruin, gepolijst aardewerk. De magering is niet herkenbaar. De versierde zones zijn aangebracht m.b.v. een kerfspatel. De beide middelste zones worden aan weerszijden, de bovenste zone aan de onderzijde, de onderste zone aan de bovenzijde begeleid door een horizontale rij van kleine ronde indrukjes. De beker is afgebeeld in Van der Waals & Glasbergen (1955: pl. VIII:23).

c 15: Oudemolen, gem. Vries (1939)

Documentatie:

Inventarisboek van de afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen (met situatiekaartje).

Vondstomstandigheden:

De fragmenten van deze drie klokbekers werden aangekocht van de heer J. Luinge te Assen. Ze waren door verkoper gevonden in september 1939 in de ontginning onmiddellijk westelijk van de weg Oudemolen-Zeegse, tegenover het meest noordelijke huis van Oudemolen. De juiste plaats is aangegeven op het situatiekaartje bij het inventarisbriefje. Van twee bekens zijn tamelijk grote fragmenten bewaard gebleven. Het is mijns inziens niet onwaarschijnlijk dat deze twee grafgriften waren. Het is evenmin uitgesloten dat beide bekens uit hetzelfde graf komen. Helaas vermeldt het inventarisbriefje niet of de scherven bij elkaar lagen. Van de derde beker is alleen een zeer verweerde scherf gevonden. Gezien de conserveringstoestand komt deze uit een andere context dan de fragmenten

van de beide andere bekens. Waarschijnlijk lag deze scherf vrij dicht onder het oppervlak.

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. ca. 238,85/563,5.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nrs. 1939/IX.2-4.

Beschrijving (fig. 94d):

- 1939/IX.2: uit enkele fragmenten m.b.v. veel gips gereconstrueerd bekertje. Hoewel slechts ca. één-derde deel van de beker geborgen werd, is de reconstructie m.i. wel betrouwbaar. Van de rand is één scherf aanwezig, van de bodem ontbreekt het middendeel. Flauw gebogen bovendeel, vrij scherpe, laaggelegen buikknik. Afgeplatte rand, onregelmatig-vlakke bodem met zwak ontwikkelde standring. Aardewerk grijsbruin. Oppervlak oneffen, maar wel gladgemaakt. De versiering bestaat uit 3 groepen horizontale groeflijnen. De onderste zone wordt aan weerszijden begrensd door een rij ondiepe, ronde indrukjes;
- 1939/IX.3: uit vele scherven gereconstrueerde onderhelft van een beker met vlakke bodem en afgeronde buikknik. Aardewerk grijsbruin. Oppervlak ruw, waarschijnlijk ten gevolge van verwerking. Van de versierde zones bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen, de vullingen uit kerfspatel-indrukken;
- 1939/IX.4: scherf van een klokbeker. Donker van kleur, verweerd oppervlak. Van de versiering is herkenbaar een horizontale zone met drievoudige, liggende zigzag, aangebracht m.b.v. een kerfspatel en begrensd door groeflijnen. Aan weerszijden is een smalle, onversierde zone aanwezig. Van een tweede versierde zone is alleen de aanzet zichtbaar. Het patroon is onduidelijk.

c 16: Zeijen-Noordse Veld, gem. Vries (1953)

Publicatie:

Waterbolk, 1977.

Documentatie:

Veldtekeningen en dagrapporten van de opgraving in maart 1953 (archieff B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In maart 1953 werd onder dagelijkse leiding van W. van Zeist een onderzoek verricht in het *Celtic field*

op het Noordse Veld bij Zeijen. In een ronde kuil met grijze vulling werd een groot aantal scherven van een klokbeker gevonden (vdnr. 5). Deze kuil had een diameter van 0,6 m en reikte tot ca. 0,20 m beneden het getekende vlak. De diepte t.o.v. het maaiveld zal 0,60–0,65 m zijn geweest (0,30 m gestoorde bovengrond, 0,10–0,15 m oude cultuurgrond). Gezien de afmetingen (die een lijkbijzetting vrijwel uitsluiten), het ontbreken van crematieresten en het ontbreken, ondanks zorgvuldig onderzoek, van ongeveer de helft van de beker, hebben we in dit geval waarschijnlijk te maken met een nederzettingskuil en niet met een grafje. Dit idee wordt nog versterkt door de aanwezigheid van scherven van twee andere bekeraars in een brandlaag met veel scherven van IJzertijdaardewerk (v.d.nrs. 2 en 3) in één van de walletjes van het *Celtic field*. Deze bekerscherven zijn vermoedelijk in de onmiddellijke omgeving van het IJzertijdcomplex gevonden, niet erin, en daar gemakshalve bijgevoegd. Dit geschiedde bij routinematige opgravingen wel vaker, helaas. De scherven zijn waarschijnlijk aangevoerd uit de directe omgeving, toen het walletje werd opgeworpen of opgehoogd. (Dit geldt ook voor de randscherf van een golfbandpot van de Enkelgrafcultuur.) Bij de beschrijving van het neolithische aardewerk in het artikel van Waterbolk (1977: 186–188) ben ik ten onrechte er vanuit gegaan dat de scherven van de twee bekeraars in vondstnummer 2/3 tot dezelfde pot gerekend konden worden.

Ligging:

Kaartblad 12B (Vries), coörd. 231,46/565,06.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, niet geïventariseerd.

Beschrijving (fig. 95a):

- Vdnr. 5: uit scherven, gips en Collall-cementlijm gerestaureerde beker met S-vormig profiel, afgeplatte rand en vlakke bodem. Het aardewerk is buiten roodbruin tot steenrood, plaatselijk gelig gevlekt, binnen rossig. Het is gemagerd met grof zand. Buitenoppervlak gladgemaakt. De versiering is geheel aangebracht m.b.v. een kerfspatel;
- Vdnr. 2/3: meerdere wandscherven en één sterk afgesleten randscherf van een beker met S-vormig profiel. Het aardewerk is geelbruin van kleur met zwarte kern en is gemagerd met zand. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen tussen rand en halsinsnoering en uit onregelmatig-ronde ondiepe indrukjes daaronder;
- Vdnr. 2/3: bodem en wandfragmenten van een be-

ker, die vermoedelijk een buikknik bezat. Holle bodem. Aardewerk geelbruin, zwart in de kern, gemagerd met zand. Versiering bestaande uit V-vormig gepaarde indrukjes.

c 17: Zeijerveld, gem. Vries (1936)

Zool naast tumulus Jodenbergje

Publicatie:

Van Giffen, 1938.

Documentatie:

Veldtekeningen en foto's van de onderzoeken in januari 1934 en januari 1936 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In januari 1936 voltooide Van Giffen het onderzoek van de reeds grotendeels geëgaliseerde grafheuvel 'Jodenbergje', dat hij in januari 1934 was begonnen (zie cat.nr. a 35). Bij dezelfde gelegenheid onderzocht hij ook de zool van een geheel geëgaliseerde grafheuvel ten oosten van het 'Jodenbergje'. Deze heuvel, die een diameter van ca. 15 m bleek te hebben gehad, was opgeworpen over een vondstloos, ca. ZW-NO gericht schachtgraf. De heuvel had geen randstructuren. Vermoedelijk betreft het een tumulus uit de vroege of uit de eerste helft van de midden-bronstijd (vgl. Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 154 en 158). In de ondergrond van het centrum van de heuvel werden een grote buikscherf van een trechterbekertje, een klein fragment van een geslepen vuurstenen bijl, en de wandscherf (niet een randscherf, zoals Van Giffen schrijft) van een klokbeker gevonden.

Ligging:

Kaartblad 12D (Assen), coörd. 231,38/562,02.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1936/I,1b.

Beschrijving (fig. 95b):

Scherf, waarschijnlijk van de buik van een klokbeker. Aardewerk geelbruin, gemagerd met zand. Buitenoppervlak glad, versiering aangebracht met een kerfspatel.

c 18: Schuilingsoord, gem. Zuidlaren (±1930)

Documentatie:

- Brief van Dr. F.A. Loot aan H.T. Waterbolk, d.d. 1 mei 1963 (archief B.A.I.);

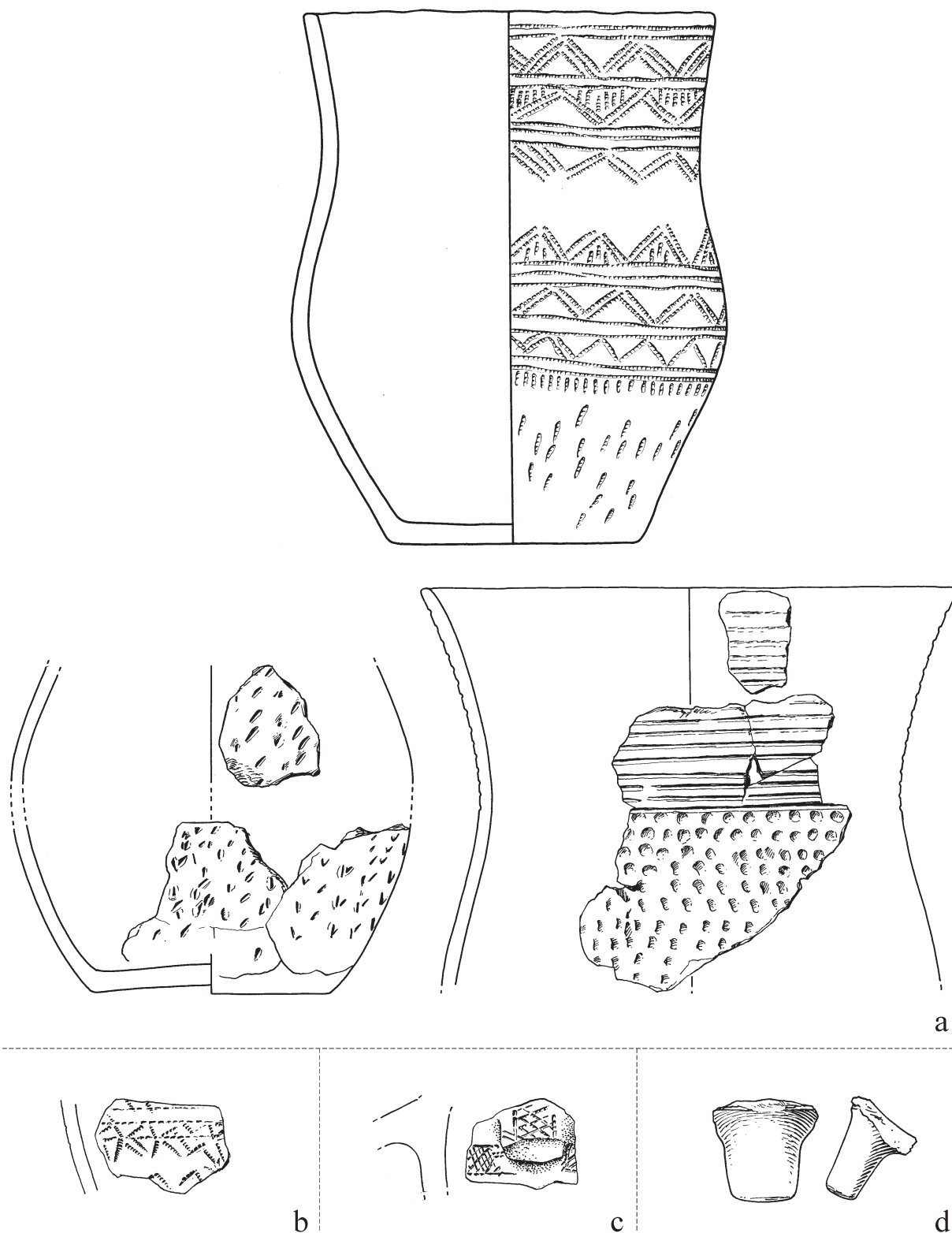

Fig. 95. a. Klokbeke, en fragmenten van twee andere klokbeke van het Noordse Veld bij Zeijen (1953), cat.nr. c 16; b. scherfje van een klokbeke uit de zool van een grafheuvel naast het Jodenbergje op het Zeijerveld, cat.nr. c 17; c. fragment van een geoorde beke uit de Staatsbossen, oostelijk van Hooghale, cat.nr. c 19; d. voetje van een klokbeke-voetjesschaal van de Woldberg bij Steenwijk, cat.nr. c 21. Schaal 1:2.

- Mededeling van Dr. F.A. Loot tijdens de opgraving van tumulus III te Schuilingsoord, verwerkt in het dagrapport van de opgraving door J.N. Lanting, d.d. 24 september 1970 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

De klokbeker werd rond 1930 gevonden tijdens het spitten van een stuk heide t.b.v. de aanplant van een sparrensingel. Bij dezelfde gelegenheid werd ook een urn uit de late bronstijd/vroege ijzertijd gevonden. De vindplaatsen zijn slechts bij benadering aan te geven. Waarschijnlijk was de beker een grafgift in een vlakgraf of in een graf onder een zeer lage grafheuvel. De beschadigingen lijken namelijk te wijzen op een oorspronkelijke gave pot, waarvan met de schep een stuk schuin is afgestoken.

Verblijf:

Emmen, collectie Dr. F.A. Loot.

Beschrijving (fig. 96a):

Beker met het model van een slanke Veluwe klokbeker, afgeplatte rand en holle bodem met brede, platte standring. Buitenoppervlak leerbruin, plaatselijk zwart gevlekt, glad gemaakt. Binnenoppervlak grijzig. Magering niet herkenbaar. Van de versieringszones bestaan de horizontale begrenzingen uit groeflijnen, de vulpatronen uit kerfspatelindrukken. De beker is niet compleet. Van de hals ontbreekt ca. tweederde deel, van de boven helft ongeveer de helft. Waarschijnlijk is dit gedeelte met de schep afgestoken tijdens het graafwerk. Het ontbrekende deel is aangevuld met gips en gekleurde Collall-cementlijm door A. Meijer, B.A.I. Aan de binnenzijde is te zien dat de beker (althans gedeeltelijk) in strippen is opgebouwd, volgens de zgn. N-techniek (Hulthén, 1977). Ca. 2–3 cm boven de bodem zijn plaatselijk gedeelten van een strip afgebroken, waardoor het van binnen naar buiten schuin oplopende raakvlak van twee strippen zichtbaar is.

c 19: Staatsbossen ten oosten van Hooghalen, gem. Beilen, Rolde en/of Westerbork

Documentatie:

Aantekeningen betreffende vondsten in de collectie Ballintijn, door J.A. Bakker, d.d. 3 april 1975 (documentatie TRB-vondsten, J.A. Bakker, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam).

Vondstomstandigheden:

Op de t.b.v. de bossing geplougde heidevelden langs de weg Hooghalen-Amen, in de omgeving van de

afslag richting Kamp Westerbork werden in de jaren rond 1950 naast grote hoeveelheden ander materiaal, ook enkele klokbekerscherven verzameld. De exacte vindplaatsen zijn helaas niet bekend. Hoewel als regel losse vondsten van klokbekerscherven niet zijn opgenomen, wordt in dit geval een uitzondering gemaakt, vanwege het bijzondere karakter van één van de scherven.

Ligging:

Kaartblad 17B(Westerbork), coörd. 234,5-235,5/548,5-549,5.

Verblijf:

Amstelveen, mw. C.R. Ballintijn-Wijga.

Beschrijving (fig. 95c):

Wandscherf met gedeelte van een oor van een klokbeker. Aardewerk binnen en buiten leerbruin, donker in de kern. Gemagerd met fijn steengruis (?). Versiering aangebracht met een kerfspatel. Het oor is vermoedelijk niet door de wand geplugd, maar aangeplakt.

c 20: Oldenzaal, gem. Oldenzaal

Documentatie:

- Inventariskaarten Oudheidkamer Twente, Enschede;
- Brieven van J.J. van Deirse aan J.H. Holwerda, d.d. 16 april en 14 mei 1929, 26 augustus 1930 en 24 juli 1931 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Documentatie van vondsten in de Oudheidkamer ‘Palthehuis’ te Oldenzaal (archief Oudheidkamer Twente, Enschede);
- Berichtje ‘Urn gevonden’ in de *Twentse Courant* van 27 maart 1929 (Oud Vondstarchief: Overijssel, op de kaart Almelo (!); Rijksmuseum van Oudheden, Leiden).

Vondstomstandigheden:

Op 26 augustus 1930 schreef Van Deirse: “Dezer dagen kon ik scherven op de kop tikken. Het zijn zoals ge ziet de scherven van een klokbeker van de gedrongen soort, zoals er in Twente, zover ik weet, nog geen gevonden is. De vindplaats is dezelfde als de onlangs gezondene, namelijk bij de zandsteenfabriek in de gemeente Losser, tussen Oldenzaal en Enschede”. De beker werd in Leiden gerestaureerd en afgegoten. Het is de klokbekerschaal die door Bursch (1933: Taf. IV:3) werd afgebeeld, met vindplaats ‘Losser’. Hoewel nadere vondstomstandigheden niet bekend

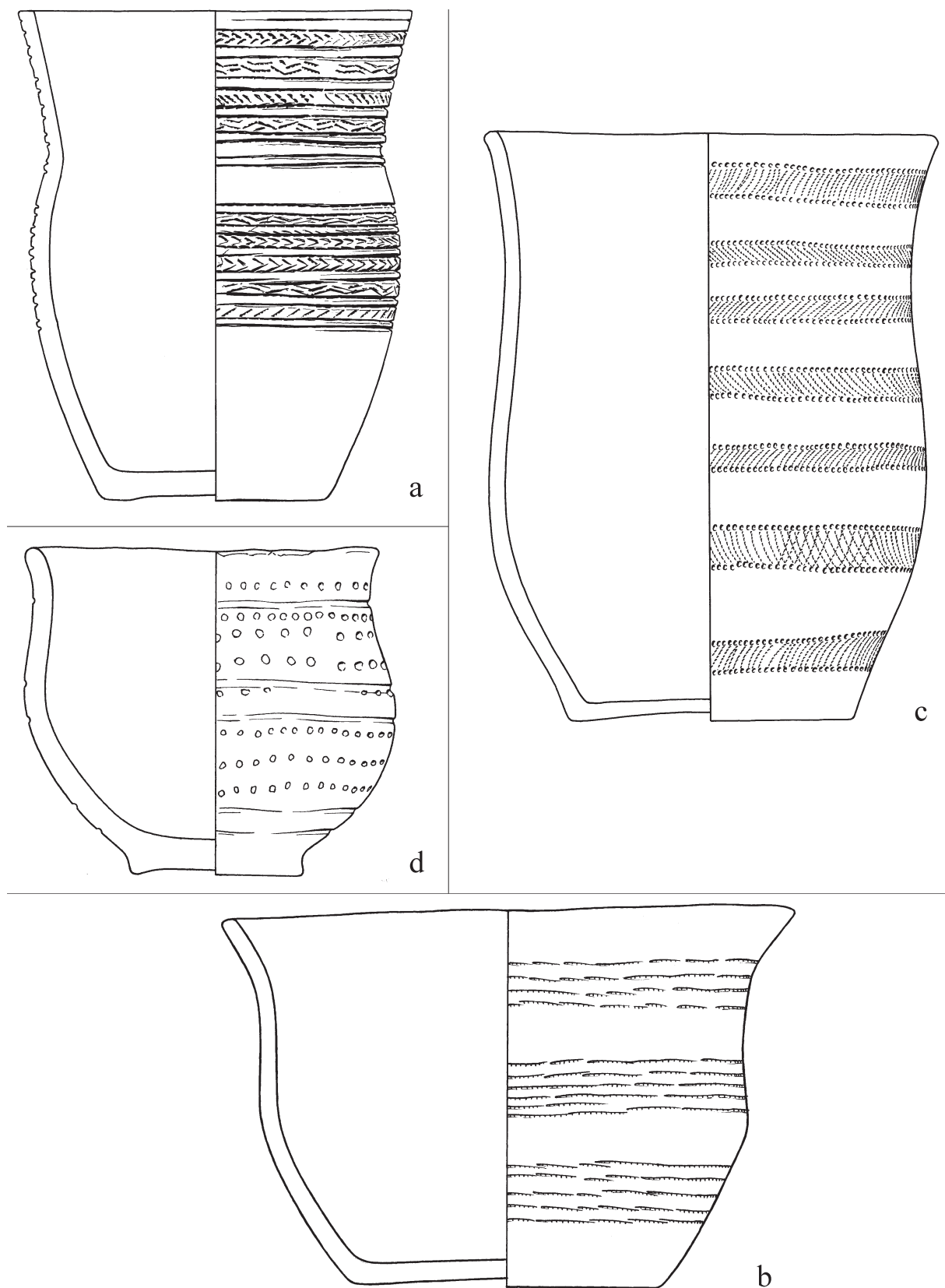

Fig. 96. a. Klokbeker van Schuilingsoord (\pm 1930), cat.nr. c 18; b) klokbeker van Oldenzaal, cat.nr. c 20; c. klokbeker uit de omgeving van Vasse, cat.nr. c 22; d. klokbeker van Varsseveld, cat.nr. c 23. Schaal 1:2.

zijn, mag wel worden aangenomen, dat de schaal de bijgift in een vlakgraf of lage grafheuvel was. Met 'de onlangs gezondene' bedoelde Van Deirse de wikkeldraadbeke (Enschede, Oudheidkamer Twente, inv. nr. 154), die in Leiden was gerestaureerd en afgegoten (Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. d 1929/2.1), en waarvan de scherven op donderdag 21 maart 1929 waren gevonden in de zandput van de Twentse Kalkzandsteenfabriek. In zijn brief van 16 april 1929 schreef Van Deirse, dat de vindplaats was gelegen op de markegrens tussen de beide oude marken Weerselo en Lossers, ten westen van de straatweg van Enschede naar Oldenzaal. De wikkeldraadbeke werd afgebeeld door Bursch en is sindsdien bekend als de beke van 'Weerselo' (Bursch, 1933: Taf. IV:11; Modderman, 1955: fig. 4:3).

Voor de nadere bepaling van de vindplaats zijn de brief van Van Deirse van 24 juli 1931 en de gegevens van het 'Palthehuis' van belang. Van Deirse schreef o. a.: "Hierbij heb ik het genoeg U enige kleine scherven te zenden van potten, die gevonden zijn bij de zonebekers van de Zandsteenfabriek onder Oldenzaal in de Gemeente Lossers, welke gij reeds voor ons gerestaureerd hebt. Heb ik het recht dat dit scherven zijn van aanverwante potten, bijv. klokurnen? Er lag ook bij een vrij klein maar prachtig behouwen en niet geslepen stuk van een stenen dolkpunt, dat ik wel gezien heb maar nog niet te pakken heb kunnen krijgen." Deze punt van een vuurstenen dolk van Scandinavisch type (Bloemers, 1968: Abb. 87, met onjuiste vindplaats Deurningen, gem. Weerselo) en scherven van een wikkeldraadbeke en van *Kümmerkeramik*-achtig baksel, welke in de jaren 1931–1932 "in een zandgroeve bij wachtpost 26" werden verzameld, worden in Oudheidkamer 'Palthehuis' te Oldenzaal bewaard (inv.nrs. resp. 21 en 56/57). Wachtpost 26 ligt aan de spoorlijn Hengelo-Oldenzaal. Op de topografische kaart 1:25.000, kaartblad 380 (Oldenzaal), uitgave 1935, eindigt het smalspoor, dat begint bij de kalkzandsteenfabriek, in een perceel vlakbij wachtpost 26. Kennelijk lag daar de bewuste zandkuil, die inderdaad aansluit bij de gemeentegrens. Bij de correctie van de gemeentegrens in 1966 werd het gedeelte van de gemeente Lossers waarin de kalkzandsteenfabriek en de zandput(ten) liggen, bij de gemeente Oldenzaal gevoegd.

Ligging:

Kaartblad 28H (Hengelo), coörd. 258,2-5/479,5-85.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nr. 153 (afgietsel: Leiden,

Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. d 1930/11.1).

Beschrijving (fig. 96b):

Lage, brede beke of schaal met uitbuigende rand, vrijwel cilindrisch bovendeel, scherpe buikknik en brede holle bodem. Geelbruin tot rossig aardewerk; buitenoppervlak gepolijst. Versiering aangebracht m.b.v. een kerfspatel. De beke is afgebeeld door Bursch (1933: Taf. IV:3).

c 21: Woldberg, gem. Steenwijk

Documentatie:

- Korte beschrijving van vondsten in de collectie Vlierman, gedateerd februari 1982 (aantekeningen TRB-vondsten, J.A. Bakker, Instituut voor Prae- en Protohistorie, Amsterdam);
- Gesprek met K. Vlierman op 25 juni 1982.

Vondstomstandigheden:

In de zomer van 1957 werden door K. Vlierman, destijds wonende te Steenwijk, scherven en vuursteen verzameld in het cunet van de rondweg-in-aanleg ten noorden van Steenwijk, aan de voet van de Woldberg. In dit materiaal, uit verschillende perioden van de prehistorie bevinden zich ook het voetje van een klokbekeerschale en een wandscherfje van een versierde klokbeke of klokbekeerschale. Waarschijnlijk moeten deze fragmenten als nederzettingsresten worden beschouwd. In deze publicatie zal alleen het voetje van de schaal worden behandeld. Weliswaar worden als regel geen losse vondsten van scherven opgenomen, maar in dit geval wordt een uitzondering gemaakt vanwege het bijzondere karakter.

Ligging:

Kaartblad 16G (Steenwijk), coörd. 203,10-25/535,45-48.

Verblijf:

Dronten, collectie K. Vlierman.

Beschrijving (fig. 95b):

Wand-bodemscherf met voetje, afkomstig van een klokbekeerschale als die uit de tumulus bij de Eenerschans, gem. Norg (cat.nr. a 25, fig. 54c). Het voetje is ovaal op doorsnee en afgeplat aan de onderzijde. Op de wand vlak boven de aanzet van het voetje, is een horizontale groeflijn aangebracht. Het aardewerk is leerbruin aan de buitenzijde, grijs aan de binnenzijde en zwart in de kern. Het is gemagerd met zand. Het buitenoppervlak is gladgemaakt.

c 22: Omgeving Vasse, gem. Tubbergen (?)*Publicatie:*

Verlinde, 1979.

Vondstomstandigheden:

Verlinde (1979: 105–106) schrijft: “Dank zij de melding van de heer A. Beersma werd ons een tot nog toe onbekende klokbeker bekend bij pastoor H.L. Rigter. Deze erfde de bekerscherven met vele fossielen uit Sibculo van de heer Paalhaar uit Hengelo, die in 1971 overleed. Om deze reden werd ook Sibculo als vermeende plaats van herkomst voor de beker opgegeven, hoewel deze herkomst nooit rechtstreeks ter sprake was gekomen. Volgens vroegere informatie van de heer Paalhaar aan de heer Beersma had deze de scherven gevonden ‘in een kuil in de heide bij Vasse’. Daar deze informatie het enige rechtstreekse gegeven vormt over de herkomst van de beker en Vasse ook om archeologische redenen veel waarschijnlijker is dan het in het veenbekken om Vriezenveen gelegen Sibculo (waar geen prehistorische vondsten van bekend zijn), zullen wij Vasse als herkomst van de beker aangeven. De vondst is ongetwijfeld uit een graf afkomstig.” In 1979, na het overlijden van pastoor Rigter, werd de beker aangekocht door de Oudheidkamer Twente.

Ligging:

Niet bekend; omgeving Vasse?

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nr. 1979-3.

Beschrijving (fig. 96c):

Omstreeks 1972 door de heer Rigter uit de voor ca. 85% aanwezige scherven gereconstrueerde beker. Flauw S-vormig profiel, holle bodem, afgevlakte rand. Het aardewerk is bruinachtig geel en donkerrood van kleur en is verschaald met zeer fijn zand. De schuine indrukken in de versierde zones zijn aangebracht met een enigszins gebogen, zeer fijne kerf spatel. De begrenzingen van de zones bestaan uit horizontale rijen kleine, ronde putjes.

c 23: Varsseveld, gem. Varsseveld

Zwarte Veen of Zwarte Moor

Publicatie:

Elzinga, 1964.

Aanvullende documentatie:

– Brieven aan mw. B. Hageman-van Arkel d.d. 5 fe-

bruari 1936 (aan de directeur van het Rijksmuseum te Amsterdam, door deze doorgezonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden), 11 en 15 februari 1936 (aan J.H. Holwerda) en brieven van J.H. Holwerda d.d. 10 en 13 februari 1936 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);

– Briefwisseling met P. Schut, Arnhem, in maart–april 1983 (aantekeningen bekervondsten B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In februari 1936 kocht het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden van mw. Hageman-van Arkel te Aalten voor 15 gulden een bekertje. Desgevraagd antwoordde zij dat “de plaats, waar het urntje gevonden is, volgens mijn zegsman, het Zwarte Moor bij Varsseveld” was. Het is niet duidelijk, of deze vindplaatsopgave letterlijk genomen moet worden, in de zin van dat het bekertje in het veen gevonden werd. Het maakt namelijk op het eerste gezicht niet de indruk in veen gelegen te hebben, gezien de kleur en conserveringstoestand van het aardewerk. Anderzijds moet er op gewezen worden, dat de conserveringstoestand van de scherven van Klijndijk, gem. Odoorn, die met zekerheid uit een venige depressie afkomstig zijn, niet veel slechter is dan die van het bekertje van Varsseveld. Toch mag m.i. niet geheel worden uitgesloten, dat het bekertje gevonden werd tijdens graafwerk langs de rand van het Zwarte Veen. Daarbij kan vooral gedacht worden aan de dekzandrug langs de westzijde, die aangeduid wordt als de Vennebulten. Als veenvondst moeten we denken aan en rituele deponering; als vondst van de dekzandrug zou eerder aan een grafgift gedacht moeten worden.

Elzinga (1964: 13) was van mening, dat het bekertje van Varsseveld aan de Enkelgrafcultuur (Standvoetbekercultuur) moet worden toegeschreven, evenals een tonvormig potje van ‘De Keijenberg’ bij Renkum en een bekertje van Nijmegen. Louwe Kooijmans (1973: 91) bestreed dit. Op grond van vorm en versiering rekende hij de bekertjes van Varsseveld en Nijmegen tot de klokbekers. Ik sluit me bij deze mening aan. Wel kan nog worden opgemerkt, dat het tonvormige potje van ‘De Keijenberg’ wel degelijk een product van de Enkelgrafcultuur is. Vergelijkbare, maar onversierde potjes werden gevonden in graven van de Enkelgrafcultuur bij Oostereng (tum. 22; Bursch, 1933: 17–18, Taf. I:6 en IV:18) en op het Hijkerveld (opgraving B.A.I. 1969–1970; ongepubliceerd).

Ligging:

Kaartblad 41B (Aalten). Het ‘Zwarte Veen’ valt globaal binnen een vierkant met hoekpunten 232,5/442,2, 233,1/442,7, 233,7/442,1 en 233,1/441,6. De ‘Venne-

bulten' liggen globaal tussen 232,5/442,2 (noord) en 232,8/441,5 (zuid).

Verblijf:

Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. e 1936/2.1.

Beschrijving (fig. 96d):

Bekertje met S-vormig profiel, afgeronde rand en holle bodem met standring en enigszins uitgeknepen voet. Opvallend dikwandig. Het aardewerk is aan de buitenzijde geelgrijs, aan de binnenzijde grijs en zwart in de kern. Het is grof gemagerd met steengruis, dat vooral op de binnenzijde van de bodem goed zichtbaar is. Het oorspronkelijke gladgemaakte buitenoppervlak is alleen vlak boven de voet nog aanwezig, elders door verwerking verdwenen. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen en rijen onregelmatig gevormde putjes. De beker is afgebeeld door Clarke (1970: no. 419).

c 24: Oldeboorn, gem. Boornsterhem (vroeger gem. Utingeradeel)

Publicaties:

Fokkens, 1991; 1998.

Documentatie:

Veldtekeningen, dagrapporten, vondstenlijsten, foto's en dia's van de opgraving in april-juni 1980 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden:

In de winter van 1979–1980 werd ten zuiden van Oldeboorn in de ruilverkaveling 'De Veenpolders' bij het verbreden en verdiepen van een kavelsloot een zandkop aangesneden. De heer Boschker, veldassistent van het Fries Museum, vond op de storthopen naast de sloot scherven van een klokbeke en vuursteen, waaronder enkele artefacten. Door middel van boringen werd vastgesteld, dat de kop een betrekkelijk geringe omvang had. Het hoogste punt lag bij ca. –1,25 m NAP, ca. 400 m² lagen boven –1,80 m NAP en ca. 2500 m² boven –2,0 m minus NAP. De kavelsloot liep ca. N-Z door de westflank van de kop. In het voorjaar van 1980 werd een opgraving verricht, die om financiële en technische redenen beperkt werd tot de ca. 300 m² boven –1,80 m NAP, ten oosten van de sloot. De kop was overgroeid met veen, dat op zijn beurt was bedekt met een laag knipklei met een dikte van ca. 0,4 m. Het maaiveld lag bij ca. –0,6 m NAP. Veen op de helling van de kop, tussen –1,68 en –1,73 m NAP bleek een ¹⁴C-ouderdom van 3185±30

BP (GrN-10343) te hebben. Bij de opgraving bleek al gauw, dat hier niet alleen bewoning in de klokbekeperiode had plaatsgevonden. Er werden mesolithische artefacten aangetroffen en een tweetal haardjes bleek volgens ¹⁴C-datering eveneens van mesolithische ouderdom: 7560±70 BP (GrN-10340) en 7400±70 BP (GrN-10341). Maar ook in de midden-bronstijd was de kop als nederzettingplaats gebruikt. Op het hoogste gedeelte werd een dikke, zwarte laag aangetroffen, die veel houtskool bevatte, veel verbrande visbotjes en scherven van midden-bronstijd aardewerk, zgn. *Kümmerkeramik*. Een monster van één van de houtskoolconcentraties in de zwarte laag werd ¹⁴C-gedateerd: 3380±30 BP (GrN-11267). Deze vermening van materiaal uit verschillende perioden is er de oorzaak van dat van het vuursteenmateriaal slechts een klein aantal artefacten – met name fragmenten van een aantal vuurstenen bijltjes, een groot 'klokbeke' en enkele pijlpunten – met zekerheid aan de klokbekebewoning kan worden toegeschreven. Verder is het vermelden waard het snedefragment van een over het steelgat gebroken hamer, type *Arbeitsaxt* of type Emmen. Het is duidelijk, dat in de midden-bronstijd de bewoning op deze zandkop voornamelijk het karakter had van een visserskamp. Waarschijnlijk geldt dat ook voor de klokbekebewoning; maar het bewijs daarvoor is moeilijker te leveren. Het riviertje de Boorne ligt in zijn huidige gekanaliseerde vorm ca. 150 m ten noorden van de vindplaats. Een met veen en gytta gevulde laagte direct ten zuiden ervan is mogelijk een oude Boorneloop geweest.

In het kader van deze studie zal alleen het aardewerk van de Klokbekecultuur behandeld worden. En ik zal me daarbij beperken tot de grote fragmenten, die een gehele of gedeeltelijke reconstructie van de pot mogelijk maken. Het gaat om tien klokbekers en acht halspotbekers. Bij de klokbekers valt op, dat het merendeel van zuiver Veluws type is; alleen bij fragment nr. 317 is dat niet evident. Het kleine bekertje met flauw S-vormig profiel no. 173 heeft een echte metopenversiering. Naast de beschreven fragmenten is nog een betrekkelijk gering aantal scherven aanwezig van andere bekers. Van deze bekers valt echter weinig te zeggen. Bij de halspotbekers valt op, dat niet alle fragmenten van zeer grote potten afkomstig zijn.

Ligging:

Kaartblad 11C (Joure), coörd. 189,74/562,35.

Verblijf:

Momenteel Groningen, B.A.I.; na bewerking Leeuwarden, Fries Museum.

Beschrijving (figs. 97, 98 en 99)

Aangezien Oldeboorn een nederzetting was, is het aardewerk fragmentair. Bovendien zijn de scherven in veel gevallen verweerd. Ze zijn brokkelig en bij de klokbekers bladdert van het buitenoppervlak het sliblaagje af. Ten dele zal dat het gevolg zijn van de ligging gedurende vele eeuwen vlak onder de oppervlakte, voordat de zandkop door het veen werd overgroeid. Voor een ander deel kan de slechte conservering worden verklaard door de uitlogende werking van de humuszuren uit het veen. Ook de kleur van het aardewerk is daardoor veranderd.

Klokbekers:

- Nr. 70: groot fragment van een enigszins uitstaande hals met afgeschuinde binnenrand. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen en horizontale rijen verticale of schuin geplaatste nagel- of spatelindrukken. Het aardewerk is gemagerd met chamotte en zand;
- Nr. 98: enkele scherven van de hals en één scherfje met de halsschouderknik van een beker van Veluws model. Uitstaande hals met afgeschuinde binnenrand. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen en verticale en gekruiste indrukken van een gladde spatel. De magering bestaat uit chamotte en zand. Bij deze beker behoort vrijwel zeker, op grond van de kwaliteit van het aardewerk en de overeenkomstige magering, een scherfje, dat de afsluiting van een versierde zone toont, bestaande uit twee horizontale groeflijnen en twee rijen horizontale korte spatelindrukken;
- Nr. 102: meerdere scherven van de gewelfde schouder van een klokbeker van het Veluwe type. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen en verticale, tussen de nagels opgedrukte, plastische ribbels. De nagelindrukken vormen zgn. korenaarmotieven. Het aardewerk is gemagerd met zand. Tot deze beker behoren vrijwel zeker twee scherven die dezelfde versieringsmotieven tonen, waarvan de band met verticale, plastische ribbels echter minder hoog is en die niet gebogen zijn. Of deze scherven tot de hals of tot de onderhelft van de buik behoren, is niet te bepalen, al is het eerste waarschijnlijker;
- Nr. 124: groot aantal scherven van de hals en één groot fragment van de buik juist onder de grootste omvang van een beker van Veluws model. Uitstaande hals met afgeschuinde binnenrand. Tussen de versierde zones bevinden zich lage, horizontale ribbels. De versiering is in zijn geheel aangebracht met een kerfspatel. Het aardewerk is gemagerd met zand;
- Nr. 143: groot aantal scherven van het bovendeel van de hals en van de hele buik tot vlak boven de voet van een beker van zuiver Veluws type. Uitstaande hals met afgeschuinde binnenrand. Tussen de smalle, versierde zones op hals en buik zijn lage ribbels aanwezig. De versiering is waarschijnlijk geheel uitgevoerd m.b.v. een kerfspatel. Tussen de onderste gearceerde zone en de voet is de wand plastisch versierd met tussen de nagels uitgeknepen bobbels. Het aardewerk is gemagerd met zand;
- Nr. 146: groot fragment van de hals en enkele scherfjes van de buik van een beker van Veluws model. Uitstaande hals met afgeplatte rand, scherpe buikknik. Versiering bestaande uit horizontale groeflijnen en indrukken van een gladde spatel. Spaarzaam gemagerd met zand;
- Nr. 173: buikscherv van een kleine beker met waarschijnlijk zwak S-vormig profiel. De versiering bestaat uit groeflijnen en horizontale rijen kleine, ronde indrukjes. Op het breedste gedeelte van de buik is een metopenzone aangebracht. Het aardewerk is gemagerd met zand.
- Nr. 229: groot fragment van de hals en twee scherven van de schouder van een beker van Veluws type. Uitstaande hals met afgeplatte rand; waarschijnlijk vloeiende hals-schouderknik. Dunwandig. De versiering is aangebracht met een kerfspatel. Het aardewerk is gemagerd met zand;
- Nr.317: aantal scherven die te oordelen naar de buiging in de versiering afkomstig zijn van dezelfde versieringsgordel op een sterk uitstaand, of sterk taps toelopend deel van de pot. Aangezien de scherven in verticale richting weinig buiging vertonen, lijkt toewijzing aan een schaal, of aan de onderhelft van een beker voor de hand te liggen. De versiering bestaat uit een visgraatband aangebracht met een gladde spatel, aan beide zijden begrensd door drie horizontaal-omlopende groeflijnen. Boven deze zone volgt een brede onversierde zone. Aardewerk gemagerd met zand en chamotte;
- Nr. 451: fragmenten van hals, buik en een gedeelte van de bodem van een inmiddels, met behulp van veel gips, gereconstrueerde beker van zuiver Veluws type. Uitstaande hals, afgeschuinde binnenrand, vlakke bodem. Van de versiering zijn de horizontale lijnen en de verticale lijntjes in de metopenzone op de schouder aangebracht met een kerfspatel. De rest van de versiering is uitgevoerd m.b.v. een gladde spatel. Het aardewerk is gemagerd met zand.

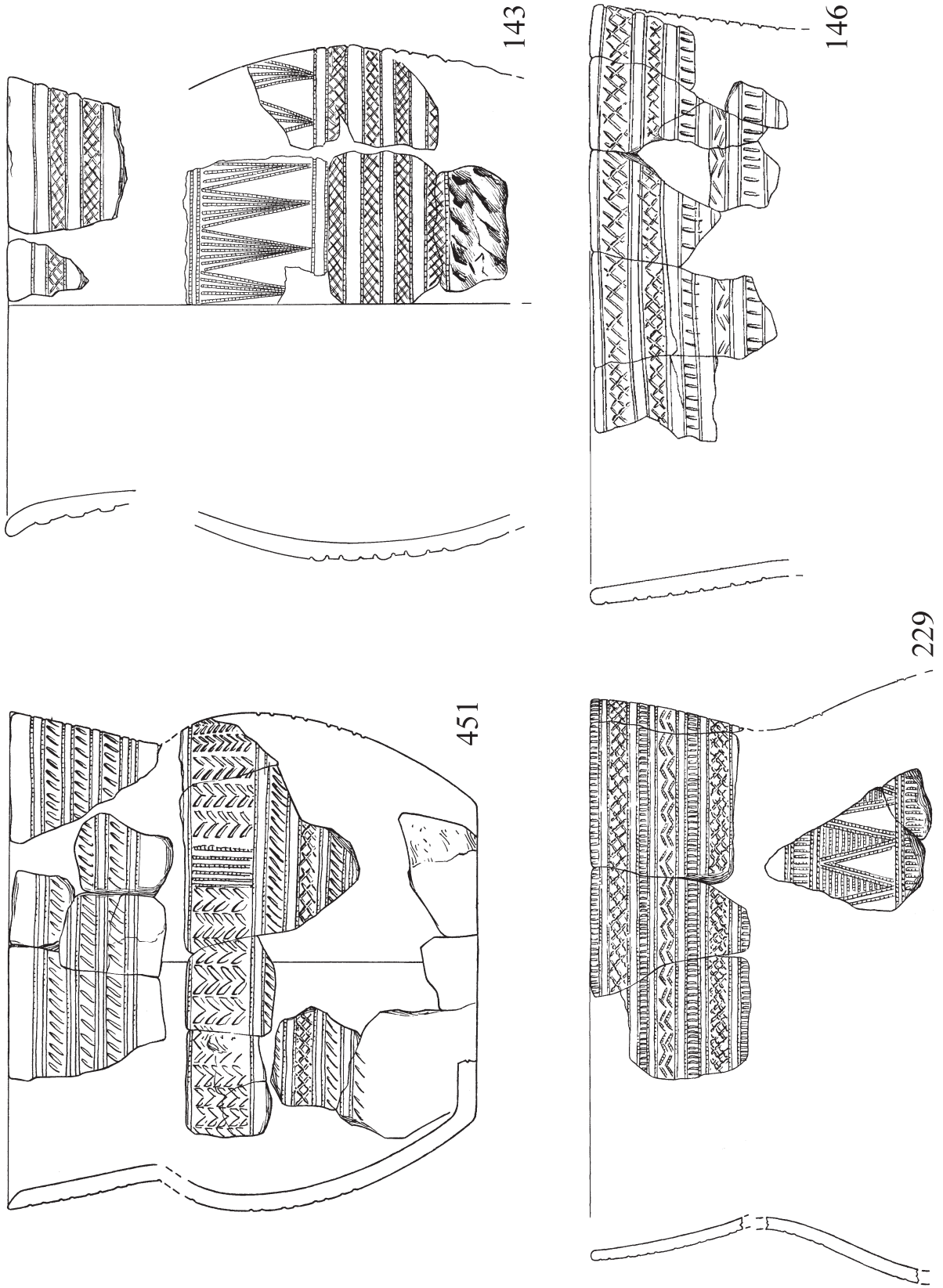

Fig. 97. Klokbekers van Veluws type uit Oldeboorn, cat.nr. c 24. Schaal 1:2.

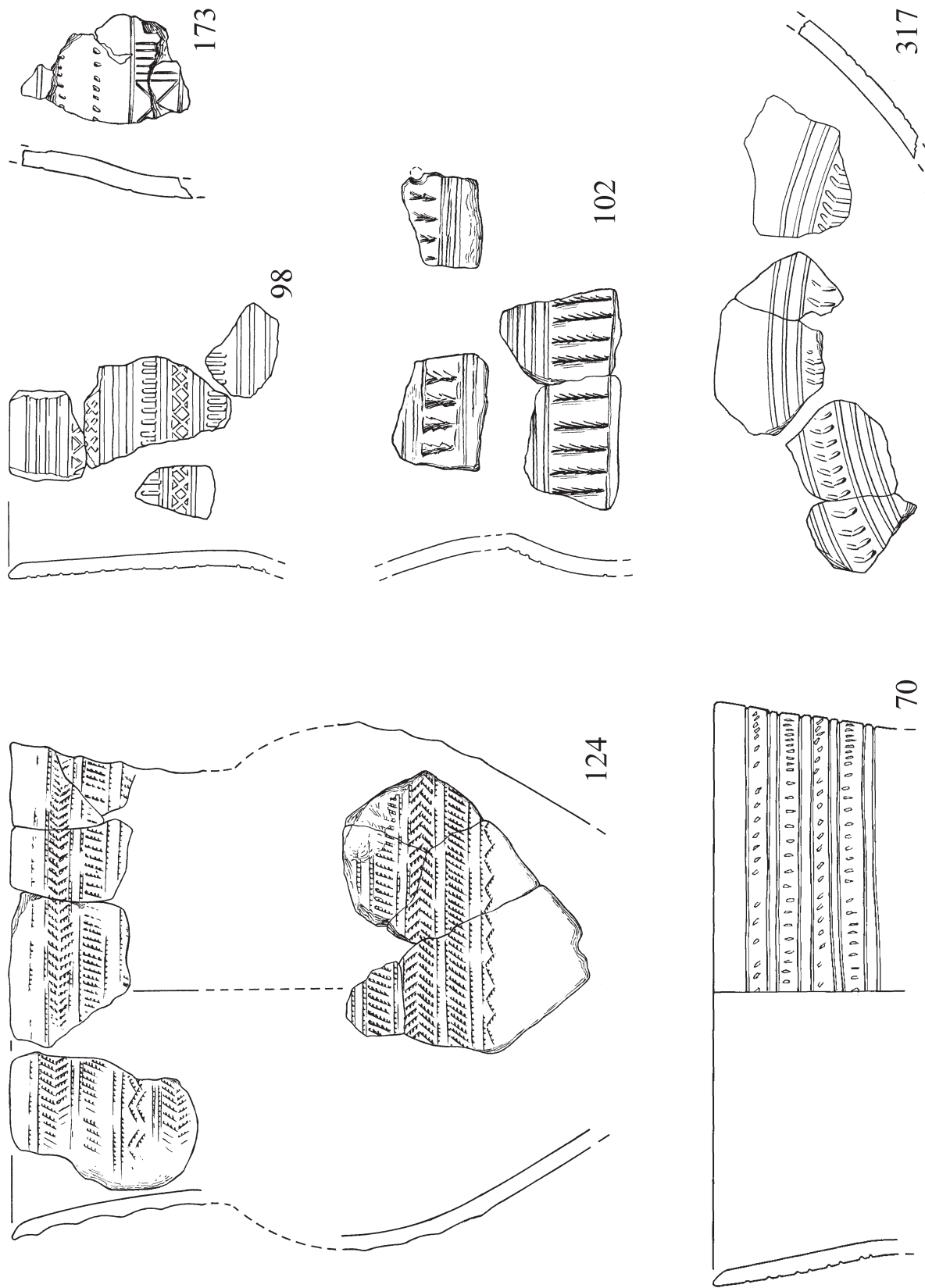

Fig. 98. Klokbekers van Veluws type (met mogelijke uitzondering van no. 317) uit Oldeboorn, cat.nr. c 24. Schaal 1:2.

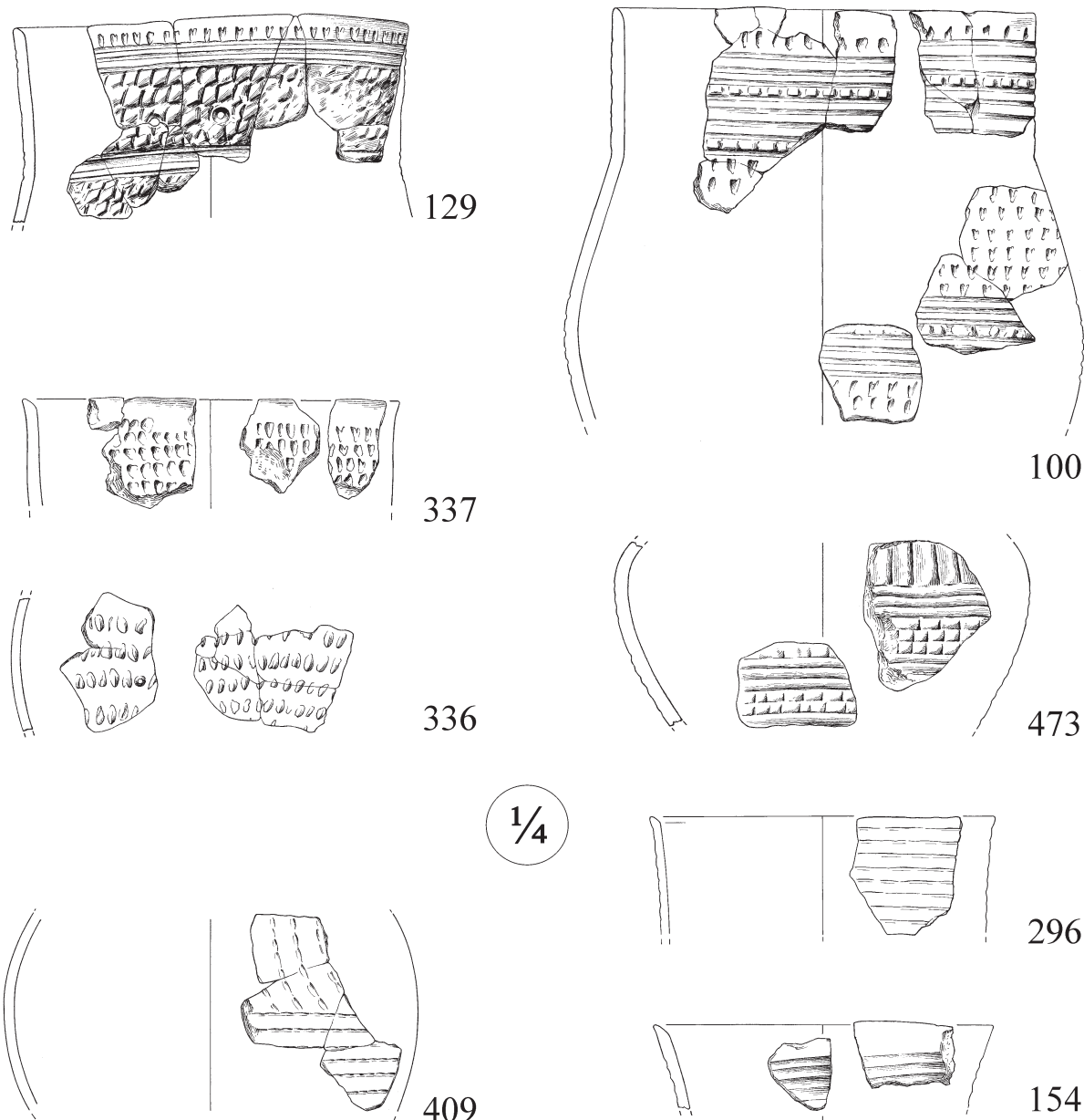

Fig. 99. Potbekers uit Oldeboorn, cat.nr. c 24. Schaal 1:4.

Halspotbekers:

- Nr. 100: fragmenten van hals, schouder en onderhelft van een potbeker J met cilindrische hals met flauw-afgeschuinde binnenrand. Reconstrueerbaar tot even beneden de grootste omvang van de buik. De versiering bestaat uit diepe, horizontale groeflijnen, horizontale rijen vierkante ‘pseudo-knobbels’ (vervaardigd door het aanbrengen van verticale dwarsgroefjes tussen twee horizontale groeflijnen) en horizontale rijen, op de punt staande driehoekige indrukken. Plaatselijk gaan deze over in V-vormig

gepaarde vingernagelindrukken. Het aardewerk is gemagerd met granietgruis;

- Nr. 129: groot halsfragment met aanzet van de schouder en enkele niet-aanpassende buikscherwen van een potbeker met cilindrische hals met afgeschuinde binnenrand. De versiering bestaat uit horizontale groeflijnen, rijen vierkante ‘pseudo-knobbels’ en één rij op de punt staande driehoekige indrukken direct onder de rand. In de hals zijn twee reparatie-doorboringen aanwezig. Het aardewerk is gemagerd met granietgruis;

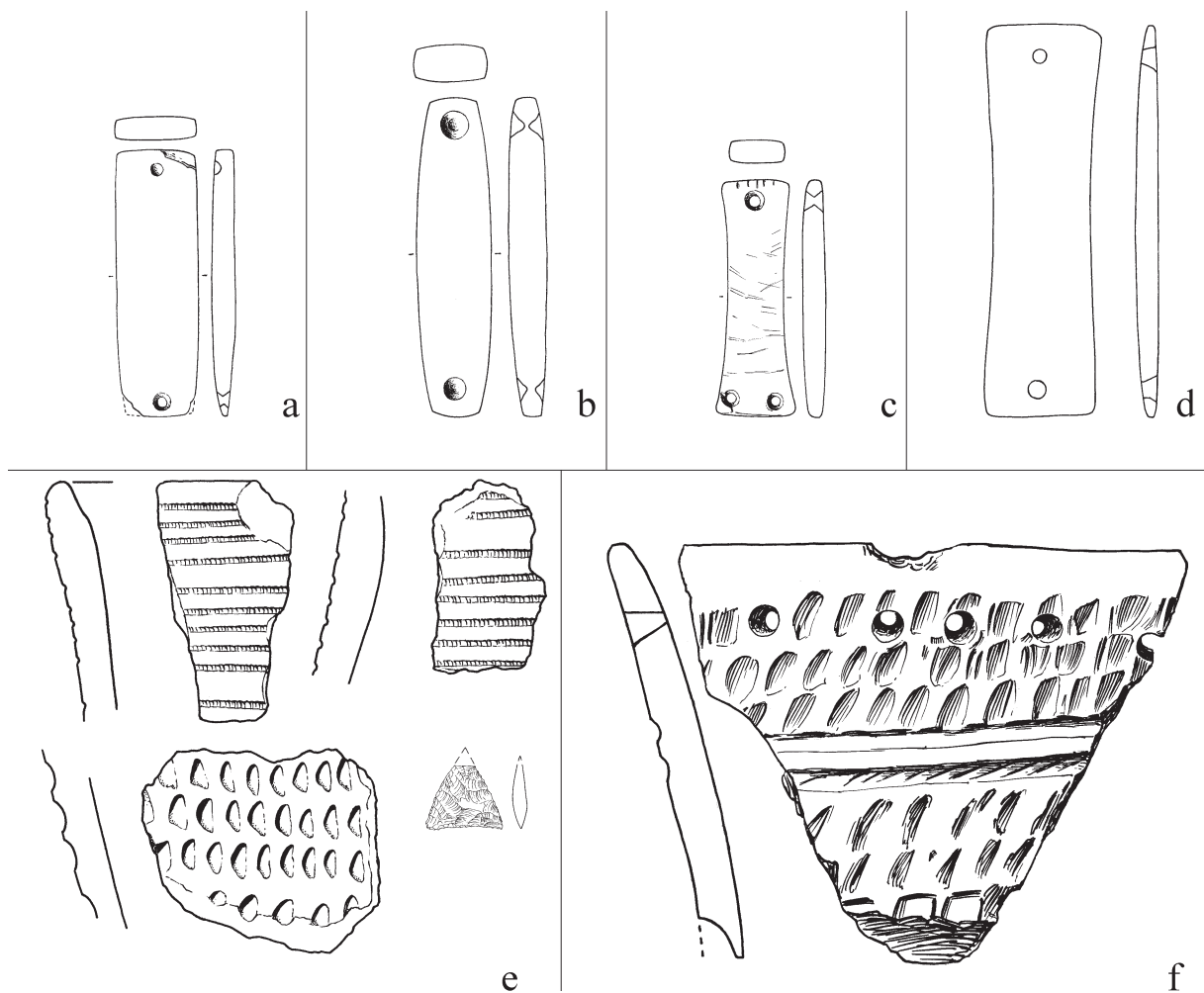

Fig. 100. a. Polsbeschermers uit Westenesch, cat.nr. d 1; b. polsbeschermers uit Havelte, cat.nr. d 2; c. polsbeschermers uit Losser-Boersmit, cat. nr. d 4 (getekend naar afgietsel in R.M.O., Leiden); d. polsbeschermers uit Haarle, cat.nr. d 5; e. pijlpunt en fragmenten van grote wikkeldraadpot, gevonden op een deels verploegde, deels onderzochte grafheuvel in het Drouwenerveld, cat.nr. e 3; f. randscherf van potbeker uit tumulus III bij Vries, cat.nr. e 7. Schaal 1:2.

- Nr. 154: twee scherven van de hals, waarvan één een randscherf, van een grote pot met uitstaande hals en afgeschuinde binnenrand. De versiering bestaat uit enigszins hellende, brede, op doorsnede V-vormige groeven. Aardewerk gemagerd met verbrand bot en zand;
- Nr. 296: randscherf van een potbeker met enigszins uitstaande hals en afgeschuinde binnenrand. Versiering bestaande uit horizontale groeven. Gemagerd met granietgruis;
- Nr. 336: twee wandscherven van een potbeker, versierd met horizontale rijen V-vormig gepaarde, diepe vingernagelindrukken. Gemagerd met fijn granietgruis;
- Nr. 337: drie randscherven van een potbeker met enigszins uitstaande hals en afgeschuinde binnen-

- rand. De versiering bestaat uit horizontale rijen, op de punt staande, driehoekige indrukken, die met de nagels zijn gevormd;
- Nr. 409: drie aaneenpassende, hardgebakken scherven van de schouder en het bovendeel van de buik van een potbeker. Aan de bovenzijde vermoedelijk afgebroken langs een groeflijn in de halsknik. De versiering bestaat uit horizontale en diagonale, uit afzonderlijke, langgerekte indrukken samengestelde groeven. Gemagerd met granietgruis;
- Nr. 473: twee scherven van de buik van een potbeker. Op de ene scherf is een deel van de schouderversiering, bestaande uit brede, verticale groeven zichtbaar. Daaronder volgt versiering bestaande uit bundels horizontale brede groeven, afgewisseld met meerdere horizontale rijen van min of

meer vierkante knobbels. De tweede scherf toont eveneens versiering van horizontale groeven en vierkante knobbels.

d 1: Westenesch, gem. Emmen

Documentatie:

Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen.

Vondstomstandigheden:

Deze niet-voltooide polsbeschermmer werd door G. Middelveld te Emmen gevonden op een perceel akkerland ten westen van het Oranjekanaal, NW van Westenesch, gem. Emmen. Gezien het feit dat het voorwerp onvoltooid is, moet m.i. eerder rekening worden gehouden met een nederzettingstvondst dan met een grafgift.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 254,40/535,23.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1978/VI.3.

Beschrijving (fig. 100a):

Polsbeschermmer van serpentijn. In bovenaanzicht vrijwel rechthoekig. Eén voltooide, zandlopervormige doorboring aan het ene eind, één onvoltooide, slechts aan één zijde aangevangen doorboring aan het andere. Bij het einde met de voltooide doorboring dunner afgewerkt, door bijlijpen van de bovenzijde. Drie van de vier hoeken beschadigd, oppervlakte enigszins verweerd.

d 2: Havelte, gem. Havelte (1936)

Publicatie:

Voerman, 1943.

Documentatie:

- Inventarisboek afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe te Assen;
- Voerman's aantekeningen betreffende vondsten in de omgeving van Havelte, met name het schrift 'Koningskamp en omgeving' en handgetekende kaart 12 op schaal 1:10.000, gedateerd maart 1938 (Assen, afd. Prae- en Protohistorie van het Prov. Museum van Drenthe).

Vondstomstandigheden:

Deze polsbeschermmer behoort tot de collectie oudheden van G.H. Voerman uit Havelte. Volgens de aantekeningen in het schrift 'Koningskamp en omgeving' werd het voorwerp gevonden "begin juni 1936, door de arbeider R. Kroes te Darp, op ±3 cm diepte aan de rand van een ±10 m brede en 150 m lange heidestrook in een juist gerooid dennenbos dat loopt van de Ruitersweg tot Koningskamp." Bij deze aantekening is een schets gemaakt van het terrein tussen Ruitersweg en Koningskamp met een ruwe inmeting van de vindplaats, die Voerman zich op 27 juni 1936 door de vinder liet aanwijzen. Deze schets is zonder grote problemen in te passen in de topografische kaart 1:25.000, blad 238 (Havelte), uitgave 1934. Het in 1936 gerooide dennenbosje is daarop nog aangegeven, evenals de strook heide. Merkwaardigerwijs is de vindplaats echter niet aangegeven op de in 1938 door Voerman getekende kaart. Geen van de drie blauwe stippen, die op neolithische vondsten duiden, komt overeen met de vindplaats volgens de schets.

Gezien het feit dat de polsbeschermmer niet voltooid is, moet eerder aan een nederzettingstvondst, dan aan een grafgift worden gedacht.

Ligging:

Kaartblad 16H (Havelte), coörd. ca. 212, 60,60/532, 68.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1957/XII.6.

Beschrijving (fig. 100b):

Polsbeschermmer van bruine steen (kwartsiet?). In bovenaanzicht vrijwel rechthoekig, echter met flauwconvexe lange zijden. Bij beide uiteinden aan weerszijden aangeboord; de zandlopervormige doorboringen zijn echter niet voltooid.

d 3: Nuil, gem. Ruinen

Documentatie:

Beijerinck, 1932.

Vondstomstandigheden:

In bovengenoemde publicatie vermeldt Beijerinck op p. 410, onder nr. 21, een belangrijke vindplaats van archeologica, door heideontginning aan het licht gekomen. Volgens het bijbehorende kaartje lag deze vindplaats in het Nuiler Veld, oostelijk van Nuil en noordelijk van het grote ven 'Zwarte Water'. Als één

van de vondsten van dit terrein noemt Beijerinck “een geslepen en doorboorde leistenen polsbeschermer (der boogschutters)”. Aangezien Beijerinck een gedegen kennis van prehistorisch materiaal had, neem ik aan dat deze identificatie juist is. De polsbeschermer is helaas niet afgebeeld, zodat vorm, afmetingen en aantal doorboringen onbekend blijven.

Ligging:

Kaartblad 17C (Hoogeveen), coörd. 228,8-229,4/533, 8-534,2.

Verblijf:

Onbekend. Volgens Beijerinck (1932: 413) bevonden de in de publicatie beschreven voorwerpen zich in de collecties Popping/Oosterwolde, Beijerinck/Wijster en Museum van Oudheden/Assen. Met zekerheid kan gesteld worden, dat de polsbeschermer niet in het Provinciaal Museum van Oudheden te Assen terecht is gekomen. Uit de collectie-Popping is evenmin een polsbeschermer bekend. Aangenomen moet worden, dat de polsbeschermer aanvankelijk deel uitmaakte van de collectie-Beijerinck, maar later aan een andere verzamelaar is afgestaan.

Beschrijving:

“Geslepen en doorboorde leistenen polsbeschermer” (Beijerinck, 1932: 410).

d 4: Losser, gem. Losser

Erve Boersmit

Publicatie:

Verlinde, 1980.

Documentatie:

- Inventariskaart Oudheidkamer Twente, Enschede;
- Inventarisboek Rijksmuseum van Oudheden, Leiden;
- Brieven van J.J. van Deinse aan J.H. Holwerda, d.d. 4, 19 en 30 maart 1914, en antwoordbrief d.d. 20 maart 1914 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden);
- Brieven van J.J. van Deinse aan J.H. Holwerda, d.d. 13 november 1930 en 21 januari 1931 (archief Rijksmuseum van Oudheden, Leiden en correspondentiearchief Oudheidkamer Twente);
- Briefwisseling tussen J.J. van Deinse en Prof. Dr. J.M.N. Kapteyn te Groningen in december 1933–januari 1934 en maart–april 1935 (correspondentiearchief Oudheidkamer Twente);
- Krantenverslagen, gedateerd 2 mei en 4 mei 1935,

van een lezing van Prof. Kapteyn voor de Oudheidkamer Twente (correspondentiearchief Oudheidkamer Twente);

- Briefkaart van G. Elzinga aan J.D. van der Waals, d.d. 7 maart 1958 (documentatie polsbeschermers J.D. van der Waals).

Vondstomstandigheden:

In maart 1914 werden bij Losser een IJzertijd-urn met vingertopindrukken op de rand, gevuld met crematieresten, een polsbeschermer, een stenen balletje en een vuursteenmesje gevonden. Volgens de brief van Van Deinse van 19 maart 1914 was de vindplaats “een hoog stuk bouwland waar wit zand onder uit gegraven wordt, dicht bij het dorp Losser, dicht bij de Dinkel en de Duitse grens”. Volgens dezelfde brief waren het stenen balletje en de polsbeschermer in de urn gevonden. Het vuurstenen mesje (Van Deinse schrijft zelf: schilfers) zou ± 1 jaar eerder op hetzelfde terrein gevonden zijn. In zijn brief van 14 december 1933 aan Prof. Kapteyn schrijft Van Deinse: “Nu kan ik er helaas geen eed op doen, dat de drie voorwerpen in deze urn gevonden zijn. De zandgraver had de in stukken gevallen pot laten liggen en alleen de stenen voorwerpen mee naar huis genomen. Ik was in de gelegenheid in een paar huizen in de buurt van de vondst, waaronder het woonhuis van de eigenaar van de grond, voor een paar dubbeltjes de gehele pot weer bij elkaar te kopen, die toen door Dr. Holwerda te Leiden is in elkaar gezet. Persoonlijk ben ik er wel van overtuigd, dat de drie voorwerpen in deze urn gevonden zijn, daar ook de zandgraver mij dat op mijn uitdrukkelijke vraag heeft verzekerd. De man had geen enkele reden om te liegen.” Hoewel ik de nodige twijfels heb over de betrouwbaarheid van deze associatie, mag natuurlijk niet bij voorbaat worden uitgesloten, dat een laat-neolithische polsbeschermer in de IJzertijd als curiositeit werd bewaard en zelfs als grafgift meegegeven. Er is zelfs een goed-gedocumenteerde tegenhanger van een dergelijke vondst, uit het urnenveld van Sittard-Hoogveld, graf 3B (Tol, 2000).

Ligging:

Kaartblad 29C (Losser), coörd. 265,8/476,1.

Verblijf:

Van de vondsten van 1914 is momenteel alleen de urn nog voorhanden. Het stenen balletje, het stenen mesje en de polsbeschermer zijn zoek. De polsbeschermer werd in 1958 nog door Elzinga gezien in de expositie van de Oudheidkamer, was echter zoek toen Verlinde in 1969 met de herinventarisatie begon. Gelukkig werden in 1930 door het Rijksmuseum van Oudheden

te Leiden afgietsels vervaardigd van urn en polsbeschermer.

- Urn: Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen Oudheidkamer Twente, inv.nr. 349 (afgietsel Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. d 1930/12.1);
- Polsbeschermer: Leiden, Rijksmuseum van Oudheden, inv.nr. d 1930/12.2 (afgietsel).

Beschrijving (fig. 100c):

- Urn: wijdmondige pot met hoge afgeronde knik en vingertopindrukken op de rand. Zeer flauw aangezette, lage hals. Hoogte 24 cm, diameter rand 31 cm, diameter bodem 12 cm (Verlinde, 1980: Abb. 33);
- Polsbeschermer: rechthoekig met concave lange zijden. Volgens het Leidse inventarisboek vervaardigd van “glimmend gepolijst, groengrijs gesteente”. Bij één korte zijde één zandlopervormige doorboring, bij de andere twee zandlopervormige doorboringen. De korte zijde bij de enkele doorboring vertoont een aantal ondiepe groefjes. Verder bevinden zich op één zijde enkele onregelmatig geplaatste krassen. Prof. Kapteyn zag in deze onregelmatig geplaatste krassen “runenschrift in de primitiefste vorm, dat gelezen moet worden als ‘wajjmōtiō’, d.i. ‘kwaadstuiter’ of ‘kwaadweerder’” (Kapteyn, 1935).

d 5: Haarle, gem. Tubbergen

‘Haarler grafveld’

Documentatie:

Inventariskaart Oudheidkamer Twente te Enschede; Notities en tekening van de hand van G.J. ter Kuile in het exemplaar van Pleyte *Nederlandsche Oudheden: Overijssel*, dat vroeger in zijn bezit was en dat thans toebehoort aan de Oudheidkamer Twente.

Vondstomstandigheden:

Op extra pagina’s achterin zijn exemplaar van Pleyte’s *Nederlandsche Oudheden: Overijssel* heeft G.J. ter Kuile notities over en tekeningen van oudheden in Overijssel gemaakt. Het betreft zowel voorwerpen uit zijn eigen verzameling, als uit andere privécollecties. Zelfs werden enkele vondsten uit opgravingen van Bursch en Hijzeler in 1940 afgebeeld. Uit notities en een omtrektekening op p. 34 blijkt, dat de heer Sleiderink te Delden in het bezit was van een polsbeschermer, die was gevonden bij of in het urnenveld ‘De Schanse’, het zgn. Haarler grafveld. Behalve de omtrektekening geeft Ter Kuile ook nauwkeurige

afmetingen. Deze polsbeschermer bevond zich niet in de verzameling Sleiderink die in 1973 door de Oudheidkamer Twente werd verworven. Een polsbeschermer met exact dezelfde afmetingen en eenzelfde afgebroken hoekje als op Ter Kuile’s tekening bevond zich echter in de verzameling-Ter Kuile die in 1954 door de Oudheidkamer werd aangekocht. Volgens het opschrift zou deze echter bij Woolde, gem. Hengelo zijn gevonden. Er kan echter geen twijfel over bestaan, dat de polsbeschermer van Ter Kuile dezelfde is als het exemplaar dat zich vroeger in de collectie-Sleiderink bevond. Het is bekend dat i.v.m. zijn gezindheid gedurende de oorlog de collectie van de heer Sleiderink direct na de bevrijding tijdelijk aan zijn beheer onttrokken is geweest. Waarschijnlijk is bij die gelegenheid de polsbeschermer ontvreemd en later, met onjuiste vindplaatsopgave, in de collectie-Ter Kuile terechtgekomen.

Over de oorspronkelijke vondstomstandigheden is verder niets bekend. Het lijkt me niet onwaarschijnlijk, dat de polsbeschermer als grafgift was meegegeven en door de vinder uit een grafheuvel opgespit.

Ligging:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 254,80-95/492, 05-20.

Verblijf:

Deventer, Prov. Archeologisch Depot, bruikleen: Oudheidkamer Twente, inv.nr. 561 (eerder genummerd 500-200).

Beschrijving (fig. 100d):

Polsbeschermer van grijze steen (leisteen?). Rechthoekig van vorm, met enigszins concave lange zijden. Bij de beide korte zijden bevindt zich een taps toelopende doorboring.

e 1: Hooghalen, gem. Beilen

Zool van grafheuvel III (met verwijzing naar de in 1930 opgegraven heuvels Laaghalerveld I en II!)

Documentatie:

Veldtekening en notities betreffende het onderzoek op 13 en 16 oktober 1969, opgenomen in de dagrapporten van A. Meijer van grafheuvelonderzoek op het Hijkerveld tussen 8 september en 31 oktober 1969 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 101):

Tijdens de dagelijkse rit van Groningen naar het Hijkerveld via Hooghalen werd een ronde gele vlek

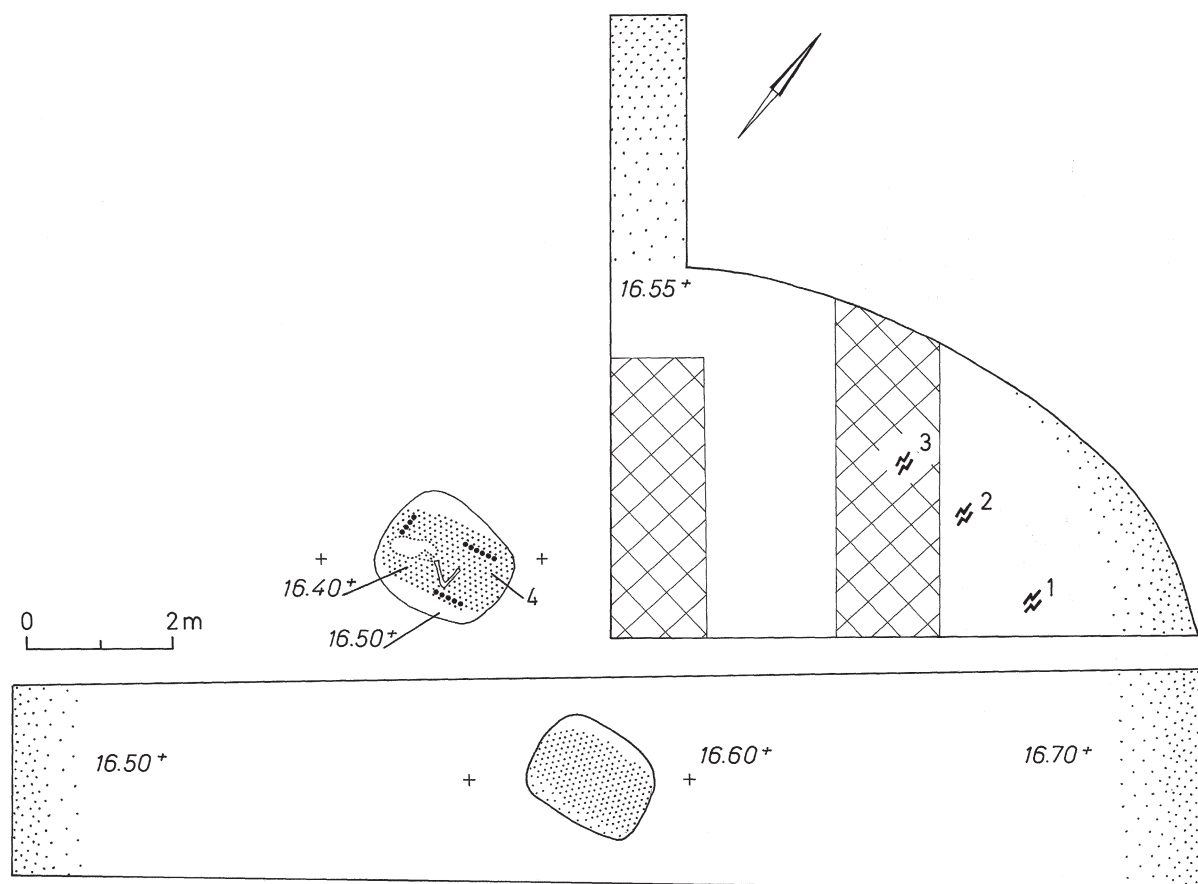

Fig. 101. Plattegrond van geëgaliseerde grafheuvel III bij Hooghalen, cat.nr. e 1 (tek. GIA).

gezien in een akker even buiten Hooghalen. In de verwachting dat het een geëgaliseerd grafheuvel was, werd toestemming voor onderzoek gevraagd aan de eigenaar. Deze bleek geen bezwaar te hebben, en met vier arbeiders van de opgraving op het Hijkerfeld werd in een min of meer ZW-NO verlopende sleuf van 16×3 m over de gele vlek de bouwvoor verwijderd. Dat leverde direct het verwachte resultaat op: midden in deze sleuf werd een afgerond-rechthoekige, min of meer O-W georiënteerde grafkuil gevonden. Verder werd aan beide uiteinden van de sleuf dagzomende oerfiltratie opgetekend. Vervolgens werd ook nog een N-kwadrant uitgegraven. Dat leverde, naast dagzomende veroering, een tweetal dieper verspitte ontginningsleuven en een drietal kuilen met doorgepitte crematieresten aan de voet van de heuvel op.

Op basis van de dagzomende veroering staat vast, dat de heuvel een diameter van ca. 14 m heeft gehad. Over de heuvel zelf valt verder niets te zeggen, aangezien deze tot ruim beneden het oude maaiveld was

vergraven. Aannemende dat de bouwvoor zo'n 30 cm dik zal zijn geweest, lag het oude maaiveld vermoedelijk bij ca. 16,90 m + NAP. De grafkuil tekende zich bij +16,60 m af als een kuil van $1,7 \times 1,3$ m, met een vaag-begrensde, eveneens afgerond-rechthoekige grijze verkleuring in het centrum en gelig zand langs de wanden. Ca. 10 cm dieper tekende de kuil zich iets beter af: $1,7 \times 1,55$ m, met een grijze verkleuring in het centrum van $1,55 \times 1,15$ m. Deze grijze verkleuring is ongetwijfeld de vulling van een kist, terwijl de grafkuil buiten de kist met gelig zand was opgevuld.

Vlak boven de bodem, bij +16,46 m, werd een lijksilhouet opgetekend, waarvan in feite alleen een gebogen been duidelijk herkenbaar is. Romp, hoofd en armen lijken schuil te gaan in een grote bruinige vlek. Op grond van de vorm van de benen hebben we kennelijk te maken met een dode die liggend op de rechterzijde, met opgetrokken knieën en met het hoofd naar het westen werd begraven. Gezien de lengte van onder- en bovenbeen, samen niet meer dan 70 cm, be-

trof het een klein persoon. De bodem van de grafkuil lag bij ca. +16,40 m. Het graf zal dus zo'n 50 cm diep zijn geweest. Grafgiften werden niet aangetroffen; dat datering van het graf staat dus niet vast. Op grond van de ligging zou aan het graf van een man/jongen van de Enkelgrafcultuur gedacht zou kunnen worden. Maar het is niet uit te sluiten dat het hier om een graf van de Klokbekercultuur gaat, en dan hoogstwaarschijnlijk om een vrouw/meisje.

Ligging:

Kaartbad 17B (Westerbork), coörd. 232,19/548,20.

e 2: Spier, gem. Beilen

Tumulus 1 (1949)

Publicaties:

Korte beschrijvingen zijn verschenen van de hand van Van Giffen & Glasbergen (1950b), en Waterbolk (1954: 75–80).

Documentatie:

- Veldtekeningen, foto's en dagrapporten (Praamstra, Lanting, Burns) van de opgraving tussen 25–29 juli en 15 augustus–22 september 1949 (archief B.A.I.);
- Lakprofiel van lijksilhouet in primaire hoofdgraf (Prov. Museum van Drenthe, Assen).

Vondstomstandigheden (fig. 102):

In de zomer van 1949 werden bij Spier de resten van het vernielde hunebedje D54a ('heuvel 4'), drie grafheuvels (1, 2 en 5) en de zool van een vierde grafheuvel (3) onderzocht. In dit verband is alleen grafheuvel 1 van belang. De heuvel werd opgegraven volgens de kwadrantenmethode, en is goed gedocumenteerd. Er zijn meerdere vlakken getekend en ook de 'achterzijden' van de profiel dammen werden gedocumenteerd, zodat we dus over acht profieltekeningen beschikken. Helaas was de heuvel bovenin nogal verstoord door konijnenholen en recente vergravingen, waardoor de interpretatie van de profielen niet altijd even gemakkelijk is. Het ziet er echter naar uit dat de heuvel vier perioden heeft gekend, al kan aan periode 4 niet met zekerheid een ophogingslaag worden toegekend.

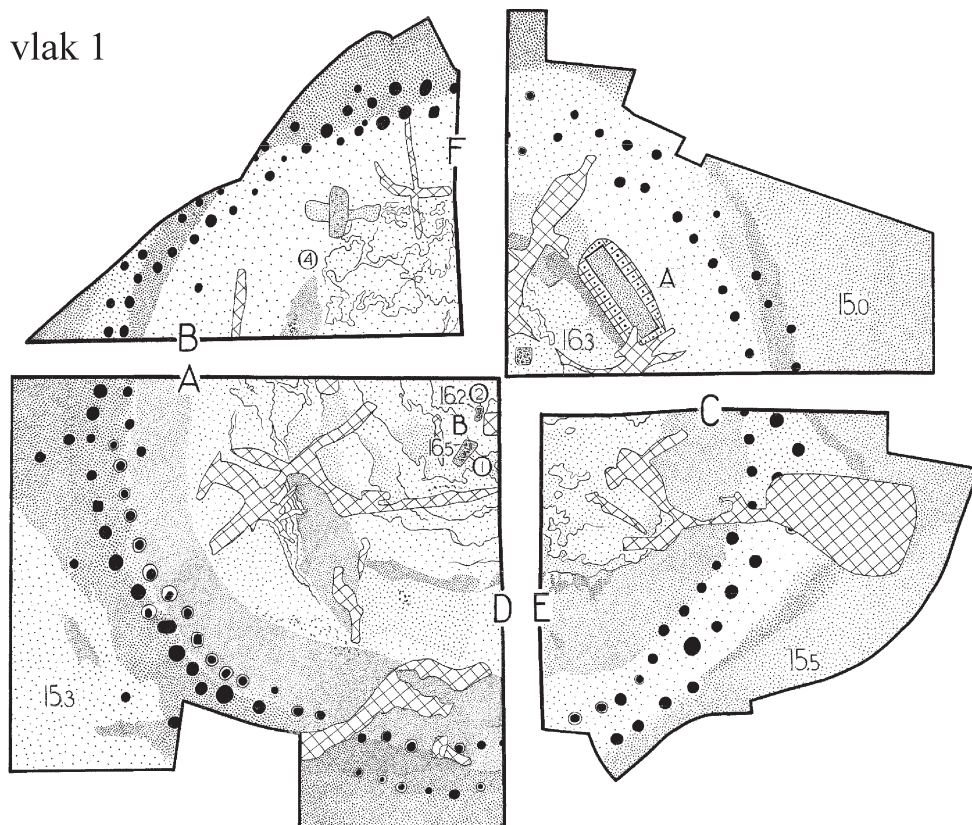
Onder de heuvel is een humeuze laag van wisselende dikte getekend, die in het centrum plaatselijk tot 15,80 +NAP reikt. In alle vier profiel dammen loopt dit oude maaiveld naar de rand van de heuvel toe af, naar het noorden tot ca. +15,50 m, naar het oosten tot ca. +15,60 m, naar het zuiden tot ca. +15,40 m, en naar het westen eveneens tot ca. +15,40 m. De heuvel ligt

dus op een zwakke natuurlijke verhoging. Aangezien de grijze laag in het centrum duidelijk dunner is, zou het maaiveld daar enigszins geëgaliseerd kunnen zijn vóór de opwerping van periode 1. Het oude bodemprofiel onder de heuvel bestond naast de al genoemde humeuze band uit een oranje inspoelingshorizont.

Periode 1 bestond uit een ophoging van gelig zand en pluggen die vrijwel verticaal in de heuvelgrond stonden. De bovenzijde van de heuvel was opvallend vlak. Alleen ter plaatse van het graf van periode 2 was een depressie aanwezig, die overigens niets van doen heeft met een nazakking boven het graf van periode 1, want dat ligt enkele meters zuidelijker. Op de meeste plaatsen was het heuvellichaam van periode 1 ca. 0,5 m dik, bij de insteek van het graf van periode 2 echter niet meer dan ca. 0,2 m. De diameter van periode 1 is moeilijk te bepalen, maar moet minstens 13 m zijn geweest. Overigens laten de foto's van het M-W en M-Z profiel het oppervlak van periode 1 duidelijker zien dan op de veldtekening is aangegeven, met name het talud aan de voet. Het bijbehorende graf werd in het ZW-kwadrant ontdekt, op enige afstand van de profiel dammen. Het werd voor het eerst getekend op een hoogte van ca. +15,25 m NAP, d.w.z. 35 à 40 cm onder het oude maaiveld. Vanwege de onregelmatig gekleurde ondergrond, die enkele grijze, van infiltratieaders voorziene vlekken in het oranje zand toonde, waren vorm en afmetingen kennelijk maar bij benadering te bepalen. Getekend werd een onregelmatig-trapezoidale kuil met afgeronde hoeken, met een lengte van 1,60 m, een breedte van 0,7 m aan de westkant en van 1,0 m aan de oostkant. De opgravingsfoto van het zelfde vlak suggereert dat de tekening mogelijk niet helemaal juist is. Er lijkt op de foto een grafkuil met een donkere kern, en een lichter gekleurde zone langs de randen zichtbaar. Ook lijkt de grafkuil wat rechthoekiger. De oriëntering van het graf was ca. WNW-OZO (18° afwijking van O-W). Het graf werd opnieuw getekend bij +15,10 m. De lengte bedroeg toen 1,4 m, de breedte was 0,55 m aan de westzijde en 0,7 m aan de oostzijde. Aangezien op dit niveau vrijwel de bodem van de grafkuil bereikt was, is de vraag of aan deze afmetingen veel waarde gehecht moet worden toegekend. Verder kan men zich afvragen of hier de omtrek van de grafkuil is getekend, dan wel de omtrek van de donkerder kern in de grafkuil, d.w.z. van de bekisting in de grafkuil. De opgravingsfoto's suggereren dat de eigenlijke rand van de grafkuil wel eens zou kunnen hebben samenvallen met de infiltratieader, die op enige afstand buiten de getekende kuil werd getekend.

In het graf werd een lijksilhouet ontdekt, echter nogal beïnvloed was door brede secundaire infiltratie-

vlak 1

vlak 2

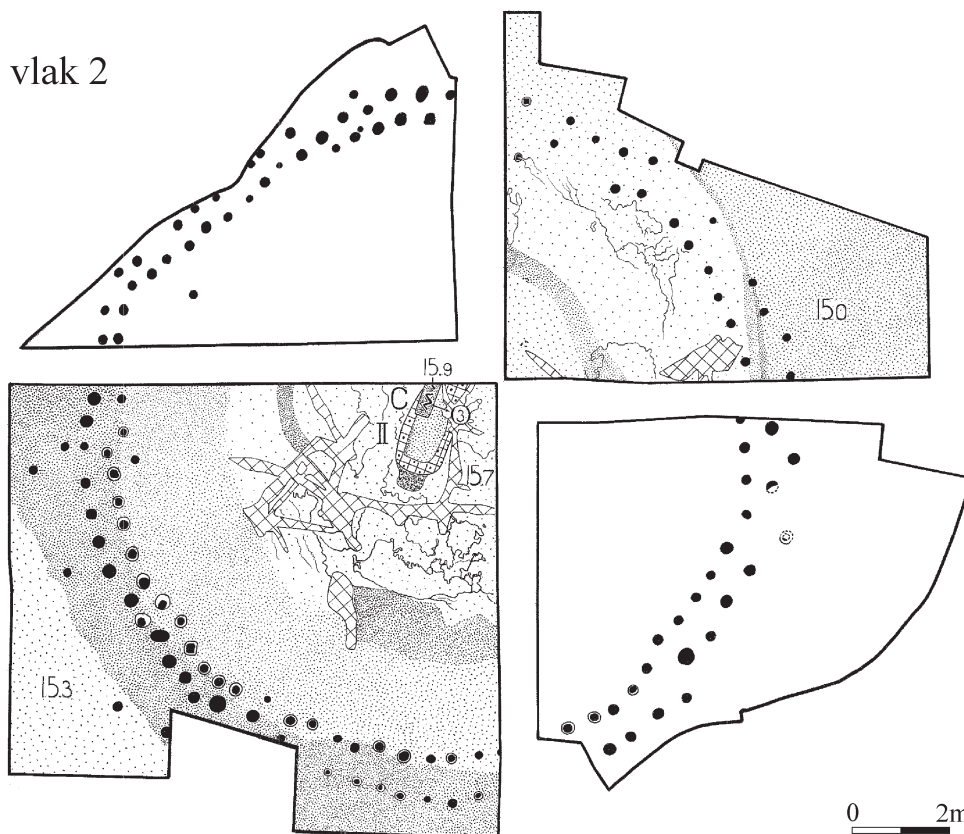
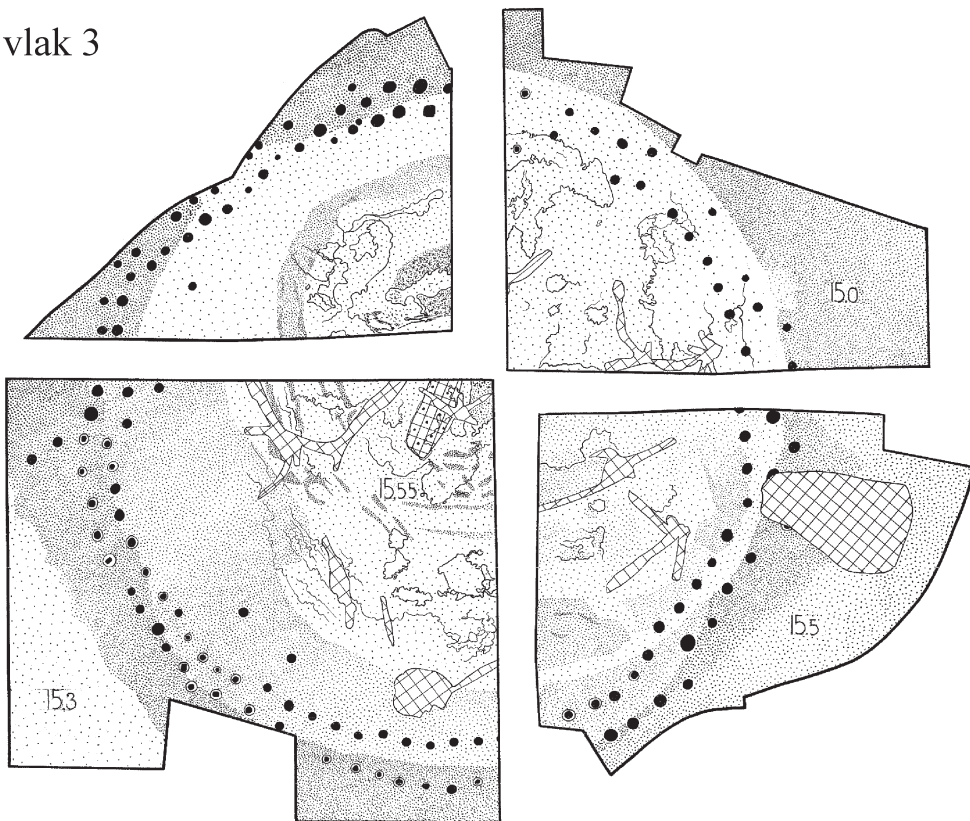
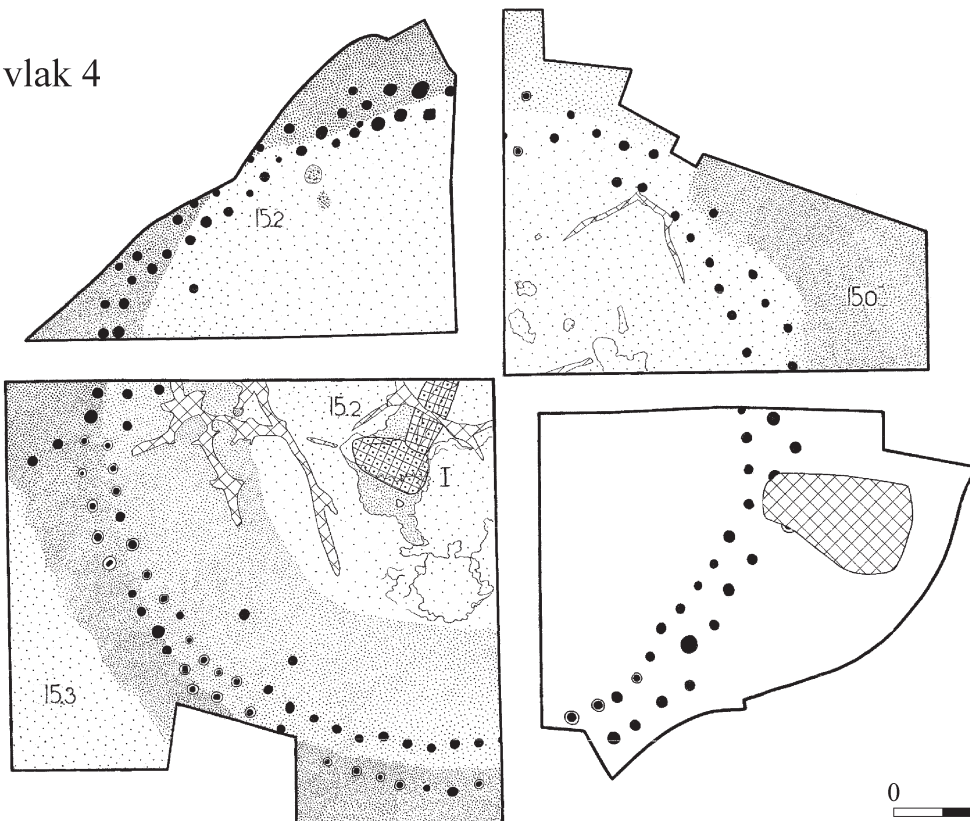

Fig. 102. Plattegrond en profielen van tumulus 1 bij Spier, cat.nr. e 2 (tek. GIA). In vlak 2 is het crematiegrafje van periode III aangegeven. Dit grafje is in profiel A ook met enige moeite herkenbaar. Het graf van periode II is in de vlakken 2, 3 en 4 aangegeven.

vlak 3

vlak 4

0 2m

Fig. 102 (vervolg).

graf I
15.10

graf A
16.05

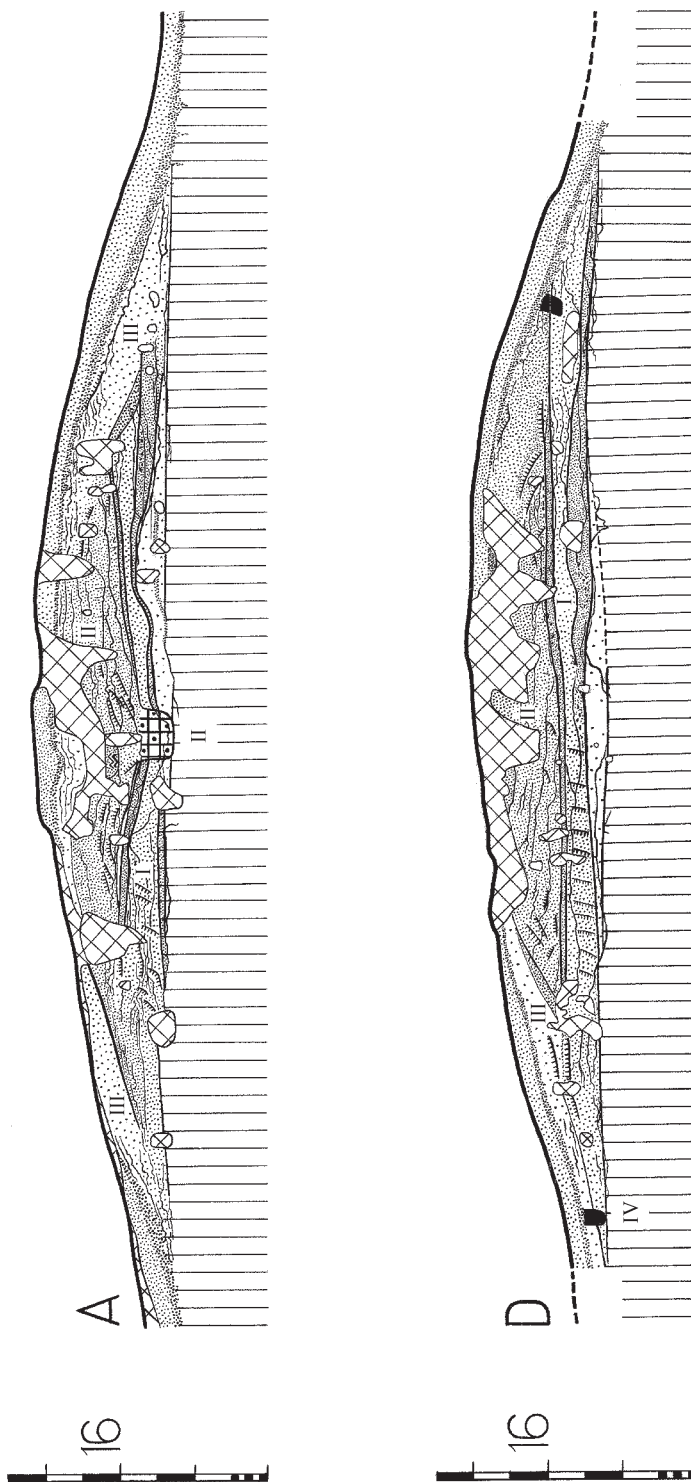
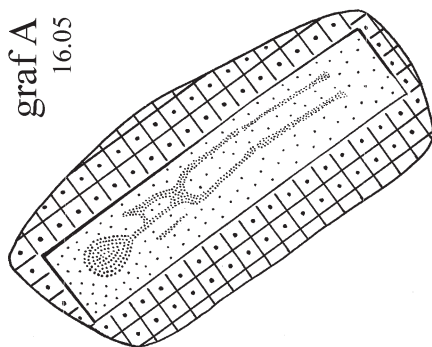

Fig. 102 (vervolg).

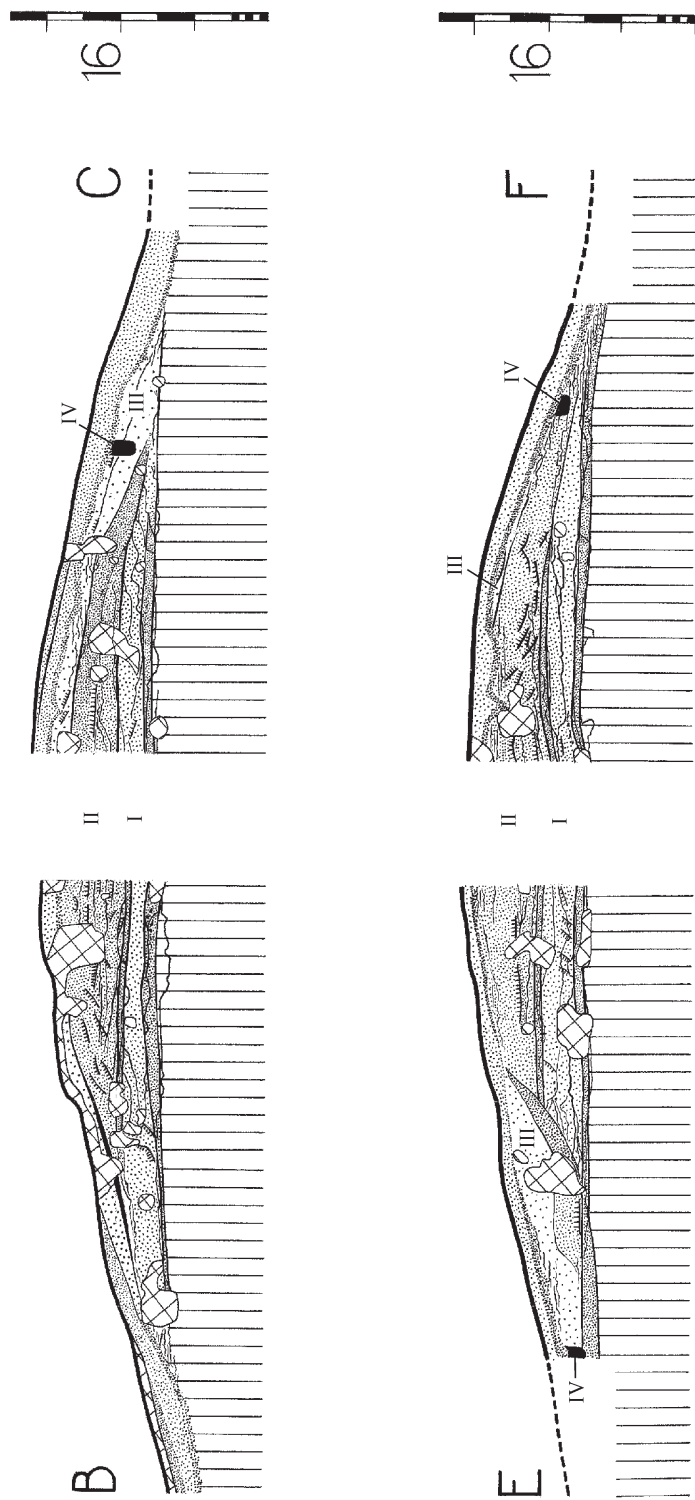

Fig. 102 (vervolg).

aders. Duidelijk is dat de dode liggend op de rechterzijde, met het hoofd naar het WNW werd begraven. Probleem is echter dat de veldtekeningen niet helemaal corresponderen met de foto's. Deels is dit uiteraard te wijten aan het verlies van kleurnuances in de zwart-wit foto's. De veldtekeningen doen vermoeden dat sommige beenderen nog goed zichtbaar waren binnen de grote onregelmatige verkleuring van lijksilhouet en aders. Op de foto's is daar ook wel iets van te zien, met name in de benen en in het bekken. De foto's laten echter een veel duidelijkere hoofd zien dan de tekeningen, d.w.z. tonen een duidelijker en grotere ronde verkleuring. De veldtekeningen en het dagrapport van Praamstra suggereren dat de dode met het bovenlichaam op de rug lag, dat het hoofd in ieder geval niet op zijn anatomische plaats lag, als er al een hoofd aanwezig was. De foto's laten echter de mogelijkheid open, dat de dode ook met het bovenlichaam op de zijde kan hebben gelegen, en de armen gebogen voor de borst had, met de handen voor het gezicht. Bij gebrek aan grafgiften kan dit graf niet gedateerd worden. Op grond van de ligging zou het graf van een man van de Enkelgrafcultuur kunnen zijn, maar het is niet uitgesloten dat het een graf van de Klokbekercultuur is, en dan hoogstwaarschijnlijk van een vrouw.

Periode 2 was een ophoging van grijs zand en plagen waarvan het talud met name goed herkenbaar was op de flanken, terwijl de bovenzijde op veel plaatsen onduidelijk was, vanwege de vergravingen en konijnholen. De top is echter duidelijk herkenbaar bij het centrale graf van periode 3. De diameter bedroeg niet veel meer dan die van periode 1, 13 à 14 m. De dikte van de ophoging bedroeg in het centrum 0,8 m. Het bijbehorende graf werd in het ZW-kwadrant ontdekt, deels in het M-W profiel stekend. De kuil was minstens 1,6 m lang en 0,7 m breed, maar het noordelijke uiteinde werd niet opgetekend. De bodem reikte tot ca. +15,30–15,25 m. De kuil reikte tot in het oranje zand onder periode 1, en op het talud van periode 1 lag dan ook een dun laagje oranje zand naast het graf van periode 2, dat ca. 0,5 m diep was. De oriëntering van de kuil was ca. NNO-ZZW. Het graf bevatte geen sporen van een kist, en geen crematieresten. Het is dus een inhumatiegraf geweest. De datering van periode 2 staat niet vast, maar gezien de datering van periode 3 lijkt vroege bronstijd een reële optie te zijn.

Periode 3 was een ophogingslaag van vuilgeel tot grijs zand, die de heuvel op zijn uiteindelijke doorsnede van ca. 15–16 m en hoogte van ca. 1,5 m bracht. De bovenzijde van de ophoging ging schuil in het podsolprofiel dat zich later over de heuvel ontwikkelde. Het bijbehorende graf werd gevonden in het ZW-kwadrant, deels in het NW-profiel stekend. Het

was NNO-ZZW gericht, minstens 0,7 m lang, en 0,3 m breed, en reikte tot ca. 0,7 m beneden de top van periode 2. Het noordelijke uiteinde van dit grafje is echter niet opgetekend. Op de bodem van de kuilen lagen crematieresten, die onlangs gedateerd zijn: 3370±50 BP (GrA-13607). Deze datering wijst uit dat periode 3 rond de overgang van vroege naar midden-bronstijd werd geconstrueerd.

Periode 4 is weliswaar niet herkenbaar als ophogingslaag, maar kan gepostuleerd worden op basis van de diepte van de paalgaten van de dubbele dichtgestelde paalkrans op het talud van de heuvel, met een binnendiameter van ca. 12,5 m. Vijf van de paalgaten werden in een profiel waargenomen, en in een aantal gevallen lijken ze door de ophoging van periode 3 te zijn ingegraven. Bovendien zijn ze zo ondiep t.o.v. het talud van periode 2, dat ingraving door periode 3 alleen al om die reden waarschijnlijk is. Als bij deze paalkrans een ophoging heeft gehoord, dan moet hij zeer dun zijn geweest, en schuil gaan in het bodemprofiel over de heuvel.

In het centrum van het ZW-kwadrant werden twee kuiltjes met crematieresten ontdekt, beide vlak bij het middelpunt van de paalkrans, en beide hoog genoeg in de heuvel om secundair t.o.v. periode 3 te kunnen zijn. Beide crematies zijn kort geleden gedateerd: vdnr. 1: 3410±40 BP (GrA-29325) en vdnr. 2: 3335±45 BP (GrA-29326). Deze getallen wijzen eerder in de richting van nabijzettingen behorend bij periode 3, dan van graven behorend bij de paalkrans.

In het NO-kwadrant van de heuvel werd een tangentiaal graf met boomkist en gestrekt lijksilhouet gevonden. Helaas was dit graf niet in één van de profielen zichtbaar. Op grond van de hoogte van de waarneming, en de resterende diepte van de kuil, moet dit graf bij periode 3 of 4 horen, en periode 4 lijkt ons gezien de datering van periode 3 iets waarschijnlijker.

Pollenanalyse:

Tijdens het onderzoek in 1949 werden pollenmonsters genomen door H.T. Waterbolk. De resultaten, van een plag in het heuvellichaam van periode 1, van een plag in heuvellichaam van periode 2, en van de humeuze laag die zich over periode 2 had gevormd, alvorens periode 3 werd opgeworpen, zijn gepubliceerd door Waterbolk (1954: tabel 5), en ook vermeld door Van Zeist (1967) en Casparie & Groenman-Van Wateringe (1980). De resultaten voor periode 1 zijn niet in strijd met een eventuele toewijzing aan de Klokbekercultuur.

Ligging:

Kaartblad 17C (Hoogeveen), coörd. 229,35/527,13.

e 3: Drouwenerveld, gem. Borger

Grafheuvel

Publicatie:

Van Giffen, 1942.

Documentatie:

- Veldtekeningen en foto's van het onderzoek op 2–4 oktober 1940 (archief B.A.I.);
- Veldtekening en dagrapport van het na-onderzoek op 20 juni 1984 (archief B.A.I.);
- Handgeschreven notitie van J. Luinge bij scherven en pijlpunt, geïnventariseerd onder inv.nr. 1988/V.11 (Prov. Museum van Drenthe, Assen).

Vondstomstandigheden (fig. 103):

Deze heuvel werd in 1940 op het laatste moment gered van egalisering. Het perceel heide waarin de heuvel lag, was namelijk al grotendeels geploegd ten behoeve van bosaanplant door Staatsbosbeheer. De oosthelft van de heuvel was hierdoor al gedeeltelijk vernield. De westhelft was echter nog niet geploegd. In het centrum van de heuvel bleken grote recente vergravingen aanwezig. Deze hadden het centrale graf echter vrijwel intact gelaten. Tijdens het driedaagse onderzoek in 1940 werden het ZW-kwadrant en een N-Z gerichte sleuf even ten oosten van het centrum onderzocht. In een later stadium werd een klein gedeelte van het M-W profiel in het centrum teruggezet, ten einde de grafkuil volledig te kunnen onderzoeken.

Volgens Van Giffen (1942) werd de heuvel na afloop van het onderzoek gerestaureerd. Dat is echter niet het geval. Tijdens een verkenning in de zomer van 1983 bleek de toestand van 4 oktober 1940 nog duidelijk herkenbaar: een voor driekwart uitgegraven heuvel met een wal uitgegraven grond er omheen, het uitgespaarde NW-kwadrant, de sleuven buiten de voet aan de west- en noordzijde. Maar kennelijk was er wel iets gebeurd na die tijd. De M-Z profieldam was verdwenen en de kwadranten waren veel dieper uitgegraven dan Van Giffen had gedaan. En verder leek er zand tegen M-W en M-N profiel te zijn geworpen. Met toestemming van Staatsbosbeheer vond op 20 juni 1984 een klein na-onderzoek plaats. Het M-W profiel bleek niet meer intact. Dit is na 4 oktober 1940 gedeeltelijk ingestort of opzettelijk een eind teruggezet. In ieder geval kon pas een kleine meter ten noorden van het M-W profiel van 1940 een redelijk intact stuk profiel worden schoongemaakt.

De heuvel bleek in één keer te zijn opgeworpen, volgens Van Giffen van geel zand en duidelijke plaggen. In het in 1984 bestudeerde profiel bleken de onderste 30 à 40 cm van het heuvellichaam te bestaan uit

vrijwel wit zand, naar boven toe geleidelijk overgaand in licht geelgrijs materiaal. Duidelijke plaggen bleken niet aanwezig. Het bodemprofiel onder de heuvel bestaat uit een enkele centimeters dikke, donkergrijze humuslaag, een ca. 0,15 m dikke uitspoelingslaag en een oranje inspoelingslaag, die tussen 0,2 en 0,4 m beneden zijn bovenzijde geleidelijk overgaat in de gele ondergrond. De uitspoelingslaag wordt door twee forse bruine infiltratieaders verdeeld in een ca. 0,05 m dikke, witte bovenlaag en een ca. 0,10 m dikke, geligwitte onderlaag. Van Giffen spreekt over heideplaggen in het heuvellichaam, maar dat is onjuist. Op de foto's is duidelijk te zien dat de plaggen hetzelfde karakter hebben als humuslaag en uitspoelingshorizont onder de heuvel. De diameter van de heuvel bedroeg 14 à 15 m, de hoogte ca. 1 m. Onder de voet van de heuvel werd een onregelmatige, op meerdere plaatsen onderbroken krans van grote veldkeien aangetroffen, grotendeels liggend op het oude maaiveld, maar gedeeltelijk vrij hoog in het heuvellichaam reikend. De binnendiameter van deze krans was ca. 8 m, de breedte ca. 1 à 1,5 m. De steenkrans moet tijdens de bouw van de heuvel al aan het gezicht onttrokken zijn geraakt.

Rond de grafkuil lag het oranjegele zand dat bij het graven ervan was vrijgekomen. De afmetingen van deze kuil zijn in het eerste getekende vlak net onder oud-maaiveldniveau niet met zekerheid te bepalen, aangezien de kuil op dit niveau niet helemaal werd vrijgelegd. De lengte bedroeg minstens 2,5 m, de breedte ca. 1,4 m. Vlak boven de bodem waren de afmetingen 2,1 × 1,3 m. De richting was NO-ZW. De diepte bedroeg 0,40 m. In de vulling waren de sporen van een rechthoekige houten bekisting zichtbaar in de vorm van donkere strepen met houtskoolpartikels. De afmetingen van de kist even beneden ood-oppervlakniveau zijn niet met zekerheid te bepalen. De lengte bedroeg echter meer dan 2 m, de breedte ca. 1 m. Vlak boven de bodem van de grafkuil waren de afmetingen 1,75 × 1,0 m. Crematieresten werden niet gevonden, het betrof dus een inhumatiegraf. Een lijksilhouet was echter niet aanwezig. Er werden geen grafgiftten gevonden. De kans dat een grafgift is verdwenen bij de onoordeelkundige vergraving van de uiterste oosthoek van de grafkuil voor de aanvang van het onderzoek, is klein, maar niet verwaarloosbaar (zie onder). Op grond van de richting van de grafkuil en van de aangekoolde bekisting, is het waarschijnlijk, dat de heuvel werd opgeworpen in de klokbekeperiode (vgl. Lanting, 1973). Helaas bleek bij het na-onderzoek in 1984 niet mogelijk om houtskool voor ¹⁴C-datering te verzamelen om deze stelling te bewijzen.

Twijfel aan bovengenoemde datering zou bovendien kunnen ontstaan bij het zien van de scherven en

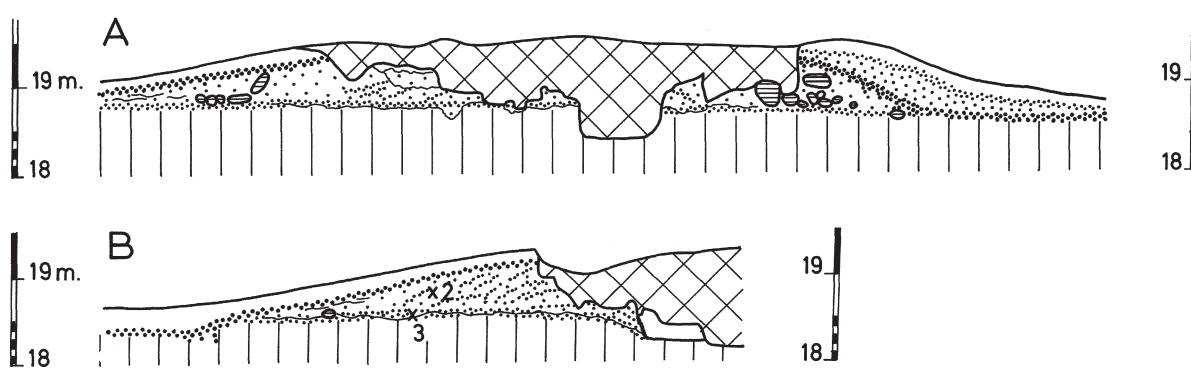
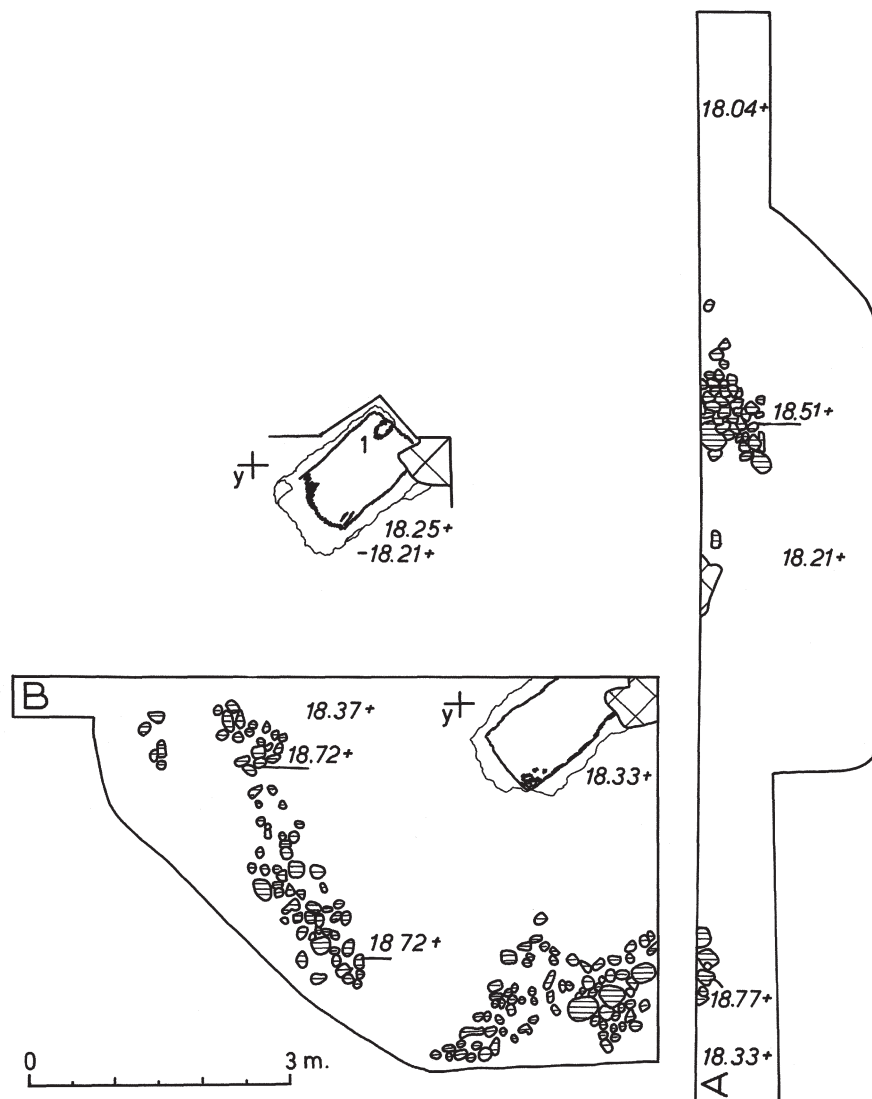

Fig. 103. Plattegrond en profielen van een grafheuvel in het Drouwenveld, cat.nr. e 3 (tek. GIA).

de vuurstenen pijlpunt, die J. Luinge op 24 augustus 1942 ‘op de uitgegraven grond’ van de heuvel vond, en vervolgens aan het museum in Assen schonk. Het betreft veertien scherven van kennelijk dezelfde grote bekerpot, over het grootste gedeelte van de wand versierd met horizontale, dichtgestelde wikkeldraad, en vlak boven de voet met horizontale rijen verticaal staande halvemaaanvormige spatelindrukken. De pijlpunt is driehoekig, met zwak-concave basis: een typische klokbekeerpunt. Het lijkt onwaarschijnlijk dat Van Giffen zo slordig gegraven zou hebben, dat een bekerpot werd verspit zonder het te merken. Maar niet vergeten moet worden dat een deel van de heuvel al verploegd was, en dat Van Giffen slechts een klein gedeelte van de heuvel werkelijk heeft onderzocht. De bekerpot kan dus uit het niet-onderzochte, maar wel verploegde deel van de heuvel komen. Of hier sprake is van een nabijzetting in een klokbekeerheuvel, of van gelijktijdige bijzetting is uiteraard niet na te gaan. Gewezen kan echter worden op de vondst van een vrijwel identieke bekerpot met WKD-versiering in een grafheuvel met ‘steenkrans’ en O-W gericht graf met bekisting bij Eext, namelijk tumulus Kerkweg 2 (cat.nr. a 7). Daar bleek de bekerpot zo goed als zeker gelijktijdig te zijn met het O-W gerichte graf. De pijlpunt zou afkomstig kunnen zijn uit het centrale graf. Daar was immers een gedeelte al vergraven vóór de aanvang van het onderzoek. De pijlpunt kan bij die gelegenheid in de losse grond terechtgekomen zijn. Een pijlpunt van dit type werd als grafgift aangetroffen in het klokbekeergraf van Harenermolen. Maar uiteraard kan de pijlpunt ook een ‘losse’ vondst uit de ondergrond van de heuvel zijn.

Pollenanalyse:

Op 20 juni 1984 werden uit de humuslaag van het bodemprofiel onder de heuvel, dat ter plaatse werd bedekt met een dun laagje oranje zand uit de grafkuil, twee pollenmonsters genomen. Deze zijn nog niet onderzocht.

Ligging:

Kaartblad 12G (Gieten), coörd. 247,68/553,31.

Verblijf:

De scherven en de vuurstenen pijlpunten die Luinge in augustus 1942 op de losse grond vond, en die door hem aan het Museum in Assen werden geschonken, werden daar pas 46 jaren later geïnventariseerd onder inv.nr. 1988/V.11.

Beschrijving (fig. 100e):

– Tweezijdig bewerkte driehoekige pijlpunt van

lichtgrijze vuursteen. Top afgebroken. Zwak concave basis;

- Veertien scherven van vermoedelijk dezelfde bekerpot. Aardewerk geel- tot roodbruin van kleur; rijkelijk gemagerd met steengruis. Versiering bestaande uit horizontale indrukken van een dichtgewonden WKD-stempel; vlak boven de voet echter uit horizontale rijen verticaal staande halvemaaanvormige spatelindrukken. Geen binnenrandversiering. Bodem niet aanwezig, maar kennelijk vrij breed. Afkomstig van een forse pot (randdiameter ca. 30 cm?).

e 4: Emmen-Angelslo, gem. Emmen (1966)

Zool van tumulus XII

Publicaties:

- Kroniek van opgravingen in *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 86, 1968: 194;
- Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 78.

Documentatie:

- Veldtekeningen en dagrapporten van A. Meijer (opgenomen in onderzoek Odoorn, 1966) en van H. Praamstra (17 juni–8 juli 1966) (archief B.A.I.);
- Lakprofiel van koeiengraf, en apart bewaarde kieskapsels van koe (G.I.A.).

Vondstomstandigheden (fig. 104):

In juni–juli 1966 werden in Angelslo drie werkputten onderzocht, ter afronding van het meerjarige onderzoek in deze woonwijk (vanaf 1967 werd in Emmerhout gegraven) maar die tevens dienden als een excursieobject voor een bijeenkomst van Directeuren van Gemeentewerken in Emmen, ter illustratie van de succesvolle samenwerking van Gemeentewerken Emmen en Biologisch-Archaeologisch Instituut. Het onderzoek startte op maandag 13 juni. Bij het verwijderen van de bouwvoor in de drie werkputten werd in werkput 1 de zool van een geëgaliseerde grafheuvel aangetroffen. Deze heuvel, die volgnummer XII kreeg, werd waarschijnlijk in de jaren '30 geëgaliseerd. Vanwege genoemde excursie, die op donderdag 16 juni plaatsvond, werd deze zool met spoed klaargemaakt voor een bezichtiging. Op 15 juni werd door Meijer, geholpen door J.-H. Zwier, een eerste vlak getekend. Vermoedelijk heeft het onderzoek van de grafkuil op 16 juni, deels met genoemde directeuren als toeschouwers, plaatsgevonden. Vanaf vrijdag 17 juni tot het einde van de opgraving op 8 juli werd het onderzoek verder geleid door H. Praamstra, die dan ook de tekeningen van het tweede vlak heeft vervaardigd.

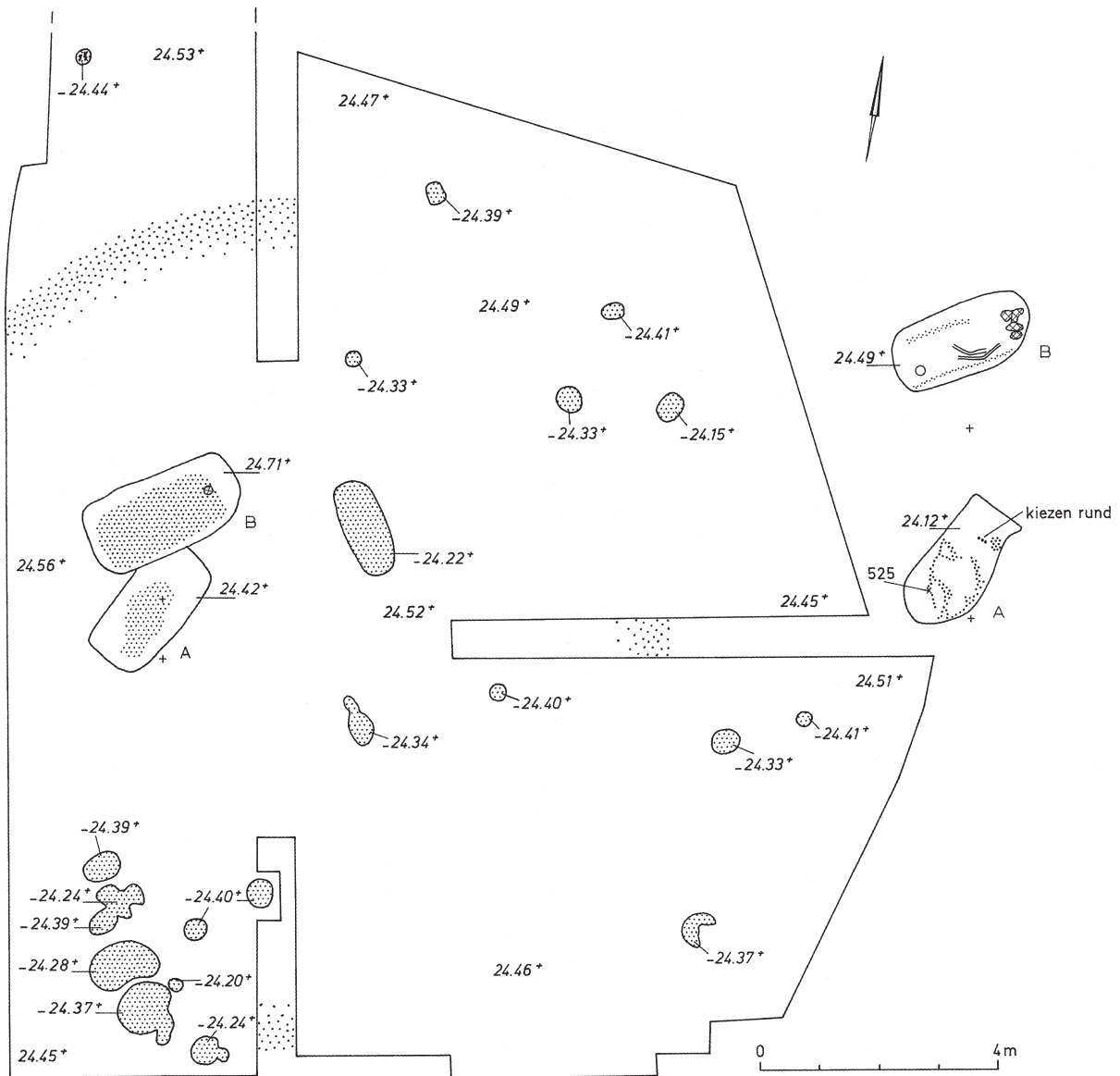

Fig. 104. Plattegrond van de geëgaliseerde tumulus XII in Emmen-Angelslo, cat.nr. e 4 (tek. GIA). De dagzomende oerbank is, behalve aan de NW-zijde van de heuvelzool, alleen in de profieldammen opgetekend toen deze geslecht werden. Graf B was direct onder de recente bouwvoor al zichtbaar, koeigraf A pas na het verwijderen van een oudtijds gevormde vuilgrijze laag onder de recente bouwvoor.

Toen de heuvelzool werd ontdekt bij het verwijderen van de bouwvoor werden meteen profieldammen uitgespaard, overigens zonder de gebruikelijke verspringing in het centrum die doorlopende N-Z en O-W profielen oplevert. De dammen lopen evenwijdig aan en haaks op de hoofdmeetlijn die op zijn beurt haaks op gebouw Hoitingeslag 80–86 staat. Daardoor is er een afwijking van 10° in westelijke richting van de M-N profieldam. Dat de heuvelzool bij het afschuiven van de bouwvoor werd ontdekt (en in Angelslo werd daarbij gewoonlijk een bulldozer gebruikt), blijkt

uit het feit dat de bovenkant van de bouwvoor in de profielen niet is aangegeven. Direct onder de recente bouwvoor was een ca. 0,15 m dikke grijze laag aanwezig, waarvan de onderkant bij ca. 24,60 à 24,65 m + NAP lag. Over bodemkundige verschijnselen onder deze laag is weinig opgetekend. Er is echter een dagzomende oerbank getekend in het eerste vlak in het NW-kwadrant en er zijn later dagzomende oerbanken getekend in de M-N, M-O en M-Z profieldammen, toen die verwijderd werden. Op basis daarvan lijkt het midden van de heuvel redelijk te corresponderen met

het midden van het profielenkruis. De dagzomende oerbank heeft een diameter van ca. 13 m; de diameter van de heuvel zal iets groter zijn geweest.

Na het verwijderen van de bouwvoor werd onder de heuvel een klein aantal sporen opgetekend, waaronder een grafkuil met bekisting in het NW-kwadrant en een aantal onregelmatige kuilen in het NW-kwadrant en een aantal paalgaten in de oostelijke helft. Bij laatstgenoemde zijn geen hoogtes aangegeven, zodat ze ook onder de grijze laag onder de heuvel zichtbaar kunnen zijn geworden. Hetzelfde geldt zeker voor de kuilen in het ZW-kwadrant, aangezien de vlakhoogte correspondeert met de onderzijde van de grijze laag. Het graf in het NW-kwadrant was echter met zekerheid al te zien in de grijze laag. Dat doet vermoeden dat het bij deze laag om oud-akkerland onder de heuvel ging. De grafkuil was ZW-NO gericht en direct onder de bouwvoor afgerond-rechthoekig van vorm met afmetingen van $2,7 \times 1,4$ m. Binnen de grafkuil tekende zich in de vulling een grijze rechthoek met dezelfde oriëntering, en afmetingen van $2,1 \times 1,0$ m af. Kennelijk ging het hierbij om een afwijkend gekleurde vulling binnen een bekisting. Bij de NO korte zijde lag een veldkei in de vulling van de kist. Bij verder verdiepen werd de grafkuil wat korter en smaller, en tekenden zich beide lange zijden van de bekisting als humeuze strepen af. Aan de NO-zijde bleek een groepje van vier veldkeien te liggen, waarvan de top van de hoogstrijkende al op het eerste vlak zichtbaar was geworden. Binnen de kist waren op de bodem van de kuil sporen van een lijksilhouet zichtbaar, in de vorm van het hoofd en de beide zwak gebogen benen. Al met al was dit genoeg om vast te stellen dat de dode op de rechterzijde was begraven, met zwak opgetrokken knieën, hoofd naar het zuidwesten en de blik naar het zuidoosten.

Ik ben zelf bij het onderzoek van deze grafkuil aanwezig geweest, en heb gezien hoe Meijer op een goed moment een kleine hoeveelheid kopergroene materie op de kant deponeerde, met de opmerking dat het een 'ringetje' betrof. Dit is niet op de veldtekening aangegeven, en ook niet in Meijer's dagrapport vermeld. De grafkuil reikte tot zo'n 25 cm onder het eerstgetekende vlak, en waarschijnlijk zo'n 65 à 70 cm beneden het maaiveld, dat min of meer zal corresponderen met het maaiveld vóór het opwerpen van de heuvel. Dit graf lag niet in het centrum van de heuvel, zoals gereconstrueerd op basis van de dagzomende oerbank, maar ca. 2,5 m ten noordwesten ervan. Dat hoeft niet tegen een primair graf te pleiten, want de heuvel zou bij een latere ophoging naar het zuidoosten verschoven kunnen zijn. Maar aanwijzingen voor een latere ophoging zijn niet gevonden. In de 'Kroniek over 1966' in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 86 van 1968 wordt

weliswaar gesproken over een enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans, maar dat is een misverstand. Uit de verspreide paalkuilen is geen krans te reconstrueren! Er moet dus rekening mee gehouden worden, dat het een secundair graf is geweest, in een heuvel die over een ondiep en bij de ontginning verploegd primair graf werd opgeworpen.

Nadat het graf was uitgegraven werd het vlak verder verdiept, tot in de gele ondergrond. Daarbij werden niet alleen meer 'paalgaten' zichtbaar, en werden de onregelmatige kuilen in het ZW-kwadrant wat duidelijker, maar kwamen in het centrum van de heuvel een aantal kuilen tevoorschijn, die kennelijk ouder waren dan de oude akkerlaag, en daardoor niet zichtbaar op hoger niveau. Eén daarvan was een ca. NW-ZO gerichte kuil van $1,65 \times 0,7$ m met afgeronde uiteinden in het NO-kwadrant. Deze kuil reikte tot ca. 40 cm onder de grijze laag, en tot ca. 80 cm onder het maaiveld, maar bevatte geen vondsten of verkleuringen die aanwijzingen voor de functie gaven. Direct ten zuiden van het onderzochte graf met lijksilhouet kwam een grote onregelmatig-langwerpige kuil tevoorschijn, die bij verder verdiepen uit twee elkaar snijdende kuilen bleek te bestaan. De NO-'subkuil' bevatte verspreide houtskoolbrokjes (die niet verzameld zijn), en had een onregelmatige bodem. Waarschijnlijk is het een 'natuurlijk' grondspoor. De ZW-'subkuil' bleek bij verder verdiepen een steeds regelmatiger rechthoekige vorm te krijgen (vooral omdat de lichter gekleurde vulling langs de wanden zich beter begon af te tekenen), ca. ZZW-ONO gericht, met afmetingen van $2,3 \times 1,2$ m. De noordelijke hoek van deze kuil bleek vergraven door het graf met het lijksilhouet.

Zo'n 50 cm onder de prehistorische akkerlaag en dus zo'n 90 cm onder het maaiveld van 1966, werd op de bodem van de kuil het lijksilhouet van een rund ontdekt, dat als zodanig geïdentificeerd kon worden omdat het email van de kiezen nog aanwezig was. Het beest was liggend op de rechterzijde met gestrekte hals, en met gebogen voor- en achterpoten begraven. De kop lag naar het NNO, de 'blikrichting' was richting WNW. Gezien het feit dat de kuil met rund niet, en het graf met lijksilhouet wel zichtbaar was direct onder de recente bouwvoor, is het dus niet waarschijnlijk dat sprake is van een dubbelgraf, zoals in de *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 86 van 1968 (p. 194) wordt gesuggereerd, of van bewust op dezelfde plaats begraven van koe en mens zoals Lanting & Van der Plicht (2001/02: 178) willen.

¹⁴C-datering:

Helaas kon het graf met bekisting en lijksilhouet niet gedateerd worden d.m.v. vondsten of ¹⁴C. Van het koei-

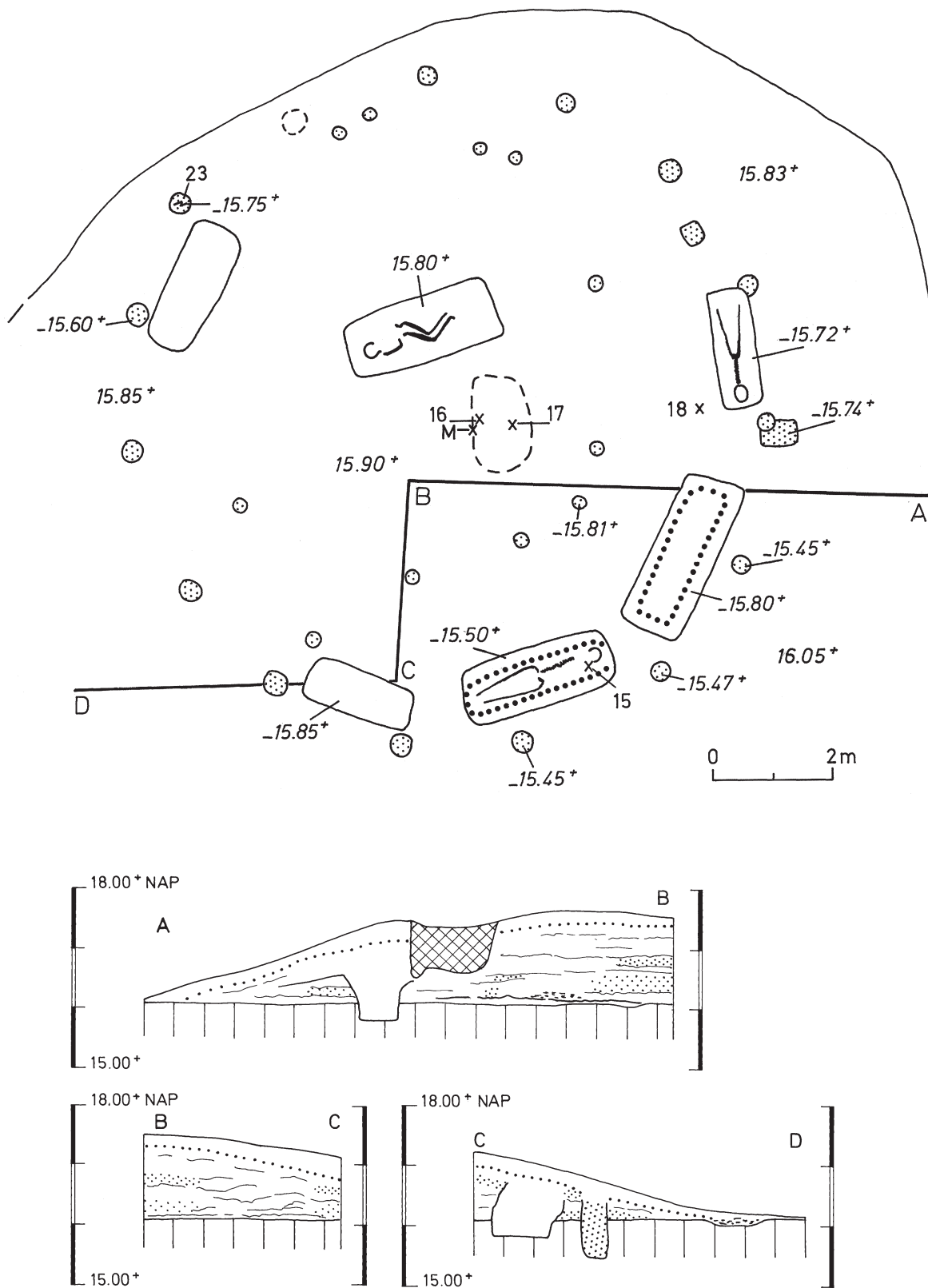

Fig. 105. Plattegrond en profielen van tumulus XII bij Nijlande, cat.nr. e 5 (tek. GIA). Het kruisje met M geeft het snijpunt van de verbindingslijnen van tegenoverliggende paalgaten van de paalkrans aan.

engraf bestaat wel een datering, aan 'structureel' carbonaat in het tand-email: 3585±45 BP (GrA-14989). In tegenstelling tot wat ik eerder dacht (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 178) blijkt 'structureel' carbonaat in onverbrand been niet altijd betrouwbare resultaten op te leveren bij ¹⁴C-ouderdomsbepaling. Inmiddels is duidelijk geworden dat de resultaten enkele honderden jaren te jong kunnen uitvallen. Genoemde datering moet dus als een *terminus ante quem* worden opgevat. En dat betekent dat het koeiengraf in de vroege bronstijd of in het Late Neolithicum thuishoort. Dat houdt de mogelijkheid open, dat ook het graf met het lijksilhouet nog tot de klokbekeergroep moet worden gerekend.

Ligging:

Kaartblad 17H (Emmen), coörd. 259,50/534,05.

e 5: Nijlande, gem. Rolde

Tumulus II (1939)

Publicatie:

Van Giffen, 1941a.

Documentatie:

Veldtekeningen en opgravingsfoto's van het onderzoek in maart 1939 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 105):

Volgens Van Giffen (1941a: 107) was heuvel II al grotendeels afgegraven., toen hij op 3 maart 1939 bericht ontving van vondsten in deze heuvel. Uit zijn publicatie blijkt dat in feite alleen het ZO-kwadrant (Van Giffen schrijft per ongeluk NO-kwadrant) nog stond. De eigenaar van het terrein had bij het afgraven een hamer met onvoltooide doorboring (nr. 16), een bronzen naald (nr. 17) en een *Kümmerkeramik*-potje (nr. 18) gevonden, waarvan hij de vindplaatsen en dieptes nog kon aangeven. Hoe nauwkeurig deze informatie was, is niet helemaal duidelijk. Wel wil ik erop wijzen, dat op de veldtekening het verstoorde secundaire hoofdgraf verder oostelijk is aangegeven dan in de publicatie, en dat de hamerbijl met onvoltooid boorgat op de veldtekeningen zowel in het primaire hoofdgraf met gehurkt lijksilhouet als in het verstoorde secundaire hoofdgraf is aangegeven, en dus twee keer voorkomt. In de publicatie is de hamerbijl in het secundaire hoofdgraf aangegeven.

Hoewel er goede redenen zijn om aan een tweeperiodenheuvel te denken, en ook Van Giffen die mening was toegedaan, zijn er in de getekende profielen slechts zwakke aanwijzingen te vinden, en die zijn

nog tegenstrijdig ook. Zo lijkt in profiel C-D het paalgat tot aan de oerbank over de heuvel zichtbaar te zijn geweest, maar kwam het tangentiale graf in hetzelfde profiel (waarvan de bovenzijde op de veldtekening als 'recent verstoord' is aangegeven, in tegenstelling tot de publicatietekening!) van een humeus niveau in de heuvel. Ook in profiel A-B werd de insteek van het tangentiale graf slechts tot halverwege het heuvellichaam gezien. In het laatste geval doet de afwezigheid van een humeuze laag boven de grafkuil vermoeden, dat de grafkuil toch van hoger kwam, maar dat de waarnemingsomstandigheden niet optimaal waren. Het is uiterst onwaarschijnlijk dat het graf werd aangelegd vóór het opwerpen van het heuvellichaam er boven, en dus een primaire tangentiale bijzetting zou zijn geweest. Anderzijds willen we evenmin uitsluiten dat het paalgat in feite iets minder hoog reikte, maar dat de bodemvorming over de heuvel plaatselijk wat dieper reikte als reactie op het paalgat, en dat lokaal om dezelfde reden ook geen duidelijke oerbank was gevormd.

Op grond van de vage aanwijzingen gaan we uit van een kernheuvel met een diameter van 13 à 14 m, en een hoogte van ca. 0,95 m. De plaats van het oude maaiveld wordt kennelijk aangegeven door het humeuze laagje dat in profiel B-C bij ca. 10.30 m + NAP is aangegeven, en in profiel C-D bij ca. +10,20 m. De concentratie houtskool in profiel A-B is waarschijnlijk ook opgenomen in het oude maaiveld. De bovenzijde van deze houtskool reikte tot ca. +10,25 m. De bovenzijde van de kernheuvel wordt waarschijnlijk aangegeven door een humeus laagje, dat op de plaats waar de profielen A-B en B-C elkaar raken bij ca. +10,85/10,90 m ligt. Delen van het talud van de kernheuvel zijn zichtbaar in alle drie profielen, maar nergens over grotere lengtes.

Het graf dat bij periode 1 hoort is volgens Van Giffen (1941a) en volgens ons het graf met het hurksilhouet. Dit graf werd in het reeds geëgaliseerde deel van de heuvel gevonden, en de stratigrafische relatie tot de heuvel was dus niet meer met zekerheid vast te stellen. Vlak boven de bodem van de grafkuil was de vorm hoog-trapezoïdaal, met een lengte van 2,55 m, en breedtes van 0,9 m aan de westkant en 1,05 m aan de oostkant. De richting was ca. WZW-ONO (17° afwijking van O-W). Het graf reikte tot +9,80 m, d.w.z. ca. 0,5 m beneden het veronderstelde maaiveld. In het graf werd een lijksilhouet gezien, van een volwassene die liggend op de rechterzijde was begraven, met licht gebogen benen, en met het hoofd naar het westen. Blijkens de foto's waren de benen, het bekken en het hoofd duidelijk herkenbaar, maar waren bovenlichaam en armen niet goed te scheiden,

ondanks het feit dat de sporen duidelijk genoeg waren. Het ziet er naar uit dat de dode de armen gebogen tegen de romp had. Maar omdat het bovenlichaam op de rug lag zijn de sporen van armen, en van de romp tot een grote verkleuring verworpen. De datering van dit graf is niet zonder meer te geven. Een dergelijk lijksilhouet zou afkomstig kunnen zijn van een man van de Enkelgrafcultuur, maar ook van een vrouw van de Klokbekercultuur. Bij gebrek aan grafgiften is het verschil echter niet te bepalen. Dat het primaire graf van heuvel I dat van een man van de Enkelgrafcultuur was, mag geen rol spelen in de discussie.

Een daterend argument wordt wel geleverd door de hamerbijl met onvoltooide doorboring (nr. 16) die ter plaats van het vernielde graf van periode 2 werd gevonden, maar dan wel zo'n 30 cm dieper dan de bronzen naald (nr. 17) die als grafgift in dit graf mag worden opgevat. De hamerbijl is een ruwe versie van het type Emmen of een *Arbeitsaxt*, die beide in de klokbekerperiode of in de vroege bronstijd thuishoren. Deze hamerbijl lag kennelijk op het niveau van het oude maaiveld, of zelfs in de oude humuslaag, en kan niet worden opgevat als een grafgift, zelfs al kennen we een parallel voor een dergelijke onvoltooide hamerbijl, uit het hoofdgraf van tumulus Eext-Kerkweg 3, waar hij geassocieerd was met een fraaie hamerbijl van type Emmen (cat.nr. a 8). Het gaat in het geval van Nijlande kennelijk om een losse vondst, zoals we ook een *Arbeitsaxt* als losse vondst kennen uit grafheuvel IV/1930 bij Eext (Van Giffen, 1944c). Maar deze losse vondst maakt wel duidelijk, dat de heuvel van Nijlande pas in de klokbekerperiode (of later) kan zijn opgeworpen. En gezien de oriëntering van het graf ligt dan de klokbekerperiode voor de hand. Het kan dus toegevoegd worden aan de kleine serie klokbekergroeven in NO-Nederland met een op de rechterzijde liggend, met het hoofd naar het westen, en met gebogen benen begraven dode. De onvolledige krans van kleine paalgaten die Van Giffen (1941a: 110) aan de eerste periode toeschrijft, beschouwen wij niet als een bij de heuvel behorende structuur.

De tweede periode van heuvel II is de ophoging die tot de uiteindelijke diameter en hoogte leidde. Het centrale graf was al vergraven vóór de opgraving. Ter plaatse werd door de eigenaar een bronzen naald (nr. 17) gevonden. Periode 2 werd omgeven door een enkelvoudige, wijdgestelde paalkrans van 15 palen, waarvan één paalgat, aan de NNW-zijde, op de veldtekening met een stippellijn is aangegeven, en kennelijk dus niet is gezien of al vergraven werd vóór het opgetekend kon worden. Het middelpunt van deze paalkrans ligt op de westelijke lange zijde van het met een onderbroken lijn aangegeven graf, even ten ZW

van het kruisje met vdnr. 16. (De onregelmatigheid in de paalkrans is te zoeken bij het tangentiale graf aan de NW-zijde. Eén van de twee paalgaten bij dit graf bevatte een crematie.) Het met de onderbroken lijn aangegeven graf is dus kennelijk het secundaire hoofdgraf. In het nog niet vergraven ZO-kwadrant werden drie tangentiale nabijzettingen ontdekt, waarvan één met boomkist en gestrekt lijksilhouet, en een ander met boomkist. In het graf met lijksilhouet werd op of bij de hals van de dode een bronzen naald (nr. 15) gevonden, van hetzelfde type als uit het vernielde hoofdgraf. In het reeds vergraven deel van de heuvel werden nog twee tangentiale graven ontdekt, waarvan één met gestrekt lijksilhouet, maar het is niet uitgesloten, dat hier één of meerdere minder diep ingegraven nabijzettingen al verdwenen waren. Daar zijn ook wel aanwijzingen voor: het *Kümmerkeramik*-potje nr. 18 dat in het NO-deel van de heuvel werd gevonden tijdens de egaliseringswerkzaamheden zou de grafgift van een nabijzetting kunnen zijn geweest. Van Giffen (1949a: 111) spreekt weliswaar over een urntje, maar het potje bevatte geen verbrande beenderen toen het aan Van Giffen werd overhandigd. Opmerkelijk is dat één van de paalgaten aan de NW-zijde een crematie (nr. 23) bevatte. Dat het hier om een nabijzetting in een paalgat zou gaan (zie Van Giffen: Aanwinstenlijst over 1939, in: *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 59 (1941), p. 27: Verslag van de Commissie) is onwaarschijnlijk.

Ligging:

Kaartblad 12D (Assen), coörd. 238,79/554,70.

e 6: Gijsselte, gem. Ruinen

Documentatie:

Veldtekening van de opgraving in september 1951 (archief B.A.I.).

Vondstomstandigheden (fig. 106):

De grafheuvel werd op 14 en 15 september 1951 onderzocht, voorafgaand aan de ontginning van dit gedeelte van het Ruiner Veld door 'De Drie Provinciën'. De heuvel was op dat moment vrijwel intact. Het betrof een kleine heuvel met een diameter van ca. 11 m, en een hoogte van 0,65 m. Het oude maaiveld lag in het centrum bij ca. 11,45 m + NAP, maar liep naar alle kanten licht af. De opgraving werd verricht volgens de kwadrantenmethode.

De heuvel was kennelijk in één keer opgeworpen. De heuvelgrond bestond uit grijzig zand en enkele plaggen, maar in het centrum lag ook veel oranjegeel zand uit de grafkuil op het oude maaiveld. Een groot

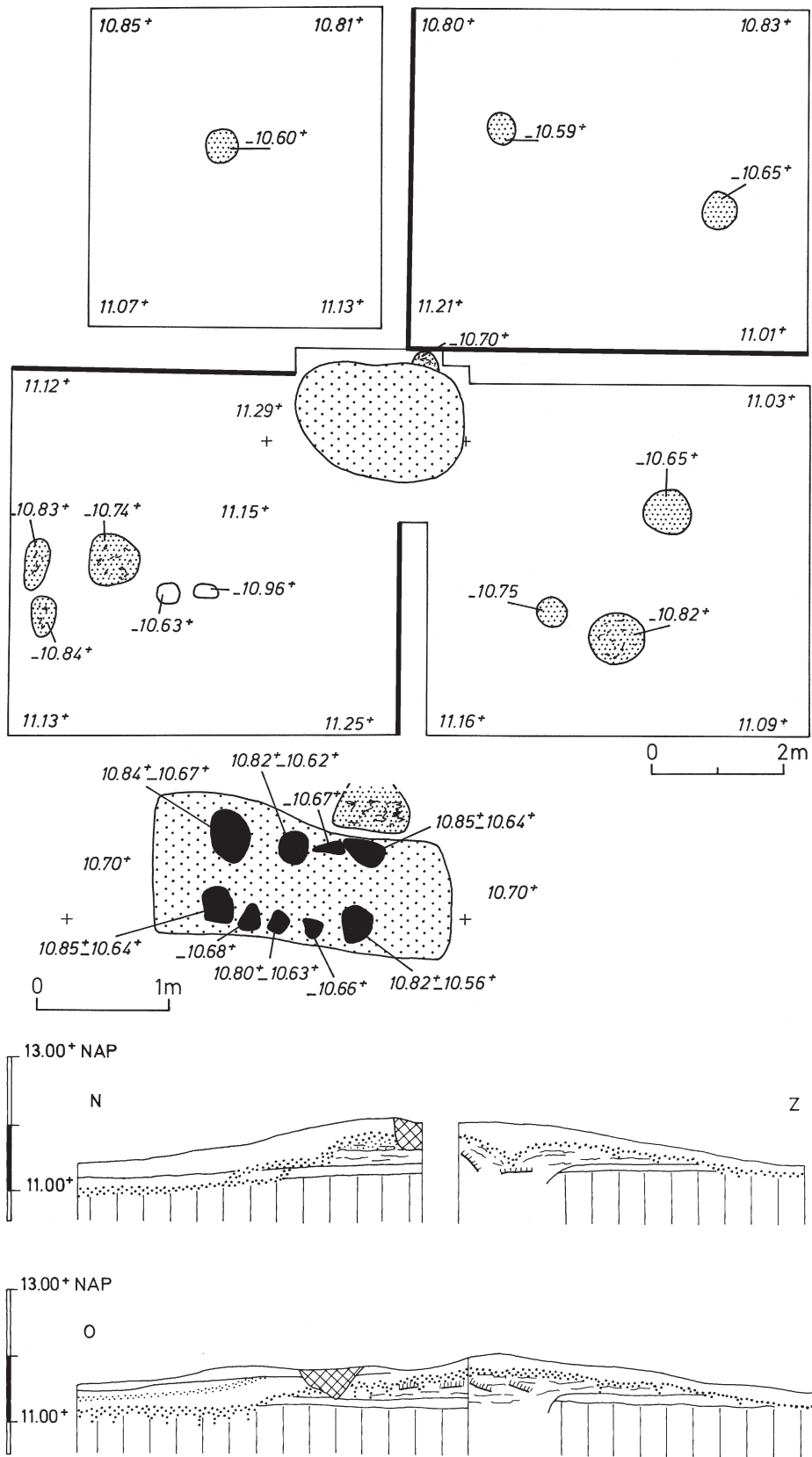

Fig. 106. Plattegrond en profielen van een tumulus bij Gijsselte, cat.nr. e 6 (tek. GIA).

gedeelte van het heuvellichaam ging echter schuil in het later over de heuvel ontstane zware podsolprofiel. De oude bodem onder de heuvel bestond uit een goed herkenbaar humeus bandje, een 10–15 cm dikke lichtgrijze uitspoelingszone, en een oranjegele inspoelingslaag waarvan de dikte niet is aangegeven. In de ondergrond kwam een twaalftal kuilen met grijze vulling, en deels met houtskoolpartikels gemengd tevoorschijn. Twee daarvan zouden gezien de afmetingen paalgaten kunnen zijn geweest. De overige tien lijken haardjes te zijn geweest, waarschijnlijk uit het Mesolithicum, maar dat kan bij gebrek aan vondsten of dateringen niet bevestigd worden. Hoewel de ligging van een aantal haardjes in NW-, NO- en ZO-kwadrant nogal suggestief is, is het weinig waarschijnlijk dat ze als paalgaten van een paalkrans moeten worden gezien.

In het centrum van de heuvel werd de bijbehorende grafkuil gevonden, die zich 10–15 cm onder het oude maaiveld aftekende als een onregelmatig-ovale kuil van $2,5 \times 1,8$ m, die O-W gericht was. Op dit niveau sneed de grafkuil een haardkuil. Bij verder verdiepen veranderde de vorm van de grafkuil in een onregelmatige rechthoek. De noordwand van de kuil vertoonde een vreemde buiging, waardoor de oostzijde smaller was dan de westzijde (0,85 vs. 1,05 m). Kennelijk had men tijdens het graven besloten de haardkuil te vermijden. Ca. 10 cm boven de bodem was de kuil 2,25 m lang. De bodem reikte tot 0,80–0,85 m beneden het oude maaiveld. Op de bodem van de kuil lagen twee rijen veldkeien: vier langs de noordzijde, vijf langs de zuidzijde. Beide rijen waren 1,3 m lang. De stenen varieerden van 0,15 tot 0,30 m in diameter. Sporen van een kist werden niet gezien, maar de stenen dienden ongetwijfeld tot ondersteuning van een kist. Er waren geen sporen van een lijksilhouet, maar aangezien evenmin crematieresten aanwezig waren, zal het een inhumatiegraf geweest zijn. Grafgiften waren niet aanwezig. Hoewel datering op archeologische gronden dus niet mogelijk is, pleiten bodemprofiel onder de heuvel, oriëntering van het graf, en beide steenrijen in de grafkuil voor een datering in de klokbekerperiode.

Ligging:

Kaartblad 17C (Hoogeveen), coörd. 224,62/530,38.

e 7: Vries, gem. Vries

Tumulus III

Publicaties:

Van Giffen, 1941b (onderzoek 1939); Lanting, 1973 (pp. 307–308: herinterpretatie).

Documentatie:

Veldtekeningen en foto's van het onderzoek in 1939 en 1949 (archief B.A.I.). Dagrappporten zijn niet aanwezig.

Vondstomstandigheden (fig. 107):

Er zijn twee redenen om deze heuvel te behandelen:

- a. Vanwege de vondst van een groot randfragment van een potbeker tijdens het onderzoek van 1939;
- a. Vanwege de kernheuvel, opgeworpen over een O-W gericht graf met bekisting dat ondanks de afwezigheid van vondsten met vrij grote zekerheid kan worden toegeschreven aan de Klokbekercultuur.

Dat de heuvel uitgebreid beschreven wordt, vindt zijn oorzaak in de onjuiste interpretatie door Van Giffen van de opgravingsresultaten van 1939. Bovendien is dit een goede gelegenheid om ook de resultaten van het onderzoek van 1949 te publiceren. In 1939 werden NW- en ZW-kwadrant en het centrum van het NO-kwadrant onderzocht. Om het centrale graf vlaksgewijs te kunnen onderzoeken, werd het centrale gedeelte van de M-N profieldam weggenomen. Verder werd een sleuf gegraven in het ZO-kwadrant langs de M-Z dam. In 1949 werd het resterende deel van de heuvel onderzocht, met uitsparing van een tweede, min of meer N-Z gerichte profieldam en een M-O profieldam. Het centrum toonde vóór de aanvang van het onderzoek van 1939 al een grote recente vergraving. De heuvel bleek in twee fasen te zijn opgeworpen. Bij de exacte interpretatie blijken echter enkele moeilijkheden te bestaan. De profielen van 1939 zijn zeer schetsmatig, op schaal 1:50(!) getekend. Die van 1949 zijn gedetailleerd, op schaal 1:20 getekend, maar tonen onderlinge interpretatieverschillen. Aanpassing van de profielen van 1939 en die van 1949 is daarom niet zonder meer mogelijk.

Periode 1 was opgeworpen op een bodemprofiel bestaande uit een enkele centimeters dik, donker, humeus laagje, een ca. 0,10 m dikke, lichtgrijze uitspoelingshorizont en een 0,20–0,25 m dikke oranje inspoelingslaag. Op ca. 1 m onder het oude maaiveld werd de laag van Usselo, plaatselijk kryoturbaat geplooid, aangetroffen. Het oude maaiveld lag bij ca. 10,00 m + NAP in de NW-helft van de heuvel, daalde echter onder de ZO-helft geleidelijk tot ca. + 9.50 m. Het heuvellichaam bestond uit lichtgrijs zand, zonder pluggen. De diameter van periode 1 bedroeg ca. 14 m, de hoogte niet meer dan ca. 0,5 m. Even ten noorden van het middelpunt van deze kernheuvel werd een O-W gerichte grafkuil van $2,5 \times 1,3$ m, met een diepte van ca. 0,30 m, ontdekt. In de vulling werden de verkleuringen in de vorm van donkere banden met houtskoolbrokjes van één korte en beide lange zijden van

een rechthoekige bekisting gezien. Bij de vier hoeken van deze bekisting lag een veldkei. Dankzij deze veldkeien kan de lengte bepaald worden: ca. 1,5 m. De breedte bedroeg ca. 0,6 m. Er werden geen crematieresten aangetroffen; het betrof dus een inhumatiegraf. Er waren geen grafgraven. Onder de kernheuvel werden in 1939 twee paalgaten en werd in 1949 een derde paalgat aangetroffen. Deze drie gaten waren min of meer even diep (ca. driekwart meter t.o.v. het oude maaiveld) en van gelijke doorsnede (ca. 0,30 m). De in 1949 gevonden kuil werd in het profiel gesneden. Het ziet er naar uit dat deze slechts kort voor het opwerpen van de heuvel werden gegraven. Er heeft zich over de vulling namelijk geen humuslaag gevormd. De functie van de drie kuilen is onduidelijk. Ze behoren niet tot een randstructuur. Mogelijk zijn het sporen van bewoning. Over de kernheuvel had zich een bodemprofiel ontwikkeld, bestaande uit een dunne humeuze band, die niet overal even duidelijk was, en een ca. 0,10 m dikke, lichtgrijze uitspoelingslaag.

Periode 2 lag excentrisch t.o.v. periode 1 en wel naar het ZW verschoven. Deze mantelheuvel was opgeworpen van bruinachtig grauw zand. In de westhelft van de heuvel werden in 1939 duidelijke plaggen waargenomen. In de oosthelft ontbraken deze. Na de ophoging bedroeg de doorsnede ca. 20 m, de hoogte ca. 1,1 à 1,2 m. Door de vergraving van het centrum was die hoogte niet exact te bepalen. Het bijbehorende centrale graf werd gevonden in het ZW-kwadrant. Ten behoeve van dit graf werd kennelijk een flink gat gegraven in de flank van de kernheuvel. Gezien de afmetingen van de grafkuil (zie onder) is dit ook te verwachten. En inderdaad blijkt dat in het M-Z profiel zuidelijk van de recente ingraving in het centrum, nauwelijks heuvellichaam van periode 1 bewaard was gebleven. Alleen zuidelijk van het graf van periode 2 was de voet van periode 1 nog zichtbaar. Op de foto's is dat beter herkenbaar dan op de veldtekening. Het ziet er naar uit dat de humuslaag op het talud van periode 1 daar wel verdwenen was, de uitspoelingslaag echter niet. Het graf van periode 2 bestond uit een NW-ZO gerichte kuil van ca. $3,3 \times 1,7$ m met een diepte van ca. 1,2 m. Volgens het profiel was de doorsnede min of meer komvormig. Aan dit profiel moet echter niet te veel waarde worden toegekend: het graf raakte het profiel nog net. Alleen dankzij het feit dat de profielwand kennelijk niet zuiver verticaal was en binnen de grafkuil waarschijnlijk verder naar voren stond, is de doorsnede tot stand gekomen. In feite is de getekende doorsnee niet meer dan een projectie in het M-Z profiel. De wand van de grafkuil was bekleed met veldkeien. Sporen van een kist werden niet aangetroffen, hoewel het waarschijnlijk is dat

de bijzetting in een boomkist plaatsvond. Aangezien geen crematieresten werden gevonden, betrof het dus een inhumatiegraf. Bovenin de vulling van de grafkuil werden de sporen van een boomkist gevonden, 2,0 m lang en 0,6 m breed. De bodem van de kist lag ca. 0,75 m boven de bodem van de kuil. Van Giffen meende dat deze boomkist een secundaire bijzetting was. Dat is onwaarschijnlijk, aangezien boven de kist stenen werden aangetroffen, behorend tot de steenpakking op en rond de grafkuil. Het betreft dus waarschijnlijk een tweede en gelijktijdige bijzetting in dezelfde grafkuil. Zoals gezegd lagen op de grafkuil veldkeien. Ten ZW van het graf lag een groter aantal, op de voet van de kernheuvel. De functie van deze 'steenpakking' is niet duidelijk.

Periode 2 was voorzien van een randstructuur in de vorm van een enkelvoudige, wijdgestelde krans van 16 palen, waarvan één vergraven. De paalkrans was ovaal, met een lengteas die ca. N-Z gericht was en met afmetingen $14 \times 12,5$ m. Aan de NO-zijde waren de palen ingegraven in de flank van de kernheuvel. Daar reikten de paalgaten dan ook minder diep (tot +9.30–9.40 m) dan aan de ZW-zijde (tot +9.05–9.15 m). Het snijpunt van de verbindinglijnen van tegenoverliggende paalgaten lag op de noordelijke lange zijde van de met stenen beklede grafkuil. Twee van de paalgaten zijn in 1949 in een profiel getekend. Daarbij doet zich het merkwaardige feit voor dat deze paalgaten niet van hetzelfde niveau komen, of liever gezegd, dat de grens tussen periode 1 en periode 2 op verschillende plaats is gelegd. Geconstateerd moet echter worden dat één van de paalgaten, dat in profiel B, zwaar gestoord is door een recente vergraving, waarschijnlijk een konijnenhol. De waarnemingen bij dit paalgat moeten als minder betrouwbaar worden beschouwd. Bij het andere paalgat, in profiel C, was duidelijk te zien, dat het was ingegraven vanaf de bovenzijde van periode 1.

In de voet van periode 2 werden binnen de paalkrans vier tangentielle nabijzettingen gevonden. Daarvan lag er één in het NO-kwadrant, zover naar binnen, dat het primaire, centrale graf nog net werd gesneden. Het tangentielle graf aan de zuidzijde bevatte de resten van een boomkist. Van een onregelmatig gevormde kuil onder profiel C staat m.i. niet vast dat het een nabijzetting betrof. De kuil is echter wel oud. Op grond van de paalkrans kan periode 2 gedateerd worden in de midden-bronstijd (Lanting & Van der Plicht, 2001/02: 158). Het podsolprofiel dat zich volgens de veldtekeningen van 1939 aan de noord- en westzijde van de heuvel had ontwikkeld, was blijkens de tekeningen van 1949 aan de zuid- en oostzijde niet aanwezig. Daar bevond zich op de humuslaag die de bovenzijde

van periode 2 vormde, een pakket grijs en geel zand, gescheiden door humeuze bandjes. Vermoedelijk betrof het stuifzand. Op grond van de pollenanalyse van een monster dat in profiel B werd genomen uit het humeuze laagje aan de bovenzijde van periode 2 (en foutief beschreven als monster uit de humeuze laag onder periode 2!) moet wel worden aangenomen dat het dan stuifzand uit de bronstijd betrof. De mogelijkheid dat dit pakket een derde bouwperiode vertegenwoordigde mag echter niet worden uitgesloten.

In de sleuf die in 1939 in het ZO-kwadrant werd gegraven, werd een grote randscherf van een potbeker (Lehmann, 1965) gevonden. Volgens Van Giffen (1941: 118) werd deze aangetroffen in 'geroerde grond', d.i. in (al dan niet tijdens de opgraving) vergraven grond, zodat de stratigrafische relatie tot de heuvel niet meer te bepalen was. Het is overigens waarschijnlijk dat de scherf met zand of plaggen werd aangevoerd uit de omgeving, gezien het ontbreken van andere fragmenten.

Pollenanalyse:

In 1949 werden door Waterbolk enkele pollenmonsters genomen uit profiel B en onderzocht (Waterbolk, 1954). Het betrof een monster van het oud-oppervlak onder periode 1 en een monster, dat werd genomen uit een humeuze band, die werd beschreven als oud-oppervlak periode 2. In werkelijkheid werd dit monster echter genomen uit de humeuze laag aan de bovenzijde van periode 2.

Ligging:

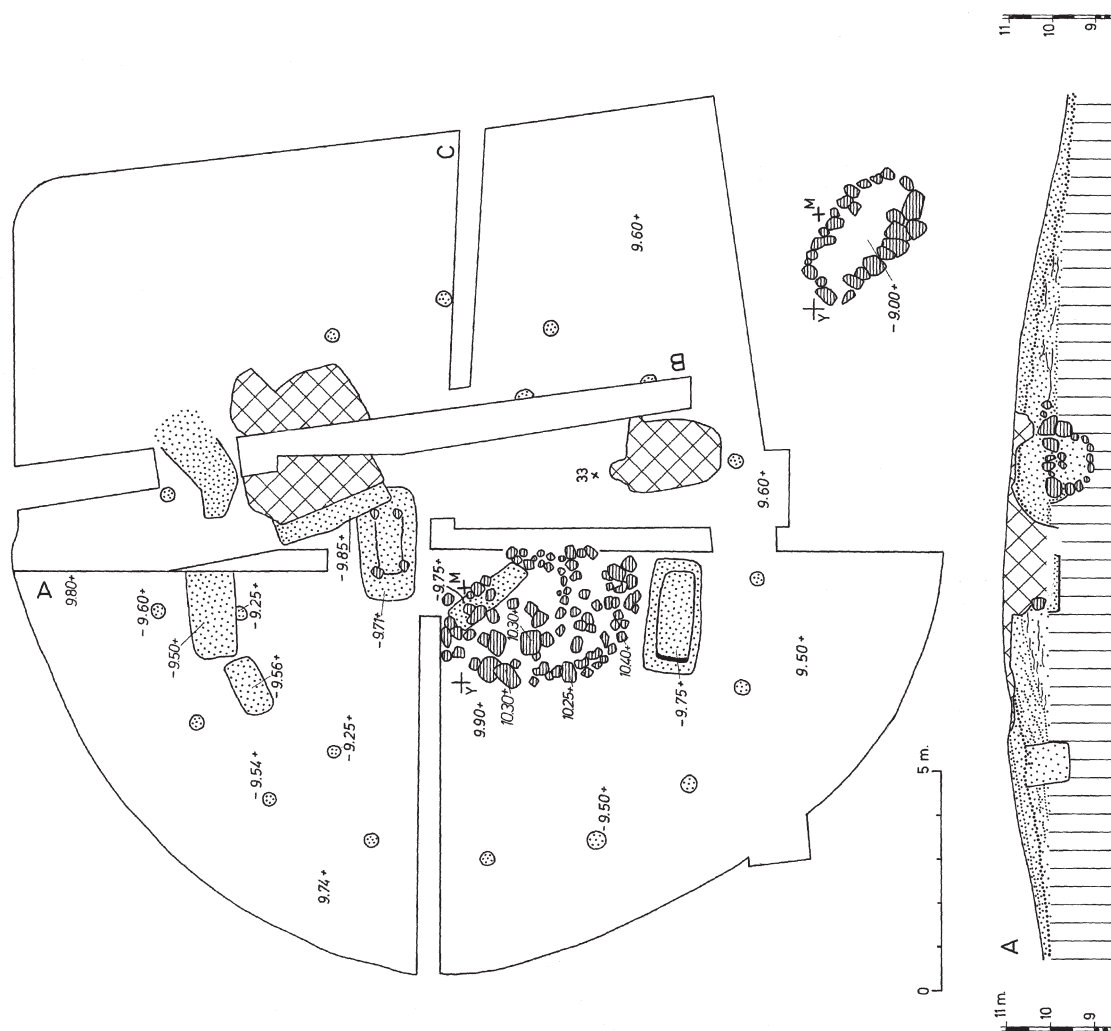
Kaartblad 12B (Vries), coörd. 233,67/566,57.

Verblijf:

Assen, Prov. Museum van Drenthe, inv.nr. 1939/111.33.

Beschrijving (fig. 100f):

Grote scherf van de enigszins uitstaande, maar niet gebogen hals van een potbeker. Vermoedelijk een

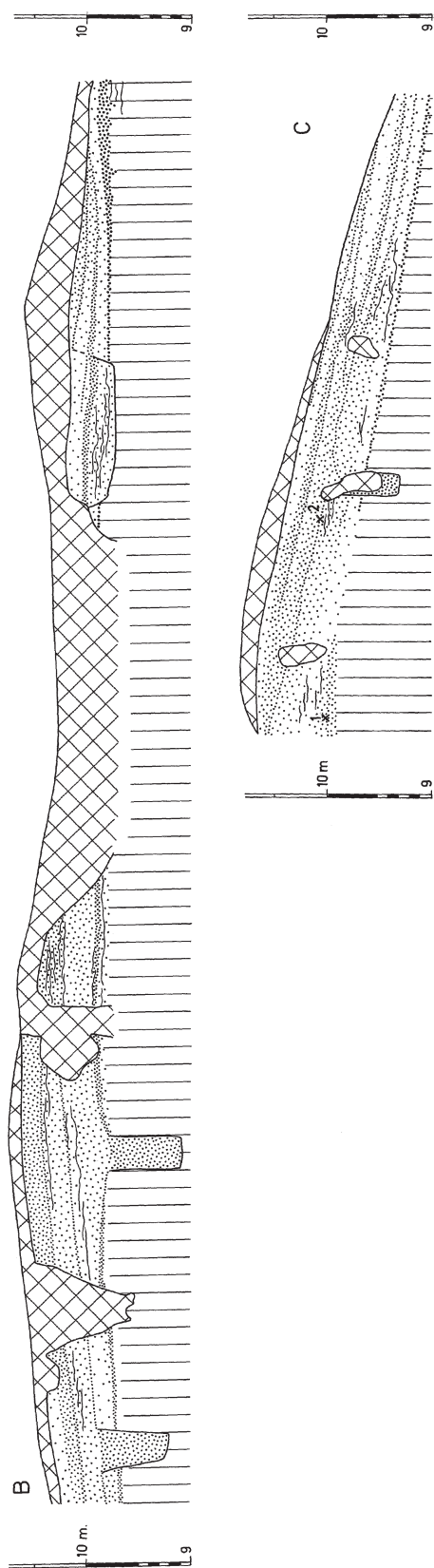

Fig. 107. Platteground en profielen van tumulus III bij Vries, cat.nr. e 7 (tek. GIA). Het kruisje met M geeft het snijpunt van de verbindingslijnen van tegenoverliggende paalkransen aan.

trompetpotbeker met trechtervormig uitstaande hals (volgens de definitie van Lehmann, 1965). Aardewerk geelgrijs tot grijsbruin, gemagerd met zand. Versiering bestaande uit ondiepe, horizontale groeven en uitgeknepen, lage, min of meer driehoekige knobbels. Vlak onder de rand zijn, op onregelmatige tussenafstanden, vóór het bakken vanaf de buitenzijde gaatjes door de wand geboord. Dit is een laat kenmerk (zie Lanting, 1973: 253–258). Randdiameter ca. 30 cm.

e 8: Vasse, gem. Tubbergen

Publicatie:

Hijszeler, 1966.

Documentatie:

- Veldtekeningen van het onderzoek in 1960 (Deventer, Prov. Archeologisch Depot: bruikleen OKT).
- Foto's van het onderzoek in 1960 (Enschede, archief OKT).

Vondstomstandigheden (fig. 108):

Hijszeler (1966: 49–50) schrijft: “In mei 1960 ontvingen wij van één van onze medewerkers de telefonische mededeling, dat een grafheuvel bij Vasse, kadastraal bekend gem. Tubbergen, sectie E, nr. 494, was vernield. Bij een bezoek ter plaatse bleek, dat een bulldozer het heuvellichaam in éénmaal bijna geheel had weggeschoven, waarbij een deel van een vloer van veldkeien, zoals het aanvankelijk leek, te voorschijn was gekomen. Een klein gedeelte van de voet van de heuvel was nog aanwezig, zodat we nog konden vaststellen, dat deze tumulus een diameter heeft gehad van plm. 20 m. Het zand van de voet lag op niet gepodsoleerde ondergrond.

De eigenaar van het terrein, die volgens zijn zeggen van deze vernieling geheel onkundig was gebleven, gaf ons op ons verzoek onmiddellijk toestemming om het verdere deel van de veldkeienvloer te onderzoeken, dat eveneens nog in mei 1960 plaatsvond, waarbij we althans hoopten een nog ongestoord graf te zullen vinden. Hierin werden we niet teleurgesteld. Tijdens dit onderzoek bleek, dat het eigenlijke graf en zijn onmiddellijke omgeving was afgedekt met een zware en compacte laag van veldkeien, plm. 2000 stuks, die man aan man lagen. Deze steenpakking, NNW-ZZO gericht, had een min of meer afgerond rechthoekige vorm, circa 4.50 m lang, 3.50 m breed en 0.40 à 0.50 m hoog. Aan de ZW-zijde van de steenpakking lagen nog verschillende stenen in situ, die blijkbaar daarvan zijn afgedegen bij het optasten van de grafheuvel. In het midden van deze steenpak-

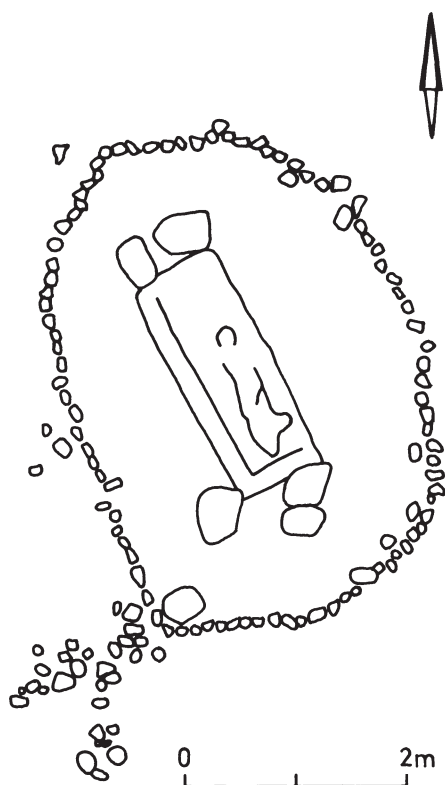

Fig. 108. Plattegrond van een vernielde grafheuvel bij Vasse, cat. nr. e 8 (overgenomen uit Hijszeler, 1966). Alleen de omtrek van de zware en compacte veldkeienlaag boven en rond het graf is aangegeven.

king was een min of meer rechthoekige inzinking te zien, waarvan de hoekstenen zich als groter dan de andere veldkeien aftekenden. Bij het verwijderen van de keien van dit middengedeelte bleek inderdaad dat zij de hoeken van het eigenlijke graf markeerden, dat eveneens NNW-ZZO was gelegen. Het had een diepte van plm. 0.30 m, was 0.80 m breed en 2.10 m lang. Daarin waren aan de west- en zuidzijde nog de sporen te zien van een kist. Bij voorzichtig afschaven kwa-

men de geringe sporen van een dode in liggende houding met opgetrokken benen te voorschijn. Grafgiften ontbraken evenwel. Op de tekening is alleen de rand van de steenpakking getekend.”

De datering van dit merkwaardige graf is niet geheel zeker. Op grond van de aanwezigheid van een bekisting, de richting van de grafkuil, en de aanwezigheid van een *Hocker*-silhouet, dat op de linkerzijde, met het hoofd naar het NNW en sterk opgetrokken knieën lijkt te liggen (fig. 108), moet toewijzing aan de Klokbekercultuur overwogen worden. Voor de zware steenpakking zijn in de klokbekerperiode echter geen parallellen aan te wijzen. Een zware vierkante steenpakking van $2,5 \times 2,5$ m en ca. 0,5 m hoog bedekte een viertal graven met boomkist in tumulus 75 op het Noordse Veld bij Zeijen (Van Giffen, 1949a). Op de hoeken van deze steenpakking bevonden zich bovendien paalgaten van een dodenhuis. Deze constructie is te dateren in de midden-bronstijd, is echter in Noord-Nederland in die periode eveneens een uitzondering! Inhumatie met zwak opgetrokken knieën komt in de midden-bronstijd sporadisch voor (zie Lanting, 1973: noot 3; Van der Veen & Lanting, 1989). Bijzetting met sterk opgetrokken knieën, zoals in Vasse, is echter typerend voor de bekerculturen. De conclusie moet dus zijn dat het graf van Vasse met grote mate van waarschijnlijkheid aan de Klokbekercultuur kan worden toegeschreven. Uit geen van de N-Z gerichte graven van de NO-Nederlandse klokbekergroep is verder een volledig silhouet bekend.

Ligging:

Op basis van de beschrijving van de ligging van deze heuvel (Hijszeler, 1966: 27), gecombineerd met de mededeling dat de heuvel ter plaatse van een latere zandwinning lag, kan die ligging bij benadering worden aangegeven:

Kaartblad 28F (Ootmarsum), coörd. 251,12-2/493,85-494,00.